De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk

Catharina L. van Groningen

bron
Catharina L. van Groningen, *De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / SDU uitgeverij, Den Haag 1989

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gron052vijf01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

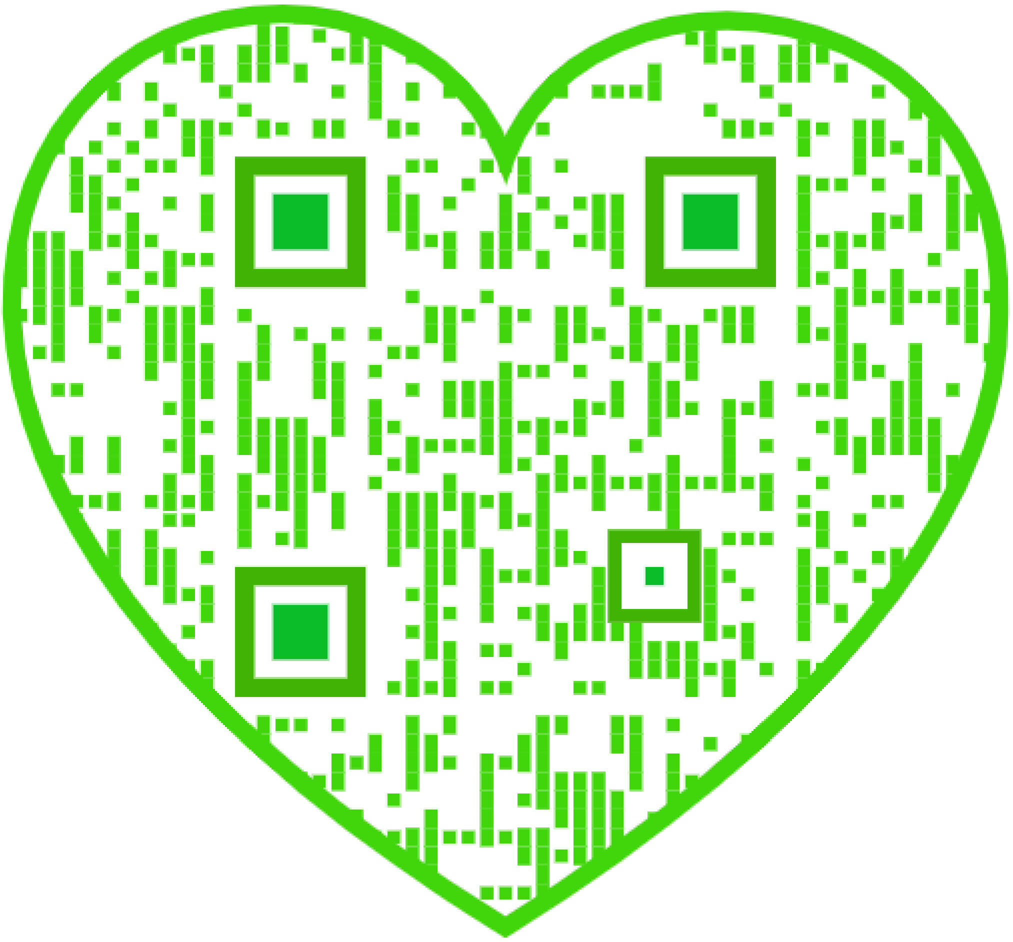

Voorbericht

Het gebied van De Vijfheerenlanden, waartoe in dit deel der Geïllustreerde Beschrijving ook de stadjes Asperen en Heukelum en Spijk ten zuiden van de Linge gerekend worden, is tot op heden nauwelijks onderwerp van diepgaande studie geweest, noch in historisch-geografische, noch in architectuurhistorische zin. Dat is bij nader beschouwing des te opmerkelijker, aangezien de daar gelegen dorpen toch een ontstaansdatum in de 12de en 13de eeuw hebben. De steden hadden in de 14de eeuw alle reeds hun stedelijke rechten. Bovendien zijn de middeleeuwse ontginningspatronen, ondanks een relatieve verdichting van de bebouwing, vrijwel overal nog herkenbaar aanwezig.

Het is daarom des te verheugender dat met de verschijning van het 30ste deel in de serie de Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst dit landelijke gebied onder de loep is genomen. Bij het beschrijven van de Nederlandse monumenten werd in het verleden vooral de nadruk gelegd op het belangrijke, het zeldzame, het zeer oude of het unieke monument, terwijl de ‘gewone’ boerderij, het stadse woonhuis, de exponenten van industriële archeologie of het zogenoemde straatmeubilair in feite niet of marginaal aan bod kwamen, hoewel juist zij bepalend waren en zijn voor het Nederlandse historisch cultuurlandschap. Zo de kleinere monumenten al beschreven werden, beperkte die beschrijving zich doorgaans tot het exterieur.

Met de in 1983 herziene Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving werd een nieuwe opzet vastgelegd: de beschrijving van de monumenten wordt gegeven aan de hand van enige zorgvuldig gekozen en onderzochte gebouwen, die beschouwd kunnen worden als de meest kenmerkende voorbeelden van het betreffende type of de groep, die zij vertegenwoordigen. Een gevolg hiervan is, dat de analyse van de historische bebouwing in een gebied, de ontwikkelingsgeschiedenis in architectuur- en bouwhistorisch opzicht van de gebouwen prevaleert boven de beschrijving van de afzonderlijke monumenten, die overigens niet werd losgelaten, onontbeerlijk als zij is als onderbouwing van de eerder genoemde analyse. Op deze plaats past een dankbetuiging aan de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, die met haar adviezen een daadwerkelijke inbreng heeft gehad in de totstandkoming van deze Beschrijving in de nieuwe opzet.

Met deze opzet, die bij de Geïllustreerde Beschrijving van Utrecht, de huizen binnen de singels, al eerder is toegepast, is De Vijfheerenlanden in woord en beeld gebracht. Gezien de aard en samenstelling van het gebied is het niet verwonderlijk, dat de meeste nadruk is komen te liggen op de waterhuishouding en de agrarische bebouwing.

Een steeds groter wordend probleem - en dat niet alleen in De Vijfheerenlanden - blijken de ingrijpende wijzigingen van het inwendige en de interieurs van de historische gebouwen te zijn. Een verschijnsel dat zich met name bij de boerderijen en de woonhuizen voordoet en dat vooral sedert de laatste twintig jaar overal zijn sporen onomkeerbaar en onuitwisbaar nalaat. Hierdoor is het vaak niet meer mogelijk de historische opbouw en ontwikkeling bij deze groep van gebouwen te achterhalen, waardoor een band met het verleden wordt afgesneden. Gebrek aan kennis en aan zorgvuldigheid liggen hieraan meestal ten grondslag, hetgeen in deze tijd, waarin toch eerbied en respect betoond wordt voor het culturele historisch erfgoed, een teken aan de wand is.

Moge ook dit deel der Beschrijving ertoe bijdragen dat nu en in de toekomst een ieder met begrip en inzicht omgaat met de bouwkundige erfenis uit het verleden.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

Mr. drs. L.C. Brinkman 19 juli 1989

Verantwoording

Het gebied

Het onderhavige deel van de Geïllustreerde Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behandelt de belangrijkste historisch-geografische structuren in De Vijfheerenlanden en de historische gebouwen in dit gebied, waarin de plaatsen Everdingen en Zijderveld, Hagestein, Heien Boeicop, Kedichem en Oosterwijk, Leerbroek, Leerdam, Lexmond en Lakerveld, Nieuwland, Schoonrewoerd en Vianen gelegen zijn. Deze plaatsen zijn sedert 1 januari 1986 samengevoegd tot vier gemeenten: Giessenlanden, Vianen, Leerdam en Zederik. Tevens zijn de buiten De Vijfheerenlanden gelegen plaatsen Asperen, Heukelum en Spijk behandeld. Sedert de gemeentelijke herindeling van 1986 zijn de laatste als gemeente Lingewaal bij de provincie Gelderland gevoegd. Daarvoor maakten de drie plaatsen deel uit van de provincie Zuid-Holland. Gezien de historische banden van deze drie nederzettingen met Zuid-Holland in het algemeen en met De Vijfheerenlanden in het bijzonder en gegeven het feit, dat het aangrenzende gebied van de Bommeler- en Tielerwaard in 1932 en in 1946 reeds in deze serie is beschreven, lag het besluit om Asperen, Heukelum en Spijk te betrekken bij de beschrijving van De Vijfheerenlanden voor de hand.

Een daadwerkelijke start met het werk werd medio 1986 gemaakt. Het manuscript kon in het najaar van 1988 definitief worden afgesloten.

De opzet

De opzet van dit deel van de Geïllustreerde Beschrijving volgt de op 8 februari 1983 door de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur goedgekeurde, herziene Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst.

In deze herziene Leidraad wordt het doel van de Geïllustreerde Beschrijving als volgt omschreven:

1. Het dienen als naslagwerk voor degenen, die zich nader in de bouw(geschiedenis) van monumenten verdiepen
2. Het verschaffen van materiaal voor de studie van het bouwen in de ruimste zin
3. Het leveren van gegevens voor de restauratie van monumenten Het ligt bij de nieuwe opzet niet in de bedoeling alle objecten te beschrijven, of te zeer in te gaan op details. Wel dient de Geïllustreerde Beschrijving een getrouw beeld te geven van de verbrede aandachtsvelden, die in het geding zijn bij de bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst, waarbij, ongelijk aan de voorafgaande delen der Geïllustreerde Beschrijving, de typologische aanpak op de voorgrond staat.

De tekst

Als uitwerking van deze richtlijnen is gekozen voor een tweedelige opzet

van het boek. In het eerste gedeelte zijn, na een historisch-geografische inleiding de in het gebied voorkomende typen bouwwerken geanalyseerd. Bij de daarvoor in aanmerking komende groepen is bovendien in dit tekstgedeelte een aantal markante en kenmerkende voorbeelden nader beschreven en in tekening gebracht.

De rubricering van de verschillende groepen gebouwen in het eerste gedeelte is gebleven, zoals die in het verleden steeds werd gehanteerd en is aangevuld met de nieuwe aandachtsvelden op het terrein van de monumentenzorg. De volgende groepen zijn behandeld: verdedigingswerken met inbegrip van de Hollandse Waterlinie; weg- en water-bouwkundige werken; straatmeubilair; openbare gebouwen; kerken; gebouwen van liefdadigheid; woonhuizen; kastelen; industriële archeologie en boerderijen met de boerenerven.

De indeling van het eerste gedeelte is bij ieder hoofdstuk in principe dezelfde. Voorafgaand wordt, meestal in afgekorte vorm, een bronnen- en literatuurvermelding gegeven. Dan volgt de analyse van de gebouwengroep, die door zogenoemde voorbeeldbeschrijvingen wordt afgesloten. In zo'n voorbeeld-beschrijving wordt een gebouw of bouwwerk, dat kenmerkend voor de historische ontwikkeling van een groep of type in het gebied geacht wordt, uitvoerig beschreven en in afbeeldingen en tekeningen weergegeven. Niet bij alle groepen is een dergelijke voorbeeldbeschrijving gegeven, omdat er niet in alle gevallen een object meer te vinden is dat daarvoor in aanmerking kon komen. Indien de indeling van een hoofdstuk afweek van het hierboven geschetste stramien, is dat in de tekst met redenen omkleed aangegeven.

Groepen gebouwen of bouwwerken waar geen voorbeelden meer van over zijn, maar die wel hebben bestaan, zoals de kloosters, zijn niet behandeld. Een uitzondering is gemaakt voor de kastelen. Hoewel het voor de hand gelegen zou hebben het enig in dit gebied overgebleven kasteel, het huis Heukelum, uitsluitend onder de plaats Heukelum te beschrijven en de verdwenen kastelen verder niet te behandelen, is er toch voor een historische analyse van dit gebouwentype gekozen, wegens de belangrijke rol van die kastelen in de ontwikkeling en de geschiedenis van de verschillende nederzettingen.

Door de aard en de samenstelling van het overgebleven monumentale bestand aan gebouwen is het niet te voorkomen, dat er grote verschillen in behandeling en mate van diepgang te constateren zijn tussen de verschillende groepen. Dit is het gevolg van de voor de samenstelling van de Geïllustreerde Beschrijving gekozen invalshoek.

De meest gevarieerde aandacht in De Vijfheerenlanden is dan ook gegaan naar de voor dit gebied markantste groepen: de waterwerken, de boerderijen, de kerken en de woonhuizen. Alleen bij de kerken is gekozen voor een extra hoofdstuk waarbij de restauraties zijn geanalyseerd. Bij de woonhuizen is dit, door het grote aantal en het gebrek aan documentatie dan wel verslaglegging gedurende de restauraties, ondoenlijk gebleken.

Bij de typologische benadering van de woonhuizen is de ordening gevolgd, die door de samenstellers van de Geïllustreerde Beschrijving van de Utrechtse huizen gelegen binnen de singels is ontwikkeld. De reden voor het overnemen van die typologie lag in het gegeven, dat die methode niet alleen voor Utrecht maar ook voor de woonhuizen in de Vijfheerenlanden een bruikbaar hulpmiddel bleek te zijn om de grote hoeveelheid te kunnen ordenen. Ook de eenheid in benadering moet als wenselijk worden ervaren.

Het tweede gedeelte van het boek behelst een plaatsgewijze behandeling met de aldaar voorkomende gebouwen, bouwwerken en objecten, die voor de betreffende

nederzetting typerend zijn. Als ‘plaats’ is de indeling aangehouden zoals Kuypers die op diens Gemeente-atlas uit de jaren zestig van de 19de eeuw heeft aangegeven. Door de kleinschalige indeling van destijds is hieraan de voorkeur gegeven boven de huidige gemeentelijke indeling, die met zeer grote, deels het gebied overschrijdende eenheden werkt.

De beschrijving van iedere plaats begint met een korte historischgeografische karakteristiek. Vervolgens is aangegeven hoe het historisch bestand aan bouwwerken ter plaatse (en in voorkomende gevallen per straat) is samengesteld. Dan volgt per straat, alfabetisch geordend, een korte beschrijving per object, waarbij eerst de oneven zijde en dan de even zijde aan de beurt komt. De in het eerste gedeelte gehanteerde rubricering is bij de beschrijvingen per plaats dus verlaten. Omwille van de overzichtelijkheid is bij de steden het landelijk gebied na de historische kern behandeld. In de tekst is dit aangeduid. Bij de keuze van de behandelde objecten is steeds de vraag gesteld of het gebouw kenmerkend voor een bepaalde historische ontwikkeling in de plaats is of een sprekend voorbeeld van een in het beschreven gebied voorkomend bouwkundig verschijnsel genoemd kan worden. Zo kan het voorkomen, dat een type gebouw in de ene plaats wel wordt beschreven, maar in de andere om bovengenoemde redenen juist wordt weggelaten. Ook het feit of een gebouw van binnen bekeken kon worden, kan tot behandeling geleid hebben.

Een gevolg van deze werkwijze is dat de tekst aanmerkelijk uitvoeriger is dan dat bij voorgaande delen der Geïllustreerde Beschrijving het geval was en dat er bovendien doublures kunnen voorkomen tussen het eerste en het tweede gedeelte of tussen de steden en dorpen onderling. In het laatste geval doet zich dit met name bij de korte analyse van het historisch bebouwingsbeeld voor.

Het historisch-geografisch gedeelte, alsmede de teksten van de nederzettingsvormen van de steden en de dorpen werden geschreven door drs. L. Prins, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Mevrouw drs. Nicoline A. Zemering, kunsthistorica te 's-Gravenhage stelde de tekst samen over het kerkinterieur en zij beschreef bovendien de inventarisstukken. Voor het zilver werd zij door dr. J.F. ter Molen terzijde gestaan. H.J. van Nieuwenhoven, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maakte de inventarisatie over de klokken en de uurwerken.

De bereidwilligheid van de verschillende eigenaars en bewoners de gebouwen van binnen te laten bekijken, op te laten meten en te laten fotograferen, de relatief korte tijd die

voor het werk ter beschikking staat en de hoeveelheid toegankelijke documentaire gegevens zijn de belangrijkste factoren geweest waarmee rekening gehouden diende te worden en die tot het uiteindelijke resultaat geleid hebben.

De afbeeldingen

De bouwkundige tekeningen zijn vrijwel zonder uitzondering van de hand van J.J. Jehee, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in een voortdurende dialoog met de auteur tevens deel had aan de inhoud en samenstelling van de bouwhistorische teksten. Het bronnenmateriaal voor de tekeningen is van verschillende herkomst. De meeste tekeningen zijn afkomstig uit het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en zijn, na te zijn gecontroleerd op maatzuiverheid, geschikt gemaakt voor publicatie. Diverse tekeningen, voornamelijk boerderijen en woonhuizen betreffende, zijn tot stand gekomen op basis van eigen opmetingen en documentatie. Van de hervormde kerken te Vianen, Spijk, Heukelum en Leerdam was bouwhistorische documentatie van derden voorhanden, waarvan de gegevens in de tekeningen zijn verwerkt. De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek in Arnhem stelde een aantal tekeningen ter reproductie beschikbaar, die als document zijn overgenomen, waarbij alleen de rangschikking omwille van de lay-out in voorkomende gevallen is veranderd. Zij zijn niet op maatzuiverheid gecontroleerd. Dit geldt ook voor de gevelwandtekeningen van Vianen, die in 1948 in opdracht van het toenmalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg door architect J.J. Brugman zijn gemaakt. Voor het hoofdstuk over de verdedigingswerken heeft Th. van Straalen, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, enige gegevens verschaft en twee tekeningen uitgewerkt. De heer J.M. van Es, die in 1987 en 1988 enige maanden stage bij de Rijksdienst heeft gelopen, heeft een aantal objecten onder begeleiding opgemeten en uitgewerkt. Partieel is door A.A.M. Warffemius, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, assistentie verleend bij het opmeten van objecten. Gezien de thematische behandeling van objecten in het eerste gedeelte van de tekst werd het wenselijk geacht ook de tekeningen hierop af te stemmen. Zo zijn er verzamelbladen opgenomen met tekeningen van gebintconstructies in boerderijen, kerkkappen, bouwkundige details als sleutelstukken en consoles, schouwprofielen, kerkplattegronden en torenaanzichten.

De stads- en dorpsplattegronden zijn door T. Brouwer, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg naar de op het Algemeen Rijks Archief te 's-Gravenhage bewaarde kadastrale minuutplans getekend. Ook droeg de heer Brouwer zorg voor de verschilende overzichtskaarten en de tekeningen van het straatmeubilair.

Teneinde vergelijkingsmogelijkheden te hebben is naar een eenheid van schaal bij de tekeningen gestreefd. De plattegronden van de steden en dorpen zijn in het boek weergegeven op een schaal van 1:5000 voor de grotere steden en 1:7500 voor de dorpen. De overzichtsbladen met kerkplattegronden en torens zijn afgebeeld op een schaal van 1:600. Dit is eveneens het geval met de isometrische projecties van de woonhuizen. De meeste tekeningen echter, waaronder de gedocumenteerde en geperiodiseerde exemplaren, zijn op schaal 1:300. Belangrijke bouwkundige onderdelen zijn afgedrukt op een schaal van 1:150; details kunnen een schaal van 1:50 of 1:10 bezitten. Bij iedere tekening staat een schaalstok weergegeven.

Gegevens over het afgebeelde object, de schaal, herkomst en vervaardiger(s) zijn in de bijschriften bij de tekeningen te vinden.

Het pièce de résistance in een dergelijk omvangrijk en arbeidsintensief boek is het fotomateriaal. Het merendeel van de foto's is, veelal ten behoeve van deze uitgave in de jaren 1986-1988 gemaakt door G.J. Dukker, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ook is er van ouder materiaal uit het fotoarchief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gebruik gemaakt dat in de jaren '60 en '70 door Dukker is vervaardigd. Naast de foto's uit het eigen bestand is topografisch materiaal betrokken van het Algemeen Rijksarchief en het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, beide te 's-Gravenhage, het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, het Gemeentearchief in Arnhem en de Collectie Bodel Nijenhuis in Leiden, alsmede het Koninklijke Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel. De recente luchtfoto's zijn afkomstig van de Topografische Dienst te Emmen. Een verantwoording van de herkomst, indien niet afkomstig van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en de datum van opname staat steeds bij de foto vermeld.

Een dergelijk omvangrijk werk kan niet tot stand worden gebracht zonder de medewerking en inzet van velen op wie, nooit tevergeefs, een beroep werd gedaan. Naast de overheidsfunctionarissen, kerkvoogden en kosters, medewerkers van universiteiten, bibliotheken en archieven moeten in dit verband de vele particulieren genoemd worden, bewoners en beheerders van de bezochte objecten en oprecht geïnteresseerden die steeds bereid waren gegevens aan te dragen ter verdieping en verrijking van het onderzoek.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving heeft een actieve rol gespeeld bij de begeleiding van de tekst. Zij las en becommentarieerde een belangrijk deel van het boek, deed suggesties voor invulling van verscheidene hoofdstukken en gaf, desgevraagd, aanvullingen op specifieke onderwerpen.

Tenslotte past ons grote dank aan de medewerkers van de SDU voor hun toewijding en begrip bij de vormgeving en produktie van het boek.

Catharina L. van Groningen

Historisch-geografische inleiding

Literatuur

■ Van der Aa, dl. 11., 690; Beekman, A.A., Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795, dl.1, 's-Gravenhage 1905, 506, 507; Beenhakker, J.J.J.M., 'De agrarische veenlandschappen', in: Het Nederlandse Landschap; een historisch-geografische benadering (red. S. Barends e.a.), Utrecht 1986, 41; Berg, R. van den, Schoonrewoerd, 159, 182; Blok, D.P., 'Teisterbant', Meded. Kon. Ned. Akad. van Wetensch., Afd. Letteren, 26 (1963), nr. 12, 455-479; Blok, D.P., De Franken in Nederland, 3de druk, Haarlem 1979, 128; De Boer, 9, 12, 22; Busch, A.J., 'De trekvaart tussen Gorkum en Vianen', Onze Streekhistorie; bijdrage over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, 3, 5-19; Cat. Jan Blanken, 52, 53; Dekker, 326; Enqueste ende Informacie upt stuck van der reductie (etc.); uitgeg. door R. Fruin, Leiden 1876, 223; Eygenraam, J.A., 'Eendenkooien, een belang van de natuurbescherming', in: Waarden van Zuid-Holland (red. W.J. Weidema e.a.), Rotterdam 1976, 125-134; Gottschalk, M.K.E., Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland, dl.2, Assen/Amsterdam 1975, 182, 416, 585; dl. 3, Assen/Amsterdam 1977, 422; Van der Gouw, 1961, 9, 11; Van der Gouw, 1975, 9, 12; Gysseling, M., Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1229), z. pl., 1960; Harten, J.D.H., 'Oude nederzettingspatronen in de Bommelerwaard' in: Het landschap van de Bommelerwaard, Nederlandse Geografische Studies, 10, Utrecht 1986, 67-91; Heiningen, H. van, Dijken en dijkenbouwers in het Nederlandse rivierengebied, 's-Gravenhage 1978, 78-81; Henderikx, P.A., 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', Holland, 9 (1977), 212-222; Henderikx, P.A., 'De Lek en de Hollandse IJssel in de vroege Middeleeuwen', in: Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw (etc.), speciaal nummer Nederlands Archievenblad, 1980, 229-247; Hol, A.R., De Betuwe; geschiedenis en volksleven in de streek tussen Rijn, Lek en Waal, Arnhem 1976 (herdruk van de uitgaven 1956/1965), 153; De Hollandse Waterlinie, 183,186; Horden, 123-126, 139, 219-227; Horsten, F.H. en H. van der Linden, 'Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek', Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks, XI (1977), nr. 5, 388-398; Informacie up den staet faculteyt (etc.); uitgeg. door R. Fruin, Leiden 1866, 417, 424; Jonkers Nieboer, J.H., 'De Betuwelijn 1885-1935', Spoor- en tramwegen, 14-daags tijdschrift voor het spoor- en tramwezen In Nederland en Indië, 8 (1935), 418-419; Kemper, 2; Lennep, J. van, Nederland in den goeden ouden tijd, Utrecht 1942; Van der Linden, 26, 76, 109, 119; Louwe Kooimans, L.P., The Rhine/Meuse Delta. Four Studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology, Leiden 1974, appendix III, table 7; Mentink, G.J. en J. van Os, Over Betuwe; geschiedenis van een polderland 1327-1977, Zutphen 1985, 106; Moerman, H.J., Nederlandse plaatsnamen, Brussel 1956, 161, 162; Pons, 2-4; Rapport voor de ruilverkaveling Vijfheerenlanden, uitgeg. door de Centrale Cultuurtechnische Commissie, z.p. 1978, 6; Rentenaar, R., Vernoemingsnamen; een onderzoek naar vernoemingen in de Nederlandse toponymie, Amsterdam 1984, 81, 84, 184; Rheineck Leyssius-Jansen, H.J.L.Th. van, 'Het archief van de polder Spijk', Verslagen Omtrent's Rijks Oude Archieven, XLVI, Ie dl., (1923), 376-404; Sarfaty, H., 'De Alblasserwaard - Vijfheerenlanden: een archeologisch stergebied', in: Scrinium et Scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw (etc.), speciaal nummer Nederlands Archievenblad, 1980, 456-482; Storm

Buysing, D.J., Handleiding tot de kennis der waterbouwkunde, voor de kadetten der genie, Breda 1854, dl. I, 592; Tegenwoordige Staat, VII, 502, 546; Teixeira IV (I), 42, 44, 45, 52, 56, 59, 75, 129, 722, 888; Teixeira IV (III), 225, 232, 233, 241; Tuinzing W.D.J., 'Wel en wee van de griendteelt in de waarden' in: Waarden van Zuid-Holland (red. W.J. Weidema e.a.), Rotterdam 1976, 99-107; Den Uyl, 1958, 106; Uyl, R.G. den, De Lopikerwaard, Utrecht 1963, dl. 2, 19-22; Verhagen, P., 'Dijkwoningen', in: Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, Jaarboek 1986, 77-85; Verslag betreffende den aanleg der Staatsspoorwegen van 1 januari tot 31 december 1882, 7, 8; Vink, 264, 294, 301; Vliet, M. van, Het hoogheemraadschap van de Lek bovendams, Assen 1961, 37-39, 52-56; Winsemius, dl.1, XXXVI-XXXVIII, no's 595, 603 t/m 619, 1502; Zanden, J.L. van, De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914, Utrecht 1985, 294, 303, 304, 309-312.

De grenzen van het te beschrijven gebied vallen voor het grootste deel samen met de historische grenzen van de Vijfheerenlanden. Dit betekent dat de Lek de noordgrens vormt, de Diefdijk de oostgrens en Het Merwede-kanaal met de Oude Zederik de westgrens. Bij de zuidgrens ligt de situatie anders en vormt niet de Linge de grens. Voor het beloop van de zuidelijke grens is het op de zuidelijke oever van deze rivier gelegen gebied dat door Teixeira de Mattos als 'de oneigenlijke Vijfheerenlanden' genoemd wordt van belang. Deze 'oneigenlijke Vijfheerenlanden' worden ter hoogte van Spijk begrensd door de direct achter de Zuider Lingedijk gelegen Spijkse Kwelkade en zuidelijk van Heukelum en Asperen door de Nieuwe Zuider Lingedijk. Dit gebied heeft tot 1 januari 1986 binnen het reglementair territoir van de Vijfheerenlanden behoord en ging vervolgens over naar de provincie Gelderland.

■ Kaart van Nederland met de ligging van de Vijfheerenlanden, Asperen, Heukelum en Spijk. Tekening T. Brouwer, 1986

De naam

De naam Vijfheerenlanden is niet ouder dan de 15de eeuw, aangezien eerst in 1428 het gebied dat daartoe wordt gerekend, onder vijf heren kwam te staan. De betreffende heerlijkheden, Arkel boven de Zouwe, Vianen, Hagestein, Everdingen en Ter Leede en Schoonrewoerd verkeerden voordien in wisselende bestuurlijke verhoudingen: door opdeling in kleinere eenheden of door verbindingen met andere heerlijkheden, was in de periode vóór 1425 meestal sprake van meer dan vijf bestuurlijke partijen (Winsemius I, XXXVI). Zo bestonden bij de beroemd geworden overeenkomst van 11 april 1284, waarin belanghebbenden een regeling troffen over de waterkering en afwatering van de later zo te noemen Vijfheerenlanden, de partijen uit twee Utrechtse kapittels en een twaalftal lokale heren (Van der Gouw, 1961, 9). Het jaar 1284 kan worden gezien als het begin van het gebied als

aanvankelijk waterstaatkundige, later ook als bestuurlijke eenheid.

De bestuurlijke indeling

Na de gemeentelijke herindeling per 1 januari 1986 is er in het gebied sprake van vijf gemeenten: Vianen, Leerdam, Zederik, Giessenlanden en Lingewaal. De gemeente Giessenlanden ligt grotendeels op het grondgebied van de Alblasserwaard, de gemeente Lingewaal beslaat het westelijke deel van de Tielerwaard.

Vóór de herindeling was er sprake van een groter aantal gemeenten. Bij de stichting van de eenheidsstaat in 1795 bedroeg het aantal zestien, waarvan er zes gedeeltelijk doorliepen in de Alblasserwaard of Tielerwaard (Teixeira IV (I), 129; Van der Aa, dl. 11, 690). Deze zestien gemeenten waren veelal de rechtsopvolgers van de gelijknamige schoutambten, ambachtsheerlijkheden, hoge heerlijkheden,

■ Overzichtskaart van de Vijfheerenlanden met de huidige gemeentegrenzen.
Schaal 1:150 000. Tekening T. Brouwer, 1989.
■ Overzichtskaart van de Vijfheerenlanden met de gemeentegrenzen voor de gemeentelijke herindeling per 1 januari 1986.
Schaal 1:150 000. Tekening T. Brouwer, 1988

van een graafschap (Leerdam) of van een baronie (Asperen). Belangrijke grenswijzigingen vonden plaats in 1820 toen Everdingen en Zijderveld van Gelderland bij Holland werden gevoegd. Voorts werd Hagestein, dat tot Utrecht behoorde bij Holland gevoegd. In datzelfde jaar gingen grote delen van Spijk, Heukelum en Asperen van Holland naar Gelderland over (Teixeira IV (I), 156).

De bodem

Bepalend voor de vorming van de bodem van de Vijfheerenlanden is het laatste deel van het Holoceen, de geologische periode na de IJstijd, dat circa 10.000 jaar geleden begon. De voor het Holoceen gevormde bodem, het Pleistocene zand, helt in het algemeen langzaam in westelijke richting af en ligt bij de Diefdijk op circa zes meter en bij de Zouwedijk op ongeveer 7,5 m beneden het maaiveld (De Boer,

22). De enige aan het aardoppervlak aanwezige kenmerken uit het Pleistoceen waren een drietal donken, uit opgewaaid zand bestaande rivierduinen, waarvan de kop zich tegen of boven het huidige maaiveld bevond. Daarvan is de in het uiterste zuidwesten van het gebied, oostelijk van Arkel gelegen donk, waarvan de top boven het maaiveld uitsteekt, als enige goed zichtbaar in het landschap. De beide andere, aan de Autenasche kade en in de polder Hoogeind bij Schoonrewoerd, hebben nauwelijks invloed op het plaatselijke reliëf of op de verkaveling.

Met de vorming van een reeks strandwallen in het Westnederlandse kustgebied, vanaf ongeveer 4000 jaar voor Christus, verzoette het milieu van de daarachter gelegen kustvlakte, waardoor plantengroei en vervolgens veenvorming kon plaatsvinden. Aldus is in West-Nederland een meters dik veenpakket ontstaan, waarvan de Vijfheerenlanden de oostelijke begrenzing vormen. In dit veengebied kwam een aantal slingerende rivierarmen voor, die in het algemeen een oost-westelijke stroomrichting hadden. Vanuit deze rivieren vond sedimentatie plaats: de fijne kleideeltjes werden door het geringe gewicht op ruime afstand van het stroombed afgezet, de

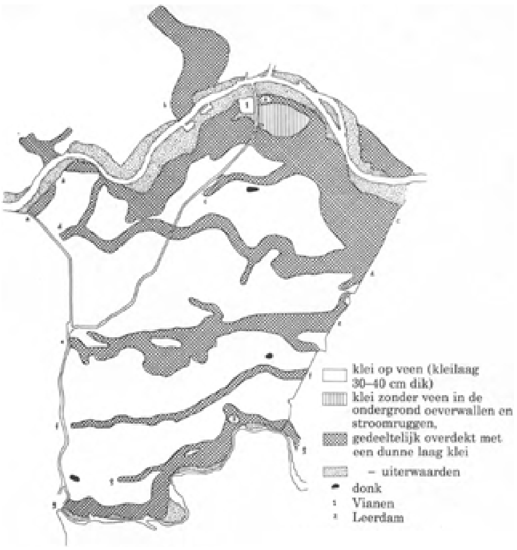

■ Overzichtskaart van de bodemgesteldheid, stroomruggen en oeverwallen in de Vijfheerenlanden.
Schaal 1:150 000. Tekening T. Brouwer, 1988
a-a) oeverwal langs Lek
b-b) stroomrug van Hagestein
c-c) Tienhovense stroomrug
d-d) Zijderveldse rug
e-e) Schoonrewoerdse ruggensysteem
f-f) Schaikse rug
g-g) oeverwal langs de Linge

zwaardere en grovere deeltjes bezonken direct naast het stroombed. Aanvankelijk was de sedimentatie van een dermate beperkte omvang, dat de veenvorming er niet door belemmerd werd.

De langs de rivier gelegen strook met zandig materiaal wordt oeverwal genoemd. Na verloop van tijd kon een rivierarm dichtslibben, vervolgens verlanden en vormde zich een nieuwe loop in het veengebied. Het geheel van aan weerszijden van de rivier gelegen oeverwallen met daartussenin het verlande stroombed heet stroomrug. In de Vijfheerenlanden onderscheidt men een zevental, op verschillende tijdstippen gevormde stroomruggen en oeverwallen (De Boer, 12; zie fig. p.3). De oudste ruggen

zijn voor het begin van onze jaartelling gevormd en naderhand door veen en klei bedekt geraakt. Niettemin hebben ze

toch nog enige invloed op het huidige reliëf, zoals verderop zal blijken. Het betreft hier de Tienhovense rug, de Zijderveldse rug, het Schoonrewoerdse ruggensysteem en de Schaikse rug. De overige oeverwallen en stroomruggen zijn alle later gevormd: de zeer smalle Linge-oeverwal tussen 250-600 na Christus en de verlanding van de Hagesteinse stroom tot brede, hoge stroomrug vond rond 900 plaats. Het ontstaan van de Lek en daarmee van de daarlangs gelegen smalle oeverwal moet, blijkens de meest recente aanwijzingen, vóór de tweede helft van de 8ste eeuw hebben plaatsgevonden (Henderikx, 1980, 244). De aard van de sedimentatie is sinds het begin van onze jaartelling ingrijpend veranderd: de activiteit van de rivierarmen nam periodiek sterk toe, waarbij binnen een bepaald tijdsbestek veel meer materiaal dan voorheen werd afgezet. Het gehele veengebied, inclusief de meeste stroomruggen raakte onder een 30 à 40 cm dikke kleilaag bedekt (De Boer, 9). Deze sedimentatie betekende het einde van de veengroei in dit gebied. Aldus ontstond een landschap, begrensd door oeverwallen, voor het overgrote deel bestaande uit een vlak gelegen klei-op-veenbodem, met daarin enkele overslibde, verlande stroomruggen, en de Hagesteinse en Schoonrewoerdse stroomrug die met hun zandige sedimenten aan de oppervlakte lagen.

De aanwezigheid van stroomruggen of oeverwallen aan de oppervlakte is typerend voor het oostelijk deel van het rivierengebied; de Vijfheerenlanden vormen het meest westelijke verspreidingsgebied van dat verschijnsel. De al dan niet met een kleilaag bedekte veenpakketten zijn karakteristiek voor het Hollandse en West-Utrechtse landschap, de Vijfheerenlanden zijn voor dit landschappelijke kenmerk nu juist het meest oostelijke verspreidingsgebied. De Vijfheerenlanden vormen daarmee een overgangsgebied tussen het West-Nederlandse landschap en het landschap van het oostelijk rivierengebied, met elementen van beide in zich.

De veranderingen die na ongeveer het jaar 1000 aan de bodem optreden, zijn alle het directe of indirecte gevolg van menselijke activiteiten in het gebied.

Bewoningsgeschiedenis

Naar aanleiding van het archeologische vondstenmateriaal wordt verondersteld, dat de periode van continue bewoning op grote schaal in de 11de eeuw begint (Sarfaty, 467, 468; Pons, 2-4).

Deze periode wordt voorafgegaan door een fase waarin het gebied incidenteel bewoond was. Deze oudste bewoning heeft de nu aanwezige landschappelijke structuur niet beïnvloed. In zijn overzicht van archeologische vindplaatsen in het Westnederlandse rivierengebied geeft L.P. Louwe Kooimans in de Vijfheerenlanden 21 vindplaatsen aan (Louwe Kooimans, Appendix III, no. 76-96). Deze vindplaatsen liggen, behalve waar het de drie donken betreft, alle op de stroomruggen of oeverwallen. Het gevonden materiaal, dat deels onder de later gesedimenteerde kleilaag werd aangetroffen, dateert voor een belangrijk deel uit de IJzertijd (700 voor-50 na Chr.) en uit de Romeinse Tijd (50-250 na Chr.)

De oeverwallen van de Lek en Linge en de aan de oppervlakte liggende Hagesteinse en Schoonrewoerdse stroomruggen boden aanvankelijk de beste bewoningscondities, vergeleken met de meer landinwaarts liggende minder goed ontwaterende klei-opveengronden. Behoudens het aantoonbaar later ontstane Vianen en Leerdam zijn de overige nederzettingen langs de Lek en Linge in principe als de oudste nederzettingen in het gebied aan te wijzen. In enkele gevallen zoals Heukelum wordt een hoge ouderdom toponymisch ondersteund: de uitgang -hem

of -um (-heem) is tussen de 5de en de 10de eeuw gevormd (Blok, 1979, 128). De '-ingheem' namen (Kedichem) dateren uit dezelfde periode en vermoedelijk kunnen ook de namen eindigend op '-ingen' (Helsdingen, Everdingen) daartoe worden gerekend (Blok, 1963, 15). Voorts is er een vermelding van Asperen uit het eind van de 9de eeuw bekend.

In het algemeen geldt, dat het Hollands-Utrechts veengebied tussen de 11de en 13de eeuw bewoond raakt. Gedurende die periode vond kolonisatie van het gebied plaats, waartoe bestaande begroeiing van de veenwildernis werd verwijderd en ontwatering van de veelal drassige bodem plaats vond.

Als oorzaak van deze grootscheepse occupatie van het Westnederlandse veengebied speelt mogelijk overbevolking van de aangrenzende bewoonde gebieden een rol, terwijl ook politieke aspiraties van de landsheren onder wie de veenwildernis viel, van belang waren (Van der Linden, 119).

Krachtens het 'wildernisregaal', een van de zogenaamde hoogheidsrechten, oorspronkelijk de koning toebehorend, vielen de onbeheerde, niet in cultuur gebrachte gronden rechtstreeks onder de landsheer. In het Westnederlandse veengebied waren dat de bisschop van Utrecht voor het oostelijk gedeelte en de graaf van Holland voor het westelijk gedeelte. Beiden gaven sinds de 11de eeuw, tegen betaling, stukken veenwildernis ter ontginning uit. Daarbij zijn twee hoofdvormen te onderscheiden: die waarbij het te ontginnen blok een niet vooraf vastgestelde diepte heeft, en de vorm waarbij de diepte van de ontginning vooraf wel is vastgelegd. Het grootste deel van het Zuidhollandse en Utrechtse veengebied is volgens de tweede, duidelijk gereglementeerde methode ontgonnen, zo ook de Vijfheerenlanden.

De toepassing van dit, voor veengronden typerende systeem in de Vijfheerenlanden, waar de veenlaag onder een 30 tot 40 cm dikke kleilaag verscholen ging, is omdat het veen niet aan de oppervlakte ligt, op het eerste gezicht merkwaardig. Mogelijk is de destijds veelvuldig toegepaste en beproefde methode van kolonisatie wegens succes elders ook hier tot stand gekomen, zonder dat men in de eerste plaats acht sloeg op het verschil in bodemgesteldheid.

De vorm van overdracht, waarbij de landsheer onder bepaalde voorwaarden en tegen betaling een stuk veenwildernis ter ontginning uitgaf staat bekend onder het begrip 'cope'. De overeenkomst werd aangegaan met een groep kolonisten, de naam van de organisator van de onderneming leeft soms voort in de naam van de ontginning (Van der Linden, 109).

Regelmatig komt het begrip 'cope' in plaatsnamen voor. In de Vijfheerenlanden zijn dat Hei- en Boeicop en Middelkoop. Nu niet meer bestaande, maar uit de bronnen bekende namen zijn: Heeskop, tussen Hagestein en Everdingen (Van der Linden, 76) en Reyerskop, tussen Nieuwland en Leerbroek, een naam die bijvoorbeeld nog op de militaire en topographische

Kaart uit 1847/48 voorkomt. Sommige door de bisschop van Utrecht uitgegeven ontginningsblokken werden vernoemd naar buitenlandse oorden. In de Vijfheerenlanden geldt dit de polder Bolgerijen, vernoemd naar Bulgarije, een naam die mogelijk uit de toenmalige literaire bronnen, maar wellicht meer nog uit de reisroute van deelnemers aan de Kruistochten bekend was (Rentenaar, 81, 84, 184).

De ontstaansdatum van de cope-nederzettingen in de Vijfheerenlanden is niet precies vast te stellen. Van geen der ontginningsblokken is het 'copecontract' bekend. Als vermeld, werd het Hollands-Utrechts veengebied als geheel gedurende de 11de-13de eeuw opengelegd, voor het gebied de Vijfheerenlanden bestaan op archeologische gronden aanwijzingen dat het hoogtepunt van ontginning in de 12de eeuw lag (Sarfaty, 468).

De cope-ontginning vond volgens een bepaald systeem, en daarmee in een zekere volgorde plaats. Dwars op een ontginningsas, dikwijls een bestaande of gegraven waterloop, werden evenwijdig en op regelmatige afstand van elkaar sloten gegraven, waarlangs de landerijen afwaterden. Als achtergrens van de langwerpige kavels diende een kade of dijkje om het water uit het aangrenzende, nog niet ontgonnen veen tegen te houden. De aldus gevormde kavel vormde van oorsprong het land bij een hoeve, die op de 'kop' van die kavel lag. De systematiek is voorts gelegen in de maatvoering van de kavels die, als de terreinomstandigheden dat toelieten, per ontginningsblok zo veel mogelijk uniform was. Maar ook tussen de ontginningsblokken onderling komt die uniformiteit voor: zo zijn de lengtemaat van ca. 1250 m, de oorspronkelijke 'zes voorling', en een breedte van dertig roeden, oftewel ca. 110 m, veel voorkomende maten. In de voor- en achtergrens van een ontginningsblok, dus in de lengte van de kavels, is in de loop van de tijd gewoonlijk geen verandering gekomen, in de breedte van de kavels kan dat door splitsing of samenvoeging wel hebben plaatsgevonden. Een onderzoek daarnaar in het land van Cattenbroek, een cope-ontginning ten westen van de stad Utrecht, wees uit, dat er tussen de 12de en 16de eeuw een enorme versnippering heeft plaatsgevonden, terwijl rond het midden van de 19de eeuw een lichte tendens tot de vorming van grotere bezits- en gebruikseenheden zich zou hebben voorgedaan (Horsten, 395). Een versnippering heeft ook in de Vijfheerenlanden plaatsgevonden: de oorspronkelijke omvang van Neder-Heicop bedroeg 29 hoeven, elk op een ruim 114 m breed perceel (Van der Linden, 26). De topografische kaarten sinds circa 1850, de eerste waar de verkaveling gedetailleerd op weergegeven is, laten zien dat elk van die kavels in de lengterichting is opgesplitst in twee of drie eenheden. Met enige moeite is het regelmatige patroon van de oorspronkelijke 29 kavels in de 19de- en 20ste-eeuwse kaartbeelden nog wel te herkennen.

De diepte van de ontginningsblokken varieert in de Vijfheerenlanden, althans voor zover het de regelmatige blokken betreft, van ca. 1000 m (Bolgarijen) via ca. 1250 m (Hei- en Boeikop, Zijderveld, Schoonrewoerd) tot ca 1500 m (Middelkoop).

Algemeen wordt aangenomen, dat de oudste ontginningen van het kleiop-veengebied van de bewoonde oeverwallen af hebben plaatsgevonden. Weliswaar bestaan elders in het Westnederlandse veengebied aanwijzingen voor een eerste ontginning 'middenin', of beter gezegd 'midden- op' het veen, in de Vijfheerenlanden zal dit door het vlakke karakter van het terrein niet waarschijnlijk zijn. Een aanwijzing voor ontginning vanaf de oeverwal leveren ook de namen van de ontginningsblokken Oud Schaik en Nieuw Schaik: het oude blok is vanaf de Linge-oeverwal ontgonnen, terwijl Nieuw-Schaik meer landinwaarts ligt. Behalve de oeverwallen zullen ook enkele veenstroompjes in het gebied vroege

ontginningsbases hebben gevormd. Als zodanig lijken de Laak en de Lede in aanmerking te komen.

Eerstgenoemde vormt, nu nog deels als slootje langs de weg, de ruggegraat van de polder Lakerveld en vanuit de Lede zullen Leerbroek en Reyerskoop ontgonnen zijn, waarbij laatstgenoemde ontginning opvalt door een sterk wisselende perceelsdiepte. In een volgend stadium zijn de met elkaar samenhangende ontginningen van Bolgerijen, Heikop, Boeikop, Middelkoop en de strook langs de Diefweg bestaande uit Zijderveld, Kort Gerecht en Nieuw Schaik tot stand gekomen. Bij deze ontginningen lijkt steeds een gegraven, min of meer rechtlijnige waterloop de basis te hebben gevormd, waardoor een opmerkelijk strak patroon tot stand kwam.

Vermoedelijk als laatste zijn de laagst gelegen gronden in het gebied van Quakernaak en Nieuwland in ontginning gebracht. De naam Nieuwland is in dit verband illustratief. Aangezien het hier een ‘restontginning’ betreft, ingeklemd tussen al bestaande ontginningen en daardoor onregelmatig van vorm, zijn hier de percelen ongelijk van diepte.

In de Zuidhollandse waarden blijken sommige punten vrij kort na menselijke vestiging te zijn opgehoogd, waardoor een huisterp is ontstaan. Deze ontwikkeling doet zich eveneens voor in de Vijfheerenlanden, zij het op een geringere schaal dan in de gemiddeld lager gelegen Alblasserwaard. De huisterpen in de Vijfheerenlanden zijn tot op heden niet archeologisch onderzocht. In de Alblasserwaard heeft dat een aantal keren wel plaats gevonden. De terpen blijken daar in een enkel geval in de eerste helft van de 12de eeuw, maar voor het merendeel in de tweede helft van die eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw te zijn gevormd. Na de 14de eeuw worden ze in het algemeen niet meer opgehoogd (Sarfaty, 468). Wel kan in later eeuwen door vergroting van de boerderij ook het grondvlak van de terp zijn vergroot. In de Alblasserwaard zijn deze terpjes vooral langs natuurlijke veenstroompjes aanwezig. In de Vijfheerenlanden kan wat dat betreft gewezen worden op de terpen te Lakerveld, langs het voormalige stroompje de Lake (thans sloot), maar ook in de cope-ontginningen met een gegraven waterloop komen de terpen voor (gespecificeerd bij de straatgewijze beschrijving van de dorpen). De ligging van deze terpen beperkt zich soms tot één kant van de as, daarmee een indicatie voor het oudste deel van de ontginning gevend. Duidelijk is dit het geval bij de Zijderveldselaan, Overboeicop en Overheicop. In Middelkoop en Leerbroek ligt het overgrote deel van de terpen aan de noordzijde, te Lakerveld aan de westzijde van de daar aanwezige ontginningsas. Te (Neder-) Hei- en Boeicop komen de terpen aan beide zijden van de as voor. De ontginningsassen die met één zijde aan het gebied van een andere ontginning grensden kenden van oorsprong aan die kant geen bewoning. Daar is later door verkoop en ruil van grond verandering in gekomen, maar nog steeds is die bewoning daar veel minder dicht of ontbreekt die nog vrijwel geheel.

Nederzettingstypen

Het hierboven geconstateerde onderscheid tussen oeverwallen, stroomruggen en de klei-op-veen gronden, heeft doorgewerkt in de structuur van de nederzettingen. De Vijfheerenlanden vormen de westelijke uitloper van dat deel van het rivierengebied waar stroomruggen en oeverwallen sterk het landschap en het bewoningspatroon bepalen. De voor deze onderdelen kenmerkende dorpsvorm, door Den Uyl het ‘gestrekte esdorp’ genoemd,

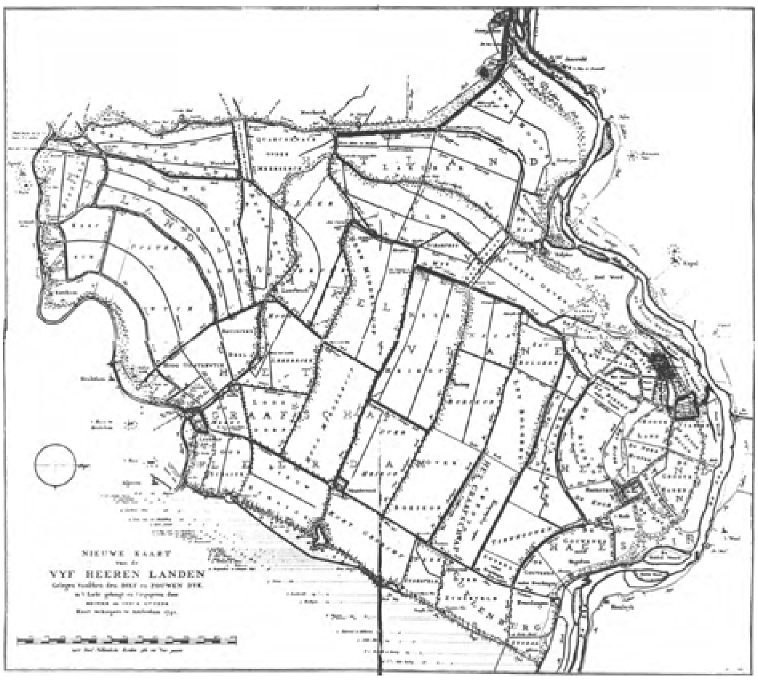

■ R. en I. Ottens, Nieuwe Kaart van de Vyf Heeren Landen, Amsterdam 1741, coll. ARA, 's-Gravenhage.

komt dan ook enkele malen voor in de Vijfheerenlanden (Den Uyl, 1958, 106). De ouderdom van dit type kan algemeen gesteld, teruggaan tot de vroege Middeleeuwen. Een verdere precisering van deze ouderdom is in het verleden wel gegeven, maar lijkt bij nadere bestudering toch vrij onzeker te zijn (Harten, 75 - 84).

De definiëring als esdorp komt voort uit de (vroegere) ligging van de dorpsbebouwing in de directe nabijheid van een aaneengesloten complex akkerland. Het ‘gestrekte’ van het esdorp duidt op de langgerektheid van de plattegrond, bepaald door de langwerpige en smalle vorm van de oeverwal of stroomrug. De plattegrond van dit type bestaat vaak uit een stelsel van evenwijdig met elkaar lopende wegen, die aan een of beide zijden gevorkt op elkaar aansluiten.

Deze twee kenmerken zijn bij een viertal dorpen in het gebied aanwezig. Een gevorkte wegstructuur is zichtbaar in de plattegrond van Helsdingen, Kedichem, Heukelum en Hagestein. De twee laatstgenoemde nederzettingen moeten feitelijk tot de steden gerekend worden, maar de hier genoemde structuur zal uit de prestedelijke fase dateren. De complexen tot het dorp behorend akkerland, in het (oostelijk) rivierengebied onder andere als ‘eng’ aangeduid, komen op de Militair Topografische Kaart van 1847/48 onder die naam voor bij Kedichem, Hagestein en bij Heukelum.

Bij de overige op de oeverwallen gelegen nederzettingen ontbreken deze elementen geheel of gedeeltelijk. De oeverwal van de Lek zal ook in het geval van Everdingen een rol in de plattegrond gespeeld hebben, immers de nederzetting dateert uit de periode van voor de aanleg van dijken. Evenals te Kedichem en Heukelum, waar de dorpskerk aan de 'binnenste' weg van het stelsel ligt, is ook hier de kerk landinwaarts gesitueerd. Voorts bevindt zich op de hierboven genoemde kaart direct ten zuiden van de dorpsbebouwing van Everdingen een aaneengesloten complex akkerland.

De ruimtelijke structuur van Lexmond wordt niet in eerste instantie bepaald door de Lekdijk of de daaraan voorafgaande weg over een oeverwal, maar lijkt te zijn gevormd door de monding van het stroompje de Laxe of Laak, waarvan de laatste resten in het dorp in de jaren vijftig zijn opgeruimd. De hoofdas sluit schuin op de Lekdijk aan. Evenals bij enkele andere plaatsen in het gebied heeft de opmerkelijk brede hoofdas als marktruimte gediend.

Van de overige nederzettingen langs de rivieren doet Oosterwijk zich nog het meest voor als een dijkdorp. De Van Deventer-kaart van Leerdam, die ook Oosterwijk afbeeldt, geeft de bewoning langs de Lingedijk ca 1560 reeds aan, waarbij voor een klein gedeelte die bewoning ook buitendijks aanwezig is.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat toename van de bewoning aan of op de rivierdijken met name vanaf de 18de eeuw plaats vond, toen een opmerkelijke verslechtering van de waterstaatkundige situatie in het gebied optrad en de dijken de hoogste punten in het terrein vormden. In de literatuur treft men weinig concrete gegevens over de dijkbewoning aan. Het vermoeden betreffende de toename daarvan in de 18de eeuw wordt hier en daar echter wel uitgesproken (Verhagen, 1986, 81; Heiningen, 78-81).

Plaatselijk was de toename van de bebouwing langs de dijk zo groot, dat een buurtje of gehucht onder een eigen naam op de topografische kaart werd vermeld. Deze ontwikkeling deed zich voor aan de noordelijk Lingedijk, ten westen van Kedichem, al waar de dijkbebouwing sinds de laatste twee edities van de topografische kaart (1956, 1969) onder de naam Rietveld aangegeven staat. Deze naam bestond reeds voor de aangrenzende polder.

De aanwezigheid van een brede dan wel smalle oeverwal is ook van invloed geweest op de ligging van bebouwing ten opzichte van de dijk. Op de brede, droge oeverwal langs de Lek staat de bebouwing gewoonlijk op maaiveldniveau aan de voet van de dijk of op enige afstand daarvan. Langs de Linge ligt de bebouwing vanwege de veel smallere oeverwal in het algemeen dichter tegen de voet van de dijk, al dan niet op een reeds verhoogde woonplaats, of gedeeltelijk op het dijklichaam. Deze situering werd mede bepaald door de sterke verbreding van het dijklichaam gedurende de 19de en 20ste eeuw. Daardoor zijn boerderijen die van oorsprong op enige afstand van de dijkvoet waren gebouwd na verbreding van het dijklichaam als het ware in de dijk terecht gekomen. Soms gaf dit aanleiding tot verhoging van het voorste deel van de boerderij, waardoor dit halverwege de helling of zelfs op kruinhoogte kwam te liggen. Die ontwikkeling kon zich na een volgende verhoging en verbreding van de dijk herhalen, waarmee een 'trapsgewijze' bouw van de boerderij tegen de dijk ontstond. Langs de Lingedijken is deze ontwikkeling in verschillende stadia zichtbaar.

Voornamelijk in de dorpskommen van Everdingen en Lexmond, waar de afstand van de dijk tot aan het rivierwater aanzienlijk is, heeft zich ook bebouwing op de buitenzijde van de dijk ontwikkeld.

Op de systematiek van de cope-ontginningen is in het voorgaande reeds gewezen. Bij de opdeling in ontginningsblokken, waarvan de grenzen later vaak die van de dorpsgebieden zijn geworden, valt enige variatie te bespeuren, vooral in het centrale deel van de ontginning, waar het rechtlijnig patroon van de ontginningen van Autena tot en met Middelkoop het kaartbeeld beheerst. In dit blok van ruwweg 6,5 bij 5,5 km liepen de ontginningsbases van Autena/Tienhoven, Hei- en Boeicop en Middelkoop over de volle breedte van het geheel. De ontginningsas van Autena, behorend tot Vianen, de Zijderveldse laan, behorend tot Zijderveld, en de as van Overheicop, behorend tot Schoonrewoerd, liepen tot minder dan de helft van de breedte van het blok, waar tevens de dorpsgrens lag. Het verlengde van deze assen bestond tot in het begin van deze eeuw uit onverharde kaden. Het bovenstaande beeld is zichtbaar op de gedetailleerde topografische kaarten uit de 19de en 20ste eeuw, maar lijkt al door de Nieuwe Kaart van de Vyf Heeren Landen van 1741 te worden bevestigd.

Binnen de dorpsgebieden zal in beginsel door de systematische uitgifte van de grond, een regelmatige verspreiding van de hoeven hebben plaatsgevonden. In de vorige paragraaf is aangegeven, dat verschillen in dichtheid van bewoning tussen de ontginningsas en de achterkade nog steeds aanwezig zijn. Deze ‘traditionele’ situatie kop op een vroeg moment doorbroken worden onder invloed van splitsing, uitbreiding en samenvoeging van bedrijven. De vroeg optredende verandering is misschien af te leiden uit de aanwezigheid van een huisterp aan de Achterdijk te Nieuwland. Deze dijk vormt de achtergrens van zowel de ontginning te Oosterwijk als die van Nieuwland en zou ergens in de 12de of het begin van de 13de eeuw bewoond kunnen zijn geraakt, wanneer wordt aangenomen dat voor de huisterpen in de Vijfheerenlanden ongeveer een zelfde ouderdom geldt als voor die in de Alblasserwaard.

Naast verschuiving in eigendomsverhoudingen kan nog een factor worden genoemd waardoor het bewoningspatroon werd beïnvloed. In de loop van de tijd kwamen, bij voortgaande klink van de bodem, sommige delen van het gebied lager te liggen dan andere. De relatief droge plekken bevonden zich daar waar een stroomrug aan of onder de oppervlakte lag. Aldus ontstonden er verschillen in aantrekkelijkheid van vestigingsplaats. Zo zijn de vochtige, door kwelwater geteisterde landerijen die tot de ontginning van Autena en Bolgerijen behoorden, vrijwel ontvolkt geraakt; Autena zou oorspronkelijk een kerk hebben bezeten, die na de verwoesting ten gevolge van een overstroming, mogelijk al aan het eind van de 12de eeuw, niet weer opgebouwd is (Dekker, 326). Een storm, gevolgd door een overstroming in 1726 zou in beide plaatsen veel huizen hebben verwoest, die daarna evenmin zijn opgebouwd (Horden, 139). Aan de ontginningsassen zuidelijk van Autena en Bolgerijen, waar de bewoning wel in stand is gebleven, zijn duidelijke verschillen in bewoningsdichtheid te constateren. Regelmatig blijkt de bebouwing geconcentreerd te zijn op plaatsen waar de stroomrug een steviger of drogere bewonings-

grond opleverde. Voor Zijderveld, Leerbroek en Schoonrewoerd is de ligging van de kerk op een zandige rug bekend (Vink, 264, 294, 301). Te Schoonrewoerd is de woongrond daarnaast nog eens extra opgehoogd; het dorp kent mede daardoor meer een komvorm dan een lineaire structuur en heeft een opmerkelijk brede, vroeger als marktruimte gebruikte hoofdstraat.

In enkele gevallen is de lineaire structuur van de dorpen aangevuld met een dwars daarop staande weg, zoals te Zijderveld, Schoonrewoerd en Leerbroek. Deze wegen verbinden steeds twee evenwijdig met elkaar lopende bewoningsassen en zullen ondermeer zijn aangelegd om de aan de hoofdbewoningsas gelegen kerk te kunnen bereiken. In de drie hierboven genoemde dorpen staat deze verbindingsweg onder de naam Kerkweg bekend.

Bij toename van de bebouwing, die vooral in de 20ste eeuw optrad, deed zich bij de meeste dorpen een bescheiden komvorming voor, bestaande uit een verdichting van de bebouwing rond de kerk of een kruispunt en, na de Tweede Wereldoorlog, door de bouw van woonwijken tegen het dorp aan. Deze ontwikkeling is vooral zichtbaar in de kerkdorpen. Lakerveld en Middelkoop bij voorbeeld, hebben deze ontwikkeling niet doorgemaakt en zijn nog sterk landelijk van karakter.

De toename van de bewoning deed zich gedeeltelijk voor als een uitbreiding van de verspreide bebouwing. De verbeterde ontwatering in het gebied leidde tot de groei van het aantal voor wateroverlast veilige bouwplaatsen. Ook de verbeteringen aan het wegenstelsel (verharding) stimuleerden de verspreiding van agrarische bedrijven. De topografische kaarten laten zien dat deze ontwikkeling in de tweede helft van de 19de eeuw op gang komt, maar zich het sterkst in de 20ste eeuw voordoet. Kaartanalyse laat voorts zien dat die uitbreiding vrijwel uitsluitend plaats vond langs wegen die min of meer haaks op de verkaveling stonden. Bij bewoning op de kop van een lang en smal perceel, de meest voorkomende perceelsvorm in het gebied, bleef agrarisch gebruik van de rest van het perceel mogelijk. Vestiging meer naar het midden van zo'n perceel, wat mogelijk was wanneer daar een weg langs liep, schiep een voor het agrarisch gebruik onhandige indeling van dat stuk land en kwam daarom nauwelijks voor.

Zo neemt de bebouwing langs de dijken in het gebied toe, raken de Bolgerijnse kade en Achterkade spaarzaam bebouwd en ontstaat er bij voorbeeld een tamelijk dichte lintbebouwing aan de Tienhovense weg onder Everdingen, die op de topografische kaart van 1847/48 nog als vrijwel onbebouwd staat aangegeven.

De steden in de Vijfheerenlanden zijn alle jonger dan de hiervoor beschreven dorpen. Wel is in een aantal gevallen (Heukelum, Asperen, Hagestein) een prestedelijke kern in de vorm van een agrarische nederzetting aan de stadsontwikkeling vooraf gegaan.

Het ontstaan van de vijf stadjes is sterk bepaald door de politieke situatie in de Middeleeuwen. Na de dood van Karel de Grote verminderde het centrale gezag in West-Europa, met als gevolg de verzelfstandiging en onderlinge concurrentie tussen van oorsprong aan het centrale gezag onderworpen landsheren. Door koop, verkoop, vererving van grondgebied dan wel door huwelijk of oorlog vond uitbreiding en inkrimping van gebieden plaats. Deze ontwikkeling, die zich over enkele eeuwen uitstrekte, deed zich het sterkst voelen in grensgebieden van de grotere bestuurlijke eenheden. Het Hollandse gebied de Vijfheerenlanden, grenzend aan Het Sticht en Gelre, vormde daar een voorbeeld van. Naast bovengenoemde drie landsdelen waren er kleinere gebieden tot een zekere verzelfstandiging gekomen, waarvan dat van de heren van Arkel het belangrijkste was.

De bezitters van heerlijkheden trachtten hun macht en invloed in deze streek onder meer door de bouw van kastelen en stadsrechtverleningen vast te leggen en uit te breiden. Daardoor zijn in de Middeleeuwen verscheidene kastelen in de Vijfheerenlanden ontstaan. Voor een groot deel waren deze van Arkelse oorsprong en was de ligging langs de Lek en Linge kenmerkend. Opvallend is dat een aantal daarvan (Huis Spijk, Everstein) buitendijks was gelegen. Ten tijde van de bouw zal deze ligging echter nauwelijks nadelen ten opzichte van een binnendijkse ligging hebben gehad, aangezien door de geringe dijkhoogte in die tijd het binnendijkse land snel overstroomde, waarmee de stijging van het rivierwater tussen de dijken beperkt bleef.

Naast de bouw van kastelen trachtten lokale heersers in de 14de eeuw door stadsrechtverlening aan bestaande nederzettingen en de stichting van nieuwe steden de positie van het eigen gebied te verstevigen (en daarmee dat van andere gebieden te verzwakken). Beide ontwikkelingen zijn met elkaar verbonden: bij alle vijf stadjes in het gebied hebben een of twee kastelen behoord, waarbij stad en kasteel meestal in ruimtelijke zin nauw met elkaar verbonden waren. Alleen te Heukelum zijn de twee kastelen op geringe, respectievelijk ruime afstand van het stadje verrezen, elders lagen ze binnen de stadsmuren.

De climax in de regionale machtspolitiek lag rond 1400, toen tijdens de zogenoemde ‘Arkelse oorlogen’ de macht van het geslacht Van Arkel definitief werd gebroken. Dit betekende tevens het einde van de meeste kastelen wat hun militaire functie betreft. Als bouwwerk bleven de meeste kortere of langere tijd voortbestaan. Het van oorsprong Arkelse stadje Hagestein is in de ‘Arkelse Oorlog’ als geheel ten onder gegaan en nadien slechts als landelijke nederzetting blijven voortbestaan.

Van de overige vier steden zijn de ligging en de economische basis te weinig betekenend geweest om tot belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen te leiden na de Middeleeuwen. De toen gevormde omvang van de stad, bepaald door de vestingwerken, is in de meeste gevallen tot ver in de 20ste eeuw toereikend geweest om de groei op te vangen.

In de structuur van de stadjes van de Vijfheerenlanden is een aantal overeenkomsten te constateren. In alle gevallen is sprake (geweest) van vestingwerken rond de stad. Ten gevolge van de verwoesting van Hagestein zijn de werken daar al vroeg weer verdwenen. De vestingwerken van de andere stadjes zijn na beëindiging van lokale twisten niet meer vernieuwd. Nationaal gezien werd deze steden in militair opzicht geen rol meer toegedacht, hoewel er nog dikwijls belegeringen plaatsvonden.

In vier van de vijf situaties was binnen de ommuring een kasteel opgenomen. In al deze gevallen lag het kasteel in een door de vestingwerken gevormde hoek van de stad, in Vianen, Leerdam en Asperen was voorts de ligging ter plaatse van de rivierdijk kenmerkend. De terreinen hebben na afbraak van het kasteel alle een andere bestem-

ming gekregen en zijn als bijzondere ruimte in de stad nauwelijks meer te herkennen.
Een rivierdijk was voorts in de plattegrond van Heukelum opgenomen. Aldaar, evenals te Asperen was een aanzienlijk deel van het stadsgebied in het opgehoogde buitendijkse gebied aangelegd, dat na ophoging een strak, rechtlijnig stratenplan kreeg. Een rechtlijnig stratenpatroon is ook duidelijk te Vianen en Leerdam aanwezig. Soms wordt dit in de literatuur geïnterpreteerd als uiting van de planmatige opzet, voortvloeiend uit de stadsstichting. Aantoonbaar is echter, dat in de voornoemde gevallen gebruik gemaakt is van de ter plaatse aanwezige rechtlijnige agrarische verkaveling. Het geplande karakter van Vianen komt misschien tot uitdrukking in de opmerkelijk brede aanleg van de hoofdas, dwars op de Lekdijk.
Tot slot zijn te Hagestein en Heukelum onderdelen van het prestedelijke wegenstelsel in de vorm van een gevorkte structuur in de plattegrond aanwezig.

In functionele zin onderscheiden de meeste steden zich tot in de 20ste eeuw nauwelijks van de dorpen in het gebied. Ondanks marktrechten en tolvrijheden waarmee sommige steden in de 14de eeuw waren begiftigd, was er in het algemeen geen sprake van noemenswaardige groei door handels- of scheepvaartactiviteiten. Daarvoor lag het gebied te geïsoleerd, was het achterland te klein en belemmerde wellicht de opeenhoping van verscheidene kleine stadjes de ontplooiing van een van hen. Het kaartmateriaal laat zien dat er sinds het midden van de 16de eeuw tot in de 20ste eeuw weinig of geen groei van de steden optreedt en dat er, zoals in het geval van Vianen, zelfs sprake kan zijn van een flinke achteruitgang in de bebouwing. In alle stadjes vormde de landbouw dan ook een belangrijke bestaansbron. Het sterkst kwam dit tot uitdrukking in Asperen, waar tot ver in deze eeuw verscheidene tientallen als zodanig functionerende boerderijen in de stad aanwezig waren. Het ontbreken van economische impulsen en de nu en dan rampzalige ontwikkelingen in de landbouw, vooral in de 18de eeuw, droegen bij aan de armoede en daarmee aan een vervallen stadsbeeld. Althans, dat is de omschrijving van het stadsbeeld te Asperen en Heukelum in het reisverslag van Van Lennep uit 1823 (Van Lennep, 209, 210). Afwijkend van dit beeld in die beschrijving is Leerdam, waar de glasindustrie voor bepaalde groepen uit de bevolking welvaart bracht. Ook in de 19de en het begin van de 20ste eeuw onderscheidde Leerdam zich van de overige steden in het gebied door industrievestiging en een aanhoudende groei.

Waterhuishouding

De vroegste situatie

Het gebied zal ten tijde van de ontginning iets hoger dan de toenmalige gemiddelde rivierwaterstand hebben gelegen. Gedurende de ontginningen was het dan ook niet nodig rond veengebieden zware dijken aan te leggen. Wel waren incidenteel, op kwetsbare plekken, dijkjes aangelegd en werden afzonderlijke ontginningseenheden voorzien van kaden of dijkjes om het eigen waterpeil te handhaven en het toestromen van water uit aangrenzende, al dan niet ontgonnen veengronden te beletten.

Door de relatief hoge ligging kon de afwatering aanvankelijk op natuurlijke wijze via veenstroompjes of gegraven weteringen plaatsvinden. Kenmerkend voor het rivierengebied was de algemene afhelling in westelijk richting. Bij het tot stand

brengen van een afwateringssysteem door de verschillende ontginningseenheden kon daardoor hinder optreden voor lager gelegen terreinen. Aldus kon de Alblasserwaard hinder ondervinden van het water uit het gebied dat later de Vijfheerenlanden zou worden.

In het jaar 1277 vond een regeling betreffende de samenwerking op het terrein van de waterhuishouding in de Alblasserwaard plaats. Het ging daarbij om enkele rivierdijken, die in dat gebied inmiddels kennelijk noodzakelijk waren geworden. Maar de belangrijkste dijk uit de regeling was echter een 'zijdewende', een dijk over land, die het zijdelings van hoger gelegen gronden toestromende water tegen moest houden, en waarvan tot de aanleg in dat jaar werd besloten (Henderikx, 1977, 212). Deze dijk betreft het nu onder de namen Bazeldijk en Zouwedijk bekend staande tracé langs de Zederik en had tot doel het water uit de hoger gelegen Vijfheerenlanden en uit de Betuwe te keren.

Oorspronkelijk heette deze hele dijk Zijdewende, een naam die via 'Ziewent' werd verbasterd tot Zouwe. De naam Bazeldijk was een lokale benaming voor het gedeelte bij Meerkerk (Teixeira IV(I), 888).

Het verdwijnen van de mogelijkheid tot afwatering in westelijke richting leidde tot wateroverlast in het gebied van de latere Vijfheerenlanden. Zeven jaar na de overeenkomst betreffende de dijken in de Alblasserwaard werd ook voor het gebied ten oosten daarvan een dergelijke overeenkomst opgesteld. Evenals in 1277 voorziet de Unie van 1284, behalve in een regeling voor de afwatering en voor rivierdijken, in de aanleg van een 'zijdewende'. Deze dijk zal gelegd worden op de reeds bestaande Diefwech, een noordoost-zuidwest lopende verbinding tussen de Lek en Linge. Te zamen met de daarop aansluitende Noorder Lingedijk vormt de Diefdijk sindsdien een waterkering van bovenlokale betekenis, waarvan het onderhoud sinds 1447 ook gedeeltelijk ten laste kwam van de Alblasserwaard en Arkel beneden de Zouwe.

De ontginning kende inmiddels nog andere gevolgen voor de waterstaatkundige situatie. Aan de klei-op-veengronden werd, sinds er sprake was van een stelsel van afwateringssloten, water onttrokken met als gevolg volumevermindering en inkrimping van het veen, het zogenaamde inklinken, waardoor de bodem daalde. Daardoor kwam het maaiveldniveau steeds lager ten opzichte van de gemiddelde rivierwaterstand te liggen waardoor de natuurlijke afwatering van het gebied steeds moeizamer verliep. De precieze omvang van de daling van het maaiveld in de Vijfheerenlanden is niet bekend, maar voor het Hollands-Utrechts veengebied heeft de daling in het algemeen ca twee meter bedragen (Beenhakker, 41). Onafhankelijk daarvan vond een permanente, zij het niet altijd regelmatige stijging van het rivierwaterpeil plaats. Beide ontwikkelingen, bodemdaling en stijging van het waterpeil, vereisten het treffen van specifieke maatregelen, te weten een verdere aanleg van dijken en een verdere ontwikkeling van het afwateringssysteem binnen die dijken.

Dijken

Met het ontstaan van een stelsel van dijken langs de rivieren konden de door het water vervoerde sedimenten niet meer op het (overstroombare) land worden afgezet. Een deel daarvan kwam op de rivierbodem terecht, waardoor deze steeg, wat een verhoging van het waterpeil betekende. Ook door andere oorzaken is in de loop der eeuwen de rivierwaterstand gestegen: de doorgraving van het Pannerdens Kanaal (1701-1707), waarmee het splitsingspunt van de noordelijke en zuidelijke Rijntak verlegd en verbeterd werd, had een sterke toename van de waterafvoer via de noordelijke tak tot gevolg waardoor het rivierpeil steeg. Door achterstallig onderhoud aan rivieren en dijken stroomopwaarts, stagneerde de waterafvoer, wat eveneens tot ophoping en daarmee nog hogere waterstanden kon leiden. Dit zou de achtergrond van de overstromingen in 1744 en 1747 zijn geweest (Van der Gouw, 1975, 12; Teixeira, IV (I), 59).

De precieze oorzaken voor de veranderingen van het rivierwaterpeil zijn echter nogal complex; een relatie tussen bij voorbeeld waterafvoer en klimatologische omstandigheden in het stroomgebied van de Rijn is niet aantoonbaar gebleken (Gottschalk, III 422).

Was er over een reeks van eeuwen gezien sprake van een stijging van het peil, gedurende langere tijd kon de waterstand van de Lek wel eens lager zijn, zo mag uit het volgende worden afgeleid. Sinds 1566 bestond de bemaling van de Zederikboezem op de Lek uit twee trappen. Na de verbranding van de zes molens van de bovenste trap in 1672 werd herstel daarvan voorlopig niet nodig geacht vanwege het lage peil van de Lek, waardoor er op natuurlijke wijze via de sluizen in de monding van de Zederik kon worden afgewaterd (Teixeira, IV (III), 232, 233). Pas met de peilverhogingen uit de 18de eeuw wordt herbouw van de bovenste trap noodzakelijk, die in 1739 plaats vindt.

De oudste dijken zullen vooral een lokale betekenis hebben gehad en daardoor van geringe lengte zijn geweest. Verondersteld mag worden dat bij de uitbreiding van de lokale dijken tot een aaneengesloten geheel, men in een min of meer vloeiend verloop de bochten van de rivier volgde, met inachtneming van een zeker stuk ‘voorland’. De nu aanwezige scherpe knikken zijn mogelijk aanhechtingspunten van oude met nieuwe dijkvakken, of, en dat is in sommige gevallen aantoonbaar, veroorzaakt door het terugleggen van de dijk na de vorming van een kolkgat of wiel. Ook de afstand tussen de dijken aan weerszijden van de rivier levert een indicatie voor teruggelegde tracés. In het algemeen is deze afstand tamelijk regelmatig en wijst een plaatselijk sterke vergroting daarvan op een teruggelegd dijkvak. Dit geldt onder meer voor de Zuider-Lekdijk tussen Vianen en Lexmond en voor de Lingedijken ter hoogte van Kedichem.

Lokaal kon het dijktracé worden verlegd in verband met de aanleg van werken in of langs de dijk, zoals bij voorbeeld ter plaatse van fort Everdingen.

Gezien het meanderende karakter van de rivieren tussen de dijken en de daarmee samenhangende verplaatsing van de stroomdraad van de rivier is de breedte van de uiterwaard, het voorland van de dijk, sterk wisselend, terwijl plaatselijk dit voorland geheel verdwenen is en de rivier direct langs de voet van de dijk loopt. Dergelijke direct aan het water grenzende dijken heten schaar- of schoordijken.

Schaardijken bevinden zich in de huidige situatie bij Hagestein en ten westen van Lexmond.

Uit vergelijking tussen de huidige situatie en die op de Nieuwe Kaart van de Vyf Heeren Landen uit 1741 kan worden geconstateerd, dat in die situatie geen wezenlijke verandering is gekomen. Ook in de bronnen komen als schaardijken

slechts de hierboven genoemde voor. Evenals de huidige schaardijken waren toen ook de huidige uiterwaarden aanwezig, zij het van een wat geringere omvang en soms nog door een smalle waterloop, het restant van een rivierarm, gescheiden van de dijk. Door aan- en opslibbing is het voorland van de dijk voortdurend in omvang toegenomen. Op veel plaatsen is nu dan ook goed zichtbaar, dat de uiterwaarden hoger liggen dan de binnendijkse gronden. Ter regulering van de rivierloop, zowel om die door de stroomsnelheid op diepte te houden als om verlegging van het stroombed en uitschuring van het dijklichaam te voorkomen, werden haaks op de dijk hoofden en kribben aangelegd. Verzoeken daartoe in de 17de en 18de eeuw treft men enkele malen in de bronnen aan (Winsemius, no. 603, 606, 614, 617, 619). De kribben, aangelegd vanaf de zomerkaden, vormen nog steeds onderdeel van het rivierlandschap. De veel hogere en 75 tot 100 m brede hoofden, aangelegd vanaf de (winter) dijk, zijn in de 19de eeuw verdwenen, aangezien de uiterwaarden inmiddels voldoende waren gegroeid en de hoofden als een belemmering voor een goede doorstroming van het rivierwater werden gezien.

Dat laatste gold ook ten aanzien van allerlei bouwsels (steenfabrieken) en een te intensieve boombegroeiing. De uiterwaarden hebben daardoor sinds de 19de eeuw in visueel opzicht een meer open karakter gekregen.

De kennis omtrent hoogte, breedte en helling van het talud van de dijken in het verleden mag fragmentarisch worden genoemd. Duidelijk is in elk geval, dat de dijken aanzienlijk minder hoog en breed waren dan thans het geval is. In haar studie over het Hoogheemraadschap van de Lek bovendams schenkt M. van Vliet enige aandacht aan de hoogte van de noordelijke Lekdijken. Met enige voorzichtigheid wordt de kruinhoogte van de dijk bij Vreeswijk in 1595 op even boven de 4.84 m berekend. Voor 1640 zou dat zijn geweest 5.48 m, in 1751 5.68 m, in 1761 6.24 m en in 1824 6.59 m (Van Vliet, 37, 38, 54). De huidige hoogte van de dijk direct oostelijk van Vreeswijk bedraagt volgens de topografische kaart (uitgave 1982) 8.0 m. + NAP. Uit de periode voor 1595 zijn voor de Lekdijken geen concrete gegevens bekend.

Opmerkelijk is, dat de dijk op de noordelijke Lekoever tot 1855 altijd hoger is geweest dan die op de zuidelijke oever. De noordelijke dijk werd door de Staten van Holland vanwege het grotere en lager liggende achterland van meer belang geacht dan de zuidelijke Lekdijk, die een veel kleiner gebied beschermde. Bij kritiek-hoge waterstanden zou, zo werd geredeneerd, het land achter de zuidelijke dijk het eerst overstroomd raken waardoor de dreiging voor het gebied achter de noorder Lekdijk veel minder groot zou worden (Van Vliet, 56; Teixeira, IV (I), 52).

De helling van de dijken was in het verleden veel steiler dan tegenwoordig. Van Vliet (39) noemt voor de Noorder Lekdijk in de 18de eeuw hellingen van minder dan 1:1 vrij gewoon (verhouding hoogte tot breedte). Halverwege de 19de eeuw adviseert de ‘Handleiding tot de kennis der Water-

bouwkunde' voor de buitenglooiing minimaal 1:2 en voor de binnenglooiing 1:1,5 (Storm Buysing, I, 592). De toepassing van minder steile hellingen kwam voort uit de toegenomen technische kennis en werd aanzienlijk vergemakkelijkt toen door stoomkracht de daartoe benodigde grote hoeveelheden aarde eenvoudiger getransporteerd konden worden. De toenemende dijkhoogte in combinatie met minder steile hellingen zorgden voor een veel bredere dijkvoet dan voorheen, waardoor de stabiliteit van de dijk toenam en eventueel aanwezige slappe lagen in de ondergrond werden samengeperst en het risico van verzakking verminderde. Versteviging van het dijklichaam werd voorts bereikt door de voet aan de binnenzijde met aarde te verzwaren, waardoor een zogenaamde binnenberm ontstond.

Ophoging en verbreding van dijken vond plaats na ernstige overstromingsrampen. Een van de spectaculairste voorbeelden, waarbij een gedeeltelijk nieuw tracé werd aangelegd, waren de zogenaamde Lingewerken uit 1809-1810. De aanleiding daartoe vormde een overstroming in het Gelderse (de Betuwedijk aan de overkant van Nijmegen was op twee plaatsen doorgebroken), die het water tot tegen de Dief- en Noorder Lingedijk bracht, waardoor de laatste uiteindelijk op 30 januari 1809 onder Kedichem doorbrak. Deze gebeurtenissen waren voor koning Lodewijk Napoleon aanleiding om maatregelen te nemen. Inspecteur-generaal van de Waterstaat, Jan Blanken Janszn., werd belast met het ontwerp van deze werken, die onder zijn directie in 1810 al voltooid konden worden. De aard van deze werken werd, behalve door waterstaatkundige, mede bepaald door militaire aspecten, aangezien de Diefdijk en de Noorder Lingedijk als 'Diefdijklinie' sinds 1778 deel uitmaakten van de (Oude) Hollandse Waterlinie (zie 'Militaire Infrastructuur'). De reconstructie hield voor de Vijfheerenlanden het volgende in:

- de aanleg van een geheel nieuw dijkvak, de Zuider Lingedijk, ten zuiden van Asperen en Heukelum
- verhoging en verzwaring van het aansluitende deel van de bestaande Zuider Lingedijk vanaf Spijk
- het bouwen van een grote inundatie- en schutsluis in de dam in de Linge bij Asperen, die daar in aansluiting op de Zuider Lingedijk was gelegd
- verhoging en verzwaring van de dijk vanaf deze dam in de Linge tot aan de Diefdijk
- verhoging en verzwaring van de Diefdijk
- het bouwen van vier duikersluizen in de Nieuwe Zuider Lingedijk ten
- behoeve van de afwatering van de polders Asperen en Heukelum.

De archeoloog L.P. Louwe Kooimans heeft aan de hand van de bestaande literatuur gegevens verzameld over dijkdoorbraken en overstromingen in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden (Louwe Kooimans, table 7). De lijst bevat 39 gevallen van dijkdoorbraken sinds 1260 tot 1953. De overstroming van 1820 is de laatste, die de Vijfheerenlanden trof (die van 1953 uit voornoemde lijst gold alleen het westelijke deel van de Alblasserwaard). Hoewel met name de oudere vermeldingen, dikwijls gebaseerd op overleveringen, niet altijd betrouwbaar zijn (zie bijvoorbeeld: Gottschalk, II, 182, 416, 585), blijft het een indrukwekkend aantal. De lijst geeft tevens, voor zover dat bekend is, de oorzaak van de overstroming aan. Naast de 'opzettelijke overstroming' uit militaire overwegingen, vormen de ijsdammen een ander, uit de recente tijd niet meer bekend fenomeen. Deze dammen ontstonden als de dichtgevroren rivier stroomopwaarts eerder ontdooide dan stroomafwaarts en een overvloed aan smeltwater en ijsschotsen toestroomde. Het nog vast zittende

ijs in de benedenloop van de rivier trad als barrière voor het drijfijs op, waardoor een ijsdam kon ontstaan, waarachter het toestromende water zich ophoopte.

Een overstroming was niet altijd het gevolg van (te) hoge waterstand, waarbij het water over de kruin van de dijk sloeg. Door verzakking van het dijklichaam kon een gat ontstaan, waardoor het water reeds bij een weinig verhoogde waterstand naar binnen kon stromen. Deze verzakkingen kwamen in het bijzonder voor als het dijklichaam op een slappe of goed waterdoorlatende laag was aangelegd, of wel op ‘slecht staal’ was gebouwd. Onder invloed van doorsijpelend rivierwater, de zogenaamde kwel, kon verplaatsing van materiaal plaatsvinden waaruit het dijklichaam was opgebouwd waarna ineenzakking van het dijklichaam volgde. Dit was dan ook de reden dat het gebied achter de noordelijke Lekdijk, ondanks de grotere hoogte van deze dijk in vergelijking met de zuidelijk Lekdijk, toch herhaalde malen overstroomd is geraakt.

In de Vijfheerenlanden is de samenhang tussen ondergrond en dijkdoorbraak soms duidelijk aanwijsbaar: voor de doorbraak van de toen nog maar elf jaar oude Nieuwe Zuider Lingedijk in 1820 werd de slechte ondergrond, bestaande uit slappe veenlagen, verantwoordelijk gesteld. De doorbraak van de Diefdijk, waarbij het wiel De Kruithof ontstond, bevindt zich precies op de plaats waar de zandige en daarmee kwelgevoelige Schoonrewoerdse stroomrug deze dijk kruist.

Een wiel kan beschouwd worden als het litteken, dat een dijkdoorbraak in het landschap achterlaat. De kracht van het binnenstromende water schuurt vlak achter de dijk de bodem tot op grote diepte uit. Het vrijkomende materiaal wordt in het gebied achter de doorbraak verspreid en heeft aldaar de bodemgesteldheid en soms het bodemgebruik beïnvloed. Het door het water uitgeschuurde en vervolgens gedeponeerde materiaal wordt overslaggrond genoemd. Het met water gevulde kolkgat kon na herstel van de dijk meebedijkt worden of buitendijks gehouden worden. Men spreekt van respectievelijk binnengedijkte en buitengedijkte wielen. De buitengedijkte wielen zijn dikwijls later weer dichtgeslibd. De binnengedijkte wielen zijn soms gedempt, maar er zijn ook verscheidene in het gebied blijven bestaan: langs de Lekdijk bevinden zich twee, langs de Diefdijk drie, langs de Noorder Lingedijk vier en langs de Zuider Lingedijk één exemplaar.

De dijkdoorbraken werden, behalve door de samenstelling van de ondergrond, in de hand gewerkt door het sterk versnipperde karakter van het dijkonderhoud en daarmee het verschil in kwaliteit daarvan. Het onderhoud vond voor een deel plaats volgens het systeem van verhoefslaging, waarbij een verdeling van de dijk in ‘per hoeve’ te onderhouden vakken plaatsvond. Voor een ander deel werd de dijk door het lokale bestuur voor gemeenschappelijke rekening onderhouden. Daarenboven konden regionale waterschappen zijn ingesteld (Van der Gouw, 1975, 9). Hoewel het aantal taken van het dijkonderhoud

dat onder de verhoefslaging viel in de loop der eeuwen steeds verder afnam ten gunste van de waterschappen, is in sommige delen van Holland, waaronder de Vijfheerenlanden, pas in de 19de eeuw het systeem van verhoefslaging geheel verdwenen (Beekman, 506, 507).

De dijken zijn in het verleden regelmatig opgehoogd, maar hier en daar is nog iets van een vroegere hoogte van de dijk te zien. Dit geldt bij voorbeeld voor de Langendijk en Kortendijk in Vianen, die onderdeel van de oorspronkelijke rivierdijk uitmaakten. In het eerste kwart van de 17de eeuw werd te Vianen de dijk buiten het stadje om gelegd; het oude tracé is nog als verhoging in de plattegrond zichtbaar. Voorts liep tot 1820 bij het wiel te Oosterwijk de Lingedijk diep landinwaarts, om het wiel heen. In genoemd jaar werd dit landinwaartse tracé afgesneden door een nieuwe dijk die dichter langs de rivier werd aangelegd. Deze dijk is nu hoger dan het nadien niet meer opgehoogde tracé rond het wiel. Een hoogteverschil is ook aanwezig tussen de in 1809 aangelegde Nieuwe Zuider Lingedijk en de oude dijk direct langs de zuidelijke Linge-oever. Bij de aanhechtingspunten van de nieuwe op de oude dijk, bij Asperen en zuidwest van Heukelum, is het hoogteverschil goed zichtbaar.

De afwatering van het gebied

Met het dalen van het maaiveldniveau na het ontginnen, werd de natuurlijke afwatering steeds problematischer. Voorlopig werd de oplossing gevonden in vergroting van de capaciteit van de afvoer, door het graven of verbeteren van weteringen naar de Zederik en de Linge. Reeds voor de Unie van 1284 was daar een begin mee gemaakt: in 1247 werd de Hoevensloot tussen Hagestein en Vianen gegraven, in 1269 was een regeling van de afwatering op de Zederik nodig gebleken en werd een verdrag gesloten betreffende de schouw van de Haagwetering, het verlengde van de Hoevensloot, gelegen ten zuiden van Vianen (Winsemius, XXXVIII).

In de Unie van 1284 was mede begrepen het graven van de Huibert, een wetering, die zuidelijk van Everdingen begon en via Zijderveld, Schoonrewoerd, tussen de ontginningsblokken van Hei- en Boeicop door op de Zederik uitkwam. In de loop van de 14de eeuw werd het afwateringsprobleem kennelijk ernstiger: in de jaren zeventig van die eeuw werd de afwatering van Middelkoop, Leerbroek, Nieuwland, Weverwijc, Reijerscoep en Quakernaek geregeld door het graven van weteringen (Winsemius, XXXVIII). Teixeira noemt voorts het graven van de Oude Zederik, vanaf Meerkerk langs de Zouwedijk, in het jaar 1370 (Teixeira, IV (I), 888). Uiteindelijk is een stelsel van weteringen dwars op de perceelsloten tot stand gekomen.

Deze ingrepen bleken door de voortgaande inklinking uiteindelijk ook niet voldoende. De ligging van het land werd op den duur zo laag, dat natuurlijke afwatering niet meer mogelijk is.

Uit circa 1460 is de eerste windmolen aan de Zederik bekend, sindsdien vond uitbreiding van het aantal molens in het gebied plaats (Teixeira, IV (I), 42). Rond het midden van de 16de eeuw was ook de hoogte tot waar één molen kan opmalen niet toereikend meer en werd besloten het bemalingssysteem uit te breiden tot een tweetrapsbemaling. Aan de mond van de Oude Zederik worden kort na 1556 zes bovenmolens gebouwd. In 1672 worden deze molens door brand verwoest en eerst in 1739 door vijf nieuwe vervangen. In 1762-64 wordt het bovengemaal op deze plaats versterkt met de binnendijkse bouw van nog eens acht molens (Teixeira, IV (I), 56). Het aantal systemen met bovenbemaling wordt naderhand verder uitgebreid.

Naast de lozing van overtollig water via de Zederik op de Lek is aanvankelijk ook de afwatering via de Zederik op de Linge van belang geweest, doch deze werd in 1577 opgeheven door het leggen van de Arkelse dam in de Zederik. Pas in 1825 krijgt de uiterste zuidwesthoek van de Vijfheerenlanden weer betekenis voor de afwatering van het gebied, wanneer er een stoomgemaal wordt gebouwd (Teixeira, IV (III), 225, 241). Naast de Zederik, met lozing op de Lek, is daarom de Linge voor de afwatering van belang geweest. De waterafvoer via de Linge was in 1818 sterk verbeterd door de aanleg van het kanaal van Steenenhoek, waardoor de Linge meer westwaart in de Merwede uitmondde en daarmee van de getijdewerking die daar merkbaar was kon profiteren. Vóór de invoering van de stoombemaling waren er 68 molens in het gebied aanwezig, 43 op de boezem van de Linge, waarvan 18 bovenmolens en 23 op de boezem van de Zederik (Teixeira, IV (I), 45). Gedurende de eerste twee decennia van deze eeuw werden de meeste molens afgebroken en door met stoomkracht aangedreven pompen vervangen. In diezelfde tijd (1924) werden echter ook de eerste gemalen op stoomkracht vervangen door die met electrische aandrijving; de eerste kwam te staan in de polder Kedichem-Oosterwijk (Teixeira, IV (I), 44). Momenteel zijn achttien gemalen in het gebied aanwezig (bron: topografische kaart, uitgave 1982).

De in de vorige paragraaf genoemde hoger wordende stand van het rivierwater had, behalve een groter risico voor dijkdoorbraak, ook een grotere kwel door de dijken tot gevolg, veroorzaakt door het groter wordende drukverschil tussen rivier- en landzijde van de dijk, bij een hoge waterstand. Evenals dit voor de doorbraken gold, waren de slappe en doorlatende gronden waarop het dijklichaam rustte ook voor de kwel de zwakke plekken. In combinatie met een onvoldoende bemalingscapaciteit leidde de wateroverlast binnendijks tot een reeks van rampjaren als gevolg van het vrijwel permanent onder water staan van landerijen. Horden noemt in dat verband voor het land van Vianen de jaren 1756, '57, '58, '60, '61 en '70 tot en met '73 (Horden, 219, 221, 227).

Ook het tegengaan van het verschijnsel kwel heeft tot ingrepen in het landschap geleid, te weten de aanleg van kweldijk, -dam of -kade. In de Vijfheerenlanden komt dit element voor als een niet verhoogde, ononderbroken smalle strook land, aangelegd op enige afstand van de rivierdijk, min of meer evenwijdig daaraan. Deze dam of kade diende het verder landinwaarts stromen van het achter de dijk in de sloten opwellende water tegen te gaan. Ook rond de binnengedijkte wielen werd een dergelijke kade aangelegd. De strook grond tussen de rivierdijk en de kwelkade kende dan meestal ook een andere waterstand dan het ‘achter’ de kwelkade gelegen gebied. De aanleg van een enkele kwelkade is uit de bronnen bekend: circa 1600 van een kweldam te ‘Hoog Oosterwijk’ en circa 1750 van een dergelijke dam bij Vianen (Winsemius, nrs. 1502, 595).

De functie van kwelkade hebben waarschijnlijk (ook) de Tiendwegen in het gebied vervuld, waarvan er nog een aantal onder die naam bekend is

of was, onder andere bij Kedichem en Oosterwijk, Heukelum en in Everdingen. Gegevens over het verschijnsel tiendweg zijn opvallend schaars in de bronnen en in de literatuur aanwezig. Dit geldt ook voor de aangrenzende Utrechtse en Zuidhollandse waarden, waar deze wegen veelvuldig voorkomen. Voor zijn studie over de Lopikerwaard heeft W.F.J. den Uyl aandacht aan dit verschijnsel besteed. Hij weet een (hoofd)functie als kwelkade vrij aannemelijk te maken. Voor de kwelkade langs de Linge te Heukelum wordt gemeld dat een gedeelte Kwelkade en een gedeelte Tiendweg heet (Den Uyl, 1963, II, 19-22).

Een van de oudste vermeldingen van kweldammen in het algemeen betreft die in de Vijfheerenlanden, namelijk de kweldammen langs de Lek, welke ter sprake komen in de Unie van 1284 (Van der Gouw, 1961, 11). Dit illustreert dat het land toen al tamelijk laag ten opzichte van het rivierpeil lag. Immers, kwel treedt slechts dan op wanneer het peil van het buitenwater hoger is dan dat van het binnenwater en een stroming van ‘hoog’ naar ‘laag’ op gang komt. Het ligt echter voor de hand dat een deel van de kwelkaden pas is aangelegd toen de kwel onacceptabele problemen opleverde. Met name de 18de eeuw komt dan door de toenemende wateroverlast als periode van aanleg in aanmerking. Elders in het rivierengebied, in de Over-Betuwe, zijn aanwijzingen dat vooral in de tweede helft van de 18de eeuw deze kaden zijn aangelegd (Mentink, 106). In de Vijfheerenlanden is van slechts één Tiendweg de datum van aanleg bekend, namelijk van de Tiendweg in de polder Spijk, aangelegd in 1760 (Rheineck Leyssius-Jansen, 377). De aanleg van deze tiendweg moet als een verdere uitbreiding van het systeem worden opgevat, aangezien vlak ten zuiden van de Lingedijk reeds een kwelkade lag.

De invloed van de wateroverlast is velerlei geweest. De ligging van de nederzettingen in samenhang met de bodemgesteldheid kwam reeds aan de orde, evenals de verhoogde woonplaatsen en de dichtheid van bebouwing aan de bewoningsassen. Voorts lijkt ook de verspreiding van de in het gebied voorkomende boerderijtypen in relatie te staan met de hoogteligging van de bodem en daarmee met de vochtigheid daarvan. Een zeer concreet voorbeeld van de invloed van wateroverlast op de bebouwing doet zich voor in de laagste delen van het gebied waar de indeling van de boerderij zich wijzigde doordat vloed- of waterzolders werden aangebracht (zie onder ‘Boerderijen’).

Infrastructuur

Landwegen

Het stelsel van landwegen in de Vijfheerenlanden wordt grotendeels bepaald door de oeverwallen en dijken langs de rivieren en de oorspronkelijke ontginningsassen meer centraal in het gebied. Die assen zullen aanvankelijk uit weteringen hebben bestaan, waar later paden langs zijn gelegd. Vermeld werd reeds dat het ontbreken van een pad of weg voor een aantal ontginningsassen tot in deze eeuw heeft gegolden.

Enige uitbreiding van het wegenpatroon heeft in de loop der eeuwen plaatsgevonden doordat ook achterkaden en zijdewendes een verkeersfunctie kregen. Waar een zijdewende, als verbinding tussen ontginningsas en achterkade, verkeersweg is geworden, herinnert soms het achtervoegsel -kade in de naam nog aan de oorspronkelijke functie: Bruine kade, tussen polder Zijderveld en polder

Kortgerecht, Groene kade, polder Bolgerijen, Zijdekade, tussen Over en Neder Heicop en Donkere Kade tussen Oud en Nieuw Schaik. Elders liggen dwarsverbindingen niet op een voormalige kade, maar dikwijls nog wel in het patroon zoals dat door de wijze van ontginning tot stand is gekomen, bij voorbeeld de Nieuwe Weg onder Kedichem, die in 1741 al aanwezig was. Enkele van deze dwarsverbindingen hebben onder meer een functie als kerkweg vervuld; te Leerbroek, Schoonrewoerd en Zijderveld is deze naam nog aanwezig.

Ook de dijken langs de Lek, Linge en de Diefdijk zullen vanouds een verkeersfunctie hebben gehad. De eerste twee vooral ook omdat zij als ontginningsbasis hebben gediend. Tot ver in de 19de eeuw waren de wegen onverhard; het bezanden en begrinden vindt vanaf circa 1840 plaats. De bestrating van straten en wegen vond sterke uitbreiding in de laatste decennia van de 19de eeuw. Na de Tweede Wereldoorlog vond enkele malen aanpassing van het lokale wegennet aan de sterk toegenomen motorisering plaats. Dit resulteerde meestal in een verbreding van het wegprofiel, waardoor bermen, wegsloten en bomenrijen zijn verdwenen. Dit gold vooral de sterk gegroeide dorpen. Daardoor heeft de weg door Hei- en Boeicop nu een ander karakter dan de Bolgerijnse kade, waaraan nauwelijks bewoning is en de geringe breedte van het wegdek, de bomenrijen en wegsloten aan weerszijden nog grotendeels aanwezig zijn.

Zelfstandige regionale en nationale routes bestonden tot in deze eeuw niet en waren voordien opgebouwd uit een aaneenschakeling van lokale trajecten, terwijl vaste oeververbindingen tot in de 20ste eeuw ontbraken. Op verscheidene punten langs de Lek en Linge lagen voet- of pontveren, waarvan die bij Vianen in 1840 vervangen werd door een schipbrug (Horden, 315). In 1935 werd de schipbrug vervangen door een vaste brug terwijl pas in 1960 een vaste verbinding over de Linge bij Leerdam tot stand kwam. Met de classificatie van wegen per Keizerlijk decreet uit 1811 werd de route van Antwerpen naar Amsterdam, die over het grondgebied van de Vijfheerenlanden liep, tot ‘route impériale’ verklaard. De verbetering van het bestaande tracé vond in het kader daarvan tot 1814 plaats (Teixeira, IV (I), 75). Vanaf het pontveer, later de schipbrug, bij Vianen liep de route via de Voorstraat door die stad en vervolgens via Lexmond en Lakerveld naar Meerkerk. Het weggedeelte van Lexmond tot ongeveer anderhalve kilometer voor Vianen is in dat kader nieuw aangelegd, elders zoals te Lakerveld werd de weg rechtgetrokken en verbreed.

Daarmee was de eerste regionale, nationale en zelfs internationale route door het gebied een feit. Pas in de 20ste eeuw worden hier nieuwe verbindingen aan toegevoegd. Het Rijkswegenplan 1927, herzien 1933, voorzag in de verbinding Utrecht-Vianen-Zaltbommel-'s-Hertogenbosch en in de verbinding Utrecht-Vianen-Gorinchem-Breda. In de jaren '30 werden, buiten de bestaande nederzettings- en infrastructuur om de geplande rijkswegen aangelegd. De brug bij Vianen, de tweede vaste oeververbinding over de noordelijk Rijntak, kwam in 1935 gereed. Aan het eind van de jaren '70 vond verdere uitbreiding van het rijkswegennet plaats door de aanleg van de A-27 en de tweede vaste brug bij Vianen.

Waterwegen

Hoewel het gebied aan noord- en aan zuidzijde door rivieren begrensd wordt, is de betekenis van de Lek en Linge voor de daaraan gelegen dorpen en stadjes betrekkelijk bescheiden geweest. Aan de Lek kenden Vianen en Lexmond vanouds een haven. Leerdam, Asperen en Heukelum aan de Linge kenden beperkte mogelijkheden voor het aanmeren van schepen. De stadjes aan de rivieren, tot op zekere hoogte al ‘geforceerd’ in hun ontstaan, misten in dit gebied een voldoende omvangrijk achterland of anderszins een gunstige ligging om dank zij havenactiviteiten fors uit te kunnen groeien. De met de riviervaart verband houdende activiteiten in en bij de nederzettingen zijn altijd bescheiden van omvang geweest, met uitzondering van de glasindustrie en de houtverwerking rond Leerdam. De opkomst van de stoomvaart, in de jaren tachtig van de vorige eeuw, gaf gedurende enkele decennia een impuls aan de scheepvaartactiviteiten van de nederzettingen langs de rivieren: bij Lexmond werd in een uiterwaard een nieuw haventje gegraven van waaruit vooral landbouwprodukten werden verscheept, en te Asperen werd een stoombootdienst op Rotterdam ingesteld. In het begin van deze eeuw verdween de scheepvaartactiviteit grotendeels door concurrentie van het wegverkeer.

Naast beide rivieren dient de Zederik waterloop te worden vermeld. Als natuurlijk watertje liep de Zederik vanaf Meerkerk via Helsdingen tot vlak ten westen van Vianen (volgens de kaart van 1741). Tussen 1658 en 1818 maakte de Zederik, na daartoe te zijn gekanaliseerd, deel uit van de trekvaart tussen Gorinchem en Vianen (Busch, 11, 17). Bij de aanleg van het Zederikkanaal in 1824/25 werd grotendeels het bovengenoemde beloop aangehouden. Bij Vianen werd een nieuw tracé ten oosten van de stad gegraven, zodat de mond van het kanaal zo dicht mogelijk tegenover het vervolg van het kanaal in Vreeswijk kwam te liggen. De aanleg van het kanaal was vanuit Amsterdams en Utrechts standpunt gezien wenselijk om de Waal te kunnen bereiken en daarmee de slechte bevaarbaarheid van de Rijn bij lage waterstand te kunnen vermijden (Kemper, 2).

In 1883/93 werd de capaciteit van het Zederikkanaal vergroot door verbreding en bochtafsnijding, waarbij het gehele tracé de naam Merwedekanaal ontving (Teixeira, IV (I), 56). De verdergaande schaalvergroting in de scheepvaart leidde in de 20ste eeuw tot de aanleg van een geheel nieuw kanaal tussen Amsterdam en de Rijn. Met de opening van Het Amsterdam-Rijnkanaal nam het belang van het Merwedekanaal af.

De aanleg van het Merwedekanaal heeft lange tijd, behoudens aan de oostzijde van Vianen, waar een haven en een sluizencomplex tot stand kwamen, nauwelijks gevolgen voor de ruimtelijke ontwikkelingen van het gebied gehad. Wel is het kanaal in visueel opzicht markant in het landschap aanwezig, door de rijen populieren op beide oevers over bijna de volle lengte van het kanaal.

Spoorwegen

Bij de Wet van 10 november 1875, waarbij de zogenaamde Derde Staatsaanleg werd geregeld, werd in de spoorlijn Dordrecht-Elst, ook wel de Betuwelijn genoemd, voorzien. Het eerste deel van de lijn, het baanvak Geldermalsen-Elst, was voltooid op 1 november 1882 (Verslag, 9). Het baanvak Geldermalsen-Gorinchem, dat zich grotendeels in de Vijfheerenlanden bevindt, werd in de jaren 1879-1883 aangelegd

en kon op 1 december van laatstgenoemd jaar voor het publiek worden opengesteld (Bestek nr. 718, aanleg spoorlijn Dordrecht-Elst, Dienst 1879-1882).

Dit baanvak stond bij Tricht in verbinding met de lijn's-Hertogenbosch-Utrecht. Hier waren beide lijnen over korte afstand samengevoegd om via één spoorbrug de Linge over te steken. Vanaf dit punt leidde het kortste traject naar Gorinchem op korte afstand langs de Linge en vlak langs Leerdam, waar een station werd gebouwd.

Op 16 juli 1885 kon de laatste schakel uit dit traject, het baanvak Gorinchem-Dordrecht in gebruik worden genomen. De spoorweg werd in exploitatie gebracht bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (Verslag, 7, 8). Na 15 oktober 1890 nam de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij de exploitatie van de lijn Dordrecht-Elst over. De beide maatschappijen zijn in 1937 gefuseerd en opgegaan in de NV Nederlandsche Spoorwegen (Jonkers Nieboer, 418-419).

Militaire infrastructuur

Behandeld worden hier die werken, die niet tot de vestingwerken van de steden horen; stedelijke vestingwerken komen in de bespreking per plaats aan bod. De Diefdijk en de Zuider Lingedijk hebben deel uitgemaakt van de Hollandse Waterlinie. Een waterlinie is een verdedigingslinie die bestaat uit een reeks onderwaterzettingen of inundaties, die voor de vijand vanwege hun breedte en diepte moeilijk doorwaadbaar of bevaarbaar zijn, waardoor het achterliggende land met relatief weinig mankracht verdedigd kan worden. De inlaatpunten voor het water in de linie en de accessen, de wegen of terreinstroken die door onbegaanbaar of voor een aanval ongeschikt terrein voeren, worden beschermd en afgesloten door fortificaties. Het onderwaterzetten wordt gerealiseerd door het opstuwen en/of het binnenvoeren van buitenwater uit een rivier, een boezem of uit zee (Cat. Jan Blanken, 52).

Tot in de 17de eeuw waren de militaire versterkingen vrijwel beperkt tot de afzonderlijke steden. Het idee om terreinomstandigheden en inundaties te gebruiken als doorlopende terreinhindernis waardoor grote gebieden konden worden verdedigd, was in 1589 reeds geopperd door Prins Maurits voor het gebied ten oosten van de Vecht en Vaartse Rijn (Cat. Jan Blanken, 52). Eerst in 1629 werd bij de daadwerkelijke bedreiging van Holland het plan van 1589 uitgevoerd en de linie in staat van verdediging gebracht. Door moeilijkheden tussen Holland en Utrecht werden de versterkingen aan deze linie naderhand afgebroken. Bij hernieuwde militaire dreiging in 1672 werd de linie weer in gereedheid gebracht, maar nu met een grotendeels over Hollands grondgebied lopend tracé. Met de westwaartse verlegging was het beloop als volgt geworden: Muiden - Nigtevecht - Abcoude - Uithoorn Woerdense Verlaat - Nieuwerbrug - Goejanverwelle - Schoonhoven - Nieuwpoort - Gorinchem - Land van Altena. Deze linie staat bekend als de Oude Hollandse Waterlinie. Ook elders in de Republiek werden linies aangelegd, waarbij na 1700 werd gestreefd naar een aaneengesloten stelsel van de Dollard naar Zeeuws-Vlaanderen en waarin de Oude Hollandse Waterlinie een schakel vormde. In 1731 werd reeds geopperd, dat het zuidelijk deel

van deze linie naar de Diefdijk verschoven zou moeten worden. Eerst bij de inval van de Pruisen in 1787 werd dienovereenkomstig gehandeld en kwam de Diefdijklinie tot stand, hoewel pas na het vertrek van de Pruisen de meeste werken konden worden voltooid; aan het noordelijk en zuidelijk einde van de Diefdijk kwamen in 1794 enkele werken gereed (Cat. Jan Blanken, 53; Brand, 183, 186).

De doorbraak van de Noorder Lingedijk in 1809, gevolgd door een overstromingsramp, vormde de aanleiding voor reconstructie en verhoging van de Diefdijklinie, onder meer bestaande uit de aanleg van een geheel nieuwe, kaarsrechte dijk ten zuiden van Heukelum en Asperen (zie ook onder: Dijken).

Na de Franse overheersing werd in het voorjaar van 1815 door de souvereine vorst, op voorstel van C.R.T. Krayenhoff, inspecteur-generaal der fortificatiën, volgens een plan van laatstgenoemde uit 1796 besloten Utrecht binnen de waterlinie te brengen, hetgeen de instelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie betekende. Het beloop daarvan was langs de oostzijde van de stad Utrecht volgens de lijn: Muiden - Nieuwersluis oostelijk om Utrecht - Vreeswijk - Diefdijk - Gorinchem - west Bommelerwaard - Land van Altena. De Oude Hollandse Waterlinie langs Woerden en Schoonhoven werd in 1816 opgeheven en de verdedigingswerken werden, voor zover zij niet waren opgenomen in de nieuwe linie, buiten gebruik gesteld en in vele gevallen afgebroken.

Grondgebruik

De ontginning van veengebieden in West Nederland gedurende de Middeleeuwen was vooral bedoeld om grond voor akkerbouw te verkrijgen. Verondersteld mag worden dat dit gebruik in beginsel ook voor de Vijfheerenlanden gold, hoewel daar geen concrete aanwijzingen voor zijn.

Met de daling van het maaiveld die na het ontginnen optrad en met de hoger wordende grondwaterstand werden ook de condities voor de akkerbouw ongunstiger. Met uitzondering van de relatief hoog gelegen zandige oeverwallen moest men elders in het gebied vroeger of later overschakelen op grasland, waarvoor een hogere grondwaterstand minder bezwaarlijk is. Dit proces heeft zich sinds de ontginning in enkele eeuwen voltrokken, rond 1500 is al weinig akkerbouw in het gebied meer aanwezig.

Bij een tweetal enquetes ten behoeve van de belastingopgaven van de hollandse dorpen en steden en worden rond die tijd de belangrijkste middelen van bestaan genoemd. In de opgave van de 'Enqueste' uit 1494 wordt van Leerbroek, Reijerskoop en Middelkoop vermeld, dat er veeteelt plaats vindt en 'luttel lantneringe' (akkerbouw), maar dat het meeste land 'waterland' is, dus drassig of onder water staand. Ook Nieuwland kent dan veel 'leech land'; in droge jaren wordt er enige hennep geteeld. De gebrekkige waterstaatkundige situatie zou zijn beïnvloed door de in deze periode veelvuldig optredende politieke conflicten tussen lokale heren en de graaf van Gelre, waardoor onderhoud aan sloten, weteringen en sluizen achterwege bleef (Enqueste, 223). De tweede opgave, de 'Informacie' uit 1514, noemt slechts Leerbroek ('lantelinge') en Middelkoop ('bouwerije en ander lantelinge').

De oppervlakte bouwland is sindsdien beperkt gebleven. De topografische kaarten uit de vorige en deze eeuw geven aan, dat percelen akkergrond zich plaatselijk op de stroomruggen en oeverwallen bevinden, als ook op enkele hoog opgeslibde uiterwaarden. De 'engen', de complexen akkerland die typerend waren voor het

oostelijk rivierengebied en die in de Vijfheerenlanden hun meest westelijke verspreidingsgebied vonden, kwamen blijkens de oudste topografische kaart voor bij Hagestein, Kedichem en Heukelum. Namen als Zaadwaard en Koornwaard, respectievelijk langs de Lek en de Linge, duiden op de buitendijkse akkerbouw. De agrarische crisis van 1880-1895 trof de akkerbouw in het rivierkleigebied relatief sterk. De omzetting van bouwland in grasland was een van de gevolgen (Van Zanden, 294, 303, 304).

Blijkens het kaartmateriaal neemt de oppervlakte akkergrond in de 20ste eeuw verder af om vrijwel geheel te verdwijnen. Het zijn vooral de fruitcultuur en de veeteelt die in deze eeuw groeien.

In 1977 is de indeling van het grondgebruik als volgt (exclusief de oneigenlijke Vijfheerenlanden): grasland 77%, buitendijkse gronden 6%, bouwland, inclusief tuinen en erven 2%, boomgaard 5%, grienden en populierenbossen 3% en overige gronden, te weten wegen, bebouwing en water 7% (Rapport voor de ruilverkaveling, 6). De buitendijkse gronden worden thans overwegend als grasland benut.

Tot in deze eeuw vond in de uiterwaarden winning van klei voor steen- en tichelfabricage plaats (zie ook 'Bedrijfsgebouwen'). De door kleiwinning ontstane gaten zijn in het algemeen weer dichtgeslibd. Een uitzondering vormt de zoëven genoemde Koornwaard, die sinds de ingebruikname van de gelijknamige steenfabriek in 1869 vrijwel volledig is afgegraven en in een waterplas is veranderd, slechts door een smalle strook land van de Linge gescheiden.

Een aparte plaats in de vroegere akkerbouw van de Vijfheerenlanden nam de hennep of 'kinnep' in, zoals de plant hier werd genoemd. De vezels van de plant werden na bewerking gebruikt voor de vervaardiging van touw en zeildoek. Als gewas is de plant reeds in de 15de eeuw bekend, zoals onder de opgave van de 'Enqueste' te lezen viel. De hennepplant werd op vochthoudende, sterk bemeste akkers verbouwd, omringd door rijen wilgebomen. Na het maaien, werden de stengels tegen de wilgenhaag te drogen gezet en vervolgens in een sloot te rotten gelegd, het zogenaamde 'roten'. Daarna vond het uiteenrafelen van de stengels, het 'braken', en het drogen van het materiaal met behulp van vuur plaats. Dit gebeurde in de braakhut, die vanwege het brandgevaar en de stank altijd op enige afstand van de boerderij stond.

Ongeveer na de jaren tachtig in de vorige eeuw ging de produktie snel achteruit om vervolgens vrijwel geheel te verdwijnen. De vermindering van de zeilvaart ten gunste van de stoomvaart deed de behoefte aan touw en zeildoek sterk afnemen, terwijl voorts de opkomst van de staalkabel concurrentie bood. Van de achter de boerderij gebouwde braakhutten, waarvan er ooit vele tientallen aanwezig moeten zijn geweest, rest geen enkel exemplaar meer in de Vijfheerenlanden. Alleen de namen 'Braakhut' en 'Hutakker' leven nog voort op Bolgerijen, waar grienden zo genoemd zijn. Op de kadastrale minuutplans van bijvoorbeeld Hei- en Boeicop uit 1823 staan de braakhutten nog weergegeven.

Van de smalle akkers, omgeven door rijen wilgebomen, zijn hier en daar

nog restanten aanwezig.

De aanwezigheid van ‘leech land’, ondergelopen of drassig land zoals dat rond 1500 genoemd werd, kwam ook nadien voor, soms reeksen van jaren achter elkaar. Anders dan nu, waarbij het weideland vrijwel altijd fris groen van kleur is, zullen destijds de landerijen door de vochtoverlast, verrotting en slibafzetting vaak een grauwe, bruine kleur hebben gehad. Door de sterk wisselende wateroverlast liep de oppervlakte akkerland van jaar tot jaar uiteen en verschilden ook de hooiopbrengst en de kwaliteit daarvan sterk. Dit heeft waarschijnlijk de paardenfokkerij in de Vijfheerenlanden, maar ook elders in het rivierengebied sterk bevorderd, aangezien paarden minder eenzijdig van hooi afhankelijk zijn dan runderen (Van den Berg, Schoonrewoerd, 159) en bovendien op een drassige bodem staande, minder vatbaar zijn voor ziekten, zoals hoefrot. De paardenfokkerij is reeds in de 17de eeuw bekend, gezien het feit dat in 1684 een reglement daarop wordt ingesteld. In het midden van de 18de eeuw is de paardenfokkerij (en -handel) een belangrijke bestaansbron te Asperen en in het Graafschap Leerdam (Teg. Staat, VII, 502, 546). Na het midden van de 19de eeuw neemt de handel in paarden af om in de 20ste eeuw geheel te verdwijnen (Van den Berg, Schoonrewoerd, 182).

Fruitcultuur

Op de stroomruggen en oeverwallen in het rivierengebied wordt vermoedelijk sinds eeuwen fruit gekweekt. In de nabijgelegen Betuwe, waar de stroomruggronden in vergelijking met de Vijfheerenlanden op grotere schaal voorkomen, zijn boomgaarden uit 15de-eeuwse bronnen bekend en blijkt in de 16de eeuw regionale handel in fruit te bestaan (Hol, 153). Dergelijke vroege vermeldingen zijn voor de Vijfheerenlanden moeilijker te vinden. Van later datum is een overzicht van de goederen behorende tot het domein van Vianen waaruit blijkt dat in 1725 rondom die stad verscheidene boomgaarden liggen, waarvan enkele buitendijks (Horden, 123-126).

Tot circa 1850 is de fruitteelt als bedrijf een riskante bezigheid, daarna neemt deze echter een hoge vlucht. Verbeteringen in het transportwezen (stoomboot, trein), de ontwikkeling van de techniek van conservering en de opkomst van coöperatieve veilingen zijn enkele van de oorzaken die aan die ontwikkeling ten grondslag liggen (Van Zanden, 309-312).

Kenmerkend voor het gebied, naast de meer uitgestrekte boomgaarden, zijn de fruitbomen geplant op de binnenberm van de dijken, vooral langs de Lekdijk en Diefdijk. De fruitcultuur rond het wiel de Kruithof kon ontstaan door bodemverbetering ten gevolge van de doorbraak van de Diefdijk en de daarop volgende verspreiding van zandig materiaal uit de Schoonrewoerdse stroomrug. Dezelfde achtergronden gelden voor de aanwezigheid van boomgaarden rond het wiel bij de Noorder Lingedijk te Rietveld.

Grienden, riet en populieren

Voor sommige delen van de Vijfheerenlanden zijn grienden, rietvelden en populierenbossen kenmerkende vormen van grondgebruik. Zij komen vaak bij elkaar of in combinatie met elkaar voor, gezien de deels overeenkomstige eisen aan vooral de waterhuishouding.

In de griendcultuur vormen de uitlopers van klein gehouden wilgebomen een produkt, dat toepassing vond in de verpakkingsindustrie (manden, hoepels voor tonnen), voor het maken van 'horden', vlechtwerken voor schuttingen en omheiningen en als brandstof. De vervaardiging van gevlochten zinkstukken voor de versteviging van dijken is van bijprodukt in de loop van deze eeuw tot hoofdprodukt geworden (Tuinzing, 104, 105). Grienden werden aangelegd op gronden waar nauwelijks ander gebruik voor mogelijk was, te weten laaggelegen vochtige gronden, vooral die door kwel beïnvloed werden: het koude opwellende grondwater zorgde voor een verlate en trage groei van de grasmat, waardoor deze pas ver in het seizoen bruikbaar werd en derhalve als grasland weinig opleverde.

Uitbreiding van het areaal, mede onder invloed van de landbouwcrisis, vond in de jaren tachtig van de vorige eeuw plaats. Voor geheel Zuid-Holland gold in de loop van deze eeuw een sterke achteruitgang van het oppervlak aan grienden, veroorzaakt door het vrijwel verdwijnen van manden en dergelijke als verpakkingsmateriaal. Maar ook door de betere beheersing van de waterstand in de 20ste eeuw konden veel voorheen voor de landbouw onbruikbare gronden in cultuurgrond worden omgezet, het zogenaamde ontgrienden. Vergelijking van de Militair Topografische Kaart met de huidige topografische kaart laat zien, dat ook in de Vijfheerenlanden de oppervlakte van de griendgronden is afgenomen. Er is vooral een sterke achteruitgang van verspreid over het hele gebied gelegen grienden opgetreden, in de huidige situatie is er meer sprake van concentratie op een aantal plaatsen in het gebied. De grootste concentratie van deze gronden bevindt zich tegenwoordig in de polder Autena-Bolgerijen, alwaar de kwel via de Hagesteinse stroomrug de condities voor de griendteelt begunstigt. Op enige afstand van de oeverwal langs de Lek bij Achthoven bevindt zich een volgende concentratie van griendpercelen. Halverwege de vorige eeuw gold dit ook voor een gebied op enige afstand van de oeverwal langs de Linge, ter hoogte van Oosterwijk en Kedichem; nu is hier de griendcultuur vrijwel geheel verdwenen.

Griendpercelen bevinden zich voorts langs de Diefdijk en langs de Zuider Lingedijk. Langs de Diefdijk, op korte afstand van de voet van het dijklichaam bestond het recht van aardhaling, wat inhield dat grond weggegraven mocht worden ten behoeve van de ophoging van de dijk. Het gevolg hiervan was een verlaagde en daardoor vochtiger ligging van een strook grond evenwijdig aan de dijk, waar slechts griendcultuur met succes bedreven kon worden. Ook aan weerszijden van de Zuider Lingedijk, waar moeras, rietpercelen, struikgewas en grienden elkaar afwisselen, lijkt de aardhaling een rol te hebben gespeeld bij dit grondgebruik. Een laatste concentratiegebied van de griendcultuur vormen de buitendijkse, stroomafwaarts gelegen gronden langs de Linge, voornamelijk tussen Spijk en Kedichem. Stroomopwaarts en langs de Lek zijn de grienden schaarser of ontbreken zij geheel, ten gevolge van de minder geschikte bodemsamenstelling of van hoogteverschillen tussen opgeslibde uiterwaarden en het rivierpeil.

Voor populierenbossen geldt wat betreft de situering min of meer hetzelfde verhaal, zij het dat de bossen nauwelijks buitendijks voorkomen. De rietcultuur daarentegen treft men

juist buitendijks aan.

Een voor laag Nederland typerende vorm van grondgebruik vormden voorts de eendenkooien. Van oudsher bestond de kooi uit een plas, omgeven door bomen en struikgewas met daar omheen een stiltegebied van enkele honderden meters. Gezien de noodzakelijke aanwezigheid van water en opgaand hout, lagen de meeste kooien in de grienden en populierenbossen. De kooien dienden voor het houden en vangen van eenden ten behoeve van de menselijke consumptie. Door middel van een speciale loktechniek werden de vogels in een of meer met de plas verbonden, als fuik functionerende watergangen geleid. Volgens een niet gespecificeerde opgave zouden ‘ooit’ 46 kooien in de Vijfheerenlanden aanwezig zijn geweest, waarvan er in 1978 nog drie in bedrijf waren (Eygenraam, 126). De huidige topografische kaart vermeldt twee exemplaren, beide in de polder Achthoven, een ter plaatse van een wiel en de andere te midden van de grienden. Een laatste hier te behandelen landschappelijk element waarbij bebossing of struikgewas het karakter bepaalt, is ‘Het Bosch’, op de Lek-oeverwal ten westen van Vianen. Dit parkachtige gebied is het restant van een oorspronkelijk iets uitgestrekter bosgebied waarin het huis Ameliastein lag. Dit huis was circa 1560 gebouwd en waarschijnlijk is het bos of de ‘Plantagie’, zoals de vermelding op de kaart van 1741 luidt, omstreeks dezelfde tijd aangelegd.

Verdedigingswerken

Geraadpleegde archieven

■ ARA, Inventaris van Contracten van het Ministerie van Oorlog 1846-1921; Idem, Kaartafdeling, Archief der Genie, Nieuwe Hollandse Waterlinie, H. 194; archief RDMZ,

Bronnen en literatuur

■ Atlas vestingwerken III (I), 13-18; IV (I) 1, 8, 16-17, 26, 33-35; Barbas, 24, 26; Beekman, 52, 53; Beelaerts van Blokland, W.A., ‘Alexander Pasqualini in Gelre’, Bijdragen en Mededelingen, deel XXXIV, Arnhem 1931, 164; Van de Berg, Leerdam, 111; Van Gent, 28, 32; Heniger, J., ‘Beleg van Hagestein in 1405’, In het land van Brederode, 7de jrg. (1982), nr. 2/3, 32-44; De Hollandse Waterlinie, 47 e.v., 102, 183 e.v.; Janse, H. en Th. van Straalen, Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen, Zaltbommel 1974, 69 e.v.; Koenheim, A.C.N., ‘Stadsrechtverlening van Hagestein in 1382’, In het land van Brederode, 7de jrg. (1982), nr. 2/3, 10-28; Kouwenhoven, 29, 30, 68, 111, 119, 202, 268; De Meyere, Lekpoort, 17 e.v., 29, 52 e.v.; Meijgaard, C.H. van, ‘Jan Blanken en de landsverdediging’, in Cat. Jan Blanken, 41-57; Van Mieris, III, 246, 275; IV, 27, 57 e.v.; Register Gorinchem, 4e gedeelte, Everdingen, Het Spoel, Diefdijk, Asperen, Nieuwe Steeg. A. de Vestingwerken, onder beheer van den Eerstaanwezenden Ingenieur te Gorinchem (1888) (aanwezig bibliotheek Stichting Menno van Coehoorn, den Haag); Idem, B. de Inundatiemiddelen, onder beheer van den Eerstaanwezenden Ingenieur te Gorinchem (1890) (aanwezig Dienstkring Utrecht); Telting, A. en W.S. Unger, ‘De stadsrechten’, Geschiedkundige atlas van Nederland. De Bourgondische tijd. 's-Gravenhage 1923, 110, 123; Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland. Red. J. Sneep, H.A. Treu en M. Tydeman. Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage 1982, 84;

Tot ver in de 17de eeuw heeft de vestingbouw in Nederland zich voornamelijk tot die steden beperkt, die een bepaald militair danwel economisch belang vertegenwoordigden. Hoewel het begrip verdedigingslinie, waarbij gestreefd werd naar een min of meer aaneengesloten stelsel in bredere zin al wel in de 16de eeuw bekend was, is daarvan op grotere schaal toch pas in de loop van de 17de eeuw gebruik gemaakt. Een opmerkelijk facet in een dergelijk stelsel is het gebruik maken van woeste, ontoegankelijke gronden, moerasachtige gebieden en inundatiën. Van de laatste is de zogenoemde Hollandse Waterlinie wel de bekendste (Vesting, 84).

Versterkte steden en een waterlinie komen beide voor in de Vijfheerenlanden. Hieraanvolgend worden eerst de verdedigingswerken van de steden op alfabetische volgorde behandeld, dan volgt de behandeling van de verdedigingswerken behorend tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie gezien de samenhang van noord naar zuid.

De verdedigingswerken van de steden

De steden Asperen, Hagestein, Heukelum, Leerdam en Vianen hebben een omwalling of een ommuring gehad, die doorgaans na het verlenen van de

stadsrechten is aangebracht. In het geval van Leerdam lag er, naar wel wordt aangenomen, al een versterking vòòr 1407, het jaar waarin daar de stadsrechten verleend werden. Ook bij Heukelum is er sprake van een ommuring vòòr verlening van de stadsrechten.

De aard van de oudste versterkingen was eenvoudig: zij bestonden uit niet meer dan een aarden wal, die bestand was tegen beschietingen, versterkt met palissaden, toegankelijk via waarschijnlijk houten poorten en omgeven door een gracht.

Door de modernisering van het wapentuig bestond in de loop van de 15de eeuw behoefte aan sterkere verdedigingswerken. De aarden wallen van Asperen en Heukelum werden met stenen muren bekleed en in Vianen werd een stadsmuur opgetrokken, bestaande uit een schildmuur, aan de stadszijde voorzien van zware steunberen waartussen bogen zijn geslagen die een weergang droegen. Het is denkbaar dat de Leerdamse stadsmuur eveneens grotendeels bestond uit een dergelijke weergang op bogen, getuige de restanten die zijn teruggevonden bij de Hoogpoort. Aan Lingezijde werd de reeds aanwezige dijk met een bekledingsmuur versterkt.

Bij alle stadjes is de muur samengesteld uit rode baksteen van nauwelijks uiteenlopend formaat. Alleen het stadje Hagestein, verwoest en met de grond gelijk gemaakt in 1405, heeft deze versteningsfase niet meer

gekend: de verdedigingswerken zijn daar nooit meer opgebouwd. In de stadsmuren die op regelmatige afstand waren voorzien van halfrond uitgebouwde wal- of muurtorens en van rondelen, waren stenen land- en waterpoorten opgenomen, waarmee de stad kon worden afgesloten. De waltorens waren over het algemeen hoger dan de muren en soms met een dakje voorzien. In het muurwerk waren schietgaten. Met de verandering van wapentuig en oorlogsvoering werden de torens verlaagd en deden forse rondelen hun intrede, waarop het zwaardere geschut werd opgesteld (Janse, 69 ev). De rondelen staken meer dan een halve cirkel buiten de stadsmuur uit, zodat een betere flankerende werking dan bij de kleinere torens het resultaat was.

De eenvoudige, stenen stadspoorten stonden op een rechthoekig grondvlak. Zij waren soms nauwelijks meer dan een overwelfde doorgang in de stadsmuur, afsluitbaar met deuren aan veldzijde, waarboven een wachtlokaal met stookplaats was ingericht (Oostpoort, Heukelum; Heukelumse poort, Asperen; Steigerpoort, Leerdam; Oostpoort te Vianen). Een simpeler variant op het rechthoekige type vertoont de oudste fase van de Lekpoort te Vianen. Die zou hebben bestaan uit twee waltorens met de toegang er tussen. Vanaf de 15de en 16de eeuw krijgen verscheidene poorten een extra barrière in de vorm van een voor- of buitenpoort (Schoonrewoerdse poort en Veerpoort te Leerdam; vermoedelijk ook de Gorcumse poort te Heukelum; de Landpoort en Lekpoort te Vianen en de Gellicumse poort te Asperen). Bij de Viaanse Lekpoort werd de oude poort als voorpoort gebruikt. De nieuwe poort uit omstreeks 1500 was weer van het rechthoekige type, maar hier met twee verdiepingen en een kap, waarmee een zekere monumentaliteit bereikt werd en daardoor de status van de stad werd benadrukt.

Naast de poorten, de officiële toegangen tot de stad, waren er bij rivierstadjes als Leerdam en Heukelum kleine doorgangen in de muur, die een directe verbinding vormden tussen de loskade buiten de muur met de stad erbinnen. De kastelen waren, met uitzondering van dat van Heukelum, binnen de stadsversterkingen opgenomen, om redenen van veiligheid en strategie, zowel van belang voor de stad als voor het kasteel zelf. Zij bleven echter een zelfstandig element binnen de stadsversterking, aangezien zij alle nog eens extra met een gracht omgeven waren. (Zie verder het hoofdstuk over de kastelen).

Uit de aard der zaak zijn de verdedigingswerken aan aanvallen van buitenaf onderhevig geweest. Vooral Asperen heeft het, als grensstad tussen Holland en Gelre, in de 15de en 16de eeuw zwaar te verduren gehad. De grootste schade werd in de 16de eeuw echter door de Spaanse troepen aangericht. Alle steden kennen daarvan overigens de gevolgen.

Na de Tachtigjarige Oorlog verviel voor de Vijfheerenlanden de direct defensieve functie van de stadsversterkingen, aangezien de prioriteiten in de landsverdediging elders gelegd werden. Zij fungeerden nu uitsluitend als afsluiting van de stad en als tolbarrière. Dit had gevolgen voor het gebruik van bijvoorbeeld de muren; in Vianen en Asperen werden er vanaf de 17de eeuw huizen op en tegenaan gebouwd. Op de Leerdamse waltorens aan de zuidkant van de stad werden in 1738 zelfs kleine woningen gebouwd. Tot ver in de 18de eeuw werden muren, poorten en grachten regelmatig onderhouden. Onderhoudsposten hiervoor keren steeds terug in de stadsrekeningen. Pas in de uiterste gevallen, als bijvoorbeeld herstel financieel niet meer haalbaar was, werd in de 18de eeuw tot afbraak overgegaan. De poorten in Heukelum en Asperen zijn daarvan een voorbeeld.

In de loop van de 19de eeuw, na de ontmanteling van de steden werden vooral de stadspoorten als onnuttig beschouwd en als verkeersobstakels aangemerkt; de

een na de ander verdween. Van de in totaal tien stadspoorten in dit gebied is alleen de Lekpoort te Vianen overgebleven.

De Waterpoort in Asperen is voor een gedeelte gereconstrueerd in de jaren 1978-1982. De Hofpoort in Vianen is in de 17de eeuw niet als stadspoort, maar als toegang tot het kasteelterrein gebouwd, reden voor behandeling daarvan in het hoofdstuk over de kastelen.

De muren ondergingen hetzelfde lot, zij het dat daar in alle steden meer of minder duidelijke resten van aanwezig zijn. De muren van Vianen zijn aan de zuidoost en zuidwestkant nog aanwezig, aan de noord- en westkant fragmentarisch. Aan de zuidoostzijde zijn ze in 1988 met een rondeel voor een klein deel weer opgebouwd in moderne steen. Aan de oostzijde is de indruk van muurhuizen in de nieuwbouw uitgedrukt. Hetzelfde is het geval voor het fragment zuidelijke stadsmuur van Leerdam: daar is de zuidoosthoek van de muur met het rondeel, aangrenzend aan de voormalige Hoogpoort in 1988 tot enige hoogte weer opgebouwd.

De walmuren van Heukelum zijn onder een aarden talud gelegd. Op de noordwesthoek van het stadje is een rudiment (beklampte) brokkelige muur nog in het zicht.

De stadsmuren van Asperen zijn, met uitzondering aan de noordkant, nog aanwezig en voor een gedeelte gereconstrueerd.

De grachten rond de steden werden gedempt of slibden dicht om weer te worden opengegraven in Heukelum en Vianen. Leerdam bebouwde de plaats van zijn grachten, maar bij Asperen (zuid- en westzijde) en Hagestein zijn ze als sloot of greppel te herkennen.

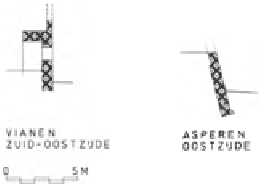

■ Vianen en Asperen, stadswallen

- Doorsneden over de zuidoostelijke stadsmuur te Vianen en de oostelijke stadsmuur te Asperen.

Schaal 1:300. Opmetingstekeningen van Th. van Straalen, 1988 en van bureau Van Hoogevest (1981), bewerkt door J. Jehee, 1988

■ Gezicht op de westelijke stadsmuur van Asperen met de Heukelomse poort, een gedeelte van het poortwachtershuis en de toren van de kerk in het midden van de 18de eeuw door J. Versteeg. Verz. Kramer, R.U. Groningen

Asperen

De graaf van Holland verleende in 1314 tolvrijheid aan Asperen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de stad toen al stadsrechten had, hoewel gegevens daaromtrent ontbreken: in 1313 wordt Asperen als 'poort' vermeld en is er sprake van 'poirteren', waarop Unger veronderstelt dat de stadsrechten toen al verleend moesten zijn (Unger, 110). Zo er al enige versterking was, dan zou die bestaan hebben uit aarden wallen en houten poorten. Een versterkt kasteel was er al wel: het is bekend dat dat in 1204 werd ingenomen en verwoest om nadien weer opgebouwd te worden.

De stadsmuur, waarvan grote delen over zijn, is na het midden van de 15de eeuw tot stand gekomen. Tegen een (oudere ?) aarden wal is een baksteenmuur gezet, met een stenen borstwering en 17 hoefijzervormige stenen waltorens (Beekman, 53). In de omwalling waren vier poorten aangebracht, twee landpoorten, de Gellicumse poort aan de zuidkant en de Heukelumse poort aan de westkant van de stad en twee waterpoorten, die aan de beide uiteinden van de Min lagen: de Begijnepoort tussen het kasteel en het Begijneklooster aan de ene kant en de Waterpoort bij de samenkomst van Min en Linge aan de andere kant.

De verdedigingswerken hebben het zwaar te verduren gehad, aangezien Asperen in een grensgebied tussen Holland en Gelre lag en herhaaldelijk betrokken werd in de oorlogen tussen beide. Zo werd de stad in 1480, 1508, 1513 en 1517 door de Geldersen verwoest, ingenomen danwel in brand gestoken (Kouwenhoven,

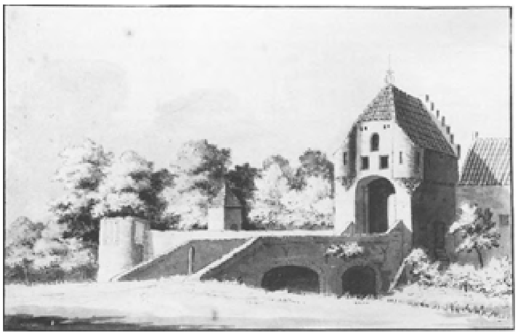

■ De Heukelomse poort te Asperen in 1728 door C. Pronk, coll. RDMZ, Zeist

29, 30). Reparaties en moderniseringen van de werken zullen daar het gevolg van geweest zijn. In 1527 zijn bijvoorbeeld de stadsmuren en grachten verbeterd (Atlas

Vestingwerken, IV (I), 1). Gedurende de Tachtigjarige Oorlog werd de stad door zowel Hollandse als Spaanse troepen geplunderd en een eeuw later door de Fransen, die het kasteel hebben opgeblazen.

In 1740 werden bij een dijkdoorbraak grote delen van de stadswal weggeslagen en de beide poorten werden zwaar beschadigd (Kouwenhoven, 68). De Gellicumse poort was reddeloos: de sloop ervan werd aanbesteed op 7 augustus 1746 en onder handhaving van het muurwerk waar de poort tegen aangebouwd stond, gesloopt. Een barrière bleef tot in ieder geval het eind van de 18de eeuw in gebruik: in 1794 en 1799 worden op die plaats poort en een daarbij horende poortwachter nog vermeld (Kouwenhoven, 111, 119).

De Heukelumse poort werd in 1746 hersteld. Wanneer deze is gesloopt is niet duidelijk, in ieder geval staat zij niet meer op de kadastrale minuut van 1823. De naastliggende poortwachterswoning onder zadeldak heeft tot 1967 bestaan, toen zij, onbewoonbaar verklaard, onder de slopershamer is gevallen (Kouwenhoven, 268).

Over het uiterlijk van de poorten zijn wij goed geïnformeerd door de beschrijving uit 1745 van Beekman. De vrijwel vierkante Heukelumse poort met overwelfde doorgang had

aan de buitenzijde op elke hoek een arkeltorentje met een spitsje, die er tijdens een storm van 1624 zijn afgewaaid, waarna er een nieuwe kap tegen een trapgevel aan stadszijde is opgezet.

De Gellicumse poort had een binnen- en een buitenpoort. De voorpoort met overwelfde doorgang was voorzien van een weergang. De poort zelf was een vierkante hoog opgaande toren met een tongewelf, waarboven een vierkante kamer en daarboven een toren met omgang en borstwering. In het wachthuis naast de poort zat de trap naar de verdieping (Beekman, 52). De thans gedeeltelijk gereconstrueerde waterpoort aan de Linge bestond uit twee ronde torens, waartussen naar beneden leidende trappen lagen (Beekman, 53). De tweede waterpoort, het Begijnepoortje, was in de 18de eeuw niet meer dan een brug in de stadswal. Alle sporen ervan zijn thans verdwenen.

De dwars door het stadje stromende stadsgracht de Min is tussen de jaren 1920 en 1933 gedempt, nadat een deel ervan al dicht geslibd was (Kouwenhoven, 202).

Hagestein

Na het verlenen van stadsrechten door Otto van Arkel op 11 november 1382 aan de inwoners van Hagestein nam diens zoon Jan van Arkel met voortvarendheid de versterking van kasteel en stad ter hand (Heniger, 33). Hij liet de stad omringen met grachten, muren en torens en hoopte daarmee een sterkte te creëren, die als vooruitgeschoven post van de Arkelse bezittingen bestand zou zijn tegen (in eerste instantie) de machtige buurman Vianen.

Opmerkelijk genoeg werd de stad dubbel omgracht aan oost-, noorden voor een deel aan de westzijde. De noordoosthoek kreeg een grote, vermoedelijk ronde toren. Hoe de ‘ommuring’ eruit gezien heeft is niet bekend. Het is zelfs niet zeker of de hele stad wel in steen ommuurd was. Heniger veronderstelt dat een dergelijk groot werk niet tussen 1382 en 1405, het jaar waarin Hagestein belegerd en ingenomen werd, geklaard kon zijn. Hij meent dan ook, dat een deel van de omwalling uit houten palissaden moet hebben bestaan (Heniger, 35).

■ De Leerdamse of Oostpoort te Heukelum links de toren van de kerk en rechts op de achtergrond het kasteel en de kerk van Oosterwijk in de 18de eeuw door vermoedelijk Jan de Beijer, coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden

Na de inname en overgave van Hagestein op 23 december 1405 aan de legers van Holland en Utrecht zijn alle bouwwerken, met uitzondering van de kerk, geslecht; de wegen werden opgebroken. De grachten zijn echter gebleven: op de kadastrale minuut uit 1822 is de dubbele omgrachting nog steeds duidelijk te zien. Het beloop is tegenwoordig nog te volgen in de sloten en greppels ter plaatse.

Heukelum

Al voor 1230 zou de stad ommuurd geweest zijn (Barbas, 24). Of er toen al stadsrechten waren verleend, is niet duidelijk. Waarschijnlijk dateren zij van een eeuw later, maar in ieder geval van vòòr 1393 (Unger, 123). Over de aard van de ommuring kan bij gebrek aan nadere gegevens niets naders worden vermeld. Uit de eerste afbeeldingen, die dateren van de 16de en 17de eeuw (Van Deventer omstreeks 1560 en Blaeu omstreeks 1650) kan worden opgemaakt dat de stad door grachten en een stenen muur met tien waltorens was omgeven, vier waterpoorten aan Lingezijde bezat, alsmede twee landpoorten: een aan de westkant, de Gorcumse poort (met voorpoort), en een aan de oostkant, een poort op rechthoekige plattegrond met een tentdak en arkeltorentjes op de hoeken, die Leerdamse poort genoemd werd. De verdieping hiervan was als gevangenis in gebruik. De Gorcumse poort is bij een hevige overstroming in 1748 weggespoeld. De Leerdamse poort is na de tweede helft van de 18de eeuw verdwenen. In 1760 wordt zij nog genoemd (Barbas, 26), maar op de kadastrale minuut van 1823 staat zij niet meer aangegeven.

Restanten van de stadsmuur zijn zichtbaar op de noordwesthoek: daar staat een beklampt restant en in het pad over de Groenewal duiken hier en daar stukken muur door de aanaarding op. Het grootste deel is echter in de jaren '69 en '70 van deze eeuw aangeaard met de grond uit de gracht aan de zuidzijde die in die tijd weer is opengegraven.

Leerdam

Op 12 maart 1370 had hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland tolvrijheid verleend aan ‘der stede van Leijderdam, ende den poirteren aldaer’ (Van Mieris, III, 246). Sprake van stadsrechten is er pas in 1407. Op 7 april van dat jaar werden zij door Willem VI van Beieren, graaf van Holland verleend (Van Mieris IV, 57 e.v.). De stad was toen al voorzien van een zekere versterking: ‘...die selve stede binnen

haere vesten...’, zoals blijkt uit een handschrift van 20 oktober 1405 (Van Mieris IV, 27). Waar die ‘vesten’ uit bestonden is onduidelijk. In ieder geval was het omgrachte en ommuurde kasteel in de zuidwesthoek van Leerdam aanwezig. Aangenomen kan worden dat de versterking van de hele stad na 1407 ter hand genomen zijn. Dit wordt tevens bevestigd door de ouderdom van de bewaard gebleven muurresten. In de 15de eeuw is de stad een aantal malen belegerd, waaruit opgemaakt mag worden dat de omwalling danwel ommuring is voltooid (Atlas Vestingwerken, IV (I), 16). In 1543 wordt de vestingbouwkundige Alexander Pasqualini, die zich op dat moment in Buren met de aanpassing van de verdedigingswerken bezig hield, door ‘ceulx de Leerdam’ geraadpleegd. ‘Ils veulent faire’, aldus een schrijven van Pasqualini aan Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren en Leerdam, ‘une dunes autor de la ville, aveque aulcumes plateformes par dedens la vile pour batre par deseur le murayle par flanck...’ (Beelaerts, 164). Verdere vermeldingen over Pasqualini's betrokkenheid bij de verbetering van de Leerdamse stadsversterkingen ontbreken, evenals gegevens

■ De Zuidwal te Leerdam, opname 1987

■ De Schoonrewoerdsepoort te Leerdam in 1750 door Jan de Beijer, coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden

over de aard en de mate van wijziging. Van Deventer beeldde in 1558 de stad af met omgrachting, het kasteel, de ommuring met muurtorens en drie stadspoorten. In 1574 werden stad en kasteel door de Spanjaarden belegerd en ingenomen, waarbij het kasteel is verwoest. Dit zou niet meer herbouwd worden. De ommuring en de stadspoorten daarentegen werden tot ver in de 18de eeuw onderhouden (Van Gent, 28 e.v.).

De midden 17de-eeuwse situatie verschilde weinig van die in de 16de eeuw, getuige de plattegrond van Blaeu in vergelijk met die van Van Deventer. De

stadsversterking bestond uit een ommuring met 17 muurtorens, waarvan twee torentjes en een rondeel tot het kasteel behoorden. Leerdam had drie landpoorten, de Veerpoort aan de zuidwestzijde, de Schoonrewoerdsepoort aan de noordoostzijde en de Hoogpoort of Aspersche poort aan het eind van de Hoogstraat aan de zuidoostkant van de stad. In de zuidwal aan de Linge bevond zich een grote waterpoort, de zogeheten Steigerpoort. Naast deze grote poorten waren er in de stadsmuur kleine openingen, niet hoger dan een deur, zoals de Kleine Steigerpoort in de zuidwal en het Binnenwaterpoortje in de westwal, dat zelfs van een ‘wulf’ was voorzien (Van Gent, 32). Alleen de stadsmuur aan de Lingekant met vier waltorens en een rondeel is overgebleven van het oude werk. In de 18de eeuw zijn drie van de vier waltorentjes met een huisje verhoogd. In 1988 zijn een stuk stadsmuur en het rondeel op de

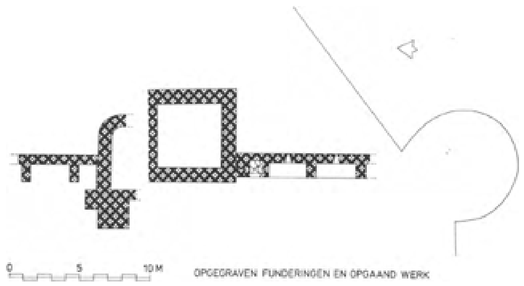

■ Leerdam, verdedigingswerken
- Voormalige Hoogpoort, globale opmeting van de funderingen van het linkerdeel; opmeting van het opgaande werk aan de rechterkant.
Schaal 1:300. Tekening en opmeting door Th. van Straalen, 1978 en 1988

zuidoosthoek bij de voormalige Hoogpoort gedeeltelijk boven het maaiveld opgemetseld ter plaatse van de funderingen die in de grond werden aangetroffen.

De poorten zijn alle afgebroken; de Schoonrewoerdse poort die was samengesteld uit een binnen- en een buitenpoort is tussen 1822 en 1846 gesloopt (op de kadastrale minuut is zij nog getekend, bij Van der Aa wordt zij in 1846 niet meer genoemd); de andere poorten verdwenen in de jaren '60 van de vorige eeuw (Atlas Vestingwerken, IV (I), 16; Van de Berg, Leerdam, 111). Ook de Veerpoort bestond uit een buiten- en een binnenpoort; de laatste was vastgebouwd aan de huizen aan de Kerkstraat. De Steigerpoort was een poort op rechthoekige plattegrond, die toegankelijk was vanaf de loskade aan de Linge.

Van de Hoogpoort zijn in 1978 en 1988 de fundamenten bloot gelegd, waaruit blijkt dat ook deze poort van het eenvoudige rechthoekige type is geweest met een afgeronde hoek aan de noordoostzijde en een doorgang in het midden van ongeveer drie à vier meter breed. Op de noordwesthoek duiden de beide uitspringende delen wellicht op de aanwezigheid van een traptoren. Het zuidelijk gedeelte van de poort was onderkelderd. De restanten van een overwelving zijn daar teruggevonden. Aangezien er geen toegang is gevonden, zal de kelder via het gewelf toegankelijk geweest zijn.

Mogelijk was ook het noordelijk deel van de poort onderkelderd. De op de poort aansluitende stadsmuur is nà de poort tot stand gekomen. In het stuk muur ten zuiden van de Hoogpoort is een muurtrap gevonden. Ook via de stadsmuur lijkt de poort toegankelijk te zijn geweest, gezien de bouwsporen die zijn aangetroffen in het metselwerk van de aansluiting stadsmuur en -poort.

Uitsluitsel over de aard van de toegang wordt echter niet geboden.

De grachten aan noord-, oost- en westzijde zijn aan het eind van de 19de eeuw gedempt. Alleen de namen van de straten Oostwal, Noordwal en Westwal herinneren hier aan de oude situatie.

Vianen

De in de derde kwart van de 13de eeuw gestichte nederzetting verkreeg in 1335 en 1336 van Willem van Duivenvoorde, heer van Vianen een aantal vrijheden en rechten, waarmee de basis voor de stad gelegd waren. De Viaanse tolvrijheid werd in 1354 door de graaf van Holland bevestigd, aangezien hij daardoor voor zich een belangrijk bolwerk op de grens met Utrecht hoopte te creëren (De Meijere, Lekpoort, 17 e.v.). De vroegste verdedigingswerken zouden nog door Willem van Duivenvoorde zijn aangelegd (idem, 27). In 1372 worden twee poorten en het in de noordwesthoek

van de stad liggende kasteel vermeld: ‘ene borgh met hare hofsteden’, ‘die waterpoorte te Vianen’ (de Lekpoort) en ‘die poort toorne ter Lexmondewaert’ (ter plaatse van de latere Landpoort (Van Mieris III, 275). Muren en grachten waren in ieder geval in 1383 aanwezig (De Meijere, Lekpoort, 29). De grachten werden aan west- en oostzijde ter plaatse van bestaande kavelsloten aangelegd, aan de zuidzijde werd van de Haagwetering gebruik gemaakt. De afgrenzing aan de noordkant werd door de Lekdijk bepaald (idem, 31). De muren met 17 waltorens en rondelen op de hoeken, weergegeven op de kaart van Blaeu van rond 1650, werden op drie plaatsen door stadspoorten onderbroken: de Lekpoort aan de noordkant, de Landpoort aan de zuidkant van de stad en de Oostpoort. De westelijke poort (Hof- of Boschpoort) werd in de 17de eeuw gebouwd en gaf toegang tot het geheel omgrachte kasteelterrein, dat pas na 1725 openbaar toegankelijk werd, toen het bezit van de heren van Vianen werd overgedragen aan de Staten van Holland. In de 16de eeuw werden de verdedigingswerken verbeterd onder Hendrik van Brederode. In 1566 werd een aanvang gemaakt met het aanleggen van een bolwerk op de zuidoosthoek van de stad; dat op de noordwesthoek volgde in 1567. In dat jaar werd de stad echter door de Spaanse troepen ingenomen en de muren, torens, bolwerken en poorten werden ontmanteld, maar bleven wel bestaan. De defensieve functie kwam echter definitief te vervallen, waardoor in de loop van de 17de eeuw tegen de zuidelijke stadsmuur huizen gebouwd konden worden (De Meijere, Lekpoort, 52 e.v.). Muren, poorten en grachten werden tot in de 19de eeuw door de stad onderhouden. Lek- en Landpoort deden onder andere dienst als gevangenis. Bij het vervallen van de tolfunctie werden de daarmee overbodig geworden poorten gesloopt: de Oostpoort in 1838 en de Landpoort in 1858. De Lekpoort bleef gehandhaafd. De Oostpoort behoorde tot het eenvoudige rechthoekige type, getuige de plattegrond, die op de kadastrale minuut uit 1822 staat weergeven. Nadere gegevens of afbeeldingen zijn niet gevonden. De Land- of Lampoort was een gebouw op rechthoekige plattegrond onder tentdak, met een stookplaats op de

■ De Landpoort te Vianen in de 18de eeuw. Coll. RPK, Amsterdam

verdieping en een lage voorpoort. De Lekpoort dateert uit de 15de eeuw en bestaat uit een rechthoekige poort met overwelfde doorgang en verdieping en heeft arkeltorentjes aan de buitenzijde. De voorpoort is in de huidige vorm ontstaat rond 1600 uit een 14de-eeuwse voorganger.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie

Ten behoeve van de Nieuwe Hollandse Waterlinie - zie voor het ontstaan hiervan de paragraaf over de Militaire infrastructuur - werd in 1815 begonnen met de aanleg van vijf waaiersluizen bij het Spoel ten oosten van Everdingen, in de Noorder en Zuider Lingedijk te Asperen, te Woudrichem en aan de Bakkerskil bij Werkendam in Noord Brabant. Ter verdediging en afsluiting van de waterkeringen en waterinlaatpunten moesten er in de linie forten en batterijen aangelegd worden. Daartoe werden geheel nieuwe verdedigingswerken gebouwd en werden de bestaande aangepast of vernieuwd. De eerste serie verdedigingswerken verschenen in de jaren 1816-1824 rond de stad Utrecht en bestonden uit weinig meer dan een aarden wal, omringd door een gracht met ophaalbruggen.

Door de toenemende behoefte aan een betere bescherming, een betere legering en een veiliger wapenberging ging men over tot de bouw van bomvrije gebouwen in de forten. De eerste bomvrije gebouwen werden in de jaren 1840-1860 opgetrokken.

Enige stagnatie in de werkzaamheden had namelijk plaats gevonden door de problemen rond de Zuidelijke Nederlanden, die uiteindelijk de afscheiding van België tot gevolg gehad hebben. Voor de voornaamste forten bestonden de bomvrije gebouwen uit ronde bakstenen torens van meerdere verdiepingen. Vanaf de verschillende verdiepingen kon krachtig artillerie-vuur afgegeven worden. De bovenste verdieping van de toren stak iets uit boven de kruin van de rond het fort gelegen omwalling, of de te verdedigen dijken. Dergelijke torens werden hetzij binnen reeds bestaande forten opgetrokken (Weesp, Nieuwersluis, Asperen, Vuren), hetzij nieuw gebouwd en van een omwalling voorzien (Everdingen, Altena). Het geschut werd opgesteld ín de toren en er boven op (Hollandse Waterlinie, 47 e.v.). De torens waren van dikke, rondlopende muren voorzien, aangezien die minder kwetsbaar voor beschietingen bleken te zijn. In Asperen en Everdingen zijn de torens in de jaren veertig van de vorige eeuw tot stand gekomen. In plattegrond en opzet zijn zij vrijwel gelijk. Alleen de Everdingse toren is met een middenlijn van 41 meter groter dan die van Asperen (middenlijn 33 meter).

Beide tellen zij drie verdiepingen rond een binnenplaats, van waar het geschut naar boven getakeld kon worden. De meeste vertrekken en gangen zijn met zorgvuldig gemetselde gewelven gedekt. Het muurwerk aan de buitenkant wordt door rondboogvensters en schietsleuven geleed.

Door verbeteringen aan het belegeringsgeschut in de jaren '60 van de 19de eeuw werd het weerstandsvermogen van de verschillende werken minder. Bovendien was gedurende de mobilisatie van 1870 aangetoond dat de huisvesting voor manschappen en bergruimtes voor het materieel in de forten nogal wat te wensen over lieten. Het gevolg was dat de forten en torens aangepast moesten worden. Die aanpassing bestond in de meeste gevallen uit het verlagen van de toren en uit een aanaarding aan de kant vanwaar het vijandelijk vuur werd verwacht. Daarnaast kon tevens een gemetselde, met grond gedekte contrescarpgalerij aan die zijde worden aangebracht. Voorts werd het aantal bomvrije gebouwen in het fort uitgebreid (Hollandse Waterlinie, 102).

Bij de Vestingwet van 18 april 1874

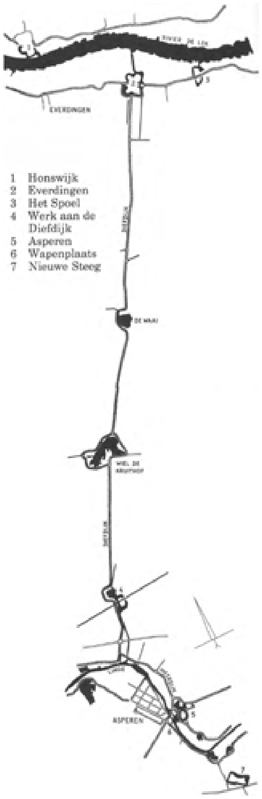

■ De Nieuwe Hollandse Waterlinie in de Vijfheerenlanden
- Weergave van de ligging van de forten en versterkingen
Schaal 1:60 000. Tekening T. Brouwer, 1987

werd de hoogste prioriteit gegeven aan het verbeteren van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze linie, bij die Vestingwet beschouwd als de eerste en voornaamste stelling, die met spoed verbeterd en voltooid moest worden, was in 1885 gereed. In Asperen was tegen de toren een galerij met zware gronddekking gebouwd, waartoe de gracht rond de toren gedempt moest worden. Everdingen kreeg op vier meter afstand van de toren een versterking in de vorm van een contrescarpgalerij.

Door de invoering van moderne aanvalsmiddelen, verouderde de stelling echter na dat jaar wederom. Nadien kwamen slechts verbeteringen van ondergeschikt belang tot stand. Na de Tweede Wereldoorlog had de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn militaire betekenis verloren. De meeste verdedigingswerken van de linie werden in de jaren 1950-1959 gedeclassificeerd en daarna als zodanig opgeheven.

De accessen

Voor de Vijfheerenlanden zijn de volgende accessen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie van belang geweest: het Lekacces, het acces van de spoorweg Geldermalsen-Leerdam en het Lingeacces.

Ter verdediging van het Lekacces dienden aan de noordzijde van de Lek het fort Honswijk, dat tevens de inundatiesluis aldaar beschermde en de lunet aan de Snel, beide in de provincie Utrecht. Aan de zuidzijde van de Lek waren het het fort Everdingen, het werk aan het Spoel in de provincie Gelderland en drie geschutsbanken achter de Diefdijk bij het fort Everdingen, alsmede een batterij aan de Zuider Lekdijk die de zuidelijke verdediging vormden.

Deze werken aan de zuidzijde van de Lek (Everdingen, het Spoel en de geschutsbanken) vormden tezamen de Stelling van Everdingen.

Ter verdediging van het Lingeacces dienden het fort en de wapenplaats bij Asperen, het fort aan de Nieuwe Steeg in de provincie Gelderland en batterijen aan Diefdijk, Meerdijk en Nieuwe Zuiderlingedijk. Deze werken vormden de zogenoemde Stelling aan de Linge.

Ter verdediging van het spoorwegacces van de spoorlijn Gorinchem-Geldermalsen tenslotte diende het werk op de spoorweg bij de Diefdijk.

Het fort te Everdingen en het werk aan het Spoel (Gelderland) zijn nog voor militaire doeleinden in gebruik. De verscheidene met gras begroeide geschutsbanken en batterijen zijn duidelijk als opduiking in het landschap herkenbaar.

Inundatiemiddelen

De inundatiemiddelen in dit stuk van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bevinden en bevonden zich te Everdingen, het Spoel en Asperen. De inundatiemiddelen bij het fort bij Everdingen en bij Asperen zijn vrijwel alle nog aanwezig, zij het gewijzigd en gedeeltelijk buiten gebruik gesteld. De waaiersluis bij het Spoel is omstreeks 1975 geamoveerd.

Coupure in de Diefdijk

In 1935 werd een doorgang in de Diefdijk gemaakt ten behoeve van de rijksweg tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch. In de doorgang werd een afsluitbaar viaduct

geconstrueerd ter kering van overstromingswater. Het viaduct of de coupure in de Diefdijk is opgebouwd uit twee landhoofden en drie pijlers, waardoor twee middenopeningen van 10 m wijd en twee zijopeningen van 3 m wijd gevormd zijn. Op de pijlers en de landhoofden rust een 3 m brede brug, door middel van stalen scharnier- en rolopleggingen. De over de Diefdijk lopende weg voert over de brug. De pijlers zijn te weerszijden en de landhoofden aan de dagzijde voorzien van sponningen voor stalen schuiven en schotbalken.

In verband met de onderlinge samenhang van de forten, werken en inundatiemiddelen, zullen zij in het hierna volgende tesamen behandeld worden, in plaats van bij de bijbehorende steden of dorpen, waar zij doorgaans tamelijk ver van verwijderd liggen. Het werk aan het Spoel en het fort aan de Nieuwe Steeg zijn, in verband met hun ligging buiten het te beschrijven gebied, niet verder uitgewerkt.

Het fort te Everdingen

Het voornaamste fort in het deel van de Nieuwe Hollandse waterlinie dat door de Vijfheerenlanden loopt is het fort te Everdingen.

Volgens een memorie van 11 juni 1843 was op 15 augustus 1840 bevolen, dat op de kruising van Lek- en Diefdijk een fort met torenreduit moest worden gebouwd, waar vanaf de ‘platte-form’ van de toren, die was voorzien van een aarden borstweer, over de omliggende wallen en dijken gevuurd moest kunnen worden. Het fort, waarbinnen de toren werd gebouwd, moest het Lek-acces kunnen verdedigen. De toren zou grotendeels gedekt worden door de omwalling. Er werden twee ontwerpen gemaakt, waarvan datgene is goedgekeurd, waarbij de Lek- en Diefdijken gehandhaafd bleven. Tussen 1842 en 1845 is het fort gebouwd en is het toeleidingskanaal van de noordelijke fortgracht tot de Goilberdingerkade aan de Lek gegraven. Het bouwen van de bomvrije toren in het fort werd op 19 september 1845 aanbesteed, op 18 oktober van dat jaar goedgekeurd en in 1847 opgeleverd. De door een omwalling en een gracht omringde bakstenen toren had een doorsnede van 41 m, het metselwerk reikte tot een hoogte van 14,90 m. De toren was opgebouwd uit een kelderverdieping met geweerschietgaten, een beganegrond verdieping met houwitser- en geweerschietgaten, een eerste verdieping met kanon- en geweerschietgaten en een aarden bovenbatterij, die boven de omwalling uitstak en waar geschut kon worden opgesteld, dat via de middenkern van de toren opgetakeld kon worden. In de jaren daarna werden ondergeschikte verbeteringen aangebracht, zoals het maken van een afdekking in 1861 boven de binnenplaats, ter hoogte van de rondweg bovenop de toren. Ingrijpende verbetering van de inundatiemiddelen en het fort met bomvrije toren vond in drie gedeelten plaats in de jaren 1874-1877.

Het eerste gedeelte werd uitgevoerd in 1874 en bestond onder andere uit het graven van een inundatiekanaal van de zuidelijke fortgracht tot en door de Prijssenweg alsmede het maken van een schotbalksluis in de bovenmond van het inundatiekanaal en in de monding van het toeleidingskanaal.

Het tweede gedeelte van de verbeteringswerken (1875) hield het maken van een contrescarpgalerij met gronddekking rond de toren, alsmede het verbeteren van de toren zelf in. De contrescarpgalerij werd aangelegd op vier meter afstand van het buitenvlak van de toren.

Bij het derde gedeelte (1876) werd een sluisbeer in de Zuider Lekdijk gemaakt.

Twee jaar later al werd de sluisbeer verbeterd door het aanbrengen van betonkoffers langs de voorzijde van de funderingen der buitenvleugelmuren en de uiteinden der binnenvleugelmuren. Verzwaring van de achterzijden van de landhoofden vond in 1878 plaats en in 1880 werd aan de buitenzijde een beklamping aangebracht. Ondanks deze hulpmaatregelen bleven de moeilijkheden met de sluisbeer bestaan met betrekking tot de waterdoorlating. In 1885 vonden werkzaamheden tot verzwaring plaats waarbij een deel van de sluisbeer door een inundatiesluis met drie doorlaatopeningen vervangen werd.

Bij de ‘Eindverbetering van de Werken bij Everdingen’, aanbesteed op 13 november 1877, werden vijf bomvrije gebouwen, een blindeerbare wachterswoning en twee artillerieloodsen gemaakt, alsmede een aantal munitienissen in de wal.

Kleine wijzigingen en verbeteringen hebben zich in de loop van de tijd voorgedaan aan het fort; zo werd de brug over de torengracht in 1899 afgebroken en de gracht gedeeltelijk gedempt. In 1939 werden groepsschuilplaatsen in het fort gebouwd.

Later volgden nog diverse opstallen voor onder andere berging.

De contrescarpgalerij

De contrescarpgalerij is een uit rode baksteen opgetrokken gebouw, op iets meer dan een halfcirkelvormige plattegrond met twee rechte uiteinden. Het gebouw bestaat uit een verdieping waarboven zestien ontlastingsgewelven zijn aangebracht om de druk van de gronddekking, bestaande uit een dikke zand- en kleilaag, te kunnen opvangen. Het bevat een reeks van twintig vertrekken op de begane grond, waaronder een toegangspoterne en twee vleugels tegen de rechtstanden van de vertrekken. De vertrekken en de vleugels zijn naar buiten voorzien van twee vensters met segmentbogen

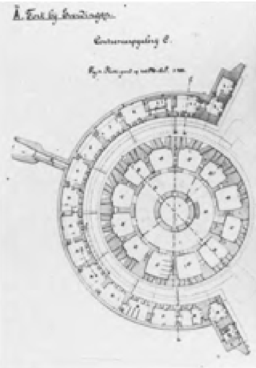

■ Plattegrond van de beganegrondsverdieping van de toren en de contrescarpgalerij in het fort te Everdingen, repro uit het Register Gorinchem, 4e gedeelte (1888)

en ijzeren luiken en rechte ijzeren deuren, waarboven een ventilatie-opening. Alle vertrekken zijn onderling verbonden. De lokalen zijn met segmentgewelven gedekt, met uitzondering van de toegangspoterne en de vertrekken in de beide vleugels, die van tongewelven zijn voorzien. Ook de ontlastingsgewelven op de verdieping zijn halfcirkelvormige tongewelven. Achter het hoofdmunitiemagazijn loopt een

spouwgang: de munitiemagazijnen waren voorzien van met dik glas gedichte muuropeningen, waar ín de gang een lamp opgesteld kon worden om het inwendige te verlichten. De binnenruimte moest, gezien de aard van de bestemming, vonk- en vuurvrij zijn. De uitzonderlijke dikte van het glas gaf minder kans op breuk maar bood wel de gelegenheid de ruimten te verlichten, zonder dat vonken konden overspringen. Het glas is nog aanwezig. In de vertrekken zijn ventilatieroosters aangebracht in de vorm van een afsluitbare koperen rozet. In alle vertrekken, met uitzondering van de opslagruimten en het privaat, kon gestookt worden. Rookgeleidingen zijn daarvan nog de getuigen. De vertrekken werden door petroleumlampen verlicht, die aan lamphaken hingen. De afwatering van het gebouw geschiedt dóór de opgebrachte grondmassa heen. Het water komt via schuinlopende daksegmenten terecht in zeventien druipkokers. Via een buizenstelsel wordt het water afgevoerd naar de regenbak onder het fornuis in de keuken.

Tussen de contrescarpgalerij en de toren zijn ter hoogte van de aanzet der ontlastingsgewelven zeven steunbogen gemetseld, elk bestaande uit een segmentgewelf waarop een omgekeerd segmentgewelf, door een ezelsrug afgedekt. Onder het maaiveld bevinden zich tussen contrescarp en toren ook nog eens zeven steunbogen. Het muurwerk van contrescarpgalerij en van de toren was, ten behoeve van de lichtinval, wit geschilderd.

De toren

De uit rode baksteen opgetrokken toren heeft een ronde plattegrond en telt drie verdiepingen, een kelder-, een begane grond- en een bovenverdieping met bovenbatterij. Per verdieping loopt, rond de binnenplaats vanwaar het geschut omhoog gehesen kon worden, een gang, ringvertrek genaamd, waar de vertrekken aan de buitenzijde, twaalf per verdieping, op uitkomen.

In de sluitsteen boven de toegang staat het jaartal 1846. Op een steen boven de eerste verdieping staat de naam van het fort ‘Everdingen’ vermeld. De dagkanten van vensters en schietsleuven zijn wit geschilderd.

In het inwendige hebben gangen en de vertrekken op de verdieping gemetselde gewelven. De ruimtes in de kelder en op de begane grond zijn met grenen balken plat afgedekt. De binnenplaats heeft een cirkelvormig gemetseld gewelf, waarin een af te dekken opening met een doorsnede van drie meter zit.

Voor de ventilatie van de kelderverdieping is, afgezien van de vensters in de buitenmuur, een aantal ventilatiekokers aangebracht, die op de binnenplaats uitkomen. Op de begane grond zijn ventilatieopeningen aangebracht boven de middelste ramen in de vertrekken, die met een luik konden worden afgesloten. Aan de buitenzijde van de torenmuur zijn zij door een ijzeren rooster afgedekt. Dezelfde constructie is bij een aantal vertrekken op de bovenverdieping te vinden. Bij de andere ruim-

tes zit de ventilatiekoker in het gewelf verwerkt.

In de kelderverdieping kon alleen in de keuken en de bakkerij gestookt worden; in de overige vertrekken in de toren, met uitzondering van het wachtlokaal direct achter de ingang en de ringvertrekken, was een stookgelegenheid aanwezig. De aansluitingen op de kanalen, die door de buitenmuur van de toren lopen, zijn nog zichtbaar. Het fornuis met ruimte voor drie ketels is aanwezig. Hardstenen trappen verbinden de ringvertrekken van de verschillende verdiepingen. Kleine stenen trappen verbinden de keukens in kelder en op de begane grond en lopen vanaf het privaat in de kelder, dat nog goed bewaard is gebleven, naar de voormalige bakkerij te linkerzijde en het voormalige levensmiddelenmagazijn te rechterzijde. Op de bovenverdieping loopt via een portaal een stenen trap naar de bovenbatterij op de toren. Tegen de steunmuur van het trapgebouw is een jaartalsteen met ‘1847’ aangebracht.

Overige gebouwen

Twee van de vijf in 1877 in de wal gebouwde, bomvrije gebouwen hebben een hoogte van drie bouwlagen, zijn drie traveeën breed en bevatten achttien vertrekken met segmentgewelven. De gebouwen zijn van een gronddekking voorzien. De drie overige bestaan uit bouwwerken van een bouwlaag, waarin twee vertrekken zijn, die dienen voor opslag en schuilplaats. Ook deze gebouwen zijn van een gronddekking voorzien. Aan de noord- en zuidzijde van de toren liggen twee artillerieloodsen uit 1877. De gebouwen, beide op een rechthoekige plattegrond, bestaan uit een begane grond en een zolder, hebben grenehouten, gepotdekselde wanden en zijn gedekt met een iets overstekend, met rode pannen bedekt zadeldak.

Bij de ingang van het fort staat de versterkte fortwachterswoning, eveneens uit 1877 op rechthoekige plattegrond, bestaande uit een begane grond verdieping en een zolder. Het gebouw is opgetrokken uit rode baksteen, heeft aan de zuidzijde versieringen in gele baksteen, vensters in verdiepte velden met tandlijst, geflankeerd door lisenen, met verdiepte velden en wordt gedekt met een met blauwe pannen bedekt zadeldak.

■ De sluisbeer bij het fort te Everdingen, opname 1986

Van de schotbalksluizen, waarvan sprake is in het eerste gedeelte der verbeteringswerken is alleen die in de bovenmond van het, inmiddels vrijwel gedichte, toeleidingskanaal nog over. De sluis bestaat uit twee landhoofden en twee pijlers, waardoor drie doorlaatopeningen gevormd werden. Als waterkeringen dienen twee rijen schotbalken in elk der drie sluiskokers of doorlaatopeningen, die thans permanent zijn ingelaten. Op de sluis zijn de windwerken, dubbele lieren, aanwezig.

De sluisbeer ligt tussen twee landhoofden met wijkend flankmuren en bestaat uit zware betonkoffers, waarnaast drie doorlaatopeningen met schuiven en dubbele rijen schotbalken.

Het werk aan de Diefdijk

Op de plaats waar het baanvak Gorinchem-Geldermalsen van de spoorlijn Dordrecht-Elst, aangelegd in de jaren 1879-1883, de Diefdijk kruist, werd een batterij met bomvrij wachthuis aangelegd, teneinde in geval van oorlog de spoorweg te kunnen afsluiten, het droogblijvende terrein in de bocht van Renoy te kunnen bestrijken, het fort bij Asperen te kunnen flankeren en ter bewaking van het geïnundeerde terrein tussen Everdingen en de spoordijk.

De werkzaamheden aan het wachthuis werden op 20 april 1880 door de Minister van Oorlog goedgekeurd en was gereed op 1 juni 1884.

In 1882 werd begonnen met het bouwen van twee bruggen ten behoeve van de spoorlijn Dordrecht-Elst over de westelijke en oostelijke gracht van de batterij. Dit werk werd in 1883 voltooid. De beide bruggen in het voetpad van de Diefdijk naar het verdedigingswerk, onmiddellijk naast de beide spoorbruggen, kwamen in ongeveer dezelfde tijd gereed.

Voorts werden er in 1886 drie gebouwen van brikkenbeton neergezet: een remise met magazijn ten noorden van de spoorlijn en een keuken/kantinegebouw alsmede een tweede remise ten zuiden van het wachthuis.

Ten westen van de Diefdijk werd in 1887 een artillerieloods met wachterswoning gebouwd.

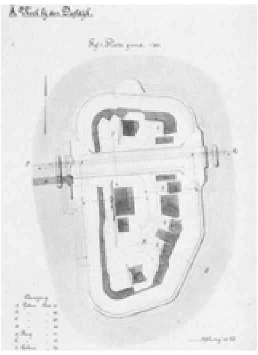

■ Situatie van het werk aan de Diefdijk, repro uit het Register Gorinchem, 4e gedeelte (1888)

Het wachthuis

Het wachthuis bestaat uit drie verdiepingen, een kelder, een begane grond en een bovenverdieping en is van een gronddekking voorzien. De verblijven van officieren en manschappen bevonden zich op de begane grond en de verdieping. In de kelder waren de magazijnen. Aan de in het zicht komende zijde bevinden zich de gevelopeningen als ramen en deuren, waarvan een aantal in 1986 vernieuwd en vergroot is. Hoog in de voorgevel een jaartalsteen met ‘1880’.

De overige gebouwen

De remise met magazijn ten noorden van de spoorlijn is opgetrokken uit brikkenbeton en met grond gedekt.

Hij bevat vijf vertrekken, die afgesloten waren met houten deuren, die thans alle zijn dichtgezet.

Ook het keuken/kantinegebouw, grenzend aan de zuidkant van het wachthuis is opgetrokken uit brikkenbeton en met grond gedekt; dit gebouw heeft twee vertrekken en wordt afgesloten met vier deuren.

De meest zuidelijk gelegen remise was bestemd voor twee vuurmonden en deed ook dienst als wachtvertrek. Het is opgetrokken uit brikkenbeton met een aarden dekking en wordt door een deur afgesloten.

De artillerieloods en wachterswoning ten westen van de Diefdijk is opgetrokken uit witgepleisterde baksteen en bestaat uit twee gedeelten van onderscheidenlijk twee en drie verdiepingen. Magazijnen bevonden zich op de begane grond, woonvertrekken en een keuken op de eerste verdiepingen en slaapkamers op de zolderverdieping.

De bruggen

De brug in de toegangsweg naar het fort bestaat uit twee overspanningen, steunend op een stenen pijler. De meest westelijke overspanning is een vaste brug ter lengte van 20 m, die is opgelegd op een landhoofd en op de pijler. Deze brug bestaat uit een vakwerkconstructie, samengesteld van plaat- en hoekijzers, onderling verbonden door klinkbouten, waar bovenop het rijdek ligt. Het tweede deel ter lengte van 5 m is een beweegbare kraanbrug, steunend op de stenen pijler en een landhoofd.

Ook de naastliggende spoorbrug bestaat uit twee gedeelten, het langste stuk is een vakwerkconstructie, die sedert de aanleg in 1882 enige malen is vernieuwd, de laatse keer in 1978. Het korte deel is thans een vaste brug.

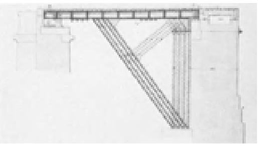

■ De kraanbrug bij het werk aan de Diefdijk, repro uit het Register Gorinchem, 4e gedeelte (1888)

De oostelijk brugdelen in de toegangsweg én in de spoorweg over de keelgracht, beide met een overspanning van 5 m, waren oorspronkelijk geconstrueerd als kraanbrug. Het beweegbare gedeelte van de spoorbrug is sedertdien in een vaste brug is gewijzigd. Gedeelten van de voormalige beweegbare brug onder het spoor zijn verwerkt in het NS voetpad.

Onder het voetpad naast de spoorlijn naar het verdedigingswerk is de kraanbrugconstructie, met houten planken over de hoofdliggers nog wel aanwezig, zij het in slechte staat. Een kraanbrug kan zijwaarts invouwen en is bij uitstek geschikt voor spoor- of tramwegverkeer. Voor zover valt na te gaan is dit in ieder geval in de Vijfheerenlanden, maar waarschijnlijk ook in Nederland, de enig overgebleven kraanbrug.

Fort en inundatiesluizen bij Asperen

Tengevolge van het vooruitschuiven van de (oude) Hollandse Waterlinie in 1787 naar de Diefdijk werden in 1794 op de Noorder- en Zuider Lingedijk bij Asperen twee aarden batterijen opgeworpen. Die op de Noorder Lingedijk, ter plaatse van het huidige fort, was genaamd Castor.

De batterij op de Zuider Lingedijk, Pollux, werd bij de overstroming van 1809 grotendeels weggespoeld en is, bij de aanleg van de zuidelijke inundatiesluis geheel verdwenen.

De tegenwoordige vestingwerken, ter dekking van de inundatiesluizen bij Asperen, zijn aangelegd in twee fasen: van 1845-1847 en van 1847-1850.

De werken tussen 1845 en 1847 betroffen ‘het opwerpen eener aarden redoute, wapenplaats en drie emplacementen tot batterijen op de Linge- en Meerdijken nabij en boven Asperen’. Tevens werden de Noorder Lingedijk en de kade van het Acquoysche wiel verlegd en werd er een directiekeet gebouwd, die later dienst zou doen als fortwachterswoning.

In 1847-1850 werd het werk uitgevoerd, bestaande uit ‘het bouwen van eenen bomvrijen toren in de Redoute op den Noorder Lingedijk nabij Asperen, met bijlevering van alle daartoe benoodigde bouwstoffen’. Bij dit werk hoorde tevens het maken van een bovenbatterij op de toren.

In 1861 werd een dak op de rondweg boven de toren aangebracht en de bovenbatterij werd gewijzigd, zoals dat ook het geval was bij het fort te Everdingen.

Tussen 1879 en 1881 vonden ingrijpende verbeteringen plaats, waarbij de galerij tegen de toren - bestaande uit een gebouw van twee verdiepingen met zeven vertrekken - een schuilplaats van beton, een nieuwe toegangsbrug en een bergloods terzijde van de toren werden gebouwd. Het aardwerk werd gewijzigd, de gracht rond de toren werd gedempt en de toren zelf werd verbeterd.

In de jaren daarna vonden alleen nog maar kleine verbeteringen aan het fort plaats. Zo werd in 1889 de buitenringmuur beklampt en werden enige lichtopeningen verwijd.

Tijdens de mobilisatie van 1914-1918 werd de oude fortwachterswoning door een nieuwe vervangen en werden scherfvrije uitkijkposten gebouwd. In de jaren 1939-1940 werden nog twee groepsschuilplaatsen van gewapend in de wal opgetrokken.

Het fort te Asperen is als vestingwerk opgeheven bij Koninklijk Besluit van 23-3-1959.

De toren

De uit baksteen opgetrokken toren staat op een ronde plattegrond en telt drie verdiepingen. De aangebouwde contrescarpgalerij beslaat vrijwel een halve cirkel en heeft twee verdiepingen.

De indeling van de torenmuur aan de buitenzijde is als volgt. Op kelderniveau zijn enkele luiken, die voor het merendeel thans zijn dichtgezet, maar die voorheen zorgden voor toevoer van wat licht en lucht. Op de begane grond zitten grote getoogde rondboogvensters, waarvan de dagkanten met een laag witte pleister zijn afgewerkt, kleinere getoogde openingen en schietsleuven. De vensters zijn met luiken aan de buitenzijde en met ramen aan de binnenzijde af te sluiten, de schietsleuven zijn alleen aan de binnenzijde afsluitbaar. Het merendeel is thans overigens dichtgemetseld. De verdieping ontvangt via de buitenmuur licht door dezelfde getoogde ramen en schietsleuven. Ook hier zijn de schietsleuven dichtgezet. Het gebouw is van een gronddekking

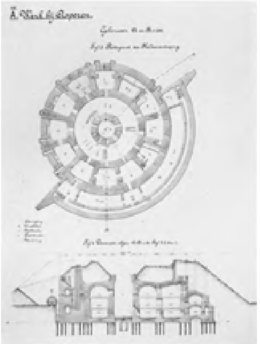

■ Plattegrond en doorsnede van de toren en galerij in het fort bij Asperen, repro uit het Register Gorinchem, 4e gedeelte (1888)

voorzien en watert af via druipkokers in de dikte van de muur, die in de regenbak of in zinkputten uitkomen. Vóór de demping van de torengracht in 1879 waterde een deel van de druipkokers hierin af. De druipkokers zijn in de vertrekken toegankelijk en worden door smalle deuren afgesloten.

Aan de buitenringmuur is een doorgaande rij ijzeren haken aangebracht, bestemd voor het ophangen van steigerwerk bij herstellingen van het gebouw. In de buitenmuur van de toren zit op de verdieping een steen met de naam van het fort, ‘Asperen’. Boven de ingang van de toren is een jaartalsteentje aangebracht met ‘1847’.

Boven de linkeringang van de galerij een dito steentje met ‘1880’.

De toren heeft in het inwendige twaalf vertrekken per verdieping, die alle met rondboogdeuren aan beide zijden van de dikke muur uitkomen op het zogeheten ringvertrek, de rond de binnenplaats lopende gang. Een aantal vertrekken is onderling toegankelijk. De ringvertrekken openen met deuren en vensters op de binnenplaats in de fortkern.

In de contrescarpgalerij is wel een onderverdeling in de kelderverdieping, maar op de begane grond is het één doorlopende ruimte.

Alle vertrekken zijn witgeschilderd. In de kelderverdieping bevindt zich ondermeer de keuken waar het gemetselde fornuis nog aanwezig is. Het vertrek met de privaten is eveneens in situ. De vertrekken van de galerij worden door segmentgewelven gedekt.

Via kelderluiken in de buitenmuur (thans voor het merendeel dichtgezet) en door lichttoetreding vanuit de binnenplaats wordt de kelderverdieping verlicht. In de galerij zijn lampnissen gemaakt, die uitkomen op een lichtgang. De nissen zijn met extra dik glas afgesloten om de kans op breuk te verminderen en daarmee de kans dat er vonken van de lampen konden overspringen naar de achter de gang gelegen munitieopslagruimtes. De nissen kunnen vanuit de lichtgang worden afgesloten door houten, met zink beslagen deurtjes. In de nissen zitten ventilatie-openingen ten behoeve van de luchttoe- en -afvoer voor de lamp. In de contrescarpgalerij lopen munitieliften van de kelderverdieping naar de verdieping erboven.

Het mechanisme is, zij het in tamelijk slechte staat, nog aanwezig.

Tegen de buitenmuur bevinden zich nissen voor munitieopslag. Een stenen trap leidt vanaf de keukenruimte naar de begane grond en

■ Toren en loods in het fort bij Asperen, opname 1986

komt in het vertrek uit dat tot kantine diende. Aan de uiteinden van de galerij bevinden zich eveneens stenen trappen naar boven. Vanaf het ringvertrek loopt een houten trap naar de begane grond.

Op de begane grond staat in het ingangsportaal een sleutelkast, met het merendeel der sleutels nog aanwezig. In de vloer van het ringvertrek zitten vier ijzeren roosters, die uitneembaar waren en waardoor getakeld kon worden. De galerij wordt door een gemetseld segmentgewelf gedekt. Op deze verdieping is geen verbinding tussen toren en galerij. Lichttoetreding vindt plaats door de grote en kleine getoogde vensters in de buitenmuur, die aan de binnenzijde af te sluiten zijn met ijzeren ramen met roedeverdeling.

De schietsleuven zijn gedicht. De dagkanten der vensters zijn witgepleisterd om de lichtinval optimaal te kunnen benutten. De remise in de galerij ontvangt (spaarzaam) licht vanuit de lokalen in de toren. Een (thans betonnen) trap loopt vanuit het ringvertrek naar de bovenverdieping, waar het trapgat met een ijzeren hek wordt omsloten.

De bovenverdieping was vrijwel integraal voor logies bestemd. Ook hier vindt de lichttoetreding plaats door getoogde vensters met witgeschilderde dagkanten. De schietsleuven zijn dichtgezet. De lokalen worden door halfcirkelvormige gemetselde

gewelven gedekt. In de (betonnen) vloer van het ringvertrek zitten vier door roosters afsluitbare openingen, bestemd voor takelwerkzaamheden. In de lokalen van de bovenverdieping kon gestookt worden. In het ringvertrek staan twee houten schotten met deur. Boven het ene schot staat te lezen: 'DE KRACHT OM ONTBERINGEN TE DRAGEN // IS EENE DER // SCHOONSTE DEUGDEN VAN DEN SOLDAAT'.

Boven het andere schot staat de tekst: 'DIE STEEDS ZIJN PLICHT MET BLIJ GEZICHT // EN LUST VERRICHT // VALT ALLES LICHT'. Via een stenen trap, die uitkomt in het ringvertrek, is deze verdieping met de bovenbatterij verbonden. Door een trapbordes dat gedekt wordt door een borstweringsmuur is de bovenbatterij bereikbaar. Een betonnen waarnemingspost bevindt zich op de borstweringsmuur en verkeert in slechte staat. De bovenbatterij is voor het publiek toegankelijk gemaakt via een houten buitentrap.

Het straalvertrek van de kelderverdieping opent met schuin oplopende, wit geschilderde en in een boog eindigende stenen trappen als het ware tegen een borstwering op de binnenplaats. De boogvormige openingen konden aan binnenplaatszijde met luiken worden afgesloten. Alleen de duimen daarvan zijn nog aanwezig.

Tussen de bogen zijn rondgemetselde openingen aangebracht: de luchtgaten die op het ringvertrek van de kelderverdieping uitkomen en daar met een ijzeren luik afgesloten kunnen worden. Op de begane grond is de binnenplaats via een trap vanuit het ringvertrek toegankelijk, met een getoogde deur in het dikke, verspringende muurwerk.

Licht valt op deze verdieping door diepe rondboogvensters, die aan de kant van het straalvertrek met gietijzeren ramen wordt afgesloten. In het muurwerk op de verdieping zitten naar de binnenplaats rondboogvensters met gietijzeren ramen en een getoogd raam in een dubbele nis. Op de binnenplaats van de toren is een trijsijzer aangebracht tot het bevestigen van een takel, waarmee het geschut naar boven getakeld kon worden. De binnenplaats is van een matglazen zadeldakvormige overkapping voorzien.

Overige gebouwen

Uit de jaren 1879-1881 dateert de naast het fort liggende bergloods. De houten loods is opgetrokken op een stenen fundament met houten wanden in messing en groef. Het zadeldak is met blauwe pannen gedekt en is van windveren voorzien. De loods is thans, na een verbouwing, waarbij in dezelfde trant een plat afgedekt gedeelte aan de zijkant werd aangebouwd, als restaurant in gebruik.

De huidige fortwachterswoning heeft de oude, aanvankelijk als directiekeet gebouwde woning, die in 1845 werd geplaatst tijdens de bouw van de toren, vervangen in de jaren 1914-1918. Het uit rode baksteen opgetrokken gebouw staat op een rechthoekige plattegrond en bestaat uit een beganegrond- en een kapverdieping onder zadeldak.

Bij het wachthuis aan de ingang bevindt zich een betonnen waarnemingspost uit de jaren 1914-1918. De post wordt afgesloten met een metalen deur en heeft een kijkspleet. Jaartalsteen met '1914'.

Achter het fort ligt een betonnen schuilplaats uit 1879-1881, die van een aarden dekking is voorzien. De schuilplaats is van binnen rond afgedekt en heeft een ronde ijzeren toegangsdeur met roosters.

In de wal zijn in 1939-1940 twee gewapend betonnen groepsschuilplaatsen gebouwd.

De wapenplaats

Op de Zuider Lingedijk, ter plaatse van de in de 18de eeuw aangelegde batterij Pollux ligt à cheval (op beide flanken) de zogeheten Wapenplaats uit 1845, die diende ter dekking van de zuidelijke inundatiesluis uit 1815.

De wapenplaats is een cirkelvormige, uit klei en zand bestaande borstwering, die in de keel gesloten is. Door de wapenplaats loopt de Zuider Lingedijk. In vredestijd kon een ieder van deze weg gebruik maken. In tijden van oorlog moest de coupure met grond gesloten worden, waartoe een gronddêpot was ingericht. Het verkeer werd dan via een westelijke rondweg omgeleid. De wapenplaats is vrijwel geheel door grachten omgeven. Als vestingwerk werd hij bij Koninklijk Besluit van 23 maart 1959 (Stsbld 97) opgeheven.

De geschutsemplacementen aan de Meer- en Lingedijken

In 1845 werden drie batterijen aangelegd op de Meer- en Lingedijken, een tegenover de weg naar Acquoy, een bij de Asperse Lingesluis en een bij de Nieuwe Zuider Lingedijk. Ten gevolge van de aanleg van een nieuwe batterij in 1898, de Tussenbatterij no. 5, is de eerste batterij komen te vervallen.

De tweede batterij werd in 1861 verlegd door de verlegging van de dijk en de bouw van de Nieuwe Asperse Lingesluis in dat jaar. De derde geschutsbatterij is in 1889 bij de verzwaring van de Nieuwe Zuider Lingedijk in het dijkstalud opgenomen. In 1903 werd zij van een betonnen schuilplaats voorzien.

De geschutsemplacementen dienden ter afsluiting van de weg Asperen-Acquoy en voor het onder vuur houden van het Lingeacces. Als vestingwerk zijn de batterijen tegelijk met de wapenplaats opgeheven.

De inundatiesluizen

De beide sluizen waren aangelegd om in tijden van oorlog de inundaties tussen de Lek en de Waal te stellen en te onderhouden, waartoe water werd aangevoerd uit de Waal bij Tiel door het inundatiekanaal aldaar en door de Linge. In vredestijd dienden en dienen de sluizen, tesamen met andere, voor de afleiding van overstromingswater ingeval van een dijkdoorbraak in de Waal-, Nederrijn-, of Lekdijk. De sluizen zijn in normale omstandigheden gesloten.

Ten behoeve van de werkzaamheden aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd bij KB van 28 april 1815, op voorstel en naar ontwerp van Jan Blanken Jzn., een vijftal inundatiesluizen gebouwd, waaronder twee waaiersluizen met schotbalkkering in de wederzijdse Lingedijken boven Asperen.

Hoewel zij vanaf het begin veel leken kwelwater doorgelaten hebben, is er pas in 1882-1883 sprake van uitgebreide herstellingen. Bij beide sluizen bestond de verbetering onder andere uit het maken van een tweede schotbalkkering en het vernieuwen van de waaierdeuren. De deuren zijn in 1924 in ijzer vernieuwd. In de jaren 1888-1889 en in 1895 hadden weer wijzigingen aan de sluizen plaats: in 1888 werden de schotbalken vernieuwd en in 1889 werd de aan de binnenkant van de zuidelijke sluis aanwezige afdamming (om het lek- en kwelwater

tegen te gaan) opgeruimd. In 1891 tenslotte werd de afdamming achter de noordelijke sluis opgeruimd.

Beide sluizen zijn gelijk, zij het dat de afmetingen in centimeters iets kunnen verschillen. Iedere sluis bestaat uit twee frontmuren of landhoofden met vleugelmuren, die aan het eind rechthoekig zijn omgezet.

De waterkering bestaat uit van buiten naar binnen twee sponningen voor schotbalken met vergrendelingsbeugels, een paar ijzeren waaierdeuren, gedateerd 1924, en weer twee schotbalksponningen. In de laatste zijn de schotbalken permanent ingelaten. De tussenruimte is met grond gevuld en de schotbalken zijn met een ijzeren staaf vergrendeld (niet overal meer aanwezig). Op de landhoofden staan dubbele lieren, om de waaierdeuren te bewegen en waarmee de schotbalken gelicht en ingelaten kunnen worden. Naast de sluizen ligt een stelling waarop de reservedeuren gelegd moeten worden. Een vaste brug ligt over de frontmuren der landhoofden. Beide sluizen zijn gedateerd ‘1815’ in de natuurstenen dagkant van de buitensluismuur tussen de schotbalksponningen in.

■ Waaierdeur van een der inundatiesluizen bij het fort bij Asperen, opname 1986

Weg- en waterbouwkundige werken

Geraadpleegde archieven

■ ARA, Binnenlandse Zaken, afd. Waterstaat, 181-1830, inv. nr. 1509; ARA, Waterstaat 1878-1905, inv. nr. 2437, 2438; Archief NS, Bestekken nr. 895 en 914;

Bronnen en literatuur

■ Henket, N.H., dr. Ch.M. Schols en J.M. Telders, Waterbouwkunde, derde deel, Afd. XIV-Bruggen, 's-Gravenhage 1888, 309-313; Horden, 303 e.v. 306, 307; Kemper, 37, 64, 69, 100 e.v. 102, 110 e.v.; De molens van Zuid-Holland, 's-Gravenhage 1980, 128, 129, 134, 135, 160, 161,; Nijhof, P., Windmolens in Nederland, Zwolle 1980, 8; Cat. Jan Blanken, 89, 90, 93; Schaepman, 92-93, 239, 302, 383-384; Teixeira de Mattos, IV (I), 46, 48, 633, 673 e.v., 678, 684, 686-687, 692 e.v.; idem IV (III), 202, 205 e.v., 254 e.v., 287, 317, 325-326, 346, 348, 359-360, 380-381, 406 e.v., 595-596, 601-603, 611-612, 626, 650-651, 664, 714-715, 725, 741, 757, 789, 820 e.v.; Verslagen betreffende den aanleg der Staatsspoorwegen (aanwezig bibliotheek NS); Winsemius, 3127, 3132, 3362, 3364, 3365;

In dit hoofdstuk wordt de bemaling van de Vijfheerenlanden behandeld, met kunstwerken als molens, gemalen en sluizen, die daartoe werden gebouwd. Tevens wordt hier aandacht geschonken aan de voornaamste waterweg in dit gebied, het Merwedekanaal en de daarbij behorende kunstwerken, als bruggen, sluizen en bedrijfsgebouwen. Voor de sluizen en bruggen die een wezenlijk onderdeel uitmaken van de militaire bouwwerken, behorend tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, wordt verwezen naar het betreffende hoofdstuk. Loskoppeling hiervan om tot een rangschikking naar type te komen, leek bij dit onderdeel minder wenselijk.

Aangezien de Zuidhollandse molens uitvoerig beschreven staan in diverse publicaties, wordt in de tekst kortheidshalve daarnaar verwezen.

Algemeen

Het water in de Vijfheerenlanden vloeide aanvankelijk op natuurlijke wijze af op de rivieren en veenstroompjes (zie hiervoor de paragraaf over de waterhuishouding). Vanaf de 15de eeuw werd tot bemaling van het land met behulp van windmolens overgegaan, die uitsloegen op de Lek, de Zederik of de Linge. Aanvankelijk was één watermolen, die het water nog niet zo hoog hoefde op te malen om het rechtstreeks op het buitenwater of op een door kades omringde boezem te lozen, voldoende. In de 16de eeuw werden in sommige polders molens bijgebouwd om het water hoger op te malen. Al in de 16de eeuw werden zogeheten hoge boezems ingericht, waarin het water uit lage boezems werd opgemalen om vervolgens naar de dichtstbijzijnde rivier af te stromen. Bij Ameide werden in de 18de eeuw twee molens gebouwd ten behoeve van de afwatering van het noordelijk deel van de Vijfheerenlanden. Bij Sluis stonden vijf boezemmolens, die het water in de Lek uitmaalden, bij Achthoven stonden er acht. De molens bij Ameide zijn in 1828 afgebroken, omdat het stoomgemaal bij de Arkelse Dam hun werk overnam.

Ook bij de Linge stonden indrukwekkende complexen: zo had de polder Nieuwland en Leerbroek vijf beneden- en vier bovenmolens. Heukelum had vier beneden en drie bovenmolens die op de Lingeboezem uitmaalden.

In de Vijfheerenlanden is het merendeel der molens vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw vervangen door stoomgemalen en later motorgemalen (diesel danwel elektrisch). Het gevolg hiervan was, dat zij, op vier na, zijn gesloopt.

De overgebleven molens te Hei- en Boeicop, te Lakerveld (twee exemplaren) en te Leerdam, zijn alle van hetzelfe type, namelijk een wipmolen met buitenscheprad. De onderbouw van de Plukkopmolen (polder Lexmond) en die van de benedenmolen van de polder Hoogmiddelkoop zijn in gebruik als woning.

■ Overzichtskaart van de Vijfheerenlanden met de polders en de bestaande en inmiddels verdwenen molens en gemalen.
Schaal 1:150 000. Tekening T. Brouwer, 1986

De wipmolen is een verdere ontwikkeling uit het oudste type windmolen dat in Nederland voorkomt, de standerdmolen, waarbij een kast draait op een zware houten spil, de standerd. Bij de wipmolen is het vierkante, draaibare bovenhuis echter veel kleiner dan dat van de standerdmolen, terwijl de pyramide-achtige onderbouw of ondertoren weer veel groter is. Het bovenhuis bevat de wiekenas en de overbrengingsorganen, die de verticale koningsspil doen draaien. Als uitbalancering van het gewicht van de roeden met wieken dient een vanaf het bovenhuis lopende trap, verbonden met een eveneens vanaf het bovenhuis lopende staartbalk. Het onderhuis was dikwijls zo groot, dat er een woning in onder gebracht kon worden. Oorspronkelijk was de wipmolen buiten het onderhuis van een scheprad voorzien. Bij een latere ontwikkeling werd het scheprad door een vijzel vervangen, die schuin werd opgesteld, deels binnen en deels buiten het onderhuis. De wipmolen, die in de 15de eeuw is ontwikkeld, werd voornamelijk gebruikt als poldermolen voor het uitmalen van overtollig polderwater. Het concentratiegebied van de wipmolen was het polderland van Zuid-Holland, het westelijk deel van Utrecht en het Gelders rivierengebied en het land van Heusden en Altena in de provincie Noord-Brabant (Nijhof, Windmolens, 8).

De poldergemalen zijn alle gevestigd in eenvoudige functionele gebouwtjes, waarbij in sommige gevallen gebruik gemaakt is van de onderbouw van de daar nog aanwezige molenrestanten (polder Autena; polder Bolgerijen; polder Achthoven). Versieringen zijn schaars. Wel zijn bijna alle gebouwtjes van een gedenkplaat voorzien, die stichtingsjaar en -bestuur vermeldt. In het geval van de polder Middelkoop en van de polder Hoogeind en Schaayk zijn de oude gedenkplaten in nieuwe bouwwerken opgenomen. De gemaaltjes van Asperen. Heukelum en Spijk zijn buiten gebruik. Dat van Heukelum is uitgebreid en verbouwd tot een woning; de oorspronkelijke uitmonstering van het Asperense gemaaltje, dat als praktijkruimte is ingericht, is nog goed herkenbaar. Het Spijkse gemaal kent geen secundair gebruik en is in verval.

De afwatering van het gebied de Vijfheerenlanden is verdeeld over de rivier de Lek, de boezem van de Zederik en de rivier de Linge. De verschillende afwateringseenheden worden in bovengenoemde volgorde besproken.

Gezien de aard van het onderwerp is op deze plaats gekozen voor een korte beschrijving per polder met de voor de waterhuishouding relevante bemaling. Bij een plaatsgewijze bespreking zou het onderwerp te veel verbrokkeld en daardoor onoverzichtelijk raken.

Voor de behandeling van de twee Rijksstoomgemalen te Ameide en te Arkel met het daarbij horende sluizencomplex, alsmede voor het sluizencomplex bij Vianen wordt verwezen naar het hier volgende hoofdstuk over het Merwedekanaal met de kunstwerken, waaronder zij thuis horen.

De afwatering op de Lek

Op de rivier de Lek waterde de buitendijks gelegen polder De Eendragt af.

Gemaal voor de Polder de Eendragt

Te Lexmond aan de Nieuwe Kade, ongeveer 50 m ten noorden van de Lekdijk, staat het eenvoudige gebouwtje, dat ooit de machinerie voor het gemaal herbergde ter uitwatering van de polder De Eendragt. De polder strekt zich uit van de kom van het dorp Lexmond bovenwaarts tot aan Vianen.

Voor 1883 vond de uitwatering van de polder door vrije lozing plaats via een stenen sluisje in de Nieuwe Kade, ongeveer 130 m ten noorden van de Lekdijk. In dat jaar werd een stoomgemaal gesticht ten zuiden van de oude uitwateringssluis. De stoommachines zijn in 1931 door een elektromotor vervangen. Het bestuur van de polder De Eendragt heeft het gemaalgebouw verkocht in 1959. De inventaris is

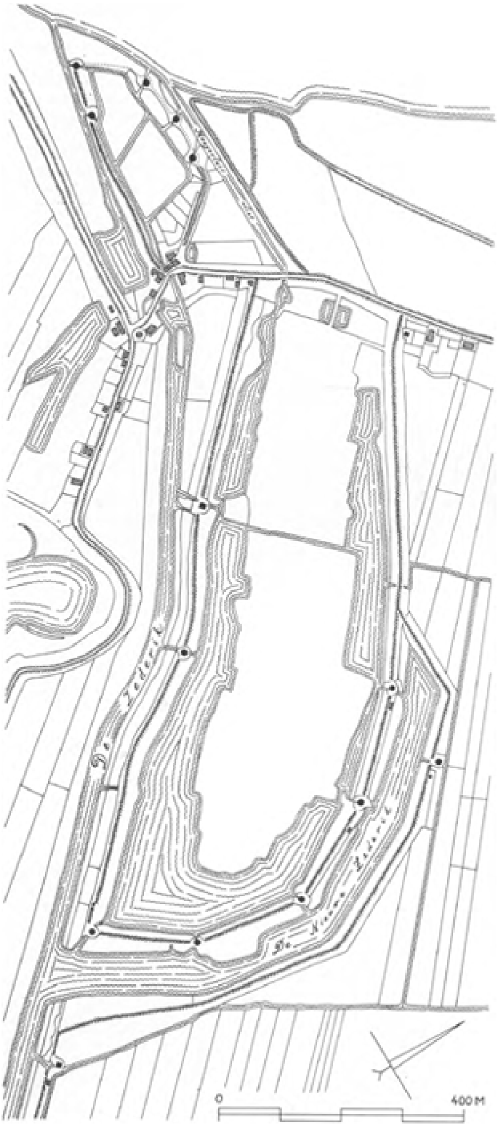

■ De situering der molens tussen Ameide en Achthoven ten tijde van de kadastrale minuut (1822).
Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

eruit gehaald, evenals het ijzeren scheprad. Overgebleven is een bakstenen gebouw onder met blauwe pannen gedekt zadeldak. De wanden zijn gedeeltelijk gepleisterd. Het gebouw is buiten gebruik en verkeert in slechte staat (Teixeira IV(III), 820 e.v.; Winsemius 3127 en 3132).

De afwatering op de Zederikboezem

Een aantal polders en watergangen wordt afgemalen op de Oude Zederik en op de Zederik, thans het Merwedekanaal. In het begin van de 19de eeuw waren daartoe 23 windmolens in bedrijf, waarvan er 17 op het Merwedekanaal (toen nog Zederik) en zes op de Oude en Nieuwe Zederik tussen Meerkerk en Ameide uitsloegen. De verdeling over de polders was als volgt:

polder Achthoven 2 molens
polder Lakerveld 4 molens
polder Lexmond 2 molens
polder Bloemendaal en Ganskampen 1 molen
polder Quakernaak 1 molen
polder Middelkoop 2 molens
polders Everdingen, Over- en Neder-Zijderveld en Over-Heicop (de Huibert) 2 molens
polder Neder-Heicop 2 molens
polders Neder- en Over-Boeicop 2 molens
polder Bolgerijen 2 molens
polder Autena 2 molens
polders de Biezen, de Eng, het Mafit en Gouwenes 1 molen

Vanaf 1890 werd de windbemaling geleidelijk door mechanische bemalingsinstallaties vervangen, aanvankelijk stoom, later diesel en/of elektrisch. In 1890 werd daarmee begonnen in de polder Middelkoop, dan volgen in 1893 de polders Neder- en Over-Boeicop, in 1895 het waterschap de Huibert, in 1905 de polder Lakerveld, in 1915 de polder Autena, in 1921 de polder Bolgerijen, in 1925 de polder Achthoven, in 1926 de polders Lexmond, Neder-Heicop en de Biezen, in 1928 de polder Bloemendaal en Ganzenkamp en in 1929 de polder Qua-

kernaak. Van de oude windmolens zijn er nog drie overgebleven, twee van de polder Lakerveld, waarvan één op de Oude Zekerik en één op het Merwedekanaal uitslaat en één molen van de polder van Neder-Heicop, die ook op het Merwedekanaal uitslaat.

Langs het Merwedekanaal bevinden zich, vanaf Vianen gerekend, gemalen aan de Autenase kade, bij de Bolgerijense brug, aan de Zijderveldse Achterkade, aan de Nederboeicopperwetering, aan de Nederheicopperwetering, aan de Huibertse kade, aan de Bastaardkade aan de overzijde van het kanaal, en halverwege polder Middelkoop.

Van het gemaal van de polder Bloemendaal en Ganskampen resteert alleen nog de molenwerf met fundamenten van het gebouw.

Gemaal aan de Merwedekade 2, hoek Autenase kade te Vianen, voor de polders de Biezen, de Eng en het Mafit

Aan de Autenase kade stond tot 1926 een windschepradmolen, de Biezenmolen genaamd, die diende tot bemaling van het zuidelijk gedeelte van de polders 'De Biezen', 'De Eng' en 'Mafit' onder Hagestein. De molen werd in dat jaar gesloopt en vervangen door een dieselmotorgemaal, bestaande uit een Crossley-ruwoliemotor van 45-51 EPK, direct gekoppeld aan een dubbel aanzuigende centrifugaalpomp van het merk Jaffa, Utrecht. De installatie is nog compleet aanwezig.

Het kleine bakstenen gebouwtje meet 8,00 m bij 6,00 m, ligt onder een zadeldak en heeft getoogde ijzeren vensters met roedenverdeling en siermetselwerk boven ramen en deur (Teixeira IV (III), 789).

Gemaal aan de Merwedekade 10, hoek Bolgerijse kade te Vianen, voor de polder Autena

De bemaling van de polder Autena had plaats door twee windschepradmolens op de Zederikboezem. In 1915 werd de zuidelijke of Groote Autenasche molen aan het westelijk uiteinde van de Bolgerijse kade gesloopt en vervangen door een dieselmotorgemaal, hetgeen de eerste motorpolderbemaling op de Zederik betekende. De noordelijke of Kleine Autenasche molen, aan het westelijk uiteinde van de

■ Gemaal voor de polder Autena, Merwedekade 10 te Vianen, opname 1986

Middenwetering, werd tegelijk afgebroken, aangezien zijn functie door het nieuwe motorgemaal overbodig geworden was. Het motorgemaal bestond uit een één cylinder ruwolie-Dieselmotor van 50 EPK, direct drijvend een centrifugaalpomp met éénzijdige instroming. De dieselmotor werd in 1942 vervangen door een elektromotor.

Het gemaal was ondergebracht in een op de fundering van de oude molen opgebouwde machinekamer, waartegen aan de noordzijde een bijgebouw met bergplaats en kantoortje werd gebouwd. Het gemaalgebouw is opgetrokken uit

grauw-rode baksteen. Het deel waar zich de machinekamer bevindt, is afgedekt met een van rode pannen voorzien zadeldak. Hier bevinden zich in de korte gevel drie getoogde ramen, waarboven een rond vensters. Tegen de noordgevel een gevelsteen met: 'POLDER AUTENA // GEM. VIANEN EN // EVERDINGEN // 1915'.

Het lagere deel is plat afgedekt en bevat een getoogd venster en een zelfde deur. Een aantal vensters is dichtgezet. Het gemaal is nog in gebruik (Teixeira IV (III), 757; Schaepman, 239).

Polder Bloemendaal en Ganskampen

Vroeger hadden de polders Bloemendaal en Ganskampen ieder hun eigen molen. De molen van Bloemendaal sloeg uit op en stond aan de Zederik bij het zuidelijk uiteinde van de Bloemendaalsesteeg, die van Ganskampen sloeg uit op en stond aan de Oude Zederik. Deze molen is omstreek 1800 verdwenen. Sindsdien is Ganskampen bij Bloemendaal in de bemaling opgenomen. Op 14 juli 1926 werd besloten de windbemaling te doen vervangen door een mechanische, waartoe het bovenste deel van de schepradmolen werd afgebroken. Het werk werd in 1928 uitgevoerd. In de molenromp (5,20 × 5,20 m binnenwerks) werd een horizontale compressorloze Deutzdieselmotor van 25 tot 28 EPK geïnstalleerd, die met riem- en tandradoverbrenging het oude scheprad bleef drijven. Thans resteert niets meer van de bemalingswerktuigen en de gebouwen (Teixeira IV(III), 202, 626).

Gemaal aan de Merwedekade 16, hoek Achterkade te Vianen, voor de polder Bolgerijen

Vanouds had de bemaling van de polder Bolgerijen plaats door twee aan de Zederik staande windschepradmolens; de achtkante, Nieuwe of Grote molen stond aan het westelijk uiteinde van de Nederboeicopse of Achterkade en de Oude of Kleine molen lag iets meer naar het noordoosten. In 1921 werd de Grote molen omgebouwd tot een motorcentrifugaalpompgemaal en de Kleine molen werd gesloopt. Het motorgemaal bestond uit een Ruston-Proctor-ruwoliemotor van 42 PK, direct drijvend een centrifugaalpomp met tweezijdige instroming. Deze is inmiddels vervangen door een elektromotor.

Een gedeelte van de molen is opgenomen in het gebouw, dat, opgetrokken uit rode baksteen, achthoekig van vorm is, met strokendeuren en zestienruits vensters. Het geknikte dak wordt gedekt met rechthoekige en ronde gebakken schaliën. Op de top staat een terra-cotta piron (Teixeira IV(III), 741).

■ Gemaal voor de polder Bolgerijen, Merwedekade 16/hoek Achterkade te Vianen, opname 1986

■ Achterzijde van het voormalig gemaal met scheprad voor de polders Neder- en Overboeicop, Kanaaldijk 2, Hei- en Boeicop, opname 1984

Gemaal aan de Kanaaldijk 2 hoek Nederboeicopperwetering te Hei- en Boeicop, voor de polders Neder- en Overboeicop

De bemaling van de polder Neder Boeicop en Overboeicop had aanvankelijk plaats door twee molens op de Zederik. In 1893 werd de noordelijke of Grote Boeicoppermolen vervangen door een stoomschepradgemaal en de zuidelijke molen werd afgebroken. De stoommachine is in 1947 door een elektromotor vervangen. Het scheprad bleef echter als wateropvoerwerktuig gehandhaafd. In 1982 is het oude gemaal buiten gebruik gesteld en door een nieuw vervangen. Het gemaalgebouw is behouden, maar de machines zijn geamoveerd. Het is een gebouw op rechthoekige plattegrond, opgetrokken uit rood-bruine baksteen onder een met blauwe pannen bedekt zadeldak met geschulpte windveren en een makelaar. In de voorgevel een deur met bovenlicht in een getoogde omlijsting en een rond venster met gietijzeren bloemtracering. De linker- en rechterzijgevel zijn beide gepleisterd. Tegen de rechterzijgevel staat het grote scheprad opgesteld. In de achtergevel verschillende vensters met gietijzeren tracering en een deur.

De naastliggende machinistenwoning, Kanaaldijk 3, is uit dezelfde tijd, eveneens op rechthoekige plattegrond onder zadeldak met geschulpte windveren (Teixeira IV(III), 725).

Gemaal en Hoekmolen aan de Kanaaldijk 16, hoek Nederheicopperwetering, te Hei- en Boeicop voor de polder Neder Heicop

De polder Neder Heicop werd door twee windschepradmolens afgemalen op het Merwedekanaal. De zuidelijk molen, Hoekmolen genaamd, is nog aanwezig.

De noordelijke met de naam Peilmolen, werd in 1926 gesloopt. Op de fundering werd een gemaal met een motorcentrifugaalpomp gebouwd, bestaande uit een Crossley horizontale compressorloze dieselmotor van 58 tot 66 PK, gekoppeld aan een Stork centrifugaalpomp met tweezijdige instroming. In 1942 werd het gemaal geëlectrificeerd.

Het eenvoudige gebouwtje van rode baksteen onder met rode pannen gedekt zadeldak heeft in de korte gevel een gedenkplaat met: 'MOTORGEMAAL // POLDER NEDER HEICOP // GESTICHT NOV. 1926 // HET BESTUUR // C. KOK VOORZITTER // M. DE JONG // M. DE WITH // J.F. BROUWER // H.F. DE JONG // HEEMRADEN // G. DE JONG MZN., SECR. PENN.'

De machinistenwoning op rechthoekige plattegrond ernaast dateert eveneens uit de jaren 1926-1927 (Teixeira IV(III), 714,715; Schaepman, 302).

De iets meer naar voren staande Hoekmolen is een wipmolen, met een open ijzeren scheprad buiten de molen en een woning erin. De molen wordt als reservebemaling in stand gehouden en wordt zo nu en dan in bedrijf gesteld. Een bouwjaar van de Hoekmolen is niet bekend. Hij dateert mogelijk uit de 18de eeuw. Als versiering is een opengewerkte makelaar aangebracht. Het halfronde bovenlicht boven de westelijke ingang draagt een driehoekige bekroning (Molens, 128, 129).

Gemaal aan de Huibert

Ten behoeve van de afmaling van de watergang de Huibert op het Merwedekanaal werd in 1895 een stoomgemaal gesticht ter vervanging van twee windmolens. In 1953 werd dit stoomgemaal door een gemaal met elektrische schroefpomp vervangen, dat is ondergebracht in een eenvoudig, vrijwel vierkant gebouwtje uit rode baksteen onder zadeldak. Het oude stoomgemaal staat terzijde. De schoorsteen is gesloopt (Teixeira IV (III), 664).

Gemaal aan de Kanaaldijk 14 te Hei- en Boeicop voor de polder Middelkoop

Sedert 1649 waterde de polder Middelkoop tot 1890 uitsluitend af op de Zederik met twee molens. De noordelijke watermolen brandde in dat jaar, door blikseminslag, af en werd door een stoomgemaal vervangen. Met dit stoomgemaal deed de eerste mechanische polderbemaling zijn intrede in het boezemgebied van de Zederik. De zuidelijke molen werd afgeschaft. In de jaren 1951-1952 werd het stoomgemaal door een elektrisch gemaal vervangen, dat op enige afstand daarvan werd neergezet, dat op zijn beurt in 1987 is vernieuwd. Het gebouw van het oude stoomgemaal werd tot een moderne woning verbouwd. In een van de gevels is de gedenkplaat bewaard gebleven met: '1890 // STOOMGEMAAL // POLDER // MIDDELKOOP // BESTUUR // A. VAN PIEPER. VOORZ. // K. BUYSERD. FZN. // SECRETARIS PENNINC MR // HEEMRADEN // M. HIJKOOP // C. SPRINGER // C. VAN VLIET. OPZ.'.

De bij het stoomgemaal horende kolenloods is afgebroken in 1951 (Teixeira IV(III), 650,651; Schaepman, 383-384).

Gemaal aan de Bastaardkade 48, Lexmond voor de polder Lexmond, oostelijk deel

De polder Lexmond is waterstaatkundig in twee delen gesplitst. Kortenhoeven, Vijfhoeven, Kraayendal en Scharperswijk, die het oostelijk deel van de polder Lexmond vormen, werden door de Scharpers- of Scherperswijkse molen afgemalen op de Zederikboezem. In 1925-1926 werd deze molen afgebroken en vervangen door een, op zijn fundering gebouwde, motorcentrifugaalpompgemaal bestaande uit een horizontale Crossleyruwoliemotor van 43 à 47 PK, gekoppeld aan een centrifugaalpomp met dubbele instroming. In 1942 werd dit gemaal geëlectrificeerd. Het gemaal is in 1987 buiten gebruik gesteld en vervangen door een nieuw gemaal ten zuiden ervan.

Het gebouw van het oude gemaal staat op een rechthoekige plattegrond en is

opgetrokken uit rode baksteen. Het gebouw ligt onder een iets overstekend, van windveren voorzien mansardedak dat met rode pannen is belegd. Boven de vensters met roedeverdeling en de deuren is een eenvoudige versiering in de vorm van een uitkragende tandlijst aangebracht. Aan de voorgevel zitten banden in gele baksteen. Terzijde staat een houten aanbouw op stenen voet met dubbele toegangsdeur. De zuig- en persbuizen hangen schuin af in het polder- en boezemwater (Teixeira IV(III), 611,612; Schaepman, 92,93).

Plukkopmolen voor de polder Lexmond, westelijk deel

Het westelijke deel van de polder Lexmond werd via de Molenwetering op de Oude Zederik afgemalen door de Plukkopmolen. Deze stond op het punt waar de Oude Zederik, komende vanaf Meerkerk, een knik naar het noordwesten maakt. De Plukkopmolen werd in 1925-1926 buiten dienst gesteld en tot een woning ingericht. De functie van de molen is toen overgenomen door het gemaal van de polder Lexmond aan de Bastaardkade.

De met riet gedekte, pyramidevormige ondertoren op gemetselde voet uit de 19de eeuw of eerder, gegevens daaromtrent ontbreken, is nog steeds ter plaatse aanwezig en in gebruik als woning. Aan de voorzijde zit een deur met bovenlicht, geflankeerd door twee negenruitsschuifvensters met luiken (Teixeira IV(III), 611, 612; Schaepman, 92, 93).

■ Met riet gedekt onderhuis van de voormalige Plukkopmolen, opname 1986

■ Bonkmolen bij Meerkerk aan het Merwedekanaal, opname 1973

Gemaal, Vliet- en Bonkmolen voor de polder Lakerveld

De bemaling van de polder Lakerveld had vroeger plaats door vier windschepradmolens. Drie daarvan maalden af op de Oude Zederik en één op de Zederik, thans Merwedekanaal. De molens op de Oude Zederik stonden aan de Zekerikkade en waren de Overtochtse of Rode molen, de Oude of Vlietmolen (deze twee stonden vlak bij elkaar aan het westelijk uiteinde van de Grote Vliet), alsmede de Lekkersche molen aan het westelijk uiteinde van de Kleine Vliet.

De vierde molen, de Benedenste of Bonkmolen stond bij de zuidpunt van de polder ten oosten van Meerkerk. In 1904-1905 werden de Rode molen en de Lekkersche molen afgebroken. Op de plaats van de Rode molen werd een stoomgemaal geplaatst, waarvoor op 28 juni 1904 toestemming was verleend. Het stoomgemaal bestond uit een horizontaal stoomwerktuig, door een ketel gevoed, dat een centrifugaalpomp dreef met eenzijdige instroming. Het is thans door een elektrisch gemaal vervangen. De Vlietmolen en de Bonkmolen werden in 1904 gehandhaafd en zijn nog steeds ter plaatse.

Het eenvoudig roodbakstenen gemaalgebouwtje onder zadeldak met blauwe pannen heeft een gevelsteen met het opschrift: STOOMGEMAAL // 'DE HOOP' en een gedenkplaat met: 'POLDER LAKERVELD // STOOMGEMAAL GESTICHT // ANNO 1904 // W. VAN IPEREN. VOORZR. // M.A. ROOZENDAAL ARCHT. // L. SMULDERS & CO.

FABRIKN. // A. DE JONG // J. DE JONG // A. DE HOOP // HEEMRN.'.

De Vlietmolen is een wipmolen met een open ijzeren scheprad buiten de molen. De molen dient tot de bemaling van de polder Lakerveld. Een bouwjaar is niet bekend.

In de onderbouw bevindt zich een woning, met in de voorkant een deur met bovenlicht, geflankeerd door negenruitsvensters met luiken. Op de fraai gesneden borstnaald staat het jaartal 1848 geschilderd. Vermoedelijk is toen het bovenhuis vernieuwd. In de plooistukken van het bovenwiel is het initiaal D S, alsmede het jaartal 1855 ingehakt (Molens, 160, 161; Teixeira IV (III), 601-603).

De Bonkmolen is een wipmolen met een open ijzeren scheprad buiten de molen en binnen een woning. De molen dient als reservebemaling voor de polder Lakerveld en wordt permanent bewoond. Een bouwjaar van deze molen is evenmin bekend.

Bij deze molen is in de 20ste eeuw tweemaal het bovenhuis vernieuwd. In 1911 werd daartoe Amerikaans grenehout verwerkt, dat niet bestand bleek tegen de weersinvloeden, waardoor een algehele vernieuwing in 1975 nogmaals moest plaats vinden (Teixeira IV (III), 601-603; Molens, 160, 161).

Gemaal voor de polder Achthoven

Ook de polder Achthoven werd op de Oude Zederik bemalen. Tot 1925 gebeurde dat door twee windmolens. In dat jaar werd de noordelijke of Nieuwe Achthovense watermolen, vlak bij het noordwestelijke uiteinde van de Nieuwe Zederik, omgebouwd tot een motorcentrifugaal pompgemaal, dat in het jaar daarop in gebruik genomen werd. De zuidelijke of Oude Achthovense watermolen aan de Achterwetering werd afgebroken.

Het dieselmotorgemaal, ondergebracht in de romp van de achtkante windmolen, is nog steeds aanwezig en bestaat uit een centrifugaalpomp met dubbele aanzuiging van het merk Jaffa, gekoppeld aan een horizontale Crossleyruwoliemotor van 43-49 PK. Het gemaal is als reservegemaal nog in gebruik.

Het gepleisterde gebouwtje heeft een met asbest belegd dak waarop een restant van een piron. Rechte deur en twaalfruitsvenster. Boven de westelijke

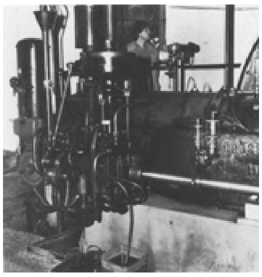

■ Gedeelte van de dieselmotor in het gemaal voor de polder Achthoven, opname 1984

ingang zit een sluitsteen met 'Anno 1777' (Teixeira IV (III), 595, 596).

Polder Quakernaak

De bemaling van de polder Quakernaak had tot 1929 plaats door een schepradmolen, pal benoorden de Zalingsloot, op het Merwedekanaal. Bij veel waterbezwaar werd

hulpbemaling geboden door de gecombineerde polders van Nieuwland en Leerbroek, die een gemaal hebben aan de Linge. In 1929 werd de bemaling van Quakernaak definitief door het gemaal van de gecombineerde polders overgenomen. De vermoedelijk 19de-eeuwse molenromp van de oude schepradwatermolen is nog aanwezig en is als woning in gebruik (Teixeira IV (III), 317).

De afwatering op de Linge

Op de Linge wordt een aantal polders afgemalen. De windbemaling, die daartoe van oudsher noodzakelijk was, is vanaf 1881 en volgende jaren vervangen. Vóór de invoering van de stoombemaling maalden 42 molens, waarvan 18 bovenmolens, op de Lingeboezem af. De verdeling over de polders was als volgt:

polder Nieuwland en Leerbroek 9 molens, waarvan 4 bovenmolens;
polder Kedichem met Oosterwijk 5 molens, waarvan 2 bovenmolens;
polder Rietveld 2 molens, waarvan 1 bovenmolen;
polder Hoog of Klein Oosterwijk 2 molens, waarvan 1 bovenmolen;
polder Bruinsdel en Hoogleerbroek 2 molens, waarvan 1 bovenmolen;
polders Hoog Middelkoop, Loosdorp en de Meent 3 molens, waarvan 1 bovenmolen;
polders Oud-, Nieuw-Schaayk en Kortgerecht 4 molens, waarvan 2 bovenmolens;
Spijk 3 molens, waarvan 1 bovenmolen;
Heukelum 7 molens, waarvan 3 bovenmolens;
Asperen 5 molens, waarvan 2 bovenmolens;

Van de oude windmolens resteert er nog èèn, namelijk die van de polder Bruinsdel en Hoogleerbroek, maar deze is buiten gebruik (Teixeira, IV (I), 46).

Aan de rechterzijde van de Linge liggen de gemalen en de sluizen vanaf Arkel tot Leerdam. Zij zijn:

- het gemaal en uitwateringssluis van de gecombineerde polders Nieuwland en Leerbroek genaamd Donk,
- de keersluis in de inlaatboezem bij de polder Rietveld,
- het gemaal en de uitwateringssluis van de Verenigde Polders Kedichem met Oosterwijk,
- de uitwateringssluis van de polder Bruinsdel en Hoogleerbroek
- de uitwateringssluis van de polder Hoogeind en Schaayk. Het oude gemaalgebouw uit 1881 en het dieselgemaal van deze polder werden in 1986 gesloopt en door een moderne installatie vervangen.

Aan de linkerzijde zijn de oude gemalen en sluizen van Asperen, Heukelum en Spijk niet meer als zodanig in gebruik.

Gemaal en sluis van de gecombineerde polders Nieuwland en Leerbroek, genaamd Donk

De geschiedenis van de afwatering van deze, van oudsher gecombineerde, polders is tamelijk gecompliceerd, aangezien de plaats van uitwatering nogal eens wisselde. De uitwatering geschiedde oorspronkelijk op de Linge. In een vroeg stadium, waarschijnlijk in de 13de eeuw, is deze verlegd naar de Merwede beneden Gorinchem, waartoe een uitwatering, de Nieuwlandse of Schotdeurense vliet

■ Overzicht van het gemaal Donk voor de polders Nieuwland en Leerbroek aan de Lingedijk, opname 1986

gegraven werd. Dit werk bleek niet te voldoen en na 1377 werd een nieuwe uitwatering naar de Lek bij Ameide aangelegd, die overigens maar tot 1416 gefunctioneerd heeft. Daarna werd de oude uitwatering door de Nieuwlandse vliet weer in gebruik genomen. Omstreeks 1431 is windbemaling tegenover de sluis bij de Arkelse Dam in gebruik genomen en daarmee werd de afwatering weer verplaatst naar de Linge.

De windbemaling bestond tot 1881 uit vijf beneden- en vier bovenmolens, gescheiden door een boezem. Na dat jaar werden de molens vervangen door een stoomgemaal, genaamd J.C. Sterk, dat rechtstreeks uitsloeg op de Linge. Het gemaal is in 1925-1926 tot een elektrisch gemaal verbouwd. De stoommachines en de centrifugaalpompen werden verkocht. Het oude machinegebouw werd in hoofdzaak behouden; het ketelhuis werd door een machinistenwoning met werkplaats en transformatorruimte vervangen. Bij die gelegenheid kreeg het gemaal de naam 'Donk' naar de toen functionerende voorzitter van de polder.

In 1929 stelde de polder Quakernaak zijn windbemaling buiten gebruik. De bemaling werd vanaf dat jaar door de gecombineerde polders overgenomen.

Het gemaal bestaat uit twee elektromotoren, ieder een centrifugaalpomp drijvend. Het gebouw, opgetrokken uit

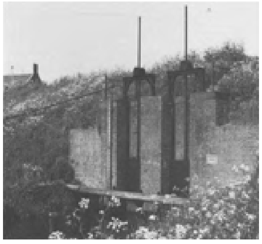

■ Uitwateringssluis bij het gemaal Donk aan de Linge, opname 1986

rode baksteen met horinzontale sierbanden in gele baksteen en strekken rond de vensters, bestaat uit twee delen, een deel met verdieping tegen de dijk en een lager gedeelte daarachter. Het voorste deel bevat beneden de machineruimte en op dijkniveau de woonruimte. Het achterste gedeelte is eveneens als woonruimte in gebruik. In de voorgevel boven de ramen zit een tegeltableau met het opschrift: 'NIEUWLAND EN LEERBROEK // ELEKTRISCH GEMAAL // 1881 DONK 1926'.

Bij het gemaal ligt een uitwateringssluis, die de maalkolk van het gemaal met een uitwateringsgeul naar de Linge verbindt. De sluis heeft een overwelfde opening. Als waterkering dienen twee houten, dubbel opgeklampte schuiven in ijzeren sponning uit 1921 in het buitenhoofd en een houten deur in het dijkslichaam. De ketting om

de deur te kunnen openen is bereikbaar op het door een hekje omgeven sluishoofdje. Langs de buitenglooiïng loopt een betonnen trap (Teixeira IV(III), 287 ev.).

Sluis voor de polder Rietveld

De windbemaling van de polder werd in 1915 opgeheven. Deze bestond tot dat moment uit een gang van twee hoogmalende schepradmolens. De ondermolen stond ongeveer 550 m ten noorden van de dijk aan de Zandwetering en was met een circa 750 m lange tussenboezem verbonden met de bovenmolen die buitendijks, direct aan de Linge was geplaatst. Ter plaatse waar de tussenboezem de Lingedijk kruist, ligt de keersluis, tussen de huizen Rietveld 11 en 12. De tussenboezem en molenwerf van de bovenmolen zijn nog duidelijk herkenbaar aanwezig.

De bemaling van de polder wordt sedert 1915 verricht door het gemaal van de Verenigde polders van Kedichem en Oosterwijk.

De sluis is van hetzelfde type als bij de Donk, met een overwelfde opening.

Een houten deur in de dijk dient als waterkering. In het buitensluishoofd zit een houten schuif, die daar in 1921 is aangebracht. Langs de buitenglooiïng in de dijk loopt een trap (Teixeira IV (I), 686-687; idem IV (III), 346, 348).

Gemaal en sluis voor de Verenigde Polders Kedichem met Oosterwijk aan de Gravinnekade hoek Lekdijk

De bemaling van de Verenigde Polders Kedichem met Oosterwijk op de Linge had vanouds plaats door een windbemaling, bestaande uit drie beneden- en twee bovenmolens. Deze werd opgeheven en daarvoor in de plaats kwam in 1883 een stoomgemaal, dat rechtstreeks op de Linge uitsloeg, bestaande uit een horizontaal dubbel werkend stoomwerktuig van 45 PK, gevoed door twee Cornwallketels en door tandradoverbrenging, die ieder afzonderlijk en gezamenlijk een schepraad aan de westzijde van het machinegebouw, alsmede een centrifugaalpomp, gemonteerd in het gebouw, konden aandrijven.

De plaatsing van twee zo verschillende wateropvoerwerktuigen als scheprad en pomp hield verband met het bijzondere karakter van de rivier

■ Overzicht van het gemaal voor de Verenigde polders Kedichem met Oosterwijk, opname 1986

de Linge, die soms (relatief kortstondige) periodes van zeer hoge waterstand kende. Bij normale Lingestanden werd het scheprad gebruikt, maar bij hoge standen kon dit niet meer voldoende functioneren en werd de pomp ingeschakeld.

Het stoomgemaal werd in 1923-1925 omgebouwd tot een elektrisch gemaal, waarbij het aan de noordzijde liggende ketelhuis tot machinistenwoning werd verbouwd. Het gebouw werd ontworpen en uitgevoerd door J.W. Bijl uit Hardinxveld.

Het uit baksteen opgetrokken gebouw bestaat uit twee delen: een tegen de dijk aanliggend gedeelte met een verdieping op dijkniveau en een lager gelegen gedeelte. In het voorste gedeelte bevindt zich de machinekamer, waarboven een woongedeelte, bereikbaar via een deur in de rechterzijgevel. Het lage achterdeel, tot 1984 als woning in gebruik, is ingekort en doet dienst als opslagruimte. In de voorgevel zit een steen met de tekst: ‘GESTICHT IN 1883 // ONDER HET BESTUUR VAN DE POLDERS // KEDICHEM EN OOSTERWIJK // W. DE STIGTER, VOORZITTER // P. DE KLERKJZ // B. KOOY CZ // A. KLEYN // W. BELFZ // HEEMRADEN // J.A. VAN DER ZANDE SECRETARIS // P.M. VERHAAR PENNINGMEESTER // J.W. BIJL ONTWERPER EN UITVOERDER // ARCHITECT TE HADRINGSVELD // C.VAN VLIET OPZIGTER // TE SCHOONREWOERD’.

Bij het gemaal ligt een sluis, die de maalkolk verbindt met de uitwateringsgeul naar de Linge. De sluis heeft een overwelfde opening en wordt afgesloten door twee houten schuiven (1921) in het buitenhoofd en een houten deur in het dijkslichaam. Langs de buitenglooiïng bevindt zich een gemetselde trap.

Een houten loods staat links naast het gemaal (Teixeira IV(I), 684; idem IV(III), 325, 326).

De polder Klein-Oosterwijk

Tot 1892 werd deze polder door een gang van twee molens op de Linge bemalen. Daarna verbond de gecombineerde polder Kedichem met Oosterwijk zich tot het wegmalen van het overtollige water uit de polder Klein Oosterwijk, waardoor het windgemaal overbodig werd en in 1892 nog werd geruimd (Teixeira IV(III), 359-360).

Molen en sluis voor de polder Bruinsdel en Hoogleerbroek

De bemaling van de polder geschiedde tot 1941 door een gang van twee hoog malende windschepradmolens, een benedenmolen en een bovenmolen.

In november 1940 brak tijdens het malen de bovenas van de benedenmolen, waardoor het wiekenkruis naar beneden stortte. Van deze molen werd in 1951 het gehavende bovenhuis, de kop van de molen gesloopt. De pyramidevormige toren resteert aan het Recht van Terleede 2, te Leerdam, die thans als woning is ingericht en waarin tevens een elektrische bemalingsinstallatie is aangebracht.

De bovenmolen ligt 110 m van de uitwateringssluis op de Linge en is nog in situ. Hij is echter buiten dienst en was tot 1979 als woning in gebruik.

■ Gezicht op de molens van de polder Bruinsdel en Hoogleerbroek en de korenmolen van Leerdam vanaf de Linge, repro naar foto van omstreeks 1900

Het is een wipmolen met een open ijzeren scheprad buiten de molen en een woning erin. De molen is niet bedrijfsvaardig.

De deur naar de woning wordt geflankeerd door negenruitsschuiframen met luiken. In de borstnaald staan van boven naar beneden de volgende initialen:

JvR	HAP	WG
ST	P	T
PvdL	1952	CDG
W		1846

Het jaartal 1846 in de borstnaald duidt mogelijk op een vernieuwing in dat jaar van het bovenhuis (Teixeira IV (III), 380, 381; Molens 134, 135).

De in de dijk gelegen uitwateringssluis van de polder Bruinsdel en Hoogleerbroek is van hetzelfde type als de andere uitwateringssluizen in de Noorder Lingedijk. Als waterkering dient een houten schuif in het sluishoofd (1921) en een houten deur daarachter uit 1929 (Teixeira IV(I), 678).

Gemaal en sluis voor de polder Hoogeind en Schaayk

De polder Hoogeind en Schaayk is in 1907 gevormd door samenvoeging van de bemalingsbelangen van twee polders, namelijk Oud- en Nieuw Schaayk en Kortgerecht, alsmede Hoog Middelkoop, Loosdorp en de Meent. In dat jaar kwamen beide polders overeen om het daarvóór uitsluitend voor Oud- en Nieuw Schaayk en Kortgerecht dienst doende gemaal uit 1881 te bestemmen tot gemeenschappelijk stoomgemaal, dat in 1907-1908 daartoe werd aangepast.

Tot 1881 werd de polder Oud- en Nieuw Schaayk en Kortgerecht met vier windmolens bemalen. De polder Hoog Middelkoop, Loosdorp en de Meent werd tot de samenvoeging in 1907 door drie molens bemalen. De pyramidevormige onderbouw van een van de molens is na 1909 als woning blijven bestaan en ligt ten noordwesten van het station van Leerdam, op de weg naar Leerbroek.

Het gebouw van het gemaal is in 1986 afgebroken. Het dieselgemaal is daarbij door een elektrisch vervangen. De stichtingssteen is bewaard gebleven en ingemetseld in het muurwerk van het nieuwe gemaaltje: 'GESTICHT IN 1881 // ONDER HET BESTUUR VAN // A. DE LEEUW, WZ VOORZITTER // C. KOOL // G. DE STIGTER // T. HEIJKOOP // HEEMRADEN // A.C. DE LEEUW SECRETARIS // A.W. DE LEEUW; AZ PENNINGMEESTER // ONTWORPEN EN UITGEVOERD DOOR // J. PAUL, ARCHITECT TE ZEVENHUIZEN // T. VAN DRIEL OPZICHTER TE PUTTERSHOEK'

De sluis die hoorde bij het in 1986 afgebroken gebouwtje van het gemaal van de bovengenoemde polder, ligt nabij de kruising van de Lingedijk en de Provincialeweg in Leerdam. De sluis met één opening bestaat uit een overwelfd gedeelte in het dijkslichaam en een daaraansluitende rivierwaartse verlenging. Een paar houten puntdeuren bevinden zich in het overwelfde gedeelte. In het buitenhoofd zit een schuif uit 1921 (Teixeira IV(I), 673 ev; idem IV(III), 406 ev).

De gemalen en sluizen voor de polders Asperen, Heukelum en Spijk

Oorspronkelijk waren voor de bemaling van de drie polders aan de linkerzijde van de Linge in totaal vijftien molens in gebruik, zoals hierboven reeds werd aangegeven. In 1895 werd de windbemaling van Asperen door een stoomcentrifugaalpompgemaal vervangen. Heukelum stichtte in 1896 ter vervanging van zijn gehele windgemaal een stoomscheprad- en centrifugaalpomp, dat in 1913 werd vergroot. De windmolens van Spijk werden in 1913 door een stoomcentrifugaalpompgemaal vervangen (Teixeira IV (I), 48), dat later geëlektrificeerd is. Alle gemalen zijn thans buiten gebruik. De sluizen bij Asperen en Heukelum zijn gedicht, die bij het oude Spijkse gemaal is nog wel open, maar in slechte staat. In 1969 is een nieuw gemaal aan de Zuider Lingedijk 47 te Heukelum in gebruik genomen. De oude gemaalgebouwtjes zijn echter wel gehandhaafd. Het voormalige Asperense gemaal is als praktijkruimte in gebruik. In Heukelum is het gemaal tot woning verbouwd. Dat van Spijk heeft geen functie meer.

Het Zederikkanaal, later Merwedekanaal en de daarmee verband houdende kunstwerken

In de jaren 1824-1825 werd het riviertje de Zederik, dat liep tussen de Arkelse Dam en de Biezenmolen onder Vianen, verbeterd en vergraven tot het Zederikkanaal. Inspecteur-generaal van de Waterstaat, Jan Blanken Jansz. ontwierp het plan waarbij de Zederik tot aan de rivier de Lek zou worden doorgetrokken en waarbij de bestaande Zederik zou worden uitgediept en verbreed teneinde de vaarweg tussen Vianen en Gorinchem aanmerkelijk te verbeteren. De aanbesteding van dit werk en het maken van negen vlotbruggen vond plaats op 8 maart 1824. De aanbesteding van een gekoppelde schutsluis, de Wilhelminasluis, aan de oostkant van Vianen en de aampassing van de keersluis aan de Arkelse Dam dateert van 10 april van dat jaar. Op 20 juli 1825 kon het Zederikkanaal voor de scheepvaart worden opengesteld.

Tussen 1883 en 1893 werd dit kanaal verruimd tot het zogenoemde Zederikpand van het Merwedekanaal, dat zich in zijn geheel uitstrekte van Amsterdam naar de Merwede bij Gorinchem. Het kanaalvak tussen Lek en Merwede kon in mei 1893 voorlopig voor de scheepvaart worden opgesteld, zij het onder beperkende bepalingen, omdat de bemalingswerken bij de Merwedesluis in Gorinchem nog niet gereed waren (Horden, 303 ev.). Het kanaal van Amsterdam naar de Merwede bij Gorinchem bestaat in zijn geheel uit vier panden; het derde pand, dat naast ‘Merwedekanaal’ ook ‘Zederikpand’ genoemd wordt, loopt vanaf de Nieuwe of Grote sluis te Vianen tot bij de schutsluis bij de Algemene begraafplaats in Gorinchem.

Hieraan volgend zullen eerst de ter gelegenheid van het Zederikkanaal aangelegde kunstwerken worden besproken en daarna de uit de jaren '80 van de vorige eeuw daterende kunstwerken in het Merwedekanaal tussen Vianen en Arkel.

Voor het Zederikkanaal zijn dat:

- het Rijksstoomgemaal aan de Arkelse Dam
- de schutsluis, tevens uitwateringssluis van de Zederikboezem aan de Arkelse Dam

Voor het Merwedekanaal betreffen het:

- de draaibruggen over het kanaal
- de Kraneschipbrug onder Meerkerk
- de spoorbrug in de spoorweg bij Arkel
- de brugwachters- en brugknechtwoningen langs het kanaal
- het Rijksstoomgemaal bij Ameide
- het sluizencomplex bij Vianen

Rijksstoomgemaal aan de Arkelse Dam

Ten gevolge van de aanleg van het Zederikkanaal in de jaren 1824-1825 werd het mogelijk de uitwatering van de Zederikboezem van de hoge boezems bij Ameide te vervangen door de uitwatering op de Linge via een gemaal bij Arkel. Op aandrang van inspecteur-generaal van Waterstaat Jan Blanken Jansz. werd gekozen voor een stoombemaling. Het werd door hem ontworpen en onder zijn directie uitgevoerd. Naast de ‘gewone’ afmaling van de boezem moest het gemaal tevens dienst doen tot wegmaling

■ Gebouw van het voormalig Rijksstoomgemaal en de schut- en uitwateringssluis bij de Arkelse Dam, opname 1986

van het door de schuttingen aan de Wilhelminasluis te Vianen op de boezem gebracht schutwater uit de Lek.

De voorbereidingen voor de bouw van het stoomgemaal vingen aan begin 1824. Na onenigheid over de aanbesteding en de hoogte van het bedrag kon echter pas bijna een half jaar later met het werk gestart worden.

De uitvoering van de stoomwerktuigen werd door het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Waterstaat opgedragen aan de hoogleraar in de wiskunde, sterrekunde en natuurkunde G. Moll uit Utrecht en de uit de zuidelijke Nederlanden afkomstige hoofdingenieur J.B. Vifquain. Cockerill te Seraign (bij Luik) leverde de drie verticale roterende balansstoommachines, die ieder een groot scheprad met een middellijn van 7,5 m en een breedte van 50 cm aandreven. Op 15 november 1826 werd het gemaal voor het eerst in werking gesteld. In 1827 werden nog twee houten kassen om de buitenste schepraden gemaakt en werden er een paar grote en vier paar kleine deuren tot afsluiting van het middelste scheprad aangebracht.

Uiteindelijk was het gemaal het eerste dubbelwerkende stoomwerktuig, dat voor polderbemaling in ons land gebouwd werd. Het gemaal is nooit door een moderne installatie vervangen en is in 1946, toen besloten werd de rijksbemaling van de Zederikboezem door het Waterschap de Linge te doen regelen, buiten gebruik gesteld. Op 14, 15 en 16 november 1951 heeft het voor het laatst gedraaid en het is daarna ontmanteld. Na die datum is een van de machines opgesteld in het Museum De Cruquius te Vijfhuizen, een ander is geschonken aan de firma Cockerill. Het gebouw is het enige dat nog rest van het voormalige Rijksstoomgemaal. De uitwateringssluis van het gemaal, dat geen functie meer had, werd gedempt (Teixeira IV(III), 205 ev., 254 ev; Winsemius 3362, 3363, 3364; ARA, Binnenlandse Zaken, afd. Waterstaat, 181-1830, inv. nr. 1509 (bestek dd 23 feb. 1825, no. 28); Horden, 306, 307; Cat. Jan Blanken, 89,90,93 noot 73 en 74).

Het gebouw staat op een rechthoekige plattegrond, evenwijdig aan het laatste stukje (oude) Zederikkanaal bij Arkel, en is opgetrokken uit rode baksteen, die is voorzien van een pleisterlaag met ingesneden blokverband.

Het gebouw wordt gedekt door een van blauwe pannen voorzien schilddak, dat een oorspronkelijk leien dak vervangt. Te weerszijden aan de lange gevels bevinden zich halfronde uitbouwen in rode baksteen, die de oorspronkelijk houten kassen vervangen, om de twee buitenste schepraderen. Tegen de zuidgevel staat een plat afgedekte aanbouw, waar vroeger de centrifugaalpomp was opgesteld. De machinistenwoning was in het hoofdgebouw in het noordelijk deel gevestigd. De vensters en deuren hebben een rondboog beëindiging. In de achtergevel bevinden zich op de verdieping vier rondboogvensters met houten roedeverdeling in een dubbele nis; op de begane grond twee rondboogdeuren. In de oostelijke zijgevel zitten op de verdieping vier rondboogvensters met houten roedeverdeling en een blindnis; op de begane grond zit een zelfde deur en een van de aanbouwen voor een scheprad. In de westelijke zijgevel zitten op de verdieping vier rondboogvensters

met houten roedeverdeling, een kleinere rondboogopening met openslaande deuren en op de begane grond een rondboogvenster met roedeverdeling, een dichtgezette deur, de oorspronkelijke ingang en de andere aanbouw voor een van de schepraderen. In de voorgevel bevinden zich op de verdieping vier kleine rondboogdeuren, als in de westelijke zijgevel, in dubbele nis, waarvan een met een smeedijzeren balkon; op de begane grond twee rondboogdeuren en vensters. Het gebouw is tweemaal zo lang als breed, 16,55 m x 33,35 m. Het interieur is een grote hal, die door houten balken evenwijdig met de voorgevel wordt overspannen.

Schutsluis van het Zederikkanaal, tevens uitwateringssluis van de boezem van de Zederik aan de Arkelse Dam

Bij de Arkelse Dam ligt 34 m ten noorden van het voormalig stoomgemaal een schutsluis, bestaande uit twee sluishoofden en een schutkolk. De sluis verbindt het Zederikkanaal, een zijtak van het Merwedekanaal bij Arkel met een met de Linge gemeen lopend buitenkanaal. De huidige schutsluis is ten tijde van de aanleg van het Zederikkanaal (1824-1825) gebouwd. Aanvankelijk was de sluis voorzien van rijzen schutkolkwanden, die in 1860 door bazaltmuren zijn vervangen. De sluishoofden zijn in 1951-1952 vernieuwd en de puntdeuren in 1952 en 1954.

De sluis bestaat uit twee gemetselde sluishoofden, die gescheiden worden door een schutkolk. Het zuidelijke buitensluishoofd ligt in de Noorder Lingedijk en heeft een paar naar de Linge gekeerde houten puntdeuren met schuiven (1952) en schotbalksponningen, die met drijfhout zijn gevuld aan weerszijden. De deuren worden met heugelstangen bewogen. De schotbalken zijn in de nabijheid in een open loods opgelegd. Over dit sluishoofd, met een doorvaarhoogte van 5 m, ligt een vaste brug met ijzeren leuningen in de rijweg op de Noorder Lingedijk. In de zuidoostelijke schutkolkmuur is een gemetselde trap aangebracht.

Het noordelijke of binnensluishoofd heeft twee sluismuren met kwartcirkelvormige buitenvleugelmuren, die bij de schutkolk aansluiten. Het hoofd is voorzien van een paar houten puntdeuren met schuif (1952) waarop een loopbrugje. Deze deuren vervangen de vroegere waaierdeuren op deze plaats. De deuren hebben een extra vergrendeling. Op het sluishoofd staan twee lieren om de deuren tegen het water te kunnen openen. Aan het sluishoofd zitten gemetselde trappen (Teixeira IV(I), 692 e.v.; Winsemius 3365).

Het verruimen van het Zederikkanaal, het aanleggen van een gedeelte nieuw kanaal bij Vianen en het maken van de bijbehorende kunstwerken alsmede het opruimen van de bestaande kunstwerken werd op 31 december 1884 aanbesteed.

Het ‘maken van de kunstwerken’ bestond uit het vervaardigen van zes

draaibruggen en een schipbrug. Zij moesten de bestaande bruggen vervangen, die bij de verbreding van het kanaal te smal geworden waren. Daar kwam nog bij het bouwen van zes woningen voor een brugwachter met knecht met bergplaatsen bij iedere brug en een woning voor een brugknecht met bergplaats bij de Bazelbrug.

Voor het doen bouwen van de draaibrug in de spoorweg bij Arkel droeg de Staat zorg, die het werk na voltooiing overdroeg aan de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen.

De draaibruggen

De zes draaibruggen lagen aan de Biezenweg te Vianen, aan de Biezenmolenweg bij de Autenase kade onder Vianen, aan de Bolgerijense kade bij Bloemendaal onder Vianen (de Bolgerijense brug), aan de Heicoppersteeg onder Lexmond (de Zwaanskuikenbrug, genoemd naar de herberg/pleisterplaats 'Het Swaenskuijcken', die zich vanaf de 17de eeuw daar bevond), aan de Weverwijksedijk, iets buiten Meerkerk (de Meerkerkse brug) en aan de Zijlkade (de Bazelbrug). De schipbrug kwam op de plaats van de Kranevlotbrug bij Meerkerk.

Van de draaibruggen zijn nu nog over de Bolgerijence brug, gewijzigd na de Tweede Wereldoorlog, de Zwaanskuikenbrug, de Meerkerksebrug en de Bazelbrug. De Biezenwegbrug is in 1971 afgebroken als gevolg van de reconstructie van de rijksweg tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch. De Biezenmolenbrug werd tijdens de Tweede Wereldoorlog beschadigd. Haar bovenbouw is gedeeltelijk gebruikt voor de reconstructie van de Bolgerijense brug, die, vernield in de Tweede Wereldoorlog, in 1950 ongeveer 100 meter noordwaarts van de oude plaats weer is opgebouwd.

De schipbrug ligt, zij het een aantal malen gerenoveerd, nog ter plaatse.

De draaibruggen zijn gelijkarmig en draaien om een stalen, loodrechte spil. Zij hebben twee doorvaartopeningen, elk ter breedte van 14 m. De onderbouw van de draaibruggen bestaat uit twee landhoofden met vleugelwanden en een draaipijler van metselwerk. De bruggen zelf bestaan uit twee hoofdliggers, die tevens als leuning dienst doen en uit dwars- en langsdragers en

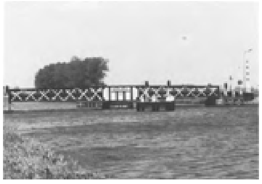

■ Bazelbrug over het Merwedekanaal bij Nieuwland, opname 1986

zij hebben twee dekken. De hoofdliggers zijn vakwerken van het gekruiste systeem (een zogeheten dubbel vakwerk), alles van geklonken plaat- en hoekijzer. De met de hand beweegbare bovenbouw ligt op een stalen plaat die aan het stalen spildeksel is opgehangen. De spilkoker is van gietijzer en staat op een hardstenen plaat op de gemetselde pijler. In het midden van de bovenbouw zit een ijzeren plaat met: 'L.I. ENTHOVEN & CO // 'S-GRAVENHAGE // ANNO 1886'.

Bij de Bolgerijense brug is de plaat verdwenen (Kemper, 37, 64, 69, 102).

■ Kraneschipbrug met brugwachtersen brugknechtswoning vanaf het westelijk landhoofd, repro naar foto van 13 december 1887

■ Kraneschipbrug over het Merwedekanaal bij Meerkerk vanaf het westelijk landhoofd, opname 1986

De Kraneschipbrug onder Meerkerk

Wat de reden is geweest om op deze plaats in het Merwedekanaal geen vakwerkbrug, zoals overal elders te bouwen, maar een schipbrug aan te leggen, is (waarschijnlijk) het feit, dat deze brug niet zoals de andere op dit gedeelte van het Merwedekanaal, een verbinding moest vormen tussen twee het kanaal kruisende wegen, maar uitsluitend een oeververbinding was tussen de polder Quakernaak en de Rijksstraatweg over de Bazeldijk. De brug was alleen bestemd voor plaatselijk verkeer van paarden en vee en het vervoer van landbouwprodukten van en naar de polder Quakernaak. Om hier een ‘dure’ constructie als een ijzeren

vakwerkdraaibrug toe te passen was kennelijk te begrotelijk, vandaar dat er gekozen is voor de goedkopere oplossing van een drijvende brug. Als constructie voldeed de brug goed. De brugliggers en het dek vormden met de vier schepen een stijf geheel, zodat er geen beweging van delen onderling mogelijk was. De burg was eenvoudig te openen en te sluiten en ondervond weinig last van schommeling van het water door wind of voorbijvarende schepen, omdat door de stijfheid de héle brug rijsde of daalde. Qua stevigheid voldeed de brug eveneens. Nadat zij drie jaar in gebruik was, werd geconstateerd, dat zwaar beladen hooiwagen haar met gemak konden passeren, de brug gemakkelijk en snel te bewegen was, voor de scheepvaart een grote vrije doorvaart bood, en de passerende boten haar zonder stoppen of strijken van het zeil konden passeren. De Kraneschipbrug is de enig overgebleven schipbrug in Nederland.

De brug bestaat uit twee vaste aanbruggen en een brugvak, waarvan het dek rust op vier schepen. Dit gedeelte is om het oostelijk deel zowel in noordwaartse als in zuidwaartse richting draaibaar, zij het dat de zuidwaartse richting thans niet meer gebruikt wordt. Over de lengte van de brug is aan beide kanten een gietijzeren hekje geplaatst (Henket, 309-313).

De spoorbrug

De brug over het Zederikkanaal, die was voorzien bij de aanleg van de spoorlijn Gorinchem-Geldermalsen, kwam in 1881 gereed (Verslag 1881, 14).

Ten gevolge van de aanleg van het bredere Merwedekanaal moest de spoorweg bij de overgang van het kanaal boven Arkel al in 1883 vervangen worden door, zoals dat genoemd werd, een hulpbaan met twee enkele ophaalbruggen. De werkzaamheden waren voltooid op 10 juli 1885 en konden worden overgedragen aan de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. De hulpophaalbruggen, die twee jaar dienst gedaan hadden, werden voor afbraak verkocht (Verslag 1884, 9; Verslag 1885, 7; Verslag 1886, 5).

■ Brugwachterswoning bij de Autenase kade, Vianen, opname 1986

De woningen

Op het gedeelte van het kanaal in de Vijfheerenlanden werden in totaal zes woningen voor een brugwachter en knecht gebouwd: bij de Biezenwegbrug, de Biezenmolenwegbrug bij de Autenase kade, de Bolgerijense brug, de Zwaanskuikenbrug, de Meerkerksebrug en de Kraneschipbrug. Bij de Bazelbrug werd een woning voor alleen een brugknecht neergezet. De oude woning bij de Bazelbrug deed tevens dienst als tolhuis.

De brugwachterswoningen bij de Autenase kade, de Zwaanskuikenbrug en de Meerkerkse brug dateren nog uit 1886, zij het dat er wel wijzigingen aan de gevels en het interieur plaats gevonden hebben. Voor het overige zijn de woningen door modernere vervangen (Bolgerijense brug, Bazelbrug) of afgebroken (Biezenwegbrug, Kraneschipbrug).

De woningen waren alle hetzelfde, uitgevoerd volgens één bestek, met een kelderverdieping, begane grond en een zolder. De brugwachter had in de dubbelwoning de beschikking over een extra woonkamer en meer kelderen zolderruimte dan de knecht. De woning voor de brugknecht bij de Bazelbrug was in hoofdzaak gelijk aan de knechtswoning in de dubbele woning. De buitenmuren zijn opgetrokken van hardgrauwe baksteen. Versieringen in het metselwerk zijn gedeeltelijk in zwarte baksteen en cementsteen en met gekleurde specie. Banden, hoekblokken, dekplaten, kozijnomlijsten zijn in cementsteen. De kelders zijn met troggewelven afgedekt. Schoorstenen bevonden zich in de keukens en in de grote kamer van de brugwachter.

Het Rijksstoomgemaal bij Ameide

Als gevolg van de aanleg van het Merwedekanaal werd aan het noordwestelijk uiteinde van de oude Zederik, 50 m ten noorden van de aansluiting van de Zouwedijk aan de Lekdijk, in de jaren 1890-1893 een stoomgemaal van 92 PK gebouwd, aanvankelijk met de bedoeling het door de Nieuwe of Grote Sluis te Vianen op de boezem van de Zederik gebrachte schutwater terug te malen naar de Lek. Later hield het Rijksstoomgemaal te Ameide, tesamen met het gemaal aan de Arkelse Dam de boezem op het gewenste peil.

De functie van het gemaal werd in 1945 opgeheven. Op 31 oktober 1945 van dat jaar werd het Mr. Dr. Kolffgemaal bij Hardinxveld in gebruik genomen, dat het peil van de Linge en de Zederikboezem beheerst en uitslaat op de Merwede. Thans resteren alleen nog de gebouwen. De machinerie is verdwenen.

De bijbehorende schoorsteen is, op het basement na, in 1952 gesloopt (ARA, Waterstaat 1878-1905, inv. nr. 2437,2438).

De voormalige kolenloods is een gebouw op bakstenen voet met een boogvormige kap van golfplaten die de gehele loods overspant. Deze constructie van gegolfd gegalvaniseerd ijzer met schilden, stoelen, trekstangen en hanger is bij de bouw voorzien. De golfplaten wanden vervangen echter een houten constructie. De loods is nu in gebruik als opslagruimte.

Het machine- en ketelgebouw is een uit baksteen opgetrokken gebouw op rechthoekige plattegrond tussen tuitgevels, waarvan het bovendeel is vernieuwd. Het machinelokaal bevond zich aan de voorzijde, het ketellokaal aan de achterzijde. Ook bij dit gebouw is een boogvormige kap van gegolfd gegalvaniseerd ijzer toegepast. In de gevels zitten getoogde ijzeren vensters en deuren met bakstenen sierende omlijsting. In de naar de dijk toegewende gevel zat een jaartalsteen met ‘1891’, die er thans is uitgevallen.

De gaten waar de uitlozingsbuizen door het muurwerk kwamen, zijn gedicht. De naastliggende dienst- of machinistenwoning kent een driedeling waarbij het middendeel de nok evenwijdig aan de dijk heeft en de zijgedeelten de nok haaks op de dijk. De woning is ingrijpend gemoderniseerd (Teixeira IV(III), 205 ev.; Kemper, 110 ev.).

■ De aanleg van de schutsluis te Vianen, 15 juli 1884, repro naar een foto van P. Oosterhuis te Amsterdam

Het Nieuwe of Grote sluis-complex te Vianen

De Nieuwe of Grote sluis, aangelegd in het kader van de werken aan het Merwedekanaal, is een gekoppelde schutsluis, met vier puntdeuren, waarvan een paar stormdeuren, die het Merwedekanaal verbindt met zijn voorhaven aan de Lek. De waterkerende hoogte van de sluis is N.A.P. + 4,30 m. Terzijde van de sluis bevinden zich gebouwen voor het sluispersoneel en ten behoeve van opslag.

De reden van de bouw van een gekoppelde schutsluis is, dat bij alle sluizen in het kanaal van Amsterdam naar de Merwede als beginsel was aangenomen, dat zij niet meer waterverschil mochten keren dan 2,20 m. Waar meer verval was, zoals bijvoorbeeld in Vianen of Vreeswijk, werden dan ook gekoppelde schutsluizen gebouwd.

De bouw van de schutsluis werd op 18 juli 1883 aanbesteed en werd op 4 oktober 1886 voltooid. De twee dubbele ijzeren ophaalbruggen, waar er thans nog één van over is, werden op 14 augustus 1886 opgeleverd. Het gebouw voor sluispersoneel en een magazijn was op 25 oktober 1886 gereed.

De laatste werken aan de schutsluis en onmiddellijke omgeving betroffen het voltooien van de voorhaven in 1891. De openstelling van de sluis geschiedde gelijk met die van de sluizen te Gorinchem, op 1 mei 1893.

Bij de aanleg van dit sluizencomplex was de naastliggende Wilhelminasluis, aangelegd tijdens de werkzaamheden aan het Zederikkanaal, in de jaren 1824-1825, in stand gehouden. Pas in de jaren 1947-1949 is de Wilhelminasluis opgeheven en gedempt. Het beloop is nog duidelijk in het terrein waarneembaar.

De sluis

De Viaanse sluis bestaat uit een boven-, een midden-, en een benedensluishoofd, alsmede een boven- en een benedenschutkolk, met beweegbare bruggen over het boven- en benedensluishoofd. De bovenste schutkolk heeft gemetselde muren, de benedenste taluds.

In het bovensluishoofd zit in de oostelijke pijler een jaartalsteen met ‘1883-1886’. In dit sluishoofd zijn een paar houten sluisdeuren met schuif aangebracht, gedateerd

1974, met daarbuiten een dubbel stel schotbalksponningen. De deuren worden met de hand bediend via heugelstangen. Een

■ Schutsluis te Vianen, opname 1986

gietijzeren kraan met windwerk dient voor het inlaten van de schotbalken. Over dit hoge gedeelte ligt de dubbele ijzeren ophaalbrug, waarvan het hameigebint en de balanspriemen geheel uit plaatijzer zijn geconstrueerd. Gegoten ijzer is, omwille van de stevigheid, zoveel mogelijk vermeden. De balansbak is samengesteld uit twee zware U-ijzers, waartussen gegoten ijzeren ballastplaten. Het val bestaat uit I-profielen, verbonden door een voor-en achterhar en een als dwarskoppeling dienende kettingbalk. De brug is gedateerd en gemarkeerd '1886' en 'Van Dorsser & Ter Horst Dordrecht'. De brug wordt bewogen door een windwerk, aangebracht aan elke val aan de buitenkant van het hameigebint.

Een modern houten sluiswachtersonderkomen staat aan de westkant van dit sluishoofd.

In het lage gedeelte van het buitensluishoofd zitten ijzeren puntdeuren, waarop een eenvoudige loopbrug. Ook deze deuren worden met de hand bediend. Aan de oostzijde van het sluishoofd staat een abri, bestaande uit twee elkaar loodrecht snijdende muren, met een voet van baksteen en een opbouw van houten planken, afgedekt door een zinken dakje met houten toppinakel.

De schutkolk, die na het bovenste sluishoofd breder wordt, heeft gemetselde muren. In die muren bevinden zich naar een bordes leidende hardstenen trappen. Ter plaatse van de trappen springt de schutkolkmuur iets in.

Het middensluishoofd heeft een paar naar de Lek gekeerde, in 1925-1926 vernieuwde ijzeren schutdeuren, waarover een loopbrug. De bediening der deuren is handmatig. De middenen buitendeuren zijn in 1951 van een

■ Ophaalbrug over de sluis te Vianen, opname 1986

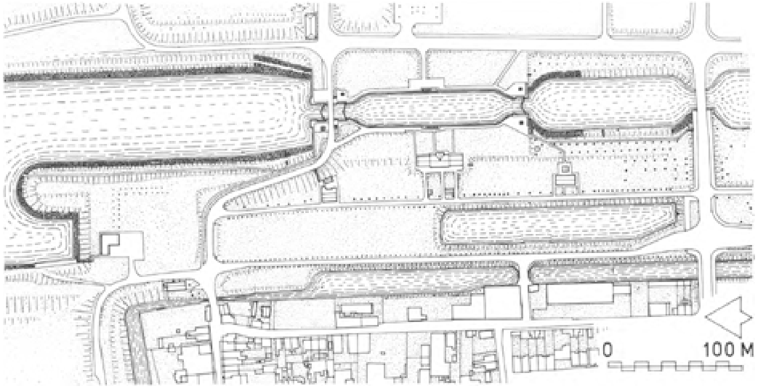

■ Vianen, sluizencomplex
- Situatietekening van de sluizen en directe omgeving
Schaal 1:3 000. Opmetingstekening door Rijkswaterstaat (1978), bewerkt en aangevuld door J. Jehee, 1986

grendelinrichting voorzien om bij lage Lekstanden de Zederikboezem op peil te houden. Voorheen werd dit bereikt door de gemalen bij Ameide en de Arkelse Dam. In de bakstenen wanden zitten natuurstenen haalkommen met ijzers op regelmatige afstand. Ook op dit sluishoofd staan aan weerszijden abri's.

In de westflank van de benedenschutkolk zit een stenen trap. Houten dukdalven.

Het binnensluishoofd, waarover de weg Vianen-Hagestein loopt, heeft houten schutdeuren, gedateerd 1953. Over dit gedeelte ligt een ijzeren ophaalbrug, de Julianabrug genaamd, die dateert uit 1969. De brug vervangt de in de Tweede Wereldoorlog verwoeste ophaalbrug uit 1886. Het brugwachtershuisje is eveneens uit 1969. Bij de verschillende sluisdeuren zijn peilschalen in de natuursteen van de dagkanten uitgehakt.

De woningen

Aan de westzijde van het complex staat het gebouw, waarin de sluiswachterswoningen zijn opgenomen. Het is een uit baksteen opgetrokken pand onder zadeldak met rode pannen afgedekt, op rechthoekige plattegrond. Het middendeel heeft een insteekkapje met overstek. Middendeel en zijgevels werden oorspronkelijk beëindigd door trapgevels. In de boogzwikken van deuren en vensters zit eenvoudig sierwerk in tegels. In de zijgevels zijn sierbanden van gele baksteen aangebracht, die in gele verf zijn doorgetrokken over de voorgevel en daar nog maar vaag zichtbaar zijn.

Voor de in het gebouw ondergebrachte drie woningen liggen groentetuintjes (Teixeira IV(I), 633 ev.; idem IV(III), 265, 826; Kemper, 100 ev.).

Voorwerpen op straten en pleinen

Literatuur

■ Busch, A.J., ‘De trekvaart tussen Gorcum en Vianen’. Onze Streekhistorie. Bijdragen over de historie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, dl. 3, z.j. 1973; Cittert-Eymers, J.G. van, en M.J. Hagen, Zonnewijzers in Nederland, Zutphen 1984,151,162; Kouwenhoven, 281; De Meyere, Kasteel Batestein, 38,65,66,70; Ruijter, J., ‘De grote pomp te Vianen’, In het land van Brederode, (5) nr. 2/3 (1980), 11-19; Verslagen omtrent's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst, XV, 1892, 's-Gravenhage 1893,2; Winter, P.J. van, ‘De Hollandse tuin’, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 8, Bussum, 1959, 29-121;

Tot ‘straatmeubilair’ worden voorwerpen gerekend als gedenktekens, stoeppalen, hekken, pompen, fonteinen, eventueel lantaarnpalen, kortom voorwerpen die de openbare ruimte stofferen.

De variatie in het straatmeubilair is in de Vijfheerenlanden niet erg groot. Het merendeel is bovendien geconcentreerd in Vianen. In het hiervolgende overzicht worden zonnewijzers, pompen, stoeppalen- en hekken en bovendien de gevelstenen aan de gebouwen behandeld.

Zonnewijzers

Aan de Lijnbaan in Vianen staat een zandstenen beeldhouwwerk, bestaande uit vier putti op een hoog voetstuk met basement, die een kubusvormige zonnewijzer torsen.

De beeldengroep met zonnewijzer is omstreeks 1650 vervaardigd ter gelegenheid van een algemene verfraaiing van de tuin van Amaliastein, de ten westen van Vianen gelegen en omstreeks 1560 door Hendrik van Brederode voor zijn vrouw Amelia, gravin van Nieuwenaar aangelegde buitenplaats in het Viaanse bos. Het huis werd omstreeks 1830 gesloopt. Tot in het begin van de 20ste eeuw, zeker tot 1910, is de zonnewijzer ter plaatse gebleven. Daarna is hij verplaatst naar de buitenplaats Stameren te Maarn, om in 1958 door de eigenaren geschonken te worden aan de gemeente Vianen. De zonnewijzer werd vervolgens herplaatst in een plantsoen aan de Lijnbaan, ten zuiden van de stadswal.

De eigenlijke zonnewijzer is een kubus, waarbij de verticale ribben door vlakken afgeschuind zijn, zodat deze in totaal acht vlakken heeft. Op alle

■ Zonnewijzer op sokkel aan de Lijnbaan in Vianen, opname 1965

vlakken staan stijlen. Zes daarvan zijn driehoekig van vorm en twee, aan de oost- en westzijde, zijn rechthoekig. De uren zijn op alle vlakken in arabische cijfers aangegeven. De noordelijke drie wijzervlakken zijn voorzien van de nachtelijke uren. Een dergelijke gecompliceerde kubusvormige zonnewijzer is tamelijk bijzonder in Nederland (Cittert, 162; De Meyere, Kasteel Batestein, 65, 66, 70).

Op de Viaanse Lekpoort onder de dakrand aan stadszijde zit een vierkante, iets oostafwijkende koperen zonnewijzer, becijferd VI tot V (17), met lijnen voor de halve uren vanaf 5.30 uur. De stijl is een driehoekszijde. De zonnewijzer is aan de voorzijde gesigneerd ‘1890’. Op de niet zichtbare achterzijde staat ‘Geschilderd Sept. 1920 Joh. Q. van Lun’.

Vanaf omstreeks 1700 heeft aan de Lekpoort een zonnewijzer gezeten. In 1890, 1920 en omstreeks 1975 werd hij opgeschilderd. Na de restauratie van de Lekpoort in de vijftiger jaren van

■ 18de-eeuwse zonnewijzer op sokkel naast de voordeur van kasteel Heukelum, z.j.

deze eeuw is hij eraf gehaald om in 1975 weer herplaatst te worden (Cittert, 162).

Naast de voordeur van de toegang tot het kasteel Heukelum zit een marmeren, iets west afwijkende zonnewijzer in Lodewijk XV-stijl. De uurbecijfering loopt van VII (7 uur) tot VII (19 uur), met een tijdsindeling in halve uren. De stijl heeft een driehoekszijde (Cittert, 151).

Pompen

Iedere stad of dorp had pompen voor algemeen gebruik, die op pleinen of andere openbare ruimten stonden en die gevoed werden uit gemetselde waterputten. Met de komst van de waterleiding en in de jaren daarna zijn vrijwel alle pompen geruimd, om in een enkel geval later weer herplaatst te worden (Asperen en Schoonrewoerd). Pompen zijn nog (of weer) in Asperen,

■ Grote pomp achter het stadhuis te Vianen, opname 1987

Heukelum, Schoonrewoerd, Lexmond en Vianen aanwezig.

Voor Asperen betekende de komst van de waterleiding in 1932 het einde voor het merendeel van de pompen. Op de hoek van de Voorstraat en de voormalige Stadhuisstraat staat een bakstenen pomp, die in 1980 is gereconstrueerd naar een foto. Aanvankelijk stond hij wat meer naar achteren (Kouwenhoven, 281). Het is een vierkante bakstenen pomp op gecementeerde plint met een iets ingezwenkt tentdak, waaronder geschulpte rand. Aan de voorzijde een eenvoudige watertromp en terzijde een zwengel.

In Vianen staat op de hoek van de Valkenstraat en de Badhuisstraat, schuin achter het stadhuis, een grote pomp uit Bentheimer zandsteen van 5 meter hoog en 2 meter breed, met wapens en jaartallen.

De pomp dateert, getuige de aangebrachte jaartallen, uit 1662 en werd in dat jaar opgesteld midden in de Voorstraat, ter hoogte van het huidige nr. 56. De op de pomp aangebrachte wapens verwijzen naar de betrokkenheid bij de tot standkoming van Louise Christine van Solms-Braunfels, douairière van Brederode, haar zoon Wolfert van Brederode en de stad Vianen zelf. De daadwerkelijke opdrachtgever, alsmede de reden van het slaan van de pomp zijn niet bekend.

Om verkeerstechnische redenen werd de pomp in september 1891 afgebroken en overgebracht naar de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam, waar zij, ondanks het feit dat er al vanaf 1923 plannen voor herplaatsing in de Voorstraat bestonden, tot 1978 heeft gestaan. In dat jaar is besloten de pomp in bruikleen aan de gemeente Vianen af te staan, die haar, na restauratie in 1979, heeft herplaatst achter het stadhuis.

De wapens en de pomp waren oorspronkelijk geverfd, getuige een verfbestek uit 1739 (Verslagen etc. 2; Ruijter, 11-19).

De uit Bentheimer zandsteenblokken en platen samengestelde pomp bestaat uit een voetstuk van drie lagen rechthoekig gehakte blokken op vierkante grondslag. Het middenstuk is aan de vier zijden voorzien van wapens in een omlijsting van Toscaanse pilasters met geprofileerde basementen en kapiteeltjes en een hoofdgestel en wordt afgedekt door een iets bollende natuurstenen plaat met vier dol-

fijnen of bruinvissen op de hoeken en een vaas met vruchten op de top. Op twee van de vier zijden is het wapen van de stad Vianen afgebeeld, met in het fries 'MDCLXII' (1662), op de derde kant staat het wapen van Brederode, een klimmende leeuw, waarboven 'CIↃ DCLXII' (1662) en op de vierde kant is het Brederode/Van Solms-Braunfels wapen aangebracht, met eveneens CIↃ DCLXII in het fries.

De pomp heeft twee zwengels en twee trompen.

Op het Hofplein in Vianen staat een natuurstenen pomp, versierd met festoenen en reliëfs aan voor- en achterzijde en afgedekt door een overstekend, geprofileerd driehoekig fronton.

Volgens het jaartal op de pomp is deze opgericht in 1648. Dit zou door Johan Wolfert van Brederode zijn geschied, die in die tijd zijn kasteel Batestein liet verfraaien. De pomp is een der weinig overgebleven onderdelen, die naar het verdwenen kasteel verwijzen. In 1948 werd de pomp ernstig beschadigd en ontzet, doordat zij omver gereden werd door een vrachtauto. In 1952 werd zij verplaatst en vernieuwd, met gebruikmaking van oude onderdelen. Het beeldhouwwerk aan de vrouwenfiguur en de beide dolfijnen is geheel vernieuwd, evenals het snijwerk in hout aan de achterkant (De Meyere,

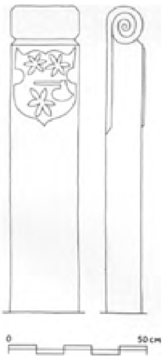

Kasteel Batestein, 38).

De uit Bentheimerzandsteen opgetrokken pomp is aan de voorzijde voorzien van een gebeeldhouwde vrouwenfiguur in laag-relief in een ondiepe nis, en aan de achterkant van een uit hout gesneden vrouwenfiguur, van achteren gezien, geflankeerd door hangende bladfestoenen. Het houten beeld is tijdelijk geamoveerd. Aan de voorzijde een kunstig gevormde waterspuwer boven een fraai gebeeldhouwd bloemfestoen. Aan voor- en achterzijde een in het zand bijtende dolfijn. De linker- en rechterzijkant hebben een kleine steunbeer en dragen het jaartal 'anno' en '1648'.

Op het plein voor de kerk te Schoonrewoerd staat een eenvoudige bakstenen pomp met ingezwenkt tentdak en een spuwer. De pomp is gebouwd in 1908 en in 1975 gerestaureerd. In 1982 werd zij opnieuw geslagen.

Tegen de School met de Bijbel in de Torenstraat in Heukelum staat een eenvoudige bakstenen pomp met koperen spuwer en een lessenaarsdak op het uitkragende bovengedeelte. De pomp zal tegelijk met de school in 1912 zijn aangelegd.

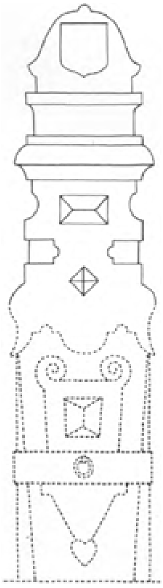

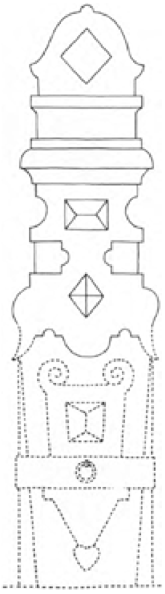

Stoepstenen en stoephekken

In de Vijfheerenlanden komen in en buiten de steden maar weinig stoepstenen en -hekken meer voor. Het merendeel bevindt zich in Vianen. In een stad als Leerdam zijn vrijwel alle stoephekken, met uitzondering van het hek rond het hofje van Aerden, verdwenen bij de reconstructie van de straten. Asperen heeft aan de Voorstraat hier en daar nog een restant (nr. 66,58,54,52 hardstenen stoeppaal met hekje).

Fraaie renaissance stoeppalen komen voor aan het Hoogeind 17, Leerdam en voor het pand Voorstraat 88 te Vianen. Eveneens in Vianen, bij Voorstraat 42 staat een 17de-eeuwse stoeppaal.

Stoephekken zijn eigenlijk alleen in min of meer goed bewaarde staat in Vianen te vinden: rechte hekjes als erfscheiding met stijlen met spitse en ronde punten of waaiervormige hekjes, met smeedijzeren versieringen. Zij dateren meestal uit de 19de eeuw.

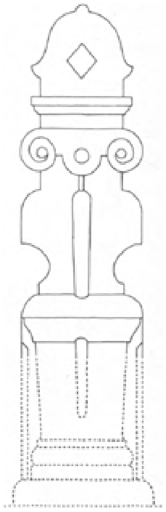

■ Diverse stoeppalen in de Vijfheerenlanden. Reconstructie is gestippeld.
Schaal 1:20. Tekening T. Brouwer, 1988

Bij de boerderij Hoogeind 17 te Leerdam staan voor de stoep naar de hoger gelegen voordeur twee stoepstenen, die met renaissance motieven zijn versierd. De stenen hebben halverwege een zware tussenlijst met ring en een van naar boven omkrullende voluten voorziene top. Typerende renaissance versieringen als in- en uitzwenkende lijnen en een diamantkop zijn op het onderste gedeelte zichtbaar. Op de linkersteen staat een vrouwelijk en op de rechtersteen een manlijk wapenschild.

Links voor het huis Voorstraat 88 in Vianen staat een renaissance stoeppaal met een ronde top, waarin een diamantkop, spiraalvormige Ionische kapitelen, rolwerk en een gewelfde middennaald.

Een rechthoekige stoepsteen, die eindigt in een rol, staat met twee stijlen in de gevel van Voorstraat 42 in Vianen verankerd. Onder de rol staat een wapen uitgehouwen.

Aan beide kanten van het huis Langendijk 30 in Vianen staat een 19de-eeuws, smeedijzeren waaiervormig hek met gesmede figuren waaronder een Franse lelie, harten en elkaar kruisende bogen.

Aan weerszijden van de panden Voorstraat 9 en 81 in Vianen staat een, vermoedelijk 19de-eeuws smeedijzeren hek met in- en uitgezwenkte krullen, waarvan de bovenste met een zaagtand is afgezet.

19de-eeuwse smeedijzeren, waaiervormige hekken met hartmotieven staan te weerszijden van het huis Voorstraat 28 in Vianen.

De waaiervormig smeedijzeren hekken te weerszijden van het huis Voorstraat 86 in Vianen, waarin spijlen met gedraaide knopjes, dateren waarschijnlijk uit de 19de eeuw.

Twee smeedijzeren kwartronde hekken uit 1847 te weerszijden van het huis Voorstraat 113 te Vianen bevatten de tekst: ''Willem van Eck' en 'Te Vianen A.1847 // ICE // Willem'.

Hekken

De hoofdingang van de Algemene Begraafplaats Sparrendaal in Vianen wordt door een monumentaal hekwerk afgesloten. Het vroeg 18de-eeuwse smeedijzeren hek is oorspronkelijk afkomstig uit Lexmond. Het hek is van twee merken voorzien, 1) een gekroonde IVM, 2) huismerk (?)

■ Vianen, Algemene Begraafplaats
- Hek voor de begraafplaats
Schaal 1:100. Tekening T. Brouwer, 1987

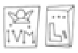

■ Vianen, Algemene Begraafplaats
- merken op toegangshek
Schaal 1:2. Tekening T. Brouwer, 1987

met haak naar rechts. In 1972 is het hek gerestaureerd.
Een mooi gesmeed 18de-eeuws hek in Lodewijk XV-vormen bevindt zich bij de toegang naar het terrein van de voormalige buitentuinen van het slot Batestein, aan de Brederodestraat 1 in Vianen.

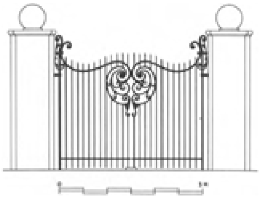

■ Vianen, Brederodestraat 1
- Hek van Blauwpoortterrein
Schaal 1:100. Tekening T. Brouwer, 1988

Gevelstenen

Gevelstenen komen maar in zeer beperkte mate voor aan gebouwen en wel in Heukelum, Spijk, Leerdam, Vianen, Lakerveld, en Hei- en Boeicop. In vijf gevallen betreft het een wapensteen. De verscheidenheid in voorstellingen op de gevelstenen is door het geringe aantal beperkt. Een leeuw in de Hollandse tuin komt twee maal voor, een keer is er een zwaan afgebeeld, eenmaal de personificatie van de Hoop en eenmaal een man die een toren beklimt. Het zijn alle oude (16de- en 17de eeuwse-) stenen, met uitzondering van de Hoop, die uit 1815 dateert. Jaartalstenen en eerste steenleggingen zijn hier niet behandeld. Een 'Hollandse tuin' is een cirkelvormige omheining van uit tenen gevlochten horden, gesloten met een hek. Een zinnebeeldige figuur als een maagd of een leeuw bevindt zich binnen in. Het thema van de Hollandse tuin zou ontleend zijn aan het beleg dat Willem VI, graaf van Holland in 1405 geslagen had voor Hagestein, dat hij, door het met een omheining zónder hek te omringen, tot overgave wist te dwingen (Winter, 29-121).

De boerderij Hei- en Boeicopseweg 80-82 te Hei- en Boeicop heeft in de 17de-eeuwse voorgevel, onder het verdiepingsvenster een ongeschilderde wapensteen.
Links naast de voordeur van Gasthuisstraat 1 in Heukelum zit een grijs geschilderde steen met een gedeeld wapen, waaromheen arabesken.
Daaronder staat de tekst 'GOD BOVEN AL'. De steen zal uit het eind van de 16de eeuw kunnen dateren.
Op de verdieping van het vroeg

■ 16de-eeuwse gevelsteen aan Gasthuisstraat 1 te Heukelum, opname 1988

17de-eeuwse pand Voorstraat 1 in Heukelum bevindt zich een steen met een naar links gewende witte zwaan met een geel bandje om de hals tegen een beige achtergrond. De steen is 17de eeuws, maar zit niet op de oorspronkelijke plaats, getuige sporen in het metselwerk.

Lakerveld 189 heeft een gepolychromeerde steen met een lichtgekleurd wapen tegen donkere achtergrond in de voorgevel schuin onder het verdiepingsvenster.

In de voorgevel van Loosdorp 44 in Leerdam zit op de verdieping van de boerderij uit 1897 een gekleurde rechthoekige steen, waarop een in gele tinten geschilderde vrouwefiguur, zittend op een donker anker afgebeeld staat. Op een haar omringende blauwe banderolle staat met gele letters: 'DE HOOP DER RECHTVERDIGE IS BLYDSCHAP'. In de bovenhoeken het jaartal '1815' en in de linkeronderhoek 'Spr. 10:28'. De vrouw op het anker verbeeldt de Hoop.

Markt 5 in Leerdam heeft boven de ramen van de eerste verdieping van de voorgevel een gepolychromeerde gevelsteen met een leeuw in een gevlochten omheining, met een hekje. De leeuw heeft een zwaard en een bundel pijlen in de klauwen. Onder deze voorstelling staat: 'THVIS GHENAEMT DEN // HOLLANDTSEN TYUN'. De steen dateert uit het midden van de 17de eeuw. In de voorgevel van de boerderij aan de Zuider Lingedijk 89 te Spijk is zowel een wapensteen als een spreuk, de enige in de Vijfheerenlanden, te vinden. Op een band tussen de vensters staat: 'GODT WIL DIT HUYS // VAN QVAET BEVRY // EN* EN 3YN INWOONDERS GEBENDND YEN'. Hierboven zit een steen waarop het wapen van Leiden, twee gekruisde sleutels, staat afgebeeld omgeven door een decoratief patroon.

Aan de Zuider Lingedijk 141, eveneens te Spijk bevindt zich in de witgepleisterde voorgevel, rechts naast de voordeur een rechtop staande, felgekleurde steen waarop op de voorgrond een ronde toren van rode en gele steen met blauwe kantelen staat afgebeeld, die door een man op een ladder beklommen wordt en waar een hondje tegenop springt. Daarnaast staat geschreven 'ROBBERT3' en 'TOORN'. De steen dateert mogelijk uit de 17de eeuw en verwijst naar een gebeurtenis in de Arkelse oorlogen, toen Willem van Arkel de stad Gorinchem via de Robbertstoren bij nacht wist in te nemen.

Tussen de vensters op de verdieping van het 17de-eeuwse huis Kortendijk 5 te Vianen zit een ongeschilderde wapensteen, eveneens uit de 17de eeuw. Boven de voordeur van Voorstraat 20 in Vianen is een gepolychromeerde steen aangebracht met een afbeelding van een naar links gewende geel gekleurde leeuw met bruine manen, met een zilverkleurig zwaard en een pijlenbundel

■ Gekleurde gevelsteen uit 1614 aan Voorstraat 20 te Vianen, opname 1974

in de klauwen binnen een bruine, gevlochten omheining, zonder hekje. De steen is gedateerd ‘1614’.

Tuinvazen

Geen straatmeubilair in de strikte zin des woords, maar nu wel als zodanig te beschouwen zijn de beide vazen die voor de kerk in Hei- en Boeicop staan opgesteld en afkomstig heten te zijn van het in 1834 gesloopte huis van de

■ Een der midden 18de-eeuwse vazen voor de hervormde kerk te Hei- en Boeicop, opname 1971

ambachtsheer, dat schuin tegenover de kerk heeft gestaan.

Het zijn twee natuurstenen vazen met versieringsmotieven in een overgangsstijl tussen Lodewijk XIV en XV op een hoog vierhoekig ingezwenkt basement met gekrulde, een weinig asymmetrische bladmotieven als decoratie. De vrijwel identieke vazen met knorrenrand en bladmotief hebben een deksel met knop.

Poortjes

Poortjes als toegang tot of doorgang naar een binnenterrein, behorend bij een voornaam huis waren tot het begin van deze eeuw een bekend verschijnsel in de Leerdamse Kerkstraat. Er resteert er nog een, maar dat is wel een der markantste monumenten van de stad: het natuurstenen renaissance poortje aan de Kerkstraat 44-48. In Vianen is een fraai 17de-eeuws exemplaar uit baksteen overgebleven aan de Achterstraat.

Aan de Kerkstraat 44-48 in Leerdam bevindt zich een bijzonder fraai poortje in renaissance-vormen, dat zal dateren uit de jaren tussen 1560 en 1575.

Het is opgenomen in de gevelwand van het langgerekte pand 44-48 en is de met een tongewelf overwelfde doorgang van de Kerkstraat naar het achter het huis liggende terrein. Hoewel over het algemeen wordt aangenomen, dat het poortje behoort heeft tot het zogenaamde Drosten- of Drossaardhuis, berust dit op een verkeerde interpretatie: het links van dit pand gelegen drostenhuis is in de 19de eeuw afgebroken en vervangen door een nieuw gebouw.

Het is niet bekend wanneer en voor wie de poort en het bijbehorende huis gebouwd is. Op stilistische gronden is een datering in het derde kwart van de 16de eeuw zeker aannemelijk. Volgens mededeling van het Centraal Bureau voor Genealogie werd het wapen, dat in het opzetstuk staat verbeeld, gevoerd door Leendert Jansz. van der Lucht, in 1618 Raad van den Briel. Een zekere Gerrit Jobsz. van der Lucht komt op 14 februari 1603 in Rotterdam voor. In hoeverre het geslacht Van der Lucht iets met de stad Leerdam te maken heet gehad, kon nog niet achterhaald worden. Het poortje is opgetrokken uit Bentheimer steen en kalksteen. De wapensteen en de gebeeldhouwde zwikvullingen zijn van kalksteen. Het hele poortje is van een dikke verflaag voorzien.

Het bestaat uit twee delen: een met een rechte, verkropte lijst afgesloten benedenstuk, waarop een aedicula met zijstukken en wapen is geplaatst. De opbouw van het benedenstuk is als volgt: in het midden zit een rondboog doorgang. De boog is geleed door banden met leeuwemaskers, waarvan de

■ Renaissancepoortje aan de Kerkstraat 44-48 te Leerdam, opname 1951

tussenliggende velden aan de onderkant van rozen zijn voorzien. De doorgang wordt geflankeerd door op hoge voetstukken staande pilasters. Op de voetstukken zijn maskers op rolwerkcartouches aangebracht. Aan de linkerkant is het voetstuk gedeeltelijk aan het oog onttrokken door de ophoging van het troitoir. De pilasters zijn verlevendigd met cannelures en banden waarop steeds twee leeuwekoppen staan. De lijst die de pilasters afsluit, is versierd met een eierlijst, waaronder kleine roosjes nog zichtbaar zijn, alle voor de renaissance gangbare decoraties. In de boogzwikken zijn victoriën, gevleugelde vrouwefiguren met een lauwerkrans, afgebeeld. In het fries staat de tekst: 'VRIHEYT . EN . IS . OM . GHEEN . GHELT . TE . COOP.' De aedicula is opgebouwd uit pilasters met hermen aan weerszijden, die via een Ionisch kapiteel het hoofdgestel en fronton dragen. Het bovendeel van de hermen bestaat uit een mannebuste (links) en een vrouwebuste (rechts). Het onderstuk wordt gevormd door een taps toelopende pilaster met masker en een diamantkop. Het relief stelt het bovengenoemde wapen Van der Lucht voor, bestaande uit een door een wildeman en een wildevrouw gehouden wapen met geschakeerde

■ 17de-eeuwse bakstenen poort aan de Achterstraat 5 te Vianen, opname 1988

dubbele dwarsbalk, vergezeld van drie rozen, waarachter een gehelmde figuur met bokkepoten. In de gebeeldhouwde vleugelstukken, die met een krul en een leeuwemasker eindigen, bevinden zich hoornblazende saters, die een leeuw berijden. In het fries van de verkropte kroonlijst staat de tekst: 'WIE . GOD . WIL.'. Een afbeelding van God de vader met de wereldbol, die zich uit de wolken naar voren buigt in het fronton, waarop voetstukken staan, die waarschijnlijk ooit beelden gedragen hebben.

Het voormalig koetshuis aan de Achterstraat 5 in Vianen is uitgerust met een 17de-eeuwse bakstenen poort, bestaande uit een licht getoogde doorgang, met natuurstenen aanzetstukken, geflankeerd door bakstenen pilasters op voetstukken, die bekroond worden door eveneens bakstenen kegels.

Gedenksteen aan de Buitenlandspoort te Vianen

In april 1658 werd door Louise Christine van Solms-Braunfels, douairière van Brederode, in haar hoedanigheid van voogdes over haar minderjarige zoon Wolfert van Brederode een overeenkomst gesloten met de bestuurders van de stad Gorinchem, betreffende de verbetering van de Viaanse vaart, de trekvaartverbinding vanaf Gorinchem, die in Vianen met de Oude Zederik eindigde bij de Kerremelkshaven buiten de Landspoort. Ter herinnering aan deze werken is in de keermuur van de Oude Zederik aan de Buitenlandpoort een gedenksteen aangebracht, opgebouwd uit drie gedeelten, met een wapen, een kroon boven het wapen en een uitgehouwen, maar slecht leesbare, tekst daaronder. De steen is in 1976 gerestaureerd en weer van polychromie voorzien, waarbij de achtergrond en de sierketting in blauw is weergegeven, de wapens met de heraldieke kleuren op een gouden ondergrond en de kroon in goud. De tekst is ongekleurd (Busch, 10,12).

De gepolychromeerde steen vertoont rechts het wapen van Brederode met klimmende leeuw met barensteel en links het getiendeelde Van Solms-Braunfels wapen, waarboven een kroon en omgeven door een schakelketting met aan de uiteinden gouden kwasten.

Daaronder staat de tekst uitgehouwen: ‘LOUISE CHRISTINE GEBOREN GRAVINNE // VAN SOLMS BRAUNFELS GRAVINNE // DOUAGIERE VAN HOLLAND BREDERODE // ETC. REGENTES IN HARER SOONS WOLPHARD MINDERIARICHEYT // HEEFT DESE VAERT DOEN // MAECKEN INT JAER 1658’.

Openbare gebouwen

Geraadpleegde archieven

■ Archieven RDMZ

Literatuur

■ Barbas, 28; Beekman, 111; Van de Berg, Leerdam, 101-103; Van de Berg, Schoonrewoerd, 222; Gemeente Kedichem, Kedichem 1985,50,68; Van Gent, 425; Kouwenhoven, 265; Tegenwoordige Staat, Holland IV, 552; Teixeira de Mattos, IV (I), 822.

Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ

Literatuur

■ Nieuwsbulletin KNOB, 1959, kol*62; 1960, kol*59,60; Tegenwoordige Staat, Holland IV, 523, 524; Hoogevest, T. van, 'Restauratie van het raadhuis te Vianen', Bouw, 1962 II, 1611-1614; De Meyere, Stadhuis, 71, 72, 75, 78, 83; De Meyere, De Lekpoort, 41, 42; 'Uitbreiding stadshuis te Vianen', Bouw, 1985 I, nr. 7,38-40;

Onder deze categorie gebouwen worden gerekend gebouwen voor bestuur, rechtspraak en (overheids)diensten. In de eerste groep vallen raadhuizen, polderhuizen en waterschaphuizen; de tweede groep omvat bijvoorbeeld ambachtshuizen, drostenhuizen en rechthuizen en in de derde groep komen gebouwen voor als brandspuithuizen, politiebureaus, postkantoren en tolhuizen. Hoewel diensten als gas- water- en elektriciteitsbedrijven er ook onder gerangschikt zouden kunnen worden, is er hier de voorkeur aan gegeven deze laatste bij de paragraaf over de bedrijfsgebouwen te behandelen.

Algemeen

In tegenstelling tot waterschapshuizen en raadhuizen worden ambachtshuizen en drostenhuizen in dit hoofdstuk niet apart behandeld. Voor zover het al bekend is waar zij gelegen waren, vertonen zij geen kenmerken, die hen doen verschillen van het 'normale' woonhuis in dit gebied. Zij zullen dan ook in die categorie aan de orde komen.

Brandspuithuisjes waren doorgaans tegen de kerk of de toren gebouwd, of een van de traveeën in de kerk was voor de brandspuit vrijgemaakt. Alle sporen hiervan zijn tijdens de onderscheidene restauraties van de kerken verdwenen.

Eén tolhuis is er nog over in de Vijfheerenlanden: aan het Lakerveld 93. Het is een eenvoudig gebouwtje uit de tweede helft van de 19de eeuw, op rechthoekige plattegrond met een gepleisterde voorgevel onder een met pannen gedekt zadeldak.

Het gebouw staat pal op de rooilijn, in tegenstelling tot de rest van de bebouwing aan

■ Voormalig tolhuis uit de derde kwart van de 19de eeuw aan Lakerveld 93, opname 1987

het Lakerveld. Via de vensters in de zijgevels kon de weg aan beide zijden overzien worden.

Het enige in het begin van de 20ste eeuw gebouwde postkantoor staat in Leerdam aan de Meent 57-59. Het vertoont een bescheiden ontlening van de in die tijd gangbare architectuurstro-

ming door het toepassen van baksteenwerk, kruiskozijnen en dakkapellen met iets overstekende dakjes.

Waterschapshuizen

Het beheer en onderhoud van de Diefdijk, die in 1447 voor de Vijfheerenlanden en de Alblasserwaard hoofdwaterkering geworden was, lag in handen van de vijf betrokken Vijfheerenlandse dijkscolleges (Vianen, Hagestein, Everdingen, Leerdam met Schoonrewoerd en Arkel boven de Zouwe), alsmede van de dijkscolleges van Arkel beneden de Zouwe en de Alblasserwaard. De dijkscolleges, ieder belast met het beheer en onderhoud van een gedeelte van de Diefdijk, hadden behalve dat van Leerdam, een eigen logement of gemeenlandshuis. Het Hagesteinse huis lag iets ten noorden van de kruising met de Zijderveldse Kerksteeg. Het Viaanse huis was gesitueerd aan de kruising met de Prijssenweg op de plaats die 'Zwarte Kraai' genoemd wordt. Het Everdingse huis bevond zich tussen de Zijderveldse Kerksteeg en de Bruine Kade. Het Alblasserwaardse of Dordtse huis van het dijkscollege van de Alblasserwaard lag tegen het Wiel 'De Kruithof'. Het Arkelse of Gorinchemse huis tenslotte was aan het oostelijk uiteinde gelegen van de Donkere Kade, bij het wiel, waaraan het Werk aan de Diefdijk, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, is gesitueerd.

In geval van nood werden de huizen betrokken door de commissarissen en de manschappen uit de dijkscolleges.

Het Dordtse of Alblasserwaardse huis was het hoofdkwartier. Het was dan ook het voornaamste huis en had de beschikking over een ruime vergaderruimte (Teixeira IV(I), 822).

Van alle gemeenlandshuizen zijn alleen die van de Alblasserwaard en van de landen van Arkel nog aanwezig. Het laatste is na een brand in 1920, in 1921 opnieuw opgetrokken. De overige huizen zijn afgebroken.

Het Viaanse huis, aan de Diefdijk 29 te Everdingen was een mogelijk nog 17de-eeuws, vierkant bakstenen gebouwtje onder een met pannen belegd tentdak, met schoorsteen, windkap en windijzers. Het was in gebruik als dijkmagazijn en dijkwachthuis. In het kader van doelmatiger opslag is de inhoud van de verschillende kleine dijkmagazijnen overgebracht naar een groter magazijn aan de Zuider Lingedijk bij Heukelum. Het Viaanse huis verloor daarmee zijn functie als opslagruimte. Het deed daarna alleen nog dienst als dijkpost. Bij het vervallen van de functie van dijkpost werd het huis teveel. Het hoogheemraadschap Groot-Alblasserwaard is vervolgens in 1975 tot de sloop van het pand overgegaan.

Het Arkelse huis, Diefdijk 14 te Leerdam, staat tegen de dijk en bestaat uit twee gedeelten, een onderhuis en een bovenhuis. Het is een gepleisterd gebouw uit 1921 op rechthoekige plattegrond onder een schilddak met wolfeind aan de voorkant. De daknok is versierd met pironnen en staat haaks ten opzichte van de dijk. Het onderste gedeelte dient tot opslagruimte. Het bovenste deel heeft onder andere gekoppelde zesruitsvensters (met luiken aan de rechterzijgevel). De toegang bevindt zich aan de linkerzijde.

Het Dordtse of Alblasserwaardse huis staat gedeeltelijk op en gedeeltelijk tegen de Diefdijk 47 te Leerdam. Het is in de 17de eeuw in gele baksteen opgetrokken en aan het eind van de 18de eeuw verbouwd. Hierbij werd onder andere de voorgevel

in rode baksteen vernieuwd. In de voorgevel zijn de gebeeldhouwde wapens van Holland en de Alblasserwaard aangebracht.

Het op de dijk liggende voorhuis ligt onder een zadeldak en het achterste stuk is door een schilddak gedekt.

Raad- en rechthuizen

Het raadhuis is, in de eigenlijke betekenis van het woord, de vergaderplaats van de raad of vroedschap, een college van bestuurders dat is aangewezen of gekozen uit de burgerij en/of de gilden. Dit laatste geldt tot de Franse tijd. Het rechthuis daarentegen diende uitsluitend ten behoeve van het gerecht, dat gewoonlijk bestond uit een baljuw of schout die werd bijgestaan door een aantal schepenen. Aanvankelijk werden zij door de landsheer aangesteld, maar geleidelijk aan kregen ook zij het recht tot zelfbenoeming. Wanneer een dorp of nederzetting stadsrechten of een samenstel van stedelijke privilegiën had ontvangen, is er sprake van een ‘stadhuis’, de bestuurszetel waar gewoonlijk zowel het gerecht als het bestuur van de stad bijeenkwam.

Raad- en rechthuizen komen beide voor in dit gebied. Het rechthuis is vrijwel steeds gecombineerd (geweest) met een herbergfunctie.

Raadhuizen

Een gebouw, waarin de bestuurlijke functies en de rechtspraak gecombineerd waren, is het stadhuis te Vianen. Dit is tevens het oudste als raadhuis gebouwde pand in de Vijfheerenlanden. De vroegst nog aanwezige resten dateren uit het begin van de 15de eeuw. In de huidige gedaante, een diep pand van twee bouwlagen en een kap, voorzien van een natuurstenen voorgevel, kwam het raadhuis in 1473 tot stand.

In Heukelum was aanvankelijk geen gebouw met enige status bestemd tot raadhuis. Er was een onaanzienlijk pand aan de Voorstraat, ter hoogte van het huidige nr. 13, als stadhuis in gebruik. Belangrijke vergaderingen werden echter gehouden in een apart daartoe ingericht vertrek in het kasteel. Het 17de-eeuwse gebouw aan de Voorstraat 2, dat vanaf de 18de eeuw uiteindelijk tot ‘stathuys’ diende, herbergde in de 18de eeuw tevens de school en bevatte in de 19de eeuw bovendien de volksbibliotheek. Als type verschilt het Heukelumse stadhuis niet van het dwarse woonhuis van twee bouwlagen.

Leerdam en Asperen hadden al in de 16de eeuw een stadhuis aan respectievelijk de Markt (Leerdam) en de Min (Asperen). Het Leerdamse stadhuisje was weliswaar opgenomen in de straatwand, maar sprong ten opzichte van de rooilijn een travee naar voren en had een rijke decoratie met geveltoppen in Hollandse renaissance-stijl (afgebeeld bij Van de Berg, Leerdam, 101). Over het type kan, bij gebrek aan duidelijke afbeeldingen, niets naders worden opgemerkt. Het stadhuis werd in de 18de eeuw gesloopt. Pas in de 19de eeuw werd in het woonhuis Kerkstraat 18 een nieuw raadhuis ingericht.

Het stadhuis van Asperen was een vrijstaand gebouwtje op rechthoekige plattegrond, van een type, zoals dat in kleinere steden en dorpen in de 17de eeuw is gebouwd. Het stadhuis heeft het tot ver in de 20ste eeuw uitgehouden, maar viel uiteindelijk in 1952 ook onder de slopershamer.

■ Het voormalig raadhuis van Asperen aan de Minstraat vlak voor de afbraak, opname 1951

Diverse stadhuizen nader bekeken

Het oude, in oorsprong waarschijnlijk 16de-eeuwse stadhuis van Asperen stond aan de Minstraat op de hoek van de Stadhuisstraat. Het was een gebouwtje op rechthoekige plattegrond onder zadeldak, dat aanvankelijk door trapgevels werd beëindigd. Het had een torentje op het dak en aan de korte zijde was een hoge stoep met twee opgangen. Het gebouw had een in steen overwelfde kelder. Onder de balklaag waren eenvoudige sleutelstukken toegepast. De vorm van dit stadhuis dateerde van een verbouwing uit 1638. Een gevelsteen met dit jaartal was in 1745 nog duidelijk zichtbaar (Beekman, 111). In de 19de eeuw werden de trapgevels in puntgevels gewijzigd en het gebouw kreeg een pleisterlaag. Naast overheidsfuncties herbergde het Asperense stadhuis ook de Corps de Garde of de Burgerwacht. Zo weinig ruimte hadden de bestuurders maar nodig, dat kelder en zolder aan derden verhuurd werden in de 18de eeuw.

Het stadhuis moest echter gesloopt worden, omdat de kosten om het pand in goede staat te brengen door de gemeente niet opgebracht konden worden. De sloopvergunning werd door de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen op 15 januari 1952 verleend. De in 1893 op de plaats van het Asperense kasteel gebouwde villa werd daarna als raadhuis en ambtswoning voor de burgemeester in gebruik genomen. In 1977 werd het huis gerestaureerd en in zijn geheel tot raadhuis ingericht. In 1986 is Asperen opgegaan in de gemeente Lingewaal. Het voormalige kasteel/raadhuis herbergt nu gemeentelijke diensten.

Het gebouw van het Heukelumse stadhuis dateert uit de eerste helft van de 17de eeuw. Van Deventer geeft op zijn kaart van Leerdam, Asperen en Heukelum uit omstreeks 1560 geen bebouwing op die plaats aan. Blaeu in het midden van de 17de eeuw wel. Overigens noteert deze laatste, evenals Boxhorn (1634) en Merian (1659) de plaats van het stadhuis midden in de Voorstraat aan de noordzijde, op de hoek waar nu nr. 13 ligt. Er is geen oude beschrijving van dat stadhuis bekend, omdat het te onaanzienlijk geacht werd om daar enige woorden aan te wijden (Tegenwoordige Staat, 552: ..is van zoo weinig aanzien, dat het in geene aanmerking komt om ér eenige Beschryving van te geven...'). In ieder geval is het 'stathuys' in de 18de eeuw gevestigd in een gebouw, dat als 'schoolhuys' wordt aangeduid en waarmee het gebouw aan de Voorstraat 2 bedoeld wordt. Belangrijke vergaderingen van de stadsregering werden echter in het kasteel gehouden, waarvoor jaarlijks aan de heer een bedrag voor huur, vuur en licht werd betaald.

Een eerste wat uitvoeriger vermelding is uit 1892 van de hand van ds. Barbas (28), die over het stadhuis opmerkt,

■ Situatie van het voormalig raadhuis van Heukelum op de kruising van Voorstaat, Gasthuisstraat en Torenstraat voor de restauratie, opname 1966

dat '...er eerst in later tijd door de Heeren van Heukelum een stadhuis gebouwd is. Daarvan is echter alleen dit merkwaardige te vermelden, dat er tot voor korten tijd nog twee gaten in den voorgevel te zien waren, waarin balken geschoven werden, die tot galg dienden. Nog prijkt de voormuur met het wapen der stad...'. Barbas deelt tevens mee, dat het Gasthuisfonds eigenaar was en dat het gebouw naast gemeentehuis ook dienst deed als openbare bibliotheek. In 1964 werd het stadhuisje, wegens ruimtegebrek, verlaten en een nieuw raadhuis aan de overkant werd in gebruik genomen. Een besluit tot restauratie werd in 1969 genomen en in de jaren 1976-1979 uitgevoerd, waarna de gemeenschappelijke technische diensten van Asperen en Heukelum in het pand werden gevestigd. Na de gemeentelijke herindeling van 1986 kwam het oude stadhuis weer leeg te staan. Naar een nieuwe functie wordt gezocht.

In 1633 werd in Leerdam een nieuw stadhuis gebouwd, op de plaats van het oude raadhuisje aan de Markt. Het was een gebouw met topgevels in Hollandse renaissance stijl en schilddragende leeuwen op de hoeken. Het stadhuis bezat op de begane grond een bogengalerij. Op het dak was een torentje met een luidklok. Wegens bouwvalligheid moest dit gebouwtje

■ Voorgevel van het voormalig raadhuis aan de Kerkstraat te Leerdam, opname 1962

in 1791 worden gesloopt. Een daartoe aangekocht herenhuis aan de Kerkstraat (thans genummerd 18) werd in 1832 tot raadhuis ingericht (Van de Berg, Leerdam, 101-103). Een klokketoren met de luidklok uit het afgebroken stadhuis werd op het dak aangebracht. De bovenverdieping van het gebouw heeft overigens tot in de 20ste eeuw dienst gedaan als woning en als huisvesting van een schoolklas.

Al in 1937 werd weinig lovend over deze locatie gesproken, die voor een gemeente als Leerdam weinig waardig werd geacht, sober en onpraktisch. Alleen de burgemeesterskamer met het geschilderde behang had nog enige allure (Van Gent, 425). In de loop van de 20ste eeuw zijn dan ook diverse plannen voor een nieuwe huisvesting gemaakt. Zo ontwierp architect Wesselo in het begin van de jaren '50 een plan voor een nieuw raadhuis, dat in 1959 werd afgekeurd, mede omdat het te duur was. Via advies van de Bond van Nederlandse Architecten, de BNA, werd Gerrit Rietveld gevraagd een ontwerp te maken, dat in een besloten raadsvergadering in december 1963 aan de gemeente werd gepresenteerd. Waarschijnlijk werkte het bureau van Rietveld tot 1966 aan het project, dat evenmin is uitgevoerd. Het raadhuis zou gesitueerd moeten worden tussen de Provinciale weg, de Tiendweg en de Meent. Indertijd is er een (glazen) maquette van gemaakt, thans in bruikleen van de gemeente aan het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Amsterdam (vriendelijke mededeling P.E.M. Langendijk, Amsterdam). In 1986 is begonnen met de bouw van een nieuw gemeentehuis annex bibliotheek bij het Dr. Reilinghplein, dat in 1988 in gebruik genomen is.

Van het 15de-eeuwse stadhuis aan de Voorstraat in Vianen wordt aan het eind van dit hoofdstuk een uitvoerige beschrijving gegeven. Het is het enige gebouw dat nog als stadhuis in gebruik is.

Rechthuizen

Herbergen, die tevens dienden tot rechthuis lagen onder andere in Lexmond en Schoonrewoerd. Het rechthuis van Lexmond was gevestigd in de herberg de Drie Snoeken aan de Dorpsstraat 65-67. Tot 1936 diende als raad- en trouwzaal een vertrek boven de stal van de herberg. Vanaf 1936 was de woning van de burgemeester (Dorpsstraat 82) bovendien als gemeentehuis in gebruik. Dit heeft tot 1949 geduurd.

Schoonrewoerd heeft sedert 1926 een eigen gemeentehuis. Voordien was er in de herberg Het Princewapen, eens tegenover de kerk, een apart vertrek als raadskamer ingericht. De eerste steen voor het nieuwe gemeentehuis werd op 20 september 1926 door de toenmalige burgemeester D.C. de Leeuw gelegd, Het kon al op 10 februari 1927 officieel geopend worden (Van de Berg, Schoonrewoerd, 222) Het is een gebouw op vierkante plattegrond uit baksteen onder schilddak met blauwe pannen en een middenschoorsteen. In de rondbogige ingang is een jaartalsteen aangebracht met ‘1926’. Sedert 1986 valt Schoonrewoerd onder de gemeente Leerdam.

■ Het voormalig rechthuis annex herberg en boerderij te Hei- en Boeicop, opname 1988

Een als rechthuis gebouwd pand bevindt zich in Hei- en Boeicop, schuin tegenover de kerk aan de Hei- en Boeicopseweg 29. In het eenvoudige, roodbakstenen gebouw onder met riet gedekt schilddak is een steen ingemetseld door de zoon van de toenmalige ambachtsheer met: 'DE EERSTE STEEN // GELEGT DOOR ADRIANUS // CATHARINUS VAN HALL // OUD 7 JAREN 1827'. Naast de rechtzaal was in het gebouw ook een herberg, een kleine winkel en een stal gevestigd.

bouwd in de jaren zestig van deze eeuw en ligt op de plaats van het in 1834 afgebroken huis van de ambachtsheer. In 1986 werd Hei- en Boeicop opgenomen in de toen nieuw gevormde gemeente Zederik, waarvan het gemeentehuis in Meerkerk is gevestigd.

In Leerbroek en Nieuwland staan op de topografisch kaart van 1888 rechthuizen getekend tegenover en bij de kerk. Over de aard en uiterlijk van de gebouwen is niets naders bekend. Op dezelfde kaart staat in Everdingen een rechthuis aangegeven aan de Lekdijk tegenover de Poldersteeg of Graaf Huibertlaan. Overige gegevens zijn niet bekend.

In de 20ste eeuw werden voor de dorpen Everdingen en Zijderveld en het dorp Hagestein gemeentehuizen gebouwd, die in verband met de gemeentelijk herindeling in 1986, waarbij ze bij Vianen gevoegd werden, alle weer buiten gebruik gesteld werden.

Het gecombineerde gemeentehuis voor Everdingen en Zijderveld werd in 1928 aan de Graaf Huibertlaan 15 tussen de beide dorpen in gebouwd. Het is een gebouw op vierkante plattegrond onder een met rode pannen belegd zadeldak. De hoge beletage is via een trap toegankelijk. Op de begane grond was oorspronkelijk de garage van de brandspuit opgenomen. Na 1986 kwam het leeg te staan. Naar een nieuwe bestemming wordt gezocht.

Als rechthuis van Hagestein diende het schuin tegenover de kerk gelegen, uit de 16de eeuw daterende, maar inmiddels zeer ingrijpend verbouwde pand Dorpsstraat 25. Het gemeentehuis aan de Dorpsstraat 12 te Hagestein is in 1930 gebouwd, getuige een steen in de voorgevel.

Het Kedichemse gemeentehuis was gevestigd in café de Zwaan aan de Lingedijk, dat tevens dienst deed als polderkamer en boerderij. In 1909 werd een nieuw gemeentehuis gebouwd, dat gesitueerd was naast de afrit van de Lingedijk naar het dorp. De Zwaan brandde in 1936 af. Het 'nieuwe' gemeentehuis werd op zijn beurt in 1956 verkocht, toen er besloten werd tot de bouw van een weer een nieuw gemeentehuisje. In 1986 is de gemeente Kedichem met Oosterwijk opgegaan in de gemeente Leerdam (Kedichem, 50, 68).

■ Voor- en linkerzijgevel met traptoren van het stadhuis te Vianen, opname 1961

Het stadhuis aan de Voorstraat 28, Vianen

Aan de oostzijde van de Voorstraat ligt, uitstekend over de rooilijn, het aan de linkerkant vrijliggende stadhuis. Aan de achterzijde bevinden zich de gebouwen van het voormalige gasthuis.

Het haaks ten opzichte van de weg gesitueerde, uit baksteen opgetrokken gebouw onder een met leien gedekt zadeldak deldak tegen een schermgevel (voor) en een trapgevel (achter) staat op een rechthoekige plattegrond van 28 × 10,50 m en is voorzien van een uit Namense steen opgetrokken, hoge voorgevel met kantelen. Het gebouw heeft een verdieping en een kapverdieping en een half ingebouwde, achthoekige traptoren tegen de linkerzijgevel. Zowel de hoogte (20 m) als de breedte van het diepe gebouw is opmerkelijk in de Voorstraat.

Materiaalgebruik en constructie

Het oudste, vroeg 15de-eeuwse gedeelte van het stadhuis is opgetrokken uit gelige baksteen, formaat 25/26,5 × 13 × 6/6,5 cm, 10 lagen = 73 cm, met gebruikmaking van muurwerk van een ouder, aan de rechterkant gelegen huis (formaat baksteen 29 × 14 × 6,5/7,101. = 81 cm), dat in 1926 is gesloopt.

In 1473 werd het gebouw verhoogd in een rode baksteen (formaat 26,5/27 × 12,5/13 × 5,5/6,5 cm, 10 lagen = 75 cm) en voorzien van een nieuwe kap en een voorgevel uit blokken Namense steen. De constructie van moer- en kinderbinten met korbelen, op de begane grond eindigend op natuurstenen neuten en sleutelstukken met peerkraalprofiel op de begane grond en de verdieping, alsmede

de kapverdieping bestaat uit eikehout. Moerbalken liggen evenwijdig aan de voorgevel. De eiken kap bestaat uit twee op elkaar geplaatste jukken. De balkjukken van het benedengedeelte zijn vanaf de voorgevel op volgorde geplaatst en hebben gehaalde telmerken; die van de verdieping en de daksporen in de kap zijn door elkaar geplaatst. De (gemerkte) daksporen zijn voorzien van haanhouten. De kap heeft geen nokgording. De sporen zijn ter plaatse halfhouts gekeept. Op grond van dendrologisch onderzoek is de ontstaansdatum precies bekend: 1473.

Het dak is met leien gedekt.

Geschiedenis

Hoewel Vianen in 1335 en 1336 met stadsrechten begiftigd werd door Willem

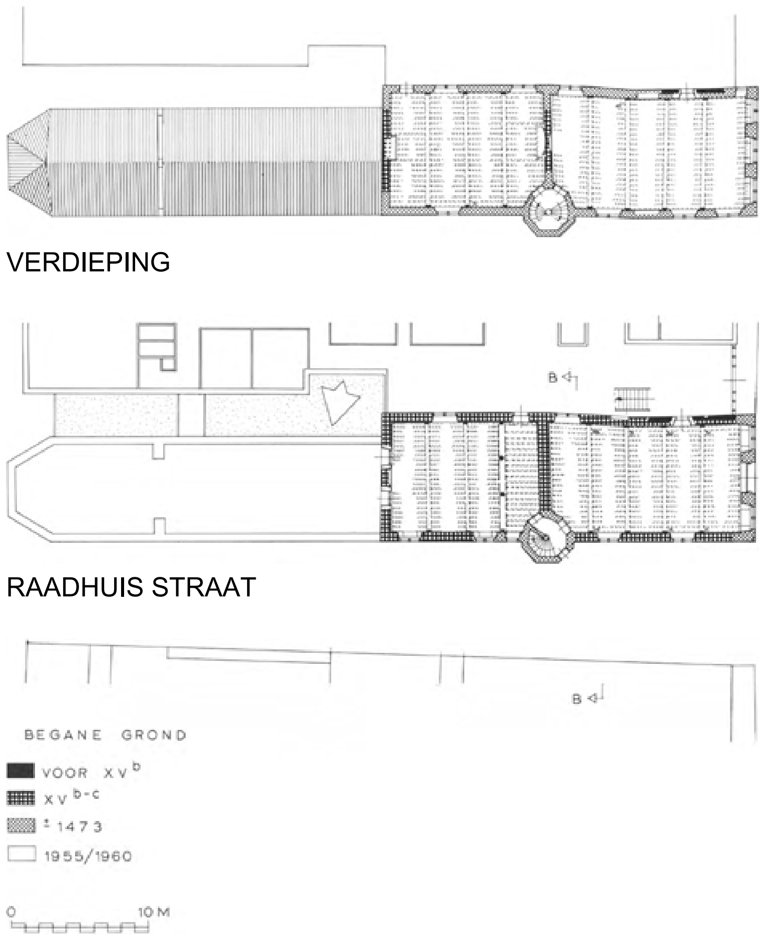

■ Vianen, stadhuis
- Plattegronden van het stadhuis en de aangebouwde, voormalige Gasthuisgebouwen Schaal 1:300. Opmetingstekening door bureau Van Hoogevest (1956), bewerkt door J. Jehee, 1987

van Duivenvoorde, heer van Vianen, is er van een stichting van een stadhuis in die tijd geen sprake. Het aan de linkerkant vrijstaande Viaanse stadhuis is pas in het begin van de 15de eeuw, getuige de resterende bouwsporen, aan de oostzijde van de Voorstraat opgetrokken op het erf van het gasthuis.

Het was een diep gebouw van één bouwlaag met kapverdieping op een rechthoekige plattegrond, tussen trapgevels. In het metselwerk van de achtergevel zijn de sporen van de vroegere trapgevel nog zichtbaar. De inwendige ruimte was waarschijnlijk door een scheidingsmuur in een vooren een achterhuis verdeeld. De voorgevel

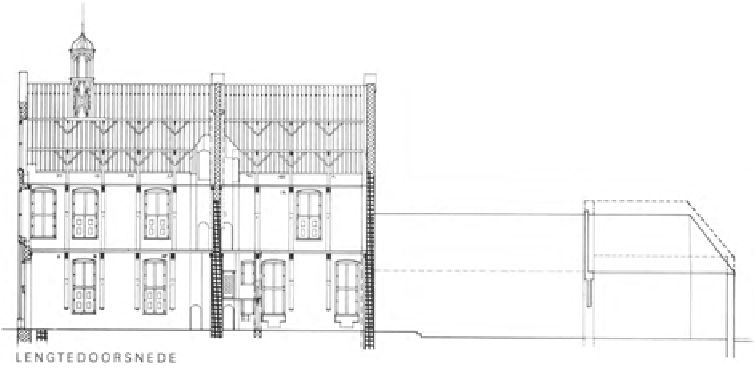

■ Vianen, stadhuis
- Zuidgevel en doorsnede van stadhuis en voormalige Gasthuisgebouwen. De toestand 1956 (voor restauratie) is gestippeld.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door bureau Van Hoogevest (1956), bewerkt door J. Jehee, 1987

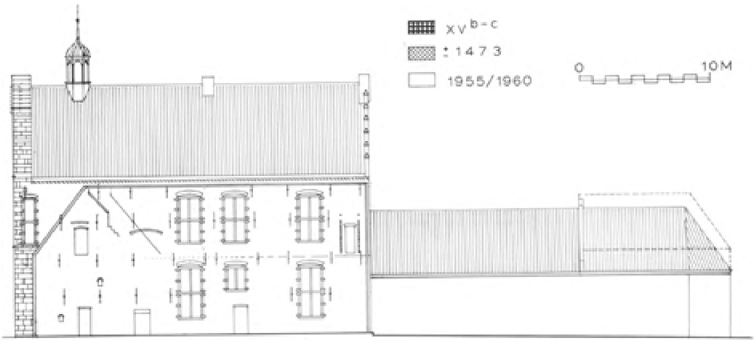

ZUIDGEVEL

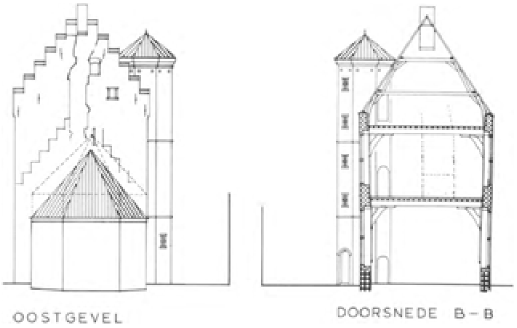

■ Vianen, stadhuis
- Oostgevel en dwarsdoorsnede vanaf de voormalige Gasthuiskapel naar de voorgevel. De toestand 1956 (voor restauratie) is gestippeld.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door bureau Van Hoogevest (1956), bewerkt door J. Jehee, 1987

■ Vianen, stadhuis
- Noordgevels van stadhuis en voormalige Gasthuisgebouwen in 1948.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Brugman

liep in de rooilijn van de overige bebouwing. Het raadhuis had de rechterzijgevel deels gemeenschappelijk met die van een reeds ter plaatse aanwezig pand.

In 1473 werd het stadhuis vergroot. Daartoe werd het met ongeveer zes meter verhoogd in een rode baksteen. Tevens werd het met 1,40 meter naar voren uitgebreid en een nieuwe hoge schermgevel uit Namense steen, voorzien van waterlijsten en kantelen werd er voorgezet. De gotische venstertraceringen waren uit mergel. Gezien de hoogte van de gevel ten opzchte van het erachter liggende dak moesten de twee buitenste vensters op de tweede verdieping blind uitgevoerd worden. Tegen de lange noordgevel werd een veelhoekige traptoren gebouwd. Uit gevonden bouwsporen in de voorgevel aan de blinde vensters op de tweede verdieping en in de traptoren, die nog enige treden doorloopt boven de zoldervloer, om dan abrupt te eindigen, blijkt, dat men rekening heeft gehouden met het aanbrengen van nog een, of een hogere bovenverdieping. Deze is nooit gerealiseerd. Stookplaatsen bevonden zich op de begane grond tegen de achtergevel en op de verdieping te weerszij den van de scheidingsmuur bij de traptoren. In het voorhuis werd op de begane grond niet gestookt. Op de zolders zijn de rookkanalen nog zichtbaar.

Ter plaatse van de eerste moerbalk was in de achterzaal op de begane grond een travee afgescheiden door een 1 1/2 steens muur (formaat baksteen 24,5/25 × 12 × 5,8/6,3 cm). De muur is mogelijk vòòr of omstreeks 1600 aangebracht, gezien het baksteenformaat en gegeven het feit dat er een deurtje uit die tijd vanuit de traptoren op uit komt. Met zekerheid is de datering echter niet meer vast te stellen. De muur zou onderdeel uitgemaakt kunen hebben van een publieke tribune voor de erachter liggende rechtkamer of vierschaar. De beide boven elkaar liggende, zandstenen venstertjes links naast de traptoren verlichtten de tribune en de hieronder liggende ruimte.

Bij de restauratie van 1956-1960 is deze muur afgebroken en vervangen door een galerij op twee houten zuilen. Ter plaatse van de oude muur is toen een nieuw korbeelstel geplaatst. Het buitenpoortje van de traptoren heeft een korfboogvormige ingang en zou kunnen dateren van een vroeg 17de-eeuwse verbouwing, dus mogelijk uit de tijd van de verbouwing van de achterzaal, hierboven genoemd. Bij de restauratie van 1956-1960 zijn de stoep en de deur vernieuwd.

Van de vensters in de linkerzijgevel dateren er nog maar enkele uit 1473, namelijk de twee kleine vensters links van de toren op de begane grond en de vensters te weerszijden van de toren op de verdieping. Het merendeel is vernieuwd, danwel gereconstrueerd in basaltlava bij de laatste restauratie. Door het vooruit schuiven van de voorgevel uit de rooilijn kwam in beide zijgevels ruimte voor een venster in

de hoek op de verdieping, van waar de kerk en de Landpoort aan de zuidkant en de Lekpoort en kasteel Batestein aan de noord- respectievelijk noordwestkant te zien waren. Dezelfde functie vervulde het in de verhoging van de achtergevel aangebrachte venster, dat uitzicht bood op de Oostpoort (De Meyere, Lekpoort, 41, 42; Bulletin KNOB, 1959, kol.*62, 1960, kol. *59,60)

Een volgende ingrijpende verbouwing vond plaats in de jaren 1733-1737 (De Meyere, Stadhuis, 71). Het stadhuis verkeerde zoals zoveel gebouwen in Vianen in een slechte staat.

Tijdens de werkzaamheden werden de kantelen van de voorgevel afgebroken en vervangen door een ingezwenkte, afgeplatte topgevel. De voordeur, met kalf en het met snijwerk in Lodewijk XIV-vormen versierde bovenlicht werden bij die gelegenheid aangebracht. De vulling van de kruisvensters werd gewijzigd en in schuiframen met roedeverdeling veranderd. Het oude open 17de-eeuwse klokketorentje werd eveneens vernieuwd in 18de-eeuwse vormen. Een vóór het stadhuis gelegen bordes, nog vermeld in betalingen van de stad over 1736 en vaag zichtbaar op de kaart van Blaeu uit het midden van de 17de eeuw, was in het begin van de 19de eeuw al niet meer aanwezig (De Meyere, Stadhuis, 72). Ten behoeve van de schutterij werd het naastliggend pand in 1786 aangekocht en via een doorbraak in het muurwerk op de begane grond bij het stadhuis getrokken.

■ Stadhuis te Vianen voor restauratie met 18de-eeuwse gevelbeëindiging en raamverdeling, opname 1955

In 1839 vond een belangrijke wijziging in de indeling van het stadhuis plaats: in het voorste gedeelte van de begane grond en de verdieping werd een scheidingsmuur gezet en daartegenaan op de begane grond werd een tussenverdieping ingebracht, waarin de secretairie werd gevestigd. Beneden en op zolder waren cellen ingericht. Toen werden tevens enkele reparaties en verfraaiingen uitgevoerd: in de raadzaal in het achterste gedeelte van de begane grondverdieping werd een met stucwerk gedecoreerde schouw aangebracht en in de rolkamer op de verdieping werd een schoorsteen tot op zolder weggebroken. Het muurwerk werd van onkruid ontdaan, opnieuw gevoegd en gepleisterd. Vensters werden geheel of gedeeltelijk van roederamen voorzien. Eén venster, in de noordgevel op de begane grond werd gedeeltelijk dichtgezet in verband met de daarachter liggende tussenverdieping. Het houtwerk van deuren en luiken in het inwendige werd in een eiken-imitatiekleur geschilderd. De naast het stadhuis gelegen Hoofdwacht werd aan de achterkant ter lengte van 1,30 m ingekort en van een nieuw dak met pannen voorzien. In het bestek van de vernieuwingen en veranderingen aan het stadhuis wordt nadrukkelijk melding gemaakt van het opnieuw toepassen van afkomend materiaal, over het algemeen de baksteen, aan de nieuw op te trekken gedeelten.

Tussen 1926 en 1929 werden het stadhuis en de naastliggende Hoofdwacht (De Meyere, Stadhuis, 75) verbouwd. Daarbij werd het buurpand gesloopt en kwam het oude muurwerk aan het licht waarvan hierboven reeds sprake was. Op deze plaats werd een nieuw gebouw neergezet, waarin de cellen werden opgenomen, die daarmee van de begane grond in het stadhuis verdwenen. De cachotten op zolder zijn bij de restauratie in 1956 en volgende jaren verwijderd.

Veel ingrijpender was de restauratie die plaats vond in de jaren 1956-1960, onder leiding van het architectenbureau ir. T. van Hoogevest te Amersfoort, waarbij ook de achter het stadhuis gelegen opstallen van het voormalige gasthuis met kapel betrokken werden.

Aan het uitwendige werden de kruisvensters in basalt-lava gereconstrueerd aan de hand van nog aanwezige gegevens, de spitsboogvelden met traceringen boven de vensters werden weer met mergel ingevuld en hersteld, evenals het in de Tweede Wereldoorlog beschadigde 18de-eeuwse snijraam boven de ingangspartij, dat gecompleteerd werd. De in de 18de eeuw aangebrachte geveltop werd door vijf in plaats van zeven kantelen, zoals op een tekening van omstreeks 1735 staat aangegeven, vervangen. In het inwendige werd de tussenverdieping van 1839 weggebroken, alle stookplaatsen werden afgebroken. Kap en balklagen werden hersteld en vernieuwd. Het naastliggende pand aan de Voorstraat werd, wederom, helemaal verbouwd.

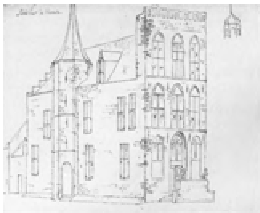

■ Stadhuis van Vianen in de 18de eeuw door C. Pronk, coll. RPK, Amsterdam

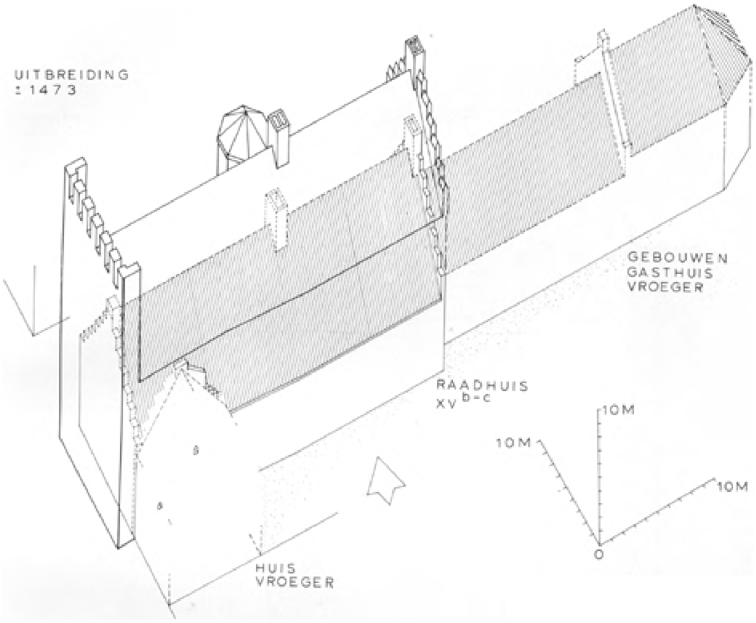

■ Vianen, stadhuis
- Isometrische tekening van de verschillende bouwfasen
Schaal 1:300. Tekening J. Jehee, 1987

De gebouwen van het voormalige gasthuis werden gerestaureerd, waarbij onder andere de kap van de kapel werd verlaagd. Het voormalige gasthuis werd vervolgens bij het stadhuis getrokken.

Tussen 1981 en 1984 werd het stadhuis naast het middeleeuwse gedeelte uitgebreid door het architectenbureau Zanstra, De Clercq Zubli, Van den Oever & Partners te Amstelveen. Daarbij werd niet alleen het al diverse malen verbouwde pand Voorstraat 30 betrokken, maar ook de rechts daarvan gelegen nummers 32 en 34. De zuidgevel van het oude stadhuis werd zichtbaar gemaakt, door een aangrenzende smalle strook onbebouwd te laten. Via een transparante ingangspartij zijn het oude deel en het nieuwe stadskantoor toegankelijk. De monumentale panden 32 en 34 werden aan de buitenzijde gerestaureerd. Inwendig werden zij aan de nieuwe bestemming van stadskantoor aangepast. De gevels aan Kerkstraatzijde zijn bij die gelegenheid nieuw opgetrokken en iets uit de rooilijn teruggelegd.

Indeling

Het oudste, 15de-eeuwse gebouw bestond uit een grote hal met een kleinere kamer daarachter, een indeling, die niet anders was dan die van grote woonhuizen in die tijd. Het enige verschil is dat bij het raadhuis in het voorste deel een stookplaats ontbreekt, omdat daar de vierschaar was gevestigd. Een vergelijkbare situatie als in Vianen treft (of trof) men aan in Brielle, Geertruidenberg en Tholen. In Vianen was de raadzaal oorspronkelijk in het achterste gedeelte gevestigd, waar dus ook de enige stookplaats was. Het voorste stuk zal als een soort overdekte markthal, een burgerzaal of andere openbaar toegankelijke ruimte gefunctioneerd kunnen hebben, een in de 15de eeuw niet ongebruikelijke combinatie van functies.

Na de verbouwing in 1473 kwam er meer ruimte ter beschikking. De lagere rechtspraak vond beneden in het achterste deel plaats, waar vermoedelijk ook een

publieke tribune stond opgesteld, de Kamer van Justitie kwam op de verdieping van het vernieuwde

■ Voormalige Gasthuiskapel te Vianen voor restauratie, opname 1955

stadhuis terecht (De Meyere, Stadhuis, 78).

Tot in de 18de eeuw is deze indeling courant gebleven ('.... een ruimte aan den Ingang, waar agter de Sekretary en Regtkamer, en boven met de Griffie en Raadkamer,...' (Tegenwoordige Staat, 523, 524).

De gemeente was overigens niet de enige gebruiker van het gebouw. Het dijkscollege 's Lands van Vianen was tot 1856 mede-eigenaar en tot 1902 huurder van ruimtes in het gebouw (De Meyere, Stadhuis 83).

Na de restauratie in de jaren '50 waren op de begane grond de trouwzaal en secretarie gevestigd, op de verdieping bevonden zich de raadzaal en de museumzaal. De vroeg 17de-eeuwse schouw in de Commissiekamer is in die tijd aangebracht. Het burgemeestersvertrek werd in de achter het raadhuis liggende kapel van de voormalige Gasthuisgebouwen ingericht. De huidige indeling is, na de uitbreiding in 1981 en volgende jaren, de burgerzaal/trouwzaal in het voorste gedeelte op de begane grond en een kantine in het achterdeel. Raadzaal en Commissiekamer bevinden zich op de verdieping.

Exterieur

De twee verdiepingen hoge voorgevel wordt beëindigd door een scherm met vijf kantelen. Op de begane grond zit

■ Voormalige Gasthuiskapel en achtergevel van het stadhuis te Vianen na restauratie, opname 1975

een in 18de-eeuwse vormen uitgevoerde dubbele voordeur met gesneden bovenlicht en fors geprofileerde dagkanten, met van diefijzers voorziene kruisvensters aan weerszijden. Op de eerste en tweede verdieping zitten telkens drie kruisvensters, waarvan de twee buitenste op de tweede verdieping blind zijn uitgevoerd. De voordeur en vensters zijn van spitsbogen met traceerwerk voorzien, waarin wapens zijn opgenomen van de families Van Valkenburg, Brederode en Van der Marck op de begane grond en van de steden en dorpen Lexmond, Meerkerk, Hei- en Boeicop, Ameide, Lakerveld (= het Viaanse wapen) en Tienhoven op de verdieping, van linksboven naar rechtsonder boven de verdiepingvensters. De wapens van de steden en dorpen zijn bij de restauratie van 1956-1960 aangebracht. In de latei boven de voordeur bevindt zich een banderolle met'audi alteram partem' en het stadswapen van Vianen. Onder de vensters loopt een waterlijst. Voorts bevat de voorgevel rechte staafankers.

De achtergevel eindigt in een trapgevel met ezelsrugafdekking. Bouwsporen van een trapgevel, behorend tot het vroeg 15de-eeuwse raadhuis zijn

duidelijk zichtbaar. Bouwnaden van een in 1735 gerepareerd schoorsteenkanaal, behorend tot de Gasthuisgebouwen lopen tot aan de geveltop.

Voorts zijn twee venstertjes te zien, waarvan het bovenste is dichtgezet. Op de begane grond is de linkerzijgevel van rechts naar links geleed met twee kruisvensters in basaltlava met getoogde ontlastingsbogen, na de traptoren met twee nog 16de-eeuwse zandstenen venstertjes boven elkaar en twee zandstenen kruisvensters. Op de verdieping zitten voor de traptoren drie kruisvensters en een kruisvenster erna. Het muurwerk eindigt beneden links tot halverwege het kruisvenster met klezoren in de koppenlagen op de hoek. Een uitgemetselde, geprofileerde bakstenen gootlijst sluit de gevel aan deze kant af.

De traptoren is twee verdiepingen hoog, heeft op de begane een korfboogvormig gemetselde toegang met geprofileerde dagkanten en is van lichtspleten voorzien, waarvan er enkele nog origineel zijn. Een achtkante spits met leien besluit de toren, waaronder vierkante gaten op regelmatige afstand van elkaar zitten en een uitgemetselde, geprofileerde gootlijst, bestaande uit afwisseld baksteen en natuursteenblokjes.

De rechterzijgevel is thans opgenomen in de hal van het stadskantoor. Sporen van verschillend metselwerk, behorend bij een ouder buurpand, zijn, na de uitbreiding en restauratie van 1981 aan het licht gebracht. Op de begane grond zijn de toegangen tot de Burgerzaal en de kantine, alsmede een half en een heel kruisvenster. In het oudste metselwerk zit ter halver hoogte een kaarsnis met een schuine afdekking. Een tweede kaarsnis bevindt zich in dit gedeelte tussen beide verdiepingen in. Op de verdieping zitten een doorgang naar de Raadzaal, drie (originele) kruisvensters met getoogde ontlastingsbogen en een eveneens getoogde, in 1981 opengemaakte doorgang naar de Commissiekamer, waarnaast een vertanding in steen. Tandlijst onder dakrand.

Interieur

Vanuit de hal, de traptoren en via grote deuren in de voorgevel is de Burgerzaal toegankelijk. De samengestelde balklaag met korbelen en sleutelstukken met peerkraalprofiel verdeelt de ruimte in vijf vakken. De kruiskozijnen hebben alle binnenluiken en grote vensterbanken. In de rechtergevel bevindt zich een doorgang naar de hal van het stadskantoor en een muurkast met strokendeur. Hardstenen vloer.

De achterzaal is toegankelijk via de traptoren, de rechterzijgevel en de achtergevel, vanuit de voormalige Gasthuisgebouwen. De samengestelde balklaag beslaat vier vakken en heeft moerbalken met korbelen en sleutelstukken als voor. Aan de linkerzijde zit een kloosterkozijn en twee kruiskozijnen. Aan de rechterkant is de doorgang naar de passage van het stadskantoor en is een kruiskozijn aanwezig. In de eerste travee is bij de laatste restauratie van het raadhuis een galerij op houten zuilen aangebracht, die via de traptoren door een vroeg 17de-eeuwse opgeklampte eiken deur met sierlijk bewerkte sleutelplaat toegankelijk is. In de scheidingswand zit een muurnis, die wordt afgesloten met twee 17de-eeuwse deurtjes. Via de passage in het stadskantoor en de traptoren is de raadzaal op de verdieping te bereiken. De samengestelde balklaag is gelijk aan die van de Burgerzaal. Ook hier zijn kruiskozijnen met binnenluiken en vensterbanken.

De Commissiekamer is toegankelijk via de traptoren en vanuit de centrale hal. Hier was enige tijd het Stedelijk Museum van Vianen gevestigd. De samengestelde

balklaag is gelijk aan die in overige de vertrekken, evenals de kruiskozijnen met binnenluiken. Tegen de wand met de Raadzaal is een schouw opgesteld, samengesteld uit diverse 17de- en 18de-eeuwse onderdelen, die hier ten tijde van het museum is geplaatst.

Via de gemetselde traptoren die door smalle lichtspleten wordt verlicht en waarin een bakstenen spiltrap met houten wellen is opgenomen zijn de beide zolders te bereiken, waarvan de voorste een venster in de voorgevel heeft.

Restanten van de rookkanalen zijn op de scheidingsmuur en tegen de achtergevel zichtbaar. De 15de-eeuwse kapconstructie is in het voorgaande aan de orde gekomen.

Overig

In het stadhuis wordt een aantal portretten bewaard, waarvan wordt aangenomen dat zij afkomstig zijn van het kasteel Batestein.

In de Burgerzaal hangen zes portretten, waaronder vijf leden, al dan niet aangetrouwd, van het geslacht Van Brederode en een 20ste-eeuwse kopie naar een 17de-eeuws portret van vermoedelijk Lodewijk van Nassau.

In de Raadzaal hangen vier Nassau en twee Brederode portretten.

Tegen de achterwand van de Burgerzal hangt een doek van Hendrik Vroom (gesign.) uit omstreeks 1620, dat de thuiskomst van Johan Wolfert van Brederode en zijn eerste vrouw Anna Johanna van Nassau-Siegen na hun huwelijk in 1619 voorstelt.

Boven de schouw in de Commissiekamer hangt een portret van Ernst Casimier van Nassau-Dietz.

Kerkelijke gebouwen

Geraadpleegde archieven

■ Archieven RDMZ

Bronnen en literatuur

■ Dunk, Th.H. von der, Wat er staat is zelden Waterstaat, doctoraalscriptie Amsterdam 1986,2 dln. (aanwezig bibl. RDMZ); Van Gent, 138 e.v., 154 e.v., 166 e.v., 217 e.v., 243 e.v., 252 e.v.; Janse, H., De Lotgevallen der Nederlandse Kerkgebouwen, Zaltbommel 1969, 114, 115, 122 e.v., 131, 132; Jongepier, Jan en Andries Monna, Kerken van Cuypers in oude ansichten, Zaltbommel 1984, 52; Joosting en Muller II, 52,54, Kuile, E.H. ter, De torens van Nederland, Amsterdam 1946; Leeuwenberg, H.L.Ph., 'Een katholieke schuilkerk in Vianen (ca. 1650-1808)', In het land van Brederode, 11e jrg. (1986), nr 1/2,3-10; Leurs, St., 'Eenige vergelijkende beschouwingen over torenarchitectuur in de Kempen, langs den Rijn, in Holland en Zeeland', Het Gildeboek, 1926-27, 26-31; Post, R.R., Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen, I, Utrecht/Antwerpen 1957, 209; Rogier, L.J., Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw; 2e dr. Amsterdam Urbi et Orbi, 1947, 3 dln., II, 403; Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, Den Haag, 1972, 55; Steensma, R., Opdat de ruimten meevieren, Baarn 1982; Steensma, R. en C.A. van Swigchem (red.), Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986; Temminck Groll, C.L., 'De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen', Bulletin KNOB, zesde serie, jrg. 10 (1957), 65-94;

(Zie ook de literatuuropgave bij de beschrijving van de kerken in de steden en de dorpen).

Het merendeel van de kerken in de steden en dorpen van de Vijfheerenlanden, is gebouwd in de vóór reformatorische tijd ten behoeve van de rooms katholieke eredienst. Zij vielen onder het bisdom Utrecht, dat sedert waarschijnlijk de 12de eeuw in een aantal aartsdiaconaten was onderverdeeld (Post I, 209; Joosting II, 52).

De parochies van Vianen, Heikop, Everdingen, Hagestein en Lexmond ressorteerden onder het aartsdiaconaat van de proost van St. Salvator of Oudmunster; de laatste drie vielen aanvankelijk onder de gecombineerde kapittels van de Dom en Oudmunster. Ook de parochie van Zijderveld behoorde tot het aartsdiaconaat van Oudmunster; in de 16de eeuw wordt zij echter in de registers van St. Marie vermeld. De kerk van Schoonrewoerd behoorde eveneens onder de proost van St. Marie.

Asperen, Heukelum en Spijk vielen aanvankelijk onder het aartsdiaconaat van de proost van Tiel, die in 1314 met zijn kapittel naar Arnhem verhuisde en sedertdien daarnaar heette (Joosting II, 54). Leerdam, Oosterwijk, Kedichem, Nieuwland en Leerbroek tenslotte behoorden alle tot het aartsdiaconaat van Tiel - Arnhem.

Algemeen

De middeleeuwse kerkgebouwen zijn alle tussen 1566 en 1614 door de hervormden in gebruik genomen en zijn dat tot op de dag van vandaag gebleven. In de Vijfheerenlanden heeft geen restitutie plaats gevonden, ook al omdat de rooms katholieken maar weinig vaste grond onder de voeten hadden in de eeuwen na de Reformatie, dit ondanks missieactiviteiten in de 17de en 18de eeuw. Zo had Vianen in de 17de en 18de eeuw twee staties, één van de Jezuïeten en één van de Franciscanen. De Jezuïtenstatie is na 1730 vervangen door een seculiere statie, van waaruit het omringende land bediend werd. De andere roomskatholieke statie, waarvan de schuilkerk in de Achterstraat stond, is in het begin van de 18de eeuw overgegaan naar de Jansenisten (Leeuwenberg, 9). In Leerdam en omgeving was in 1656 een Franciscaan werkzaam, maar een groot percentage aan rooms katholieken leverde dit niet op. In het begin van de 19de eeuw was in de meeste dorpen niet meer dan 1 à 2 procent van de inwoners rooms katholiek. Alleen in Vianen, Hagestein en Everdingen lag het percentage aanmerkelijk hoger, namelijk 28,43% in Vianen, 65,40% in Hagestein en 31,52% in Everdingen. Aangenomen wordt dat dit verschil de invloed weerspiegelt van de ambachtsheer en de intensieve missie in de naastliggende gebieden Culemborg en Schalkwijk (Rogier II, 403).

Reformatie

De overgang naar de Reformatie en het aanstellen van predikanten vond voor de verschillende steden en dorpen in de volgende jaren plaats:

Vianen: 1566 (beeldenstorm en eerste predikatie); 1579 (predikant)
Asperen: 1566, beeldenstorm; 1573 predikant
Leerdam: 1573
Heukelum: 1574
Leerbroek: 1578
Lexmond: 1581
Zijderveld: 1581
Oosterwijk: 1582
Hagestein: 1586
Schoonrewoerd: 1586 (eerste, tijdelijke, predikant); 1606 (vaste predikant)
Kedichem: 1588
Nieuwland: 1595
Hei- en Boeicop: 1598
Everdingen: 1603
Spijk: 1614

De kerkelijke gemeenten in de steden en dorpen ressorteren thans onder de classis Gorinchem.

Nieuwbouw voor de gereformeerden heeft in de 17de en 18de eeuw niet plaats gehad. De ter beschikking staande ruimte was voldoende en soms meer dan dat. Zo is er in Hagestein, na het instorten van het schip in de 17de eeuw, tot 1829 in het koor gekerkt. In Heukelum duurde het een dertig jaar, voordat de kerk (zeer gedeeltelijk) na de stadsbrand van 1699, weer werd opgebouwd. In Everdingen nam men na 1810 eveneens genoegen met het, na instorting van de kap van het schip, nog resterende koorgedeelte.

Andere kerkgenootschappen als de evangelisch lutherse gemeente in Leerdam, de diverse gereformeerde denominaties en de Joodse gemeenschappen in Vianen en Leerdam bouwden hun eigen bedehuizen vanaf de 18de en de loop van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Hier zal nader op worden teruggekomen aan het eind van dit hoofdstuk.

Lotgevallen

Geen van de middeleeuwse kerken is in haar oorspronkelijke staat tot ons gekomen. Rampen als overstromingen, branden en oorlogshandelingen, alsmede ingrijpende restauraties, voornamelijk ná de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd, zijn daar de hoofdoorzaak van.

De kerken van Hei- en Boeicop en Schoonrewoerd werden door plunderende troepen in onderscheidenlijk 1380 (Jan van Arkel) en 1479 (Gorkummers) in brand gestoken. Voor zover valt na te gaan heeft de Tachtigjarige Oorlog geen of weinig schade aan de kerkgebouwen in de Vijfheerenlanden aangericht, in tegenstelling tot kerken in overige delen van Zuid-Holland en aangrenzende gebieden in Gelderland. Van de kerk van Hagestein is bekend dat zij ernstig beschadigd is tijdens het beleg van de stad in 1405 en in 1567 toen zij door de Geuzen onder

aanvoering van Hendrik van Brederode is geplunderd. Pruisische soldaten plunderden in 1787 het stadje en de kerk, waarbij de kansel en kanselbijbel onder andere beschadigd werden.

Overstromingen en stormen hebben in dit laaggelegen, vlakke land relatief meer schade aangericht. Bij opgravingen tijdens de restauratie van de kerk van Heukelum, werd op een 13de-eeuwse vloer een sliblaag van 25 cm aangetroffen, die wijst op een watersnoodramp omstreeks 1340. Bij dijkdoorbraken in 1799 en 1809 werden de kerken van Heukelum, Oosterwijk en Kedichem beschadigd. De dreiging van het water was dan ook de aanleiding om diverse kerken op een verhoogd terrein te bouwen (Leerbroek, Nieuwland en Zijderveld).

De orkaan van 1 augustus 1674, die met name het midden van het land teisterde en die onder andere het schip van de Utrechtse Dom heeft doen instorten, heeft eveneens schade toegebracht aan de kerkgebouwen te Asperen en Schoonrewoerd, waar de kappen van het schip bezweken. Asperen werd in 1717 nogmaals door een storm getroffen, waardoor ditmaal een gedeelte van de kap en een stuk van de gevel teloor gingen. Beide kerken werden in de jaren daaraanvolgend weer opgebouwd, in Schoonrewoerd in een versobering van de oorspronkelijke gotische vormen, in Asperen naar wordt aangenomen volgens de oude gegevens. In het laatste geval is dit minder goed meer na te gaan, aangezien de kerk in 1896 helemaal is uitgebrand, waarbij alleen het opgaande muurwerk gespaard is gebleven, maar waarbij de raamtraceringen zijn verdwenen.

De voornaamste bedreiging van de middeleeuwse gebouwen vormden de talrijke branden, die meestal ontstonden door blikseminslag of door het overspringen van vuur tijdens een stadsbrand. In 1463 woedde in Asperen een stadsbrand, waarbij zeer waarschijnlijk de hele kerk, misschien met uitzondering van het koor, teloor gegaan is. Bij de brand in 1896 bleef te Asperen tenminste de toren nog redelijk gespaard. In 1498 brandde de kerk te Everdingen af en werd vrij snel daarna weer herbouwd. Een felle brand legde omstreeks 1600 de kerk van Hagestein in de as: alleen de toren en het koor bleven bewaard. Het zou tot 1830 duren voordat de kerk weer helemaal herbouwd was. Blikseminslag deed in 1699 de Heukelumse kerk in vlammen opgaan. Het nog resterende gedeelte van het koor werd provisorisch gedicht. Pas in 1728 werd dit weer aan de westkant naar een, kleinere en lagere, aanbouw, merkwaardig genoeg ook weer in een gotische vormgeving, geopend. In 1772 werd de Heukelumse toren het slachtoffer van een grote stadsbrand. De Grote kerk van Vianen werd door een brand in 1540 zo ernstig beschadigd, dat zij in feite geheel herbouwd moest worden. Van die gelegenheid werd een gunstig gebruik gemaakt, namelijk door de kerk een geheel nieuwe opbouw en daarmee ook een geheel nieuwe ruimtewerking te geven. Ook de kerk van Leerbroek is ten

■ Schip en toren van de hervormde kerk te Asperen na de brand van 1896, opname 1896

prooi aan de vlammen gevallen: in 1935 brandde zij helemaal uit, om weer in de jaren daaropvolgend in de oude vormgeving herbouwd te worden. Het opgaand muurwerk heeft men daarbij gehandhaafd. Alleen in de koorsluiting is sprake van een bescheiden eigentijdse oplossing in de raamopeningen.

De Reformatie heeft maar weinig invloed op het uiterlijk van de kerkgebouwen gehad, op de inrichting echter des te meer. In Spijk heeft vrij kort na de Reformatie een verbouwing plaats gevonden, ter verbetering van de lichttoetreding. Of een en ander samenhangt, is niet duidelijk. Bij de nieuwbouw uit 1728 aan de kerk van Heukelum werd een voor de protestantse eredienst zo gewenste symmetrische ruimte geschapen, waar de preekstoel precies in het midden van de lange zijde werd opgesteld, zodat die van alle zijden even goed te zien was.

In Asperen, Heukelum, Leerdam, Hagestein en Vianen is er sprake van schade ten gevolge van de Beeldenstorm in de jaren 1566 en daaraan volgend. De beeldenstormers hebben zich met name gericht op het afhakken van wapens (Leerdam), het meevoeren van ijzerwerk en klokken (Hagestein) en het kapot slaan, danwel verwijderen van aan de roomskatholieke eredienst herinnerende inventaris. De kerkgebouwen werden in de jaren na de Reformatie ontdaan van altaren, sacramentshuizen en beelden, doopvonten werden stuk geslagen en begraven (Heukelum) of als voet onder de nieuwe preekstoel gebruikt (Hagestein) en muurschilderingen werden overgewit, om pas bij restauraties in de 20ste eeuw aan het licht te komen (Leerdam en Lexmond).

In de loop van de 17de eeuw werden alle kerken met nieuw meubilair als een preekstoel, herenbanken, doophekken, psalm- en rouwborden en (koperen) lezenaars, kandelaars en kronen uitgerust. Van het meubilair uit deze periode is veel inmiddels weer vervangen, zij het dat over het algemeen de preekstoel met lezenaar, soms de doopbekkenhouder, hier en daar de koperen kronen en delen

van herenbanken behouden blijken te zijn. In een apart hoofdstuk zal aandacht geschonken worden aan de inventaris van de hervormde kerkgebouwen.

In de 18de en 19de eeuw was de technische staat van de gebouwen over het algemeen slecht, te wijten aan hetzij achterstallig onderhoud (Vianen en Leerdam), aan slechte funderingen, waardoor muurwerk ging verzakken (Nieuwland), of aan provisorische en daardoor niet afdoende herstellingen na rampen als stormen of branden. Alle kerken zijn in de 19de eeuw in meerdere of mindere mate hersteld, een herstel dat dan gepaard ging met het aanbrengen van een pleisterlaag uit esthetische danwel technische overwegingen (Everdingen, Hei- en Boeicop, Lexmond, Leerdam, Schoonrewoerd) en het vervangen van raamtraceringen met houten of gietijzeren vullingen. Het inwendige van de kerk te Leerdam werd zelfs geheel nieuw ingericht. Enkele kerkgebouwen werden afgebroken en door nieuwbouw vervangen (Oosterwijk, kerk en toren in 1872-'73, het koortje is in de nieuwe kerk opgenomen; Kedichem, kerk in 1867; Zijderveld, kerk en toren in 1830, enig muurwerk is in de nieuwe kerk opgenomen), andere werden gedeeltelijk afgebroken (Nieuwland, zijbeuken in 1841, Everdingen, grootste gedeelte

■ De hervormde kerk van Oosterwijk voor de afbraak van schip en toren in 1872-'73, repro naar foto voor de afbraak

van het schip in 1810, toren in 1820 en volgende jaren).

Ook in de 20ste eeuw gingen de ingrijpende wijzigingen door, ingegeven door de technische staat (Spijk), of door een drang naar vernieuwing en terugbrengen naar een soms vermeende, oorspronkelijke staat, met in vele gevallen voorbij gaan aan een historisch gegroeide situatie (Lexmond en Leerdam). Vooral de buitenbepleistering en het meubilair heeft het daarbij moeten ontgelden. Op de restauratie van de kerken zal elders worden teruggekomen.

Ligging

De middeleeuwse kerken liggen vrijwel alle midden tussen de bebouwing van de stad of het dorp. De kerken in Asperen en Vianen vormen daarop een uitzondering: zij liggen aan het noordelijk, respectievelijk zuidelijk uiteinde van de stad. De kerk van Spijk lag tamelijk geisoleerd en nogal wat verwijderd van de boerderijen aan de Zuider Lingedijk. Dit hield verband met de situering van het voormalige in de vorige eeuw afgebroken kasteel van Spijk, dat op dezelfde hoogte als de kerk lag, maar aan de buitenkant van de Lingedijk. In verband met wateroverlast liggen, zoals gezegd, enkele kerken op een verhoogd terrein: Heukelum, Leerbroek, Nieuwland en Zijderveld.

De kerken zijn alle, met graduele afwijkingen, georiënteerd en worden dikwijls omringd danwel begrensd door een kerkhof, dat in vele gevallen nog in gebruik is. Bij Leerdam, Vianen, Lexmond en Hei- en Boeicop is het oude kerkhof bij de kerk geruimd.

Type

In de Vijfheerenlanden komen geen basilicale kerken voor, waarbij het middenschip met vensters boven de daken van de zijbeuken uitrijst. De meeste kerken zijn ofwel eenbeukig van opzet, ofwel gebouwd als pseudobasiliek. De Grote kerk van Vianen vormt hierop een uitzondering. Na als pseudobasiliek te zijn gebouwd, werd zij in de 15de eeuw verbouwd tot een hallekerk, waarbij midden- en zijbeuken even hoog waren opgetrokken. Na de brand in 1540 werd zij wederom gewijzigd, nu in een kruiskerk met een transept en één smalle en drie brede traveeën (in plaats van zeven smalle) met dwarskappen die even hoog zijn als het middenschip.

De éénbeukige kerk blijkt bij kleine parochies, waar de middelen bescheiden waren het meest gebruikte type te zijn. De eenvoudigste hebben geen uitgewerkt koor. Het 14de-eeuwse koor van de kerk te Oosterwijk, dat bewaard is gebleven en na de afbraak/verbouwing van 1872-'73 als consistorie is ingericht, heeft een rechte afsluiting. De oudste fase van de kerk in Heukelum had, getuige opgravingen, eveneens een rechtgesloten koor. In twee gevallen is bij opgravingen tijdens de restauratie een rondgesloten, later overigens gewijzigde, koorsluiting aangetroffen (Hei- en Boeicop en Spijk). Waarschijnlijk had het oude, 13de-eeuwse (driebeukige?) schip van de Leerdamse kerk ook een rechthoekige of een ronde koorsluiting.

Het merendeel van de, over het algemeen uit de 14de en 15de eeuw daterende kerken, waarvan de torens doorgaans een eeuw ouder zijn, hebben een driezijdig gesloten koor, veelal van steunberen voorzien. Bij Hagestein, Hei- en Boeicop (koorsluiting afgebroken), Schoonrewoerd, Zijderveld, Everdingen (vijfzijdig gesloten) en de kapel te Helsdingen is het koor even breed als het schip. De eenbeukige kerken van Spijk, Oosterwijk. Hei- en Boeicop en Leerbroek (koor afgebroken) hebben een koor (gehad). dat smaller was dan het schip. Hoewel de kerk van Nieuwland ook een wat smaller koor heeft, hoort zij niet in deze opsomming thuis, aangezien zij in oorsprong driebeukig was.

Het eenbeukige kerkgebouw kon, ondanks een geringe hoogte, toch een breed schip bezitten: het schip van de kerken te Hei- en Boeicop en Schoonrewoerd is 11 meter breed, dat van Leerbroek zelfs 14 meter.

Een zeldzaam type is de een beukige kruiskerk, waar er maar één van is in dit gebied, namelijk de kerk van Lexmond, die daarbij een tamelijk diep koor bezit. Vooral in de provincie Utrecht komt het type van de eenbeukige kerkjes met lagere transepten voor.

Daar waar de eenbeukige kerk in ruimtelijk opzicht niet meer voldeed, was de driebeukige pseudobasiliek de aangewezen oplossing. Dit type kerk, waarbij het middenschip wèl boven de zijbeuken uitrijst, maar niet zo hoog, dat er plaats is voor bovenlichten, zoals dat bij een basiliek het geval is, en waarbij òf middenschip en zijbeuken onder een doorgaande kap liggen (Leerdam), òf de lessenaarsdaken van de zijbeuken tot dicht onder de daklijst van het schip kunnen reiken (Asperen), is (of was) aanwezig in As peren, Heukelum (in aanzet), Leerdam, Nieuwland (zijbeuken afgebroken) en Spijk.

Naast het voordeel van de ruimtewinst had de pseudobasiliek een groot nadeel, namelijk de ongunstige verlichting via de betrekkelijk laag geplaatste vensters in de zijbeuken. Een lichtbeuk ontbrak immers. Bij het in de Vijfheerenlanden toegepaste systeem van houten tongewelven in de kap bij de kerken was dat bezwaar nog veel groter dan bij een elders gebruikelijk stenen gewelf, dat over het algemeen wit gepleisterd is en daardoor het licht kan weerkaatsen. Alleen het koor van de kerk van Leerdam heeft een stenen netgewelf.

Men heeft voor het euvel van de lichttoetreding naar oplossingen gezocht door bijvoorbeeld de lange gevels van de zijbeuken te doorbreken met topgeveltjes, waarin hoog opgaande vensters aangebracht konden worden. Bij de kerk van Spijk is dit het geval. Hoe de oplossing bij de Nieuwlandse pseudobasiliek

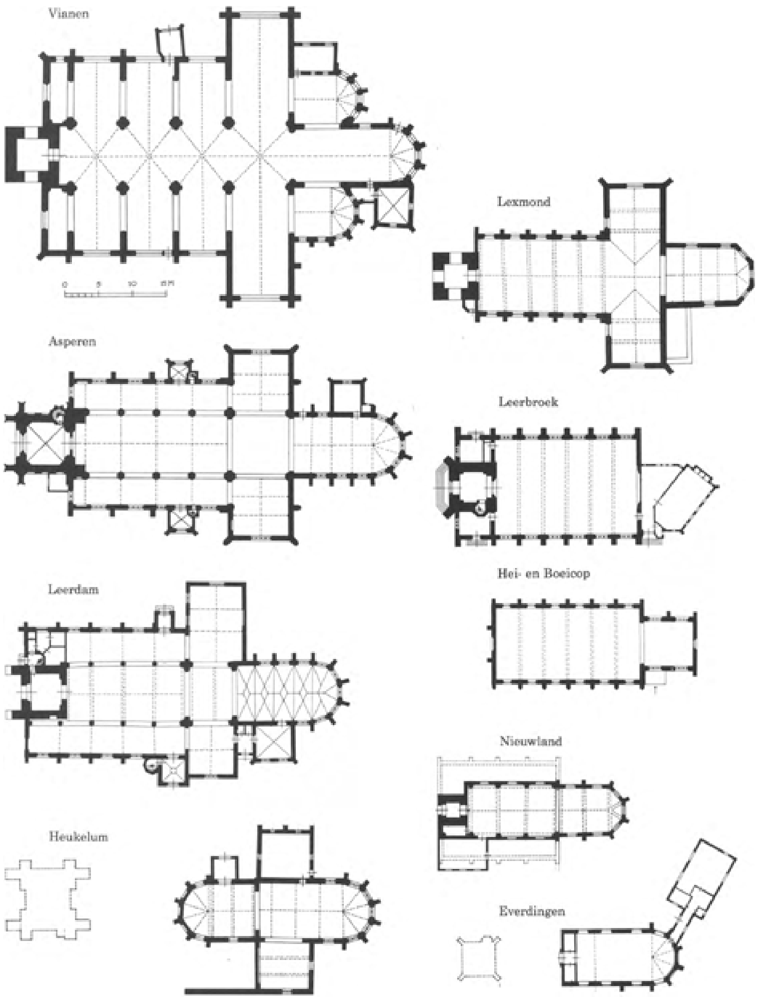

■ Middeleeuwse kerken in de Vijfheerenlanden
- Schematische plattegronden; reconstructies zijn gestippeld.
Schaal 1:600. Tekening naar gegevens in archief RDMZ, door J. Jehee, 1986-1987

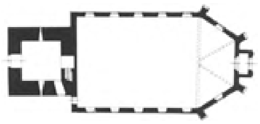

Schoonrewoerd

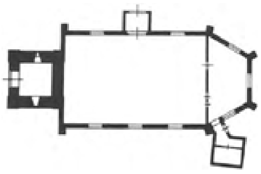

Hagestein

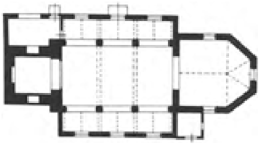

Spijk

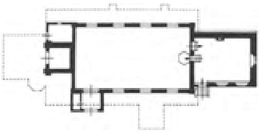

Oosterwijk

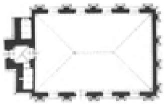

Kedichem

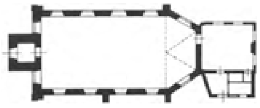

Zijderveld

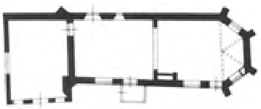

Helsdingen

is geweest, kan niet meer achterhaald worden, aangezien de zijbeuken daar in het midden van de 19de eeuw zijn afgebroken en afbeeldingen van vóór die tijd ontbreken. Het is heel wel mogelijk dat een dergelijke oplossing aanwezig was aan de zuiderzijbeuk bij de kerk van Heukelum. Het schip is echter na een brand in 1699 afgebroken, waardoor de gegevens teloor gegaan zijn.

Alle pseudobasilieken, of hetgeen daarvan resteert, in dit gebied hebben een enkelvoudig, drie- of vijfzijdig gesloten koor van vier (Heukelum en Spijk twee) traveeën diep zonder omgang. Zij komen mét (Asperen, Heukelum en Leerdam) en zonder transept (Nieuwland en Spijk) voor. De scheibogen in het schip rusten op zuilen met kapitelen met een enkele bladrand (Asperen), met eenvoudige veelhoekige profiellijsten (Leerdam, Nieuwland) of op pijlers met lijsten (Spijk). Hoe de zuiderzijbeuk in Heukelum op het schip geopend was, is niet bekend.

Omtrent de in dit gebied afwijkende en daardoor unieke Viaanse kerk valt in het kort het volgende te zeggen. Bij de belangrijke verbouwing van 1540 en volgende jaren werd op grootse wijze gebruik gemaakt van houten dwarse tongewelven. Een gewelfconstructie met houten tongewelven overdwars, zoals dat in Vianen het geval is, gaf als belangrijk voordeel dat de lichttoetreding aanmerkelijk verbeterd werd, doordat de vensters tot aan de kruin van de overdekking kunnen opgaan. Dit is vooral van belang bij kerken, waarbij het middenschip niet direct licht ontvangt, namelijk pseudobasilieken en hallekerken. Kenmerkend voor deze groep van kerken, waarvan de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage het fraaiste voorbeeld is en waartoe ook de St. Janskerk te Gouda behoort, die in 1552 na een brand herbouwd is, zijn de met de nokrib evenwijdige tussenribben en het ontbreken van trekbalken. Dit laatste komt overigens voor bij meer jongere tongewelven in de Vijfheerenlanden. Aangezien er in de Viaanse kerk wel trekbalken voorkomen, veronderstelt Temminck Groll, dat zij wellicht later zijn toegevoegd (Temminck Groll, 83). Gezien de constructieve noodzaak en de 16de-eeuwse peerkraalprofielen aan de sleutelstukken van de trekbalken, lijkt dit onwaarschijnlijk.

Kapconstructie (fig. 1-6)

Alle van oorsprong middeleeuwse kerken hebben kapconstructies met houten tongewelven. De enige uitzondering vormt het koor van de kerk in Leerdam, dat met een stenen netgewelf is overwelfd. Hoewel het volgens aangetroffen bouwsporen kennelijk in de bedoeling heeft gelegen de kruising van deze kerk eveneens in steen te overwelven, is dat nooit ten uitvoer gebracht.

Middeleeuwse kapconstructies bevinden zich nog in de kerken te Hei- en Boeicop (schip en koor), Heukelum (koor en zuidelijke transeptarm), Leerdam (schip, zijbeuken, noordertransept en koor) en Vianen.

De kap van het Heukelumse schip dateert van de herbouw uit 1728. Bij de overige kerken zijn de kappen 19de-eeuws of zijn zij bij restauraties in de 20ste eeuw vervangen.

Alle middeleeuwse kaponderdelen zijn van eikehout; de belangrijkste onderdelen zijn gepend en getoogd.

Om de muren aan de bovenzijde te verankeren is gebruik gemaakt van een trekbalkconstructie, die bovendien de zijdelingse druk van de kapconstructie kan opvangen, zoals in het schip te Hei- en Boeicop, het schip en transept te Leerdam (fig. 3; 1) en in midden- en zijbeuken te Vianen. De constructie kan voorzien zijn van een korbeelstel (fig. 4; D). Bij kleinere overspanningen (koor te Heukelum, Vianen, Hei- en Boeicop) is deze constructie achterwege gebleven. Overigens moeten ook steunberen zorgen voor voldoende tegendruk. Bij de transepten te Leerdam en het koor te Spijk zijn deze echter afwezig.

Ontwikkeling

De resterende (laat)middeleeuwse kappen in de Vijfheerenlanden zijn binnen een periode van 150 jaar vervaardigd: het oudste is de kap van het koor te Heukelum van omstreeks 1400, de kappen van de kerken in Vianen en Hei- en Boeicop dateren uit het midden van de 16de eeuw.

De oudste kappen kenmerken zich door gemerkte sporenparen (fig. 2; E) met haanhouten (fig. 1; 2) zonder nokgordingen. Bij deze kappen hebben de tongewelven alleen maar de middennaald (fig. 1; 3). In de loop van de tijd

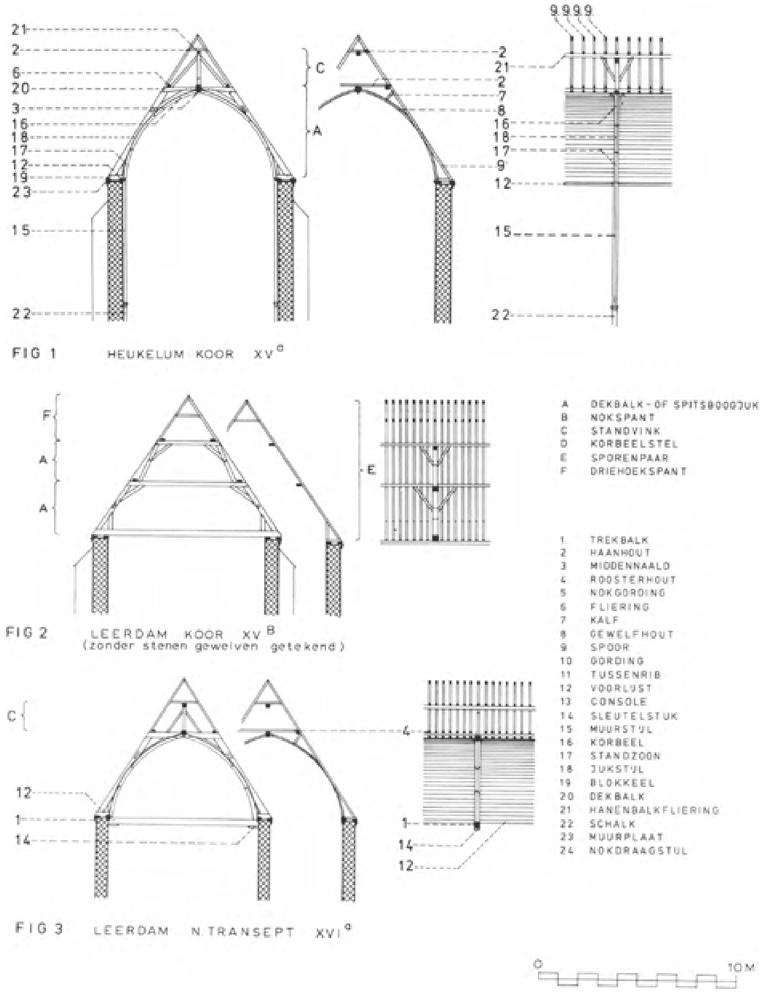
FIG 1 HEUKELUM KOOR XV a
FIG 2 LEERDAM KOOR XV B
(zonder stenen gewelven getekend)
FIG 3 LEERDAM N.TRANSEPT XVI a
A DEKBALK- OF SPITSBOOGJUK
B NOKSPANT
C STANDVINK
D KORBEELSTEL
E SPORENPAAR
F DRIEHOEKSPANT
1. TREKBALK
2 HAANHOUT
3 MIDDENNAALD
4 ROOSTERHOUT
5 NOKGORDING
6 FLIERING
7 KALF
8 GEWELFHOUT
9 SPOOR
10 GORDING
11 TUSSENRIB
12 VOORLUST
13 CONSOLE
14 SLEUTELSTUK
15 MUURSTIJL
16 KORBEEL
17 STANDZOON
18 JUKSTIJL
19 BLOKKEEL
20 DEKBALK
21 HANENBALKFLIERING
22 SCHALK
23 MUURPLAAT
24 NOKDRAAGSTIJL
0
10 M

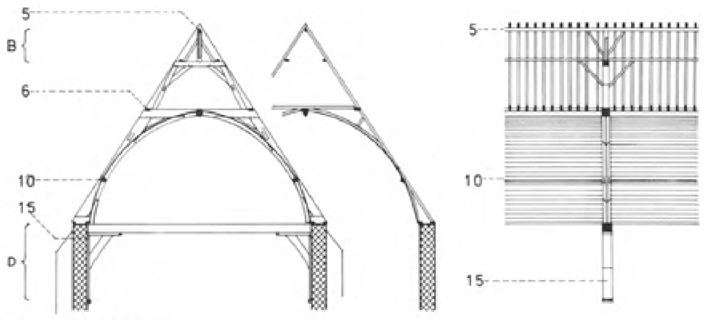

FIG 4 HEI-EN BOEICOP SCHIP
LEERDAM SCHIP XVI b-c

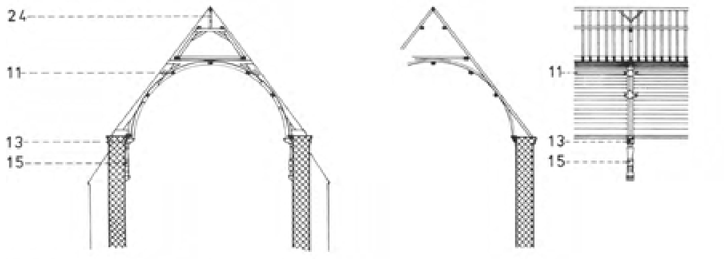

FIG 5 VIANEN KOOR NA 1540

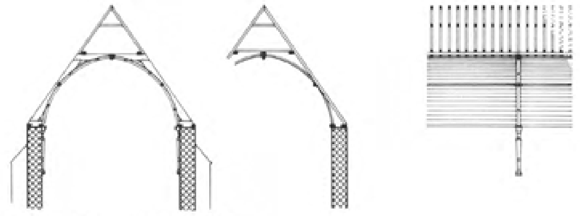

FIG 6 HEI-EN BOEICOP KOOR XVI B

■ Middeleeuwse kerken in de Vijfheerenlanden
- Verschillende kapconstructies met benaming van de onderdelen
Schaal 1:200. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

gaat het jukspant steeds meer de functie van de sporenparen overnemen. In de Vijfheerenlanden zijn diverse tussenvormen in deze ontwikkeling aanwezig: het onderste haanhout wordt niet meer aan de sporen gekoppeld en wordt dan roosterhout genoemd (fig. 3; 4); een tussenvorm is ook de standvinkconstructie (fig. 3; C) op het hoogste juk (Leerdam, noordertransept).

Bij het toepassen van de nokgording (fig. 4; 5) wordt de constructie van de sporenparen definitief ondergeschikt gemaakt aan die van de spantconstructie. Voor dit gebied gebeurt dat in het midden van de 16de eeuw. De sporen worden bij de flieringen (fig. 4; 6) onderbroken of zijn bovenin niet meer aan elkaar bevestigd, waardoor ze geen paren meer vormen (schip van Hei- en Boeicop en Leerdam).

Ook in de constructie van het tongewelf is een ontwikkeling zichtbaar. In het eerste kwart van de 15de eeuw hebben de tongewelven nog een enkele naald. Om doorzakken van het gewelf te voorkomen wordt gebruik gemaakt van kalven (fig. 1; 7) tussen gewelfhout (fig. 1; 8) en spoor (fig. 1; 9) (koor Heukelum en noordertransept Leerdam). In het midden van de 16de eeuw wordt er in het schip van Hei- en Boeicop en Leerdam een gording (fig. 4; 10) of tussenrib toegepast, na 1540 in Vianen zelfs twee per veld (fig. 5; 11).

De versiering van de houtconstructies vertoont zowel gotische als renaissance elementen. In het noordertransept van Leerdam zijn onder de voorlijst (fig. 3; 12) consoles toegepast in de vorm van een renaissance voluut, terwijl de rest van de trekbalken nog gotische sleutelstukken (fig. 3; 14) heeft. In Vianen na 1540 komen beide versieringselementen ook gelijktijdig voor: in het koor een renaissance afwerking van de muurstijlen (fig. 5; 15) en het gotische sleutelstuk met peerkraalprofiel onder de trekbalken. Een mooi bewerkte renaissance muurstijl bevindt zich in het Hei- en Boeicopse koor.

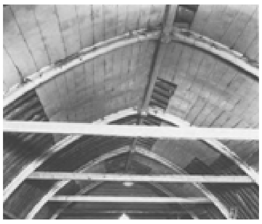

■ Houten gewelf van het schip naar het westen van de hervormde kerk te Hei- en Boeicop tijdens de restauratie, opname 1967

Telmerken

Alle kappen zijn gemerkt door middel van telmerken. De meeste met getrokken merken, links gebroken. Alleen het koor van Hei- en Boeicop heeft aan de zuidkant gebogen merken. Bij de latere kappen komen gehakte merken voor, aan de ene kant met de rechte beitel en aan de andere kant met de guts. In twee kappen zijn beide systemen tegelijk aangetroffen, namelijk te Hei- en Boeicop en Vianen. In het koor van Hei- en Boeicop is het spant gehakt en de sporen getrokken. Door de veelvoud van verschillende dakvlakken van het koor, zijkoren, schip, transept en dwarskapellen in de kerk van Vianen, moest men overgaan op verschillende merksystemen om de spanten uit elkaar te kunnen houden. Men treft daar verschillende soorten gehakte en verscheidene getrokken merken aan, zelfs merken getrokken met een soort passer. Bij de oudere kerken, die sporenparen bezitten, zijn de sporenparen meegemerkt, zoals in het koor van Heukelum goed te zien is. Bij het koor in Leerdam zijn in de tweede helft van de vijftiende eeuw de sporen niet meer gemerkt. De middenschepen van de kerken zijn vanuit het oosten gemerkt en de koren vanuit het westen. Uitzondering hierop is het koor van Heukelum, dat vanuit het oosten is gemerkt. De transepten in Vianen zijn van buiten naar binnen gemerkt. Bij de andere kerken was het niet waar te nemen.

Over de dakhelling van de middeleeuwse kappen tenslotte zij opgemerkt dat de oudste de steilste helling blijkt te hebben: het vroeg 15de-eeuwse koor van Heukelum vertoont een helling van 57,5°, maar bij de Viaanse kap, die na 1540 tot stand kwam, is de helling 52,5°.

Diverse kappen nader bekeken

Het oudste is de kap in het koor van de kerk te Heukelum (fig. 1), die omstreeks 1400 gedateerd kan worden. De eiken kap beslaat drie traveeën en een 5/10 sluiting en bestaat uit vier spanten en vier halfspanten. Ieder spant is samengesteld uit een dekbalk- of spitsboogjuk (A) met korbelen (16) en standzonen (17). Daarop staat een standvink (C) met hanebalkfliering (21). De geprofileerde rib loopt via het dekbalkjuk langs de muren naar beneden om te eindigen op schalken (22). Het gewelfbeschot is opgenomen in het profiel van het spitsboogjuk. In de langsrichting worden de spanten verbonden door de muurplaten (23), flieringen (6) en de naald (3). Windschoren tussen jukstijl (18) en fliering moeten het schranken tegen gaan. Alle onderdelen zijn gepend en getoogd. Op de koorsluiting staat een (nieuwe) koningsstijl. De spanten zijn vanuit het oosten gemerkt met gesneden telmerken, links gebroken. Tussen de spanten staan sporenparen h.o.h. 60 cm. Elk sporenpaar heeft standzonen, korbelen, kalven (7) en twee haanhouten (2). De sporenconstructie is eveneens vanuit het oosten gemerkt met gesneden merken, evenals dat het geval is met de constructie van de koorsluiting. Onder tegen de sporenconstructie is het tongewelf zonder tussenribben bevestigd.

In ouderdom volgen dan de kappen van koor en kruising te Leerdam (fig. 2), alle uit de tweede helft van de 15de eeuw. Zij zijn opgebouwd uit twee dekbalkjukken (A) op elkaar zonder nokgording. De sporen zijn onderling door haanhouten verbonden. Op het bovenste juk staat een driehoekspant (F). Alleen de spanten zijn gemerkt vanaf het westen met gesneden merken, links gebroken.

Uit het begin van de 16de eeuw dateren de kapconstructies in het zuidertransept van Heukelum en het noordertransept te Leerdam (fig. 3). De Heukelumse kap over het zuidelijk transeptgedeelte bestaat uit twee dekbalkjukken, die de ruimte in drie vakken verdelen. Een nader onderzoek naar de detaillering heeft, wegens onbereikbaarheid, niet kunnen plaats vinden, evenmin als bij het noordertransept te Leerdam. Hier bestaat de constructie boven het tongewelf uit standvinken met hanebalkfliering voorzien van getrokken telmerken, links gebroken.

Een vijftig jaar jonger is de constructie boven schip en zijbeuken te Leerdam (fig. 4), bestaande uit twee dekbalkjukken met een nokdraagstijl met schoren. Het halve tongewelf boven de zijbeuken heeft een tussenrib. Alleen de spanten zijn gemerkt met gehakte telmerken, links gebroken, vanuit het oosten.

De constructie van de kap van het

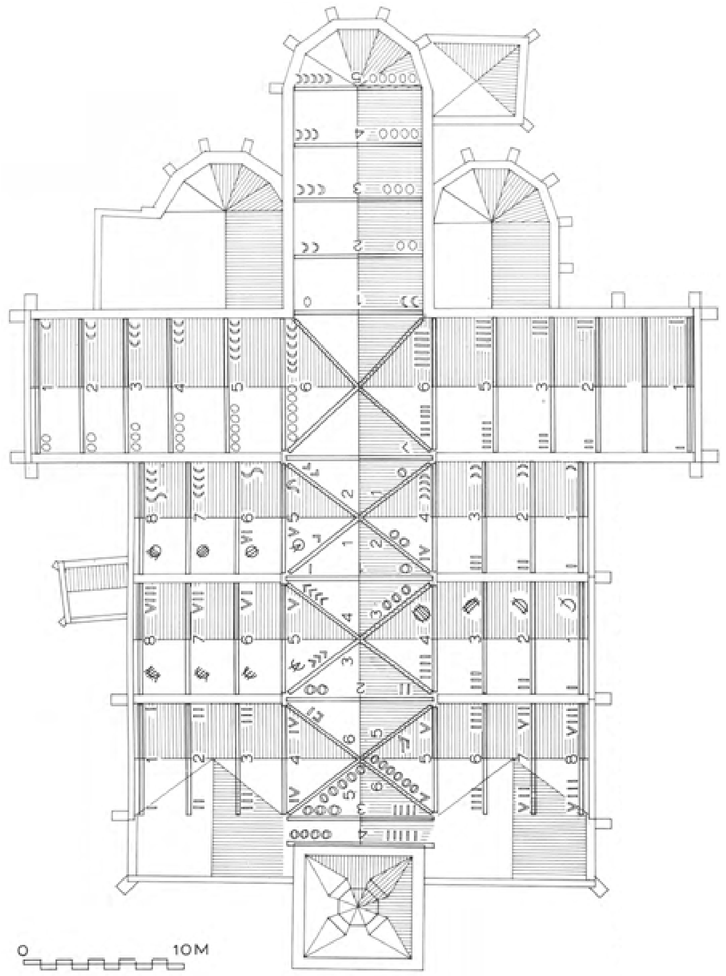

■ Vianen, hervormde kerk
- Plattegrond kerkkap met telmerken
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau Van Hoogevest (1955), bewerkt door J.Jehee, 1987

schip te Hei- en Boeicop (fig. 4) is uit dezelfde tijd en van hetzelfde type: twee dekbalkjukken met een nokdraagstijl, waarbij het tongewelf is opgenomen in het onderste (spitsboog)juk. De middennaald is meteen rozet versierd.

De Viaanse kapconstructie (fig. 5) is precies te dateren, namelijk in de jaren vanaf 1540, toen de kerk door een grote brand ernstig werd beschadigd. De middenbeuk is gedekt met tongewelven met vijf ribben op trekbalken. De ribben zijn verwerkt in het juk dat op de trekbalk staat. Een tweede juk draagt de nokstijl (24). Het zelfde type kap ligt over de dwarsarmen van de zijbeuken en het koor, maar dan zonder trekbalken. Op de kruising van de tongewelven, samengesteld uit dezelfde constructie van twee jukken boven elkaar, staat een makelaar.

De kap is van telmerken voorzien op de spanten en de sporen, die duidelijk maken dat bij het herstel van de kerk in 1540 aan het westzijde van het koor begonnen is. De spanten in het koor zijn vanaf de westkant gehakt met halve maantjes en gaatjes; die van het middenschip zijn vanuit het oosten gehakt met rechte strepen en gaatjes; de kruisspanten van het middenschip zijn vanuit het oosten gehakt met gebroken merken en gaatjes; de spanten in het zuidertransept zijn vanuit het zuiden met grote en kleine strepen gehakt, maar aan de zuidkant heeft een verstoring plaats gevonden

in de nummering; die van het noordertransept zijn vanaf het noorden gehakt met halve maantjes en gaatjes; de spanten van de westelijke zijbeuk zijn van noord naar zuid van gehakte merken in Romeinse cijfers voorzien, zonder verschil tussen links en rechts; de middelste zijbeuk is van zuid naar noord gemerkt met gehakte èn gesneden (of gehaalde) merken; de oostelijke zijbeuk tenslotte is van zuid naar noord gemerkt met gehakte telmerken (halve maantjes) en gesneden merken. De sporen in het koor zijn gesneden en aan de linkerkant gebroken; die in het schip zijn eveneens gesneden, maar hier zitten de gebroken merken rechts; en de sporen in zuideren noordertransept zijn van gesneden merken, links gebroken, voorzien.

Opmerkelijk bij deze kap is het door

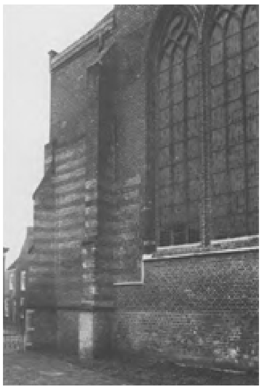

■ Gedeelte van de zuidwesthoek van het schip van de hervormde kerk te Vianen met fragmenten tufsteenwerk, opname 1957

elkaar voorkomen van de gehakte en de gesneden merken. Het systeem van gesneden merken, waarbij in het Viaanse geval een passer is gebruikt, is ouder.

De Heicopse koorkap (fig. 6) dateert uit de tweede helft van de 16de eeuw, maar is desondanks zeer traditioneel van constructie: zij bestaat uit een dekbalkjuk en sporenparen zonder nokgording(!), onderling door een haanhout verbonden. Het spant is voorzien van een gehakt merk; de sporen en haanhouten zijn vanuit het westen gemerkt met gesneden merken, rechts gebogen. Het houten tongewelf is van gordingen voorzien.

Geheel traditioneel van materiaalgebruik, opbouw en manier van merken is tenslotte de kapconstructie het Heukelumse kerkschip uit 1728.

Klankpotten

Bij de restauratie van de kerk te Heukelum zijn in het muurwerk van koor en een gedeelte van het transept klankpotten aangetroffen en weer zichtbaar gemaakt. Dit is de enige plaats waar klankpotten zijn gevonden.

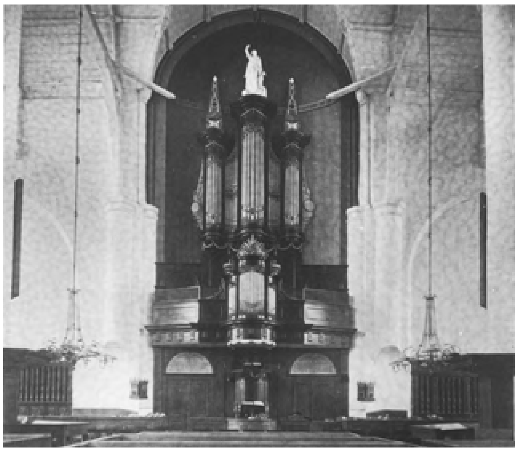

■ Interieur van de hervormde kerk te Vianen in 1907, waarbij de koren van het transept nog met schotten zijn afgesloten. Het orgel staat tegen het middenschot opgesteld, opname 1907

Materiaal

Alle van oorsprong middeleeuwse kerken in de Vijfheerenlanden, Asperen, Heukelum en Spijk zijn opgetrokken uit rode of geel-rode baksteen, in formaten variërend van 30-31 × 14,5-15 × 7,5-8 cm, 10 lagen = 91-96 cm (Heukelum, oudste periode, midden 13de eeuw), globaal 29-30 × 13 × 6,5-7 cm, 10 lagen = 80 cm (Heukelum, Spijk, Vianen, Everdingen, eerste helft 14de eeuw), globaal 25 × 12-13 × 6,5 cm, 10 lagen = 75 cm (Asperen, Hei- en Boeicop, 15de eeuw) en kleiner, naarmate de tijd vordert.

Tufsteen is gevonden bij de fundamenten van de kerk te Hagestein. Volgens een bouwkundig rapport uit 1872, opgemaakt voor de afbraak van de kerk en toren, was het muurwerk van de oude kerk te Oosterwijk tot een hoogte van 80 cm uit tufsteen opgetrokken. Afgezien van enige kleine sporen tufsteen (Leerdam, zuidertransept; Schoonrewoerd, toren; Asperen, toren; Vianen, gedeelte van zuidgevel schip en toren) is dit bouwmateriaal vrijwel niet toegepast.

Bij nadere bestudering van de kerkgebouwen valt op, dat er veel oud materiaal opnieuw is verwerkt, een normaal gegeven bij de eindeloze reeks wijzigingen en herstellingen, die de kerken ondergaan hebben. De bouwmaterialen waren kostbaar en alles wat uit afbraak weer gebruikt kon worden, werd zorgvuldig gespaard en opnieuw toegepast, niet alleen natuursteen en baksteen, maar ook onderdelen van houtconstructies. Zo zijn bij de laatste restauraties van de torenspitsen van Hagestein en Kedichem oude onderdelen verwerkt.

Er is bijna geen kerk aan te wijzen waaraan geen verschillen in baksteensoorten en -formaten zitten in het opgaande muurwerk vanaf het maaiveld. Met name treden de verschillen op onder en boven de plintlijst, die meestal van natuursteen is.

De uitwendige afwerking is, met uitzondering van de zuidgevel van de kerk te Zijderveld en de plint van de Kedichemse kerk in schoon metselwerk. Dit is doorgaans het produkt van een restauratie, aangezien, zoals hierboven al uiteengezet is, veel ker-

ken in de 19de eeuw van een pleisterlaag voorzien waren, die in de loop van de 20ste eeuw geamoveerd is.

Inwendige afwerking

Het muurwerk van het inwendige van de middeleeuwse kerken was als regel gepleisterd. Hier en daar zijn muurschilderingen of sporen daarvan aangetroffen en geconserveerd (Asperen, tegen de toren; Lexmond, in het koor; Spijk eveneens in het koor; Leerdam tegen de toren) of geamoveerd (Schoonrewoerd; Leerdam op de gewelfribben in het koor). Het betreft in alle gevallen figuratieve voorstellingen. Van decoratieve afbeeldingen als banden en kleuraccenten op ribben en gewelfkruinen zijn in Leerdam restanten gevonden die niet bewaard konden blijven. Hieraan en aan de inrichting van de kerkgebouwen zal in een afzonderlijk hoofdstuk een nadere beschouwing gewijd worden.

Over de indeling van de ruimtes kan hier wel wat opgemerkt worden.

Na de Reformatie bleek de ter beschikking gekomen ruimte in veel gevallen te groot te zijn voor het aantal gelovigen. Het verkleinen van de kerk door middel van een of meer houten schotten werd bij het merendeel van de kerkgebouwen als de meest voor de hand liggende oplossing gekozen. In de aldus verkleinde ruimte werden de kerkdiensten gehouden, terwijl de resterende ruimtes als consistorie, rommelhok of opslag voor de brandspuit gebruikt werden. Het vroegst was de kerk van Schoonrewoerd, waar in 1643 een schot werd geplaatst. Van de Viaanse kerk is het bekend, dat de schotten tussen de tweede en derde schiptravee en tussen koor en transept uit 1803 dateren. Tegen het schot in de verschillende kerken werd de preekstoel, en in Vianen met haar twee schotten ook het orgel, opgesteld. De kerken van Nieuwland, Lexmond, Hei- en Boeicop, Oosterwijk en Hagestein bezaten eveneens een houten schot. Alleen bij de laatste twee kerken is dit in de oude opstelling nog gehandhaafd. Voor het overige zijn alle schotten tijdens de laatste grote restauratie verwijderd, deels uit esthetische en deels uit praktische, ruimtewinnende overwegingen. In de kerk van Spijk is in 1965 bij de restauratie echter een schot aangebracht.

Datering

De datering van de kerken wordt bemoeilijkt door het doorlopen van (gotische) stijlvormen tot ver in de 17de eeuw (herbouw schip Schoonrewoerd) en het hergebruik van afkomend of van elders afkomstig oud materiaal. Ook diverse restauraties hebben sporen verwijderd, waardoor het dateren van een kerk als die te Lexmond vrijwel onmogelijk is geworden op basis van stijlkenmerken of baksteengebruik. Vaak kan een globale datering worden aangescherpt door het preciese jaartal van een ramp, die een gedeelde van een kerk beschadigd heeft: Everdingen, herbouwd na 1498, Asperen herbouwd na 1463, Vianen herbouwd na 1540. Telmerken op kappen kunnen ook nauwkeuriger een bouwfase vaststellen. Alle dateringen zijn tot stand gekomen door onderlinge vergelijkingen van stijlkenmerken, baksteenformaten en kapconstructies. Nader archiefonderzoek zou meer duidelijkheid in dit opzicht kunnen verschaffen.

Aan de hand van het overal toegepaste materiaal baksteen, is aan te nemen, dat de oudste kerken niet van vòòr 1200 zullen dateren. Voor 1200 was het gebruik aan kerken van tufsteen een algemeen verschijnsel. Romaanse kerkgebouwen zijn in de Vijfheerenlanden, in tegenstelling tot romaanse torens, niet overgebleven.

De vroegste kerken dateren uit de 14de eeuw (Heukelum en Spijk, mogelijk Lexmond), maar zijn daarna weer verbouwd. Hoewel van bijvoorbeeld de kerk te Hagestein een stichtingsdatum van 1108 bekend is, is alleen nog in de fundering tufsteen aangetroffen. De oude middeleeuwse kerk heeft in 1830 plaats moeten maken voor het huidige gebouw en aan de romaanse toren is geen tufsteen verwerkt. In de 15de en 16de eeuw zijn veel kerken verbouwd en geleidelijk aan vergroot of vernieuwd. Over (ondergeschikte) wijzigingen in de daarop volgende eeuwen is hierboven al verslag gedaan.

Aan het eind van dit hoofdstuk wordt in een aparte paragraaf ingegaan op de verschijningsvorm en indeling van de middeleeuwse torens bij de kerken met de klokken en uurwerken.

De restauraties van de kerkgebouwen en -torens in de 19de en 20ste eeuw

De handelingen aan de kerkgebouwen in de 17de eeuw beperkten zich tot het vernieuwen van de inventaris. Maar in een enkel geval kwam het tot een uitbreiding van het gebouw. De 18de eeuw was een eeuw waarin met betrekking tot het kerkelijk bouwbedrijf in de Vijfheerenlanden weinig meer dan de hoogst noodzakelijke reparaties aan kappen en gevels werden uitgevoerd. Van constructieve herstellingen op grote schaal is, voor zover viel na te gaan, nergens sprake. Alleen in Heukelum is de kerk in 1728 weer uitgebreid, na de gedeeltelijke afbraak in 1699 ten gevolge van een brand in dat jaar. De 19de eeuw laat dan ook een snelle verslechtering van de kerken zie. Dit verschijnsel heeft zich overigens niet beperkt tot de Vijfheerenlanden, maar heeft zich kennelijk overal in het land voorgedaan (Janse, 114, 115, 122 ev). Er vindt op grote schaal afbraak van technisch slechte onderdelen plaats (Everdingen, deel van schip en toren; Hei- en Boeicop, toren; Heukelum, toren; Kedichem, schip; Nieuwland, zijbeuken; Oosterwijk, schip en toren, koor werd gehandhaafd; Spijk, zuiderzijbeuk). Pas na het midden van de 19de eeuw wordt tot meer of minder ingrijpende herstel- of restauratiewerkzaamheden aan kerken en torens overgegaan. Geconstateerd kan worden dat het handhaven van het gebouw de voorkeur gaat krijgen boven het afbreken ervan. De 20ste eeuw laat over de hele linie een toenemende activiteit op restauratiegebied zien, waar geen der kerkgebouwen aan ontkomen is.

De hervormde kerk van Leerdam is een gebouw, waar in de 19de eeuw een totale modernisering van het in- en uitwendige heeft plaatsgevonden, die in zwaarte valt te vergelijken met de kerkrestauraties en -reconstructies van de jaren vijftig en zestig van deze eeuw. Er was niet direct een technische aanleiding om in 1863 het inwendige van de Leerdamse kerk aan te pakken. Pas na rijp beraad heeft de kerkelijke gemeente tot ‘modernisering’ van het gebouw besloten, aanvankelijk met de bedoeling alleen het gewelf van een stucbekleding te voorzien. Onder leiding van de architect

■ Noordertransept van de hervormde kerk te Leerdam met neogotische schijngewelven en galerij, opname 1957

D. van der Tas uit Schiedam en aannemer W.D. van Mourik is echter het hele interieur in neogotische vormen gewijzigd. Daarbij werden grote ingrepen niet geschuwd. Bij het aanbrengen van een stucgewelf in de noordelijke transeptarm, dat naar de mening van de architect symmetrisch ten opzichte van de gewelven van kruising en zuidelijke transeptarm diende te zijn, stuitte hij op de moeilijkheid dat de kruising asymmetrisch lag ten opzichte van de noordelijke transeptarm. Hij wilde het gewelf precies recht voor de toegangsboog naar de kruising aanbrengen, waardoor er een (tamelijk gewrongen) oplossing in de vorm van een extra overkraging aan de oostzijde nodig was. Bovendien werd ook nog het venster in de noordgevel verplaatst in verband met de door de architect gewenste symmetrie ten opzichte van het gewelf. De 17de-eeuwse preekstoel paste uiteraard niet meer in dit neogotische interieur en werd vervangen door een nieuwe achtkante eiken preekstoel met ornamenten van gips. De oude werd aan de hervormde kerk van Tienhoven (ZH) verkocht. Van de vijf koperen kronen, die plaats moesten maken voor moderne gasverlichting, is er een aan de hervormde gemeente van het Limburgse Gennep geschonken. De overige zijn verkocht. Enige jaren later werd de buitenkant van een afwerklaag met portlandcement voorzien, waarmee het neogotische uiterlijk van de kerk compleet was (Van Gent, 166 e.v.).

Het tij keerde snel. Al in de dertiger jaren van deze eeuw werd de wens geuit om uit de ‘zozeer mishandelde kerk’ het schijngewelf te verwijderen. Een en ander had de warme instemming van het toenmalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Tot daadwerkelijk actie werd in 1954 overgegaan: het originele werk werd weer van onder de stuclagen tevoorschijn gehaald, geheel volgens de toen heersende opvattingen, zoals in 1969 door Janse nog scherp werd verwoord: ‘dat het uitermate verwerpelijk was om de intrede van de neogotiek te doen weerspiegelen in (de nieuwbouw en) de restauraties’ (Janse, 131,132).

Opmerkelijk was de toepassing van de neogotiek aan een hervormde kerk in die tijd. Het neoklassicisme werd over het algemeen als passender beschouwd.

■ Noordertransept van de hervormde kerk te Leerdam na restauratie waarbj de gewelven werden verwijderd en het venster naar rechts verplaatst, opname 1973

De neogotiek was eerder aan rooms-katholieke kerken voorbehouden. De modernisering van de Lexmondse Hervormde kerk, tien jaar eerder dan de kerk in Leerdam, was dan ook in neoklassicistische vormen uitgevoerd en is van een vergelijkbare importantie geweest. Ook hier werden muren, ramen, deuren en interieur aangepakt. Ook hier is, met uitzondering van het meubilair, de hele 19de-eeuwse afwerking weer in de jaren vijftig van deze eeuw geamoveerd.

Omtrent de eeuwwende hebben zich twee grote kerkrestauraties voorgedaan, waarover wij goed gedocumenteerd zijn: die van de kerk te Asperen na een brand en die van Spijk na een periode van ernstige verwaarlozing. De restauratie/herbouw van de Asperense kerk in 1896 was het noodzakelijk gevolg van de brand, die niet meer dan wat opgaand muurwerk en zuilen met de scheibogen had overgelaten. De toenmalige architect L. Beirer heeft met gebruikmaking van muurwerk en zuilen het werk uitgevoerd,

onder verwerking van enige, door de architect der Rijksmuseumgebouwen P.J.H. Cuypers gemaakte opmerkingen omtrent de invulling van de traceringen aan het grote transeptvenster (geen middencirkel met vijfpas, hetgeen te vroeg lijkt, maar een motief met vlammen en visblazen, 'zoals die in onze 15de-eeuwse gebouwen voorkomen', aldus een schrijven van Cuypers op 6 juni 1896) en de manier van verankering van de vieringmuren met diagonale ankers. De oplossing met de ankers werd door Cuypers als lelijk ervaren en en hij eiste derhalve ook het verwijderen ervan. Dit is, nadat de metselspecie verhard was, dan ook geschied. Voor het overige was Cuypers zeer content: 'De herstellingswerken zijn overigens zeer goed en deugdelijk uitgevoerd...', aldus zijn eindrapport. Het herstel van de toren had wat meer voeten in de aarde. Nadat het kerkgebouw gereed gekomen was, bestond de wens bij de gemeente, eigenaresse van de toren, om deze eveneens te herstellen. Architect Beirer maakte een plan en een begroting, waarbij uitgegaan werd van het tamelijk ingrijpend vernieuwen van metselwerk en kapconstructie, waarbij in principe de oude spits behouden zou blijven. Mr. A. Suter, heer van de Baronie, en de gemeente zegden in 1898 een subsidie in de herstelkosten toe. Cuypers en De Stuers, die beiden namens de Minister van Binnenlandse zaken de restauratie volgden, waren echter van mening, dat de spits vermoedelijk niet de originele was, zonder haar, zoals uit de bewaard gebleven correspondentie valt op te maken, overigens ter plaatse bekeken te hebben. Zij verzochten de architect een nieuw ontwerp te maken, aangezien de oude spits 'niet in harmonie was met den stijl van den toren zelf'. Beirer zond op 22 juli 1898 naar de Minister van Binnenlandse Zaken de nieuwe plannen op. De Minister onthield echter zijn goedkeuring op het restauratieplan, naar aanleiding van een rapport van 26 mei 1899, uitgebracht door Cuypers en De Stuers, die inmiddels de spits wel aan een nader onderzoek hadden onderworpen en tot de conclusie gekomen waren dat de bestaande spits toch de originele was en dat '....aangezien daarbij de spits in goeden toestand verkeert... zij behouden moest blijven'. En verder 'Want het geldt eene restauratie en niet het fantaiseeren van nieuwe bouwwerken.'

Deze ommezwaai viel in slechte aarde

■ Inwendige van de hervormde kerk te Spijk naar het oosten voor de restauratie in 1920, opname 1912

te Asperen en werd niet begrepen. Het College van B&W betichtte De Stuers ervan dat hij erop uit was dat '...de spits een beslist *Roomsch* karakter moest krijgen, al zou dit zelfs geschieden ten koste van de harmonie tusschen den boven- en onderbouw van den toren.' Het College pleitte er dan ook voor het nieuwe ontwerp van Beirer toch te mogen uitvoeren, ook al omdat de gemeenteraad en de heer Suter, beide subsidiënten, dezelfde mening waren toegedaan.

Nadat de Minister zich in deze affaire had gemengd en de heer Suter toch ook accoord bleek te gaan met handhaving van de bestaande spits, is het College van

B&W uiteindelijk gezwicht voor de argumenten, van Rijkswege aangedragen. De restauratie vond plaats en werd op 1 november 1901 voltooid.

De restauratie van de kerk van Spijk ging evenmin van een leien dakje. In het begin van de 20ste eeuw was de technische staat van kerk en toren slecht. In 1909 werd een herstelplan voor de kerk opgemaakt door J. de Bie uit Gorinchem, dat voorzag in het vervangen danwel herstellen van muurwerk, ramen, kappen en gewelven. In het inwendige zou de pleisterlaag worden afgebikt en het houten schot tussen schip en torenruimte zou moeten verdwijnen. Ook voor de toren werd een plan gemaakt, waarbij de spits zou moeten worden afgebroken en vervangen door een tentdakje.

De reparatie van de toren werd urgent, toen bij een oktoberstorm in 1912 het bovendeel van de spits met het smeedijzeren kruis eraf gewaaid was. Het herstel vond in 1914 plaats in de oorspronkelijke vorm, met ijzeren balken als versteviging.

Bij gebrek aan financiële middelen kon nog niet begonnen worden met de restauratie van de kerk. In 1919 was de staat dermate slecht, dat de kappen van zijbeuk en koor in de kerk gestut moesten worden. De trekbalken, stijlen en schoren in het schip bleken verrot te zijn. Van Rijkswege werd uiteindelijk een subsidie in de herstelkosten toegezegd. Er ontstond echter onenigheid over de architect die het werk zou moeten begeleiden. Het College van Kerkvoogden gaf de voorkeur aan J. Visser, opzichter van de Fortificatiën te Gorinchem, mede omdat hij belangeloos steun verleend had bij het opmaken van een nieuw restauratieplan in 1920. Het Rijk prefereerde een in het restauratievak geschoold architect. Samenwerking tussen beiden bleek niet mogelijk. Het College van Kerkvoogden deed vervolgens afstand van de toegezegde subsidie en voerde het herstel met J. Visser voor eigen rekening uit. Het restauratieplan werd wat bescheidener uitgevoerd dan aanvankelijk in de bedoeling had gelegen, maar kappen en trekbalken werden door een eigentijdse constructie met trekstangen vervangen en de houten ramen uit de 19de eeuw door gemetselde traceringen met glas in loodvulling.

In de 20ste eeuw komt van diverse kanten nogal wat kritiek op de verrichtingen van enkele decennia ervoor. Zoals hierboven aangeduid, wordt bij de Leerdamse kerk in 1936 al denigrerend gesproken over de neogotisch aankleding. De ‘restauratie’ van de Lexmondse kerk uit de jaren '50 van de 19de eeuw wordt in 1958 door de Kerkvoogdij aan de kaak gesteld als ‘een onoordeelkundige restauratie van 1860, die veel bedorven heeft’. De reparaties uit 1921 aan de kerk van Spijk worden als ‘vernielingen’ en ‘ondeugdelijk’ betiteld. Eind vijftiger jaren schrijft de architect, belast met het herstel van de kerk van Asperen, over ‘de kap die niet gelukkig is gerestaureerd’ en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg over ‘het inwendige dat zo verknoeid is bij de herbouw’ en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg over ‘de oudheidkundige waarde van het exterieur dat echter nog maar zeer gering te noemen is’. De toren van Asperen kan evenmin de toets der kritiek doorstaan: op 10 maart 1956 schrijft de directeur van het Rijksbureau aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, dat, aangezien de bovenste geleding toch hersteld dient te worden, er meteen van de gelegenheid gebruik gemaakt kan worden ‘..de vormgeving hierbij wat te verbeteren. Wellicht kunnen de lompe dakkapellen aan de spits vervallen, terwijl de stenen balustrade (en wel vooral de pinakels) gewijzigd dient te worden...’. En dat terwijl een vijftig jaar eerder vergelijkbare instanties hun volle tevredenheid met de uitgevoerde restauraties hadden betuigd.

In Vianen wordt in de dertiger en veertiger jaren een poging gedaan het 17de-eeuwse baldakijn boven het grafmonument te doen amoveren. ‘...Ware dit houten gehemelte niet aanwezig, het praalgraf zelf zou meer indruk op de toeschouwer maken, terwijl het thans in de schaduw wegschuilt en de ruimtewerking van de niet te groote grafkapel verbrokkelt...’. Dit plan wordt echter terecht door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg afgekeurd.

De meeste restauraties vonden in de jaren vijftig en zestig van de eeuw plaats, waarbij in alle gevallen lichte tot ingrijpende reconstructies van het gebouw hebben plaats gevonden, alsmede wijzigingen aan het meubilair en de dispositie ervan. Reconstructie

■ Witgepleisterde zuidgevel met houten roederamen en gedeelte van transept van de hervormde kerk te Lexmond voor restauratie, opname 1954

van een vroegere fase van het gebouw was niet altijd niet het uitgangspunt. In Nieuwland lag het aanvankelijk in 1955 in de bedoeling het muurwerk en de steunberen opnieuw te voegen en de trap naar de oostelijke ingang te vernieuwen. Onder de druk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg om een restauratiearchitect in de arm te nemen groeide het plan uit tot een integrale vernieuwing van het interieur en sterke wijziging van het uitwendige, waarbij de reconstructie van de bovenste torengeleding en de ramen het meest opvallend zijn. In het interieur verdween ook hier een houten tussenschot en werd de dispositie

van het meubilair omgedraaid. Niet al het oude meubilair verdween, de preekstoel werd gehandhaafd en stoelen bleven eveneens staan. Wel werden oude banken omgebouwd onder gebruikmaking van oude fragmenten. Trekbalken werden vernieuwd met gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel, die er voordien niet gezeten hebben, terwijl de triomfboog tussen schip en koor zover werd opgetrokken, dat zijn nok buiten het dak uitstak en zo een visuele scheiding tussen schip en koor duidelijk maakt.

Hoewel in de meeste gevallen de reconstructies naar beste weten en inzicht en volgens het gevoelen van die tijd uitgevoerd zijn, moet er in het geval van de kerk van Schoonrewoerd wel heel ruw met het gebouw omgesprongen zijn, met een totaal voorbijgaan aan de aanwezigheid van historische monumentale waarden. Hetgeen thans resteert is niet meer dan een buitenschil van baksteen en in het inwendige de (sterk gerestaureerde) preekstoel en de gewijzigde kronen. Wat de reden is geweest tot het amoveren van de grafzerken en het afhakken van de muurschilderingen is niet bekend. Het verwijderen van de uitwendige pleisterlaag, in 1955 nog afgekeurd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is tien jaar later geruisloos geschied. Ook de raamindeling van vier in plaats van vijf ruiten boven elkaar lijkt willekeurig te zijn. De deuren in noord- en zuidgevel zijn eenvoudig ingezaagd in het metselwerk. De geschiedkundige waarde van de Schoonrewoerdse kerk heeft zo sterk aan belang ingeboet.

Bij Lexmond werd de restauratie ingegeven door de slechte technische staat van het gebouw. Afgezien van het afbreken van niet monumentaal geachte onderdelen, zoals een 18de-eeuws stovenhok en delen van het meubilair, werd de hele kapconstructie als onhoudbaar afgeschreven en vernieuwd. Bij die gelegenheid (1954) werd bij een onderzoek het volgende geconstateerd: het schip heeft oorspronkelijk doorgelopen tot aan het koor. Bij een ontgraving op de hoek van het koor en het transept (noordzijde) is gebleken dat een (14de-eeuwse)

■ Zuidgevel en gedeelte van transept van de hervormde kerk van Lexmond na restauratie, waarbij onder andere de triomfboog een travee naar het oosten verplaatst is, opname 1977

triomfboog, die gestaan heeft tussen koor en schip, werd afgebroken, toen het transept werd gebouwd in de 15de eeuw. Het transept kreeg dezelfde breedte en dezelfde nokhoogte als het koor. Daar de nok van het schip hoger lag, heeft men, teneinde deze verschillende nokken op te kunnen vangen, een topgevel gebouwd òp de trekbalk in het schip, die het meest nabij de viering was gelegen. Daar het schip breder was dan het koor moest de viering aan de zijde van het schip steunen op twee uitgekraagde voeten. Aanvankelijk heeft men getracht dit met schoren te doen, maar later werden daartoe twee zware ronde pijlers gebouwd, die koud tegen de muren stonden.

'Zowel de pijlers als de zwaar gescheurde topgevel, die op de trekbalk werd gebouwd mogen mijns inziens niet gerestaureerd worden. Men kan deze constructies zo nodig aanvaarden als noodoplossingen, in het kader van een plan dat wellicht destijds heeft bestaan om een geheel nieuw schip te bouwen, maar voor mijn gevoel is het niet verantwoord om deze gebrekkige constructie thans te consolideren...', aldus de architect in een schrijven aan het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Hij stelde dan ook voor de constructie te veranderen. 'De wijziging komt hierop neer, dat de triomfboog wordt herbouwd op de plaats waar hij vroeger stond, voordat het transept gebouwd werd'.

Het gevolg hiervan was, dat er een gebouw geschapen is, dat in die vorm nooit heeft bestaan en waar de voorafgaande geschiedkundige ontwikkeling en betekenis onomkeerbaar verwijderd is door de rigoreuze amovering van alle pleisterlagen, vensterindelingen en (kap)constructies, die niet een aanwijsbare 15de-eeuwse vorm hadden. Onverlet blijft, dat de constructie van de triomfboog technisch niet best was. Merkwaardig genoeg had de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geen bezwaar tegen het verplaatsen van de triomfboog naar een plaats waar hij in deze uitmonstering van de kerk nooit had gestaan. Wel had de directeur zijn ernstige bedenkingen tegen het wijzigen van de gewelven in het transept met de woorden: 'Dit nu lijkt mij niet juist en tegen de regelen van een goede "Monumentenzorg". Restaureren betekent nog steeds *niet* Monumenten verbeteren doch wel Monumenten behouden of fixeren in de vorm waarin zij gebouwd zijn met inbegrip van alle onvolkomenheden die wij daaraan menen te moeten ontdekken'. De resultaten van de restauratie van de kerk van Lexmond staan lijnrecht tegenover het hierboven geformuleerde standpunt. De overwegingen die toen moeten hebben gegolden, zijn nu niet meer te achterhalen.

Is het Lexmondse voorbeeld een extreem geval, het is in ieder geval wel illustrerend voor de wijze waarop gedacht werd over het 'verleden'. Dat de 19de eeuw een waarde in zichzelf heeft, is eerst later, in de loop van de jaren zeventig, een rol gaan spelen bij restauraties. De meeste restauraties van de kerken in de

Vijfheerenlanden waren toen al afgesloten. Ook in de zestiger jaren wordt er nog graag ‘teruggerestaureerd’ en gepoogd om ‘op historische gronden en met behoud van sporen de kerk te herstellen’. Heukelum (1963) en Spijk (1965) zijn hier voorbeelden van.

Het kerkmeubilair vormt een hoofdstuk apart bij de restauraties. De handelingen eraan werden bepaald door een combinatie van liturgische opvattingen, de technische staat van de objecten, toenmalige restauratieopvattingen en de wensen van de opdrachtgevers. De inrichting van een kerkgebouw is immers niet alleen een exponent van een stroming in de kunst, maar vormt juist een uitdrukking van de liturgie. Veranderingen in de eredienst brachten doorgaans ook veranderingen in de inrichting met zich mee. Iedere eeuw heeft haar kenmerkende dispositie van het meubilair, die uit de liturgie en de manier waarop het kerkgebouw gebruikt werd, verklaard kan worden. In zijn boek ‘Opdat de ruimten meevieren’ geeft R. Steensma, naast een historisch overzicht van de indeling van de kerkruimte, een analyse van de liturgische ontwikkeling in de hervormde kerken vanaf de 20ste eeuw en de invloed die deze ontwikkeling gehad heeft op de plaats en de onderlinge samenhang van het kerkmeubilair.

Zo zijn bijvoorbeeld, door de behoefte het koor weer bij de eredienst te betrekken, de oorspronkelijke ruimtewerking van het gebouw te herstellen en de wens het groeiend aantal gelovigen een plaats te bieden, de houten schotten, die kerkruimte en koor gedurende meer dan een eeuw van elkaar gescheiden hadden uit de meeste kerken verdwenen. Voordien was het koor in gebruik als consistorie, catechisatielokaal of als opslagruimte. In de kerken van Hei- en Boeicop, Lexmond en Vianen was niet alleen het koor door een houten schot van de kerk afgesloten, maar ook de eerste traveeën aan de westkant, zodat er een vrij kleine, bijna vierkante ruimte voor de eredienst ter beschikking was.

■ Inwendige van de hervormde kerk van Hei- en Boeicop naar het oosten voor restauratie, opname 1960

■ Inwendige van de hervormde kerk van Hei- en Boeicop naar het oosten na restauratie, opname 1971

Om dezelfde combinatie van liturgische, architectonische en praktische redenen, is het oude meubilair, doorgaans met uitzondering van de preekstoel en soms de herenbanken, uit de kerken verdwenen. Dooptuinen rond de preekstoel, die zowel de gemeente het zicht op de bediening van de doop ontnamen, als in de weg heetten te staan bij het vieren van het Heilig Avondmaal werden weggehaald.

Vaste, vaak ongemakkelijk zittende banken vormden eveneens een obstakel bij de avondmaalsviering en maakten plaats voor stoelen. Na de jaren zestig vindt, mede onder invloed van de Monumentenwet (1961), een verandering plaats in het denken, waarbij steeds meer de liturgische belangen in relatie tot de betekenis en waarde van het historisch meubilair gezien worden, waarbij niet noodzakelijkerwijs al het historisch meubilair bewaard blijft, maar waarbij genuanceerder over definitieve verwijdering gedacht wordt dan daarvoor.

Een duidelijk voorbeeld van een voorbijgaan aan de historische dispositie en betekenis van het meubilair vormt de wijziging in de kerk van Hei- en Boeicop. De indeling van de ruimte vòòr 1967 was als volgt. Vijf traveeën van het schip waren voor de eredienst ingericht. De meest westelijke travee bevatte werkruimtes en de opgang naar de orgelgaanderij. Het koor, dat door een houten wand van het schip was afgescheiden, diende tot consistorie. Een dooptuin, met koperen bogen boven de deuren, met banken en de preekstoel stond tegen de scheidingsmuur met het koor opgestel. De 17de-eeuwse herenbanken, toen nog tweevoudig, en de grote 18de-eeuwse bank waren tegen de zijmuren daarvoor geplaatst. Het middengedeelte van de kerkruimte werd door stoelen gevuld en drie iets oplopende bankenblokken met tussenpaden completeerden het bankenplan. Tegen de westwand bevond zich het orgel met enige zitplaatsen op een licht gebogen gaanderij met balusters. Bij

de restauratie werd het koor en de meest westelijke travee door het afbreken van de schotten bij de kerkruimte getrokken en de dispositie van het meubilair werd omgedraaid. Dooptuin, banken en stoelen maakten plaats voor doorlopende banken, zonder middenpad, waardoor de differentiatie in het interieur teloor ging en een tamelijk kale ruimte resteert. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg had zich in 1964 uitgesproken tegen het vervangen van het meubilair. Desondanks blijkt het een aantal jaren later (1968) te zijn geschied.

In Vianen was de inrichting van het gebouw in 1803 gewijzigd: het hoofdkoor en de beide zijkoren werden toen met schotten afgesloten. Onder de triomfboog werd een orgel gebouwd tegen het schot, waaronder de plaats was van de preekstoel met dooptuin. Boven de twee deuren links en rechts van de preekstoel, die toegang tot het hoofdkoor boden, waren twee stichtlijke opschriften aangebracht. Ook het westelijk deel van de kerk was met een schot afgesloten, zodat alleen het oostelijk deel van het schip in gebruik was voor de eredienst. Vaste banken stonden aan drie kanten rond de preekstoel met de grote 17de-eeuwse herenbank aan de westkant. Tijdens de restauratie van de kerk in de jaren 1949-1956 was het streven de oorspronkelijke ruimtewerking te herstellen, waartoe de beide schotten verwijderd werden. Het orgel werd aan de westkant opgesteld en de preekstoel

en het bankenplan zouden in de lengterichting van de kerk, volgens de gangbare liturgische opvattingen, geplaatst moeten worden (Steensma, 195). Door het terugvinden van de oorspronkelijke plaats van de 17de-eeuwse herenbank tussen de vieringpijlers van het koor werd voor een andere oplossing gekozen: de preekstoel werd tegen de middelste schippijler geplaatst. De ruimte vóór de preekstoel werd bestemd voor de avondmaalstafel en losse stoelen. Het doophek werd geamoveerd. Banken werden in een dwarsopstelling neergezet, waarmee een goede zichtbaarheid en hoorbaarheid van de predikant geboden werd en bovendien voldoende liturgische speelruimte werd verkregen. Het hoofdkoor werd voor kleine diensten ingericht. De 16de-eeuwse koorhekken zijn gehandhaafd.

Nog in 1978 wordt de waarde van een protestants kerkinterieur niet ten volle gewaardeerd, maar in grote trekken wel gerespecteerd, getuige de gang van zaken rond de inrichting in de kerk van Asperen.

Het meubilair werd kort na de brand van 1896 vervaardigd. Uit de vormgeving en de opstelling ervan blijkt dat een herschepping van een typisch protestants interieur-ensemble in een gotische kerkruimte is nagestreefd.

Hiermee is een opmerkelijk voorbeeld gegeven van de wijze waarop men aan het einde van de 19de eeuw waardering opbracht voor het protestantse kerkinterieur uit de 17de eeuw. Een belangrijk kenmerk van een dergelijk ensemble is de groepering van banken rond de preekstoel, waarbij de herenbanken altijd de voornaamste zitplaatsen vormden, zowel in uitvoering als in opstelling. Binnen de dooptuin waren speciale banken voor de ouderlingen en de diakenen. Een besloten ruimte die gevuld wordt door zitplaatsen onderling hiërarchisch gerangschikt.

De wijziging, die werd voorgesteld in 1978, voorzag in het verwijderen en verplaatsen van een aantal bankenblokken, waardoor de samenhang en de doelbewuste, zinvolle opstelling geschaad zou worden en gedeeltelijk teloor zou gaan evenals de liturgischhistorische betekenis ervan. Na een uitvoerige discussie tussen kerkvoogdij en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd besloten, ondanks de duidelijke waardenstelling, toch door te gaan met het plan. Een tegemoetkoming

■ Inwendige van de hervormde kerk van Asperen naar het westen voor de wijziging van het meubilair, opname 1959

bleek wel mogelijk te zijn: het koorhek met banken werd niet gewijzigd. Mede omdat de leverancier het hout voor nieuwe banken al had gekocht, werden verschillende 19de-eeuwse blokken geamoveerd en verkocht.

Voor de andere kerken in de Vijfheerenlanden kunnen vergelijkbare voorbeelden aangedragen worden.

In Zijderveld verdwenen de 17de-eeuwse preekstoel met bijbehorend doophek, doopboog en voorlezenaar in 1959, om in datzelfde jaar door een nieuwe preekstoel in vroeg- 17de-eeuwse vormen vervangen te worden. In Lexmond stond de preekstoel met dooptuin tegen de scheidingswand met het koor tegen een lambrisering over de hele breedte van de middenbeuk. Dit achterschot met paneelwerk werd na de restauratie niet meer toegepast. De banken uit 1852 moesten verdwijnen omdat zij niet van historische waarde geacht werden. Ook in Heukelum is het doophek verwijderd. Een gedeelte is hier elders in de kerk weer opgesteld. De bescheiden oplopende bankenblokjes maakten plaats voor moderne open banken. De herenbanken werden verplaatst. Overigens bleef de opstelling in de dwarsrichting, met de preekstoel tegen de noordwand, wel gehandhaafd.

Kerkbouw na de middeleeuwen

De na de Reformatie nieuw gebouwde kerken dateren voornamelijk uit het midden en eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Van de in de 17de eeuw gebouwde rooms katholieke schuilkerken in Vianen resteren niet meer dan fragmenten.

In Leerdam werd in 1845 voor het eerst weer een pastoor aangesteld. Bij gebrek aan een kerkgebouw werd aanvankelijk een huis gehuurd naast de synagoge aan de Nieuwstraat, waarin de mis kon worden opgedragen. In 1845 werd een in 1839 gebouwd pensionaat voor Jongejuffrouwen aan de Nieuwstraat aangekocht en gedeeltelijk tot kerk ingericht. Het overblijvende deel diende tot pastorie. In 1855 werd naast de pastorie een nieuwe zaalkerk van bescheiden afmetingen gebouwd, die plaats bood aan 75 zitplaatsen. P.J.H. Cuypers vergrootte in 1896 de kerk met een priesterkoor en sacristie. Het hoogaltaar in het smalle, rechtgesloten koor werd geflankeerd door identiek uitgevoerde zijaltaren. Het geheel is een miniatuuruitvoering van de koorpartij van de door dezelfde architect gebouwde Dominicuskerk te Amsterdam.

In 1929 werd de eerste steen gelegd van een nieuw te bouwen kerkgebouw aan de Meent, dat op 1 juni 1930 plechtig kon worden ingewijd. Architecten waren de Benedictijner pater Dom

■ Gedeelte van het schip, koor en deel van de sacristie van de voormalige rooms-katholieke kerk aan de Nieuwstraat in Leerdam, opname 1988

Paul Bellot en de Nijmeegse architect H.C. van de Leur (Van Gent, 139-147; Jongepier, 52). Het oude gebouwtje bleef gehandhaafd, maar de functie verdween. De sacristie wordt als schuur gebruikt. In het kerkje is thans een winkel ingebouwd.

In Vianen, waar de rooms katholieken direct na de Reformatie aanvankelijk alleen de beschikking kregen over de Gasthuiskapel, waren twee schuilkerken, één in de huizen Voorstraat 97-99, een Jezuïtenkerk waar nog 17de-eeuwse restanten van bewaard gebleven zijn en één aan de Achterstraat, voor de Franciscanen. Op de verdieping van het pand Voorstraat 97 zijn de houten zuilen van de voormalige, midden 17de-eeuwse kerkzaal nog aanwezig. In de kappen van de nrs. 97 en 99 resteert een gedeelte van het ornamentaal beschilderde, houten plafond. Ook de plaats van het altaar is terug te vinden tegen de rechterbinnenmuur van nr. 97 in de vorm van nissen in het muurwerk. Deze schuilkerk is in 1730 overgegaan naar de seculiere geestelijkheid en in opgeheven in 1807. Toen werd zij vervangen door een kerkgebouwtje in de tuin van het huis Voorstraat 45, dat zelf als pastorie diende. De koster bewoonde

■ Beschilderd 17de-eeuws plafond in de voormalige schuilkerk aan de Voorstraat 97-99 te Vianen, opname 1970

het pand aan de Voorstraat 43. Via een steegje naast zijn huis zijn huis was de schuilkerk op het binnenterrein bereikbaar.

Aan de Achterstraat bevond zich eveneens een schuilkerk, die al in de tweede helft van de 18de eeuw was opgeheven. De exacte plaats is niet bekend (Leeuwenberg, 9).

De huidige rooms-katholieke kerk aan de Achterstraat is tussen 1877 en 1879 tot stand gekomen, naar ontwerp van de Utrechtse architect Alfred Tepe. Deze diende als vervanging van het kerkgebouw in de tuin van Voorstraat 45, dat na voltooiing van de nieuwe kerk dan ook werd afgebroken.

In Everdingen is steeds een actieve groep rooms-katholieken geweest, die aanvankelijk in Vianen ter kerke ging. Na een fase waarbij een opkamer van een boerderij voor het vieren van de eredienst was ingericht, kon in 1802 een schuurkerk gebouwd worden, die in 1899 door de huidige kerk van de hand van architect A. Tepe zou worden vervangen.

De Viaanse Maria ten Hemelopneming is een driebeukige hallekerk, zonder westtoren of transept en met een vijf-achtste gesloten koor. De HH. Petrus en Pauluskerk in Everdingen is als een pseudobasiliek met een westtoren gebouwd. Het verschil in hoogte tussen de midden- en zijbeuken is bij deze kerk echter zo gering, dat ook hier de indruk van een hallekerk

■ Rooms-katholieke Petrus en Paulus kerk en pastorie te Everdingen, opname 1971

wordt gewekt. Voor beide kerken heeft de architect Tepe gebruik gemaakt van een vrij droge en sobere baksteengotiek, die kenmerkend is voor zijn oeuvre, waarbij decoratieve elementen als bijvoorbeeld pinakels, waterspuwers en natuurstenen balustrades bij voorkeur achterwege gelaten worden. Tepe's werk is meestal geïnspireerd op de Duitse gotiek, hetgeen bijvoorbeeld aan de drie westelijke topgevels van de Viaanse kerk met het stramien van horizontale en verticale lijnen en de opklimmende vensterreeks tot uitdrukking komt (Rosenberg, 55).

Het inwendige van beide kerken valt op door de heldere ruimtewerking, het gevolg van de rijzigheid van de met kruisribgewelven overdekte middenschepen en zijbeuken. De kleurige afwerking van de interieurs - in Everdingen in 1962 verwijderd - en de aankleding is door leden van het Utrechtse Bernulphusgilde uitgevoerd.

Evenals de rooms-katholieken moesten de niet-hervormden zich aanvankelijk eveneens behelpen met gehuurde of gratis ter beschikking gestelde ruimten in woonhuizen, schoolgebouwen en schuren. Pas in de 19de eeuw konden eigen kerkgebouwen verrijzen.

De evangelisch lutherse kerk te Leerdam dateert uit 1838, nadat er in de 18de eeuw voor de samenkomsten gebruik gemaakt was van particuliere woonruimte (Van Gent, 154 e.v.).

De uit de 18de eeuw daterende synagoges in Leerdam en Vianen, de eerste bescheiden gelegen op een binnenterrein en die van Vianen aan een kleine zijstraat, werden in de loop van de 19de eeuw vernieuwd (Van Gent, 252; Koenheim, 35-44).

De Waalse gemeente in Vianen gebruikte de ruimte van het voormalig gasthuis achter het stadhuis van 1725-1822. De kapel was hen door de laatste heer van Vianen, Simon Hendrik Adolf von Lippe, geschonken op de vooravond van de verkoop van diens totale bezit aan de Staten van Holland in 1725.

De hervormde kerken van Zijderveld, Hagestein, Kedichem en Oosterwijk werden, zoals hiervoor al is aangegeven, opnieuw opgetrokken.

Noch de evangelisch lutherse kerk in Leerdam, noch de synagoges in Leerdam en Vianen of de hervormde kerkgebouwen, die alle tussen 1830 en 1873 gebouwd werden, stijgen uit boven het allereenvoudigste kerktype, dat in die tijd in zwang was, namelijk dat van een recht- of driezijdig gesloten zaalkerkje onder zadel- of schilddak met rond- of spitsboogvensters, al dan niet met lisenen tussen de vensters van drie of vier traveeën lang (zie hiervoor Von der Dunk, 257 ev.). Alleen de hervormde kerken hebben een westtoren, waarbij die van Hagestein en Kedichem van middeleeuwse bouwdatum zijn en buiten dit bestek vallen. De torens van Oosterwijk en Zijderveld zijn eveneens allereenvoudigst van opzet: niet meer dan een opeenstapeling van bakstenen kubussen, bekroond door een kleine spits.

De oorspronkelijk beide van een in- en uitgezwenkte voorgevel voorziene gebouwen van de evangelisch-lutherse kerk en de synagoge te Leerdam laten een wederzijdse beïnvloeding zien. Stijlkenmerken zijn moeilijk te geven aan deze simpele gebouwen. Er wordt voortgeborduurd op een 18de-eeuwse traditie, zonder dat er nu werkelijk sprake is van een overheersende neoklassieke rondboog- of neogotische spitsboogstijl. Bij de Kedichemse kerk zou er door het toepassen van gietijzeren roosvensters en gepleisterde bosseringen aan een eclectische toets gedacht kunnen worden.

De afgescheidenen van Leerdam richtten in 1839 een pand aan de Hoogstraat

■ Voorgevel van de lutherse kerk aan de Nieuwstraat te Leerdam, opname 1967

als kerk in (Van Gent, 217). De afgescheidenen van Schoonrewoerd kregen in het midden van de 19de eeuw onder andere onderdak in een schuur aan Overheicop 40.

Vanaf het eind van de 19de en in de loop van de 20ste eeuw werden voor de gereformeerden eigen kerken gebouwd, zoals de kerkgebouwen voor de gereformeerden in Vianen in 1888, daarna voor die in Schoonrewoerd in 1890, te Asperen in 1892, en in Lexmond na 1896. In Leerdam dateert de gereformeerde kerk aan de Hoogstraat uit 1898. Kerkgebouwen voor andere gemeenten volgden daar in 1908 en 1916, en de gereformeerde kerk in Spijk tenslotte werd in 1936 gebouwd.

De gereformeerde kerken zijn alle van hetzelfde type: een rechthoekige schuurachtige ruimte, van drie of vier vakken diep, ingegeven door de behoefte aan een zo efficiënt mogelijke verdeling van de plaatsruimte. Zij volgen daarmee de traditie van de hierboven beschreven eenvoudige zaalkerken.

De uitwendige decoratie is doorgaans uitermate bescheiden. De voorgevel kan een extra accent krijgen door een omlijste ingangspartij met fronton, al dan niet geflankeerd door lisenen en een roosvenster op de verdieping. De zijgevels zijn onversierd, zelfs als de kerk een vrijstaand gebouw is. Een gemeenschappelijk gegeven, waarmee

■ Voorgevel van het kerkgebouw van de gereformeerde gemeente aan de Nieuwstraat te Leerdam, opname 1988

dit soort gebouwen zich van schuren of pakhuizen onderscheidt, zijn de boogramen, in verschillende gevallen met glas-in-lood vulling.

Bij een verdere uitwerking van dit type, wordt de massa van de brede kerk gebroken door een voorbouw met een pronkgevel, zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij het gebouw van de gereformeerde kerk aan de Hoogstraat 80 te Leerdam.

In twee gevallen, Schoonrewoerd en Lexmond, ligt het kerkgebouw schuin achter de pastorie, ver terug ten opzichte van de rooilijn.

Torens

Alle van oorsprong middeleeuwse kerken in de Vijfheerenlanden, te Asperen, Heukelum en Spijk hebben één westtoren gehad, zoals dat gebruikelijk is bij de kleinere parochiekerken in ons land. In de loop van de tijd zijn verscheidene torens afgebroken: die van Hei- en Boeicop rond 1800, die van Everdingen gedeeltelijk in 1817 en voorts na 1855 en de toren van de kerk in Heukelum in 1829. Torens die zijn afgebroken en opnieuw weer opgebouwd in een andere vorm staan bij de

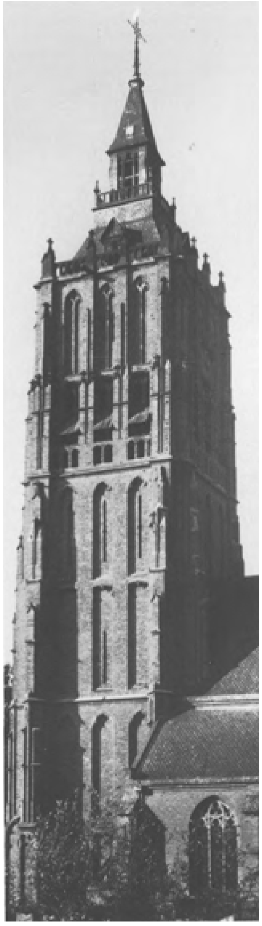

■ Kempische toren bij de hervormde kerk van Asperen vanuit het zuidoosten, opname 1951

kerken in Oosterwijk (1873) en Zijderveld (1830). Het merendeel is echter nog, al dan niet in meerdere of mindere mate gewijzigd, aanwezig.

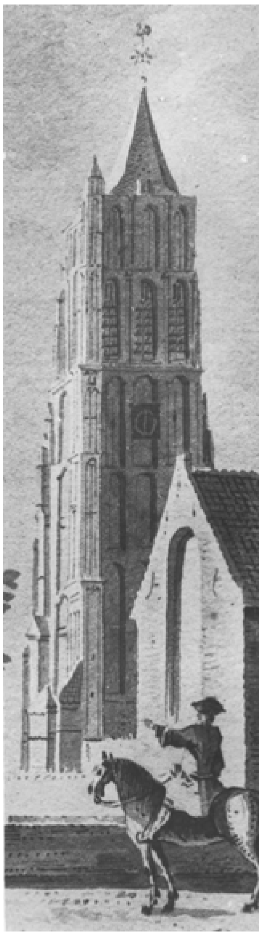

■ Toren van de Hervormde kerk van Heukelum in de 18e eeuw (detail afb. op pag. 268)

Hoewel er bij de torenbouw in dit gebied niet echt sprake is van een stilistische eenheid, zodat er van een bepaalde architectuurschool of stijlgroep

■ Toren van de hervormde kerk te Vianen vanuit het noordwesten, opname 1961

gesproken kan worden, hebben zij onderling en in relatie met torens in omringende gebieden wel een aantal kenmerken gemeen.

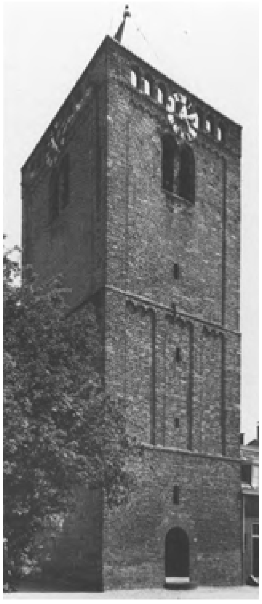

■ Noordwestzijde van de toren bij de hervormde kerk te Schoonrewoerd, opname 1977

Plaats van de torens

De westtorens staan hetzij vóór de kerk of zijn geheel danwel gedeeltelijk ingebouwd, dit laatste is doorgaans het gevolg van een vergroting van het achterliggend kerkgebouw.

Torens vóór de kerk zijn te vinden in Lexmond, Hagestein, Oosterwijk (zowel de huidige als de daaraan voorgaande middeleeuwse toren), Schoonrewoerd, Asperen en Zijderveld. Aan een kant ingebouwd is de toren van Spijk, half ingebouwd zijn die van Kedichem en Vianen en helemaal ingebouwd zijn de torens van Leerbroek, Leerdam en Nieuwland. De gesloopte toren van Hei- en Boeicop was ooit helemaal in het kerkgebouw opgenomen; die van Heukelum stond ooit voor de kerk.

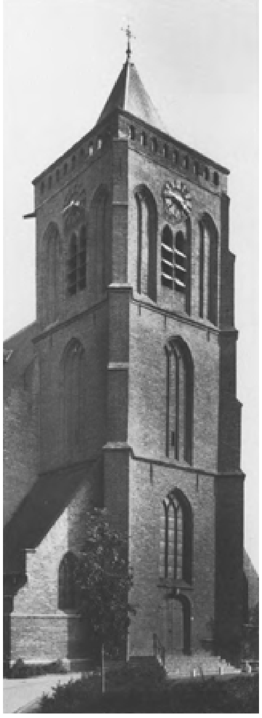

■ Noordwestzijde van de toren bij de hervormde kerk te Leerbroek, opname 1981

Materiaal

De torens zijn uit rode baksteen opgetrokken waarvan de formaten variëren van 28,5-29 × 14-15 × 7-8 cm, 10 lagen = 91,5 (Hagestein, 13de eeuw) tot 28,5 × 13-14 × 6-7 cm, 10 lagen = 78 cm (Vianen, Schoonrewoerd en Nieuwland, begin 14de eeuw) en 24-26 × 11 × 4,5-5 cm, 10 lagen = 62-67 cm (Leerbroek, 15de eeuw, Kedichem 16de eeuw). Bij latere verbouwingen, toevoegingen en wijzigingen is er sprake van het gebruik van andersoortig, meestal kleinere baksteen.

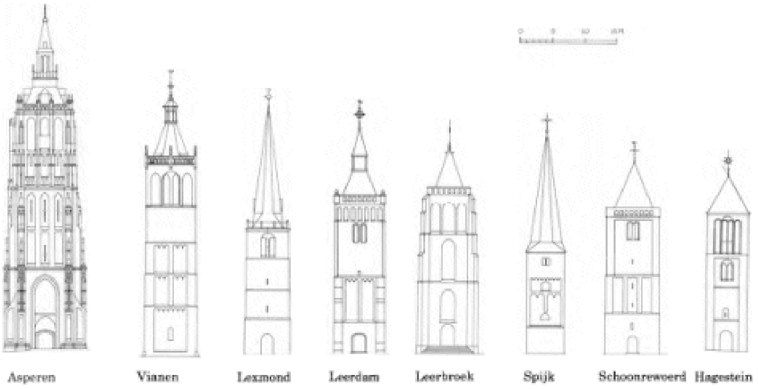

■ Torens van de hervormde kerken in de Vijfheerenlanden
- Schematische aanzichten; reconstructies zijn gestippeld.
Schaal 1:600. Tekening naar gegevens in archief RDMZ door J. Jehee, 1986-1987

Verschijningsvorm

De torens in de Vijfheerenlanden dateren vanaf de 13de tot de late 15de, begin 16de eeuw, met uitzondering van die van Zijderveld, die in 1830 opnieuw werd opgetrokken en die van Oosterwijk uit 1873, die een middeleeuwse toren vervangt. Zij zijn ruwweg in twee groepen te verdelen. De ene groep is een vrijwel rechtopgaand, sober versierd type, bijna altijd zonder steunberen, van doorgaans drie geledingen, die onderling door cordon- of waterlijsten zijn gescheiden. Het andere type is voor wat de vormgeving betreft veel weelderiger: het betreffen de zogeheten Kempische torens, die zich naar boven toe in een vloeiende lijn verjongen en rijk versierd zijn met bewerkte steunberen, nissen en natuurstenen banden en versieringen.

Het sobere type toren van diverse geledingen, dat zich niet of nauwelijks per geleding verjongt en vrijwel nooit van steunberen is voorzien, komt voor in het hele gebied. De versierende elementen zijn zeer eenvoudig gehouden. Deze kloeke, over het algemeen niet zo hoge toren komt vanaf de romaanse periode voor bij dorpskerken in midden en west Nederland en wordt tot en met de 16de eeuw gebouwd.

De toren bij de hervormde kerk van Vianen is met haar indeling in vijf geledingen, ieder door een waterlijst van de ander gescheiden, de grootste. Hagestein en Lexmond hebben torens van vier geledingen, maar gangbaar is een indeling met drie, zoals de torens laten zien in Spijk, Leerdam, Nieuwland, Schoonrewoerd en Leerbroek. Ook de in 1873 gesloopte middeleeuwse toren bij de kerk te Oosterwijk telde drie geledingen. De laat-gotische Kedichemse toren heeft twee langgerekte geledingen.

De onderste geleding bij de oudste torens van het sobere type is vrijwel niet van versieringen voorzien. Bij de later gebouwde torens kan de ingangspartij verrijkt zijn, bijvoorbeeld door een nis met venster boven de ingang (Leerbroek, Kedichem), of door de ingang in een extra boog te vatten (Hagestein). Alleen bij de toren van Vianen is een versiering met rondboogfriezen aan de onderste geleding toegepast.

De decoratie van de volgende geledingen bestaat doorgaans uit spaarbogen met rondboogfriezen, al dan niet door lisenen onderbroken, waarin zich gekoppelde vensters, danwel galmgaten bevinden of (in een latere fase) uit spitsboognissen

met eenvoudig traceerwerk (Leerbroek), danwel uit onversierde spitsboognissen (Kedichem). Het motief van rondboogfriezen, dat oorspronkelijk een romaans gegeven is, wordt in de Vijfheerenlanden tot in de 14de eeuw (Schoonrewoerd, Nieuwland en Vianen) toegepast.

De hierop volgende geledingen zijn meestal levendiger van detaillering, met bijvoorbeeld door rondboogjes afgesloten spaarvelden tussen lisenen (Nieuwland, Schoonrewoerd, Spijk, Leerdam) en daarboven spaarvelden met een doorgaand boogfries.

De meeste kerken hebben torens met een jongere bovenste geleding. Die van Leerdam met ronde bogen dateert uit de 17de eeuw. Ook Nieuwland had een beëindiging met ronde bogen uit die tijd. Bij de jongste restauratie is die geleding echter ‘teruggerestaureerd’ naar een vermeende oorspronkelijke toestand waardoor een interessante stijl- en tijdsontwikkeling verloren gegaan is.

De Kempische toren, die in haar weelderige versie voorkomt vanaf 1450 tot in het midden van de 16de eeuw, wordt eveneens gekenmerkt door de toepassing van baksteen. Daarnaast is zij voorzien van zware, sterk gedetailleerde, haakse of overhoeks geplaatste steunberen met rijke, afwisselend en toch harmonisch aangebrachte versieringen in de vorm van pinakels, nissen en natuursteenornamenten. De bovenverdieping is weer uitbundiger

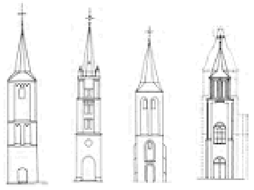

behandeld, met sterk benadrukte galmgaten met geprofileerde dagkanten, zandstenen lijsten en ornamenten. Twee of meer nissen worden naast elkaar geplaatst en kunnen onderverdeeld worden met segmentbogen en versierd met balustrades, waardoor een monumentaal geheel verkregen wordt.

Deze groep torens komt voor in Noord-Brabant en waaiert van daar uit over een deel van Gelderland en Zuid-Holland. In de Vijfheerenlanden zijn (of waren) de torens van Asperen, Everdingen en Heukelum voorbeelden van deze stijlgroep en zij zijn alle in dezelfde tijd, omstreeks 1500, tot stand gekomen. De torens van de kerken van Acquoy en Beesd in het aangrenzende gebied in Gelderland en van Giessen-Oudekerk, Groot-Ammers, Bergambacht en Stolwijk in Zuid-Holland zijn ook voorbeelden van de Kempische gotiek (Ter Kuile, 66). Opmerkelijk tenslotte is de zeer sterke overeenkomst tussen de torens van Asperen en Hilvarenbeek (1449). De in 1829 afgebroken Heukelumse toren leek, getuige 18de-eeuwse afbeeldingen, zeer sterk op die van Asperen in opstand, indeling en detaillering der geledingen.

Steunberen

Bij de vroege torens van het sobere type komen over het algemeen geen steunberen voor. Leerdam vormt de uitzondering op de regel met zijn rechte zware steunberen tot de aanzet van de derde geleding.

Bij de gotische toren van Kedichem zitten aan noord- en zuidzijde in hoogte verspringende, steunberen die in een groter formaat baksteen zijn uitgevoerd dan het metselwerk van de toren. Het is denkbaar dat hier in oorsprong sprake was van een open klokketoren voor de kerk, die bij de bouw van de huidige toren gedicht is.

Ook Lexmond had tegen de westelijke torenmuur twee zware, in de 18de eeuw reeds bestaande, haakse steunberen, die bij de laatste restauratie echter zijn verwijderd. Toen bleek dat zij koud tegen het muurwerk waren aangezet, zodat zij, in tegenstelling met de steunberen aan de Leerdamse toren, die in verband met het muurwerk van de kerk gemetseld zijn, niet oorspronkelijk konden zijn.

De gotische toren bij de kerk van Leerbroek heeft over de hele hoogte overhoeks geplaatste, versneden steunberen.

De 15de- en 16de-eeuwse Kempische torens zijn (en waren) wel van steunberen voorzien: dubbele steunberen in het verlengde van de muren geplaatst heeft de toren te Asperen, de in 1829 afgebroken Heukelumse toren en de Everdingse toren hadden beide overhoekse steunberen.

Ingang

Alle torens zijn van een ingang in de westgevel voorzien. Bij de Viaanse en Lexmondse toren is bovendien een noord-zuid doorgang aanwezig. Of er torens zijn geweest die oorspronkelijk geen westelijke ingang hadden, valt niet meer te

achterhalen. Op een 17de-eeuwse afbeelding van de kerk te Spijk, is de westzijde weliswaar gesloten, maar de huidige ingang is een reconstructie van die uit de middeleeuwen op basis van vondsten in het metselwerk, zodat de 17de-eeuwse tekening niet de oorspronkelijke toestand verbeeldt.

De ingang in de toren van Schoonrewoerd dateert uit de 17de eeuw. Of die er bij die gelegenheid nieuw is ingezet, kon niet meer achterhaald worden. Hoewel de ingang van de Hagesteinse toren 15de-eeuws is, lijkt het wel waarschijnlijk, dat er daarvoor reeds een toegang was, gezien de sporen in het inwendige.

Balustrades en torenspitsen

De torens van Asperen, Vianen, Leerdam, Leerbroek, Schoonrewoerd en Lexmond worden met een omloop met balustrade beëindigd. Alle zijn zij het resultaat van restauraties of reconstructies. In Asperen kreeg de toren in 1901 een nieuwe balustrade met pinakels. De toren van de kerk te Vianen volgde in 1904 met een nieuwe balustrade met pinakels op basis van vondsten. In Lexmond werd vermoedelijk in 1874 een nieuwe balustrade aangebracht, die gewijzigd werd in 1955. Na de brand van kerk en toren in Leerbroek in 1935 werd de gelegenheid tot het aanbrengen van een balustrade aangegrepen. De balustrades van de torens van Leerdam en Schoonrewoerd dateren respectievelijk uit 1960 en 1965.

Met de balustrades werden doorgaans meteen de torenspitsen ‘verbeterd’ zoals in Asperen (dakkapellen) en in Leerdam (nieuwe, slankere spits). De meeste originele bekroningen en spitsen zijn verloren gegaan.

Heel fraai is de torenspits van Spijk, die nog uit de 16de eeuw dateert. De eikehouten achtkante spits bestaat uit vier geledingen, samengesteld uit drie tafelmenten. Op het eerste tafelment staat de koningsstijl. Bij de eerste twee geledingen staat op iedere hoek van de achtzijdige spits een halfspant met korbelen en voetschoren. De spanten zijn onderling door Andreaskruizen verbonden, die in het dakvlak liggen vòòr de sporen langs. Alle verbindingen zijn getoogd en gepend. De spanten zijn met gesneden merken gemerkt.

Een korte spits hebben de torens van Hagestein (reconstructie), Leerbroek en Schoonrewoerd. Een ingesnoerde korte spits staat op de toren van Kedichem (met originele onderdelen) en die van Nieuwland. Een samengestelde spits hebben de torens van Asperen, grotendeels nog 15de-eeuws en van Leerdam; een naaldspits tenslotte bezitten de torens van Lexmond en de hierboven vermelde toren van Spijk.

Inwendig

De benedenverdieping van de torens is meestal in steen overwelfd met een ton- of kruisgewelf. De verdiepingen zijn in hout vlak afgedekt. In de toren van Asperen zijn op de vierde verdieping aanzetten voor een kruisgewelf gevonden, dat nooit is uitgevoerd.

Alle torens hebben een klokkeverdieping, waarop de luidklok en het uurwerk opgesteld staan.

De verdiepingen kunnen op verschillende manieren bereikt worden: ofwel inwendig via de kerk (Leerdam) of via een (houten) trap door een opening in het gewelf (Kedichem en Hagestein), zodat de toren meteen een weerbaar karakter had. Schoonrewoerd heeft trappen in de dikte van de muur. Via een al dan niet half ingebouwde traptoren zijn de torenverdiepingen van Asperen, Nieuwland en Lexmond (nieuw) toegankelijk.

De beganegrondverdieping van de torens werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Indien zij niet als toegangsportaal tot de kerk fungeerde, deed zij in veel gevallen dienst als gevangenis. Zowel in Vianen, als in Leerdam, Lexmond, Schoonrewoerd, Hagestein, en Asperen (ook op de verdieping) is de benedenverdieping in de loop van de tijd daarvoor gebruikt. Meestal zijn deze gevangenissen tot in deze eeuw in gebruik gebleven. Bij de diverse restauraties zijn alle gevangenissen in de torens geruimd. Alleen in Asperen is op de vierde verdieping nog een gevangenenblok te zien.

Klokken en uurwerken

Bronnen en literatuur

■ Gegevens omtrent in de Tweede Wereldoorlog in Nederland gevorderde klokken, berustend in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (INV. 1942/43); Besemer, J.W.C., De werkstukken van de Utrechtse klokgieters, Klokken en klokkengieters, bijdragen tot de campanologie, Asten, 1963, 217-301 (HIST. COM.); Borssum Waalkes, G.H. van, 'Friesche Klokke-opschriften met andere van elders vergeleken en met aanteekeningen, vertaling, registers en platen voorzien', De Vrije Fries. Mengelingen uitgegeven door het Friesch Genootschap, 16e deel (3e reeks 4e deel) 1886. 18e deel (3e reeks 6e deel) 1895. 19e deel (4e reeks 1e deel) 1900 (VRIJE FRIES); Dorgelo, A., 'De klokkengieters van Trier en hun werk', Gelre, Bijdragen en Mededelingen, LX (1961), 1-90 (DORGELO); Lehr, A., Van paardebel tot speelklok, de geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen, 2e herz. dr. Zaltbommel 1981 (LEHR); De Navorscher, een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben of iets kunnen oplossen. (jaargangen vanaf 1851) (NAV); Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deel III. De provincie Zuid-Holland, Utrecht 1915 (VOORL. LIJST)

Binnen het gebied van de Vijfheerenlanden, en te Asperen, Heukelum en Spijk is nog een aantal historisch waardevolle klokken te vinden in de diverse kerken en overheidsgebouwen. Met de klok in de hervormde kerk van Hagestein, gegoten in 1444 door Steven Butendiic -de oudste in dit gebied- is tevens een van de oudste klokkengieters van ons land vertegenwoordigd. In leeftijd direct na de klok van Butendiic volgen de 16de eeuwse klokken van W. en J. Moer (hervormde kerken van Leerdam en Nieuwland), T. Both (twee klokken in de hervormde kerk van Vianen) en P. Waghevens (hervormde kerk van Heukelum). In de Tweede Wereldoorlog zijn helaas diverse klokken verloren gegaan. Zo is er van het 18de-eeuwse klokkegietersgeslacht Seest, van wie er voor de oorlog nog drie klokken in de torens hingen van de hervormde kerk te Hei- en Boeicop, de hervormde kerk te Schoonrewoerd en die te Vianen) geen meer overgebleven. Ook na de Tweede

Wereldoorlog zijn klokken verdwenen. Het meest schrijnende voorbeeld is wel de klok uit 1618, gegoten door H. Meurs, die in de toren van de hervormde kerk te Spijk hing en die tijdens de restauratie in 1967 is gestolen.

Historische, smeedijzeren uurwerken zijn zeldzaam geworden in de Vijfheerenlanden, niet zozeer door oorlogshandelingen, maar veeleer door noodzakelijk geachte moderniseringen in de jaren die daarop volgden. Veel uurwerken zijn tijdens de restauratie van de torens uitgenomen en sedertdien verdwenen. Er is nog èèn 17de-eeuws uurwerk teruggevonden, dat in de toren van de hervormde kerk van Lexmond staat, maar buiten gebruik is gesteld.

Oude eikehouten klokkestoelen bevinden zich in de torens van de kerken van Asperen, Hagestein, Heukelum, Lexmond, en Nieuwland. De Spijkse klokkestoel is van grenehout.

De inventarisatie van luid- en slagklokken en uurwerken is verwerkt in de beschrijving van de kerken en openbare gebouwen, waar zij in voorkomen.

Inventaris van de Hervormde kerken

Bronnen

■ archieven RDMZ

Literatuur

■ Bloys van Treslong Prins, P.C., Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland, 2 dln., Utrecht 1922; Dubbe, B., ‘Het Amsterdamse geelgietersambacht in de 17de eeuw. Enige meesters’, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, 1980, deel 31, Haarlem 1981; Frederiks, J.W., Dutch silver, 4 dln. The Hague, 1952-1960; Jansen, A., ‘Mechelse Albasten’, Handelingen van de Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, dl. LXVIII, 1964; Kloek, W.Th., W. Halsema-Kubes, R.J. Baarsen, Kunst voor de beeldenstorm, Noordnederlandse kunst 1525-1580, 's-Gravenhage 1986; Meyere, J.A.L. de, ‘Ladiev tve - vng me tovt. Bij de graftombe van Reinoud III van Brderode en zijn echtgenote te Vianen’, In het land van Brederode, jrg. 5, (1980), nr. 1, 4-12; Swigchem, C.A. van, Een blik in de Nederlandse kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst, 's-Gravenhage 1970; Swigchem, C.A. van, T. Brouwer en W. van Os, Een huis voor het Woord, 's-Gravenhage 1984; Voet, P., Oorspronck, Voortganck en Daeden der Doorluchtiger Heeren van Brederode, 1656; Vos, R., F. Leeman, Het Nieuwe Ornament, 's-Gravenhage 1986; Weersma, A., Het grafmonument van een grand seigneur in de Nederlanden ten tijde van de renaissance, Utrecht 1988 (doctoraalscriptie aanwezig bibl. RDMZ)

Tijdens de Reformatie werden ook in de Vijfheerenlanden de vroegere rooms-katholieke kerken door de hervormden in gebruik genomen. Doorgaans werd alles verwijderd dat aan de rooms-katholieke eredienst herinnerde en de kerken werden opnieuw ingericht. Aan het einde van de 16de en in de loop van de 17de eeuw ontwikkelde zich het typisch protestantse kerkinterieur, met onder andere preekstoelen, herenbanken, diverse kerkborden, koperen voorwerpen als kronen,

lezenaars en doopbekkenhouders en zilveren of tinnen avondmaalsstellen. In de loop der eeuwen treedt een aantal veranderingen op, zoals in de 19de eeuw het ontstaan van

een vast bankenplan, maar in wezen blijft het protestants kerkinterieur ongewijzigd (zie voor een uitvoerige beschouwing: Van Swigchem, Een huis voor het Woord).

In de Vijfheerenlanden bleven in vele kerken interieuronderdelen bewaard uit de 17de, 18de en 19de eeuw. In Vianen bevinden zich zelfs nog enkele kerkmeubelen uit de voorreformatorische periode. Helaas is dit niet het geval met de archieven. Bijna alle kerkelijke archivalia van de Vijfheerenlanden van voor de twintigste eeuw gingen verloren. Nauwkeurige dateringen van de interieuronderdelen zijn daardoor in de meeste gevallen niet mogelijk en ook de namen van de vervaardigers kunnen veelal niet meer met zekerheid worden vastgesteld.

15de en 16de eeuw

In de Vijfheerenlanden treft men alleen in de kerk van Vianen nog meubilair aan uit de voorreformatorische periode. De kerk wordt aan de oostzijde afgesloten door drie koren. In het noordelijke zijkoor bevindt zich de grafkelder van de leden van het geslacht

■ 16de-eeuws koorhek in de hervormde kerk van Vianen, opname 1957

Van Brederode, die van 1418 tot 1679, toen het geslacht uitstierf, heer van Vianen waren. In het koor bevindt zich de kapel voor de familie, afgesloten door een koorhek en ingericht met een altaarretabel en het praalgraf van Reinoud III van Brederode (1492-1556) en diens echtgenote Philippote van der Marck († 1537), zuster van Erard van der Marck, prins-bisschop van Luik.

Op het koorhek staat aan de kapelzijde de tekst ‘SACCELLUM ILLUSTRUM DNORV AC DNARV DE BREDEROEDE ET DE VIANEN’ (Illustere kapel van de heren en vrouwen van Brederode en van Vianen). Aan de schipzijde: ‘LADIEVTVE VNG METOVT’ (l'adieu tue, une m'est tout: het afscheid doodt, één is mij alles).

Deze teksten verwijzen, samen met heraldische tekens van de Van Brederodes naar het praalgraf, dat in het midden van de kapel staat opgesteld en dat door Reinoud III van Brederode voor zichzelf en zijn in 1537 overleden echtgenote Philippote van der Marck werd opgericht. De transi op de onderste dekplaat is een zeer realistische ‘memento mori’. Het al half vergane lichaam herinnert de toeschouwer aan de vergankelijkheid van het leven. Dergelijke grafmonumenten werden voor het eerst in Frankrijk opgericht in de tweede helft van de 14de eeuw, onder invloed van hevige pestepidemieën. Het praalgraf te Vianen is het enige voorbeeld van dit type in ons land.

Aan de oostzijde van de kapel staat, in zeer gehavende staat, een kalkstenen altaarretabel op een, later toegevoegde, hardstenen plaat. Architectuuronderdelen en fragmenten van knielende mannen- en vrouwenfiguren, die deel hebben uitgemaakt van het altaarretabel zijn, bewaard gebleven. De figuren zullen de stichters van het altaar en hun kinderen voorstellen. Reinoud van Brederode en Philippote van der Marck kregen tien kinderen, vijf zonen en vijf dochters. Er resteren echter vijf vrouwenfiguren en zeven mannenfiguren. Van de vrouwenfiguren is er een groter dan de overigen en dit beeld zal Philippote voorstellen. De kleinere figuren beelden vier van haar dochters uit, de vijfde ontbreekt. Bij de beelden van de mannen zijn er vijf kleiner -dit zijn de vijf zonen- en twee groter. Een ervan zal Reinoud uitbeelden. De tweede grote figuur stelt mogelijk Reinouds broer Wolfert voor. Het is zeker dat de mannenfiguren oorspronkelijk in de linker en de vrouwenfiguren in de rechter nis waren opgesteld, met hun gezichten opgeheven naar de middelste nis, waar boven de geopende tombe hoogstwaarschijnlijk de figuur van de verrezen Christus was aangebracht. In de nis zijn nog enkele ijzeren punten zichtbaar, waaraan de Christusfiguur bevestigd was. De reconstructie van het altaarretabel met de beelden is op zich met een vrij grote mate van zekerheid mogelijk.

De reconstructie van de overgebleven architectuurfragmenten levert meer problemen op. Het betreft hier fragmenten van kolommen, alsmede een aantal kleinere fragmenten: twee blokjes en drie stukken van lijstprofielen. Hieronder bevinden zich delen van de oorspronkelijke natuurstenen zuiltjes die de bovenste dekplaat van het praalgraf droegen en die waarschijnlijk in 1828 door houten kolommetjes zijn vervangen (Weersma, 54). Deze kolommetjes werden tijdens een restauratie in 1876-'77 verwijderd om in het begin van de 20ste eeuw, op foto's van rond de eeuwwisseling zijn zij nog niet te zien, door veertien houten kolommetjes in overeenkomstige vormen vervangen te worden. Oorspronkelijk werd de plaat door tien natuurstenen kolommen gedragen:

■ Midden 16de-eeuws altaarretabel met een mogelijke reconstructie met de restanten der beelden in de hervormde kerk van Vianen, opname 1989

vier aan de lange zijde en een aan elke korte kant. De laatste zijn wat breder en fijner van decoratie.

Vermoedelijk is het retabel direkt na de Reformatie gedemonteerd. Pas in de 19de eeuw, vòòr 1837 (misschien in 1828, getuige de tekst op een koperen plaat, die thans bevestigd is aan het retabel) is het weer in elkaar gezet. Dat is kennelijk niet helemaal op de juiste wijze gebeurd. De naar voren stekende geprofileerde plaat boven de predella, waarop de beelden stonden, past niet bij de predella, want zij is van een afwijkende steensoort, terwijl de bovenzijde zodanig is afgewerkt, dat zij niet bestemd kan zijn geweest om in het zicht te komen. De uitstekende profiellijst aan de achterzijde, waarvan het meest naar voren springende gedeelte is afgebroken, zou aan de voorzijde gezeten kunnen hebben. De penanten van het benedengedeelte en het bovengedeelte zullen in hetzelfde vlak gestaan hebben.

Kapel, praalgraf, altaarretabel en koorhek werden alle gemaakt in opdracht van Reinoud III van Brederode. De oorspronkelijke grafkelders zijn na de restauratie van de kerk in 1949-1956 gedicht en vervangen door één onder het monument liggende kelder. Het werk moet tussen 1540, het jaar waarin de kerk door brand werd verwoest, en 1556, het jaar waarin Reinoud is overleden, zijn gemaakt. Al in 1542 was de herbouw van het koor waarschijnlijk voltooid, want dat jaartal komt voor op het hek, dat de kapel afsluit. Het altaar werd waarschijnlijk omstreeks deze tijd gemaakt en ook het praalgraf is rond 1545 dateerbaar: Philippote van der Marck was immers al in 1537 gestorven. Met een vrij grote mate van zekerheid kan aangenomen worden, dat het grafmonument vóór de dood van Reinoud in 1556 voltooid was. Een 16de-eeuwse kroniekschrijver meldt dat Reinoud van Brederode begraven is '... onder syn sepulture dye hy by syn leven doen maicken hadde...'. Paulus Voet vermeldt in zijn boek Oorspronck, Voortganck en Daeden der Doorluchtiger Heeren van Brederode, dat in 1656 werd gepubliceerd, dat het lichaam van Reinoud na zijn overlijden in Brussel naar Vianen werd vervoerd waar het 'onder eene heerlijcke Tombe gelyt is' (Weersma, 56).

Naar de vervaardigers van praalgraf, altaar en koorhek kan men slechts gissen. Het altaarretabel wordt wel toegeschreven aan het atelier van Jean Mone, een

beeldhouwer, oorspronkelijk afkomstig uit Metz. In 1521 tot 1524 verbleef hij te Antwerpen, waarna hij zich te Mechelen vestigde. Het retabel vertoont overeenkomsten met het grafmonument van Aleid van Culemborg (omstreeks 1535) in de St. Nicolaaskerk te IJsselstein, dat eveneens aan Jean Mone wordt toegeschreven (Jansen, 12; Vos, 48; Cat. Beeldenstorm, 49).

De uitvoering van het beeldhouwwerk op het praalgraf is van hoge kwaliteit. Op grond van onder meer de fijnheid van het decoratieve beeldhouwwerk, de plooival van de gewaden en de lange, smalle figuren en gezichten wordt het monument wel toegeschreven aan Colijn de Nole (Cat. Beeldenstorm, 93-102, 133). De Nole vervaardigde in 1543-'45 de schouw in de schepenzaal van het stadhuis te Kampen, welk beeldhouwwerk overeenkomsten vertoont met dat van het grafmonument te Vianen. Aan Colijn de Nole wordt ook de epitaaf van Joost van Sasbout in de Eusebiuskerk in Arnhem toegeschreven, dat uit omstreeks 1546 dateert. De Nole was afkomstig uit Kamerijk en rond 1530 vestigde hij zich in Utrecht, waar hij een steenhouwersatelier begon. Het is niet onmogelijk dat ook het koorhek van zijn hand is.

In de kerk van Vianen bevinden zich nog twee koorhekken, die uit dezelfde tijd dateren als het hek voor de kapel van de Van Brederode's. Het fraaiste exemplaar staat op de scheiding tussen het zuidelijk zijkoor en het kerkschip. De verkroppingen van het hoofdgestel zijn versierd met figuren in rolwerkstijl, een vroeg voorbeeld van de toepassing op kleine schaal

■ 15de-eeuws koorgestoelte in de hervormde kerk van Vianen, opname 1986-'87

■ 17de-eeuwse preekstoel in de hervormde kerk van Heukelum, opname 1986-'87

van een stijl, die met name na 1545 in Nederland tot grote bloei kwam. Aan de zijde van het hoofdkoor zijn tegen het hek tussen zuiderkoor en

■ 17de-eeuwse preekstoel en klankbord in de hervormde kerk van Everdingen, opname 1977

hoofdkoor restanten van een eenvoudig koorgestoelte geplaatst, dat uit de 15de eeuw dateert. Aan de zijkanten van het hek zijn vooruitspringende Ionische zuilen geplaatst, die de overgang vormen van het hek naar het koorgestoelte. Dit wijst erop, dat al bij de vervaardiging van het hek in ongeveer 1542 rekening is gehouden met de situering van de koorbanken op deze plaats. Over de vervaardigers van de

beide hekken is niets bekend, maar zij vertonen stilistische overeenkomsten met het hek dat de Brederodekapel aan de voorzijde afsluit.

De bovenbeschreven meubelen te Vianen zijn de oudst overgebleven kerkmeubelen in de Vijfheerenlanden. Het overige meubilair dat in deze streek nog aanwezig is, stamt uit de 17de eeuw en later.

17de en 18de eeuw

Preekstoelen

In de Vijfheerenlanden bleven negen preekstoelen uit de 17de eeuw bewaard. De preekstoelen zijn bijna alle van eenzelfde type en vervaardigd in dezelfde periode: het zijn voor het merendeel staande, acht- of zeshoekige preekstoelen uit de eerste helft van de

■ 17de-eeuwse preekstoel in de hervormde kerk van Nieuwland, opname 1976

■ Vroeg 17de-eeuwse preekstoel op gotisch doopvont in de hervormde kerk van Hagestein, opname 1986-'87

17de eeuw, waarvan de kuip gevormd wordt door de voor die periode kenmerkende toogpanelen. De panelen van achthoekige preekstoelen zijn meestal smal, waardoor ook de ingang van zo geringe breedte is, dat de predikant er moeilijk door kan. Na de Reformatie, toen de preekstoel liturgisch een van de belangrijkste meubelen in de kerk werd en daardoor veel vaker werd gebruikt, gaat dit een probleem vormen. In de 17de eeuw wordt dan ook in de meeste gevallen voor een zeshoekige kuip gekozen.

De oudste preekstoel bevindt zich in de kerk van Vianen en dateert uit het

■ 17de-eeuwse hangende preekstoel in de hervormde kerk van Oosterwijk, opname 1986-'87

eerste kwart van de 17de eeuw. Evenals bij veel preekstoelen uit de voorreformatorische periode is ook hier de kuip achthoekig. Het probleem van de smalle toegang heeft de maker opgelost door deze uit twee panelen samen te stellen. Ook de voet van de preekstoel met acht voluutvormige steunen, uitlopend in klauwen, herinnert aan die van 16de-eeuwse preekstoelen, zoals bijvoorbeeld die in de St. Jacobskerk in Den Haag (1550) en de Oude kerk te Delft (1548). De vorm van de kuip van de preekstoel in Vianen met een verkropte hoge voetlijst van paneelwerk, toogpanelen en een fries met acanthusconsoles is vergelijkbaar

■ 17de-eeuwse preekstoel in de hervormde kerk van Vianen, opname 1986-'87

met preekstoelen die eveneens uit het eerste kwart van de 17de eeuw dateren (Leiden en Zoeterwoude). Het ruggeschot met de twee vleugels en het in verhouding tot de kuip zeer grote klankbord dateren uit het derde kwart van de 17de eeuw en zullen een vervanging zijn van het oorspronkelijk klankbord.

De preekstoelen in Heukelum en Oosterwijk dateren uit het tweede kwart van de 17de eeuw. De staande, zeshoekige preekstoel in Heukelum heeft toogpanelen, die zijn opgebouwd uit alternerend gladde blokjes en diamantkoppen. De zwikken en gecanne-

leerde pilasters zijn versierd met beslagwerkmotieven. Ook op de zwikken van de preekstoel in Oosterwijk zijn beslagwerkmotieven aangebracht.

In Leerdam staat een zeshoekige, staande preekstoel met toogpanelen en gecanneleerde pilasters op de hoeken eveneens uit het tweede kwart van de 17de eeuw. Deze is oorspronkelijk afkomstig uit de hervormde kerk te Bergambacht en werd tijdens de restauratie van de Leerdamse kerk (1954-1960) geplaatst ter vervanging van een neogotische preekstoel uit 1863. Deze 19de-eeuwse preekstoel verving op zijn beurt een preekstoel uit het eerste kwart van de 17de eeuw, die tegenwoordig in de hervormde kerk in Tienhoven (Z.H.) staat opgesteld.

In de kerken van Hei- en Boeicop en Schoonrewoerd staan twee preekstoelen uit de eerste helft van de 17de eeuw. Beide zijn ingrijpend gerestaureerd in respectievelijk 1967-'68 en 1955. De kuip van de preekstoel in Hei- en Boeicop bestaat uit toogpanelen, die versierd zijn met vlechtbanden en met ranken in de zwikken. De voet en de vleugels van het ruggeschot zijn bij de laatste restauratie geheel vernieuwd. Ook de voet van de preekstoel in Schoonrewoerd is sterk gerestaureerd, maar onder andere de zes voluutvormige steunen, versierd met bladwerk, zijn nog origineel. De kuip wordt wederom gevormd door toogpanelen. De hoge voetlijst is van paneelwerk en het fries van de kuip is versierd met staande knerren. Op de hoeken staan geen pilasters, maar gecanneleerde zuiltjes.

De preekstoel in de kerk van Hagestein dateert uit het midden van de 17de eeuw. Het fries van de kuip is versierd met een motief dat aan schubben doet denken en op de hoeken van dit fries zijn afwisselend cherubkopjes en kwabcartouches aangebracht. De voet van deze preekstoel wordt gevormd door een gotisch natuurstenen doopvont, dat achthoekig van vorm is en voorzien van vier gebeeldhouwde koppen. Het kwam in de 17de eeuw wel vaker voor dat een niet meer gebruikt doopvont uit de voorreformatorische periode als voet van een preekstoel werd toegepast. Bij de restauraties in deze eeuw heeft men in de meeste gevallen het gotische doopvont in ere hersteld en de preekstoel van een nieuwe voet voorzien (bijvoorbeeld in Noordeloos). In Hagestein bleef echter de oorspronkelijke toestand ongewijzigd.

Een preekstoel uit de tweede helft van de 17de eeuw bevindt zich in de hervormde kerk van Nieuwland. Het is een eenvoudig, onversierd exemplaar waarvan de kuip bestaat uit rechthoekige panelen met op de hoeken Toscaanse zuilen.

Het meubilair in de hervormde kerk van Everdingen verdient bijzondere vermelding. De preekstoel, het doophek, de twee doopbanken en twee voorschotten van bankenblokken zijn tegelijkertijd als één geheel uitgevoerd. Zij zijn door eenzelfde maker rond het midden van de 17de eeuw vervaardigd. De meubelen zijn alle voorzien van toogpanelen en dezelfde versieringsmotieven. Het meubilair is rijker uitgevoerd dan dat in de meeste andere kerken in de Vijfheerenlanden. Vooral met de preekstoel is dit het geval. Op de hoeken van de kuip staan getordeerde Toscaanse zuilen en de voet is fraai versierd. Het is uitzonderlijk dat dit geheel de tand des tijds zo gaaf heeft getrotseerd en dat zelfs het doophek en de voorschotten van bankenblokken, die in de meeste kerken verdwenen zijn, bewaard bleven.

Doophekken

Het doophek in Everdingen is het enige exemplaar uit de 17de eeuw in de Vijfheerenlanden. Alleen in Heukelum bevinden zich nog enkele fragmenten van wat eens een doophek geweest moet zijn. Ook in de andere kerken van de Vijfheerenlanden hebben zonder twijfel 17de-eeuwse doophekken gestaan, maar deze zijn alle verloren gegaan.

Herenbanken

Ook vele herenbanken werden, met name tijdens de restauraties in deze eeuw, uit de kerken verwijderd. Behalve in Everdingen, staan ook in Heien Boeicop, Heukelum, Nieuwland en Vianen nog herenbanken uit de 17de eeuw.

Het fraaiste exemplaar staat in Vianen en het is bovendien het enige meubel in de Vijfheerenlanden dat nauwkeurig gedateerd kan worden: op een van de korbelen prijkt het jaartal 1624. De enkelvoudige overhuifde bank vormt met de hekken aan weerskanten de afsluitng van het middelste koor. De bank wordt bekroond door een gebroken fronton, waarin een aedicula met de wapens van Johan Wolfert van Brederode (1599-1655), vanaf 1620 heer van Vianen, Ameide en Noordeloos en zijn eerste echtgenote Anna Johanna, gravin van Nassau-Siegen (1594-1636). Onder de wapens staat de lijfspreuk van Johan Wolfert: ANTES MUERTO QUE MUDADO ('Eer dood dan veranderd'). Op het fries zijn twee maal de wilde zwijnskoppen met gekruiste brandende lauriertakken van de familie Van Brederode afgebeeld, samen met het monogram van Johan Wolfert. Boven het monogram prijkt een kroon en ter weerszijde ervan de letter$, een zogenaamde S fermé, bedoeld als woordspeling op fermesse, standvastigheid (Inventarissen, 269, nr. 887-890). Helaas is het niet bekend aan wie Johan Wolfert de opdracht gaf voor het vervaardigen van deze bijzonder fraaie herenbank. Ongetwijfeld was het een bekende en ervaren beeldsnijder. De bank is zeker de fraaiste die in de Vijfheerenlanden bewaard bleef.

Veel eenvoudiger zijn de herenbanken in Hei- en Boeicop en Nieuwland. De herenbank in Hei- en Boeicop heeft gecanneleerde pilasters, die versierd zijn met beslagwerkmotieven met een langwerpige druiper. Beslagwerkmotieven komen ook voor op de preekstoelen te Heukelum en Oosterwijk en de herenbank dateert evenals de preekstoelen uit het tweede kwart van de 17de eeuw. Die te Nieuwland bestaat geheel uit paneelwerk en dateert uit omstreeks 1700.

Ook in Heukelum staat een onbewerkte, 18de-eeuwse herenbank van paneelwerk, volgens traditie een drostenbank.

In de Vijfheerenlanden bleven nog twee andere herenbanken uit de 18de eeuw bewaard. Die in Heukelum was bestemd voor de ambachtsheren van Heukelum. De bank kan stilistisch gedateerd worden in het eerste kwart van de 18de eeuw en werd vermoedelijk vervaardigd in opdracht van de toenmalige ambachtsheer De Thiennes. De alliantiewapens zijn van Johan van der Stel (ambachtsheer vanaf 1734) en diens toenmalige echtgenote Clara Hillegonda Graafland (gest. 1736). Zijn wapen en dat van zijn echtgenote prijken op het segmentvormige

■ Herenbank uit 1624 in de hervormde kerk van Vianen, opname 1986-'87

■ 17de-eeuwse kerkbank in de hervormde kerk van Everdingen, opname 1977

fronton dat de overhuiving bekroont.

In Hei- en Boeicop staat een herenbank die uit omstreeks 1750 dateert. De bank is versierd met snijwerk in rococo stijl. Boven op de bank zijn vazen geplaatst met asymmetrische vormen en versierd met rocaillemotieven.

■ 17de-eeuwse kerkbank in de hervormde kerk van Hei- en Boeicop, opname 1986-'87

Het kerkinterieur in de 19de eeuw

Tot aan het einde van de 19de eeuw werd in de meeste kerken begraven. De kerkvloer moest open kunnen en de plaatsing van vaste banken was daardoor vrijwel onmogelijk, uitgezonderd tegen de muren en rond de zuilen (de zogenaamde pilaar- of kolombanken).

Toen in de Franse tijd het begraven in de kerk verboden werd, kwam de weg

■ 18de-eeuwse herenbank in de hervormde kerk van Heukelum, opname 1971

■ 18de-eeuwse herenbank in de hervormde kerk van Hei- en Boeicop, opname 1971

vrij naar het inrichten van kerken met vaste bankenblokken. In de Vijfheerenlanden is in de zaalkerken van Hagestein (1829), Kedichem (1867) en Oosterwijk (1872) de 19de-eeuwse inrichting bewaard gebleven.

In Asperen brandde de kerk in 1896 geheel uit, waarna zij werd herbouwd en opnieuw ingericht als een volstrekt traditioneel 17de-eeuws kerkinterieur met preekstoel, doophek, koorhek,

Midden 19de-eeuwse preekstoel met dooptuin in de hervormde kerk van Lexmond, opname 1977

pilaarbank, herenbank en bankenblokken. Tijdens de restauratie van 1978 is een gedeelte verwijderd.

Ook het interieur van de evangelischlutherse kerk in Leerdam stamt uit de 19de eeuw en werd tegelijk met de bouw van het eenvoudige zaalkerkje in 1838 vervaardigd.

In de kerk van Lexmond bevindt zich een vierkante preekstoel met bijbehorend doophek, uitgevoerd in Lodewijk XVI-stijl. Preekstoel en doophek behoren tot een type, dat in de eerste helft van de 19de eeuw werd ontwikkeld en dat men ook in andere kerken in de omgeving aantreft. In Nieuwpoort en Meerkerk staan preekstoelen van een zelfde vorm, uitvoering en detaillering. De preekstoel in Meerkerk dateert waarschijnlijk uit omstreeks 1832, toen de kerk geheel in Waterstaatsstijl werd verbouwd. In Nieuwpoort werd de preekstoel vermoedelijk in 1842-'43 aangeschaft ter gelegenheid van het herstel van de kerk. De preekstoel en doophek in Lexmond zullen tegelijk met de verbouwing van de kerk in 1852 zijn aangekocht. Al dit kerkmeubilair is ongetwijfeld uit hetzelfde atelier afkomstig.

Een integrale vernieuwing van het interieur heeft de hervormde kerk van Leerdam ondergaan tussen 1863 en 1865. Niet alleen de inventaris maar ook de uitmonstering van het gebouw werd in neogotische vormen vernieuwd door architect D. van der Tas uit Schiedam. Onder zijn leiding werden stucgewelven aangebracht, de kapitelen van de zuilen werden met stucwerk versierd, houten ramen werden geplaatst volgens de toen heersende mode, een preekstoel en psalmborden met gipsornamenten namen de plaats in van de oude exemplaren. Deze hele neogotische afwerking is bij de laatste restauratie van de kerk in 1954-1960 ongedaan gemaakt. In het plaatselijk museum wordt nog een psalmbord bewaard.

Kerkborden

In het protestantse kerkinterieur nemen houten tekstborden vanaf het begin een belangrijke plaats in en in sommige gevallen lijken zij zelfs de plaats van de rooms-katholieke heiligenbeelden in te nemen. (Van Swigchem, Een blik, p. 12). De kerkborden vertonen onderling een groot verschil

■ Eerste predikantenbord in de hervormde kerk van Kedichem, opname 1986-'87

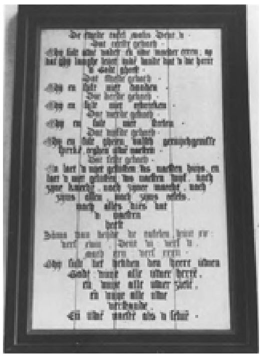

■ Het tweede Tien Gebodenbord in de hervormde kerk te Vianen, opname 1986-'87

■ Bord met de Apostolische Geloofsbelijdenis in de hervormde kerk van Hei- en Boeicop, opname 1986-'87

in vorm, inhoud en bedoeling. In de Vijfheerenlanden bleef een aantal kerkborden bewaard, dat zowel uit de 17de als uit latere eeuwen dateert en dat een goed beeld geeft van de diversiteit van dergelijke borden.

In Hei- en Boeicop hangen aan weerszijden van de preekstoel twee borden, waarvan een met de tekst van de Apostolische Geloofsbelijdenis en de ander met dat van de Tien Geboden. Beide borden werden geschonken

■ Schuttersbord met het Onze Vader in de hervormde kerk van Lexmond, opname 1986-'87

door Okker Gerritszoon de Wit, die ongetwijfeld in Hei- en Boeicop woonachtig was. Een jaartal wordt niet vermeld, maar het bord zal in de eerste helft van de 17de eeuw zijn vervaardigd.

De borden, beschreven met de Apostolische Geloofsbelijdenis en de Tien Geboden, vertegenwoordigen thema's, die door de protestanten van groot belang werden geacht. Veelal werden deze borden samen met het Onze Vader opgehangen en vormden zo een drieluik, dat Geloof, Gebod en Gebed tot uitdrukking bracht. In Heien Boeicop is het bij het Geloof en het Gebod gebleven. In de tekst van het Tien Gebodenbord is echter een foutje geslopen. Er is vergeten de bijvoege-

lijke naamwoorden 'eerste' tot en met 'tiende' voor het gebod in te vullen.

In Vianen is de trits Geloof, Gebod en Gebed wel compleet. In de zuidelijke transeptarm hangen twee borden, waarop de Tien Geboden staan. Op het eerste bord staan de eerste vier geboden; op het tweede de volgende zes. Ook hier lijkt een vergissing te zijn gemaakt. Het eerste bord vermeldt 'Dat eerste geboth' tot en met 'Dat vierde geboth'. Op het tweede bord wordt niet doorgeteld, maar men begint wederom met 'Dat eerste geboth' en eindigt bij 'Dat seste geboth'. Misschien is het niet doornummeren een gevolg van de spreiding van de Tien Geboden over twee afzonderlijke borden.

Twee andere borden met de Geloofsbelijdenis en het Onze Vader hangen in de noordelijke transeptarm. De vier borden dateren alle uit de 17de eeuw.

In de kerk van Lexmond hangt eveneens een bord met de tekst van het Onze Vader. Meestal wordt dit bord een gilde- of schuttersbord genoemd, omdat het door de schutters aan de kerk werd geschonken. Aan weerszijden van de zuilen hangen de wapens van enkele schenkers, die binnen het schuttersgilde een hoge positie bekleedden, zoals sergeant, korporaal of schuttersmeester. Het bord werd in 1695 gemaakt door J. van Munninckhof. In de kerk van Nieuwpoort bevindt zich een rouwbord, dat eveneens van de hand van Van Munninckhof is en dateert uit 1677.

Het Tien Geboden bord in Leerdam is in 1698 geschonken door Koning-Stadhouder Willem III, graaf van Leerdam. Ook hier wordt dit kenbaar gemaakt door zijn wapen, monogram en devies.

In Lexmond en Hei- en Boeicop hangen kerkborden met een andere achtergrond dan de tekstborden. Het zijn rouwborden. Tot 1795 hingen in kerken waarin begraven mocht worden vaak wel tientalle van dergelijke rouwborden, die bedoeld waren als persoonlijke gedenktekens. Zij werden bij de begrafenis voor de kist uitgedragen en kregen in de buurt van het graf een plaats in de kerk.

Het rouwbord in Hei- en Boeicop herinnert aan Adriaan Gerritszoon van Heicop, die op 5 mei 1639 op negenjarige leeftijd stierf. Waarschijnlijk

■ Tien Gebodenbord uit 1698 in de hervormde kerk van Leerdam, opname 1987

werd het bord te zijner nagedachtenis opgericht door zijn ouders. Op het bord staan verschillende bijbelteksten, die de vergankelijkheid van het leven benadrukken of over het hiernamaals spreken. Op de accoladevormige rand onderaan het bord staat: ‘Wat ick was dat weet ghij wat ick nu ben dat weet ick wat ghij worde sult o mensch bedenckt dat’, dat de lezer ervan moet doordringen dat ook hij ieder moment sterven kan. De tekst is gebaseerd op het ‘Hodie mihi cras tibi’ (heden ik, morgen gij), uit het apocriefe bijbelboek De Wijsheid van Jesus Sirach, 38:23. Deze zogenoemde Vanitasgedachte wordt ook aanschouwelijk gemaakt door de twee doodskoppen, die tussen de tekst zijn geschilderd en de liggende engel in het fronton, rustend op een doodskop met in de hand een gevleugelde zandloper houdend.

Het rouwbord in Lexmond herdenkt niet één maar meerdere personen: leden van de familie Van Brederode Van Bolswart, die in de grafkelder in de kerk begraven liggen. Het bord vermeldt

■ Rouwbord uit 1639 in de hervormde kerk van Hei- en Boeicop, opname 1986-'87

de namen van enkele leden van de familie Van Brederode uit verschillende generaties, met als eerste vrouw Catharina van Holten, die in 1596 overleed en als laatste Rynoud Lodewijk Pieter van Brederode, gestorven in 1764. Het bord werd vermoedelijk rond 1633 opgericht door Reinoud van Brederode. In het fronton zijn behalve zijn naam en sterfdatum ook zijn wapens weergegeven. Zijn kwartierwapens zijn op de pilasters van het bord geschilderd.

Ook in de 19de eeuw werden nog kerkborden gemaakt. In Kedichem bevinden zich twee borden, die omstreeks 1867 gemaakt werden, toen het schip van de kerk opnieuw werd opgetrokken. Op de borden staan de namen van de predikanten, die vanaf de Reformatie in Kedichem het evangelie hebben verkondigd, met ds. F. van der Meer, die in 1588 werd beroepen, als eerste. Dergelijke predikantenborden werden ook al in de 17de eeuw vervaardigd.

Grafzerken

Tot in de 19de eeuw werd er begraven in de kerken. Getuigen hiervan zijn de grafzerken die in de vloeren zijn opgenomen. In 1922 is door Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins een inventarisatie gepubliceerd van de genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de Zuidhollandse kerken, waarin hij voornamelijk de daarin aanwezige en toen in het zicht zijnde grafzerken beschrijft, zonder overigens de plaats te vermelden waar zij lagen. Waar de vloeren door een houten plankier of door banken aan het oog onttrokken waren, zoals dat bijvoorbeeld in de kerken van Leerdam, Schoonrewoerd en Nieuwland het geval was, konden de zerken niet vermeld worden.

Sedert de inventarisatie van Bloys zijn alle kerken in de Vijfheerenlanden gerestaureerd, waarbij de vloeren met de zerken zijn opgenomen.

Meestal zijn de zerken, al dan niet gecombineerd met restanten, die tijdens de restauratie werden gevonden, daarna op een plaats in de kerk bijeengelegd. Vergelijking van de inventarisatie van Bloys met de huidige situatie laat zien dat er sedert 1922 nogal wat zerken zijn verdwenen, maar ook dat, juist door de restauraties, zerken ‘aan het licht gekomen zijn’, zoals bijvoorbeeld de grafplaat van Van Arkel in de hervormde kerk van Leerdam.

Bij de kerk van Schoonrewoerd zijn de zerken echter in 1955 verwijderd en niet meer teruggebracht.

De grafzerken dateren voor het merendeel uit de 17de en 18de eeuw. Die in Vianen en Leerdam zijn in tamelijk recente publicaties geïnventariseerd en beschreven. Opmerkelijke zerken bevinden zich in de kerken van Asperen (de graftombe van de heren uit het geslacht Van Boetzelaer en een priestergraf uit 1525), van Leerdam (de grafsteen van de laatste Van Arkel), en van Oosterwijk (de grafplaat en -kelder van de heren van Liere). De tombe van het geslacht Van Brederode in Vianen is hiervoor al ter sprake geweest. Aan de voet van de preekstoel in de kerk van Heukelum is een 17de-eeuws graf van een predikant gesitueerd.

Gezien het grote aantal is niet voor een integrale opname gekozen van het bestand in de beschrijvingen van de kerken. In voorkomende gevallen zal verwezen worden naar publicaties te dien aangaande.

Muurschilderingen

Weinig muurschilderingen zijn maar overgebleven in de middeleeuwse kerkgebouwen. De meest opmerkelijke bevindt zich in de kerk van Asperen tegen de torenwand. Hier staat de stad Asperen weergegeven in vogelvlucht ten tijde van de inname van de stad in 1517 door Gelderse troepen. Hoewel de schildering na de restauratie (1975-1977) gedateerd is ‘1609’, is het niet onwaarschijnlijk dat het eerder geschilderd is en dat het huidige jaartal een foutieve interpretatie van de restaurator is, danwel dat het in 1609 is gerestaureerd. Op minutieuze wijze staan de straten, terreinen en huizen verbeeld, waarbij een zekere vrije interpretatie ten aanzien van het aantal en het uiterlijk van de gebouwen ingecalculeerd moet worden.

Voor zover bekend is de Asperense schildering een van de weinige, zoniet de enige van dit genre in Nederland. In de kerk van Leerdam zijn bij de restauratie in 1958 eveneens tegen de torenmuur fragmenten aangetroffen van een kruisigingsscene, die geconserveerd is.

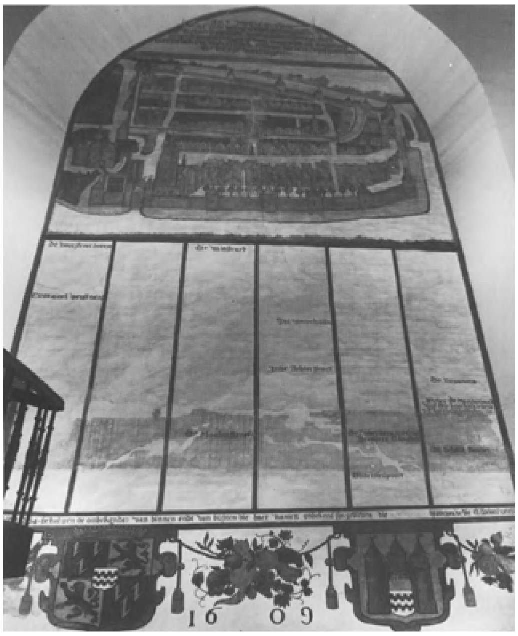

■ Overzicht van de muurschildering op de torenwand van de hervormde kerk te Asperen, opname 1980

Lexmond heeft in het koor een architectuurfragment met wimbergen, hogels en kruisbloemen bewaard, mogelijk een restant van een symbolum apostolorum, een weergave van apostelen of heiligen(?) onder een baldakijn.

Getuige de inventaris van Bloys van Treslong Prins uit 1922 waren er in de kerk van Nieuwland muurschilderingen aanwezig op de pilaren. Alle sporen daarvan zijn verdwenen.

Koper

Bij het herinrichten van de kerken door de protestanten aan het einde van de 16de en in de 17de eeuw gingen voorwerpen van koper geleidelijk aan een vast onderdeel vormen van het kerkinterieur. Kaarsenkronen en wandarmen verlichtten de kerkruimte voor de gelovigen. Kandelaars op draaibare armen lichtte de predikant en voorzanger bij, terwijl zij lazen uit de Heilige Schrift die op een koperen lezenaar lag. Een zandloper in koperen houder gaf de tijd aan. Koperen doopbogen sierden het doophek en het doopbekken rustte in een koperen doopbekkenhouder.

De protestanten wilden uitbundige pracht en praal in hun kerkinterieurs zo veel mogelijk vermijden. De toepassing van koper paste in deze overtuiging. Koper was niet kostbaar als het goud en zilver, dat bij de rooms-katholieken zoveel was gebruikt. Het straalde eenvoud en degelijkheid uit en in combinatie met het donkere eikehout gaf het het interieur toch een zekere voornaamheid en waardigheid. De voorwerpen waren in de meeste gevallen van geelkoper of messing, een alliage van roodkoper (65%) en zink (35%) en zij werden vervaardigd door de zogeheten geelgieters. In de 17de eeuw lag het centrum van de geelgieterskunst in Amsterdam, waar in die eeuw bijna 300 geelgieters hun vak uitoefenden.

Koperen kronen en lezenaars werden in de 17de eeuw vooral door Amsterdamse geelgieters vervaardigd en ook veel koperen kerksieraden uit de Vijfheerenlanden zullen uit dit geelgieterscentrum afkomstig zijn (Dubbe, 138 e.v.).

Kronen

In de Vijfheerenlanden is een aantal kronen bewaard gebleven, dat uit de tweede helft van de 17de eeuw dateert. De kronen hebben alle een geprofileerde stam, die in opbouw kan verschillen en gevormd wordt door onderdelen als ronde bollen, afgeplatte bollen en paddestoelvormen. Aan de stam zijn twee kransen van zes of acht armen bevestigd. De armen buigen diep door, zoals na 1630 gebruikelijk werd en zij zijn soms versierd met een dolfijnekop. Gewoonlijk werden in de 17de eeuw bij het vervaardigen van nieuwe koperen kronen de oude exemplaren ingeruild en het resterende bedrag werd veelal geschonken door particulieren of instanties. Dit is bijvoorbeeld in Lexmond het geval. Hier schonken de ‘Diaconie Armen’ en de ‘Jongelingen’ ieder een koperen kroon aan hun kerk. De drie schildjes bovenop met teksten en wapens getuigen hiervan.

In de kerk van Lexmond bevindt zich een derde kroon, die bijna identiek is, maar waarop de schildjes ontbreken. Waarschijnlijk zal ook de vierde kroon uit dezelfde tijd dateren.

Een 17de-eeuwse kroon in de kerk van Nieuwland heeft twee kransen van zes armen versierd met de voor die tijd zo karakteristieke dolfijnekoppen die de vetvanger in de bek houden.

In Oosterwijk hangen twee vergelijkbare kronen. De twee vaasvormen van de stam zijn hier wat meer gedrongen en minder geprononceerd en de bol is enigszins afgeplat. Bovenop heeft de kroon drie onbewerkte schildjes. Deze kronen kunnen dan ook iets later, aan het einde van de 17de of het begin van de 18de eeuw gedateerd worden.

Dit is waarschijnlijk ook het geval met twee kleine kroontjes in Heukelum.

In de kerk van Schoonrewoerd bevinden

■ Koperen kroon in de hervormde kerk van Lexmond, opname 1986

zich drie koperen kronen. Twee kleine exemplaren hebben een stam, opgebouwd uit twee vaasvormen en een bol. De tweemaal zes armen zijn enigszins gedrongen en buigen niet zo diep door als gebruikelijk is in de 17de eeuw. Vermoedelijk zijn deze kronen in de 18de eeuw vervaardigd. Een derde, grote, kroon in Schoonrewoerd dateert zonder twijfel uit de 18de eeuw. Het type is een voortzetting van de 17de-eeuwse kronen. De armen buigen diep door en zijn halverwege versierd met een dolfijnekopje. De schildjes bovenaan verraden door hun bekroning met een schelpmotief hun ontstaansdatum in de eerste helft van de 18de eeuw.

In de kerk van Heukelum hangt een zeldzame 17de-eeuwse kroon, die vermoedelijk niet in Nederland, maar in Duitsland gemaakt is. De kroon heeft twee kransen van zes diep doorbuigende armen. Halverwege zijn de armen versierd met bladwerk en een dierenkop. Bij de onderste rij armen loopt de voluut uit in een bebaarde mannenkop. Ook bij de onderste rij is dit het geval, maar de mannenkop heeft geen baard en draagt een punthoed. Boven de kransen met armen zijn tweemaal drie voluten aangebracht, waarvan de onderste uitlopen in een kop. Bovenop prijkt een bekroning in de vorm van een tweekoppige, gekroonde adelaar.

Lezenaars

In de meeste hervormde kerken in dit gebied zijn een of meer lezenaars bewaard gebleven. De lezenaar voor de predikant is steeds bevestigd aan de preekstoelkuip. De lezenaars voor de voorzanger of -lezer werden in de 17de eeuw op het doophek geplaatst. Tegenwoordig zijn echter de meeste doophekken verdwenen en hebben de lezenaars een andere plaats gekregen in het kerkinterieur.

De lezenaars zijn naar vorm en uitvoering te onderscheiden in een aantal groepen. Van het type dat het best vertegenwoordigd is, wordt het blad gevormd door opengewerkte bladeren. Dit bladwerk is symmetrisch gerangschikt aan weerskanten van een in het midden geplaatste, langwerpige staaf, gevormd door meerdere bolvormen en met aan de bovenkant een gestileerde bloemkelk.

De patronen die de bladeren vormen zijn zeer gelijkend, maar in detaillering toch vaak onderling verschillend. In de uitvoering kunnen eveneens verschillen optreden: de bladeren kunnen heel dik en plastisch zijn of juist meer gestileerd en plat. De arm, waarop het blad bevestigd is, kan sterk in vorm variëren.

Het is een type blad dat ook elders in het land veel voorkomt en dat waarschijnlijk rond 1640 voor het eerst vervaardigd werd. Een van de vroegste, gedateerde, voorbeelden is de preekstoellezenaar van de Oude Kerk te Amsterdam uit 1643-'45. Tot in de 18de eeuw bleef men dit type gieten.

■ Grote koperen kroon in de hervormde kerk van Schoonrewoerd, opname 1986-'87

In de Vijfheerenlanden treffen wij dergelijke lezenaars aan in de kerken van Vianen, Kedichem, Nieuwland, Asperen (3x) en Leerdam.

De preekstoellezenaar in Vianen is een van de fraaiste. Het bladwerk en de draaibare arm zijn rijk en plastisch uitgevoerd.

In Asperen zijn aan de preekstoelkuip niet een maar twee lezenaars bevestigd, die nagenoeg identiek zijn en alleen verschillen in formaat. De bladen van deze beide lezenaars vertonen grote overeenkomst met die van de preekstoellezenaar in Vianen. In Asperen echter ontbreekt het vorkvormige verbindingsstuk tussen arm en blad en hier is het centrale motief zichtbaar.

In Asperen bevindt zich tevens een voorzangerslezenaar met eenzelfde type blad, waarvan de bladeren echter minder plastisch zijn uitgevoerd. Het blad wordt gedragen door een gladde, S-vormige stam.

Ook de bladen van de preekstoellezenaars in Kedichem, Nieuwland en Leerdam behoren tot hetzelfde type. De armen zijn echter anders. Die van de lezenaar in Nieuwland is voluutvormig, geschulpt en draaibaar. Ook in Kedichem is de draaibare arm geschulpt, maar de voluut ontbreekt. De arm is lichtgebogen en vanuit de arm ontspringen kleinere en grotere omkrullende

■ 17de-eeuwse lezenaar met kwabornament aan de preekstoel in de hervormde kerk van Vianen, opname 1986-'87

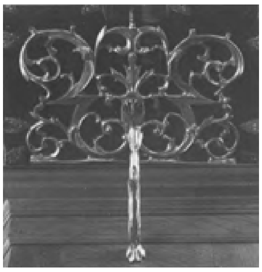

■ 17de-eeuwse lezenaar aan de preekstoel in de hervormde kerk te Spijk, opname 1988

ranken. De arm van het exemplaar in Leerdam is niet draaibaar en heeft een afwijkende vorm. Een loodrecht op de preekstoel geplaatste arm met manchet houdt een gladde stam in zijn hand. Het blad is door middel van een S-vormig verbindingsstuk aan de stam verbonden.

De voorzangerslezenaar in Vianen en de preekstoellezenaar in Oosterwijk behoren tot een andere groep. Het blad van beide lezenaars wordt gevormd door een rechthoekige, geprofileerde omlijsting, waarbinnen dunne maretakranken symmetrisch gerangschikt zijn vanuit een centraal motief. In Oosterwijk bestaat dit motief uit een lelie. Bij de voorzangerslezenaar in Vianen heeft men in het midden van het blad het wapen van de stad geplaatst met het jaartal 1668. In de Kapelkerk te Alkmaar bevindt zich een

■ Tweede koperen preekstoellezenaar in de hervormde kerk te Asperen, opname 1988

■ Voorzangerslezenaar in de hervormde kerk te Vianen, gedateerd 1668, opname 1986-'87

bijna identieke lezenaar, ongetwijfeld van dezelfde hand, maar met het jaartal 1664. Vermoedelijk is dit type lezenaar dan ook in de 60ger jaren van de 17de eeuw ontstaan.

Ook de kerken in Zijderveld en Everdingen bezitten preekstoellezenaars uit de tweede helft van de 17de eeuw.

Het exemplaar in Zijderveld bestaat uit een smalle rechthoekige omlijsting waarbinnen zich, symmetrsich gerangschikt, vier geschulpte voluten vormen. De voluten lopen uit in dolfijnkoppen en zijn verrijkt met omkrullende acan- thusbladeren. Dit type komt onder andere in de nabijgelegen Alblasserwaard in meerdere kerken voor.

De lezenaar in Everdingen is van een heel andere uitvoering. Het is het enige blad dat niet opengewerkt is, maar uit een dicht vlak bestaat, omkaderd

■ Koperen lezenaar met dolfijnekopjes aan de preekstoel in de hervormde kerk te Zijderveld, opname 1987

■ 17de-eeuwse lezenaar aan de preekstoel in de hervormde kerk te Everdingen, opname 1986-'87

door een lijst van halve bollen. In het midden is een thans onbewerkt wapenschild aangebracht, waarop misschien eens het wapen van de schenker prijkte.

De geelgieters bleven de gietvormen van de 17de-eeuwse types veelal tot in de 18de eeuw gebruiken, maar ook nieuwe vormen deden hun intrede.

In de Vijfheerenlanden kunnen de preekstoellezenaars in Spijk en Schoonrewoerd en de voorzangerslezenaar in Leerdam stilistisch gezien in de 18de eeuw worden gedateerd.

Het blad van deze drie lezenaars is opgebouwd uit C-voluten, die echter bij elk exemplaar op een heel verschillende wijze zijn uitgevoerd. In Spijk zijn de grote, ruggelings geplaatste en naar elkaar toegewende C-voluten symmetrisch gerangschikt en in het midden, direct boven het aanhech-

tingspunt van de arm, is een eikeblad aangebracht. De arm die niet kan draaien heeft een vorm die geïnspireerd lijkt op een mouw van stof. Zowel het blad als de arm zijn plastisch uitgevoerd.

De voorzangerslezenaar in Leerdam maakt een plattere indruk. Het blad wordt in een golvende lijn omkaderd door C-voluten met een glad oppervlak. Daarbinnen vormen bladranken met een bewerkt oppervlak een symmetrisch patroon. Het centrale motief wordt gevormd door een gestileerd, onbewerkt, driedelig blad.

De preekstoellezenaar in Schoonrewoerd is waarschijnlijk het jongste exemplaar. Het blad wordt omkaderd door een gladde rechthoekige rand, waarbinnen symmetrisch gerangschikte, onbewerkte C-voluten. De voluten zijn in verhouding tot die van de andere lezenaars dun en iel en het blad is hierdoor in veel grotere mate opengewerkt.

Kandelaars

Om de predikant bij te lichten werden in de 17de eeuw altijd een of twee kandelaars met draaibare armen aan de preekstoel bevestigd. In Everdingen en Spijk bevinden zich dergelijke kandelaars uit de tweede helft van de 17de eeuw. Het exemplaar in Everdingen heeft een arm uitlopend in een voluut met dolfijnekop. Op een ronde, geprofileerde vetvanger staan twee hoge,

■ Dubbele koperen kandelaar op de voorzangerslezenaar in de hervormde kerk te Oosterwijk, opname 1986-'87

slanke en fijn geprofileerde kaarsenhouders op een diabolovormige voet. De twee kaarsenhouders zijn gemonteerd op een gebogen stam.

In Spijk bevinden zich twee preekstoelkandelaars van eenzelfde type. De arm verschilt slechts in details van die van Everdingen. De kaarsenhouders zijn eveneens geprofileerd, maar wat grover dan in Everdingen en ze zijn direkt op de schaal van de vetvanger bevestigd.

Niet alleen de predikant, ook de voorzanger had licht nodig. De voorzangerslezenaar had zijn vaste plaats op het doophek. Aan weerskanten van de lezenaar zorgden twee staande kandelaars voor het bijlichten. In Oosterwijk is een dergelijke kandelaar bewaard gebleven. Vanuit een cylindervormige stam ontspringen twee armen versierd met een dolfijnekop. De dolfijn heeft de vetvanger in zijn bek, waarop een brede, gladde kaarsenhouder. De armen zijn in de 19de eeuw op een gietijzeren houder gemonteerd.

In Vianen zijn op de voorste lezenaar van de herenbank uit 1624 zes staande kandelaars bevestigd, die de heer en zijn familie van licht voorzagen bij het lezen. Stam en kaarsenhouder vormen één geheel en lopen vloeiend in elkaar over. Vier

van de zes kandelaars zijn identiek van vorm en ze verschillen slechts in details van de twee andere, eveneens identieke, exemplaren.

■ 17de-eeuwse preekstoelkandelaar in de hervormde kerk te Everdingen, opname 1986-'87

In de hervormde kerk van Ameide bevindt zich een vrijwel identieke kandelaar.

In Vianen bleven ook twee bijzonder fraaie 18de-eeuwse wandarmen bewaard. Aan een grote C-voluut is een gebogen, zeer fijn uitgevoerde arm bevestigd, die gedeeltelijk getordeerd en gedeeltelijk opengewerkt is. Bij de uitvoering van deze koperen wandarmen. hebben ongetwijfeld zilveren voorbeelden als model gediend.

Doopbekkenhouders

De bewaard gebleven doopbekkenhouders in de Vijheerenlanden hebben allemaal dezelfde basisvorm: de houder wordt gevormd door een aantal gebogen ribben, die aan de bovenzijde verbonden worden door een platte band en aan de onderzijde in één punt bijeenkomen. De doopbekkenhouders dateren uit de 17de eeuw en waren meestal aan de preekstoelkuip of -trap bevestigd met een draaibare arm. In de kerken van Leerdam, Nieuwland en Heukelum hebben zowel de arm als de houder de tand des tijds getrotseerd. Bij de exemplaren in Leerdam en Nieuwland loopt de arm aan de ene kant uit in een voluut met dolfijnekop en aan de andere kant in een kelkvorm, die de verbinding vormt tussen de arm en de houder. In Heukelum is de kelkvorm verwaterd tot slechts een verdikking. In Leerdam worden de zes geprofileerde ribben

■ 18de-eeuwse (?) koperen wandarm in de hervormde kerk te Vianen, opname 1986-'87

■ Doopbekken en doopbekkenhouder aan de preekstoel in de hervormde kerk van Schoonrewoerd, opname 1987

■ Doopbekken en doopbekkenhouder in de hervormde kerk te Lexmond, opname 1986-'87

verbonden door een geschulpte band. Daar waar de ribben onderaan samenkomen bevindt zich een knop. De doopbekkenhouders van Nieuwland en Heukelum hebben gladde ribben en een gladde band.

Ook bij de doopbekkenhouder in Schoonrewoerd is dat het geval. Maar hier hangen aan de band, tussen de ribben, koperen bolletjes en ook onderaan hangt een dergelijke bol. In Zijderveld en Lexmond bevinden zich doopbekkenhouders met een geschulpte band voorzien van hangende bollen tussen de ribben. Onderaan de houder van Zijderveld bevindt zich een hangende bol. In Lexmond zien we op deze plaats een staande knop.

In de houders werden bij doopgelegenheden losse doopbekkens geplaatst, die meestal van gedreven koper, maar ook wel van zilver (Hei- en Boeicop) waren. In Leerdam is een

■ IJzeren doopbekkenhouder met doopbekken aan de preekstoel in de hervormde kerk van Hei- en Boeicop, opname 1988

■ Doopbekken en doopbekkenhouder in de hervormde kerk van Nieuwland, opname 1988

bekken met deksel van gedreven rood koper bewaard gebleven, dat misschien uit de 17de eeuw dateert. Het doopbekken in Nieuwland stamt uit 1774 en is, volgens de inscriptie, oorspronkelijk afkomstig uit Lekkerkerk.

In de kerk van Vianen tenslotte is in de 20ste-eeuwse preekstoeltrap een koperen ornament opgenomen, bestaande uit elegante voluutvormige ranken. Waarschijnlijk heeft deze koperen versiering deel uitgemaakt van de oorspronkelijke 17de-eeuwse trap, zoals bijvoorbeeld ook bij de preekstoelen in de Marekerk in Leiden en de St. Bavokerk in Haarlem het geval is.

Zilver

In een aantal kerken in de Vijfheerenlanden bleven voorwerpen van zilver bewaard. Het betreft voornamelijk stukken, die bij de viering van het Avondmaal worden gebruikt. Naast het avondmaalszilver bezitten de kerken van Vianen en Hei- en Boeicop ook zilveren doopbekkens.

17de eeuw

In de Vijfheerenlanden bleven vijf avondmaalsbekers uit de 17de eeuw bewaard.

De oudste en fraaiste beker is die te Hagestein met graveerwerk in rolwerkstijl en daterend uit het eerste kwart van de 17de eeuw. Op de beker is de naam van de schenker, Jan Thonissen Tucker, gegraveerd en twee wapenschilden, vermoedelijk van Tucker en zijn echtgenote. Van de drie merken is alleen het niet meer te achterhalen meesterteken leesbaar, een door een rad omgeven, gelijkarmig kruis.

In Heukelum zijn twee avondmaalsbekers bewaard gebleven, waarvan de profilering en versiering strak en sober

■ Vroeg 17de-eeuwse avondmaalsbeker van de hervormde kerk van Hagestein, opname 1987

■ 17de-eeuwse avondmaalsbeker van de hervormde kerk van Hei- en Boeicop, opname 1987

zijn. Een inscriptie vermeldt dat de bekers in 1689 in het bezit van de kerk kwamen. De bekers werden in Gorinchem vervaardigd, door een niet geïdentificeerde meester met als merk een naar links gewende viervoeter, waarschijnlijk een hond.

De twee avondmaalsbekers in de kerk van Hei- en Boeicop zijn versierd met drie cartouches in kwabstijl. In twee van de drie cartouches staan bijbelteksten, die verwijzen naar het avondmaal (Ps. 116:13 en 1 Cor. 11:5). Ook op deze bekers heeft de schenker een inscriptie doen plaatsen. Ze zijn een gift van de toenmalige predikant Jacob Visbach. Op de ene beker staat dat Jacob Visbach de bekers in 1691 aan Christus opdraagt. Op de andere een bijbeltekst met eenzelfde strekking. Op deze bekers zijn de merken wel goed leesbaar. Zij werden in 1691 in Utrecht vervaardigd door een anonieme zilversmid, de meester van de anjer genaamd.

Oosterwijk bezit een avondmaalsbeker, die in Dordrecht werd vervaardigd en uit 1644 dateert. Ook hierop is een inscriptie aangebracht, waaruit blijkt dat de beker in 1707 gechonken is door de diakonie van Oosterwijk en betaald door vier personen, van wie alleen de initialen genoemd worden. Het niet geïdentificeerde meesterteken op deze beker stelt een viervoeter voor, waarschijnlijk een hond. Door dezelfde mensen is in 1707, eveneens vanwege de diakonie, een ‘tafelbort’ geschonken, een grote schaal, die bij het avondmaal gebruikt werd. De schaal werd in 1707 in Gorinchem vervaardigd. Het meesterteken, een gekroonde voet in schild, is niet geidentificeerd.

18de eeuw

In Spijk en Vianen bleef avondmaalszilver uit de 18de eeuw bewaard. Spijk bezit een compleet avondmaalsstel bestaande uit een grote schaal, twee kleine schalen, twee offerbussen

■ Schaal behorend bij het kerkzilver van de hervormde kerk te Spijk, opname 1988

■ 18de-eeuwse offerbus van de hervormde kerk te Spijk, opname 1988

■ 18de-eeuwse avondmaalsbeker van de hervormde kerk te Vianen, opname 1988

en twee avondmaalsbekers. De stukken werden door diverse zilversmeden in verschillende perioden van de 18de eeuw vervaardigd. Pas aan het einde van die eeuw werd het stel aan de kerk geschonken door de ambachtsheer uit het geslacht van Aerssen van Sommelsdijk, eigenaar van het kasteel van Spijk, dat in 1820 werd afgebroken. Bij de schenking is ook het wapen van de toenmalige ambachtsheer en het wapen van Spijk op het zilver aangebracht. De twee gladde ronde schalen dateren uit 1728 en werden in Ieperen, België gemaakt door Jean Paul Mulle. De twee vaasvormige offerbussen, die gedeeltelijk versierd zijn met stippen, werden in 1784 vervaardigd door de Haagse zilversmid Martinus van Stapelen. De grotere ovale, onbewerkte schaal en de twee gladde avondmaalsbekers vertonen ieder vier dezelfde merken, waarvan het zeker is dat zij Frans zijn, maar die niet meer te achterhalen zijn.

In Vianen bevinden zich twee bekers uit 1772 en twee ronde schalen uit 1791. De avondmaalsbekers hebben

■ Doopbekken van de hervormde kerk te Vianen, opname 1988

niet, zoals in de 17de eeuw gebruikelijk was, de vorm van een rechte beker, maar van een kelk op voet. De stam heeft een versiering van bladwerk. Zij zijn vervaardigd door de Amsterdamse zilversmid Pieter Bartolomeus van Linden en waren volgens een inscriptie oor- spronkelijk bestemd voor de Waalse kerk in Vianen. Twee onversierde schalen zijn van de hand van de Utrechtse zilversmid Gerrit Bresser. De bekers en schalen maken deel van een uitgebreid avondmaalsstel, waarvan de overige stukken uit de 19de eeuw dateren.

19de eeuw

De kerk van Hei- en Boeicop bezit een zilveren doopbekken, dat dateert uit 1806 en gemaakt werd door de Haagse zilversmid Johannes van der Toorn. Pieter Middelkoop schonk dit bekken aan de kerk ter gelegenheid van de doop van zijn achternicht.

De twee kelkvormige bekers, twee offerschalen op voet en een grote, platte schaal van het avondmaalsstel in Vianen werden in 1823 gemaakt en geschonken door het College van Kerkvoogden. In de uitvoerige schenkingsinscriptie op de grote schaal worden de toenmalige leden met naam en functie vermeld. Deze grote schaal en de twee offerschalen op voet werden vervaardigd door de Utrechtse meester J.J. van Nieuwcasteel. De twee bekers, waarop het meesterteken ontbreekt zijn gemaakt naar voorbeeld van de bekers uit 1772. Van dit avondmaalsstel maken ook twee kannen deel uit, die in 1859 fabrieksmatig vervaardigd werden bij J.M. van Kempen en Zonen te Voorschoten. Uit een inscriptie blijkt dat deze kannen werden aangekocht uit de fondsen van de kerk in 1860. Ook hier worden van de toenmalige kerkvoogden naam en functie vermeld.

De kerk van Vianen bezit tevens een doopbekken uit de 19de eeuw. De voet en de stam van het doopbekken zijn in koper uitgevoerd, het bekken en de deksel zijn van zilver. In dit geval waren het twee parochianen, de gezusters Vrij, die het doopbekken aan de kerk schonken. De in- scriptie noemt het jaartal 1819, de jaarletter, K, is die van 1819. Het meesterteken GK is dat van de Rotterdamse zilversmid G. Peeters.

Tenslotte bevindt zich ook in Leerdam nog een zilveren avondmaalsstel uit de 19de eeuw, bestaande uit een grote schaal, twee kleine schalen, vier bekers en

twee kannen. Deze stukken werden in 1841 door de Haagse zilversmid H.A. de Meijer gemaakt. Ook dit avondmaalsstel is een schenking. Onder de voet van een van de kannen heeft de anonieme schenker zijn wapen aangebracht, gehouden door twee meerminnen en voorzien van een banderol met de inscriptie 'LIBERALIT 11 julij 1841'. In 1986 werden nog eens twee kleine schalen aan het avondmaalsstel toegevoegd. Bij Rikkoert Juweliersbedrijven in het Silverhuys in Schoonhoven werden twee kopieën vervaardigd van de 19de-eeuwse exemplaren.

Gebouwen van liefdadigheid

Literatuur

■ Van der Aa, deel T-V, 670; Barbas, 49-51; Beekman, 111-113; Van de Berg, Leerdam, 42; Bulletin KNOB, 1957, 14*-17*; Van Gent, 36; Kouwenhoven, 65,268; De Meijere, Stadhuis, 59,74; Moorrees, F.D.J., Aan de oevers van Lek en Linge, Schoonhoven 1883,67, 84-85;

Onder het wat ouderwets aandoende begrip 'gebouwen van liefdadigheid' wordt verstaan gebouwen als gasthuizen, weeshuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen, pesthuizen en hofjes of cameren, die gesticht werden voor behoeftigen. Deze groep gebouwen komt in de Vijfheerenlanden alleen voor in de steden. In de dorpen was wel sprake van armen- en ziekenzorg, meestal vanwege de kerk, maar verzorgings- of verpleeghuizen zijn daar niet aangetroffen.

Gasthuizen

De steden Asperen, Heukelum, Leerdam en Vianen hebben een gasthuis gehad. Alleen de naam 'gasthuis' resteert nog, hetzij aan het gebouw (Vianen), hetzij aan de straat (Heukelum). De gebouwen zelf zijn of afgebroken (Leerdam en Heukelum), danwel van functie veranderd (Vianen en Asperen).

Het Asperense gasthuis lag aan de Gasthuisstraat, voorheen Molenstraat, aan het gedeelte dat thans Gasthuisstraat heet. Het bestond uit een kapel en tien naast elkaar gelegen huisjes, ieder ter breedte van een venster en een deur; één bouwlaag hoog met een zolder, onder een gemeenschappelijke kapconstructie met doorlopend zadeldak en een gezamenlijk secreet, alsmede een stukje eigen grond achter de huisjes waar de pomp stond opgesteld.

Wanneer en door wie het werd gesticht, is niet bekend. Er wordt aangenomen, dat het zeker al in de 16de eeuw bestond. De gebouwen staan afgebeeld op de muurschildering tegen de toren van de hervormde kerk. Het gasthuis werd door verarmde inwoners van Asperen gratis bewoond. Het bestuur van het gasthuis werd gevormd door twee Heilige Geestmeesters, of gasthuismeesters, die ieder jaar opnieuw door de drossaard uit naam van de heer van de Baronie moesten worden aangewezen. In een later stadium, na de 18de eeuw, zijn de

■ Voorgevel van het laatst overgebleven gasthuisgebouwtje aan de Gasthuisstraat 6 te Asperen, opname 1988

■ Asperen, Gasthuisstraat 6
- Deel van voormalig gasthuis, plattegrond geprojecteerd op situatie ten tijde van de kadastrale minuut (1823) en doorsnede.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J.M. van Es, 1988

gasthuismeesters door het zogenoemde Gasthuisfonds vervangen. Het fonds verkreeg zijn inkomsten onder andere uit de opbrengsten van landerijen in de omgeving. Het werd in 1966 opgeheven, toen de Algemene Bijstandswet de Armenwet overbodig maakte.

In 1701 werd de kapel met naastliggend erf en een der huisjes verkocht om te worden ingericht als woning en beestenstal. Op de kadastrale minuut van 1823 zijn de tien huisjes nog te onderscheiden, waarvan er op dat moment negen door armen bewoond werden. In 1944 waren nog zes huisjes aanwezig, maar werden er maar vier bewoond. Thans resteert er nog één compleet huisje, Gasthuisstraat 6, dat als schuurtje wordt gebruikt. Voorts is van andere huisjes (bijvoorbeeld nr. 8) nog enig muurwerk bewaard gebleven (Beekman, 111-113; Kouwenhoven, 65, 268).

Vanouds heeft er in Heukelum een gasthuis bestaan, dat in 1496 voor het eerst wordt vermeld. Er is dan sprake van een gebouw, waarin armen en ellendigen werden opgenomen. Het gasthuis stond onder toezicht van de heer van Heukelum, die de gasthuismeesters als beheerders aanstelde. Het gasthuisgebouw werd in 1742 verkocht. De armenzorg beperkte zich daarna tot het verstrekken van goederen, geneeskundige hulp en geld. Alleen de naam is gebleven en terug te vinden in de Gasthuisstraat (Barbas, 49-51). Ter plaatse van het gasthuis, op nr. 28, is aan het eind van de 19de eeuw het zogeheten doktershuis gebouwd. Het naastliggende gebouw, dat thans als schuur in gebruik is, zou de gasthuiskapel geweest zijn.

Het Leerdamse gasthuis bestond uit een groot en een klein gasthuis. Het kleine gasthuis lag aan de Kerkstraat; de overige gebouwen lagen, ter hoogte van Hoogstraat 44, aan de Gasthuissteeg. Het kleine gasthuis was reeds vóór 1600 buiten gebruik en de gebouwen ervan werden verhuurd (Van de Berg, Leerdam, 42). Op 12 april 1760 is het kleine gasthuis verkocht. De verkoop van het grote gasthuis heeft later plaats gevonden. De gebouwen ervan zijn in 1767 afgebroken en er werden tien nieuwe woningen op die plaats neergezet, die in 1854 aan de gemeente kwamen (Van Gent, 36). De twee maal vijf huisjes, tegenover elkaar gelegen, ter breedte van een deur en een venster, bestonden ieder uit een begane grondverdieping met een halve verdieping erboven en een zolder onder een doorlopend zadeldak. Tot omstreeks 1940 zijn de gebouwtjes bewoond geweest, daarna zijn ze buiten gebruik gesteld en inmiddels alle gesloopt, de laatste in de jaren '80. Zelfs de naam van de steeg is verdwenen.

Van het gasthuis te Vianen is geen stichter of stichtingsdatum bekend. Aangenomen wordt, dat de stichting in de 15de eeuw heeft plaats gevonden. De kapel deed oorspronkelijk dienst als bedehuis voor armen, zieken en passanten. In 1566 werd zij ter beschikking gesteld van de rooms katholieken, die er maar tot 1578 gebruik van hebben gemaakt (Bull. KNOB, 1957, 14*-17*). Ook was er sprake van dat de kapel in de 17de eeuw gebruikt werd als bedehuis ten behoeve van het Oude Mannenhuis (Moorrees, 67). In 1725 schonk de heer van Vianen, Simon Hendrik Adolf, graaf von Lippe, de kapel aan de Waalse gemeente. In 1730 werd in de kapel een galerij aangebracht en in 1756 kreeg de Waalse gemeente de beschikking over een Bätzorgel. In 1822 werd de gemeente wegens onvoldoende leden opgeheven en het kerkgebouw met inventaris ging op 17 maart 1823 naar de hervormde kerk. Het gebouw werd in het openbaar verkocht en deed daarna deels dienst als pakhuis. Een ander gedeelte werd als brandweergarage gebruikt. Het orgel werd verkocht aan de hervormde kerk van Beesd, het avondmaalszilver ging over naar de Viaanse hervormde gemeente. (Moorrees, 84-85). Bij de restauratie van het stadhuis in de jaren 1956-'60 zijn de voormalige gasthuisgebouwen als representatieve ruimtes erbij getrokken. De kap van de kapel is bij die gelegenheid op dezelfde hoogte gebracht als die der overige gebouwen.

Pesthuis

Alleen in Vianen is, voor zover bekend, een pesthuis geweest, dat in de 17de eeuw buiten de wal bij de Oostpoort gelegen was. Blaeu beeldt het af op zijn kaart. In de 18de eeuw was dit pesthuis overigens al verdwenen. (De Meyere, Stadhuis, 51). Over uiterlijk en indeling is niets bekend.

Weeshuizen

Vianen had in de stad twee weeshuizen, een aan de Weesdijk en een weeshuis aan de Langedijk. De Leerdamse wezen werden, mits van gereformeerde huize, in het weeshuis van Buren opgenomen. In Asperen noch Heukelum was een weeshuis of weeskamer. Het toezicht op de weduwen en wezen werd in Asperen uitgeoefend door weesmeesters, die voor plaatsing, bij voorkeur bij bloedverwanten, zorg droegen. In Heukelum was de situatie van de wezen bepaald minder goed: zij werden aan de minstbiedende uitbesteed.

Het weeshuis aan de Weesdijk in Vianen lag vrijwel midden tussen de Korte Kerkstraat en de Schoolstraat in. Het werd in 1660 gesticht door Louise Christina van Solms-Braunfels, weduwe van Johan Wolfert van Brederode. In 1690 blijkt het gebouw reeds ernstig in verval te verkeren, in 1707 werd er een kostschool ondergebracht en in 1733 is er sprake van huisvesting van de kinderen van de stadsarmen en van de diakonie. De laatste kinderen zijn in 1819 vertrokken en in 1822 werd het weeshuis definitief opgeheven: de Viaanse wezen werden naar de kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid in Frederiksoord in Drenthe gestuurd (De Meyere, Stadhuis, 59). Het gebouw deed daarna dienst als woning voor de stadsonderwijzer (Van der Aa, 669): de stadsschool stond ernaast. Op de kadastrale minuut van 1822 zijn beide gebouwen weergegeven. Thans resteert er niets meer van. Van het particuliere weeshuis aan de even zijde van de Langedijk is niet meer bekend dan dat het in de 20ste eeuw verbouwd werd tot de ‘spaarbank Vianen’.

Oude-mannen- en oude- vrouwenhuizen

Heukelum heeft een Oude Vrouwenhuis gehad, dat in 1881 door de ambachtsvrouwe, jonkvrouwe C.A.E. Fabricius gesticht werd. Het lag naast de Bewaarschool annex schoolmeesterwoning op de Groenewal, de vroegere zuidelijke stadswal (Barbas, 51). Beide gebouwen zijn, zij het in meer of mindere mate verbouwd, nog aanwezig.

Vianen heeft zowel een Oude Mannen- als een Oude Vrouwenhuis bezeten. Het Oude Mannenhuis stond aan de Tweede West-Achterstraat, thans Brederodestraat en het Oude Vrouwenhuis aan de Eerste Oost-Achterstraat, die nu Kerkstraat heet, naast de Gasthuiskapel (Van der Aa, 670). Wanneer beide huizen gesticht zijn, is niet bekend. Aanvankelijk voerden zij een gescheiden administratie en huishouding, maar vanaf 1683 werd dit om financiële redenen samengevoegd. Evenals het weeshuis raakten ook de beide tehuizen in financiële problemen. De inrichtingen werden ontbonden en de goederen kwamen in 1801 in handen van Gecommitteerden uit de leden van de verschillende Christelijke genootschapen binnen de stad (Van der Aa, 670). Het Oude Vrouwenhuis, dat sedert de 18de eeuw al niet

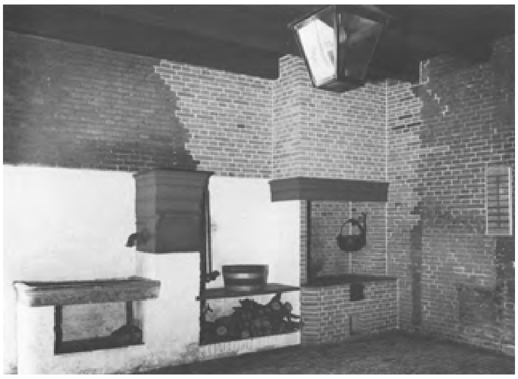

■ Bakkerij, pomp en oven in het hofje van Aerden te Leerdam, opname 1977

meer als zodanig in gebruik was - in 1736 was in het gebouw een zijdelintfabriek gevestigd werd in 1830 afgebroken (De Meyere, Stadhuis, 74). Van het Oude Mannenhuis zijn de beganegrondse kelderkamers in de panden Brederodestraat 21-23-25 nog aanwezig.

Hofjes

Alleen in Leerdam is een hofje aanwezig. Voorzover bekend is het bovendien de enige stad met een hofje. Noch in Vianen, noch in Asperen en Heukelum zijn hofjes bekend. Het Leerdamse hofje is gesitueerd aan de Kerkstraat 57-89 en bestaat uit vier vleugels rond een ruime, vierkante binnenplaats met tuin. In de aan de Kerkstraat grenzende noordvleugel zijn twee representatieve vertrekken voor gemeentelijk gebruik opgenomen. De west- en oostvleugel herbergen woningen en in de zuidgevel bevindt zich onder andere de regentenkamer en de woning van de huismeester. De oorspronkelijke ruimtes voor 'openbare' voorzieningen als een keuken, secreet en een pomp waren naast het bouwblok met de regentenkamer ingericht. Bij de jongste restauratie zijn zij hersteld.

Woningen en woningbouwcomplexen

Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ

Literatuur

■ Dolfin, M.J., E.M. Kylstra en J. Penders, Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving. (serie: De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en Kunst, geïllustreerde beschrijving); 's-Gravenhage 1989; Grinten, E.F. van der, ‘Negentiende-eeuwse winkelpuien’, Spiegel Historiael, feb. 1981, 98-107; Meischke, R., ‘De oude huizen van Den Briel’, Bulletin KNOB, jrg. 64 (1965), 35-73; Meischke, R., Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800, Haarlem 1969; Peeters, C. ‘Het negentiendeeeuwse woonhuis in het stadsbeeld’, Jaarverslag Vereniging ‘Hendrick de Keyser’, jrg. 53 (1971), 28-37; Temminck Groll, C.L., Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht, 's-Gravenhage 1963;

De als woonhuis gebouwde panden bevinden zich in dit gebied voornamelijk in de steden. De bebouwing in de dorpen is veeleer agrarisch van karakter, hoewel ook daar eenvoudige woonhuizen voorkomen (Lexmond en Leerbroek). Omgekeerd heeft een stadje als Asperen langs voor- en achterstraten een vrijwel aaneengesloten reeks van huizen die aan de achterzijde van grote schuren voorzien blijken te zijn en daarmee in feite een tussenvorm vertegenwoordigen tussen de boerderij en het woonhuis. De woonhuizen in de hoofdstraten zijn voor het grootste deel op de begane grond in winkels gewijzigd; een gegeven dat op zich niet onhistorisch is, aangezien het wonen ook in het verleden veelvuldig met een bedrijf gecombineerd kon zijn. In tegenstelling tot de 19de-eeuwse verwinkeling heeft die van de 20ste eeuw echter meestal een ingrijpende wijziging van de begane grond, de voorgevel en de inrichting tot gevolg gehad. Desondanks zijn deze gebouwen toch opgenomen in de groep ‘woonhuizen’. Opmerkelijke winkelpuien - oudere, als winkel gebouwde panden zijn niet aangetroffen - worden onder de uitwendige afwerking van de woonhuisgevels behandeld.

Algemeen

In verband met de typologische en constructieve behandeling zijn in dit hoofdstuk ook gebouwen als voorbeeld aangevoerd, die niet overwegend een woonfunctie hebben (gehad), maar wel een vergelijkbare ontwikkeling vertonen, zoals bijvoorbeeld de stadhuizen in Vianen, Heukelum en Leerdam; het laatste is overigens oorspronkelijk als woonhuis gebouwd, evenals dat het geval is met het politiebureau in Vianen aan de Voorstraat 56. Het stadhuis van Vianen toont op grotere schaal de ontwikkeling die men elders bij de ‘gewone’ woonhuizen kan vinden. Hetzelfde geldt in feite voor sommige stadsboerderijen, als Valkenstraat 20-22 en Achterstraat 86, beide te Vianen. Aangezien de ontwikkeling van het woonhuis hier belangrijker was dan die van boerderij, zijn zij in dit hoofdstuk behandeld.

De geanalyseerde groep huizen bevindt zich in de binnensteden. Er bestond geen aanleiding om, met uitzondering van de woningbouw aan de buitenrand van Leerdam

en die naast de glasfabriek, de woonhuizen in de jongere stadsuitbreidingen hierbij te betrekken. Ten eerste was de architectonische kwaliteit daarvoor te gering en ten tweede was de typologische ontwikkeling in deze groep niet zo opmerkelijk of afwijkend dat daar aparte aandacht aan zou moeten worden besteed.

Ligging

Het stratenplan van Vianen, Leerdam, Asperen en Heukelum is in het midden van de 16de eeuw in de kaarten van Jacob van Deventer vastgelegd. In de 17de eeuw is het Blaeu geweest die dat voor de vier stadjes heeft gedaan. Uit de jaren 1822 en 1823 dateren de kadastrale minuuts van de steden en dorpen, waarop de erven en opstallen gedetailleerd staan ingemeten. Bij vergelijking met de huidige toestand blijkt het stratenplan in essentie vanaf de 16de eeuw ongewijzigd terug te vinden te zijn. Voor de indeling van de erven dient de zojuist genoemde kadastrale minuut als vroegste bron.

Bij de oudere woonhuizen komen, met uitzondering van het pand Kerkstraat 62-66 te Vianen, langs de straten geen vrijstaande woningen in de letterlijke zin des woord voor. De huizen liggen alle aan de straat in de rooilijn. Vrijwel altijd hebben zij de zijmuren gemeenschappelijk. Op enkele plaatsen zitten er ozendrops (smalle druipstroken) tussen de huizen. Er zijn aanwijzingen dat vanuit de hoofdstraten gangen of smalle stegen naar de achtererven gelopen hebben. In Vianen liep naast Voorstraat 43 onder andere een gang naar de achter nr. 45 liggende schuilkerk. Die smalle gangen kunnen in een latere bouwfase bij het huis getrokken worden, danwel achter een gemeenschappelijke gevel zijn opgenomen. Een brede muurpenant of een smalle (tweede) deur duidt dan de plaats van de voormalige steeg aan. Aan de Lexmondse Dorpsstraat zijn verschillende van die gangen tussen de huizen wél bewaard gebleven, mede omdat zij tamelijk breed waren. Pas aan het eind van de 19de eeuw verschijnen in de steden en dorpen kleine vrijstaande villa's, waarvan die aan de Lingedijk en Spoorstraat te Leerdam de fraaiste voorbeelden zijn.

Ouderdom

De oudste stenen huizen - van houten huizen zijn de sporen niet meer aanwijsbaar - zijn aangetroffen in Vianen, zowel langs de Voor- en de Achterstraat als langs de Langendijk en kunnen nog uit de 15de eeuw stammen: het hout in de kapconstructie van Langendijk 16 zou volgens dendrochronologisch

■ Twee 17de-eeuwse gevels aan de Voorstraat 52 en 54 te Vianen, opname 1982

onderzoek uit de tweede helft van de 15de eeuw dateren en het stadhuis aan de Voorstraat is, ook weer volgens de gegevens van dendrochronologisch onderzoek, uit 1473.

Hetgeen aan vroegste bebouwing in Vianen resteert is echter overwegend 16de- en 17de-eeuws. Achterstraat 86-88 kan nog, gezien de sleutelstukken, uit de 15de eeuw dateren. Valkenstraat 20-22, dat evenals Achterstraat 86-88 voorzien is van zijtrapgevels met ezelsrugafdekking, Voorstraat 53,79-81,97-99 en 22,32 en 34 zijn alle voorbeelden van huizen die in de 16de eeuw gebouwd zijn. Zeer herkenbaar 17de-eeuws zijn diverse diepe huizen met trapgevels aan Voorstraat, Langendijk, Kortendijk en Achterstraat. In de 18de eeuw is in deze stad vrijwel niet op grotere schaal gebouwd. Voor Vianen was de eerste helft van de 18de eeuw een periode van verval. Bouwkundige handelingen beperkten zich eigenlijk uitsluitend tot het veranderen van vensters en deuren (Voorstraat 79-81, voorgevel, Voorstraat 45, dakkapellen met rococo vleugelstukken) en hier en daar een bescheiden decoratie van het interieur. De verbouwing van het monumentale pand aan de Kerkstraat 62-64-66 aan het begin van de 18de eeuw is opmerkelijk in deze stad. De 19de eeuw daarentegen heeft sterk haar stempel gedrukt op het uiterlijk van de woonhuizen. Met name in en na het midden van de eeuw werden gevels gepleisterd, danwel vervangen en vensterindelingen werden gemoderniseerd. Het zijn vooral de dwarse huizen die deze ontwikkeling hebben doorgemaakt. Het behoort tot de uitzonderingen als bij dit type de oude gevel niet gepleisterd werd, zoals

■ Regelmatig ingedeeld en sober gedetailleerd, midden 19de-eeuws huis aan de Voorstraat 86 te Vianen, opname 1988

Lombardstraat 10. Een aantal huizen aan de Voorstraat is bij een 19de-eeuwse vergroting van een halve verdieping onder de kapverdieping, een mezzanino, voorzien (nrs. 13, 15, 53, 57, 69, 71, 14, 26), hetgeen hun meer allure geeft. In de 19de eeuw werd ook nieuwbouw gepleegd. Ter plaatse van twee oudere panden is in 1807 het monumentale gebouw Voorstraat 56 opgetrokken. Het 20ste-eeuwse woonhuis in Vianen verbeeldt op bescheiden wijze de gangbare landelijke architectuurstromingen, zoals te zien is aan Voorstraat 101-103 en 106.

Ook in Leerdam zijn alle sporen van houten huizen verdwenen. De oudste stenen bebouwing dateert uit de 16de

■ Twee panden uit het begin van de 20ste eeuw aan de Voorstraat 101-103 en 105 te Vianen, opname 1988

eeuw en is te vinden aan de Kerkstraat 33 waar 16de-eeuwse korfbogen boven de verdiepingsvensters zitten. Nr. 44-48 aan de Kerkstraat dateert getuige de inrijpoort met renaissance ornamenten en de lelieankers onder de dakrand uit het laatste kwart van de 16de eeuw. Bij Markt 11 heeft de zijgevel aan de Hoogstraat een laat gotische trapgevel met ezelsrugafdekking. De 17de-eeuwse woonhuizen blijken over het algemeen achter 19de-eeuwse gevels schuil te gaan, die pas bij nader onderzoek (Markt 2-4, vroeg 17de-eeuwse kapconstructie), danwel ontpleistering (Kerkstraat 91, westgevel) als zodanig herkenbaar zijn. Een uitzondering vormt het forse, diepe huis Markt 5, dat zowel inals uitwendig zijn 17de-eeuwse aspect bewaard

heeft. Hoewel in de 19de eeuw de trapgevel is afgeknot. tonen de bogen boven de vensters en 17de-eeuwse gevelsteen duidelijk de ontstaansdatum. In Leerdam is, in tegenstelling tot Vianen, wel sprake van een 18de-eeuwse bouwstroom. Het mooiste en duidelijkste voorbeeld is het Hofje van Aerden aan de Kerkstraat, dat als gebouw van liefdadigheid feitelijk buiten dit bestek van woonhuizen valt, hoewel er daar natuurlijk ook sprake is van een woonfunctie. Aan de Kerkstraat zijn voorts de nrs. 8 (thans ingrijpend verbouwd) en 18 de beste voorbeelden. In nr. 18, het voormalige raadhuis, is de laat 18de-eeuwse interieurdecoratie op de begane grond bovendien vrijwel integraal bewaard gebleven. De 19de eeuw manifesteert zich ook in deze stad in de afwerking van de gevels en verfraaiing van de interieurs met stucor-

namenten. Nieuwbouw geschiedde in de traditie van de 18de eeuw (Kerkstraat 16, Nieuwstraat 31). Zoals hierboven reeds opgemerkt werden in Leerdam aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw buiten de oude binnenstad, langs Spoorstraat en Lingedijk ten behoeve van de notabelen vrijstaande villa's gebouwd. Volkswoningbouw vond ook plaats pal buiten de voormalige stadwal (Julianastraat, Nieuwenhuijzenstraat en Wilhelminakade, eind 19de eeuw) en naast de glasfabriek (Lingepark en omgeving in het eerste kwart van de 20ste eeuw). Ten gevolge van de verwinkeling zijn de meeste huizen in de binnenstad ofwel zeer ingrijpend verbouwd en naar achteren uitgebreid, of afgebroken en door nieuwbouw vervangen, zodat het architectuurbeeld sterk is verarmd.

De stadjes Asperen en Heukelum zijn diverse malen in de 18de en 19de eeuw door ernstige branden geteisterd, waardoor een groot deel van het woonhuizen- en boerderijenbestand verloren is gegaan. In Heukelum is alleen de groep huizen rond de kruising Gasthuisstraat/Voorstraat/Torenstraat nog van oudere, 16de- en 17de-eeuwse, herkomst. In Asperen is oud baksteenmateriaal aan de huizen aan de Minstraat verwerkt. Bij de linkerzijgevel van Minstraat 1 blijkt het metselwerk oorspronkelijk te zijn, maar bijvoorbeeld aan de schuur van Minstraat 13 is het grote formaat baksteen kennelijk afkomstig van de na de Reformatie gesloopte kloosters. Alleen aan de Achterstraat staat nog herkenbaar een aantal in oorsprong 18de-eeuwse boerderijen. Diverse huizen aan de Voorstraat zullen ongetwijfeld van oudere, 17de- of 18de-eeuwse oorsprong zijn, maar zij hebben in de 19de eeuw een pleisterlaag gekregen en daarbij nieuwe deuren en vensters met een grotere raamindeling, die vaak ook nog op een andere plaats dan voorheen gezet werden, waardoor het bepalen van de ouderdom minder eenvoudig is geworden. Bij nader onderzoek van de Asperense huizen blijkt echter dat de ogenschijnlijk 19de-eeuwse huizen op oudere grondvesten staan: zo dateren de kelders van Minstraat 4,9 en Voorstraat 33 van een eerdere, 16de-eeuwse bouwfase.

Het probleem waarop gestuit werd bij het herkennen van oudere, 16de- en

■ Huis met 18de-eeuwse ingangspartij en kroonlijst aan de Kerkstraat 8 te Leerdam, opname 1962

17de-eeuwse huizen is, dat, afgezien van de afwerking van het uitwendige, de oorspronkelijke indeling door verandering in het gebruik doorgaans verloren gegaan is en meestal niet eenvoudig viel te reconstrueren. Hetgeen meestal herkenbaar overgebleven is uit het verleden zijn de verdiepingshoogten, balklagen, de plaats van de schouw en de kappen. Trappen blijken in een aantal gevallen op de begane grond te zijn verplaatst. De oorspronkelijke plaats (en vorm) kan op de verdieping in vele gevallen nog wel achterhaald of aangetroffen worden. Gangen blijken afgescheiden te zijn van in oorsprong gangloze ruimten. Andersom komt het ook voor dat een gang wordt opgeofferd en bij een vertrek getrokken wordt. Oud metselwerk is veelal aan zij- en achtergevels gevonden. De voorgevels blijken in de meeste gevallen in de 18de-, maar met name in de 19de- en 20ste eeuw gemoderniseerd te zijn.

Typologie

Een woonhuis kan zich op verschillende manieren manifesteren: door zijn voorgevel en bouwmassa of door zijn plattegrond en indeling. Het lag in dit geval voor de hand om door middel van observatie van het uitwendige de panden typologisch in te delen, aangezien

■ Eenvoudig midden 19de-eeuws huis te Leerdam aan de Nieuwstraat 31, opname 1988

■ Arbeiderswoningen uit het eind van de 19de eeuw aan de Nieuwenhuyzenstraat te Leerdam, opname 1988

het niet mogelijk is gebleken alle huizen van binnen te bekijken. Ook waren er lang niet van alle huizen tekeningen voorhanden. De hierna volgende indeling naar type is dan ook gebaseerd op waarneming van buiten af, in voorkomende gevallen verfijnd door kennis van de plattegrond en doorsneden. De typologie volgt de indeling, de groepering van het bestand, zoals die is ontwikkeld door de samenstellers van de beschrijving van de Utrechtse woonhuizen binnen de singels.

Er is een onderscheid gemaakt in types als ‘het diepe huis’, ‘het dwarse huis’, ‘het samengestelde huis’, ‘het vierkante huis’, alle met varianten. Tevens is nagegaan of de omvang van de percelen samen zou kunnen hangen met het type huis dat erop voorkomt. Het blijkt dat de breedte in meters niet wezenlijk verschilt tussen ‘diepe’ en ‘dwarse’ huizen. Ook de dieptematen van de diepe en dwarse huizen lopen niet sterk uiteen, hoewel die bij het diepe huis, vooral bij hoekpanden als Voorstraat 3-5 en Voorstraat 31 te Vianen boven de twintig meter kan uitkomen. Een duidelijk visueel verschil tussen de verschillende types is het aantal traveeën of gevelopeningen per verdieping. Bij het diepe huis is een indeling met drie traveeën in de breedte op de begane grond en, in geval van een tweelaags huis, op de verdieping de gangbare maat; bij het dwarse huis is vier het gemiddelde.

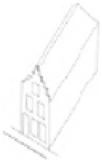

Het diepe huis

Bij dit type huis ligt de nokrichting van de kap loodrecht op de voorgevel en de plattegrond van het huis is dieper dan breed. De balklaag ligt doorgaans evenwijdig aan de voorgevel, aangezien dit de kortste overspanning betekende.

De breedte van het diepe huis varieert in Vianen van vijf tot meer dan acht meter. Middelgrote huizen zijn

■ Achterstraat 22 in Vianen is een voorbeeld van een breed en diep huis tegen een ingezwenkte voorgevel, opname 1981

echter gemiddeld 5,50 m breed, de grote huizen gemiddeld 7,50 m. De diepte variëert doorgaans tussen de tien en vijftien meter. Deze kan, vooral bij hoekpanden zoals hierboven gezegd, aanzienlijk zijn: het huis Voorstraat 3-5 is 20,20 meter diep en de diepte van Voorstraat 31 bedraagt 22 meter.

In Vianen, waar het diepe huis in de minderheid is ten opzichte van het dwarse huis, tellen zij gemiddeld drie traveeën of gevelopeningen in de breedte. Een breedte van vier traveeën komt maar weinig voor (Voorstraat 6,61 en 71), terwijl vijf helemaal tot de uitzonderingen gerekend moet worden (hoekpand Achterstraat 22, alleen begane grond).

In Leerdam is het diepe 17de-eeuwse huis Markt 5 ook drie traveeën breed. Hoewel de gevels van de diepe huizen aan de Dorpsstraat te Lexmond minder breed zijn in meters dan die in de steden, tellen zij op de begane grond toch meestal drie traveeën.

Noch in Asperen, noch in Heukelum is er in feite sprake van dit type huis. Huizen op rechthoekige plattegrond met de daknok haaks op de straat zijn daar, indien aanwezig, veelal agrarisch

■ Voorstraat 69 te Vianen. De 19de-eeuwse gevel staat voor een ouder pand. Aan de linkerkant is de druipstrook bij het huis getrokken, opname 1988

van karakter en daarbij vrijstaand, dus wezenlijk anders, dan het hierboven beschreven type.

Het diepe huis staat vaak los van de buurpanden met een gangetje ter breedte van een 30 à 50 cm, druipstrook of ozendrop genoemd, dat diende om het hemelwater van het dak te laten druipen (Voorstraat 52, 62 en 84 te Vianen en tussen de huizen aan de westzijde van de Dorpsstraat in Lexmond). Veel van die druipstroken zijn in de 19de eeuw aan straatzijde echter verdwenen bij het vernieuwen van de voorgevel, die dan werd aangesloten aan die van de buurpanden. Een goed voorbeeld is te zien aan Voorstraat 69 in Vianen. Hier is in de 19de eeuw voor het huis een schermgevel gezet, waarbij de linkermuurdam breder is dan die aan de rechterkant, doordat hier de druipstrook bij het huis is getrokken.

Het diepe huis komt voor met één of met meerdere bouwlagen, beide overigens met een kap- of zolderverdieping. Voorbeelden van een diep huis van één laag zijn bijvoorbeeld Langendijk 3, Kerkstraat 10 en Voorstraat 88, alle te Vianen, alsmede het merendeel van de diepe huizen aan de Lexmondse Dorpsstraat.

Diepe huizen van meerdere bouwlagen zijn over het algemeen aan de voornamere straten in de steden gesitueerd zoals Markt 5 te Leerdam en Kortendijk 5, Voorstraat 3-5 (hoekpand), Voorstraat 11, Voorstraat 61, alle te Vianen.

Gevels

De diepe huizen kunnen eindigen tegen top-, trap-, tuit-, of halsgevels. Het meest karakteristiek is de trapgevel. In de 17de eeuw komen vooral in Vianen diepe huizen voor met een trapgevel, die bekroond wordt door een al dan niet bewerkte, uitgekraagde toppilaster op een natuurstenen console in de vorm van een leeuwe- of engelenkopje. Dergelijke trapgevels, met vijf tot zeven trappen zijn zowel voor huizen van één als van twee bouwlagen aangetroffen; de ene gevel is wat rijker van detaillering dan de ander, maar alle zijn zeer herkenbaar en behoren tot een type huis dat in Zuid-Holland veel is gebouwd in de 17de eeuw.

Een bescheiden trapgevel heeft Achterstraat 69. De vijf trappen hoge gevel

■ Dorpsstraat 84-86, Lexmond. Twee panden achter een gemeenschappelijke voorgevel uit de tweede helft van de 19de eeuw, opname 1988

heeft een waterlijst onder het verdiepingsvenster en een uitgekraagde toppilaster op een leeuwekop en drie gekrulde muurankers.

Rijker van decoratie is Kortendijk 5 met vijf trappen. Boven de vensters van de eerste verdieping en de kapverdieping, die onderling door een waterlijst gescheiden worden, zijn de segmentboogvormige strekken met gebeeldhouwde zandsteenblokken verlevendigd. De uitgekraagde toppilaster rust op een gebeeldhouwd kopje en ook hier zijn gekrulde muurankers in de gevel aangebracht. Tussen de beide vensters op de verdieping zit een 17de-eeuwse gevelsteen.

Een opmerkelijke variant vertoont de zes trappen hoge gevel aan de Langendijk 3. Het veld tussen begane grond en de aanzet van de kap is gedecoreerd met een breed bakstenen fries, bestaande uit overhoeks geplaatste stenen. De toppilaster rust op een leeuwemasker.

Een overigens eenvoudige, vier trappen hoge, gevel aan Voorstraat 11 laat een zeer rijk behandelde toppilaster met overhoeks geplaatste bakstenen zien. Boven de vensters zijn segmentbogen aangebracht. De verdiepingen worden door waterlijsten gescheiden. Hier zijn geen gekrulde muurankers, zoals in de voorbeelden hiervoor, maar lange slanke lelieankers in de voorgevel zichtbaar.

Voorstraat 52 is ook weer wat eenvoudiger met vijf trappen en een platte toppilaster, die rust op een gebeeldhouwd kopje. De ronde bogen boven de vensters zijn met natuursteenblokken verlevendigd en een waterlijst bevindt zich tussen de eerste verdieping en de kapverdieping. Kleine gekrulde muurankers in de gevel duiden de plaats van de balken in het inwendige aan.

Een brede 17de-eeuwse gevel met zeven trappen staat op nr. 88 van de Voorstraat, voor een 16de-eeuws huis. De toppilaster schiet hier door de boog boven het venster van de kapverdieping. Alleen ter hoogte van de eerste verdieping zit een waterlijst. Gekrulde muurankers zijn in de voorgevel aangebracht. Getuige sporen in de nog aanwezige puibalk zat hier ooit een houten onderpui.

Ook in Leerdam is een dergelijk diep huis overgebleven, zij het dat in de 19de eeuw de top door een lijst vervangen is (Markt 5) met bepaaldelijke kenmerken als bogen boven de vensters van eerste en tweede verdieping, alsmede een. 17de-eeuwse gevelsteen.

Naast trapgevels komen andere vormen topgevels voor bij het diepe huis, als daar zijn tuit-, klok-, ingezwenkte gevels of halsgevels, die zowel 17de-eeuws als later kunnen zijn. Enkele voorbeelden moge dit verduidelijken. In Vianen heeft Voorstraat 95 een klokgevel, die niet op vlucht staat en gezien de droge vormgeving uit de late 19de eeuw zal dateren. De ingezwenkte halsgevel op nr. 54 is 17de-eeuws, evenals de balklaag in het inwendige dat was voor de verwijdering in 1988, zij het dat de hals in de 19de eeuw iets is gewijzigd. Eveneens uit de 17de eeuw is de tuitgevel

met schouderstukjes op nr. 62 en de voormalige stadswaag aan de Kerkstraat 2. De ingrijpend gerestaureerde halsgevel op nr. 66 heeft 17de-eeuwse klauwstuken. De zeer sterk gerestaureerde, ingezwenkte halsgevel op nr. 84 dateert oorspronkelijk ook uit de 17de eeuw. De beide 19de-eeuwse diepe huizen onder mansardekap aan de Achterstraat 20 en 22 in Vianen zijn respectievelijk van een puntgevel en een ingezwenkte lijstgevel voorzien.

Diverse van oorsprong 17de-eeuwse diepe huizen met topgevels zijn echter in de 18de of de 19de eeuw gemoderniseerd, waarbij het dak zich met een schild of wolfeind aan de voorkant vertoont en de gevel met een rechte lijst wordt afgesloten. Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om het pand door het toepassen van een schermgevel wat meer breedte en dus meer allure te geven, of om twee panden aan elkaar te koppelen. Heel duidelijk doet zich dit verschijnsel voor in Lexmond.

De oudste gevels kunnen enigszins op vlucht staan, soms alleen het bovenste gedeelte (Voorstraat 88, Vianen).

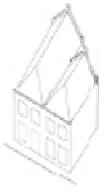

Varianten

Een 17de-eeuwse variant is het diepe huis met een opkamer aan één kant, waardoor een gedeelte van de begane grond hoger ligt (Markt 5 te Leerdam aan de zijkant en Voorstraat 88 te Vianen, achterste gedeelte). Onder deze opkamer, die van een stookplaats is voorzien, ligt een zogeheten neerkamer, die als kelder dienst kan doen. Bij Langendijk 3 in Vianen is deze variant iets anders toegepast: de rechtertravee van het huis wordt ingenomen door een lage, van voor naar achteren lopende gang. In de ruimte boven deze gang totaan de van zijmuur naar zijmuur lopende 17de-eeuwse balklaag is een hangkamer ingebracht.

■ Lombardstraat 2-2A, Vianen. De indeling van onderhuis met een zaal erboven is uit het rechtergedeelte van de gevel goed af te lezen, opname 1965

Wanneer het diepe huis van een lagere aanbouw aan achter- of zijkant is voorzien, kan deze de hoedanigheid van ‘zijhuis’ of ‘-kamer’ hebben. In geval van een aan de hoofdbeuk gelijkwaardig bouwlichaam, dus van een parallelle vleugel, groeit het diepe huis uit tot een tweebeukig huis. Als voorbeeld van een diep huis met zijkamer kan Langendijk 15 te Vianen worden beschouwd. Kortendijk 8-8a te Vianen is een tweebeukig diep huis, waarbij iedere vleugel een eigen kap bezit. De vleugels zijn wel even hoog, maar ongelijk van diepte. In de 19de eeuw is ook hier de voorgevel, die ooit in twee toppen eindigde, in een lijstgevel gewijzigd.

De oudste huizen hebben een hoge beganegrond verdieping. Aangezien vele panden verbouwd danwel tot winkelruimte zijn ingericht, kon er maar zelden worden nagegaan of er, afgezien van de hierboven reeds vermelde opkamers, ook sprake is (geweest) van een tussenverdieping of een insteek, zoals elders in het land nog wel eens voorkomt. Een ongelijk vloerniveau op de verdieping is gevonden in het achterste stuk van het hoekpand Voorstraat 31/Lombardstraat 2-2a te Vianen. De lage begane grond heeft hier de functie van een onderhuis of ‘kelderkamer’. Op de verdieping kon zo een mooie zaal ontstaan. Bij Voorstraat 84 ligt de vloer van het achterdeel lager dan dat van het voorstuk. Voor de verdieping heeft dat hier geen gevolgen gehad. In Leerdam is het vloerniveau in het pand Markt 5 niet alleen aan de voorzijde ongelijk door de aanwezigheid van een onderkelderde opkamer (zie hierboven), maar er bestaat eveneens een niveauverschil tussen het voorste en achterste gedeelte op de eerste en tweede verdieping, dat via een trapje overbrugd wordt.

Indeling

De indeling van het diepe huis blijkt over het algemeen eenvoudig te zijn: òf de rechthoekige plattegrond is niet onderverdeeld, dit is meestal op de begane grond het geval, of er staat ongeveer in het midden een dwarse scheidingswand of -muur, waartegen in veel gevallen de trap is opgesteld en waardoor een voor- en een achterkamer ontstaat. Door weer een verdeling in de breedte kunnen zo vier kamers worden afgescheiden. De verhouding tussen voor- en achterstuk blijkt doorgaans weinig uiteen te lopen. Het gegeven van een 'achterhuis', een bouwblok dat min of meer op zichzelf staat en met een tussenlid of tussenkamer, waarin de haard is opgenomen, verbonden is met het voorhuis, is niet aangetroffen. In een latere ontwikkelingsfase worden een hal, danwel een gang afgescheiden, de laatste soms alleen in het achterste stuk, aangezien in het voorhuis het bedrijf gevestigd kon zijn, een verschijnsel dat zich trouwens ook bij het dwarse huis voordoet. Schouwen staan zelden tegen de scheidingsmuur tussen voor- en achtergedeelte. Zij komen voor tegen de zijmuren op begane grond en verdieping en maar bij enkele huizen (Markt 5, Leerdam en Kortendijk 8 te Vianen) zitten zij oorspronkelijk tegen de achtergevel. Het Viaanse stadhuis neemt met zijn schouwen tegen de tussenmuur op de verdieping een uitzonderingspositie in.

Aan het eind van dit hoofdstuk zullen als voorbeeld de diepe huizen Markt 5 te Leerdam, Kortendijk 5 en Kortendijk 8-8A, beide te Vianen worden besproken.

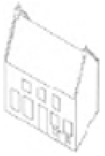

Het dwarse huis

Dit type huis heeft de richting van de daknok van in ieder geval het voorste gedeelte evenwijdig aan de straat. De balkrichting staat in dit deel dan over het algemeen loodrecht op de voorgevel, aangezien dat de korste overspanning is. De breedte van het huis kan groter zijn dan de diepte (met name is dat het geval bij de oudere 16de- en 17de-eeuwse huizen), hoewel het omgekeerde ook nogal eens voorkomt: veel dwarse huizen blijken op een diepe plattegrond te staan, hetgeen verschillende mogelijkheden voor dakoplossingen van het achterste gedeelte biedt.

Het dwarse huis komt enerzijds als een zelfstandig bouwlichaam van één of twee bouwlagen met kapverdieping voor. Anderzijds is dit type huis geschikter dan het diepe huis om in serie te bouwen, zodat de muren en de schoorstenen gemeen kunnen zijn en er geen druipstroken tussen de panden voor de waterafvoer van de daken noodzakelijk zijn, hetgeen een zekere ruimtewinst oplevert en bovendien een bron van ergenis tussen de buren wegneemt. Ook de aaneengebouwde dwarse huizen onder een doorlopende kap komen in één en meerdere bouwlagen voor. Het is een type dat zowel in de steden als in de dorpen veelvuldig wordt aangetroffen. Afgezien van de hierboven genoemde, praktische argumenten kan de voorkeur voor het bouwen van het dwarse huis liggen in het feit, dat de lichttoetreding door de geringe diepte en de mogelijkheid voor meer ramen in de voorgevel aanmerkelijk beter is dan bij het diepe huis.

De gemiddelde breedte van de dwarse huizen aan de Voorstraat in Vianen variëert van 7,50 meter tot 10 meter. Kleinere huizen hebben een gevelbreedte van 4,50 à 5,50 meter (Voorstraat 26,89 en 91). Grote panden als Achterstraat 40, Langendijk 16 en Voorstraat 79-81 zijn respectievelijk 13, 12,65 en 11 meter breed. In Leerdam zijn de maten weinig anders: de

■ Voorstraat 79-81, Vianen. Een 16de-eeuws huis gaat schuil achter de in de 18de en 19de eeuw gewijzigde voorgevel, opname 1982

dwarse huizen aan de Markt zijn tussen 7,50 en 11 meter breed. Ook Lexmond schaart zich met zijn twee grote dwarse huizen aan de Dorpsstraat 65 en 67 (7,90 en 9,30 m) in deze rij. Gezien de specifieke eigenaardigheden van dit type huizen variëert de diepte. Bij oudere enkelvoudige dwarse huizen als Voorstraat 79-81, Achterstraat 34, 36 en 40, 86 en 88 en Langendijk 16 in Vianen en Kerkstraat 44-48 te Leerdam, is een diepte van rond 6,50 à 7,50 meter een gangbare maat. Bij de varianten met de diepe plattegronden blijken de maten overeen te komen met die van de diepe huizen: tussen de 10 en 15 meter.

Een breedte van drie of vier traveeën is de meest voorkomende gevelindeling voor het dwarse huis van twee bouwlagen in zowel Vianen als Leerdam.

Dwarse huizen van twee bouwlagen en een kapverdieping komen vooral in de twee grotere steden, Leerdam en Vianen voor. Voor de stadjes Asperen en Heukelum en de dorpen blijven zij, in tegenstelling tot het eenlaagshuis een uitzondering, hoewel zij daar niet onbekend zijn (Asperen, Voorstraat 72, Heukelum, Voorstraat 2, het oude raadhuis en Lexmond, Dorpsstraat 65 en 67).

Gevels

Ongelijk aan het diepe huis zijn bij het dwarse huis nauwelijks oorspronkelijk 16de- of 17de eeuwse geveluitmonsteringen en -beëindigingen bewaard

■ Lombardstraat 10, Vianen. Een dwars huis waarvan het grootste deel van het 17de-eeuwse metselwerk in het zicht gebleven is, z.j.

gebleven. Goten en lijsten zijn vernieuwd, gevels zijn in de 18de en 19de eeuw van een pleisterlaag voorzien, waarbij dan tevens de vensters vergroot en/of verplaatst konden worden, of huizen kregen een geheel nieuwe gevel, die ook vaak wat hoger opgetrokken werd, zodat er een halve verdieping, een mezzanino erboven op kwam. In Heukelum is aan de Voorstraat 1 een voor de Vijfheerenlanden rijke, laat 16de-eeuwse gevel bewaard gebleven. De brede, met zeker een travee ingekorte voorgevel is opgetrokken uit helder rode baksteen en vertoont boven de vensters van de begane grond overkragingsbogen, rustend op gebeeldhouwde maskerconsoles.

Lombardstraat 10 in Vianen geeft, ondanks het feit dat de onderpui gedeeltelijk is veranderd en de vensters zijn vergroot, toch een goede indruk van een midden 17de-eeuwse baksteengevel met de rondbogen boven de vensters.

De aanwezigheid van 16de- of 17de-eeuwse muurankers en metselwerk aan de zij- en achtergevels moeten dan een nadere indicatie van de ouderdom van het pand geven. Ontpleistering die zich hier en daar ter gelegenheid van een restauratie heeft voorgedaan, kan eveneens meer informatie over een ouder uiterlijk verschaffen (Kom Lekdijk 1 te Lexmond (reconstructie), Kerkstraat 91 te Leerdam en Langendijk 16 te Vianen).

Oudere gevels kunnen ook bij dit type op vlucht staan (Voorstraat 90, Vianen).

Varianten

Het dwarse huis komt in de Vijfheerenlanden zoals gezegd, voor met één of twee bouwlagen en een kapverdieping. Het kent diverse varianten. Te onderscheiden vallen:

- zelfstandige huizen van een of meer bouwlagen, eventueel met een ondergeschikte achteraanbouw onder lessenaardak
- in serie gebouwde huizen van een of meer bouwlagen. Tot deze categorie kunnen bijvoorbeeld hofjeswoningen gerekend worden

- huizen met een even hoge, evenwijdige aanbouw aan de achterzijde, zodat er van een tweebeukig huis sprake is.
- huizen met een even hoge, haakse aanbouw aan de achterzijde, waardoor de gehele plattegrond dieper dan breed is en de balklaag in het achterste gedeelte gedraaid ligt ten opzichte van het voorste stuk. Deze laatste groep is in Vianen opvallend rijk vertegenwoordigd. Het hoekpand Voorstraat 28 is een mooi voorbeeld.

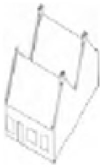

Het dwarse huis van één bouwlaag

Een wezenlijk verschil tussen zelfstandige en in serie gebouwde dwarse huizen van één bouwlaag is niet anders aan te geven dan dat de daken aan elkaar gekoppeld zijn. De scheidslijn tussen zelfstandige en in serie gebouwde eenlaagshuizen is bovendien niet altijd duidelijk meer te trekken: voormalige als onderdeel van een reeks gebouwde panden blijken door afbraak van de buren opeens zelfstandig geworden te zijn. Zo heeft bouwhistorisch onderzoek bijvoorbeeld uitgewezen dat het ogenschijnlijk zelfstandige huis Valkenstraat 11 te Vianen ooit tot een reeks van drie behoord heeft. Bij veel eenlaags dwarse huizen is óf een verdieping toegevoegd (Voorstraat 1, Heukelum), óf zij zijn naar achteren toe vergroot, een verschijnsel dat zij gemeenschappelijk hebben met dwarse huizen van meerdere bouwlagen.

Achterstraat 78 en Langendijk 54 zijn duidelijke vertegenwoordigers van een zelfstandig dwars huis van een bouwlaag. De huizen komen voor langs de secundaire straten in een stad als Vianen en in de dorpen (Recht van Terleede 48-50-52 te Leerbroek, 17de eeuw). Niet alle hebben overigens uitsluitend een woonfunctie gehad: stallen en koetshuizen als Achterstraat 5 en Kerkstraat 31, Vianen, (beide uit de 17de eeuw) en de dwarse huizen langs de Voorstraat in Asperen en Heukelum kunnen ook tot dit type gerekend worden, dat tot ver in de 19de eeuw werd gebouwd en dat eveneens te vinden is als woongedeelte bij de boerderij op T-vormige plattegrond.

Zoals hierboven aangegeven, werden kleine huizen van een bouwlaag vaak in serie gebouwd onder een doorlopende kap. De eenvoudigste vorm binnen dit type is de kamerwoning, die bestaat uit niet meer dan één kamer, die direct vanaf de straat toegankelijk is en die verlicht wordt door één venster. Daarboven zit een kleine zolder. Een aanbouwtje aan de achterzijde, die als berging of secreet dienst deed, is mogelijk. In gevel en plattegrond is de eenvoudigste kamerwoning gespiegeld aan de buren. Een kelder ontbreekt in de meeste gevallen en de balklaag ligt haaks ten opzichte van de voorgevel. In een iets uitgebreidere vorm bestaan zij uit twee naast of achter elkaar gebouwde vertrekken. Dit type werd tot in de 20ste eeuw gebouwd door woningbouwverenigingen.

De eenvoudigste kameren hebben een

■ Langendijk 54, Vianen. Een dwars huis van een bouwlaag uit de 17de eeuw met een in de 19de eeuw gewijzigde voorgevel, opname 1981

blinde achtergevel en per woningcomplex gemeenschappelijke privaten. Zij waren bestemd voor arme families, dagloners of alleenstaande vrouwen. Dit soort huisjes treft men veelal aan de achterstraten aan of aan stegen, zoals bijvoorbeeld te Lexmond tegenover de kerk. Een bekende vorm van seriebouw is het hofje, aaneengebouwde kameren in een carré en via een poort toegankelijk (Hofje van Aerden) of in een enkel rij (Gasthuis Asperen), danwel in twee rijen tegenover elkaar (Gasthuis te Leerdam).

Het dwarse huis van twee lagen.

De oudste huizen van deze groep kunnen, getuige de constructie van kap en balklagen, nog uit de 15de eeuw dateren

■ Voorstraat 113, Vianen. Goed voorbeeld van een tweebeukig dwars huis uit het eerste kwart van de 19de eeuw, opname 1988

(Achterstraat 86-88, Langendijk 16, Voorstraat 32 en 34 te Vianen). Het gotische huis Langendijk 16 is in 1986 ingestort en weer herbouwd. In de 16de eeuw komen zij vaker voor en zijn dan fors van afmetingen. Zij kunnen aan de zijgevels een

trapgevel met een ezelsrugafdekking vertonen en in het inwendige van een samengestelde balklaag met sleutelstukken met peerkraalprofiel zijn voorzien. Markante voorbeelden zijn in Vianen Achterstraat 36-38-40, Voorstraat 79-81 en 22. Het grote huis aan de Kerkstraat 44-48 te Leerdam uit het eind van de 16de eeuw is alleen in plattegrond nog herkenbaar als een oorspronkelijk ondiep en dwars huis. Een fraai, uit de 17de-eeuw daterend voorbeeld is Lombardstraat 10 te Vianen, alsmede het voormalige raadhuisje van Heukelum aan de Voorstraat 2.

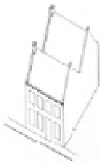

Het dwarse tweebeukige huis

Voortvloeiend uit de wens tot het bouwen van een groot huis en de behoefte de beperking van de overspanningsmogelijkheden van de balken te overwinnen, is het tweebeukige huis van een of meerdere bouwlagen ontstaan. Een karakteristiek gegeven zijn de beuken van vrijwel gelijke omvang, die zijn gescheiden door een gemeenschappelijke stenen muur. Iedere beuk heeft een plattegrond die breder is dan diep.

De balklagen liggen doorgaans loodrecht ten opzichte van de voorgevel. Het is een type huis dat in de 16de eeuw (Voorstraat 97-99 te Vianen) maar vooral vanaf de 17de eeuw tamelijk veel voorkomt. Voorstraat 39, 45, 49, 74, Langendijk 30, en Kortendijk 9 zijn alle 17de-eeuwse, in Vianen staande voorbeelden. Tot in de 19de eeuw werd dit type toegepast, hetgeen duidelijk te zien is aan het hoekpand Voorstraat 113 uit 1825. Een variant is de uitbreiding van een ‘eenbeuk tot een ‘tweebeuk’: in de 19de eeuw werd het 16de-eeuwse pand Voorstraat 1 in Heukelum met een verdieping verhoogd en met een tweede beuk uitgebreid.

Dit verschijnsel, een later aangebouwde tweede beuk, komt in de 19de eeuw meer voor (Varkensmarkt 8, Vianen).

Het dwarse huis met haakse achteraanbouw

Dwarse huizen op een rechthoekige plattegrond, waarbij het voorste stuk onder een dwarse kap en het achterste stuk onder een even hoge of iets lagere diepe kap ligt, komt, zoals hierboven vermeldt, veel voor langs de Voorstraat in Vianen en aan de Markt in Leerdam.

Met dit type huis worden de voordelen van een dwars huis (betere lichtinval, voorgevel met meer allure, meer kapruimte) gecombineerd met die van het diepe huis (grotere oppervlakte van de plattegrond). Tussen het voorste en het achterste deel zal meestal een scheidingsmuur voorkomen. In Vianen is het 16de-eeuwse hoekpand Voorstraat 28 een van de duidelijkste voorbeelden. Eveneens uit de 16de eeuw is Voorstraat 22-24. Voorstraat 8 en Voorstraat 26 zullen uit de 17de eeuw dateren. Van het laatste pand is de voorgevel omstreeks 1900 in traditionele vormen vernieuwd.

Indeling

Bij de vroege dwarse huizen is de indeling, voor zover nog te achterhalen, over het algemeen als volgt: in de 17de eeuw bevond zich op de begane grond vaak een hal - een gang was, gezien de geringe diepe van dit soort huizen meestal overbodig - met (spil)trap, die doorgaans tegen de achtermuur stond of tegen de scheidingsmuur met het achtergedeelte. Waar bij het diepe huis de werk- en woonfuncties van voor naar achteren gerangschikt lagen, is dat bij het dwarse huis in de breedte geweest. De woonruimte, die onderkelderd kan zijn, bezat een stookplaats, de bedrijfsruimte doorgaans niet. Stookplaatsen zijn bij dit type huis op de begane grond en de verdieping aangetroffen tegen de zijmuren.

In de loop van de tijd kon de trap met een portaaltje worden afgeschermd en werd er tevens meestal een gang afgescheiden van de hal. Dit laatste is het geval bij Voorstraat 97 in Vianen. In de 18de en 19de eeuw wordt zoveel mogelijk de dan gangbare symmetrische indeling van de plattegrond nagestreefd, met een middengang en kamers (en suite) aan weerszijden. Opvallend bij een aantal eenlaagshuizen, zoals bijvoorbeeld Zomerdijk 23, Kerkstraat 32 en 34 alle te Vianen, is het gegeven van een in principe symmetrische indeling met middengang en een kamer te weerszijden daarvan, waarnaast aan één kant een extra kamer is geplakt. Een stookplaats bevindt zich tegen de tussenmuur tussen die zijkamer en gangkamer. De zijkamer zelf is onverwarmd.

Als voorbeeld van verschillende dwarse huizen zullen Achterstraat 86-88, Voorstraat 28 en Voorstraat 97-99, alle te Vianen, nader besproken worden aan het eind van dit hoofdstuk.

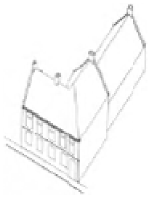

Het samengestelde huis

Indien bij de voornamere huizen de behoefte aan een tweede kamer gevoeld werd, kon die aan de zijkant of aan de achterkant worden geplaatst. Bij het diepe en het dwarse huis zijn de verschillende varianten met aanbouwen behandeld.

Wanneer een huis echter twee of meer gelijkwaardige bouwdelen heeft, die niet vallen te rangschikken onder het diepe of het dwarse huis, is er sprake van een samengesteld huis. Bij oudere huizen volgt de balkrichting van de onderscheiden bouwlichamen de kortste overspanning. Dit type huis staat meestal op grote percelen. Het kan op verschillende manieren zijn ontstaan: het is ofwel gegroeid uit een oudere situatie (Voorstraat 53, Vianen), of het is in één keer gebouwd. Valkenstraat 20-22 te Vianen is, getuige de identieke sleutelstukken die in beide bouwdelen voorkomen, in een keer gebouwd. De beide bouwlichamen zijn oorspronkelijk ook onderling toegankelijk geweest. Pas later zijn zij van elkaar gescheiden. Vermoedelijk is het huis Kerkstraat 62-64-66 in Vianen eerst als ondiep dwarshuis aan de Weesdijk gebouwd. In de 17de en de 18de eeuw is het gebouw met enkele blokken uitgebreid en is de hoofdingang verplaatst van de

■ Achterzijde van Kerkstraat 62-64-66 te Vianen. Het huis is in de 17de en 18de eeuw uit een 16de eeuws pand tot de huidige samenstelling gegroeid. Achter de gevel, opgetrokken uit een groter formaat bakstenen, bevindt zich het oudste gedeelte, opname 1982

Weesdijk naar de Kerkstraat. Hierdoor is er een vrijstaand samengesteld huis ontstaan, dat terug ligt ten opzichte van de rooilijn aan de Kerkstraat.

Het huis Voorstraat 53 heeft in de achtergevel sporen van een mogelijk vroeg 16de-eeuwse, diepe voorganger, die één bouwlaag hoog was en met een trapgevel werd beëindigd. Bij de uitbreiding in de late 16de eeuw is de kap van zowel het diepe als het dwarse deel in een keer tot stand gekomen. Zijhuizen of -kamers konden in de loop van de tijd verzelfstandigen, zoals Valkenstraat 20 en 22. Het gereconstrueerde pandje aan de Kom Lekdijk 1 te Lexmond, dat nu een opzichzelfstaand huis is, zou eveneens een zijkamer geweest zijn van een samengesteld huis. De kelder is namelijk alleen vanaf het linkerbuurpand toegankelijk.

Gevels

De gevels wijken niet af van hetgeen is aangetroffen bij de diepe en de dwarse huizen. Ook bij het samengestelde huis is vrijwel iedere gevel in de 19de eeuw gemoderniseerd en van een pleisterlaag voorzien, met de gangbare versieringen als gesneden voegen en stuckuiven. Een uitzondering is het pand Kerkstraat 62-64-66, waar de baksteen onbepleisterd is gebleven. Bij Kom Lekdijk 1 is de pleisterlaag na de restauratie verwijderd en zijn de driehoekige frontons boven de vensters zichtbaar gemaakt.

Varianten

Er zijn in deze groep verschillende varianten te onderscheiden zoals:
- dwars huis met kleiner zijhuis (Valkenstraat 20-22 te Vianen, Kom Lekdijk 1, Lexmond)
- combinatie van een diep en een dwars huis (Voorstraat 53 te Vianen)
- samengesteld huis, terugliggend op een perceel (Kerkstraat 62-64-66 te Vianen)

Kerkstraat 62-64-66, Valkenstraat 20-22 en Voorstraat 53 in Vianen zullen aan het eind van dit hoofdstuk nader besproken worden.

Het vierkante huis

De voorgaande typen huizen werden gekenmerkt door een specifieke richting van plattegrond, balklagen en daknok. Bij het vierkante huis, dat in principe in een keer is gebouwd, maar ook uit een gegroeide situatie kan zijn ontstaan (Kerkstraat 18 te Leerdam), is de breedte en diepte van de plattegrond vrijwel gelijk. Het bijna steeds twee bouwlagen hoge gebouw wordt met een rondomgaande kap afgesloten. Dat kan een (afgeknot) schilddak zijn, maar ook een aan vier zijden omgaand zadeldak. De richting van de balklagen varieert, omdat bij dit type huis gebruik gemaakt wordt van dragende binnenmuren, waardoor iedere ruimte afzonderlijk overspannen kan worden. De indeling van het vierkante huis is symmetrisch: centraal ligt de

■ De laat 19de-eeuwse villa's aan de Spoorstraat in Leerdam, opname 1988

gang, met kamers te weerszijden. De trap is niet meer tegen een scheidings of achtermuur gesitueerd, maar ligt loodrecht ten opzichte van de gang in het midden van het huis aan de linker of rechterkant. Ook op de verdieping zet deze indeling zich voort. De verschillende vertrekken zijn van stookplaatsen voorzien.

Door de ruime afmetingen van het vierkante huis (Voorstraat 56 te Vianen: 15,60 × 14,60 m; Kerkstraat 18 te Leerdam: 13,50 × 13,20 m en Kerkstraat 16 te Leerdam: 12,20 × 13,20 m) was het geschikt voor een representatieve bewoning, hetgeen zich in de architectuur der gevels en de decoratie van de interieurs manifesteert.

Het rijkst is de gevelbehandeling bij Voorstraat 56 te Vianen, gebouwd in 1807 voor Pieter Hendrik Schelkens. De uit rode baksteen opgetrokken voorgevel is voorzien van een kolossale pilasterorde met Ionische kapitelen. Zij wordt door een driehoekig fronton afgesloten. Het schilddak was oorspronkelijk van hoekschoorstenen voorzien, alles volgens de in de 17de eeuw ontstane, klassicistische traditie. Ook de voorgevel van Kerkstraat 18 in Leerdam is van een driehoekig fronton voorzien. Hoewel de uitwendige gevelafwerking met een bepleistering met ingesneden voegen tamelijk simpel is, geeft de detaillering van bijvoorbeeld de voordeur al een indicatie van de inwendige afwerking. Zowel de voor- als de achterkamer en de benedengang hebben op wanden en plafonds een rijke decoratie uit het eind van de 18de eeuw.

Het type van het vierkante huis is tot ver in de 19de eeuw toegepast. Met name voor pastorieën blijkt het te voldoen. Voorbeelden hiervan zijn te vinden bij de hervormde kerken in Vianen, Hei- en Boeicop, en Schoonrewoerd. De pastorieën zijn overigens alle vrijstaand.

De panden Voorstraat 56 te Vianen en Kerkstraat 18 in Leerdam zullen hierna besproken worden.

Villa's

Een aparte groep binnen de woonhuizen wordt door de villa's gevormd, die aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw tegen de stadsrand van Vianen, Leerdam en ook Asperen (ter plaatse van het afgebroken kasteel) gebouwd werden.

Hoewel hun aantal niet bijzonder groot is en ook niet zeer gevarieerd, behoren zij wel bij de groep woonhuizen behandeld te worden, aangezien zij een fase in de wooncultuur vertegenwoordigen, die representatief is voor de economische ontwikkeling van met name de stadjes.

De oudste villa's liggen in Leerdam aan de Spoorstraat (nrs. 3-5, 7-9 en 11. Nr. 1 is afgebroken). Zij zijn daar tot stand gekomen ten tijde van de aanleg van de spoorlijn in de jaren na 1883 en dienden tot verblijf van Leerdamse notabelen, waaronder de directeur van de houthandel Varsseveld. De symmetrisch opgebouwde voorgevels en indeling van de verdiepingen, zo gewild bij de representatievere woning

■ Laantje van Iperen 64 te Leerdam is een villa, gebouwd in Amsterdamse School-stijl, opname 1988

in de voorgaande periode, is hier losgelaten. De villa's tellen twee bouwlagen en een kapverdieping en liggen op een vrije plattegrond. Nr. 3-5 dateert uit 1884 en volgt in feite nog het meest de traditionele bouwstijlen: het linkerdeel is opgebouwd met een topgevel in Hollandse renaissance-stijl. De ingangspartij met hoge stoep wordt met een doorbroken fronton afgesloten. Het lagere, iets terugliggende rechtergedeelte heeft een veranda met slanke pilasters, een gegeven, dat kenmerkend is voor de 19de-en 20ste-eeuwse villa's. De beide andere villa's lijken iets later te zijn. Het bakstenen muurwerk is met zware banden, waarin de strekken van de vensters zijn opgenomen, verlevendigd en in beide gevallen springt het middendeel naar voren. Nr. 5-7 heeft aan beide kanten een veranda met zuilen. Bij nr. 11 is de toegang bescheiden aan de zijkant geplaatst.

Uit 1893 dateert de villa in Asperen, die de toenmalige heer van de baronie ter plaatse van het oude kasteel heeft laten bouwen. Ook hier ligt de ingang aan de zijkant. Het uitspringende middendeel is van terracotta decoraties voorzien en aan de linkerkant wordt de veranda op de begane grond en verdieping door zich verjongende zuilen gesteund.

Aan de westkant van Leerdam werd in het begin van de 20ste eeuw langs de Lingedijk een aantal villa's voor directeuren van de glasfabriek gebouwd. Lingedijk 28, dat thans als glasmuseum in gebruik is, werd in 1913-14 neergezet voor P.M. Cochius. Lingedijk 29, Lingesigt genaamd, dateert uit 1912 en werd gebouwd voor J.H.O. Bunge door S. de Clercq uit Den Haag. Lingedijk 30 is uit 1926. Een opdrachtgever kon hier niet achterhaald worden. De twee eerste villa's zijn door architect De Clercq gebouwd in een Berlagiaanse stijl met toepassing van houtwerk om zo een landelijk effect te creëren. Lingedijk 30 en de vlakbij gelegen villa Laantje van Iperen 64 zijn opgetrokken in een expressieve Amsterdamse School-stijl, met glooiende rieten kappen, veel houtwerk, zeszijdige, ronde en rechthoekige vensters en, in geval van Lingedijk 30, met een inpandige garage.

In Vianen liggen langs Prinses Julianastraat, de voormalige toegangsweg tot de stad, enkele vrijstaande huizen van een bescheiden villa-achtig karakter uit het begin van deze eeuw (nrs. 16-18 en 20 onderscheidenlijk uit 1910 en 1913, nrs. 22, 24 en 26 uit de jaren '20) met uitzondering van nr. 15, geheel aan het eind en de panden 1, 8 en 10, aan het begin van de oude Rijksstraatweg, die een 19de-eeuws karakter dragen.

Prinses Julianastraat 16-18 is een dubbele villa uit 1910 opgetrokken in châletstijl, onder schilddak met pironnen op de nokken en aan de linker- en rechterkant met steekkapjes onder zadeldakjes. Bakstenen en witgepleisterde muurvlakken wisselen elkaar af. Prinses Julianastraat 20 is een villa in een wat droge Art-Déco stijl uit

1913 onder samengesteld dak met geglazuurde pannen. De gevelvlakken zijn afwisselend in baksteen en gepleisterd.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven het villaatje aan de Breezijde 4 te Nieuwland, gelegen temidden van uitsluitend agrarische bebouwing. Het uit 1906 daterende huis, ook weer met een uitgebouwde erkerpartij aan de voorzijde en onder een samenstel van daken, is in een neo renaissance-stijl opgetrokken, die doet denken aan de grotere Leerdamse villa's aan de Spoorstraat. Het aan de weg liggende hek is uit de bouwtijd.

Materiaal en constructie

De oudste huizen zijn opgetrokken van geel-rode baksteen. De houtconstructies zijn van eikehout. Sporen van hout- en vakwerkbouw zijn bij de woonhuizen niet gevonden. Aan de bakstenen huizen werd nauwelijks natuursteen verwerkt. Ten eerste was dit materiaal te duur, omdat het van ver moest worden aangevoerd en ten tweede lag het gebruik van baksteen in een rivierengebied met veel steenbakkerijen op de uiterwaarden voor de hand. Alleen aan sierende onderdelen

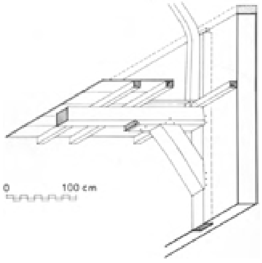

■ Vianen, Langendijk 16
- Korbeel op de eerste verdieping van het woonhuis
Schaal 1:50. Isometrische tekening J. Jehee, 1986

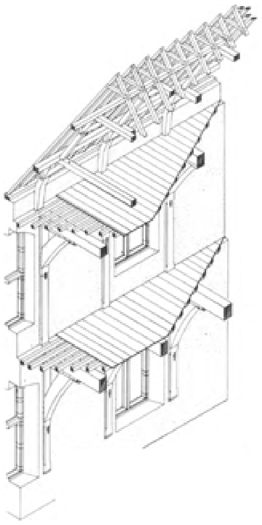

■ Vianen, stadhuis
- Isometrische doorsnede van de inwendige houtconstructie
Schaal 1:150. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

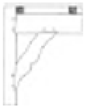

■ Spijk, Zuiderlingedijk 97
- Korbeel in voorhuis van de boerderij
Schaal 1:50. Opmetingstekening J. Jehee, 1988

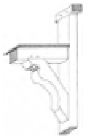

■ Oosterwijk, Lingedijk 137
- Zwanehalskorbeel in voorhuis van de boerderij.
Schaal 1:50. Isometrische tekening J. Jehee, 1988

aan de gevel kan natuursteen toegepast zijn, bijvoorbeeld in frontons of bogen boven de vensters, consoles en waterlijsten. De enige uitzondering, waarbij een hele gevel met natuursteen is bekleed, vormt het stadhuis van Vianen, dat een representatieve functie had en deze door het materiaalgebruik mede tot uitdrukking bracht.

In de gebintconstructies zijn verschillende varianten te onderkennen. Bij Valkenstraat 20 in Vianen worden de trek- en drukkrachten direct via het gebint naar de fundering afgevoerd. Doorgaans worden echter de krachten door muurstijlen en korbeelstellen op de stenen muur overgedragen. Korbeelstellen en balken hadden daarnaast een stabiliserende functie in combinatie met de ankers, waarmee zij aan het muurwerk verankerd werden. Bij de oudst aangetroffen constructies (Voorstraat 28, verdieping en Langendijk 16, Vianen) loopt de muurstijl aan de bovenkant door tot aan de muurplaat en maakt op die manier nog deel uit van de kapconstructie. Bij latere vormen loopt de muurstijl aan de bovenkant door totaan de onderkant van de moerbalk. Aan de onderzijde kunnen de muurstijlen uitkomen op een console of een moerbalk. Het Viaanse stadshuis vertoont beide mogelijkheden.

De balklaag bestaat bij de oudste huizen uit moer- en kinderbalken van eikehout, met sleutelstukken of consoles. Als overgang naar de latere enkelvoudige balklaag, die in de 17de eeuw algemeen wordt, is de alternerende

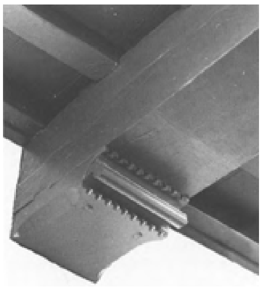

■ Moerbalk met gotisch sleutelstuk in Voorstraat 28 te Vianen, opname 1975

balklaag toegepast (Langendijk 3 en Voorstraat 34 en 97, Vianen). Enkelvoudige balklagen zijn steeds van grenehout.

De oudste kapconstructies zijn ook van eikehout en bestaan vrijwel steeds uit een of meer dekbalkjukken met schaar- of driehoekspanten. Bij de oudste huizen bestaan de onderste spantbenen uit krommers. Sporen zijn in de regel in latere tijd vernieuwd. Het Viaanse stadhuis heeft originele (gemerkte) sporenparen uit 1473.

Exterieur

16de en 17de eeuwse bakstenen gevels zijn voor wat de huizen met lijstgevels betreft dikwijls moeilijk als zodanig in een oogopslag te herkennen, omdat zij, zoals hierboven reeds uiteengezet is, in de loop van hun geschiedenis onder een pleisterlaag zijn verdwenen. De bewaard gebleven trapgevels blijken, in tegenstelling tot andersoortige topgevels, veelal niet gepleisterd te zijn, hetgeen een nauwkeuriger datering aanmerkelijk vergemakkelijkt. De ouderdom van een gevel zal meestal aan onderdelen zoals mate van steilheid van de kap en versierende details als bogen en muurankers in geval van de aanwezigheid van een verhullende pleistering moeten worden bepaald.

Zo worden in de 17de eeuw ronde bogen boven de vensters aangetroffen en aan de kraagstenen of consoles kan het kwabornament voorkomen. In de bogen blijven natuursteenblokken als versiering verwerkt, zoals in de 16de eeuw gebeurde. Bij eenvoudiger gevels worden de blokken op de baksteen als imitatie geschilderd (Lombardstraat 10 te Vianen, gedeeltelijk; Langedijk 3 te Vianen, sporen vaag zichtbaar). Ook worden in de 17de-eeuwse gevels hanekamstrekken boven de vensters toegepast, die van een helderder kleur baksteen kunnen zijn, dan het overige metselwerk (Lombardstraat 2 te Vianen).

De muurankers zijn in de 16de eeuw ijler en slanker dan die uit de 17de eeuw. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw werden de ankers, die aanvankelijk recht waren of alleen gebogen uiteinden hadden, versierd met lelies en klaverbladvormen. In de 17de eeuw worden zij wat ronder en rijker

■ Voorstraat 7 tot 17 in Vianen vertoont de verscheidenheid aan smalle en brede, diepe en dwarse huizen, opname 1988

gekruld. Na het midden van de 17de eeuw verdwijnen langzamerhand de versierde ankers om plaats te maken voor rechte ankers, danwel te worden weggewerkt in het metselwerk. Pas in de 19de eeuw komen de bewerkte (schroef)ankers in de vorm van een roset, palmet of andere bloem weer voor. Op de ankers zelf zijn als versiering tekens als strepen en kruizen aangebracht.

In de 18de eeuw verschijnt een eenvoudig geveltype, dat zich kenmerkt door vlak uitgesneden vensters in strak en schoon, fijn gevoegd metselwerk, soms bekroond met hanekamstrek met lichte zeeg. Dit klassieke type, waar geen stijlkenmerk aan te verbinden valt, loopt door tot aan het eind van de 19de eeuw (Kerkstraat 16 te Leerdam). Versieringen concentreren zich doorgaans tot de deurpartij met omlijsting en tot de consoles in de kroonlijst. Een duidelijk voorbeeld van een dergelijk 18de-eeuws geveltype laat Kerkstraat 8 in Leerdam zien.

Al in de 18de eeuw werden oudere huizen van een nieuw jasje voorzien, waardoor soms een onevenwichtige compositie zou ontstaan doordat niet alleen de voordeur uit het midden van de gevel stond, maar ook de vensters van begane grond en verdieping niet recht boven elkaar uit blijken te komen. Bij de Kerkstraat 18 te Leerdam is dit heel duidelijk. Doordat poortjes en/of druipstroken achter de nieuwe gevel van het pand getrokken werden, kon eveneens de ritmering van de gevelopeningen ongelijk worden.

Topgevels werden in lijstgevels gewijzigd door hetzij de top af te knotten, hetzij een hogere schermgevel voor het pand op te trekken. Aan de Voorstraat in Vianen en de Dorpsstraat te Lexmond is van beide varianten een aantal voorbeelden terug te vinden. In de Vijfheerenlanden is, in tegenstelling tot elders in het land, in de 19de eeuw geen sprake van de aanleg van geheel nieuwe straten, waar de nieuwe, gepleisterde panden met lijstgevel een aaneengesloten blok witte architectuur konden vormen. Toch is het uiterlijk aspect van de hoofdstraten in Vianen en Leerdam overwegend 19de-eeuws van karakter. Zo ontstond in de oude straatwand langs de Viaanse Voorstraat bij huizen van smalle en brede perceelsvorm, die bovendien onderling verschillend van hoogte waren, een afwisseling van toppen, hoge en lage kroonlijsten. De gevels zijn nu eens uitgevoerd in schoonwerk, dan weer gepleisterd. In de eerste helft van de 19de eeuw is de hele gevel vaak gepleisterd, ofwel glad, ofwel met gesneden voegen in het pleisterwerk. De gevel wordt beëindigd door een rechte, geprofileerde kroonlijst, die versierd kan zijn met triglyphen en metopen, klossen of een tandlijst. De ruiten in de vensters worden in deze tijd groter: zes- of achtsruits. In de 19de eeuw doet aan de gevel ook de halve

verdieping of mezzanino zijn intrede, zoals aan de Viaanse Voorstraat valt te constateren.

Vanaf 1850 wijzigt het uiterlijk aspect zich: de gevel is niet altijd geheel gepleisterd, soms alleen de ingangsrisaliet (Langendijk 6-8 te Vianen), soms alleen rond de vensters, waarboven versieringen als kuiven en gedecoreerde blokken in stuc of gestuct terracotta worden aangebracht. De glasvlakken in de vensters worden weer groter en vanaf omstreeks 1860 doet het T-raam zijn intrede, waarbij het vaste bovenlicht ongedeeld is. Dezelfde stuc- of terracotta versieringen komen dan aan de kroonlijsten voor in

■ Langendijk 6 in Vianen vertoont een bescheiden eclectische decoratie aan de middenrisaliet en rond de vensters, opname 1982

de vorm van consoles. Nieuw in deze tijd is de rechte toog met afgeronde hoeken aan de bovenkant van de vensters.

Een werkelijk stijlbenaming voor deze stroming is eigenlijk niet voorhanden. Ook hier werd voortgeborduurd op de gelijkmatige 18de- en vroeg 19de eeuwse gevelreeksen, als in de voorgaande periode het geval was. In de sierende onderdelen is een aansluiting te vinden bij de in die tijd gangbare eclectische stijl, zij het in een zeer bescheiden variant.

Na 1880 wordt het beeld levendiger door een gevelarchitectuur die weliswaar de gangbare vensterformaten en kroonlijsten handhaaft, maar in het muuroppervlak schoon werk laat doorrijgen met witte stroken en blokken pleisterwerk, die natuurstenen neg-, hoek-, en sluitsteenblokken en -banden moet suggereren, zoals ze in de Holandse renaissance werden toegepast. Ook worden vanaf die tijd weer trapgevels en dakkapellen met trapgevels toegepast. In de Vijfheerenlanden is het voornamelijk aan de villa's dat dit beeld zich voordoet.

Ook de 20ste eeuw heeft in bescheiden mate zijn stempel gedrukt op de woonhuisgevels. Berlagiaanse baksteenarchitectuur (Vianen, Voorstraat 101-103 en 106), de Amsterdamse school-vormen (Leerdam, Lingedijk 30 en Laantje van Iperen 64) en zelfs Art-Déco-vormen (Leerdam, Vlietkant 46; Heukelum, Gasthuisstraat 30-32) worden in het hele gebied aangetroffen.

■ Gasthuisstraat 30-32 te Heukelum. Gespiegelde woningen uit 1932, opname 1988

Winkelpuien

Een vertrouwd verschijnsel in het straatbeeld, dat in de 19de eeuw opkomt, is de winkelpui, die in het begane grondgedeelte van de voorgevel wordt opgenomen. De beste voorbeelden zijn in Leerdam en Vianen te vinden, zij het dat door een intensieve verwinkeling in de 20ste eeuw vooral veel 19de-eeuwse winkelpuien in Leerdam verdwenen zijn.

Een bescheiden voorbeeld van deze utiliteitsarchitectuur komt tussen de jaren 1840 en 1860 voor in de vorm van net buiten het gevelvlak uitstekende étalagekasten. Aan de Achterstraat 22/ hoek Stalstraat in Vianen is een dergelijke vitrinevormige étalage te vinden. De vensters worden door dunne zuiltjes omlijst en afgesloten met een overstekende kroonlijst. Een dergelijke uitstalkast bevindt zich eveneens aan het pand Voorstraat 34 te Vianen.

Rond 1870 ontstaat er een voorkeur voor winkelpuien, opgebouwd uit een houten raamwerk en gedecoreerd met op pilasters uitkomende bogen. Dit type puien, die twee-, drie- of vierdelig zijn en die bestaan uit étalagevensters en een deur, komen tot in de 20ste eeuw voor.

■ Neogotische winkelpui aan de Voorstraat 37 te Vianen, opname 1988

Een fraai, en opmerkelijk genoeg gedateerd, voorbeeld is de winkelpui aan Voorstraat 37 te Vianen uit 1874. De vensters van de driedelige pui worden afgesloten door accoladebogen, evenals de toegang tot de deur, die, in verband met een betere beschouwing van de étalages, is teruggelegd. Uit omstreeks dezelfde tijd zal de driedelige, met segmentbogen getoogde pui met terugliggende middendeur aan de Kortendijk 8-8a te Vianen dateren. De gekoppelde hoekpilasters zijn versierd met plastische consoles. Die boven de pilasters te weerszijden van de deur zijn wat eenvoudiger. De kroonlijst is boven de hoeken gekornist. Zeer vergelijkbaar hiermee is de winkelpui Voorstraat 31. Varianten op dit type zijn er vele: zo loopt de driedelige pui met segmentbogen aan het pand Langendijk 2 de hoek om.

Vanaf 1880 worden de puiomlijstingen wat plastischer. Er wordt gewerkt met halfzuilen, danwel vrijstaande zuilen en de kroonlijsten worden met reeksen consoles of andersoortige decoraties gevuld. Verder worden de ruiten groter. Een tweedelige winkelpui uit die tijd bevindt zich aan de Langendijk 4 te Vianen. De segmentbogen worden door ronde zuiltjes op voetstukken met decoratieve vullingen gedragen. Een ‘gevlochten touw’ is naast de zuiltjes aangebracht. De kroonlijst is met een tandlijst getooid. De winkelpui aan de Voorstraat 3 (alleen de voorgevel is origineel, de zijgevel is een kopie), markeert de laat 19de-eeuwse fase met neo-renaissance detaillering en grote ruiten. In het begin van de 20ste eeuw wordt op het 19de-eeuwse principe doorgeborduurd. Opmerkelijke voorbeelden zijn overigens nergens aangetroffen. Grootschalige winkelpuien, vaak ter breedte van meer dan een gebouw komen pas na de Tweede Wereldoorlog in zwang en bepalen het beeld van Leerdams oudste straat, de Kerkstraat.

Interieur

Voor zover het niet bij de verschillende typen huizen of bij de constructie ter sprake is gekomen, wordt hieraanvolgend de afwerking van de woonhuisinterieurs behandeld.

Kelders

Indien de woonhuizen onderkelderd zijn, niet bij alle huizen is dit het geval, kan dit onder één enkel vertrek of een algehele onderkeldering zijn.

Kleine kelders als bergplaats voor levensmiddelen zijn het meest voorkomend. Vaak is een dergelijke kelder overwelfd en ligt geheel of gedeeltelijk verdiept. In het laatste geval ligt hierboven de opkamer (Langendijk 54, Markt 5 en 11 te Leerdam, Dorpsstraat 90, Lexmond). Dit verschijnsel, een onderkelderde opkamer, is overigens bekender bij boerderijen. De toegang tot de kelder is, met name bij de oudere huizen, aanvankelijk vanaf de straat of het erf (Achterstraat 86, Langendijk 16, Kortendijk 5, alle te Vianen). Later zijn zij direct met het erboven liggende huis verbonden. In een enkele geval komt er een waterput voor in de kelder (Kortendijk 8-8A). Grote kelders zullen eerder een functie als keuken of dienstruimte of bedrijfsruimte, dan als opslagplaats gehad hebben.

In Vianen zijn de oudere huizen langs de Voorstraat over het algemeen niet onderkelderd aan de straatzijde. Zo er al sprake van een kelder is, dan ligt die doorgaans onder het achterhuis (Voorstraat 79-81) en is in veel gevallen van jongere datum. Een uitzondering is de kelder onder Voorstraat 115 op de plaats waar de stadsmuur en de voormalige Landpoort op elkaar aansloten. Of deze kelders ooit deel uitmaakten van de Landpoort is niet komen vast te staan. Voorstraat 3-5 op de hoek met de Kortendijk is eveneens aan de voorzijde onderkelderd.

Asperen heeft onder de huizen aan Voorstraat en Minstraat in steen overwelfde kelders, die aanmerkelijk ouder zijn, dan de opgaande bebouwing.

De 17de-eeuwse kelder aan de Markt 5 in Leerdam heeft een afdekking in de vorm van een moer- en kinderbinten balklaag.

Grote kelders in de vorm van een gelijkstraats gelegen ‘onderhuis’ komen in Vianen in twee varianten voor: aan het vroeg 17de-eeuwse huis Lombardstraat 2A vervult het lage vertrek onder de op de verdieping gelegen ‘zaal’ de functie van kelder in de vorm van een bedrijfsruimte, met zijn houten balklaag van dicht bijeen gelegde balken. De trap naar boven is naast de ‘onderkelderde’ zaal gesitueerd, geheel volgens het hierboven uiteengezette principe dat kelder en de erboven gelegen ruimte niet rechtstreeks toegankelijk zijn.

Bij het pand Brederodestraat 21-23, een restant van het voormalige Oude Mannenhuis, is er sprake van 16de-eeuwse, overwelfde, gelijkstraats gelegen kelders, die ook weer niet direct verbonden zijn met de erboven liggende ruimtes. Helaas zijn de kelders niet meer compleet aanwezig, maar

uit de restanten kan een reconstructie gemaakt worden, waaruit blijkt dat er sprake is geweest van twee naast elkaar gelegen onderhuizen, waarvan de rechter twee traveeën breed en drie vakken diep geweest moet zijn. Tegen de zijgevels en in het midden stonden bakstenen pilasters, waarop ribloze kruisgewelven neerkwamen. Het linker onderhuis ter breedte van drie traveeën is beter bewaard gebleven. Hier is een ander gewelfsysteem toegepast: tussen zware gordelbogen zijn kleine tongewelven gemetseld.

Een tussenvorm tussen een 'normale' kelder en bovengenoemde kelderkamers zijn de halve kelders, sousterrains, die zijn aangetroffen bij Voorstraat 97, oorspronkelijk met tongewelf en Voorstraat 45, die is afgebroken. Ook het achterhuis van Voorstraat 53 heeft een half verdiept liggende kelder.

■ Vroeg 18de-eeuwse schouw op de verdieping van Kerkstraat 66 in Vianen, opname 1982

Schouwen

Bij bestudering van de woonhuisplattegronden blijkt bij het dwarse huis en vaak ook bij het diepe huis de plaats van de schouwen vrijwel steeds tegen de zijmuren op begane grond en verdieping voor te komen. In een geval is zelfs op zolder de plaats van een schouw terug gevonden (Achterstraat 86 in Vianen). De stookplaats tegen de boezem op de zolder van Kom Lekdijk 1 te Lexmond is vermoedelijk later aangebracht.

De reden waarom de meeste schouwen tegen de zijmuren opgesteld staan, is, dat het rookkanaal gecombineerd kon worden met dat van de buren tot één schoorsteen. De schouw tegen bijvoorbeeld de scheidingsmuur van voor- en achterhuis of tegen de achtergevel komt veel minder voor en dan nog bij uitzonderlijke panden zoals in Vianen bij Voorstraat 2, gebouwd tegen de Lekpoort en Valkenstraat 20, een voormalige stadsboerderij. Voorstraat 28 had oorspronkelijk aan weerszijden van de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis een schouw, evenals dat bij het stadhuis het geval was.

Bij diepe huizen komt de schouw tegen de achtermuur vaker voor.

Trappen

De spil- of steektrap is gedurende lange tijd het meest voorkomende type trap. De (spil)trap blijkt bij de oudste huizen op de grens van vooren achterhuis te staan zoals bij Voorstraat 45 en 53 te Vianen of in een soort middentravee zoals Kortendijk 5 in Vianen en Markt 5 in Leerdam laten zien. Bij het dwarse huis Lombardstraat 10 staat de spiltrap tegen de achtergevel. Merkwaardig is de oorspronkelijke plaats van de trap aan de Langendijk 16 en Voorstraat 2 in Vianen, namelijk tegen de voorgevel. Alleen bij zeer grote huizen komt een traptoren voor (Stadhuis Vianen). Naarmate de woning representatiever wordt, wijzigt de plaats en status van de trap. Bij Voorstraat 56 in Vianen is de trap naar boven in het achterste gedeelte langs de gang geprojecteerd in een eigen trappehuis. De verdieping wordt dan tevens rijker van ornamentatie.

Afwerking interieurs

Van de oude, 16de- en 17de-eeuwse interieurafwerking is vrijwel nergens meer dan de balklagen met sleutelstukken of consoles bewaard gebleven. Bij de ingrijpende vernieuwing van het pand Kerkstraat 62-64-66 in Vianen rond 1720, zijn, afgezien van een nieuw aangebouwd gedeelte, tevens de interieurs van de voornaamste vertrekken gemoderniseerd. Binnenluiken met paneelwerk, lambriseringen, deuren en -omlijstingen met zware kraalprofielen, schouwen en plafonds (alleen dat in de aanbouw is bewaard gebleven) werden in de door Daniël Marot in Nederland geïntroduceerde stijl aangebracht. Door de samenstelling van de bouwblokken kon geen van voor naar achteren lopende gang gerealiseerd worden. Wel werd het voorste deel van de gang symmetrisch ingedeeld met deuren en nissen tegenover elkaar.

Tegen 1800 is bij het woonhuis het voorhuis verdwenen in het interieur. Er loopt een gang van voren naar achteren. Naast de gang ligt een kamer en suite, verbonden met openslaande deuren en in een latere fase schuifdeuren.

Bedsteden en alcoven verdwijnen om voor slaapkamers op de verdieping plaats te maken. Bij de verbouwingen of nieuwbouw in de 18de en 19de eeuw, werden in veel gevallen ook de interieurs gemoderniseerd. Balklagen maken plaats voor stucplafonds met decoratie in het middenveld en de hoeken. Ook in de gangen worden stucversieringen aangebracht. Lambris en bespanningen verdwijnen steeds meer om plaats te maken voor (beschilderde) behangsels.

Een totaal nieuw interieur werd aan het eind van de 18de eeuw ingebracht op de begane grond van Kerkstraat 18 te Leerdam. Stucwerk op de plafonds van gang en kamers en opmerkelijk rijk beschilderde behangsels en gebeeldhouwde deuren, alles in Lodewijk XVI-stijl getuigen daarvan.

Slechts van een tiental jaren later is de inwendige afwerking van Voorstraat 56 te Vianen, gebouwd in 1807. De rijkst gedecoreerde vertrekken bevinden zich rechts van de middengang. De gang zelf is getooid met stucwerk, bestaande uit ranken en festoenen. De stucplafonds in de beide kamers zijn eveneens versierd met bloemen, rosetten en ranken. Boven de deuren naar gang en voor- of achterkamer

■ Kerkstraat 18 te Leerdam, laat 18de-eeuws beschilderd behang naast de openslaande deur uit dezelfde tijd, opname 1987

zijn geschilderde bovendeurstukken aangebracht in Etrurische stijl en kleurstelling, in Nederland door vondsten in Herculaneum vanaf 1790 in de mode, waarop roodfigurige, mythologische figuren tegen een donkere achtergrond staan weergegeven, zoals de godin Diana met honden en bijbehorende attributen en altaren, nymphen, vechtende en dansende figuren.

Tegen het eind van de 19de eeuw werd in het huis Voorstraat 53 op de begane grond een neo-renaissance interieur aangebracht, bestaande uit een houten betimmering, pilasters en snijwerk, alsmede glas-in-lood ramen en een bescheiden plafond-ornament van papier-maché, eveneens in neorenaissance-vormen.

Het diepe huis

Markt 5, Leerdam

17de-eeuws diep pand met de daknok haaks ten opzichte van de Markt. De voorgevel eindigt tegen een trapgevel, waarvan de bovenste trappen in de 19de eeuw door een houten gootlijst op klossen zijn vervangen. Het zeven meter brede huis is in tweeën verdeeld, met een voorhuis van 5,50 m diep en een achterhuis van 3,30 m diep.

In de 18de eeuw is linksachter een negen meter diepe aanbouw met verdieping gerealiseerd, die als het ware in het bestaande huis geschoven werd. Het gevolg was onder andere dat het 17de-eeuwse muurwerk van de linkerzij- en achtergevel voor een deel werd afgebroken. Vanuit het voorhuis was de aanbouw direct toegankelijk. In de 19de eeuw werd, zoals gezegd, de voorgevel gewijzigd en het zadeldak in een dak met schilden aan voor- en achterkant veranderd. In het inwendige werd de trap vernieuwd, maar behield waarschijnlijk zijn oude plaats. In

het begin van de 20ste eeuw werd op de begane grond ter plaatse van twee vensters een winkelpuitje aangebracht. In 1942 vond een grote verbouwing plaats waarbij een stukje van de geveltop opnieuw is opgemetseld en de hele kap vernieuwd is. Op de begane grond werd het achterhuis tot aan het eind van de aanbouw uitgebreid. De achtergevel van het oude huis werd daartoe afgebroken.

De begane grond van de voorgevel is van een pleisterlaag met ingesneden blokken voorzien. Overigens is hij opgetrokken uit rode baksteen, met klezoren in de koppenlagen op de hoeken. De tweedelige winkelpui is rond 1910 aangebracht en vertoont de bescheiden ornamenten uit die tijd. Rechts daarvan bevinden zich een kelderlicht met tralies en daarboven twee hooggeplaatste schuifvensters ter verlichting van de opkamer. Op de eerste verdieping zijn drie en op de tweede verdieping twee vensters aangebracht, alle met ronde ontlastingsbogen. Tussen de eerste en tweede verdieping is een gevelsteen met resten polychromie ingemetseld, voorstellende de leeuw in de Hollandse tuin.

De indeling van het inwendige is in de loop van de tijd weliswaar veranderd, maar in essentie herkenbaar gebleven. Er is een niveauverschil tussen het linker- en het rechterdeel van het voorhuis, evenals dat bestaat tussen voor- en achterhuis op de verdieping. Links in het voorhuis is thans een winkelruimte ingericht. Sporen van een stookplaats zijn daar niet aangetroffen, zodat het niet ondenkbaar is, dat deze ruimte vanouds steeds als bedrijf dienst gedaan heeft. De 17de-eeuwse doorgang naar het achterhuis heeft zeer waarschijnlijk op de plaats gezeten waar hij nu ook is: links in de hoek. Rechts ligt de onderkelderde opkamer.

■ Voorgevel van Markt 5 te Leerdam, opname 1989

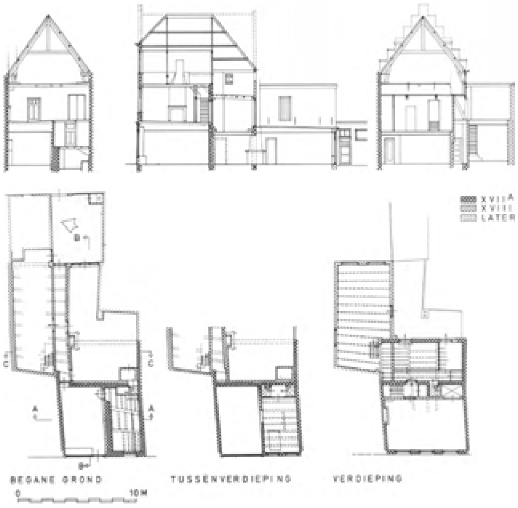

■ Leerdam, Markt 5
- Woonhuis, plattegronden en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1988

De kelder wordt afgedekt met een eikehouten moer- en kinderbalklaag evenwijdig aan de voorgevel en stond via een luik linksvoor in verbinding met de opkamer. Links achter zit een doorgang in een 17de-eeuws kozijn naar de bedrijfsruimte. Ten opzichte van de begane grond ligt de vloer van de kelder een dertig cm lager. De opkamer wordt door een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel afgedekt. Aan de rechterkant zit een raveling voor een stookplaats. plaats. Links zit een (weggetimmerd) venster dat uitziet op de bedrijfsruimte.

Het achterhuis vertoont op de begane grond door alle verbouwingen geen vermeldenswaardige kenmerken meer. Mogelijk zat de stookplaats tegen de achtergevel, gezien de raveling op de verdieping. Door de afbraak in 1942 zijn sporen daarvan verdwenen. Op de verdieping is het voorhuis niet onderverdeeld in de diepte. Het trappehuis is tegen de scheidingsmuur met het achterhuis aangebracht. Een enkelvoudige balklaag ligt loodrecht ten opzichte van de voorgevel. Links zit een stookplaats. De doorgang naar het achterhuis vrijwel in het midden van de muur heeft een 17de-eeuws kozijn. Rechts achter tegen de scheidingsmuur is een bedstede afgetimmerd.

Het vloerniveau van het achterhuis

op de verdieping ligt tachtig cm lager dan dat van het voorhuis. Onder de haaks ten opzichte van de voorgevel lopende moer- en kinderbintconstructie zit een vroeg 17de-eeuwse console. In het middelste vak zit tegen de achtergevel een raveling van een voormalig rookkanaal. Een venster rechts achter is dichtgezet. Sporen ervan zijn aan de buitenkant waarneembaar. De verdieping van het achterhuis was oorspronkelijk bereikbaar via een spiltrap, die ter hoogte van de opkamer aan de binnenzijde van de scheidingsmuur stond.

De kap van de voorzolder is in 1942 afgetimmerd.

Uit de vermoedelijke hoogte van de kap, die valt af te leiden uit de restanten van de trapgevel aan de voorzijde, heeft ook het achterhuis een volledige tweede verdieping gehad ter hoogte van 2,40, die bereikbaar was vanaf de voorzolder.

De 18de-eeuwse aanbouw is van een enkelvoudige grenehouten balklaag evenwijdig aan de Markt voorzien. Uit de zwaarte van de balken op de begane grond zou kunnen worden opgemaakt dat de aanbouw een misschien een verdieping heeft gehad. Zeker is dit niet, want het metselwerk van de huidige verdieping is laat 19de- of vroeg 20ste-eeuws van karakter. Van de oorspronkelijke indeling is niet meer te herkennen.

Kortendijk 5, Vianen

Diep in oorsprong vroeg 17de-eeuws, onderkelderd pand van twee bouwlagen en een kapverdieping tegen een trapgevel met een uitgekraagde toppilaster op engelenkopje. Het dak eindigt aan de achterkant met een schild en is met rode pannen belegd. Het gebouw is opgetrokken uit rode baksteen, met in de voorgevel klezoren in de koppenlagen. De geveltrappen zijn met natuurstenen platen afgedekt. Het huis bestaat uit een voor- en achterhuis, gescheiden door een middendeel waarin zich onder andere de spiltrap bevindt.

In de eerste helft van de 19de eeuw heeft een verbouwing plaats gevonden, waarbij de spiltrap van de begane grond tot het eerste bordes in een scheluwe trap werd veranderd. De vensters aan de voorkant werden vergroot en de voordeur werd gewijzigd. In de loop van de tijd zijn achter het huis aanbouwen verrezen, die bij de

■ Voorgevel van Kortendijk 5 te Vianen, opname 1982

restauratie in de jaren 1975 en 1976 zijn afgebroken. De achtergevel is daarbij opnieuw opgetrokken. In het inwendige is de afscheiding tussen gang en voor- en achterhuis vervallen, om meer ruimte te winnen. Enkele balklagen zijn vernieuwd, evenals een gedeelte van de kap.

De begane grond heeft een van een pilasteromlijsting en hoofdgestel voorziene voordeur, waarnaast twee vensters, die met een rollaagje afgedekt zijn. De indeling van de vensters is bij de laatste restauratie tot stand gekomen. Het op de stoep uitgebouwde kelderluik dateert van de restauratie van 1975 en is een reconstructie op basis van vondsten. Boven de vensters van de eerste verdieping loopt een geprofileerde bakstenen waterlijst met natuursteenblokken verrijkt, die aan de linkerkant wat korter is. De indeling van de vensters op de verdieping is in de 19de eeuw tot stand gekomen. Zij hebben getoogde strekken, verrijkt met gebeeldhouwde natuurstenen blokken, waarop maskers, doekfestoenen en bloemen in vroeg 17de-eeuwse trant. De kapverdieping heeft een negenruitsvenster met dezelfde gebeeldhouwde strekken. Gekrulde muurankers bevinden zich op de eerste, tweede verdieping en op de toppilaster. Tussen de vensters van de eerste verdieping is een gevelsteen ingemetseld met een gedeeld wapen, geflankeerd door gevleugelde kopjes en kwabornament. De steen is, evenals het pand uit het begin van de 17de eeuw.

In het inwendige is alleen het voorhuis onderkelderd. De kelder is overdekt met twee ribloze kruisgewelven en is vanaf de straat en vanuit het trappehuis toegankelijk via een draaiende stenen trap. De trap is met uitzondering van het eerste gedeelte een houten spiltrap, die totaan de zolder opgaat en daar eindigt met een achtzijdige spitse knop.

Het voorhuis heeft een enkelvoudige balklaag op consoles met in- en uitgezwenkt profiel, evenwijdig aan de voorgevel. De uiterst links lopende gang is bij de restauratie geamoveerd. Tegen de rechterzijgevel staat een schouw op de oude plaats. Twee ravelingen zijn in de balkconstructie zichtbaar. Het is niet duidelijk met welk doel zij zijn aangebracht.

Ook het achterhuis heeft een enkelvoudige balklaag met consoles evenwijdig

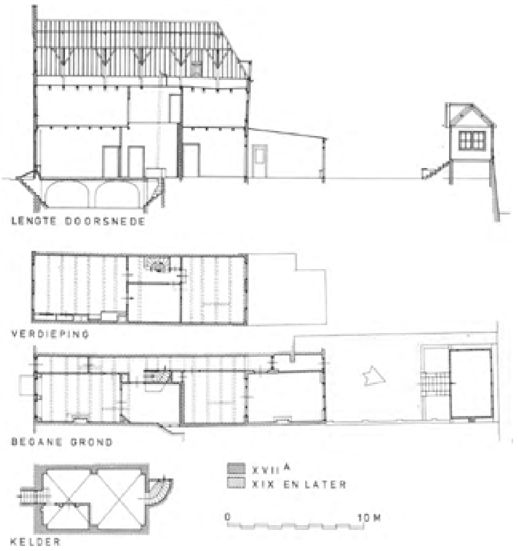

■ Vianen, Kortendijk 5
- Woonhuis, plattegronden en lengtedoorsnede, toestand voor de restauratie in 1974. Schaal 1:300. Opmetingstekening O. ter Stege (1974), bewerkt door J. Jehee, 1988

aan de gevel. Een aantal balken en consoles is bij de restauratie vernieuwd, zoals dat ook het geval is bij de achtergevel. Deze is, in verband met de afbraak van een achteraanbouw opnieuw opgetrokken. Dit vertrek zal als keuken dienst gedaan hebben. In de balkconstructie is een grote raveling zichtbaar.

Het middendeel heeft op de beganegrond rechts een vertrek met vierruitslicht. Links loopt de voor een deel in een scheluwe trap gewijzigde spiltrap met geprofileerd uitgezaagde treden. Een 17de-eeuwse strokendeur met ijzeren gehengen, die uit het huis afkomstig is, is opnieuw toegepast. De indeling van de verdieping is vergelijkbaar met die van de begane grond. Ook hier zijn diverse balken en consoles bij de restauratie vernieuwd. In de voorkamer staat tegen de rechtergevel een schouw. Hiernaast zijn twee 18de-eeuwse (?) kasten afgetimmerd.

De zolderkap bestaat voor het 17de-eeuwse gedeelte uit vijf eikehouten dekbalkjukken met driehoekspant en nokbalkgording. De sporen zijn alle vernieuwd. De spanten zijn met verschillende soorten telmerken gemerkt: gehaalde en gehakte merken. Hieruit kan worden opgemaakt dat er van secundair materiaal gebruik gemaakt is. De spanten met de gehakte merken zijn 17de-eeuws, die met de gehaalde merken zijn ouder.

Kortendijk 8, Vianen

Tweebeukig diep pand met verdieping onder schilddak aan de voorzijde en tegen twee tuitgevels aan de achterzijde. De dakvlakken zijn met rode pannen belegd. Het pand bestaat uit twee haaks op de Kortendijk staande

■ Voorgevel van Kortendijk 8-8A te Vianen, opname 1982

bouwlichamen ter diepte van 8 meter of acht balkvakken (rechts) en 12 meter of 11 balkvakken (links).

Het pand dateert uit de 17de eeuw en is rond 1870 verbouwd, waarbij de winkelpui en de stucversieringen zijn aangebracht. In 1980 is het gerestaureerd, waarbij de achtergevel onder andere opnieuw is opgetrokken en de trap weer op de oorspronkelijke plaats teruggezet werd.

De voorgevel is gepleisterd en wordt met een eenvoudige geprofileerde houten kroonlijst afgesloten. Op de begane grond is aan de linkerzijde een houten winkelpui met vensters, een middendeur, versierd met gesneden consoles aangebracht. De beide vensters in het rechtergedeelte hebben stuclijsten en -kuiven, alles uit het derde kwart van de 19de eeuw.

Op de verdieping zijn vier op een cordonlijst staande vensters met licht getoogde ontlastingsbogen met blokversiering, waartussen lelievormige sierankers.

In het inwendige bevat het linkerdeel op de begane grond twee kamers achter elkaar, beide met een enkelvoudige balklaag met consoles evenwijdig aan de voorgevel. Tegen de achtergevel stond oorspronkelijk een stookplaats. Het rechterdeel heeft een voor- en een achterkamer met daartussen de trap, die gereconstrueerd is naar vondsten. Ook in dit deel een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel, voorzien van consoles. De

achterkamer heeft waarschijnlijk als keuken gediend. Hier bevindt zich een stookplaats tegen de rechterzijgevel. Het voorste deel heeft een kelder met een ribloos kruisgewelf. De zich in de kelder bevindende put is tijdens de restauratie dichtgegooid. Op de verdieping, die in beide delen van een enkelvoudige balklaag met consoles (met ojief links) is voorzien bevindt zich een oude stookplaats in het linker voorvertrek. De kapconstructie boven het linkerdeel is van grenehout op de krommers na die van eiken zijn. De overige houtconstructie is in grenen. De dekbalkjukken met driehoekspant zijn van gehakte merken voorzien.

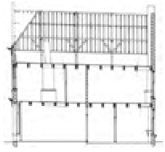

DOORSNEDE B-B

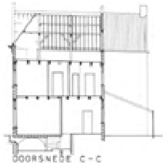

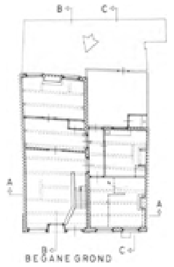

■ Vianen, Kortendijk 8-8A
- Woonhuis, plattegronden en doorsneden voor de restauratie in 1978.
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau O. ter Stege (1978), bewerkt door J. Jehee, 1988

Het dwarse huis

Achterstraat 86-88, Vianen

Twee aaneengebouwde, wellicht 15de-eeuwse, dwarse panden van twee bouwlagen met een zolderverdieping onder één doorlopende kap, oorspronkelijk tussen trapgevels. Het oudste deel ligt onder een steil, met rode pannen belegd kap tegen een schilddak aan de rechterzijde en tegen een trapgevel met ezelsrugafdekking links. De scheidingsmuur tussen beide panden is opgetrokken uit rode baksteen met een formaat van 25 × 14-15 × 5 cm, 10 lagen = 59 cm. Tegen de achterzijde van nr. 86 is in de 19de eeuw een tweebeukige schuur met ankerbalkgebinten gebouwd. De ankerbalken zijn aan de rechterkant op de buitenmuur opgelegd. Nr. 88 heeft een achteraanbouw onder een lessenaardak. Waarschijnlijk was dat oorspronkelijk ook het geval bij nr. 86.

De gemeenschappelijk voorgevel van de panden is van een pleisterlaag voorzien, met een tandlijstversiering onder de dakgoot. Aan de achtergevel zijn restanten van een muizentandlijst aangetroffen.

De indeling van de voorgevel is onregelmatig: de deuren zitten weliswaar ongeveer in het midden van de beide gevelgedeelten, maar de (zesruits)-vensters op de begane grond en de verdieping zijn van ongelijke grootte en staan bovendien niet recht boven elkaar. Een en ander hangt samen met de verschillende verbouwingen die het pand ondergaan heeft.

Het steenformaat van de ongepleisterde linkerzijgevel is vrij groot en bedraagt 28 × 15 × 6,5 cm, 10 lagen = 74 cm.

In het inwendige is de indeling van nr. 86 als volgt: de begane grond heeft een middengang met aan weerszijden een kamer, waarvan die aan de linkerkant een enkelvoudige, mogelijk 19de-eeuwse balklaag evenwijdig aan de voorgevel heeft en een schouw tegen de scheidingsmuur met nr. 88. In de rechterkamer is de balklaag weggetimmerd. De kleine schouw staat ook hier tegen de zijgevel. Achter de linkervoorkamer bevindt zich tegen de achtermuur de trap naar boven. Onder de trap bevonden zich bedsteden. Achter de rechtervoorkamer is een keukentje afgetimmerd. De kelder die hieronder lag is gedicht.

Op de verdieping ligt de samengestelde balklaag loodrecht ten opzichte van de voorgevel. Onder de twee moerbalken zitten sleutelstukken met gotische peerkraalprofielen.

De tweebeukige schuur ligt in het verlengde van de gang op de begane grond en wordt door de ankerbalkgebinten in vier vakken verdeeld.

Ook nr. 88 heeft een middengang met twee kamers terzijde op de begane grond. Het linkervertrek heeft een moerbalk haaks ten opzichte van de voorgevel met een 15de-eeuws (?) sleutelstuk met dubbele peerkraal bij de achtermuur. Het rechtervertrek lijkt,

■ Overzicht van Achterstraat 86-88 te Vianen, opname 1988

gezien de 17de-eeuwse console onder de moerbalk met deze indeling in de 17de eeuw tot stand te zijn gekomen. Rechtsachter bevindt zich een gedeeltelijk overwelfde, beganegrondse kelder, die uitsluitend vanaf de achterkant bereikbaar is.

De trap naar boven is ook hier tegen de achtermuur gesitueerd.

Op de verdieping wordt de ruimte evenals bij nr. 86 door twee moerbalken met gotische sleutelstukken in drie vakken verdeeld. Sporen van een doorgang of een venster naar de achterliggende

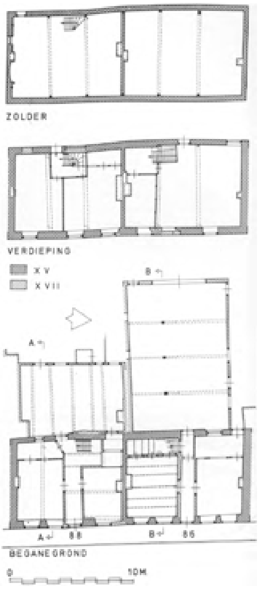

■ Vianen, Achterstraat 86-88
- Woonhuizen, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1968

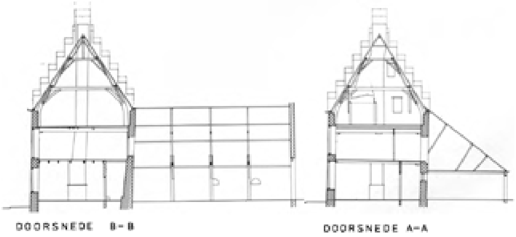

DOORSNEDE B-B
DOORSNEDE A-A
■ Vianen, Achterstraat 86-88
- Woonhuizen, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1968

aanbouw zijn tijdens de documentatie van het huis in 1968 geconstateerd. Overigens is de achtergevel van nr. 88 vrijwel blind.

Op de zolder van dit pand is tegen de linkerzijgevel een schouw aangetroffen. Twee boven elkaar geplaatste vensters rechts daarvan zijn dichtgezet.

De spanten zijn voor de nrs. 86 en 88 bijna gelijk. De spanten van nr. 86 hebben echter een nokbalkdrager met schoren; bij nr. 88 zijn de spanten van een hanebalk voorzien. De spanten zijn samengesteld uit twee op elkaar geplaatste eikehouten dekbalkjukken, waarvan de onderste met krommers zonder blokkeels. De fliering en het eerste juk zijn bij de eindgevels ondersteund door een stijl met korbeel, hetgeen typerend is voor oudere kapconstructies.

Voorstraat 28, hoek Stadhuisstraat

In oorsprong 16de-eeuws pand met verdieping, bestaande uit een dwars geplaatst voorste gedeelte en een evenhoog haaks daarop staande achterdeel. Het achterste deel was aanvankelijk minder breed dan het voorhuis. De links liggende gang is in een latere fase bij het achterhuis getrokken, waarmee het (vrijwel) dezelfde breedte kreeg als het voorste stuk. Het voorste deel heeft op de begane grond een samengestelde, eikehouten balklaag loodrecht op de voorgevel met laat gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel. Oorspronkelijk zal het voorhuis in tweeën gedeeld zijn, gezien de verfmoet op de balklaag. In het rechterdeel was een kamer, die oorspronkelijk van een schouw tegen de zijgevel was voorzien.

De linkerkamer had een doorgang in de scheidingsmuur met het achterdeel.

De beganegrond van het achterhuis bestond uit twee delen: een onverwarmde kamer rechts (sporen van een schouw zijn niet aangetroffen) en een gang met spiltrap links. Het achterhuis had een enkelvoudige balklaag, die na restauratie door een samengestelde is vervangen. De gang valt buiten de hoofdconstructie van het achterhuis.

Van een oude onderverdeling op de verdieping van het voorhuis is niets terug gevonden. In de rechterzijgevel sporen van een venster en een nis, met het rookkanaal ertussen in. Ook hier

■ Voor- en rechterzijgevel van Voorstraat 28 te Vianen, opname 1975

is een samengestelde, eiken balklaag toegepast.

De verdieping van het achterhuis had een kamer, waar, opmerkelijk genoeg, tegen de scheidingsmuur met het voorhuis een schouw heeft gestaan. Links daarvan weer de gang met trap. De houtconstructie van het achterhuis op de verdieping bestaat uit een samengestelde, eiken balklaag. Onder de moerbalk op de scheiding van gang en kamer staat een korbeelstel met een sleutelstuk met peerkraalprofiel. Er zijn geen aanwijzingen dat aan de andere kant eveneens een korbeelstel gestaan heeft.

De zolder van het voorhuis is door twee spanten in drie vakken in de breedte verdeeld. De spanten bestaan uit een dekbalkjuk met krommers. Op het juk een nokstijl met schoren en hanebalk, alles van eiken en genageld. In de rechterzijgevel een venster en een nis.

Op de zolder van het achterhuis staat een spant, bestaande uit een eiken dekbalkjuk met krommers. Achter het linker spantbeen loopt de stijl door tegen de onderkant van de voormalige muurplaat. De telmerken op de kappen van voor- en achterhuis tonen aan dat zij tegelijk gebouwd zijn. De gesneden merken beginnen bij het achterhuis.

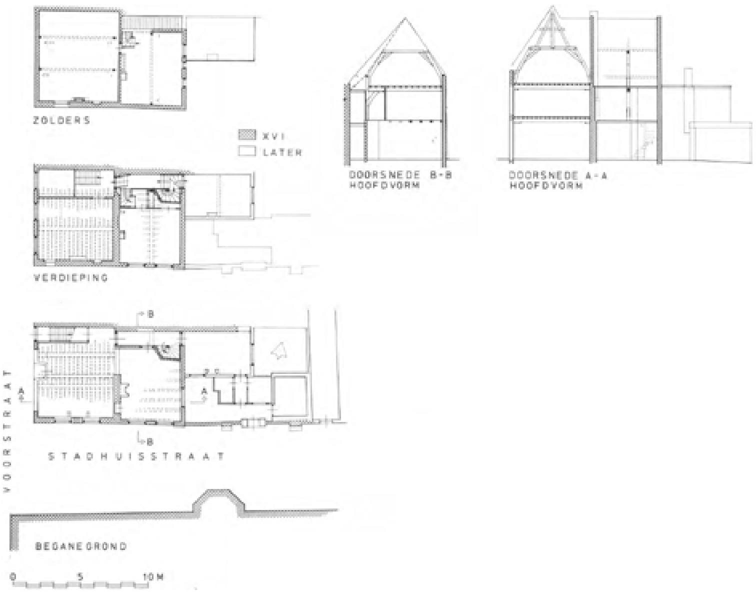

■ Vianen, Voorstraat 28
- Voormalig woonhuis, plattegronden en doorsneden, toestand voor de restauratie.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door bureau Zanstra (1969), bewerkt door J. Jehee, 1988

In de 18de en 19de eeuw hebben verbouwingen plaats gevonden aan de voorgevel: gootlijst, vensters en deur met bovenlicht. Het trappehuis is veranderd en de achterbouw eveneens. In het begin van de 20ste eeuw is de beganegrond van het voorhuis tot winkel verbouwd. Daartoe werd een nieuwe onderpui gemaakt. In de zijgevels werden twee kozijnen geplaatst. Vanaf 1969 is het huis gerestaureerd. In het voorhuis werden balken en sleutelstukken vernieuwd. Vensters in de voorgevel werden in vroeg 19de-eeuwse vormen gereconstrueerd,

■ Voorstraat 97-99 te Vianen, opname 1988

evenals de vensters in de zijgevel. De trap werd verplaatst naar de achterzijde van de scheidingsmuur tussen vooren achterhuis. Op de verdieping van het achterhuis werd een korbeelstel aangebracht tegen de rechterzijgevel, dat daar overigens voordien niet gestaan heeft. De kappen zijn, op de onderste jukken van de spanten na, vernieuwd.

Achteraanbouwsels zijn gesloopt en vervangen door nieuwbouw.

Voorstraat 97-99, Vianen

Dwars huis van twee beuken met verdieping onder zadeldak voor en zadelen schilddak achter. De voorste kap is

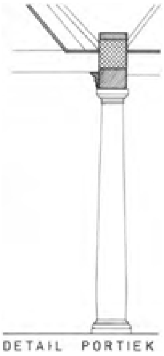

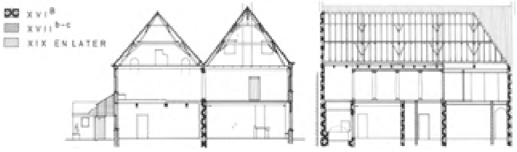

DOORSNEDE B-B
DOORSNEDE A-A

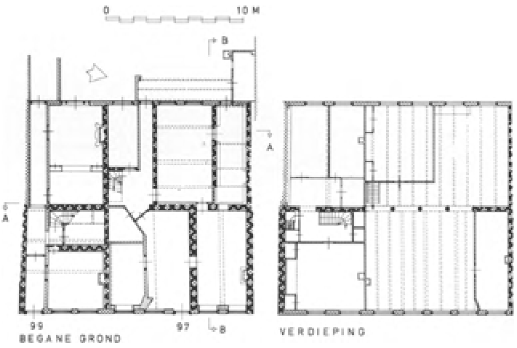

■ Vianen, Voorstraat 97-99
- Voormalige schuilkerk, plattegronden en doorsneden; detail van kolom.
Schaal 1:300, detail 1:50. Opmetingstekening J. Jehee, 1988

wat hoger opgetrokken dan de achterste.

De beide huizen zullen in de 16de eeuw, waarschijnlijk gelijktijdig, gebouwd zijn. Nr. 97 bestond toen al uit twee beuken. Nr. 99 was waarschijnlijk maar een beuk diep. De zijgevels zullen, gezien de bouwsporen, tegen een trapgevel geëindigd zijn.

Vanaf ongeveer 1650 tot 1807 heeft dit huis tot inpandige kerk gediend, aanvankelijk voor de Jesuïten en na hun verbanning uit Holland in 1730, voor

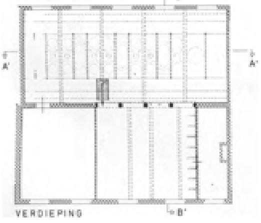

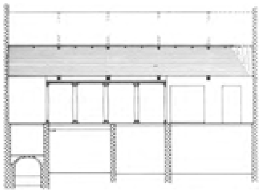

DOORSNEDE A'-A'

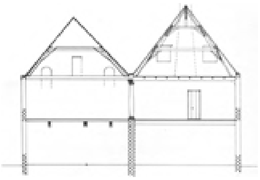

DOORSNEDE B'-B'
■ Vianen, Voorstraat 97-99
- Voormalige schuilkerk, reconstructie van de 17de-eeuwse toestand, plattegrond van de verdieping en doorsneden.
Schaal 1:300. Tekening J. Jehee, 1988

de seculiere geestelijkheid. Op de eerste verdieping en de tegenwoordige zolderruimte van de nrs. 97 en 99 was een kerkzaal ingericht, die in de 17de eeuw tot stand gekomen is, waartoe nr. 99 met een achterhuis werd uitgebreid. Hiermee was het huidige bouwvolume tot stand gekomen. In 1807 werd de schuilkerk opgeheven en vervangen door een kerkgebouw in de tuin van Voorstraat 45 (Leeuwenberg, H.L.Ph., 'Een katholieke schuilkerk in Vianen (ca 1650-1808)', In het land van Brederode, 11e jrg (1986), nr 1/2, 3-10).

In de 19de en 20ste eeuw zijn er verbouwingen geweest, die bestonden uit het pleisteren van de voorgevel, het aanbrengen van nieuwe vloeren op de verdieping en het wijzigen van de ruimtes door bijvoorbeeld een gang en vertrekken af te scheiden.

De voorgevel is in de late 19de eeuw met blokken gepleisterd. Zij wordt door een eenvoudige lijst afgesloten. De beide voordeuren hebben een identiek hoofdgestel en vensters. Dakkapellen. Onder de daklijst van nr. 99 zijn twee lelieankers zichtbaar. Bij nr. 97 ontbreken de gestucte diamantkoppen boven de vensters. Ook de hoogte van de vensters aan beide panden verschilt een fractie.

Nr. 97 heeft op de begane grond in het voorhuis een hal, waar in de 19de eeuw aan de linkerkant twee vertrekken achter elkaar van afgescheiden zijn. Rechts bevindt zich een woonkamer met een samengestelde balklaag, haaks op de voorgevel met sleutelstukken met peerkraalprofiel onder de moerbalk.

Het achterhuis is in drieën verdeeld. De middenkamer is voorzien van een alternerende, enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel, met sleutelstuk met peerkraalprofiel als voor. Rechts daarvan ligt een half verdiepte (oorspronkelijk met een tongewelf overwelfde) kelder met opkamer. De kelder is toegankelijk via het achtererf.

De linkerkant van het achterhuis wordt ingenomen door de trap naar boven, de gang naar achteren en de keuken. De plaats van de trap is, getuige de aanwezigheid van een oude raveling en een sleutelstuk met peerkraalprofiel, de oorspronkelijke.

Op de verdieping voor is aan de rechterkant een kleine kamer afgetimmerd. Overigens is de ruimte onverdeeld en overdekt met tussenbalken van secundair gebruikte materiaal. Een rij houten Toscaanse kolommen vormt de scheiding met het achterhuis, dat voorheen als kerkzaal was ingericht, doorlopend in het pand nr. 99. De 19de-eeuwse balklaag met vloer onttrekt thans de resten van het beschilderd koofplafond aan het oog, dat tegen het onderste juk van de spanten was aangebracht ten tijde van de schuilkerk en dat doorliep in nr. 99. Fragmenten van de 17de-eeuwse ornamentale beschilderingen zijn bewaard gebleven in beide panden. De kerkzaal was 16 meter lang, 7,50 meter breed en iets meer dan vijf meter hoog. Via de bestaande trap was zij toegankelijk. In de rechterzijmuur van het achterste deel geven nissen de plaats van het altaar aan. Hierboven is de 16de-eeuwse trapgevel zichtbaar. Een houten schot op zolder vormt nu de scheiding met nr. 99.

Nr. 99 heeft op de begane grond in het voorste gedeelte rechts een kamer met daarachter het trappehuis en links een (later afgescheiden) gang. Het achterhuis bevat rechts een kamer en suite met vroeg 20ste-eeuws stucplafond en de gang links.

Op de verdieping is een houten plafond aangebracht onder de beschilderde balk, die onderdeel was van de ornamentale uitmonstering van de 17de-eeuwse kerk.

De linkerzijgevel vertoont op de verdieping van het voorhuis sporen van een lagere, 16de-eeuwse trapgevel.

De kapconstructie boven het voorhuis van 97 en 99 heeft vier spanten die vijf vakken beslaan. Ieder spant bestaat uit twee dekbalkjukken met een geschoorde nokstijl. De onderste jukken zijn in de 19de eeuw door grenen vervangen en hebben gehakte merken. De bovenste jukken zijn uit de 16de eeuw, van eikehout en hebben gehaalde merken.

Het samengestelde huis

Kerkstraat 62-64-66, Vianen

Ver uit de rooilijn van de Kerkstraat liggend, samengesteld pand, waarvan het oudste gedeelte uit de 16de eeuw dateert, maar dat in de huidige samenstelling en uiterlijk in de eerste helft

■ Kerkstraat 62-64-66 te Vianen, voorgevel, opname 1988

van de 17de, de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw tot stand gekomen is. Het complex bestaat uit een tweebeukig dwars huis (nrs. 64-66) onder schilddak met hoekschoorstenen (voor) en onder een zadeldak tussen tuitgevels (achter). Het oudste, 16de-eeuwse stuk is gedeeltelijk onderkelderd. Links aan dit blok vastgebouwd staat een gedeelte van één bouwlaag met kapverdieping op L-vormige plattegrond onder met blauwe pannen belegd, omlopend schilddak (nr. 62).

Het oudste deel van het huis bevindt zich, bezien vanuit de Kerkstraat, rechtsachter en dateert uit de 16de eeuw. Het 16de-eeuwse pand is een vijf vakken breed dwars huis van twee bouwlagen en een kap en is voor de helft onderkelderd met een kelder met dubbel tongewelf haaks op de straat, waardoor er een niveauverschil bestaat tussen links en rechts. De boven de kelder gelegen kamer heeft een zware moerbalk, loodrecht op de gevel, met een gotisch sleutelstuk. De kinderbinten zijn later eens vernieuwd. Gezien de ligging van dit oudste stuk, min of meer in de rooilijn van de Weesdijk, is het denkbaar dat de toegang tot het huis oorspronkelijk aan de kant van de Weesdijk heeft gezeten. Aangezien de gevel bij de jongste restauratie (1978-1981) echter opnieuw is opgetrokken met de oude stenen, zijn de bouwsporen die daarop hadden kunnen wijzen verloren gegaan.

In het begin van de 17de eeuw is het

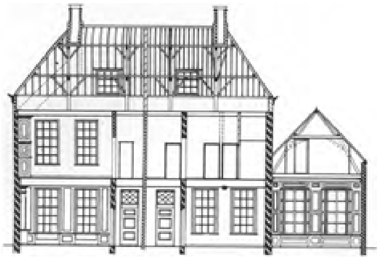

DOORSNEDE A-A

DOORSNEDE B-B

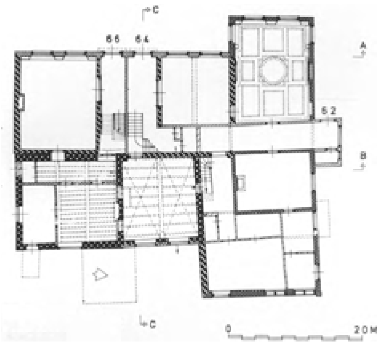

BEGANE GROND

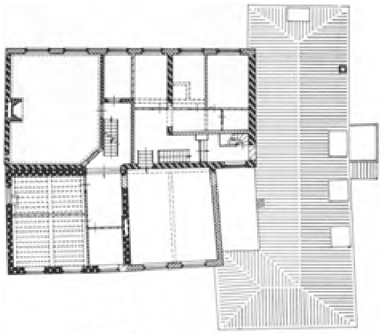

VERDIEPING

DOORSNEDE C-C

■ Vianen, Kerkstraat 62-64-66

- Woonhuis, plattegronden en doorsneden

Schaal 1:300. Opmetingstekening door A. Schuurman (1978) bewerkt door bureau Van de Rijt en J. Jehee, 1988

huis met een iets bredere, parallelle vleugel van vijf vakken aan de toenmalige achterzijde uitgebreid. De eikehouten kap is vrijwel geheel bewaard gebleven. Haaks op het 16de-eeuwse huis werd aan de noordoostkant een gedeelte aangebouwd, waarvan de vorm niet meer valt te achterhalen, maar waarvan een gedeelte van het muurwerk aan Weesdijkzijde nog aanwezig is. Of de toegang tot het huis toen is omgedraaid, kan niet meer geconstateerd worden.

Omstreeks 1720 vond er een grote verbouwing plaats. In ieder geval was de toegang toen wel aan Kerkstraatzijde. Aan de noordwestkant van het huis werd een rechthoekige kamer aangebouwd, die werd voorzien van plafonds, deuren, een schouw en betimmeringen in vroeg 18de-eeuwse trant. De gang en de vertrekken op de begane grond en de verdieping rechts daarvan kregen eveneens 18de-eeuwse deuren en betimmeringen. De vensters in de voorgevel werden vergroot (mogelijk tot 40-ruits schuifvensters, getuige de bewaard gebleven binnenluiken).

Het huis werd in het begin van de 19de eeuw gesplitst: de gang werd door een muur in tweeën gedeeld en de voorgevel lijkt opnieuw te zijn opgetrokken. De kleur van de baksteen verschilt vrijwel niet van die van de aangebouwde

■ Inwendige van Kerkstraat 62 te Vianen met 18de-eeuwse schouw en plafond. Het stucwerk is een produkt van de restauratie, opname 1982

tuinkamer, met dien verstande dat aan de tuinkamer in het metselwerk klezoren in de koppenlagen op de hoeken zijn toegepast, die aan de voorgevel ontbreken. Op de kadastrale minuut van 1822 staat aan de noordoostkant een grote rechthoekige schuur getekend. Deze is met enkele kleine aanbouwen aan de oostkant bij de restauratie afgebroken. De zolder van het 16de-eeuwse gedeelte is óf bij die gelegenheid óf later verlaagd.

In het midden van de uit rood-bruine baksteen opgetrokken voorgevel zitten de twee 19de-eeuwse voordeuren met bovenlicht en pilasteromlijsting naast elkaar, die geflankeerd worden door twee vijftienruitsschuifvensters. De verdieping heeft zes vensters met dezelfde roedeverdeling. In het lagere naar voren springende linkerdeel met klezoren op de hoeken zitten twee achtruitsvensters. Boven de vensters van de begane grond en de verdieping zijn rechte strekken aangebracht.

De achtergevel van het hoofdblok vertoont twee soorten metselwerk: helderrode 16de-eeuwse baksteen (opnieuw bij de restauratie opgemetseld) en de donkerder, vermoedelijk vroeg 19de-eeuwse baksteen. Het uitspringende deel daarnaast, heeft 17de-eeuws metselwerk met sporen van een doorgang en een venster aan de zijkant en 18de-eeuws metselwerk met klezoren naast het achtruitsvenster aan de achterkant.

De rechterzijgevel van het huis is gepleisterd. Het eerste deel is, op een kleine rechthoekige kijkspleet na, blind, het tweede deel heeft een venster en een openslaande deur.

De linkerzijgevel is, met uitzondering van de uitbouw met deur uit omstreeks 1870, 18de-eeuws. In het metselwerk naast de vensters zijn klezoren toegepast.

In het inwendige is de decoratie van de ‘tuinkamer’ (nr. 62) aan de linkerkant het meest opmerkelijk. Het plafond is in rechthoekige vakken verdeeld en heeft een rond middenstuk, alles met geprofileerde omlijsting. De uit drie delen opgebouwde schouw heeft een rechthoekige, met ronde staven omlijste, gesloten onderbouw en een uit twee delen bestaande boezem met een licht vooruit springend middengedeelte, gedecoreerd met geprofileerde lijsten. Bij de restauratie is hier

evenals boven de deuren stucwerk aangebracht. Recht tegenover de schouw is, omwille van de in die tijd

■ Voor- en rechterzijgevel van Valkenstraat 20-22 te Vianen, opname 1981

gewenste symmetrie een kast met paneeldeuren in vergelijkbare vormen aangebracht. De lambrisering en de paneeldeuren, ook weer symmetrisch ten opzichte van elkaar, zijn gelijktijdig. De binnenluiken dateren van de 19de-eeuwse verbouwing, toen tevens de vensterindeling werd veranderd. Deze vroeg 18de-eeuwse uitmonstering werd, zoals gezegd, in de rest van het huis ook toegepast. Bij de restauratie is een deel weer aangevuld. Op de begane grond uiterst rechts (nr. 66) zijn de geprofileerde omlijstingen met ronde staven van de dubbele deuren naar de gang 18de-eeuws, evenals de binnenluiken met panelen. Op de verdieping staat tegen de rechterzijgevel een 18de-eeuwse schouw als in de tuinkamer. Het eenvoudige vlakhouten plafond dateert uit de 18de eeuw. De boven het voorste deel liggende kap is van eikehout en dateert uit het begin van de 17de eeuw. De kap is samengesteld uit vier spanten. Ieder spant bestaat uit twee dekbalkjukken op elkaar met daarboven een nokbalkstijl met schoren. De spantbenen van het onderste juk zijn krommers zonder blokkeels. Telmerken op de kapconstructie met gaatjes en halve maantjes rechts en gehakte merken links.

Valkenstraat 20-22, Vianen

Een in oorsprong bijelkaar horend midden 16de-eeuws complex met houtscelet, het gedeelte van één bouwlaag (nr. 20) is vijf gevelopeningen breed en ligt onder een zadeldak tegen een trapgevel links, evenwijdig aan de straat. In het inwendige een samengestelde balklaag met muurstijlen, korbeels, moerbalken en gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel loodrecht op de voorgevel. Achter dit deel bevindt zich een driebeukige stal onder een op het voorhuis aanlopend zadeldak.

Het rechterstuk, nr. 22, is een min of meer vierkant bouwlichaam, omvat ogenschijnlijk twee bouwlagen, is drie (op de verdieping twee) gevelopeningen breed en ligt eveneens onder een zadeldak tussen trapgevels, evenwijdig aan de Valkenstraat. De hoofdconstructie in dit deel wordt gevormd door een eiken gebintstel met korbeels en gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel, gelijk aan die bij nr. 20, loodrecht ten opzichte van de voorgevel, waarin een tussenbalklaag evenwijdig aan de voorgevel is aangebracht. Hierdoor is een bovenverdieping geschapen. Het kapgebint bestaat uit twee op elkaar staande dekbalkgebinten, met nog een spoor van een nokstijl. Het complex is niet onderkelderd.

De gevel van nr. 20 is na de restauratie in 1977 van een pleisterlaag met muizetandlijst onder de dakrand, zoals die ook voorkomt bij Achterstraat 86 ontdaan;

de muizetand is vervolgens gereconstrueerd over de gehele breedte, terwijl hij aanvankelijk maar over de eerste drie gevelopeningen liep. Dit was tevens het stuk dat een sprong in het metselwerk vertoonde, hetgeen ongedaan gemaakt is bij de restauratie. Het is niet ondenkbaar dat de inrijpoort naar de achterliggende stal zich ter plaatse van de twee linkervensters bevond.

De voor- en zijgevels van nr. 22 zijn (gedeeltelijk) witgepleisterd, met boven deur en vensters ingekraste blokken. De vensterindelingen zijn bij de restauratie in 1975 vernieuwd volgens de oude indeling, behalve die op de begane grond van nr. 22, die een fijnere roedeverdeling hebben gekregen. De achtergevel van nr. 22 heeft een muizetandlijst onder de mastgoot. Sporen van oude sauslagen zijn hier zichtbaar. Restanten in de vorm van een eikehouten kozijn, behorende tot een voormalige achteruitgang zitten onder een latere aanbouw. De dakkapellen van de nrs. 20 en 22 zijn het produkt van de restauratie.

In het inwendige wordt het linkerdeel, nr. 20, door de samengestelde balklaag in totaal vier vakken verdeeld, waarvan de twee linker vakken breder zijn. De gang met trap bevindt zich in het meest rechtse vak op de oorspronkelijke plaats. De oude spiltrap is vervangen. Het stalgedeelte heeft een ankerbalkgebint met gehakte telmerken. Rechts bevindt zich een paardestal met klinkers en hoge voederbak. Overigens een gemetselde groep met knieboom. De brandmuur op de verdieping dateert nog uit de 17de of 18de eeuw.

Het rechterhuis heeft waarschijnlijk op de begane grond, maar zeker op de verdieping een verbinding gehad met nr. 20. De voordeur aan de Valkenstraat geeft toegang tot een portaal, de trap en, via een 18de-eeuwse paneeldeur, tot de woonkamer. Tegen de rechtermuur is de schouw op de oorspronkelijke plaats. Op de kapverdieping bevindt zich in de linkermuur de dichtgezette doorgang naar het buurpand.

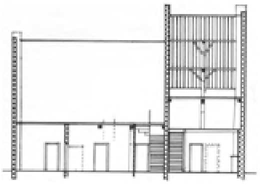

DOORSNEDE A-A

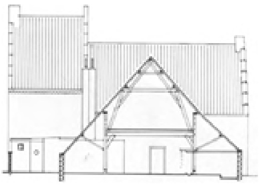

DOORSNEDE B-B

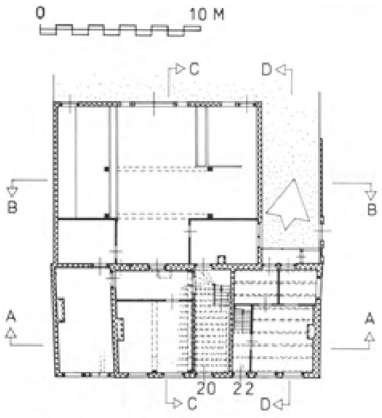

PLATTEGROND

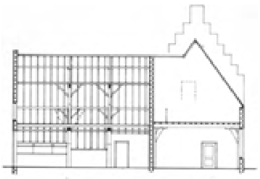

DOORSNEDE C-C

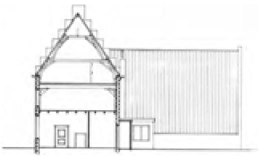

DOORSNEDE D-D
■ Vianen, Valkenstraat 20-22
- Voormalige stadsboerderij, plattegrond en doorsneden.
Schaal 1:300. Tekening naar gegevens van de bureaus Korswagen, Van Hoogevest en O. ter Stege (1976), bewerkt door J. Jehee, 1987

Voorstraat 53, Vianen

Samengesteld pand, bestaande uit rechts een diep gedeelte van drie raamtraveeën breed onder zadeldak met schild aan de voorzijde en links een twee raamtraveeën breed dwars huis onder zadeldak, waarvan de daknok een fractie lager ligt dan het rechtergedeelte. Het pand is twee bouwlagen en een kapverdieping hoog. Tegen het rechterdeel staat aan de achterzijde een bouwlichaam van een bouwlaag met kapverdieping onder zadeldak.

Het achterhuis van omstreeks acht meter breed en vijftien meter lang is het oudste gedeelte en kan uit het eerste kwart van de 16de eeuw dateren. Oorspronkelijk was dit bouwblok tussen twee trapgevels ingesloten, opgebouwd uit oranje-gele steen met een formaat van 29 ×..× 6,2 cm, 10 lagen = 72 cm. Een paar trappen van die vroeg 16de-eeuwse gevel zijn nog zichtbaar in de scheidingswand van voor- en achterhuis. De kapspanten van het zes vakken diepe achterhuis bestaan uit twee eiken dekbalkjukken op elkaar, waarvan het onderste van krommers is voorzien. Op het bovenste juk staat een nokbalkdrager. De kap is (door elkaar) gemerkt van 1 t/m 5 met gehaalde merken. Tegen de achtergevel stond de stookplaats.

Hoe het voorste gedeelte tot aan de Voorstraat eruit gezien heeft, is niet meer te achterhalen. In het laatste kwart van de 16de eeuw is namelijk het voorste gedeelte verhoogd en het muurwerk van de zijgevels opnieuw opgetrokken tot een gebouw van twee bouwlagen en een kap. Steenformaat van de verhoging: 26 × 11,7 × 5,5 cm, 10 lagen = 65 cm. De diepte van dit voorhuis is vier vakken en het kreeg een samengestelde balklaag. Twee stookplaatsen had het voorhuis: een op de begane grond tegen de scheidingsmuur met het achterhuis (afgebroken) en een links op de verdieping in het tweede vak (weggetimmerd). In het achterhuis kwam tegen de scheidingsmuur

■ Voorgevel van Voorstraat 53 te Vianen, z.j.

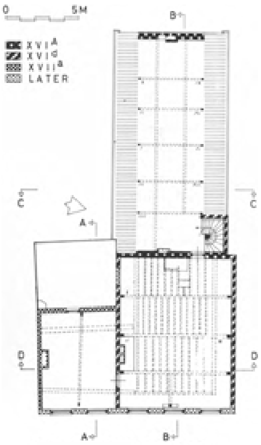

PLATTEGROND ZOLDERS

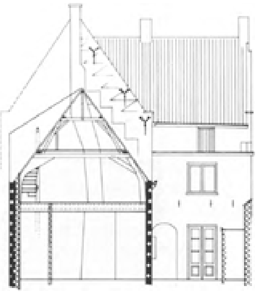

DOORSNEDE C-C

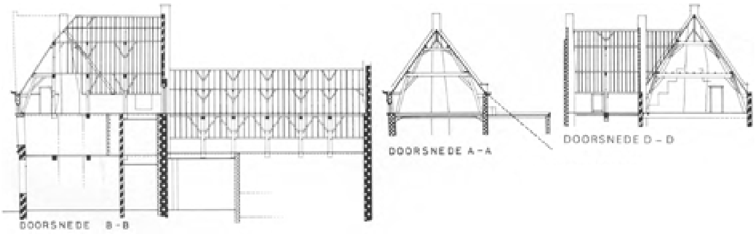

■ Vianen, Voorstraat 53

- Woonhuis, zolderplattegrond en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1988

een eikehouten spiltrap met gepende treden, een in de spil uitgesneden leuning en eindigend in een achtzijdige knop. Vanaf de eerste verdieping is de spiltrap nog aanwezig. De eikehouten kap van dit voorhuis is samengesteld uit twee dekbalkjukken op elkaar, waarvan het onderste van krommers is voorzien. Op het bovenste juk staat een nokbalkdrager. Alleen het tweede spant is gemerkt met een gehaald en een gehakt merk. Het

voorhuis had zowel voor als achter een geveltop. Die aan de voorzijde is verdwenen, maar toognagelgaten in het eerste spant wijzen daarop. In de linkerzijgevel zijn sporen van een dichtgezet venster teruggevonden. De muurankers in de achtergevel, het gebruikte formaat baksteen, de spiltrap en de telmerken wijzen alle op een datering in het laatste kwart van de 16de eeuw.

In het begin van de 17de eeuw is het linkergedeelte van twee ramen breed erbij getrokken. Wat er voordien ter plaatse stond, is niet meer na te gaan. Dat dit deel wat later is dan het rechterstuk blijkt uit de aansluiting van de kappen.

Het twee traveeën brede linkerdeel heeft de daknok evenwijdig aan de straat en is waarschijnlijk op begane grond én verdieping van een samengestelde balklaag voorzien geweest. Op de verdieping is in de voorkamer een van de moerbalken met console zichtbaar. Een stookplaats bevond zich op de begane grond en op de verdieping tegen de linkerzijgevel. De kapconstructie bestaat ook hier uit twee dekbalkjukken op elkaar met nokbalkdrager. Het eikehout is secundair gebruikt. Onder het pleisterwerk van de achteraanbouw is vaag een 17de-eeuwse korfboog zichtbaar. De muurankers erboven zijn eveneens uit de 17de eeuw.

Na het midden van de 19de eeuw is de voorgevel van de pleisterlaag en versieringen voorzien. Of toen de topgevel van het rechterdeel vervangen is, danwel of dit al eerder was gebeurd, is niet bekend. De linkerachterbouw werd met een verdieping verhoogd. Tegen het eind van de 19de eeuw is in de rechtervoorkamer een neorenaissance betimmering ingebracht. De linkervoorkamer kreeg onder andere een plafondornament in neorenaissance-trant.

De gepleisterde, met blokken versierde voorgevel heeft boven de eerste verdieping een mezzanino en eindigt met een geprofileerde kroonlijst. De voordeur met bovenlicht en pilasteromlijsting met hoofdgestel zit uiterst rechts. Boven de vensters van de begane grond, die geprofileerde houten lijsten hebben, zit een kuif. Zij worden van de verdiepingvensters door een waterlijst gescheiden. De vensters op de verdieping zijn aan de onderzijde en in de strekken van terracotta versieringen voorzien. De plaatsing der vensters op de begane grond en de verdieping correspondeert onderling niet en hun afstand is bovendien onregelmatig. Op de verdieping is derhalve de scheiding tussen de beide bouwlichamen van twee en drie traveeën duidelijk waarneembaar.

In de achtergevel van het diepe gedeelte bevinden zich 16de-eeuwse muurankers en de sporen van een trapgevel, op de plaats waar de lagere achterbouw aansluit. Voor het huis staan stoephekken met spijlen en denneappels.

In het inwendige is van de 16de-eeuwse fase de kapconstructie boven het rechterdeel en het restant van de spiltrap bewaard gebleven. Uit de 17de eeuw dateert de forse console op de verdieping. De 17de-eeuwse schouw in de voorkamer op de verdieping tegen de linkerzijgevel is weggetimmerd, maar nog wel aanwezig. Fraai bewaard gebleven is het neorenaissance-interieur, dat is opgenomen in de rechtervoorkamer ter breedte van twee vensters. De kamer heeft een zware samengestelde balklaag evenwijdig aan de voorgevel. Onder de kinderbalkjes zijn consoles aangebracht. Het is niet ondenkbaar, dat de moerbalken tot de laat 16de-eeuwse houtconstructie behoren en bij de modernisering van het interieur omtimmerd zijn. De wanden zijn betimmerd met een lage eikehouten lambrisering met panelen en zij worden geleed door gecanneleerde pilasters met beslagwerk, die in de hoeken zijn omgezet. Het beslagwerk is zwartgeverfd als imitatie van ebbehout. Tegen de linkerwand is een rechthoekige schouw aangebracht in dezelfde stijl. De wangen zijn versierd met gecanneleerde pilasters met beslagwerk en leeuwenmaskers. De boezem is uit

twee delen samengesteld. De beide vensters hebben diepe vensterbanken en zijn in de bovenlichten versierd met glas-in-lood voorstellingen in dezelfde stijl met onder andere decoratieve zuilen en portretmedaillons. De binnenluiken zijn voorzien van panelen als bij de lambriseringen.

Het vierkante huis

Voorstraat 56, Vianen

Vierkant, symmetrisch ingedeeld herenhuis, thans in gebruik als kantongerecht en als huisvesting van het korps Rijkspolitie.

Het huis is in 1807 gebouwd ter plaatse van twee kleinere panden, voor Pieter Hendrik Schelkens (11.1.1767-21.6.1813). Zijn kleinzoon Johannes op den Hooff en diens toekomstige echtgenote Christina van Braam legden in dat jaar de eerste steen. In 1894 werd het pand aan Justitie verkocht om als kantongerecht ingericht te worden, dat daarvoor zetelde in een van de bovenzalen van het stadhuis. In 1938 werd het kantongerechtsgebouw gecombineerd met het bureau van de rijksveldwachter, die er tevens zijn woning in had. Vanaf 1945 is het gebouw bij de Rijkspolitie in gebruik, die er nog steeds zetelt, evenals het kantongerecht.

Het huis met verdieping is uit rode baksteen opgetrokken en ligt onder een afgeknot schilddak. Voor het huis een stoep met natuurstenen stoeppalen.

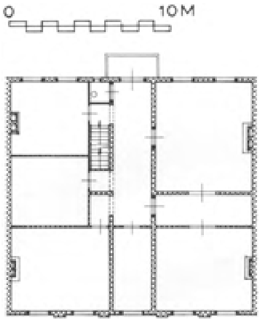

VERDIEPING
■ Vianen, Voorstraat 56
- Voormalig woonhuis, plattegronden en doorsneden met weglating van separatiewanden.

Schaal 1:300. Opmetingstekening Rijksgebouwendienst (1973), bewerkt door J. Jehee, 1987

■ Voorstraat 56, Vianen. Opname van de voorgevel voor de restauratie, z.j.

De voorgevel is vijf vensterassen breed met een voordeur in het midden en wordt geleed door een kolossale pilasterorde met Ionische kapitelen. Een driehoekig fronton is aangebracht boven middenrisaliet, waarin een oeil-de boeuf met bloemslingers. De gevel wordt afgesloten door een in het midden licht naar voren springende houten kroonlijst met vertanding, die zich ook over het fronton doorzet. Voorheen bevonden zich schoorstenen op de vier hoeken. De voordeur heeft een gesneden rondlopend bovenlicht en een geprofi-

leerde omlijsting met een hoofdgestel met consoles en gesneden versieringen in de bovenhoeken. Achtruitsvensters met kroonlijst op de begane grond en zesruitsvensters met geprofileerde lijsten op de verdieping, alle voorzien van persiennes. Links boven de plint bevindt zich een gevelsteen met tekst: 'JOH. OP DEN HOOFF Jr OUD 12 JAARN EN Ea Ca VAN BRAAM OUD 7 JAAREN LAGEN DEN 25 JUNY 1807 DEN EERSTEN STEEN'.

De plattegrond is regelmatig van indeling met een middengang en een voor en achterkamer aan weerskanten. De linkerachterkamer is smaller in verband met het evenwijdig daarmee en met de gang liggende trappehuis. De marmeren gang heeft halverwege een tochtdeur met gebogen glasramen in gietijzeren roeden uit de jaren 1870. Stucwerk uit de bouwtijd boven de deuren, trapopgang en er tegenover liggende nis, bestaande uit ranken en festoenen.

De kamers rechts voor en achter op de begane grond zijn rijk van uitmonstering. De kamer rechts voor is een rechthoekig vertrek met lambrisering en binnenluiken. Paneeldeuren naar gang en dubbele paneeldeuren naar achterzaal, waarboven geschilderde taferelen in een in die tijd zo populaire Etrurische stijl, geïnspireerd door vondsten in Herculaneum. Het bovendeurstuk van de gangdeur bevat een roodmonochrome schildering tegen een donkere achtergrond, waarop Egyptische en Grieks/Romeinse attributen staan verbeeld, als portretbustes, een schild en een altaar. Het bovendeurstuk naar de achterzaal vertoont een rij mythologische figuren, zoals de godin Diana met nymphen en honden, een altaar, vechtende en dansende figuren en een fluitspeler. Het stucplafond met ovaal middenstuk is voorzien van een gestileerde bloem, omgeven door bladranken. Eenvoudig stucwerk in de vier hoeken. Schouw van St. Anna marmer met drie rozetten, mantel met stucwerk in de vorm van een bloementuil aan een strik, alles uit de bouwtijd.

In de achterzaal zit boven de deur naar de voorkamer eveneens een dessus de porte in rood monochroom tegen donkere achtergrond met mythologische figuren en attributen. Het bovendeurstuk naar de gang is anders van stijl en verbeelt een blazende zwaan op haar nest, die een hond verdrijft. Het stucplafond heeft een rond middenornament en hoekstukjes, bestaande uit een rozet met ranken, schouw als in voorkamer. Deze kamer is wat eenvoudiger van uitvoering dan voor.

De kamers aan de linkerkant zijn weinig opmerkelijk en verbouwd voor de huidige functie. Hetzelfde geldt voor de vertrekken op de verdieping, die qua vorm goed bewaard gebleven zijn, maar voor wat de aankleding betreft geen opmerkelijke zaken meer vertonen.

Het huis is een goed voorbeeld van een deftig stads woonhuis, zoals dat in de 18de en 19de eeuw in de Hollandse steden gebouwd werd.

Kerkstraat 18, Leerdam

De vierkante plattegrond en de daarbij behorende indeling van dit huis, dat van 1832 tot 1987 als raadhuis heeft dienst gedaan, is ontstaan aan het eind van de 18de eeuw. In opstand is het een dwars huis van twee

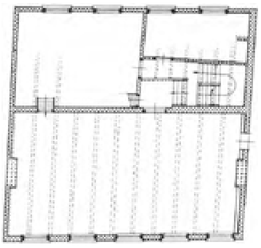

VERDIEPING

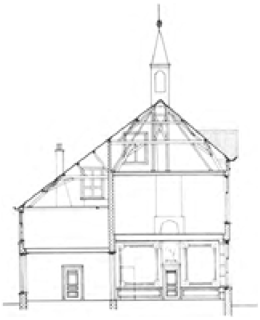

DOORSNEDE A-A

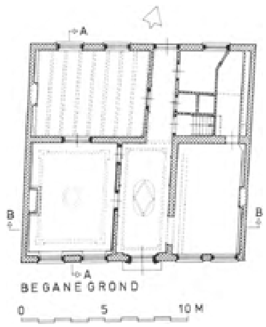

BEGANE GROND

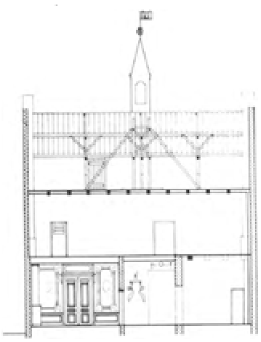

DOORSNEDE B-B
■ Leerdam, Kerkstraat 18
- Voormalig raadhuis, plattegronden en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee 1988

lagen onder een aan de achterzijde lager doorlopend zadeldak met de nok evenwijdig aan de straat. Het gebouw is te verdelen in een voor- en een achterhuis, waarbij het achterhuis wat lager is opgetrokken dan het voorhuis. Het huis is aan de rechterzijde aangebouwd tegen nr. 16.

Het pand dateert mogelijk in oorsprong uit de 17de eeuw. Restanten van dit oudste huis zijn de voorgevel, de scheidingsmuur tussen voor- en achtergedeelte, de scheidingsmuur tussen gang en rechterkamer, waarschijnlijk de balklaag van de

rechterkamer en mogelijk de rechterzijgevel. Omstreeks 1780-'90 heeft een verbouwing

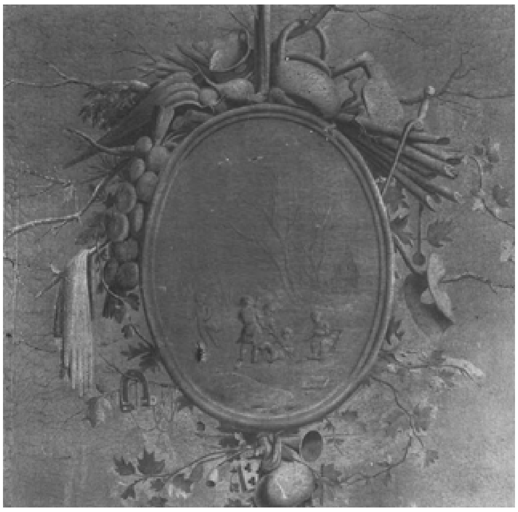

■ Leerdam, Kerkstraat 18, detail van het beschilderd behang met verbeelding van de Winter, opname 1987

plaats gevonden, waarbij het achterdeel werd vernieuwd of aangebouwd, de linker voor- en achterkamer en de gang op de begane grond met een rijke decoratie werden uitgemonsterd en de voorgevel een nieuwe voordeur kreeg. Bij de ingebruikneming tot stadhuis werd het metselwerk aan de achtergevel vernieuwd. Op het dak werd een torentje geplaatst en de kap werd vervangen. De voorgevel werd waarschijnlijk toen gepleisterd, kreeg een fronton en een nieuwe raamindeling. De indeling op de begane grond bestaat nog, die op de verdieping is teloor gegaan door de schoolfunctie die het pand heeft gehad en daarna de raadhuisfunctie, waartoe onder andere een doorgang naar nr. 16 is gemaakt.

De voorgevel heeft een ogenschijnlijk regelmatige indeling met een van panelen voorziene, rijk in Lodewijk XVI trant gedecoreerde voordeur met fraai gesneden omlijsting en latei in het midden en twee zesruitsvensters aan weerszijden op de begane grond en vijf zesruitsvensters op de verdieping, waarboven een kroonlijst met driehoekig fronton met een rond licht. De afstand der vensters onderling is echter niet gelijk en de vensters van de verdieping staan niet recht boven die van de begane grond. Op de daknok is een torentje aangebracht waarin een klok hangt. Schoorstenen op de hoeken.

De linkerzijgevel is, op twee latere zoldervensters na, blind. In de rechterzijgevel, waar nr. 16 tegenaan gebouwd is aan het eind van de 19de eeuw, zitten eveneens twee vensters.

De achtergevel is, ongelijk aan de voorgevel, niet symmetrisch ingedeeld, en is vier openingen breed, met de deur links van het midden.

Ten behoeve van de raadhuisfunctie hebben wijzigingen plaats gehad in het inwendige, maar de oorspronkelijk dispositie en indeling der vertrekken op de begane grond is nog duidelijk waarneembaar.

De middengang heeft, na het voorste gedeelte, een bajonetvormig verloop naar achteren toe. De gang is tot de knik voorzien van stucversiering uit de 18de eeuw, bestaande uit bogen met figuratieve medaillons en rechthoeken met bloemfestoenen op de wanden, waarin de deuren zitten en een ruitvormig middenstuk op het plafond, omgeven door een ovale lijst met ranken. Ter plaatse van een voormalig fonteintje zit stucwerk in de vorm van een baldakijn.

Het rijkste van decoratie is de linkervoorkamer. Deze is in zes vakken voorzien van beschilderd behang op linnen. De geschilderde vakken zijn afgezet met een door linten omwonden lijst met rozetten op de hoeken. Binnen de lijsten staan aan doeken opgehangen monochroon geschilderde medaillons afgebeeld, waarin voorstellingen van kinderen, omgeven door verschillende attributen. Op de linker- en rechterwand stellen zij de Vier Jaargetijden voor. In het vak met 'Lente' zijn in het medaillon spelende kinderen onder een boom weergegeven. Rond het medaillon attributen die de Lente symboliseren zoals bijvoorbeeld een vogelkooi, een sikkel en voorjaarsbloemen. Bij de 'Zomer' oogsten de kinderen graan en binden schoven tesamen. Onder de bijbehorende attributen zijn een dorsvlegel, een gieter, een hooihark en zomerbloemen. Op de rechterwand staat de 'Herfst' waar rond het medaillon met spelende kinderen de attributen van de jacht zijn geschilderd, alsmede druivetrossen, appels en pruimen. Bij de 'Winter' spelen de kinderen op het ijs met een slede. Rond het medaillon zijn onder andere schaatsen, brandhout, kookpotten en een streng uien weergegeven.

De beschilderingen op de achterwand, te weerszijden van de dubbele deuren zijn minder gemakkelijk te duiden. Het linkermedaillon verbeeldt wellicht de kunsten. In het rechtermedaillon staan de kinderen met een witte vlag. Een van hen heeft een Indianentooi op het hoofd. Rond het medaillon zijn krijgsattributen geschilderd. De tegen de linker zijwand geplaatste schouw heeft een met chinoiserie beschilderd schoorsteenstuk en een fraai gesneden bovengedeelte met guirlandes en rozetten in de hoeken. De houten schouw is van recente datum.

De dubbele paneeldeuren naar de achterkamer zijn versierd met gesneden ranken, linten, eierlijsten, blad- en doekfestoenen en een keizerskop, alles uit de 18de eeuw.

■ Leerdam, Kerkstraat 18, bovendeurstuk in linkervoorkamer, opname 1987

Het stucplafond met rechthoekige lijst van bladranken en ovaal middenornament, omringd door een gevlochten bloemenkrans is eveneens Lodewijk XVI van vormgeving.

Tegenover de schouw zit een deur naar de gang met gesneden versieringen. Monochroom geschilderd bovendeurstuk met twee putti met vogelkooi, een duif, bokje en een mand met druiven, mogelijk de verbeelding van lucht en aarde. Daarnaast een later in de lambrisering ingebroken deur.

De rondlopende lambrisering is voorzien van geprofileerde panelen. Het beschilderde behang, noch het schoorsteenstuk en het bovendeurstuk zijn gesigneerd.

De linkerachterkamer is veel minder rijk van uitvoering. Lagere, enkelvoudige balklaag met profiel haaks op de voorgevel, tegen de linkerzijgevel een schouw, waarvan de mantel is verdwenen, met gesneden versiering, spiegel en bloemstilleven en rechts een gesneden en versierde paneeldeur naar de gang.

De rechtervoorkamer biedt niets opmerkelijks. Wanden zijn weggetimmerd, evenals de enkelvoudige balklaag, haaks op de voorgevel. Gezien de zwaarte van een der in het zicht gekomen balken, is een 17de-eeuwse datering verdedigbaar.

De trap naar boven, waarvan alleen de situering nog 18de-eeuws is, ligt in het achterhuis. Ook de vertrekken op de verdieping zijn aangepast aan de bestemming van raadhuis en bevatten geen opmerkelijke kenmerken. Enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel in het voorste deel; keuken met schouw in rechterachter vertrek. Het niveau tussen voor- en achtergedeelte verschilt.

Drie grenehouten spanten verdelen de zolder in vier vakken. Aan de voorzijde is ieder spant opgebouwd uit een dekbalkjuk met een doorlopende dekbalk, waarop een driehoeksspant. Onder het lessenaardak aan de achterzijde bestaat het spant uit een half dekbalkjuk. Ter plaatse van het middelste spant staat de stoel waar het torentje op rust. De kapconstructie dateert in zijn geheel uit 1832.

De in het torentje hangende luidklok met een diameter van 48,6 cm is gegoten door J.A. de Grave in 1716. In de tekstband: LEERDAM ME FECET IAN ALBERT DE GRAVE AMSTELODAMI ANNO 1716.

Kastelen

Literatuur

■ Beekman, 55-57, 59; Van Gent, 97, 119; Heniger, J., 'Beleg van Hagestein', In het land van Brederode, 7de jrg. (1982), nr. 2/3, 32-44; Hoekstra, T.J., 'Een nieuw kasteel', In het land van Brederode, 7de jrg. (1982), nr. 2/3, 29-31; Tegenwoordige Staat Holland IV, 504, 505; Kouwenhoven, 278-279; De Meyere, Kasteel Batestein, 7, 23, 54, 61; Van Mieris II, 487, III, 329, IV, 60; Nijhoff, Is. An., Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, eerste deel, Arnhem 1830, 90, nr. 83;

Vrijwel iedere stad en dorp had hier in de Middeleeuwen zijn eigen kasteel. Van al die kastelen is maar een heel klein gedeelte bewaard gebleven. Zij waren alle sterke weerbare bouwwerken, door een of meer grachten omgeven en bestaande uit verscheidene vleugels, die onderling door torens verbonden konden zijn.

Alle kastelen, met uitzondering van dat van Vianen, zijn op strategische plaatsen door telgen uit het geslacht Van Arkel gesticht en bewoond en zij zijn alle inzet geweest in de strijd tussen Van Arkel en de graaf van Holland, de bisschop van Utrecht en de heer van Vianen, danwel het naburig Gelre.

Met het beleg en de verovering van Hagestein en Everstein in 1405 was de rol van de Van Arkels in de Vijfheerenlanden in feite uitgespeeld. Een definitief einde aan de macht van dit geslacht kwam met de inname van de stad Gorinchem in 1412, dat tevens het eind van de Arkelse oorlog betekende. Het kasteel Everstein zou niet meer worden herbouwd; dat van Hagestein is pas in de 16de eeuw naast het oude kasteel herbouwd.

Ondergang

Oorlogsgeweld was in de meeste gevallen de oorzaak van de vernietiging van de kastelen. Dat van Asperen en Heukelum werd in 1672 door de Franse troepen opgeblazen. Het kasteel van Leerdam werd in 1574 door de Spanjaarden ingenomen en volledig verwoest. Een aantal jaren eerder is kasteel Batestein te Vianen beschadigd, na de inname van de stad door de Spaanse troepen. Dit kasteel werd echter hersteld - mogelijk was de schade beperkt gebleven - en is tot aan het eind van de 17de eeuw regelmatig en daarna met tussenpozen bewoond geweest. Hoe het kasteel van Ter Leede ten ondergegaan is, is alleen uit overlevering bekend: de bouwheer van dat van Leerdam zou het hebben laten slechten omdat er boze geesten in zouden huizen.

Verwaarlozing is echter een der ernstigste vijanden gebleken: de kastelen van Spijk, Oosterwijk, het tweede kasteel van Hagestein en Batestein zijn daardoor verloren gegaan.

Overblijfselen

Van de middeleeuwse kastelen kon alleen een restant van dat van Heukelum overleven, omdat het in het 18de-eeuwse huis opgenomen is. Van het fraaie 16de-eeuwse kasteel van de heren van Liere in Oosterwijk zijn alleen gedeelten

van een (16de-eeuwse) kelder overgebleven. In Leerdam kwamen tijdens de restauratie van het Hofje van Aerden, dat gedeeltelijk op

het oude kasteelterrein is gebouwd, tijdens opgravingen brokstukken van een hoektoren en een gang tevoorschijn, die tot enige hoogte zijn opgemetseld en geconserveerd. De Hofpoort in Vianen maakte eens deel uit van Batestein. Zij vormt met de pomp uit 1648 nog de enige tastbare herinnering aan het kasteel. De fundamenten van een gedeelte van een kasteel, bestaande uit een onregelmatige achthoek, dat toebehoord zou hebben aan Sweder van Beusichem, zijn in 1969 bij opgravingen aan 't Wed ten zuiden van de Viaanse binnenstad aangetroffen. In het plaveisel is het beloop ervan in een afwijkende kleur aangegeven. Van de kastelen Hagestein I en II en het slot van Ter Leede zijn alleen het tracee van een slotgracht nog duidelijk in het landschap waarneembaar. De exacte plaats van kasteel Everstein in de uiterwaarden bij Everdingen is niet meer bekend. Aan het eind van de 19de eeuw kreeg Asperen weer een ‘kasteel’ voor de heer, ongeveer op de historische plaats van ‘Waddestein’.

Ligging

De ‘Arkelse’ kastelen waren strategisch gelegen bij of tegen de riverdijken en veelal binnen de ommuring van de stad. Zij waren onderling goed bereikbaar. Alleen dat van Heukelum lag tussen Asperen en Heukelum in en het kasteel van Terleede lag tussen Leerdam en Leerbroek. De belangrijke bolwerken Hagestein en Everstein lagen op een relatief korte afstand van elkaar, vormden daarmee een essentiële schakel in de Arkelse verdedigingslinie en waren daardoor een doorn in het oog van de graaf van Holland en de Utrechtse bisschop.

Asperen, Heukelum en Spijk

Volgens kroniekschrijvers heeft Asperen ooit twee kastelen bezeten, een aan de noordkant en een aan de zuidkant van de stad. Van het zuidelijke kasteel is weinig meer bekend dan dat Otto van Asperen op 20 september 1329 aan graaf Willem ‘... een steen huys, dat in die Linghen an die oester siede van Asperen, dat men hiet Linghensteijne...’

■ Overzichtskaart van de Vijfheerenlanden met de ligging van bestaande en verdwenen kastelen.
Schaal 1:150 000. Tekening T. Brouwer, 1986

■ Het kasteel van Asperen in de 17de eeuw. Tekening van A. Rademaker, z.j., coll. RDMZ

opdraagt en weer in leen terug ontvangt (Van Mieris II, 487). In de 18de eeuw wordt geschreven dat '... dit huis en bolwerk gelegen was te Asperen by de Gellikomse poort (...) dicht by de stads wal...' (Beekman, 59), dat wil zeggen op het terrein tussen de Voorstraat, Oranjewal en de Lingedijk. Ten tijde van de beschrijving van de stad door Beekman, was dit kasteel echter reeds lang verdwenen.

Het andere kasteel, dat 'Wadenburch' of 'Waddestein' genoemd werd, lag bij

■ Het kasteel van Heukelum in de 17de eeuw. 17de-eeuwse tekening, aanwezig op het kasteel.

de Heukelomse poort aan het andere eind van de Voorstraat. Hoewel gegevens over een stichter of een stichtingsdatum ontbreken, is het wel bekend, dat Willem I, graaf van Holland het kasteel in 1204 verwoestte en heeft laten slechten. Een Johan van Arkel kocht daarna de ruïnes en zou het kasteel hebben laten herbouwen. In 1377 wordt het in leen opgedragen aan hertog Albrecht (Van Mieris III, 329). Beekman (55-57) beschrijft uitvoerig de uitwendige verschijningsvorm van kasteel en voorburcht, hoewel hij het niet gekend kan hebben: in 1672 werd het, evenals het kasteel van Heukelum, door de Franse troepen, die '...eenige tonnetjes kruid, met brandende lonten onder in de toren van het kasteel geset hadden...' opgeblazen. Hierdoor werd het zodanig gehavend, '...dat het eenige teid daarna in een stortede, en eindeleik tenenenmaal gesloopt wierd'. Alleen de voorburcht met een hoge poort, een stalling en een tuinmanswoning terzijde waren gespaard gebleven.

Van der Aa (353) maakt er in 1840 zelfs nog melding van. Op de kadastrale minuut (1823) staat inderdaad een rechthoekig bouwlichaam weergegeven. Uit de beschrijving van Beekman uit 1745 blijkt dat het kasteel, binnen een omgrachting gelegen, vier verdiepingen hoog was en een grote toren bezat '... waar door men in het kasteel ging...', zoals dat ook bij Heukelum het geval was. Ter plaatse van Waddestein, dat tot op de fundamenten was afgebroken, werd een ronde vijver aangelegd, die al in de late 18de of begin 19de eeuw gedempt is: hij staat niet meer aangegeven op de kadastrale minuut. Ongeveer op de plaats van het oude kasteel werd in 1893 in opdracht van S.A. Suter, heer van Asperen een huis in eclectische vormen gebouwd. In 1951 werd het aan de gemeente verkocht, die het als raadhuis in gebruik zou nemen. Na de gemeentelijke herindeling van 1986 heeft het een gemeentelijke functie behouden (Kouwenhoven, 278-279).

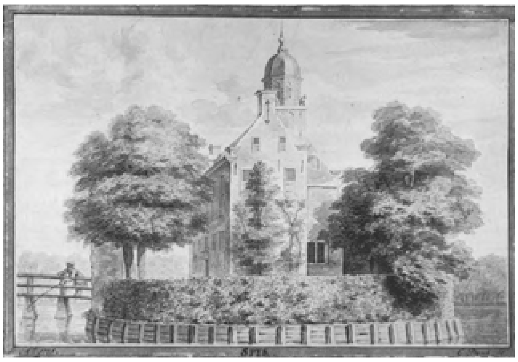

■ Het Huis te Spijk. Tekening door C. Pronk uit 1725. Coll. RDMZ

Het door een Van Arkel gestichte 13de-eeuwse kasteel Merckenburg bij Heukelum, heeft een vergelijkbaar lot getroffen: na een verwoesting en de daarop volgende herbouw in de 14de eeuw werd het eveneens door de Fransen in 1672 opgeblazen.

Hier vond echter in de jaren na 1734 nieuwbouw plaats, met gebruikmaking van enig overgebleven middeleeuws werk.

Op het kasteel worden twee 17de-eeuwse tekeningen bewaard van het kasteel van voor de verwoesting. Hoewel zij nauwelijks betrouwbaar zijn, krijgt men, in vergelijking met een gravure van vóór de verwoesting toch een aardige indruk: het kasteel heeft bestaan uit vier vleugels, die bijna alle tegen een trapgevel eindigden. De binnenplaats werd, na een brug te zijn overgegaan, betreden door een in de westvleugel ingebouwde poort met trapgevel en arkeltorentjes op de hoeken. Op de zuidoosthoek stond een grote ronde toren, op de noordwesthoek een kleinere, wat vervallen ronde toren en op de noordoosthoek een vervallen vierkante toren. Hoewel de ingang te smal is weergegeven, is daarin duidelijk de huidige ingebouwde poort te herkennen.

Ook het kasteel te Spijk had een Van Arkel als bouwheer. Het zou door Jan II, heer van Arkel, die in 1077 overleed, gesticht zijn (Van der Aa, 628). Uit bewaard gebleven 17de- en 18de-eeuwse afbeeldingen kan men zich een beeld vormen omtrent het uiterlijk van het door een brede gracht

omboorde huis, dat tegenover de kerk in de uiterwaarden van de Linge gesitueerd was. Het bestond uit twee parallelle woonvleugels onder zadeldaken, die onderling door een tussenlid met een vierkante toren verbonden waren. Aan het westelijk uiteinde bevond zich een ronde toren. In 1823 was het reeds gesloopt: het huis staat al niet meer aangegeven op de kadastrale minuut van dat jaar.

Oosterwijk, Ter Leede en Leerdam

Aan de andere kant van de Linge lagen vlak bijeen de kastelen van Oosterwijk, Ter Leede en Leerdam. Van het kasteel te Oosterwijk dateert een

■ Het Huis te Oosterwijk met de toren van Heukelum op de achtergrond. Tekening door C. Pronk ca 1720. Coll. G.A. Haarlem

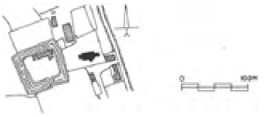

■ De kern van Oosterwijk volgens de kadastrale minuut van 1822.
Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

van de oudste vermeldingen uit 1407, toen de graaf van Holland, Willem van Beieren, heer Jan van Herlair van der Huel beleende met onder andere ‘die hoge Heerlicheit van sine huyse ende hofstat, staende ende gelegen 't Oesterwyck mitten cingelgraven ende boegairden...’ (Van Mieris IV, 60). Van Herlair bleek het goed ooit van de heer van Arkel ontvangen te hebben (Van Mieris IV, 53), die mogelijk dan de bouwheer van het eerste kasteel geweest is. In de 16de eeuw werd het geslacht Van Liere tot heer van Oosterwijk. Een van de bekendste heren, Willem van Liere (1588-1649), ambassadeur bij de koning van Frankrijk, ligt in de kerk begraven. Er wordt aangenomen dat het huis door de heren van Liere herbouwd is in de vorm zoals die van 17de en 18de-eeuwse afbeeldingen bekend is. Het huis bestond uit drie bouwlichamen, die haaks ten opzichte van elkaar gegroepeerd waren. Tegen het oudste, westelijk deel stond een achthoekige toren. Naar de tekeningen van Van Liender, Pronk en Roghman te oordelen, had het huis nog in het midden van de 18de eeuw een voornamelijk vroeg 17de-eeuws uiterlijk met kruiskozijnen en trapgevels. Rond 1860 werd een groot deel van het kasteel afgebroken. De rest

diende nog als pastorie. In 1984 brandde het huis af om in 1987 tot op het maaiveld gesloopt te worden. Een L-vormig gedeelte resteerde, waarvan de westelijke poot gedeeltelijk de vroeg 16de-eeuwse kelders met plavuizen en met ribloos kruisgewelf bevatte. In 1988 is nieuwbouw ter plaatse verrezen, waarbij de kelder gespaard

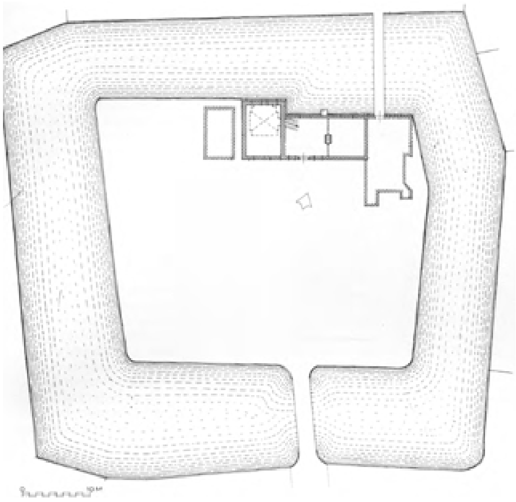

■ Voormalig Huis te Oosterwijk
- Situatie van het Huis en directe omgeving ten tijde van de kadastrale minuut (1822).
Schaal 1:600. Tekening: J. Jehee, 1988

is. De verschillende steenformaten van de kelder buitenwerks bedragen: 29 × 6 × 13 cm, 10 lagen = 72 cm; 28 × 6,5 × 14 cm, 10 lagen = 76 cm; 29 × 5,5 × 12 cm, 10 lagen = 68 cm. Bij de laatste zitten klezoren in de koppenlagen op de hoeken.

Het oude huis Ter Leede stond ten noorden van het Recht van Terleede, binnen de bolle oever van de Aalgraaf. In het terrein is de plaats nog duidelijk herkenbaar: de weg maakt op die plaats een scherpe bocht en het met bomen beplante, iets hoger liggende land is met een sloot omgeven. Het zou het stamslot geweest zijn van de heren Van de Lede, waaruit in het eerste kwart van de 12de eeuw de Van Arkels zijn gesproten. Het slot zou gelegen hebben aan het stroompje de Lee of Lea, dat in zuidwaartse richting liep langs het Recht van Terleede om in de Linge uit te monden. De omgeving van het slot, thans de polders Bruinsdel en Hoog Leerbroek, heette oorspronkelijk het Recht van ter Leede, verbasterd tot Treffelede of Treffelee. Deze naam is overgegaan op de weg die loopt van Leerdam naar Leerbroek. Het slot wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 26 maart 1306 waarbij de abt en het convent van St. Paul te Utrecht afstand doen ten behoeve van Arnold van Arkel 'van tue morgen lants, dar ith huis tot Nyger Lede op staet'. In 1749 was het huis volgens de vermelding in de Tegenwoordige Staat geheel gesloopt (Nijhoff, nr. 83; Teg. Staat, 504; Teixeira IV (I), 132).

Het Leerdamse kasteel zou, volgens overlevering, omstreeks 1270 aan de zuidwestzijde van de stad zijn gesticht door Heer Pelgrim van der Leede uit het geslacht van Arkel, nadat deze eerst het slot van Ter Leede had laten slopen (Van Gent, 97). Dat die sloop het definitieve verdwijnen van het slot van Terleede tot gevolg had, wordt tegengesproken door de vermelding ervan in 1306. Door vererving kwam het kasteel van Leerdam uiteindelijk aan de prinsen van Oranje, die ondermeer graven van Leerdam waren. In 1574

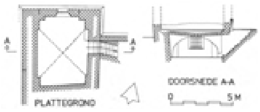

■ Voormalig Huis te Oosterwijk
- Plattegrond en doorsnede van de kelderrestanten.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J.M. van Es, 1988

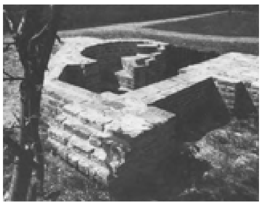

■ Restanten van het kasteel van Leerdam achter het hofje van Aerden, opname 1977

werd de stad door de Spanjaarden belegerd en ingenomen '... ende het casteel worden alsoe an twee geworpen mit cloten, dat die muyren mit die vallen gans aff vielen ende storten in de Lyngen...' (Van Gent, 119). De wallen met drie hoektorens werden wel herbouwd, het kasteel zelf werd geslecht. Ter plaatse werd in 1729 door de drost en dijkgraaf Testart Jan de Lille een '... vermaaklijke en wel beplanten Hof aangelegd..' (Tegenw. Staat, 505), dat op zijn beurt in 1770 en volgende jaren plaats moest maken voor het Hofje van Aerden. Tijdens de restauratie in 1974-'76 van het hofje zijn restanten van het Leerdamse kasteel terug gevonden en in het zicht gelaten.

De kastelen Hagestein en Everstein

Het oudste kasteel van Hagestein lag ten noordwesten van het stadje en is, tegelijk met het kasteel Everstein in 1405 door de gecombineerde legers van Holland, Utrecht en Vianen veroverd en verwoest (Heniger, 32). Dit

■ Het huis Hagestein en het huis Nieuwenstein in de 18de eeuw, gravure van H. Spilman naar Jan de Beijer

kasteel was kort voor 1252 door een Van Arkel gesticht (idem, 35) en in 1376 door Otto van Arkel aan zijn zoon Jan in leen gegeven, die het in de jaren na 1382 (nadat aan Hagestein stadsrechten verleend waren) aanmerkelijk liet versterken.

In die tijd liet Jan van Arkel op de grens met Everdingen in de uiterwaarden het sterke kasteel Everstein bouwen (idem, 33). Met enige zekerheid kan worden aangenomen dat Everstein lag op de kruising van de Lekdijk en de Poldersteeg (Graaf Huibertlaan). Dit kasteel was dubbel omgracht, zoals Heukelum, had bolwerken, een grote toren en misschien een dubbele ringmuur (idem, 35).

Over het uiterlijk en de omvang van het eerste kasteel van Hagestein zijn geen gegevens bewaard gebleven. In 1599-1600 zijn de ruïnes geruimd. Bij die gelegenheid werd de ligging nader aangegeven bij de oude molenwerf, pal naast het tweede kasteel (idem, 35).

Het zou tot de 16de eeuw duren voordat er een nieuw kasteel gebouwd zou worden. Ingevolge de wens van de opdrachtgevers, de gecombineerde kapittels van de Dom en Oudmunster te Utrecht, moest het nieuwe kasteel een kopie worden van het kasteel van Gijsbert van Zuilen te Vleuten. In 1546 werd door de architecten Marcelis Keldermans en Willem van Noort een ontwerp gemaakt, dat na goedkeuring werd uitgevoerd door Volken van den Bosch uit Utrecht (Hoekstra, 29-31). Van het uiterlijk van het kasteel kan men een beeld krijgen door de kaart van Joan Berck uit 1583 en twee tekeningen uit de collectie Bodel Nijenhuis uit 1838 en 1839. Het hoofdblok bestond uit een min of meer vierkant bouwwerk van drie bouwlagen en een zolderverdieping, met een smalle vleugel aan de rechterzijde en een haakse vleugel aan de achterkant. Het kasteel was omgracht en via een brug met poortgebouw toegankelijk. In 1855 is het afgebroken. Het terrein is steeds onbebouwd gebleven. Het tracee is duidelijk in het landschap terug te vinden.

Vianen

Het enige niet-Arkelse kasteel in de Vijfheerenlanden is dat van Vianen geweest.
Vianens oudste kasteel lag ‘op de Bol’ aan de zuidkant van de stad en was, getuige opgravingen die in 1969-'71 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek verricht zijn, min of meer achthoekig van vorm met een diameter van ongeveer 30 m en een ronde toren op een van de hoeken. Via een voorburcht en een brug was de ingang van het omgrachte kasteel te bereiken. De oudste vermelding van dit kasteel dateert uit 1271, toen Sweder van Beusichem, de stamvader van de heren van Vianen, het in eigendom had (De Meijere, Kasteel Batestein, 7).
In 1371 liet Gijsbert van Vianen in de noordwesthoek van de stad een nieuw kasteel bouwen, dat Batestein genoemd werd en waarvan een der meest in het oog springende onderdelen de forse toren van Saint Pol, later verbasterd

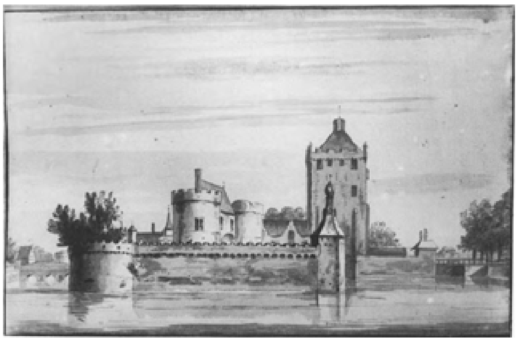

■ Het kasteel Batestein te Vianen in 1674, tekening door A. de Haan, coll. RDMZ

tot ‘Simpeltoren’ zou zijn. Door vererving kwam het kasteel na 1417 in bezit van de Brederode's, die het tot 1684 zouden bewonen.

Over de geschiedenis van het kasteel en de bewoners is in 1981 een rijk geïllustreerde publicatie verschenen (J.A.L. de Meyere en J.M.M. Ruijter, Kasteel Batestein te Vianen, Alphen aan den Rijn 1981), waaruit kort samengevat blijkt, dat Batestein diverse malen middelpunt van machtsstrijd is geweest. In 1567 zal het te lijden hebben gehad na de inname van Vianen door de Spaanse troepen. In ieder geval zijn de verdedigingswerken, waar het kasteel toch onderdeel van uitmaakte en de stadspoorten toen gedeeltelijk ontmanteld (De Meijere, Kasteel Batestein, 23). In de 17de eeuw is het kasteel verfraaid en met een nieuwe poort aan ‘boszijde’ verrijkt. Deze Bosch- of Hofpoort is, met een klein gedeelte van het muurwerk aan de zuidzijde het enige dat van Batestein is overgebleven. In 1725 werd de souvereine heerlijkheid door de toenmalige heer Simon Hendrik Adolf von der Lippe verkocht aan de Staten van Holland en West Friesland (De Meijere, Kasteel Batestein, 54). De vervallen gebouwen hebben daarna verschillende functies gehad. In 1828 en '29 werden de restanten verkocht en gesloopt. De grote Simpelstoren had dat lot al in 1771 moeten ondergaan (De Meijere, Kasteel Batestein, 61).

Uit de bewaard gebleven afbeeldingen blijkt, dat het kasteel op een tamelijk groot omgracht en ommuurd terrein lag, overgaand in de ommuring van de stad, zoals dat ook bij Leerdam het geval was. De hoofdingang lag aan de oostelijke zijde, bereikbaar via de Kortendijk. Via een poort kwam men op de Voorhof, waaraan ondermeer de toren Saint Pol lag en een aantal administratiegebouwen. Een tweede poort, geflankeerd door ronde torens gaf toegang tot de Hof, waar rondomheen de woonvertrekken gegroepeerd waren. Het geheel was ommuurd en tot de 16de eeuw van bastions voorzien, die in de 17de eeuw met onder andere een formele tuin beplant waren.

Overige stenen huizen en buitenplaatsen

Naast de hierboven beschreven kastelen, zijn er diverse (versterkte?) huizen in de Vijfheerenlanden geweest, die getuige hun naam met de uitgang ‘stein’ uit steen waren opgetrokken. Reijenstein, op de plaats waar de Huibert en de Zederik samenkwamen, Reijerstein en Nijestein ten oosten van Hagestein, Amaliastein net buiten Vianen en Killesteijn buitendijks bij Lexmond bestaan niet meer. Van Amaliastein resteert het ‘Bos’ ten westen van Vianen.

De naam Killesteijn is overgegaan op een boerderij ter plaatse. Essenstein bij Everdingen bestaat nog wel, is ooit als havezathe vermeld en heeft thans het uiterlijk van een 17de-eeuwse boerderij, waarvan het bedrijfsgedeelte is afgebroken.

Vanaf de 17de eeuw worden enkele kastelen tot een buitenplaats getransformeerd, zoals het kasteel van Spijk waarbij een formele tuinaanleg gerealiseerd werd. Het huis te Hei- en Boeicop had, getuige de kadastrale minuut (1823), een bescheiden kruisvormige aanleg aan de achterzijde. Het Heukelumse kasteel is in de 18de eeuw tot een buitenplaats herschapen, waarvan de aanleg, ietwat gewijzigd in de 19de eeuw, nog steeds aanwezig is.

Bedrijfsgebouwen

Geraadpleegde archieven

■ Archief NS, Bestek nr. 718, aanleg spoorweg Dordrecht-Elst, Dienst 1879-1882; Archief NS, Bestek nr. 790, lijn Dordrecht-Elst, Afdeeling VIII en IX, Dienst 1881-1882, met 11 teekeningen, uitgegeven door het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, Staatsspoorwegen; Verslagen betreffende den aanleg der staatsspoorwegen over de jaren 1881-1886 (aanwezig bibliotheek NS);

Bronnen en literatuur

■ Baggerman, A., Vianen in oude ansichten, Zaltbommel 1969, 48; Van Gent, 280, 307, 360-374, 375-377, 379-396; Janssen, G.B., Baksteenfabricage in Nederland, 1850-1920, Arnhem 1987124, 136; Jonkers Nieboer, dr. J.H., 'De Betuwelijn 1885-1935', Spoor- en tramwegen. 14-daagsch tijdschrift voor het spoor- en tramwezen in Nederland en Indie. 8e jrg. nr. 18, 27 augustus 1935, 418-419; Leliman, J.H.W., 'Watertorens', De Bouwwereld, 1912, 299; Lugten, C.M., en M.J. Muller, 'Watertoren te Vianen', De Ingenieur 25 (1910), 292-294; Nijhof, P., Oude fabrieksgebouwen in Nederland, Amsterdam/Dieren 1985, 104-106; Nijhof, P., 'Bedrijfsmonumenten in de Ablasserwaard en Vijfheerenlanden', Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, jaarboek 1985, Utrecht, 1984, 49-57; Visser, A., 'De Gebouwen der Leerdamsche Waterleiding', Water en Gas 14 (1930), 93-95; Visser, H.A., 'Leerdam meer dan twee eeuwen glasstad', Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, jaarboek 1983, Utrecht 1982, 30-39;

De industriële traditie in de Vijfheerenlanden is altijd nogal bescheiden geweest in vergelijking met andere delen van Nederland. De voornaamste middelen van bestaan hebben in dit gebied steeds in de veeteelt, hennepteelt, griendcultuur en wat land- en tuinbouw op de hogere gronden gelegen. Er is echter wel degelijk sprake van enige industrie. Deze heeft zich geconcentreerd langs de rivieren, het Zederikkanaal, later Merwedekanaal en in de steden en is in alle gevallen een directe voortzetting van 18de- en 19de-eeuwse bedrijvigheid, waarvan de steenbakkerijen op de uiterwaarden wel als de belangrijkste kunnen worden aangemerkt.

In de 19de eeuw geeft Van der Aa bij zijn stads- en dorpsbeschrijvingen steevast de middelen van bestaan aan. Vrijwel zonder uitzondering is dat voor de Vijfheerenlanden 'veeteelt' danwel 'landbouw' of een combinatie van beide. In het midden van de 19de eeuw had een stad als Leerdam een branderij van aardappelen, een leerlooierij, een scheepstimmerwerf, twee glasblazerijen, een koren- en twee houtzaagmolens. Vianen bezat een kleine scheepstimmerwerf, twee touwslagerijen, twee steenbakkerijen, twee leerlooierijen en drie korenmolens. Asperen was van een korenmolen en wel vier eendekooien voorzien, maar de bevolking van het stadje Heukelum vond haar bestaan uitsluitend, aldus Van der Aa, in de 'veldarbeid'. Van die 19de-eeuwse bedrijvigheid is heden ten dage een aantal voorbeelden nog traceerbaar, maar diverse industrieën zijn definitief verdwenen en nieuwe zijn daarvoor in de plaats gekomen. De Leerdamse aardappelbranderij, de leerlooierij aan het Singel en de scheepstimmerwerf zijn niet meer aanwezig. De glasfabriek heeft daarentegen een belangrijke ontwikkeling doorgemaakt, de korenmolen bestaat slechts als stomp. De houtzaagmolens hebben een bloeiperiode gehad in de late

19de en de 20ste eeuw als de N.V. Houthandel v/h Varsseveld & Co, een bloei die te vergelijken is met die van de glasfabriek. Met de sluiting van het bedrijf in 1986 en de afbraak van vrijwel alle bedrijfsgebouwen behoort ook deze tak van industrie voor Leerdam tot het verleden. Een bedrijf, dat niet door Van der Aa genoemd wordt, omdat het toen nog niet bestond, was de Leerdamsche Boter- en Kaasfabriek, die aan het eind van de 19de eeuw is opgericht aan de Meent. Hoewel buiten bedrijf, bestaat het gebouwencomplex nog wel. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt hierop nader terug gekomen.

De situatie in Vianen is overigens nauwelijks beter: de plaats van de scheepstimmerwerf is niet meer na te gaan; zou die kunnen voortleven in de machinale houtzagerij van G. van der Kwast & Zn. aan de Kanaalweg. Alleen de ‘Lijnbaan’ doet nog aan de beide touwslagerijen herinneren, die

bij Van der Aa genoemd worden. Van de twee steenbakkerijen is nog een restant van een veldoven langs het Merwedekanaal over -de steenbakkerijen op de uiterwaarden zijn alle opgeheven en afgebroken- en de drie korenmolens, waarvan er een aan het eind van de Molenstraat in 1913 afbrandde, zijn gesloopt. Moderne bedrijven zijn na de Tweede Wereldoorlog in de industriewijk ten oosten van de stad verschenen.

De Asperense eendekooien tenslotte, bestaan niet meer en van de korenmolen is slechts de romp nog over.

Naast de genoemde industriegebouwen kunnen tot de monumenten van industriële archeologie gerekend worden die complexen, die verband houden met de waterhuishouding, de ontwikkelingen van de infrastructuur en gebouwen ten behoeve van de openbare voorzieningen als gas, water en elektriciteit, de zogeheten nutsbedrijven.

De waterstaatkundige kunstwerken als poldermolens, gemalen en sluizen, alsmede het Merwedekanaal met de kunstwerken als de beide Rijksstoomgemalen, bruggen en sluizen zijn in het hoofdstuk over de weg- en waterbouwkundige werken eerder aan de orde gekomen.

In Leerdam werden in de jaren 1881-1883 een station en goederenloods gebouwd aan de spoorlijn Dordrecht-Elst, ook wel de Betuwelijn genoemd, die in de jaren 1874-1885 werd aangelegd.

Van de openbare voorzieningen resteren uitsluitend de watertorens te Leerdam en Vianen; de Leerdamse gasfabriek, opgericht in 1862 in de Bergstraat en in 1902 aan de Meent uitgebreid, bestaat als zodanig niet meer: de gashouder is verdwenen, alleen het woonhuis aan de Meent getuigt nog van die fase in Leerdams industriële ontwikkeling. Vanaf 1929 werd naast het gebruik van gas, de elektriciteit geïntroduceerd, die van een centrale te Dordrecht betrokken werd (Van Gent, 375-377).

De glasfabriek te Leerdam

De eerste steen voor een 'glas- en flesse blaserije' in Leerdam werd op 18 november 1765 gelegd. Deze steen met de tekst: 'DEN 18 NOVEMBER 1765 // IS DOOR DE Wedl Gst HEER // J. HOFFMAN HEERE VAN // GIESSEN OUDEKERK VICE // DROSSAARD DER STAD EN // HET GRAAVSCHAP LEERDAM // DE EERSTE STEEN GELEGT', wordt thans in het museum 't Poorthuis bewaard. Het verzoek in 1765 aan de stad Leerdam tot stichting van een glasfabriek kwam van de zes gebroeders Pilgram, woonachtig te Edam, maar afkomstig uit Duitsland en Jan Jurgen Meeder, allen glasblazers. De fabriek of 'hut' werd gebouwd op een stuk grond buiten de Leerdamse Veerpoort aan de dijk 'in de zogenaamde Stikken'. Nog steeds heet het gedeelte tussen het rioolgemaal en de parkeerplaats van de glasfabriek 'De Stikken'. Het bewuste stuk grond was eigendom van prins Willem V, graaf van Leerdam, die met de schenking van de grond tevens vrijdom van belastingen verleende voor al het personeel (toen tien man) van de fabriek. Dit laatste zal de belangrijkste

■ Leerdam, glasfabriek
- Situering bedrijfsgebouwen.
Schaal 1:6 000. Tekening J. Jehee, 1988

reden voor de vestiging van de glasblazers in Leerdam geweest zijn: om de grondstoffen hoefden ze het niet te doen, die moesten over de Linge worden aangevoerd (Visser, 31-32)

In deze fabriek, die in 1766 in gebruik genomen werd, werden flessen van zwartglas vervaardigd, waarmee de naam 'zwarthut' verklaard wordt. Rond 1830 werd door C.G. Grijns en P. Pelgrim (een verbastering van de in de 18de eeuw gevoerde naam 'Pilgram') vlak bij de polder Klein Oosterwijk een flesseglasfabriekje opgericht, dat bestond uit een potoven met zes potten of havens (Van Gent, 280). Op de kadastrale minuut 1822 staan de beide complexen getekend: 'de oude glasblazerij' ter plaatse van de huidige gebouwen van de glasfabriek en 'de nieuwe glasblazerij' op de hoogte van het gebouwtje van de Leerdamse roeivereninging. Deze 'Pelgrimse hut' heeft nooit een grote ontwikkeling gekend. In 1862 werd nog wel een hulpgebouw buitendijks gebouwd (het hierboven genoemde gebouwtje van de roeivereniging), maar in 1905 ging het fabriekje uiteindelijk op in de witglasfabriek. Het gebouw 'De Hoop' dat ter plaatse verrees, werd in 1934 buiten gebruik gesteld en daarna afgebroken.

Van 1853 dateert een uitbreiding op het complex van 'de Oude Hut' de Wed. C.G. van Baerle uit Amsterdam verkreeg van de stad toestemming een nieuwe fabriek naast de bestaande op te richten, die de naam 'Nooit Gedacht' ontving, in 1871 omgedoopt tot 'Willem III'. Een derde glasblazerij 'De Haan' volgde enige jaren later.

■ Glasfabriekcomplex te Leerdam vanaf de Lingedijk. Links het gebouw 8. De schoorsteen is inmiddels gesloopt. Rechts het gebouw 14, opname 1986

De oude ‘glashutten’ ontlenen hun naam aan de vorm van hun ovens. Deze zogeheten Boëtiusovens hadden een kegelvormig model en een dak dat in een schoorsteen eindigde. Binnen stonden de potten of havens voor het smelten van het glas straalsgewijs opgesteld, waar de vlammen voor en langs gedreven werden (Van Gent, 307).

Tot 1875 werd er uitsluitend zwartglas en flessen gefabriceerd. In dat jaar kreeg directeur C.A. Jeekel toestemming van de stad tot het stichten van een hardglasfabriek, de ‘withut’, waar de produktie van hard- en witglas zoals lantaarnglazen, waterglazen en verpakkingsmateriaal ter hand genomen werd. De eerste oven van de nieuwe fabriek werd op 18 juni 1878 ontstoken.

De zwart- en de witglasfabrieken waren door een duidelijk gemarkeerd pad gescheiden en kenden afzonderlijke ontwikkelingen, fusies, inkrimpingen en uitbreidingen. Pas in 1938 vond de uiteindelijke fusie tussen beide plaats tot de N.V. Vereenigde Glasfabrieken, waarin thans ook vestigingen in Vlaardingen, Schiedam en Maastricht zijn opgenomen.

De fabrieksgebouwen zijn elkaar daarna snel opgevolgd, verband houdende met de nieuwe ontwikkelingen in de vervaardiging van glas en de technische perfectionering van de ovens. Het huidige fabriekscomplex bestaat uit een samenstel van gebouwen, waarbij de hoge fabrieksschoorstenen (nog) domineren. In het gebouwencomplex zijn de oude onderdelen deels opgenomen, waardoor zij moeilijk herkenbaar meer zijn. De gebouwen zijn onderling niet volgens een bepaald patroon gerangschikt en hebben geen opmerkelijke stijlkenmerken of sierende onderdelen. De oudste zullen uit het eind van de 19de eeuw dateren, zoals het gebouw 14 op rechthoekige plattegrond onder mansardekap met getoogde ijzeren vensters met rustica sluitsteen. Van het (19de-eeuwse) gebouw 8, dat evenals 14 ooit behoord heeft tot de zwartglasfabriek, is inmiddels de oven gesloopt. Alleen de hal met een enkelvoudig ijzeren Polonceauspant is nog over. Van de oude witglasfabriek resteert het laat 19de-eeuwse machinegebouw 31, met twee trapgevels en een houten kapconstructie, waarin de buiten gebruik geraakte zuigervacuumpompen opgesteld staan.

De Leerdamse glasindustrie heeft niet alleen haar stempel gedrukt op de fabrieksgebouwen. De ontwikkeling van de lutherse gemeente heeft plaats kunnen vinden dankzij de aanwezigheid van de vele Duitse en Boheemse glasblazers na het midden van de 18de eeuw. De directeurs- en arbeiderswoningen bij de fabriek en in de stad zijn weer een ander gevolg van de aanwezigheid van de glasindustrie. Vermeldenswaard in dit opzicht zijn de villa's aan de Lingedijk 28 en 29, gebouwd in 1913 en 1912 voor M. Cochius, J.H.O. Bunge en nr. 30 uit 1928 en de

volkswoningbouw aan het Lingepark waar straatnamen als Owenstraat, Boëtiusstraat en Siemensstraat doen herinneren aan de verschillende soorten ovens die bij de fabriek in gebruik waren.

Houtzagerijen

Voormalige N.V. Houthandel v/h Varsseveld & Co aan de Horndijk te Leerdam.

De bij Van der Aa genoemde Leerdamse houtzaagmolens stonden aan de west(de kleine molen) en de oostzijde (de grote molen) van de Hoogstraat, als opvolgers van een molenmakerij aan de (huidige) Spoorstraat, die in 1782 door Frederik van Varsseveld was begonnen. In 1854 verkreeg C.J. Schalij Gzn. vergunning tot oprichting van een stoomhoutzagerij, die zich vervolgens aan de oostkant van de stad zou ontwikkelen. De kleine molen aan de westzijde verdween. Een explosieve groei van het bedrijfvond in de jaren na 1871 (vestiging stoomzaagmolen) en 1881 plaats (uitbreiding complex ter plaatse van de oude stadsgrachten tussen de Oostwal en de Blaasbalg (Oranje-Nassaulaan). In die jaren vervaardigde men voornamelijk kisten en kisthout. In 1903 werden nieuwe loodsen gebouwd en havens uitgebaggerd op en rond een eilandje tussen de haven en de Linge. Per smalspoor werd het hout naar het spoorwegemplacement vervoerd, danwel per boot over de Linge. In 1919 werd de Galgenwaard, een terrein op de uiterwaarden onder de Horndijk, van de gemeente aangekocht en daar werden de balkenhavens gerealiseerd, de houtloodsen, opslagterreinen en de machinale timmerfabriek, die zolang het aanzicht van de stad aan de zuidoostzijde hebben bepaald. De loodsen, samengesteld uit imposante houtconstructies en gedekt met enorme gebogen of flauwe zadeldaken, droegen de namen van de landen waarvandaan het hout werd geïmporteerd, zoals Hongarije, Noorwegen, St. Petersburg, Zweden en Holland tegenover de Zuidwal; Hernosand, Archangel, Riga en Narva, met tussenliggende balkenhavens wat meer naar het zuiden richting Linge en Skonvik, Bohemen, Raumo, Wilna, Finland en Memel, onderling gescheiden door havens, aan

de zuidkant van de Horndijk op de uiterwaarden. Aan de zogenoemde binnenwerf tussen de huidige Oostwal en de Oranje Nassaulaan lagen bedrijfsgebouwen als de zagerij en schaverij, de kistenfabriek en loodsen met de namen Rusland, Danzig, Sundsval en Amerika. Het bedrijf nam een terrein in beslag van 18 ha. (Van Gent, 360-374). In 1986 moest 'Varsseveld' sluiten. De laatste bedrijfsgebouwen op de binnenwerf werden in 1987 afgebroken; de grote loodsen volgden in 1988. Alleen 'Holland' is als herinnering bewaard gebleven.

Aan het Merwedekanaal onder Vianen ligt aan de Kanaalweg 54-56 de machinale houtzagerij van G. van der Kwast & Zn. Op het fabrieksterrein bevindt zich nog een (zeldzaam) industrieel smalspoor, waarover de transportlorries door de arbeiders geduwd werden. Bij de houtzagerij valt nog een authentieke zuiggasmachine te bewonderen (Nijhof, fabrieksgebouwen, 104-106; Nijhof, Bedrijfsmonumenten, 53)

Zuivelfabrieken

Het ligt voor de hand dat in een gebied, dat zo door de veeteelt bepaald is, zuivelfabrieken voorkomen. De oudste is de Leerdamsche Boter- en Kaasfabriek, gelegen aan de Meent net buiten de bebouwde kom en gebouwd in een traditionele boerderijvorm aan het eind van de 19de eeuw. De Schoonrewoerdse melkfabriek 'De Vijfheerenlanden' werd in 1914 gesticht en in de jaren na 1970 tot een modern bedrijf uitgebouwd. Een deel van de oorspronkelijke bedrijfsgebouwen is bewaard gebleven en in het moderne fabriekscomplex opgenomen.

Steenbakkerijen

Steenbakkerijen kwamen in groten getale van ouds op de uiterwaarden van Lek en Linge voor en later ook langs het Merwedekanaal. Nergens zijn zij meer in bedrijf. De Viaanse veldoven aan de Kanaalweg is uitsluitend als restant nog waarneembaar in de vorm van enkele droogschuren. De laatste steenbakkerij die nog over is, ligt buiten Heukelum aan de westzijde in de Friesenwijk. 'De Koornwaard', genoemd naar de uiterwaard waar hij op ligt, is met zijn hoge schoorsteen een opvallend complex, dat eveneens buiten gebruik gesteld is. Deze steenfabriek had een ringoven uit 1869, die daarmee een van de eerste van dit type in Nederland was. De oven was voor de firma H. van Houwelinge gebouwd onder leiding van Friedrich Hoffman (1818-1900), een Berlijns ingenieur, die dit type had ontwikkeld. Hij hoopte hiermee de overtollige verbrandingsgassen te benutten voor het drogen van de groene stenen. De Heukelumse oven was langwerpig met halfronde hoeken en had veertien poorten. De daarmee corresponderende kamers in de brandgang konden elk 16.000 stenen bevatten. De 29 m hoge schoorsteen was in het midden van de oven gesitueerd (Janssen,124, 136).

Werken aan de Betuwelijn

Tot de belangrijkste gebouwen en werken aan de spoorlijn in de Vijfheerenlanden kunnen gerekend worden de aardwerken aan de Diefdijk, het station en de

goederenloods te Leerdam en de draaibrug over het Merwedekanaal boven Arkel. Voor een beschrijving van de werken aan de Diefdijk zij verwezen naar de paragraaf over de

■ Station van Leerdam, opname 1987

Nieuwe Hollandse Waterlinie, de draaibrug bij Arkel wordt beschreven bij het Merwedekanaal.

De aanbesteding van het station en de goederenloods te Leerdam vond, tesamen met die van de overige gebouwen aan het baanvak, plaats op 16 maart 1881 (Bestek 790). Een ontwerper van de verschillende gebouwen is niet bekend. Het werk werd in zijn geheel aanbesteed en uitgevoerd door J. en B. Witzand te Almelo (Verslag 1881, 15). De eerste oplevering geschiedde op 8 oktober 1882 (Verslag 1882, 9), de tweede oplevering vond op 8 april 1883 plaats (Verslag 1883, 8). Het bewaard gebleven bestek geeft een nauwkeurige omschrijving van het werk en de toe te passen materialen, alsmede plattegronden, opstanden, doorsneden van het hoofdgebouw en de goederenbergplaats (platen 4, 5 10 en 11 bij bestek 790).

Qua type is het Leerdamse station te vergelijken met een derde klasse station uit de Eerste Staatsaanleg, dat in kleine steden gangbaar was. Dit type is een tamelijk groot gebouw, bestaande uit een hoofdgebouw met verdieping en korte zijvleugels, waarin zich de wachtkamers bevinden.

Een weinig ten westen van het hoofdgebouw lag de goederenbergplaats uit dezelfde tijd, met veroverstekend dakoverstek, waaronder de wagons droog konden laden en lossen. Deze is in de jaren '80 afgebroken.

Watertorens

Zowel Leerdam als Vianen hebben een watertoren. In Leerdam werd in 1900, na een cholera epidemie, de Leerdamsche Waterleiding-Maatschappij in bedrijf gesteld. De bakstenen toren was een ontwerp van en werd gebouwd door het aannemersbedrijf Visser en Smit te Papendrecht en had een ronde, zich iets verjongende schacht met een uitkraging ter plaatse van het, eveneens ronde reservoir, dat een inhoud van 100 m3 bezat. Om de stadsuitbreiding in westelijk richting eveneens van water met voldoende druk te voorzien, werd in de Lingestraat in 1913 door Visser en Smit een bakstenen hulpwatertoren gebouwd, van hetzelfde type maar simpeler van uitmonstering, waarvan het reservoir een inhoud van 150 m3 bezat. Door de groei van de gemeente en de daarmee samenhangende behoefte aan nieuwe aansluitingen werd in 1929 de eerste steen gelegd voor een

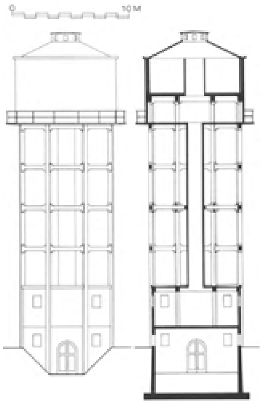

■ Vianen, watertoren
- Aanzicht en doorsnede.
Schaal 1:300. Tekening in archief RDMZ, bewerkt door J. Jehee, 1988

nieuwe watertoren en dienstgebouwen als een machine- en ontijzeringsgebouw, een dienstwoning, filters, een centrale zuigput en een coagulatiebassin, naar ontwerp van ir. Arie Visser en wederom door Visser en Smit uitgevoerd. Het vernieuwde complex kon op 17 juli 1930 plechtig in gebruik genomen worden, niet alleen ten behoeve

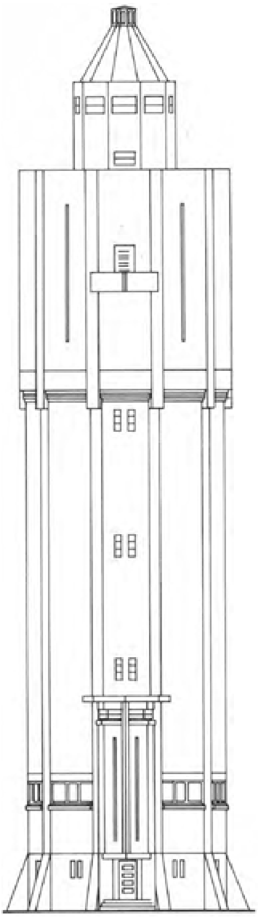

■ Leerdam, watertoren
- Aanzicht en doorsnede.
Schaal 1:300. Tekening in archief RDMZ, bewerkt door J. Jehee, 1988

van de stad Leerdam, maar ook ten dienste van omliggende gemeenten als bijvoorbeeld Asperen (in 1932 aangesloten), Heukelum, Spijk, Kedichem en Oosterwijk (in 1934 aangesloten). De oude toren die ernaast stond werd in 1930 afgebroken (Van Gent, 379-396).

De betonnen watertoren van Vianen werd naar ontwerp van Roelof Kuipers (1855-1922) door de Koninklijke Rotterdamsche Betonijzer Maatschappij, voorheen Van Waning & Co, in 1909 uitgevoerd op de plaats waar

ooit de zware toren St. Pol van het kasteel Batestein gestaan had (Baggerman, 48).

Door de eigentijdse kritiek werd de vormgeving van de Viaanse toren op zijn betonnen poten als weinig gelukkig ervaren. J.H.W. Leliman fulmineerde in de Bouwwereld van 1912 (299) over deze groep van watertorens: '...eilacie, het is een type van onovertroffen leelijkheid: bakken op meer of minder spillebeenachtige onderstukken (...) vaak ontsieren zij -als bijv. het fraaie gezicht over de rivier bij Vianen (...)- op ergerlijke wijze het landschap'.

De kritiek op de Leerdamse toren werd door de ontwerper Visser zelf verwoord en viel daarmee uiteraard ten gunste van het bouwwerk uit. Bovendien had hij tevoren de vormgeving ter beoordeling aan de heren H.P. Berlage en H. van der Kloot Meyburg toegezonden, die 'na wijziging van enkele details, de plannen hebben goedgekeurd'. Visser had met zijn ontwerp ernaar gestreefd, aldus eigen zeggen, een eenvoudige toren te ontwerpen, die geen schril contrast vormt met de betrekkelijk nederige gebouwen van het stadje en zich door kleur en silhouet zoveel mogelijk aan de fleurige omgeving aanpast. Pleisterwerk had hij niet toegepast, want 'het vermijden van pleisterwerk aan een gebouw als een watertoren verdient aanbeveling, omdat de beton dan de oneffenheden der bekisting vertoont, dus ruiger en 't bouwwerk monumentaler is, terwijl de kleur van niet afgepleisterd beton beter is' (Van Gent, 394-395). Met deze opstelling schaarde Visser zich in de rijen van een Leliman, die immers ook van mening was, dat een toren bij zijn omgeving moest passen.

Leerdamsche kaas- en roomboterfabriek aan de Meent 32-36 te Leerdam

Gebouwencomplex, bestaande uit een voormalige directeurswoning (nr. 32), de woning van de bedrijfsleider (nr. 34) en de fabrieksgebouwen.

De melkfabriek is buiten gebruik, maar alle ruimtes zijn nog aanwezig en op enige kleine verbouwingen na (wijziging erker en achterbouw directeurswoning en enkele indelingen), weinig veranderd.

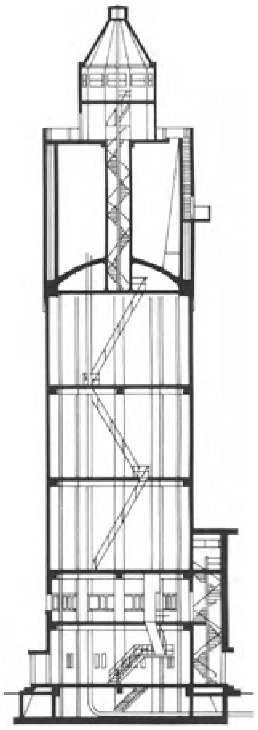

■ Voormalige Leerdamsche Kaas- en Roomboterfabriek. directeurswoning, opname 1988

Links naast de fabriek loopt een (deels gedempte) sloot. Het erf is via een brede inrit aan de rechterkant te bereiken.

In 1891 werd buiten de stad, in de Meentpolder de Leerdammer Kaas en Roomboterfabriek gebouwd. De opzet en het uiterlijk was in grote trekken die van een boerderij: een dwarsgeplaatste woning onder schilddak aan de voorzijde en daaraan vastgebouwd de bedrijfsgebouwen onder een zadeldak. In het bedrijfsgedeelte waren ruimtes voor het bewaren van de melk en het bereiden van boter en kaas aanwezig. Bovendien was er een machinekamer en een kolenopslagplaats. Een hoge schoorsteen domineerde dit deel van de fabriek. Op het erf waren stallingen voor paarden en wagens en een hooiopslag voorzien. In de kroonlijst van de woning werd het complex gedateerd: 1896.

In 1909 werd voor de fabriek een directeurswoning neergezet, die in stijl werd aangepast aan de bestaande gebouwen en daarmee door een tussenlid werd verbonden.

De onderkelderde directeurswoning is opgetrokken uit donkerrode baksteen. Rode geglazuurde en gele baksteen is gebruikt voor sierende onderdelen. De daken zijn met blauwe pannen belegd. De woning staat op een gecementeerde plint en is opgetrokken, in de trant van contemporaine villa's, op een onregelmatige plattegrond.

Aan de voorzijde zit een twee bouwlagen hoge, driezijdig uitgebouwde erker, waarnaast zich de ingang bevindt. Vensters en deur zijn licht getoogd en hebben glas-in-lood vullingen in het bovenlicht. De rechterzijgevel heeft een venster als voor en is overigens blind. De linkerzijgevel heeft op de begane grond openslaande deuren en overigens vensters, alles met een toog als voor. De achtergevel is eenvoudiger van uitvoering: de decoratie rond vensters en deur ontbreekt. Het voorste deel bevat een kamer en suite op de begane grond en twee kamers op de verdieping. In het achterste deel is een keuken, de gang en het trappehuis gesitueerd.

Nr. 34 was de woning en het kantoor van de bedrijfsleider. Dit oudere stuk van de fabriek is eveneens opgetrokken uit rode baksteen en is thans via een stoep aan de linker en rechterkant toegankelijk. De woning is onderkelderd. De linker voorkelder diende voor de opslag van boter. Deze kelder is van troggewelven voorzien en heeft

twee vensters. Daarachter ligt een soort onderhuis ter breedte van drie vensters, dat als kaaspakhuis heeft dienst gedaan. De kelder met pekelbakken aan de rechterkant is nog in situ. De ruimte daarboven, een vroegere kaaszolder, is nu als woning ingericht. De voormalige toegang tot de woning van de bedrijfsleider in de voorgevel is dichtgezet. In het inwendige zijn de bedsteden verdwenen. In het aangebouwde deel nr. 36 was de zogeheten melkontvangst ondergebracht. Hier waren tevens de reservoirs, waar de melk opgeslagen werd. Het dan volgend gedeelte is wat smaller.

■ Leerdam, Meent 32-34-36
- Voormalige Leerdamsche Kaas- en Roomboterfabriek met directeurs- en opzichterswoning, plattegronden Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1988

Ook hier bevonden zich melkreservoirs en vond de boterbereiding plaats. Hiermee eindigde oorspronkelijk de fabriek. De machinekamer, de stookruimte en waterbakken, alsmede de hoge schoorsteen stonden daar los weer achter, alsmede een flessenspoelerij en een kolenopslagplaats.

Boerderijen

Literatuur

■ De benaming van houtverbindingen en constructieve houten elementen bij oude boerderijen; een voorstel tot normalisering. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem 1973; Brouns, 21, 22, 33, 51; Denslagen, W.F. en A. de Vries, Kleur op historische gebouwen; de uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940, 's-Gravenhage 1984, 81; Hekker, 1957, 251, 252; Hekker, 1986, 161, 162, 167, 171, 172; Horden, 36, 126; Huijts, 14, 20 e.v.; Janse, H., Monumentenmonografieën 2. Kapconstructies in Nederland. 1. Telmerken, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1976; Verhagen, 100 e.v.; Voskuil, 34, 50, 105, 122, 126;

De Vijfheerenlanden is altijd een agrarisch gebied, hetgeen zich weerspiegelt in de aard van de bebouwing. Boerderijen zijn dan ook verhoudingsgewijs het best en volledigst vertegenwoordigd. Zij liggen door het hele gebied verspreid, in en buiten de steden en de dorpen.

De oudste nog aanwezige boerderijen blijken uit het eind van de 16de eeuw te stammen. Opgebouwd uit baksteen, volgen zij hun van minder duurzaam materiaal geconstrueerde voorgangsters op, die een ontstaansdatum van zeker drie tot vier eeuwen eerder gehad hebben, aangezien het gebied toen bewoond en ontgonnen raakte. Bekend is dat er 'hoeven' op de kop van de ontgonnen kavels gestaan hebben. Over hun uiterlijk, inrichting en afmetingen zijn geen gegevens getraceerd. Voor de analyse van de Vijfheerenlandse boerderij is uitgegaan van het bestaan bestand.

Aard der bedrijven

Van de 11de tot de 14de eeuw werden in het Utrechts/Hollands laagveengebied gronden in cultuur gebracht, hetzij voor weiden en hooiland, hetzij voor bouwland. Aan het eind van de Middeleeuwen waren de bedrijven over het algemeen klein en hield men zich, naast de veeteelt ook bezig met 'vissen en vogelen', met de teelt van hennep, graan, vruchtbomen en hop, dit laatste ten behoeve van de bereiding van bier; in Vianen waren er bierbrouwerijen in de 15de eeuw, getuige een keur uit 1475 (Horden 36). Op de kaden, opgeworpen met uitgegraven grond werd geriefhout aangeplant, evenals op de grienden, waardoor er een zekere bron van inkomsten was. In de 16de eeuw werd in Holland het grootste deel van de bodem door grasland ingenomen, dat voornamelijk voor beweiding met melkkoeien en hooiland werd gebezigd. Op de meeste plaatsen vond tevens enige akkerbouw plaats en met name in het oostelijke deel van Holland hennepteelt ten behoeve van de scheepvaart en visserijbehoeften. 'Visserije en vogelarije' bleven bronnen van inkomsten in de 18de eeuw en vooral in het oostelijk deel van de Vijfheerenlanden blijkt tamelijk veel bouwgrond aanwezig te zijn, overigens steeds in combinatie met wei- en hooiland, met dien verstande dat het (goed bemeste) bouwland het dichtst bij de boerderij lag en de schralere weideen hooilanden meer naar achteren. Buitendijks is onder andere de plaats voor boomgaarden. In het gebied rond Asperen en Leerdam tot aan Everdingen toe waren nogal wat paardenfokkerijen, aangezien paarden, beter dan koeien bestand bleken te zijn tegen de vrijwel voortdurend drassige grond. Paarden krijgen, in tegenstelling tot koeien, minder gauw last van hoefrot.

In de loop van de 18de eeuw liepen de inkomsten van het bouwland door

overstromingen en te hoge waterstanden en relatief slechte bemaling terug. De hennepteelt vond een einde in de 19de eeuw toen de zeilschepen vervangen werden door stoomschepen (Brouns, 22).

Weidebedrijven voor rund- en melkveeteelt komen thans voornamelijk in de binnenpolders voor. Langs de randen van de Vijfheerenlanden, op de hoger gelegen gronden langs Lek-, Linge-, en Diefdijken, en bij Schoonrewoerd komen gemengde bedrijven met fruitteelt in beweide boomgaarden voor, in bescheiden mate vindt akkerbouw plaats.

Van de vroegere hennepteelt in de Vijfheerenlanden zijn alleen nog maar de smalle akkers getuige, door sloten met knotwilgen langs de kant van elkaar gescheiden, waar het hennep- (of kinnep-) gewas in te weken werd gelegd. De bossen werden nadien te drogen gezet tegen latten die de boeren tegen de knotwilgen timmerden. Braakhutten, waarin de stengels ‘gebraakt’ (= gebroken) werden, zijn alle verdwenen. Alleen de namen ‘Braakhut’ en ‘Hutakkker’ leven nog voort op Bolgerijen, waar grienden zo genoemd zijn.

Op de kadastrale minuutplans van bijvoorbeeld een dorp als Hei- en Boeicop uit 1823 staan de braakhutten nog weergegeven: ver van de boerderij liggend op een terreintje door water omgeven.

Situering

De oriëntatie van vrijwel alle oude boerderijen wordt bepaald door de ontsluiting van het land. De boerderijen liggen, op een enkele uitzondering na, zoals enkele boerderijen aan de Diefdijk, die evenwijdig langs de dijk zijn geprojecteerd, in de lengterichting van de verkaveling, haaks of scheluw (Lexmond en Lakerveld) ten opzichte van de dichtstbijzijnde dijk, weg of watergang, met het woongedeelte naar de weg gericht. In verband met de wateroverlast in deze streken werden de boerderijen aanvankelijk geheel of gedeeltelijk op een natuurlijke of kunstmatig opgeworpen hoogte gebouwd (Hei- en Boeicop; Weverswijkse dijk, Leerbroek; Zijderveldse laan te Zijderveld). Ook komt het voor dat alleen de schuur voor het vee op een terp gebouwd werd (Zijderveldse laan 80-82 te Zijderveld).

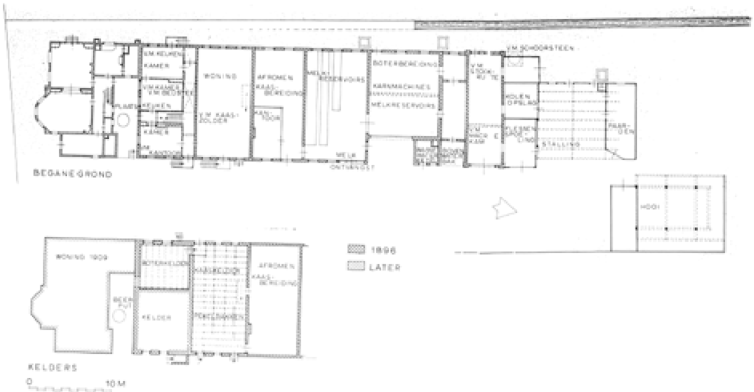

■ Voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond aan de Hei- en Boeicopseweg 55 te Hei- en Boeicop, opname 1967

Een stedelijk verschijnsel tenslotte is de stadsboerderij. In Vianen liggen ze tussen de woonhuizen aan onder andere de Molenstraat en de Varkensmarkt, in Asperen zijn ze in de Voorstraat met de dwarsgebouwde woongedeelten aaneengebouwd, zodat er op het oog een dorps karakter aan de straat lijkt te zijn. In Leerdam komt

de stadsboerderij eveneens, maar nog slechts sporadisch voor (langs de Nieuwstraat). Gegevens van die boerderijen zijn in het onderstaande verwerkt.

Verschijningsvormen

In de Vijfheerenlanden behoren de boerderijen tot de zogenoemde hallehuisgroep, zoals die in het grootste deel van midden-Nederland tussen zuid-Groningen en het noordelijk deel van Noord-Brabant voorkomt. Het hallehuis is een, door een reeks (ankerbalk) gebinten, in de langsrichting in drieën verdeelde ruimte, op een rechthoekige plattegrond, waarvan de middenbeuk onder de daknok ligt.

Woon- en bedrijfsgedeelte liggen onder één doorlopende kap en worden door stenen dwarswand, de brandmuur, van elkaar gescheiden.

De meest voorkomende variant binnen de hallehuisgroep in dit gebied is de middenlangsdeelboerderij op rechthoekige plattegrond, die, zoals de naam reeds aanduidt, de deel in de lengte in de middenbeuk van het bedrijfsgedeelte heeft, hetgeen aan de buitenkant zichtbaar kan zijn, doordat grote deeldeuren geplaatst zijn in de korte achtergevel. Naar de indeling van de plattegrond van het bedrijfsgedeelte, waarbij de middendeel vrij breed is en zich tot de zijbeuken globaal verhoudt als 1:2:1 en waar de voergoten voor het vee aan weerszijden van de deel lopen, worden de boerderijen in dit gedeelte van Zuid-Holland gerekend tot het zogenaamde voerdeeltype.

In het voorste gedeelte van de boerderij, het ‘voorhuis’, waren de ruimtes voor het wonen doorgaans in de middenbeuk en voor werken, slapen en berging of opslag in de smalle zijbeuken ondergebracht. In de middentravee tussen voor- en achterhuis was de keuken opgenomen. Het ‘achterhuis’ was ingericht als bedrijfsgedeelte met stalling voor grootvee als paarden en koeien, die met de koppen naar de deel stonden en diende als opslagruimte van gereedschap, landbouwprodukten en wat hooi. Dorsen en karnen vonden, al naar gelang de aard van het bedrijf, op de deel plaats. Het hooi werd grotendeels op het erf in hooi- of schuurbergen getast. Bij gemengde bedrijven in de Vijfheerenlanden werd het ongedorste koren op de zolder, boven de deel op ‘de balken’, maar ook in de berg buiten opgeslagen. Het gedorste koren kwam dan op de voorzolder. Zuivelprodukten als melk en kaas werden in het voorhuis in koele kelders en kaaskamers in de zijbeuken bewaard (Hekker, 1986, 161, 162). Ten gevolge van een vergroting van het voorhuis door het zijdelings uitbouwen

■ Ver overstekend dakschild aan het bedrijfsgedeelte van Oudendijk 5-7 te Oosterwijk, opname 1967

van de onderkelderde opkamer kan het rechthoekige hallehuis uitgroeien tot een boerderij met een L-vormige daknok of -plattegrond. De indeling van de bedrijfsruimte blijft gelijk.

Langs de rivierdijken, de Diefdijk en op hoger gelegen gronden komt een voerdeelboerderij met een aan beide zijden uitgebouwd en daardoor dwarsgeplaatst voorhuis voor, dat ten opzichte van het bedrijfsgedeelte een aparte bouweenheid vormt. Deze variant komt eveneens voor in het nabij gelegen Gelderse en Utrechtse rivierengebied en blijkt in de Vijfheerenlanden met name in gebruik te zijn voor gemengde bedrijven. Het bedrijfsgedeelte wijkt niet af in indeling en opbouw van dat van de traditionele

ASPEREN MINSTRAAT 4

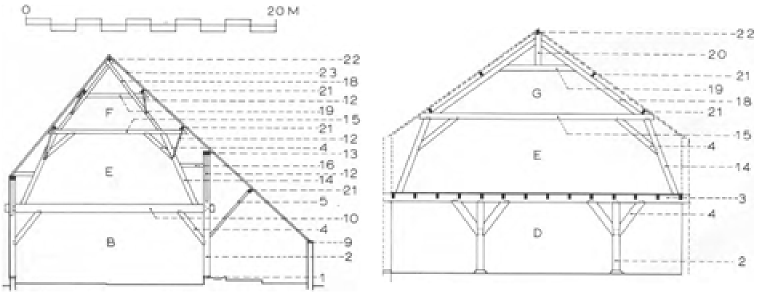

■ - Verschillende gebintconstructies van boerderijen met benamingen in de Vijfheerenlanden.

Schaal 1:150. Opmetingstekening door J. Jehee, 1987

A DUBBEL ANKERBALKGEBINT
B ANKERBALKGEBINT
C TUSSENBALKGEBINT
D TWEEZUDIG OVERSTEKEND DEKBALKGEBINT
E DEKBALKJUK
F SCHAARSPANT
G NOKSTUL-OF MAKELAARSPANT
H DRIEHOEKSPANT MET KREUPELE STULEN

1 STULZOOL
2 GEBINTSTUL
3 DEKBALK
4 KORBEEL
5 GORDINGSTUT
6 UITKRAAGPLAAT
7 UITKRAAGHOUT
8 UITKRAAGSCHOOR
9 MUURPLAAT
10 ANKERBALK
11 TUSSENBALK
12 WINDSCHOOR
13 GEBINTPLAAT
14 JUKBEEN
15 JUKDEKBALK
16 BLOKKEEL
17 KREUPELE STUL
18 SPANTBEEN
19 SPANTBALK
20 NOKSTUL OF MAKELAAR
21 GORDING
22 NOKGORDING
23 SPOOR
24 SPANTPLAAT OF FLIERING
ASPEREN VOORSTRAAT 21

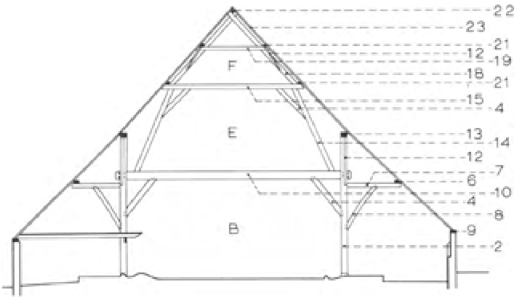

EVERDINGEN LEKDIJK 15

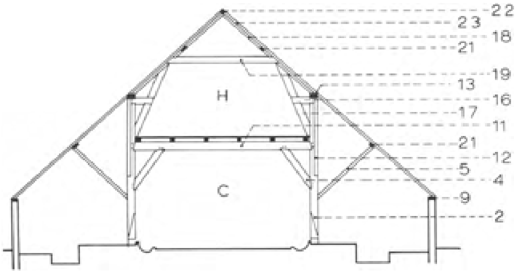

LEERDAM DIEFDIJK 45

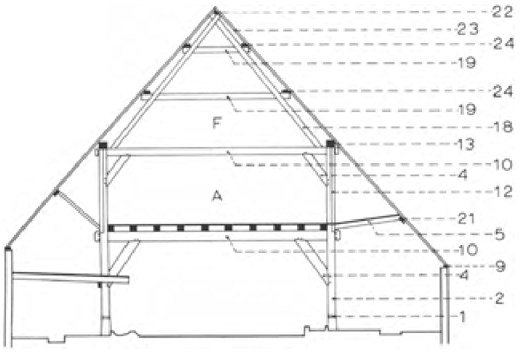

ASPEREN MINSTRAAT 1

voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond.

Boerderijen in het zuidelijk en oostelijk gedeelte van de Vijfheerenlanden, langs de Diefdijk en de Lingedijken zijn soms voorzien van een recht of schuin naar boven overstekende kap boven de deeldeuren aan de achterzijde, die ‘schild’ (aan de Gelderse kant) of ‘luifel’ (in Oosterwijk), dan wel ‘wolkekap’ genoemd wordt. Een variant is het hoekschild aan de achterzijde, waarbij een gedeelte van de schuur verder doorloopt naar achteren en waarbij de rechte hoek, die daardoor ontstaat met een schild is overkapt. Deze constructie is aangetroffen bij diverse boerderijen langs de Noorder- en Zuiderlingedijk, maar vooral te Spijk.

In het deel van de Vijfheerenlanden dat grenst aan de Alblasserwaard zijn, met name in Nieuwland, nogal wat boerderijen van een dwarsdeel, in plaats van een langsdeel voorzien. Deze boerderijvariant wordt dan ook ‘dwarsdeelboerderij’ genoemd. Hier wordt het hooi wel in het bedrijfsgedeelte op de zolder opgeslagen.

Een opmerkelijk verschijnsel dat zich eveneens voordoet in dit deel van de Vijfheerenlanden en weer in Nieuwland, is de dwars aan de boerderij gebouwde stal (Smalzijde 3, 5, en 11).

In verband met wateroverlast, veroorzaakt door steeds terugkerende overstromingen vanaf de 17de en in de 18de eeuw en de gebrekkige bemaling, kenden veel boerderijen in het westelijk deel van de Vijfheerenlanden voorzieningen

als vloed- of waterzolders in de bedrijfsruimte, waarop het vee in veiligheid gebracht kon worden en het hooi opgetast werd. Slechts in een enkel geval is de constructie van een waterzolder nog in tact (Nieuwland, Smalzijde 3, 12, 23 (rijgbomen en brugklemmen aan de gordingbalken nog aanwezig) en 24; Leerbroek, Leerbroekseweg 9 en Weverswijksedijk 31).

Constructie en opbouw

De hoofdconstructie van de voerdeelboerderij wordt gevormd door gebintstellen, bestaande uit een gebint, waarop een of meerdere kapgebinten staan. De gebintstijlen verdelen de inwendige ruimte over het algemeen in drie beuken: een tamelijk brede middenbeuk, ook wel hoofdgebint of bin-

nenstijlruimte genoemd en twee smalle, lagere zijbeuken, de zogenaamde zijgebinten of buitenstijlruimtes. Een verdeling in twee beuken, waarvan de een hoger en breder is dan de ander, werd in een enkele boerderij gevonden, te weten aan de Minstraat 1 te Asperen (schuur in 1987 afgebroken) en de Zuider Lingedijk 89 te Spijk. Eveneens een tweebeukige indeling heeft de dwarsdeelboerderij aan de Smalzijde 12 te Nieuwland. In bijgebouwen en kleine schuren beslaat de gebintconstructie vaak niet meer dan één beuk. In de lengterichting verdelen de gebintstellen de boerderij meestal in vijf tot zeven vakken. Een indeling van acht vakken, zoals aan de Diefdijk 45 te Leerdam is uitzonderlijk.

Het meest voorkomende gebint bij de voerdeelboerderij is het ‘ankerbalkgebint’. De constructie van het ankerbalkgebint bestaat uit twee verticale stijlen, de gebintstijlen, die onderling door een ankerbalk verbonden zijn. De ankerbalk is hiertoe dóór de stijlen heengetrokken met tot pennen versmalde uiteinden. Door deze pennen zijn wiggen geslagen die de balk aan de stijlen verankeren. De hoek tussen stijl en ankerbalk wordt door een korbeel geschoord, die door middel van pen en gat met toognagels is bevestigd. Op de stijlen rust in de langsrichting de gebintplaat of worm die de sporen ondersteunt, waarop panlatten gespijkerd zijn, die de dakbedekking dragen. De stijlen staan in dit gebied op gemetselde poeren met breed grondvlak, die de druk van het gebouw op de ondergrond moeten overbrengen.

Varianten op deze basisconstructie zijn op diverse plaatsen gevonden. In Asperen zijn de bedrijfsgedeelten breder en aanmerkelijk hoger dan in de rest van de Vijfheerenlanden, waardoor bijvoorbeeld aan de Minstraat 1 een dubbel ankerbalkgebint of étagegebint is toegepast in de 18de eeuw, waarvan de stijlen op zeer hoge, gemetselde poeren staan. In de grote schuur uit 1856 naast de boerderij Diefdijk 45 te Leerdam zit een zelfde gebintconstructie. De voor een deel nog 17de-eeuwse, tweebeukige ankerbalkconstructie aan de Zuider Lingedijk 89 te Spijk is hierboven reeds vermeld. Door de plaatsing van een tussenstijl heeft de plattegrond echter wel een driedeling gekregen.

Het komt voor dat de gebintplaten op ongelijke hoogte liggen, bijvoorbeeld na het optrekken van een van de zijgevels (Hei- en Boeicopseweg 143 te Heien Boeicop; De Laak 24 te Lexmond; Minstraat 4 te Asperen).

Een tussenbalkgebint, waarbij de balk tussen de stijlen is ingelegd zonder daarbuiten uit te steken, is toegepast in het bedrijfsgedeelte van de boerderij Diefdijk 45 te Leerdam.

Een tweezijdig overstekende dekbalk-constructie in plaats van een ankerbalkconstructie, waarbij de balk niet ín maar óp de stijlen is opgelegd, werd in het westen van de Vijfheerenlanden vooral bij boerderijen van na het midden van de 19de eeuw gevonden. De bedrijfsgedeelten bij Lekdijk 45 te Achthoven, Achterstraat 17 en Voorstraat 21 te Asperen, Geer 37-38 en Smalzijde 3 en 12 in Nieuwland zijn met deze constructie uitgerust. Een dergelijke constructie is in de Vijfheerenlanden veel minder gangbaar dan het ankerbalkgebint.

Op de gebinten staat een kapgebint. In de regel is dit samengesteld uit een of meerdere (dekbalk) jukken met spant. Een dekbalkjuk bestaat uit twee jukbenen, die onderling door een dekbalk zijn verbonden. Beide onderdelen worden door korbelen geschoord. Het oudste voorbeeld van dit type is gevonden aan de Kortenhoevendijk 6 te Lexmond en het Hoogeind 17 te Leerdam, beide uit de 17de eeuw. Een zwanehalskorbeel is aangetroffen in het voorhuis van Lingedijk 137 in Oosterwijk. Op het dekbalkjuk komt het schaarspant regelmatig voor, waarvan de twee schuin geplaatste benen elkaar vlak onder de nok kruisen en daar de

nokgording dragen. Een schaarspant direct op het ankerbalkgebint zit in de Minstraat 1 te Asperen.

Een driehoekspant, waarbij de twee benen elkaar in de nok ontmoeten, is bij de Diefdijk 45 te Leerdam gevonden.

In de boerderij Hei- en Boeicopseweg 104-106 te Hei- en Boeicop is een nokstijl op het juk aangebracht, Een geschoorde nokstijl staat op het dekbalkjuk aan het Hoogeind 17 te Leerdam.

Vanaf de 19de eeuw kwam het Philibertspant als kapgebint in zwang. Bij dit type spant zijn de spantbenen uit gebogen houten elementen of schenkels van twee 2a drie lagen dik samengesteld, waarmee grote overspanningen bereikt konden worden (Achthoven, Lekdijk 45, tweede kwart 19de eeuw, Kedichem, Lingedijk 25, 1877). De kapgebinten worden in de lengterichting onderling verbonden door jukplaten. Ter verstijving van de kap kunnen windschoren aangebracht zijn.

Telmerken werden regelmatig aangetroffen op de zij- of onderkanten van de gebinten en de kapspanten, die in een doorlopende reeks van voren naar achteren (Hei- en Boeicopseweg 143 te Hei- en Boeicop) of van achteren naar voren (Zuider Lingedijk 89, Spijk; Minstraat 4, Asperen), dan wel door elkaar (Diefdijk 45) met gehakte telmerken zijn genummerd. Er is onderscheid gemaakt tussen links en rechts met korte rechte strepen aan de ene kant en met lange strepen (Zijderveldselaan 60, Zijderveld), halve maantjes (Minstraat 4, Asperen), twee halve maantjes tegen elkaar (Hei- en Boeicopseweg 143, Hei- en Boeicop) of met door een guts uitgehakte gaatjes (Zuider Lingedijk 89 te Spijk) aan de andere kant.

In de regel is de gebintconstructie alleen in het bedrijfsgedeelte van de boerderij aanwezig. Bij de oudere variant van het hallehuis lopen de gebintstijlen door tot in de brandmuur (Hoogeind 17 te Leerdam), tot halverwege in het voorhuis (Diefdijk 23, Everdingen; Hei- en Boeicopseweg 134-136 te Hei- en Boeicop; De Laak 24 en Kortenhoevendijk 6 te Lexmond, Lakerveld 145-147 en Lingedijk 137 te Oosterwijk om maar een paar voorbeelden te noemen), of zelfs tot in de voorgevel (de middenkamer van Overheicop 16 heeft een stijl met korbeel tegen de voorgevel; in het voorhuis van Smalzijde 12 te Nieuwland zijn restanten van toognagels in de gebintplaten aangetroffen, die erop wijzen dat de stijlen tot aan de voorgevel gestaan hebben). Tot aan zeker het eind van de 18de eeuw is deze constructiewijze in het voorhuis toegepast (Heien Boeicopseweg 143, Hei- en Boeicop, ca 1780). Het voorhuis heeft dan, evenals de stal een driebeukige indeling en neemt in het totaal van de boerderij doorgaans twee vakken in.

Bij oude, laat 16de- of 17de-eeuwse boerderijen bestaan de houtconstructies uit eikehout (Dorpsweg 49 te Zijderveld heeft in het voorhuis samengestelde balklagen met gotische sleutelstukken; Everdingen, Lekdijk 15: vroeg 17de-eeuwse moer- en kinderbinten in het voorhuis; Spijk, Zuider Lingedijk 89: eveneens de 17de-eeuwse

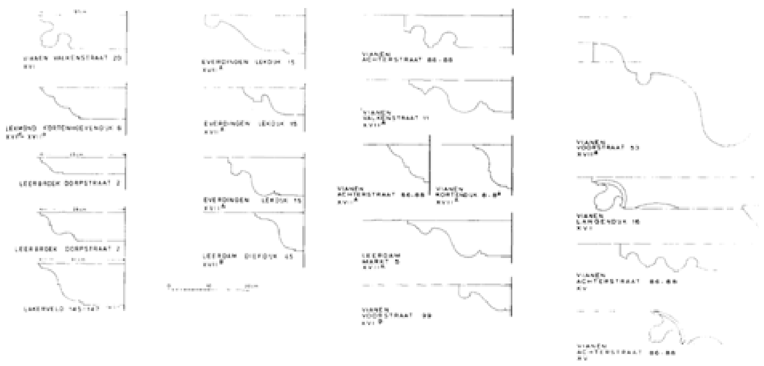

■ - Profielen van diverse sleutelstukken en consoles in boerderijen en woonhuizen. Schaal 1:10. Opmetingstekeningen J.M. van Es en J. Jehee, 1987-1988

■ Kelder met een enkelvoudige balklaag, voorzien van een geprofileerd sleutelstuk aan de Lekdijk 15-17 te Everdingen, opname 1987

moer- en kinderbintconstructie in het voorhuis; Lexmond, Kortenhoevendijk 6: 17de-eeuws gebint met juk en moer- en kinderbintconstructie in het voorhuis; Hoogeind 17 te Leerdam: eiken krommers en gebint op zolder van het voorhuis; Zijderveldselaan 60 te Zijderveld: eiken ankerbalkgebint in het bedrijfsgedeelte).

Vanaf het midden van de 17de eeuw wordt het eikehout vervangen door grenehout bij de houtconstructies.

Vroege voorbeelden hiervan zijn gevonden bij Hoogeind 17 te Leerdam: een 17de-eeuws juk op een gebint in het bedrijfsgedeelte en bij Lekdijk 15 te Everdingen: midden 17de-eeuwse enkelvoudige balklaag in het woongedeelte.

Bij de oudste boerderijen is een verschil in samenstelling van balklaag tussen midden- en zijkamers in het voorhuis aangetroffen: in de middenkamer een samengestelde balklaag met moerbalken, waaroverheen de kinderbinten gelegd werden, in de zijkamers een enkelvoudige balklaag. Bij sommige boerderijen fungeert de ankerbalk als moerbalk (Diefdijk 23 te Everdingen; De Laak 24 en Kortenhoevendijk 6 te Lexmond), bij boerderijen die zich in een verdere fase van verstening bevinden, zijn de moerbalken versterkt met gesneden sleutelstukken (Zuider Lingedijk 89 te Spijk en Lekdijk 15-17 te Everdingen). Voor zover viel na te gaan komt deze constructie in de Vijfheerenlanden alleen bij laat 16de- en 17de-eeuwse boerderijen voor. Na die tijd worden enkelvoudige balklagen, evenwijdig met of haaks op de voorgevel in alle vertrekken toegepast.

Wanneer bij jongere boerderijvarianten de gebintstijlen tót de brandmuur lopen en de gebintstijlen in het voorhuis door muren worden vervangen, kan het voorhuis aanvankelijk nog wél de oude driedeling hebben, maar wordt later op een andere wijze, bijvoorbeeld met een smalle middengang verdeeld.

Met het verdwijnen van de gebintconstructie uit het voorhuis is dat constructief losgemaakt van het bedrijfsgedeelte. Architectonisch had het

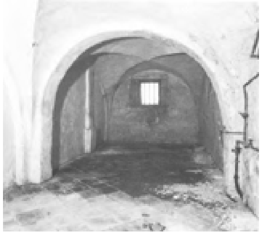

■ Kelder met ribloze kruisgewelven (links dichtgezet) aan Kortenhoevendijk 6 te Lexmond, opname 1986

zich daarvan al onderscheiden door het toegepaste bouwmateriaal. Daar waar het bedrijfsgedeelte vaak nog uit hout was opgetrokken, werd het voorhuis vanaf de 16de eeuw geheel of gedeeltelijk uit baksteen opgebouwd.

Kelders waren vaak van tongewelven voorzien, maar vaker nog, zeker bij de jongere boerderijen (Dorpsweg 49 te Zijderveld; Hei- en Boeicopseweg 15, 134-136, Hei- en Boeicop; Lingedijk 199 te Oosterwijk en Lekdijk 15 te Everdingen) is een houten afdekking in de vorm van een enkelvoudige balklaag gevonden. Bij vroege kelders aan de Kortenhoevendijk 6 en 17 en De Laak 26 te Lexmond, alsmede Lekdijk 41-42 in Achthoven en Lakerveld 145-147 zitten ribloze kruisgewelven. In de 18de en vooral de 19de eeuw zijn de goed isolerende troggewelven meer en meer toegepast (Lingedijk 25 te Kedichem).

Materiaal

De oudste boerderijen in Zuid-Holland zijn opgetrokken uit materiaal dat ter plaatse voorhanden was: hout, twijgen, klei en leem voor de wanden, die met een mengsel van koemest en stro werden aangestreken, riet als dakbedekking, en duurzamer materiaal als eikehout voor de constructie. Vóór de 15de eeuw komen er in Zuid-Holland vrijwel geen stenen boerderijen voor. Hoewel het proces van verstening op het platteland al in de tweede helft van de 13de eeuw op zeer bescheiden schaal begonnen was, kwam de doorbraak in de toepassing van baksteen aan boerderijen pas na het midden van de 16de eeuw. In zeer snel tempo werd vlechtwerk door baksteen vervangen, zodat tegen 1650 vrijwel alle boerderijen, in ieder geval gedeeltelijk, van baksteen waren (Voskuil 34, 126). De oudst nog aanwezige boerderijen dateren uit deze periode. De reden van verstening is op verschillende factoren terug te voeren: de groeiende welvaart op het platteland door de economische opleving in Holland na de losmaking van Spanje, de toenemende schaarste en daarmee het duurder worden van hout en, niet in de laatste plaats, statusoverwegingen voor de, door de oplevende markt rijk geworden, Zuidhollandse boer (Voskuil, 50).

Als eerste werd het voorhuis, danwel een gedeelte daarvan (bijvoorbeeld in

■ Gedeeltelijk uit houten delen opgetrokken zijgevel met luik naar waterzolder aan Smalzijde 12 te Nieuwland, opname 1979.

geval van een uitgebouwde opkamer) in steen opgetrokken. In gebieden waar zich steen- of veldovens bevonden werd ook het bedrijfsgedeelte in steen uitgevoerd, maar vaker gebeurde het dat de lemen wanden van het bedrijfsgedeelte door minder onderhoud vragende, gepotdekselde of gerabatte delen werden vervangen.

Halverwege de 19de eeuw blijken heel wat bedrijfsgedeelten te zijn gemoderniseerd, waardoor zij bakstenen wanden gekregen hebben, maar tot ver in de 19de eeuw was de houten wand de gebruikelijke constructiewijze voor stallen en schuren. Pas in de laatste eeuw zijn die grenehouten wanden langzamenhand geheel of gedeeltelijk door bakstenen vervangen. De achtergevels bleven het langst van hout (Voskuil, 105).

Nog steeds zijn er in de Vijfheerenlanden houten bedrijfsgedeelten te vinden (Lingedijk 149, Oosterwijk, Minstraat 4 te Asperen), of bedrijfsgedeelten met geheel of gedeeltelijk houten achtergevels (Zuider Lingedijk 89 te Spijk, diverse boerderijen in Nieuwland). Vrijstaande schuren zijn pas veel later versteend.

De houten delen van bedrijfsruimte en schuren werden zwart geteerd. Alleen in Nieuwland zijn de houten wanden van de boerderijen doorgaans gerabat en helder groen geschilderd. Bij de verstening werd de constructie gehandhaafd en de vakken werden met baksteen gevuld (Breezijde 9 te Nieuwland, Zijlkade 35 te Nieuwland, achtergevel Overheicop 16 te Schoonrewoerd). Kenmerkend is de rij van enigszins hellende, op hun kant gestelde stenen, stroomlaag genaamd, die de overblijvende ruimte in de bovenkant van de vakken, doorgaans onder de dakrand moest opvullen (Voskuil, 122).

Het gebruik van gele baksteen aan het exterieur is tamelijk zeldzaam in de Vijfheerenlanden. Hoewel het vanaf de 17de eeuw (Hoogeind 17, Leerdam; Dorspweg 2 te Leerbroek), in de 18de eeuw (Diefdijk 45, Leerdam; Rietveld 14, Arkel, Breezijde 11-12 te Nieuwland) tot in de 19de eeuw voorkomt, maakt het maar een zeer klein percentage uit. Rode baksteen in verschillende kleuren van geel-rood (17de eeuw) naar paars (18de eeuw) en donkerrood en in verschillende formaten kenmerkt de boerderijbouw. In het inwendige is de gele baksteen wel toegepast met leem als voegspecie.

Veel muurwerk heeft een traditioneel donkergeschilderde of zwartgeteerde plint. Ook komen lichte, gecementeerde plinten voor, die in het midden van de Vijfheerenlanden (Middelkoop) met cirkels en ruiten zijn versierd. Soms is het baksteenwerk tot een hoogte van 1,50 à 2 meter witgekalkt. Ter wering van de vliegen werd

blauwsel door de witkalk gemengd, dat overigens ook in het inwendige werd toegepast (kelder Lakerveld 145-147, bedrijfsgedeelte Overheicop 16 in Schoonrewoerd). Sporen aan het exterieur zijn bijvoorbeeld zichtbaar aan Zijderveldselaan 60 te Zijderveld, Dorpsweg 2 te Leerbroek, Hei- en Boeicopseweg 134-136 te Hei- en Boeicop en onder de pleisterlaag aan het exterieur bij Hoogeind 17 te Leerdam. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden verscheidene baksteengevels geheel of gedeeltelijk verborgen achter een cementpleisterlaag, waarin schijnvoegen in blokverband konden worden ingesneden. Enerzijds had dit tot doel optrekkend vocht te weren (linkerzijgevel van Lingedijk 25 te Kedichem) of onregelmatig, gerepareerd

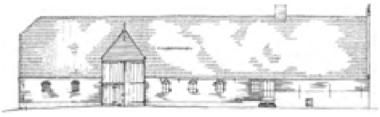

WESTGEVEL

ZUIDGEVEL

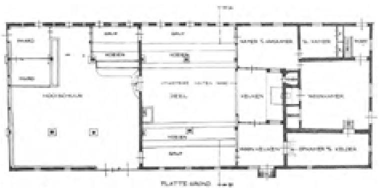

PLATTE GROND.

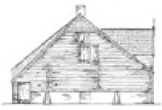

NOORDGEVEL

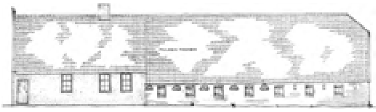

OOSTGEVEL

DOORSNEDE A.B.

■ Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 82
- gevels, plattegrond en doorsneden Schaal 1:300. Tekening SHBO, z.j.

metselwerk aan het oog te onttrekken, maar zeker zal ook de mode uit de steden ten grondslag aan dit verschijnsel gelegen hebben, waar huizen al vóór 1800 van een sierpleisterlaag ter imitatie van natuursteen werden voorzien (Denslagen, 81).

Inrichting

Aangezien de voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond de meest voorkomende variant in het hele gebied is, zoals hiervoor is uiteengezet, zal de inrichting van de Vijfheerenlandse boerderij geïllustreerd worden aan de hand van dit type. Afwijkingen zoals die zich bij de boerderijen met naar één en naar beide zijden uitgebouwd voorhuis voordoen, zullen naderhand behandeld worden. De inrichting van de bedrijfsgedeelten is bij alle typen in principe gelijk.

■ Gecombineerde keldertoegang en trapje naar opkamer in Lekdijk 15-17 te Everdingen, opname 1987

■ Lakerveld 189, voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond met links een kapelvormige uitbouw ter hoogte van de keukentravee, opname 1977

Woon- en werkgedeelte

De eenvoudigste variant van het driebeukige hallehuis bestond uit een voorhuis van meestal twee vakken diep tot aan de brandmuur, met in de onverdeelde middenbeuk het dagverblijf met een stookplaats tegen de achtermuur en in de zijbeuken, die vrijwel altijd door een dwarswand verdeeld waren, een onderkelderde opkamer, doorgaans aan de westzijde en bergen slaapruimtes met bedsteden aan de andere kant. In de zijbeuken was geen plafond aangebracht. Men keek hier tegen de schuinte van het dak aan.

Het dagverblijf, dat tevens als keuken dienst deed, was direct via een deur in de voorgevel toegankelijk. De vaak gecombineerde toegang tot opkamer en kelder zat in het voorhuis en meestal in de middenbeuk. De zolder boven het voorhuis werd als opslagruimte gebruikt. Tegen de tot aan de daknok toe lopende brandmuur liep het rookkanaal van de schouw, waarin de rookkast zat. De plaats van de trap naar de (voor) zolder variëerde, zowel in het voorhuis (Lakerveld 145-147, Lingedijk 13, Kedichem)) als in het bedrijfsgedeelte (De Laak 24 te Lexmond, Hei- en Boeicopseweg 143 in Hei- en Boeicop, Diefdijk 23 te Everdingen) zijn steektrappen naar boven gevonden. Opmerkelijk in dit verband is de vaste spiltrap tegen de voorgevel bij Lekdijk 41-42 te Achthoven.

Het gedeelte achter de brandmuur, ter diepte van twee tot vier vakken, was geheel als bedrijfsruimte met veestalling ingericht. De kap over voor- en achterhuis was tamelijk breed en de muren van de zijgevels van de boerderij waren laag (0,90 á 1,50 meter). De vroegste boerderijen in de Vijfheerenlanden vertonen echter al een verdere inwendige ontwikkeling van dit basistype, waarbij de functies wonen en werken gesplitst werden. In het bedrijfsgedeelte werd tegen de brandmuur in de middenbeuk een schouw met bakoven geplaatst als tegenhanger

■ Pomp, pekelbak en loop van de karnmolen in de boerderij Lingedijk 25 te Kedichem, opname 1987

van de stookplaats in het voorhuis. De keuken werd daarmee verplaatst van voor naar achterhuis en kreeg een raam in de zijgevel, waar boven de dakvoet opgolfde. De rookkast op zolder kwam eveneens aan de andere kant van het rookkanaal te liggen. De verbinding van middenkeuken naar de stal was open en de groepstal in de zijbeuken liep door tot aan de brandmuur (Oudendijk 7 te Oosterwijk, Hei- en Boeicopseweg 24, 65 en 168 te Hei- en Boeicop, Zijderveldselaan 60 te Zijderveld en Overheicop 16 te Schoonrewoerd).

Na deze fase volgde de afscheiding van de middenkeuken van het bedrijfsgedeelte, één vak diep, aanvankelijk door een uitneembare houten wand (Hei- en Boeicopseweg 80-82), later door een vaste houten (Lakerveld 145-147; Dorpsweg 49 te Zijderveld) of stenen afsluiting. Over de volle breedte werden in deze travee de keuken (in zij- en middenbeuk) en spoel- en werkruimtes (in de andere zijbeuk) ingericht. De woonfunctie verplaatste zich in de zomermaanden naar de middenkeuken en de deel. De voorkamer deed dan uitsluitend dienst als mooie kamer of als opslagruimte. De bestaande kelder werd

■ - Profielen van diverse boezembalken in boerderijen
Schaal 1:10. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

(mede) toegankelijk gemaakt vanuit de middenkeuken (Kortenhoevendijk 6, Lexmond; Hoogeind 17, Leerdam). Ook de trap naar de zolder kon zich in de middenkeuken bevinden (Lingedijk 199 te Oosterwijk). Bij een intensiever gebruik van de middenkeuken, die ook ‘donkere kamer’ genoemd werd, bestond de behoefte de lichttoetreding en de toegankelijkheid te verbeteren. Het kleine venster werd vergroot en het muurwerk ter plaatse kon uitgroeien tot een topgevel over de hele breedte van de middentravee, waarin naast een venster ook een deur kon voorkomen. Boerderijen met dergelijke uitgebouwde zijgevels bij de middenkeuken komen door de hele Vijfheerenlanden voor. De kapelvormige uitbouwen werden soms bij de bouw reeds aangebracht (Dorpsweg 2 te Leerbroek), maar meestal zijn zij het resultaat van een (laat 18de-eeuwse of 19de-eeuwse) verbouwing (Lekdijk 41-42 te Achthoven, Kortenhoevendijk 6 te Lexmond, Lakerveld 189).

De plaats van de pomp en spoelbak was in de middenkeuken of in de stal tegen de scheidingswand met de keuken. Bij enkele oudere boerderijen (Lakerveld 147;

Hei- en Boeicopseweg 65, 80-82 en 168 te Hei- en Boeicop; Diefdijk 45 te Leerdam, Zijderveldselaan 60 te Zijderveld en Dorpsweg 2 in Leerbroek) zat de pomp echter tegen de achtergevel van de stal.

De gescheiden functies van voorhuis en middenkeuken zijn tegenwoordig nog wel eens vervaagd door het inrichten van twee woongedeelten in de boerderij, ieder met een eigen ingang. Veel bestaande boerderijen, met name in de omgeving van Hei- en Boeicop werden daartoe verbouwd. Jongere exemplaren werden vanaf het begin voor dubbele bewoning ingericht.

De oude schouwen in het voorhuis en de middenkeuken, die vaak van fraaie tegeltableaux waren voorzien (Lingedijk 137 te Oosterwijk over de volle breedte van de middenbeuk in voorhuis en middenkeuken; Geer 37-38 in Nieuwland, eveneens in het voorhuis en de middenkeuken; Dorpsweg 49 te Zijderveld, gedateerd 1721; Hei- en Boeicopseweg 143 te Hei- en Boeicop, Lingedijk 25 te Kedichem) werden aan het eind van de 19de eeuw als ouderwets beschouwd. Men zette er een houten wand voor, waartegen de kachel in een schoorsteenmantel kwam te staan. Soms werd een aantal oude tegels weer opnieuw gebruikt (Lekdijk

■ Betegelde schouw met bakoven aan de Hei- en Boeicopseweg 143 te Heien Boeicop, opname 1987

15 te Everdingen), maar in andere gevallen werd de hele tegelwand eruit geslagen.

Andere moderniseringen, die vanaf de 19de en in de 20ste eeuw in het woonen werkgedeelte hebben plaats gehad, is het wegwerken van balklagen achter boardplaten, het uitbreken van bedsteewanden, het verplaatsen van de trap naar de zolder en het aanbrengen van slaapplaatsen op de zolder. De koperen pomp, pomp- en spoelbakken zijn in veel gevallen verwijderd, toen de waterleiding zijn intrede deed.

Bedrijfsgedeelte

In het bedrijfsgedeelte diende de middenbeuk als deel en de zijbeuken als stalling voor grootvee. Bij de gemengde bedrijven was de middenbeuk deels als dorsvloer in gebruik.

Niet alleen bij de gemengde bedrijven kwam de relatief brede middendeel voor. Ook bij de weidebedrijven was dat het geval. In de Vijfheerenlanden varieert de breedte van de middendeel van nauwelijks 5 m (Hei- en Boeicopseweg 106 te Hei- en Boeicop, 4,70 m) tot ruim 7 m (Everdingen, Lekdijk 13 en 15-17, resp. 7 m en 7,20 m) en zelfs 8 m (Lexmond, Kortenhoevendijk 6).

Het is opvallend dat zeer brede middendelen juist bij oudere, 17de-eeuwse boerderijen voor lijken te komen.

Meest gangbaar is een deelbreedte tussen de vijf en zes meter voor zowel weide- als gemengde bedrijven. De zijbeuken waren vermoedelijk in eerste aanleg ingericht als potstal, waarbij het vee op de mest stond. De potstal heeft plaats gemaakt voor de groep- of grupstal. De grup is een gemetselde goot, die achter het vee langs loopt, die met de koppen vóór de stijlen van de schuur, naar de deel gericht staan, zodat er in de zijbeuken voldoende ruimte voor de grup overbleef. De mest werd door mestluiken in de lange zijgevels naar buiten geschept. In een latere fase komt er een geplaveide mestgang achter het vee, die toegankelijk is via een kleine deur in de eindgevel en waarlangs de mest naar buiten gekruid werd. De mestluiken bleven overigens ook in gebruik. De breedte van de zijbeuken varieert tussen de 2,50 en de 3 m. Breder dan 3 m zijn de zijbeuken van oudere boerderijen als Dorpsweg 2 te Leerbroek, 3,10 m, Lekdijk 15 te Everdingen, 3,20 m, Diefdijk 45 te Leerdam, 3,30 m. Bij het gemengde bedrijf werd het ongedorste koren in de op het erf staande hooiberg of in het bedrijfsgedeelte opgeslagen. Boven de houten of lemen dorsvloer van het bedrijfsgedeelte ontbrak de zoldering om het dorsen mogelijk te maken. De slietenzolder boven de ankerbalken van het volgende gebintvak diende dan als opslag van het koren, dat vandaar direct op de dorsvloer gegooid kon worden. Het gedorste koren werd op de zolder van het voorhuis opgeslagen. Boven een gedeelte van de zijbeuken werd wat hooi, ‘op de til’ of ‘op de stal’, opgeslagen. De overige ruimte diende als slaapplaats van de knechten en als opslag voor gereedschap. Het merendeel van het hooi werd opgetast in een of meerdere op het erf staande hooi- en stelt- of kapbergen met vier of vijf roeden. De middendeel werd daarvoor niet gebruikt, ook niet bij weidebedrijven.

Bij oudere exemplaren komt een tamelijk kort bedrijfsgedeelte voor, vaak van maar twee vakken diep (Lexmond, De Laak 14, 24 en 26, Leerdam, Hoogeind 17 en 19; Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 168; Achthoven, Lekdijk 40-41 (1702). Een dergelijke korte voerdeelboerderij is buiten het beschreven gebied minder gangbaar en kan daarom als specifiek Vijfheerenlands beschouwd worden. In de tweede helft van de 19de eeuw is bij veel boerderijen in het midden van de Vijfheerenlanden het bedrijfsgedeelte vernieuwd en bij een aantal de inrit naar de stal verplaatst van de achtergevel naar de zijgevel (in Heien Boeicop bijvoorbeeld aan de boerderij Hei- en Boeicopseweg 80-82). In Middelkoop (Leerbroek) zijn er verscheidene met deeldeuren in de zijgevel uit de tweede helft van de 19de eeuw, zoals nr. 28. Boerderijen met deeldeuren in de zijgevel zijn tevens gebouwd aan de Weverswijksedijk 31 te Leerbroek in 1884; Hoogeind 32-32A te Leerdam in 1865; Loosdorp 44 te Leerdam in 1897; Recht van Terleede 30 te Leerdam in 1866; Recht van Terleede 38 te Leerdam, tweede helft 19de eeuw. In Nieuwland is het merendeel van de daar staande midden en laat 19de-eeuwse boerderijen van grote inrijdeuren in de lange zijgevel voorzien. Dit type boerderij, dat meestal inwendig een dekbalkgebintconstructie blijkt te hebben, wordt hierna behandeld.

Datering

De datering van de boerderijen wordt bemoeilijkt door het ontbreken van specifieke stijlkenmerken en door het hergebruik van oude materialen als baksteen en vensters aan het uitwendige, balken, tegels en deuren in het inwendige. Afkomend materiaal van bijvoorbeeld molens (roeden en assen) werd nogal eens in bedrijfsgedeelten in de constructie verwerkt, bakstenen van de gedeeltelijk afgebroken kerk in Everdingen vindt men terug aan de boerderijen in de omgeving (Kweldam 4), muurankers werden opnieuw gebruikt en vensters werden verplaatst in een gevel, die vervolgens gepleisterd werd, zodat de bouwsporen zijn weggewerkt. Door het vrijwel ontbreken van decoratieve versieringselementen aan de gebouwen is een datering aan de hand daarvan evenmin een goede mogelijkheid. Slechts in een paar gevallen, waar bijvoorbeeld ontlastingsbogen met zandsteenblokken in het metselwerk boven de vensters en deuren zijn aangebracht, is een datering in de 17de eeuw aan te geven (Lexmond, De Laak 26, Kortenhoevendijk 17; Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 163).

Het inwendige levert doorgaans meer aanknopingspunten op: aan de hand van aanwezige sleutelstukken, tegelwanden, paneeldeuren enzovoort, mits niet secundair gebruikt, kan een wat nauwkeuriger datering gegeven worden.

Er vanuitgaande dat hoogtepunten in de bouwnijverheid zouden kunnen samenvallen met de opleving van de welvaart en de toenemende vraag naar zuivel- en akkerbouwprodukten, zou er sprake zijn van drie bouwstromen: tussen 1550 en 1650, eind 18de en begin 19de eeuw, na een tijdperk dat gekenmerkt werd door overstromingen en veepest (1714-1720, 1744-1750, 1769-1784) (Brouns, 21, 22; Huyts, 14), waardoor heel wat bedrijven in moeilijkheden kwamen en na het midden van de 19de eeuw, wanneer er weer sprake is van een economische bloeiperiode op agrarisch gebied.

De oudste boerderijen kenmerken zich door een flauwe dakhelling, lage zijgevels, spaarbogen in het metselwerk, gekrulde muurankers, klezoren in het metselwerk in de koppenlagen op de hoeken en in het inwendige samengestelde balklagen met sleutelstukken in het voorhuis en kelders, die overkluisd zijn met ribloze kruisgewelven.

In de 18de eeuw verandert er tamelijk weinig aan het uiterlijk van de boerderijen. De dakhelling wordt wat steiler, de toegepaste baksteen donkerder, de vensters worden vergroot en de sleutelstukken onder de balken in het inwendige verdwijnen.

In de 19de eeuw zijn bij vrijwel alle boerderijen de vensters vernieuwd en van grotere raamindelingen voorzien. Bedrijfsgedeelten worden gemoderniseerd en de wanden worden dan in steen uitgevoerd. Tegen het eind van de 19de eeuw wordt machinale steen toegepast en wordt de rieten dakbedekking door pannen vervangen.

Een ander uitgangspunt voor de datering kan de aanwezigheid van een boerderij op de kadastrale minuut uit de jaren 1822 en 1823 zijn. Daar wordt echter uitsluitend opheldering over de vorm van de plattegrond gegeven.

■ Accoladebogen in het 17de-eeuwse metselwerk van de boerderij De Laak 26 te Lexmond, opname 1977

De dateringen van de boerderijen zijn tot stand gekomen door onderlinge vergelijkingen, met als uitgangspunt de nader onderzochte gebouwen.

Overige typen boerderijen in de Vijfheerenlanden

Door behoefte aan een grotere melkkelder of aan extra woonruimte konden kelder en opkamer, die in de smalle zijbeuk onder de schuinte van het dak lagen, zijdelings worden vergroot, waardoor de plattegrond van de boerderij een L-vormige daklijn kreeg. Bij eenzelfde vergroting naar de andere kant ontstond een boerderij met T-vormige daklijn. Op beide varianten wordt hieronder nader ingegaan.

De boerderij met een naar een zijde uitgebouwd voorhuis, of L-vormige boerderij

Verspreid over de Vijfheerenlanden, met een concentratie in Hei- en Boeicop, Lexmond en Lakerveld en rond Leerbroek komt een type boerderij voor waarvan het woongedeelte naar één kant is uitgebouwd. In het naar links of naar rechts uitgebouwde gedeelte is meestal de kelder met opkamer ondergebracht. In de opkamer kan van oudsher een schouw aanwezig zijn.

Ontstaan

De boerderij met een naar één kant uitgebouwd woongedeelte wordt beschouwd als een ontwikkeling uit het hallehuis onder wolfdak of zadeldak op rechthoekige plattegrond, ingegeven door de behoefte aan het vergroten van de melkkelder vanaf de 16de eeuw en/of de behoefte aan extra

■ L-vormige boerderij tegen trapgevel aan de Hei- en Boeicopseweg 168 te Hei- en Boeicop, opname 1961

woonruimte voor het gezin of de grondheer (Hekker 1986, 164, 165). Heel duidelijk is het ontstaan uit het rechthoekige hallehuis te zien bij de in oorsprong 17de-eeuwse boerderij aan de Helsdingse Voorweg 1 te Vianen, die in de 18de eeuw aan de linkerkant werd uitgebreid. Het type lijkt te zijn ontstaan in het westelijk deel van Zuid-Holland in de 16de eeuw en is met name in midden-Delfland tot ontwikkeling gekomen en vandaar uit naar het oosten verspreid (Hekker 1986, 167; Huyts, 20 e.v.).

Ouderdom

De oudste voorbeelden in de Vijfheerenlanden dateren uit het einde van de 16de eeuw (Dorpsweg 49. Zijderveld; Kortenhoevendijk 6, Lexmond; Leerbroekseweg 56 (verbouwd), Leerbroek). De meeste stammen echter uit de 17de en 18de eeuw. Fraaie voorbeelden zijn de boerderijen Hei- en Boeicopse weg 54, 134-136, en 168 te Hei- en Boeicop; Dorpsweg 2 te Leerbroek; Zijderveldselaan 60 te Zijderveld; Overheicop 16 te Schoonrewoerd. Tot in de 19de eeuw werden boerderijen met een uitgebouwde zijkamer gebouwd (Recht van Terleede 40 te Leerdam, gedateerd ‘T.D.M. 1862’).

Constructie

Aan de hand van de onderzochte boerderijen valt te constateren, dat de uitgebouwde, onderkelderde opkamer

min of meer losstaat van de constructie van de rest van de boerderij en als het ware een aparte bouweenheid vormt met een eigen balklaag en muurwerk.

Beschrijving type

Naar het beloop van de daknok van woon- en bedrijfsgedeelte wordt dit type ook wel L-vormige boerderij genoemd. De plattegrond kan eveneens een L-vorm vertonen; het komt echter voor dat de boerderij binnen een rechthoekige grondvlak ligt, zoals dat ook kan voorkomen bij de T-vormige boerderij.

Bij vrijwel de meeste boerderijen in de Vijfheerenlanden met een naar één kant uitgebouwd woongedeelte wordt de daknok van het voorhuis omgezet in die van het bedrijfsgedeelte. De daklijn van het voorhuis loopt horizontaal en kan iets opgolven boven zoldervensters. De daklijn van het zijschild over woon- en bedrijfsgedeelte ligt laag en vormt in principe één rechte lijn, met een opgolving boven eventueel aanwezige zijramen of zijkapellen, waardoor het karakteristieke uiterlijk met het grote dakschild bepaald wordt. Het komt voor dat de hoogte van de daklijn van voor- en zijgevel nauwelijks verschillen (Nieuwland, Breezijde 9). Een variant binnen dit type is de boerderij waarvan de nok van het bedrijfsgedeelte door loopt tot in de voorgevel om daar in een wolfeind (Lakerveld 94) of een trapgevel (Hei- en Boeicopseweg 57-59 te Hei- en Boeicop) te eindigen.

Het hoge gedeelte van de zijgevel kan eindigen tegen een trapgevel (Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 168;), een tuitgevel (Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 134-136; Lakerveld 138, 142; Zijderveldselaan 60 te Zijderveld), een puntgevel (Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 121-123; Leerbroek, Weverwijk 3-4; Schoonrewoerd, Overheicop 16;), heeft een wolfeinde (Leerbroek, Leerbroekseweg 56) of een schild als beëindiging (Spijk, Zuider Lingedijk 141) en is veelal voorzien van een schoorsteen voor de schouw in de opkamer. Vrijwel zonder uitzondering zijn de daken van woon- en bedrijfsgedeelte met riet gedekt.

De diepte van de uitgebouwde zijkamer strookt doorgaans met één of anderhalf gebintvak van het naastliggend gedeelte.

De kelders zijn vaak vanuit de middenbeuk toegankelijk en worden van een kruisgewelf (Kortenhoevendijk 6 te Lexmond, een enkelvoudige balklaag (Hei- en Boeicopseweg 15 te Hei- en Boeicop) of een ton- danwel troggewelf voorzien.

Bijzonder is de plaatsing van de kelder bij de boerderij Dorpsweg 49 te Zijderveld: niet, zoals gebruikelijk in het hoge gedeelte, de uitgebouwde zijkamer, maar in dit geval is de onderkelderde opkamer opzij gelegen onder het schuine dak. Het gevolg is een zeer lage, donkere opkamer, die waarschijnlijk uitsluitend tot opslag diende.

Gevelindeling

Bij de oudere, 17de-eeuwse boerderijen bevindt de voordeur zich naast het hoog gelegen opkamervenster (Hei- en Boeicopseweg 121-123 en 168 te Hei- en Boeicop; Dorpsweg 2 en Weverwijk 4 te Leerbroek; Kortenhoevendijk 6 te Lexmond; Overheicop 16 te Schoonrewoerd) en bood toegang tot het hele voorhuis of uitsluitend de opkamer. In dit laatste geval bevindt zich in de voorgevel een tweede, vaak lager gelegen voordeur (Hei- en Boeicopseweg 134-136 te Hei- en Boeicop). De toegang tot het voorhuis zit bijna altijd in de voorgevel. In een enkel geval

(Kortenhoevendijk 17 te Lexmond, Dorpsweg 27 te Zijderveld en vermoedelijk oorspronkelijk ook Zijderveldselaan 60 te Zijderveld)) is er sprake van een zij-ingang in het lage gedeelte. Bij Dorpsweg 49 in Zijderveld is de voordeur door een negenruitsvenster vervangen. Zijderveldselaan 60 had een eigen toegang tot de opkamer in de korte eindgevel terzijde. Onverlet blijft natuurlijk de toegang tot de woon- of middenkeuken, vaak in een kapelvormige uitbouw in de lange zijgevel, die in veel gevallen, ook bij andere typen boerderijen, aanwezig is. In de eindgevel van het voorhuis zitten vaak kelderlichten en een of meerdere vensters op opkamerniveau en op de zolderverdieping. Door de asymmetrische plaatsing van de vensters is aan de buitenkant te herkennen dat er een schouw zit in de opkamer. Blinde zijgevels ter hoogte van de opkamer komen voor bij boerderijen aan de Hei- en Boeicopseweg 134-136 te Heien Boeicop en de Kortenhoevendijk 6 en 17 te Lexmond.

Hoewel het voorhuis van de L-vormige boerderij altijd een zolderverdieping heeft, is dit niet steeds door vensters in de voorgevel zichtbaar (Lakerveld 138 en 142). De zoldervensters zijn vrijwel steeds van bescheiden afmetingen, waarboven de daklijn niet of een weinig opgolft. Bij de boerderij aan de Hei- en Boeicopseweg 57-59 te Hei- en Boeicop is bij een vroeg 20ste-eeuwse verbouwing de 17de-eeuwse trapgevel aan de voorgevel opnieuw opgetrokken. Een dergelijke markante behandeling van de voorgevel vormt echter een uitzondering in de Vijfheerenlanden.

Het bedrijfsgedeelte

Bij de L-vormige boerderij wijkt het bedrijfsgedeelte niet af van dat van de ‘gewone’ voerdeelboerderij. De aangetroffen indeling is die met de brede middendeel en smalle zijbeuken, waar het grootvee gestald wordt.

De boerderij met dwarsgeplaatst voorhuis

De boerderij met een dwars voor het bedrijfsgedeelte geplaatst voorhuis, waarin zich het woongedeelte bevindt en waarvan de beide zijden even hoog zijn opgetrokken, wordt, naar de richting van de daknokken van woon- en bedrijfsgedeelte ook wel T-boerderij genoemd.

Verspreiding

Het blijkt dat de boerderij met dwars voorhuis in de Vijfheerenlanden voorkomt op de middelhoge en hoge rivierkleigronden. De grootste concentratie bevindt zich langs de rivier de Linge in de bebouwing van Oosterwijk, Kedichem, en Spijk. De dorpsbebouwing langs de Voorstraat in Asperen en langs de Dorpsstraat in Schoonrewoerd bestaat in feite uit een reeks van T-boerderijen. Voorts komt het type voor langs de Diefdijk, en in tamelijk grote getale langs de Lekdijk tussen Everdingen, Hagestein en Vianen en bij Achthoven. Meer naar binnen toe zijn zij te vinden aan het Hoogeind en Middelkoop, het Recht van Terleede aan de kant van Leerbroek, Weverwijk en aan het uiteinde van Nieuwland. Dit laatste is geen rivier-

kleigebied, maar hooggelegen, oud bouwland.
Zij zijn gemengde bedrijven, waar naast veeteelt, ook enige akkerbouw en fruitteelt plaats vindt.

Ontstaan

De boerderij met dwars geplaatst voorhuis is een ontwikkeling uit de hallehuisboerderij op rechthoekige platttegrond. Ter verkrijging van meer ruimte werd het woongedeelte aanvankelijk naar één zijde uitgebreid, hetzij door het optrekken van de muren, zodat men nog binnen de plattegrond bleef, hetzij door een daadwerkelijk uitbreiding naar een kant, zodat er een L-vormige plattegrond ontstond. Dezelfde ontwikkeling vond aan de andere zijde plaats, waarmee de T-boerderij haar grondvorm had gekregen.
Het type komt met name voor in het Utrechts en Gelders rivierengebied en loopt langs de river de IJssel door tot aan Zwolle.
Een T-boerderij op rechthoekig grondvlak wordt Stichts T-huis genoemd. Een T-boerderij waarvan de muren van het dwarshuis uitsteken buiten de muren van het achterhuis en waarvan de plattegrond derhalve zuiver T-vormig is, noemt men een Gelders T-huis. De benamingen zijn ontleend aan het gebied waar de beide varianten het meest voorkomen. In de Vijfheerenlanden zijn beide vormen aanwezig (Hekker, 1957, 251, 252).

Ouderdom

Vanaf de 17de eeuw zijn boerderijen van dit type in de Vijfheerenlanden gebouwd. De boerderij ‘Essensteyn’, Lekdijk 5-7 te Everdingen, is een statig voorbeeld. Het woongedeelte heeft een volwaardige verdieping en een omlopend schilddak met dakkapellen. Het jongere bedrijfsgedeelte is in de jaren zestig echter afgebroken, zodat de boerderij niet meer als zodanig herkenbaar is. De boerderij ‘Rustenburg’ aan de Lekdijk 15-17 te Everdingen is eveneens een voornaam opgezette boerderij met een verdieping. Het woongedeelte dateert uit de vroege en midden 17de eeuw en het bedrijfsgedeelte uit de 18de eeuw. Het voorhuis was niet in een midden- en twee zijbeuken verdeeld, maar bestond aanvankelijk uit twee, vrijwel gelijkwaardige vertrekken in het voorhuis en de middenkeuken. Pas in de 18de eeuw is hier een middengang afgescheiden. Ook bij Hoogeind 17 te Leerdam, volgens de jaartalankers daterend uit 1631, is eerst later een gang afgescheiden. Langs de Zuider Lingedijk in Spijk staan verscheidene T-boerderijen uit de 18de eeuw; één daarvan (Zuider Lingedijk 89) is door een jaartal aan de voorgevel gedateerd ‘1760’.
Het grootste deel van de boerderijen is echter in de loop van de 19de eeuw gebouwd, met een doorloop in de 20ste (boerderij ‘Gravinne-hoeve’, Lingedijk 5-7 te Kedichem, 1922). Verscheidene zijn door gevelstenen, waarop de eerste steenlegging vermeld staat, precies gedateerd.
Over het algemeen blijken bij de oudere boerderijen de bedrijfsgedeelten in de 19de eeuw vernieuwd te zijn, zoals dat ook het geval is bij de overige boerderijen in de Vijfheerenlanden.

Beschrijving type

In de Vijfheerenlanden komen twee varianten van de boerderij met dwarsgeplaatst voorhuis voor, namelijk die

■ Boerderij op T-vormige plattegrond aan De Laak 33, Lexmond, opname 1977

waarbij de dwarsbalk van de T uitsteekt ten opzichte van het erachter liggende bedrijfsgedeelte en die waarbij het dwarshuis niet uitsteekt, maar tesamen met het bedrijfsgedeelte op een rechthoekige plattegrond staat. Het dwarshuis ligt onder een zadel-, wolf-, of schilddak, danwel een combinatie van dakvormen (Spijk). Het dak van het bedrijfsgedeelte is doorgaans even hoog als dat van het dwarshuis en loopt daarop aan. Soms, met name in Asperen, steekt het met een puntgevel of een afgewolfd eind boven het dwarshuis uit en vormt zo een apart te onderscheiden bouwlichaam. In dit geval heeft de brandmuur de hoogte van de achtergevel van het dwarshuis, loopt dus niet meer tot in de nok, met gevolg dat de schouwboezem minder hoog wordt (Minstraat 1 te Asperen).

Vrijwel alle boerderijen met een dwarsgeplaatst voorhuis zijn als zodanig gebouwd, zij het dat bij nadere bestudering een oudere, rechthoekige, fase aanwezig blijkt te kunnen zijn (Zuider Lingedijk 89 te Spijk).

Voorhuis

Het verdiepingloze dwarshuis met zadel- of wolfdak, gedekt met riet en jongere exemplaren met (blauwe) pannen, is verreweg in de meerderheid.

Een variant, die aan de Zuider Lingedijk (bijvoorbeeld de nrs. 79 en 131-133) in Spijk is te vinden, is het dwarshuis tussen wolfeind en tuitgevel. Het dwarshuis met verdieping komt voor onder zadeldak en schilddak. Fraaie exemplaren van dit laatste type zijn de boerderijen aan de Lekdijk 5-7 en 15-17 te Everdingen, Dorpsstraat 55 te Schoonrewoerd en Kortenhoevenseweg 41-43 te Lexmond. De voorgevel is lang niet altijd symmetrisch ingedeeld. Bij de jongere boerderijen, gebouwd na het midden van de 19de eeuw, komt een symmetrische indeling met de deur in het midden tussen de vensters vaker voor.

Het verdwijnen van de toegang in de voorgevel naar de zijgevel, waarachter een dwarse achtergang, komt niet vaak voor (Oosterwijk, Lingedijk 199). Wel is de combinatie van voordeur en minder belangrijke zijdeur, waarachter een hoofdgang, respectievelijk dwarsgang bij 19de-eeuwse boerderijen aangetroffen. Een goed voorbeeld, waarbij het statusverschil in de beide gangen aan de deuromlijstingen in het inwendige tot uitdrukking is gebracht toont Dorpsstraat 55 te Schoonrewoerd.

Alle boerderijen zijn onderkelderd, aanvankelijk aan één kant, hetgeen bij oudere exemplaren duidelijk zichtbaar is door de plaatsing van het opkamervenster (Smalzijde 24, Nieuwland; Zuider Lingedijk 39, Spijk; Zijderveldselaan 5, Zijderveld; Dorpsweg 17-19, Leerbroek, Hoogeind 17, Leerdam; Achterstraat 40-42, Asperen), later onder het hele voorhuis (Lingedijk 25 te Kedichem).

■ Boerderij op T-vormige plattegrond met het voorhuis onder schilddak, opname 1967

De versiering van de voorgevel is zeer sober en maar al te vaak afwezig, zoals dat bij de andere typen boerderijen eveneens het geval is. Een uitzondering vormt de boerderij aan de Zuider Lingedijk 89, met een spreuk en de gevelsteen ‘Het wapen van Leiden’.

Werkgedeelte

Achter het dwarshuis kan zich een werkruimte bevinden, die door een tot de nok toe doorlopende brandmuur afgescheiden is van het woongedeelte en door een muur of houten wand van het eigenlijke bedrijfsgedeelte met de stallen en de deel, die valt te vergelijken met de keukentravee van de rechthoekige voerdeelboerderij. Dit deel ligt vrijwel altijd onder één kap met het bedrijfsgedeelte. Een uitzondering hierop vormt de boerderij Lekdijk 15-17 te Everdingen. In het werkgedeelte is de woonkeuken met de grote schouw gesitueerd, in voorkomende gevallen gecombineerd met de spoelkeuken en/of karnruimte (Lingedijk 25 te Kedichem). De karn kan ook voorkomen op de deel. De woonkeuken werd in de zomer als dagverblijf gebruikt. De buitengevel van de woonkeukentravee is in veel gevallen met een kapel uitgebouwd of wordt plat afgedekt. Deze ontwikkeling is overigens niet kenmerkend voor de T-boerderij, aangezien het ook voorkomt bij de overige typen, waarbij woon- en bedrijfsruimten onder één kap liggen, danwel een naar één zijde uitgebouwd voorhuis hebben.

Bedrijfsgedeelte

De meeste T-boerderijen hebben een middenlangsdeel met grote deuren in het midden en kleinere mestdeuren terzijde. Een aantal heeft aan de achtergevel boven de inrijdeuren een overstekende kap, schild of luifel genoemd, waaronder het hooi of het graan droog gelost kon worden, een kenmerk, dat uit de Betuwe afkomstig is.

Een variant op de luifel over de hele breedte van de achtergevel is een hoekuitsnede in de schuur, waarover een schild is aangebracht (Oosterwijk, Heukelum en Spijk).

De indeling van het driebeukige bedrijfsgedeelte, voorzien van ankerbalkgebinten, is gelijk aan die van de andere in de Vijfheerenlanden voorkomende typen boerderijen.

De boerderij met dwarsdeel

Deze groep van boerderijen verschilt uiterlijk maar weinig van de voerdeelboerderij, aangezien zij eveneens op een rechthoekige plattegrond ligt en de indeling van het woon- en werkgedeelte gelijk is. Een uitzondering op deze regel vormen de boerderijen in het zeer laag gelegen Nieuwland, die over het algemeen geen kelders blijken te hebben in verband met de hoge grondwaterstand. Het grote verschil met de voerdeelboerderij zit in de inrichting van het bedrijfsgedeelte, waarbij een zogenoemd dwarsdeel is aangebracht in plaats van een middenlangsdeel, hetgeen aan de buitenkant zichtbaar kan zijn door de plaatsing van de deeldeuren in de lange zijgevel. Tegen de achtergevel en de andere zijgevel zijn de stallen ingericht. De balken liggen meestal laag bij de dwarsdeelboerderij. Het hooi werd hier opgeslagen. Vaak valt de toepassing van een dekbalkgebint in plaats van een ankerbalkgebint in het bedrijfsgedeelte samen met het dwarsdeeltype (Brouns, 33; Hekker, 1986, 171).

Verspreiding

De dwarsdeelboerderij komt in grote getale voor in het gebied dat tegen de Alblasserwaard ligt, met name langs de Geer, de Bree- en de Smalzijde in Nieuwland, en verder naar het oosten aan de Weverswijksedijk en het Recht van Terleede in Leerbroek, via Loosdorp

■ In oorsprong 17de-eeuwse boerderij met een in de 19de eeuw aangebouwde dwarsdeelschuur met kapelvormig uitgebouwde deeldeuren aan de Hei- en Boeicopseweg 80-82 te Hei- en Boeicop, opname 1967

■ Laat 19de-eeuwse boerderij met dwarsdeel aan Loosdorp 44 te Leerdam, opname 1977

tot aan het Hoogeind (Leerdam) en de Hei- en Boeicopseweg in Hei- en Boeicop.

Ouderdom

Over het algemeen lijkt de dwarsdeelboerderij in dit gebied niet bijzonder oud te zijn. De aangetroffen exemplaren blijken ofwel in de tweede helft van de 19de eeuw te zijn gebouwd (Nieuwland), of de boerderij is in die tijd met een dwarsdeel uitgebreid (Hei- en Boeicopseweg 80-82).

Beschrijving type

Wanneer het voorhuis buiten beschouwing gelaten wordt - dit is, zoals gezegd niet wezenlijk anders dan bij de voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond - valt op te merken dat het bedrijfsgedeelte in zijn algemeenheid in steen is opgetrokken, met de variant dat het bovendeel van hout kan zijn (Smalzijde 12, Nieuwland). Ook

in Nieuwland komen bij boerderijen haaks aangebouwde schuren voor, waarvan de wanden wel uit houten delen zijn samengesteld (Smalzijde 3 en 5).

Ter plaatse van de hoge deuren is de dakrand opgewipt (Middelkoop 28, Leerbroek) of van een kapelvormige uitbouw voorzien (Geer 2, Niewland, Weverwijksedijk 3-4 te Leerbroek, Hei- en Boeicopseweg 80-82 te Hei- en Boeicop), een verschijnsel dat bij de jongere, na het midden van de 19de eeuw gebouwde boerderijen niet of nauwelijks meer voorkomt, omdat de zijmuren dan hoog genoeg zijn om de deeldeuren te kunnen bevatten.

Ongelijk aan de boerderijen in de Alblasserwaard, waar het dak ter hoogte van de schuur in verband met de hooiopslag op de zolder hoog kan opgolven, loopt de daknok van de Vijfheerenlandse dwarsdeelboerderij in één rechte lijn door over woon- en bedrijfsgedeelte. De enige uitzondering vormt Geer 2 in Nieuwland, die een zuivere vertegenwoordigster is van het Alblasserwaardse type met de ‘hoge rug’ (Hekker, 1986, 172).

In het inwendige valt de geringe hoogte op in vergelijking met boerderijen met een brede middenlangsdeel. De veestallen zijn ondergebracht in een van de zijbeuken en langs de achtergevel. Het gedeelte waar de mid-

dendeel en dwarsdeel elkaar kruisen kan gebruikt worden voor tas of dorsen. Bij Smalzijde 12 in Nieuwland, waar de gebintconstructie overigens een ankerbalkgebint is, was hier een ten opzichte van de begane grond iets verdiepte kaaskelder ingericht. De zolder bij de dwarsdeelboerderij wordt voor hooiopslag gebruikt. Bij die boerderijen ontbreken dan ook de hooibergen op het erf.

In de achtergevel van de dwarsdeelboerderij zitten geen deeldeuren, maar mestluiken. Van hieruit kon de mest direct geschept worden op de achter de boerderij liggende mestvaalt. Bij onder andere Geer 37-38 en Smalzijde 3, beide in Nieuwland is dit zeer illustratief. In het geval van Smalzijde 3 is de dwarsdeelschuur met de mestluiken in de achtergevel echter haaks aan de boerderij gebouwd. Bij nadere inspectie blijkt de schuur met dekbalkgebinten een waterstal te bevatten, die twee meter boven het maaiveld ligt. De eronder liggende ruimte dient als kelder. Het enorme niveauverschil is vooral aan de achterkant, waar de mestvaalt ligt, goed te zien.

Hierboven is al kort een ander gebruik dan opslag- of tasruimte van de zolder aangegeven: bij waternoden kon deze namelijk tevens als noodstal gebruikt worden (Brouns, 51; Verhagen, 100 ev). De balklaag, die bij voorkeur van muur tot muur liep en de daarop liggende vloer waren daartoe extra zwaar van uitvoering. Het vee stond als op een normale stal tussen stokken die boven tegen de rijgboom steunden en beneden in de (houten) knieboom gestoken werden. De toegang tot een dergelijke waterzolder was ofwel van buitenaf via een loopplank (Smalzijde 12) ofwel van binnenuit, via een beweegbare brug, die kon worden neergelaten (Weverwijksedijk 31, Leerbroek).

Boerenerven

Literatuur

■ Hazeu Cz. J., De Onderwijzende Landman, Amsterdam 1820, 23-24; Hürzlein, B., ‘Die Renaissance des Bauerngartens’, Garten + Landschaft, 85-10, 23-28; Bijhouwer, J.T.P., Nederlandsche boerenerven, Amsterdam 1943

Algemeen

Met de boerderij verbonden en deel uitmakend van het boerenbedrijf is het erf waar zij op staat. Onder het begrip ‘erf’ wordt het stuk grond verstaan met sier- en moestuin én bedrijfsterrein, dat direct bij de boerderij hoort. Kenmerkend voor de oudere boerenerven op de rivierklei tussen de grote rivieren is de hoge ligging op een terp, die vaak meters boven de omgeving kan uitsteken in verband met de wateroverlast in deze gebieden. In de Vijfheerenlanden is zulks duidelijk te zien in bijvoorbeeld Lakerveld, Weverwijk, enkele erven in Hei- en Boeicop, Zijderveld, Overheicop en Hoogeind.

Inrichting

De indeling van het boerenerf in de Vijfheerenlanden is overzichtelijk en doelmatig: achter de boerderij bevinden zich bedrijfsruimtes als schuren, stallen voor vee en wagens en een hooiberg of hooischuur, alsmede de mesthoop. Terzijde, aan de sloot, kan een boenhokje of een boenstoep voorkomen en ligt het bleekveld. Bij vrijwel iedere boerderij, doorgaans aan de voorkant bij de weg, is een moes- en groente/ kruidentuin en een siertuin te vinden, meestal naast elkaar gelegen of in elkaar overgaand. De tuin wordt van de rest van het erf afgebakend door hetzij een meidoornhaag of ligusterheg, hetzij door een hekwerk, of een combinatie van beide. Het erf wordt van de naastliggende percelen gescheiden door een sloot en een omheining, die vroeger bestond uit gevlochten wilgentakken, horden genaamd. De horden zijn in de Vijfheerenlanden vrijwel overal verdwenen.

Een restant werd nog aangetroffen bij Nieuwland, Geer 37/38. Houten en gietijzeren hekken, heggen en/of sloten vormen thans de omheiningen, terwijl er als bescherming tegen de wind en de zon een erfbeplanting met singels van populieren of iepen aangebracht kan zijn. De pal voor het woongedeelte staande leibomen vervullen eenzelfde functie.

Langs de slootkant zijn beschoeiïngen aangebracht van houten planken, van baksteen opgemetseld, van dakpannen samengesteld, maar meestentijds toch van beton. Een zeer fraai voorbeeld van een beschoeiïng in dakpannen, rechtop naast en boven elkaar gerangschikt en waarschijnlijk afgekomen van een dak dat vernieuwd werd, is te vinden aan de Hei- en Boeicopseweg 30 in Hei- en Boeicop, en in Zijderveld aan de Zijderveldselaan 66, 80-82 en 84.

Schuren

Wateroverlast was een steeds terugkerend gegeven in dit gebied, dat laag lag en vrijwel jaarlijks onderhevig was aan overstromingen, doordat hetzij het water niet goed kon afvloeien, hetzij de rivierdijken doorbraken. In de boerderijen waren in een zeer laaggelegen dorp als bijvoorbeeld Nieuwland voorzieningen getroffen in de vorm van waterzolders en hooi-opslag op de verdieping van het bedrijfsgedeelte. Losse schuren die hoger gelegen waren en daarmee bestand waren tegen overstromingen en waar het vee veiliggesteld kon worden, vindt men in het hele gebied. Een opmerkelijke vrijstaande houten schuur met een waterzolder staat aan het Recht van Terleede 2, te Leerbroek. De meeste zijn echter, in verband met modernisering van de bedrijfsvoering en het terugdringen van het overstromingsgevaar, geheel of gedeeltelijk verwijderd. Zij zijn bovendien niet altijd gemakkelijk te herkennen. Aan de Zijderveldselaan in Zijderveld staan dergelijke vloed- of waterschuren achter de boerderijen nr. 80-82, 58 en 32. Ook in Hei- en Boeicop komen ze voor: daar liggen ze met de boerderij op een ten opzichte van het omringende land hoger gelegen terp.

■ Houten vloedschuur bij Recht van Terleede 2-4 te Leerbroek, opname 1974

Hooibergen

Het hooi werd op het erf opgeslagen in hooi- en/of kapbergen, naast of achter de boerderij gelegen, zo dicht mogelijk bij de stallen.

Een situering aan de weg (Geer 43, Nieuwland) is uitzonderlijk. Dit werd, in verband met de mogelijkheid tot brandstichting, vrijwel nooit gedaan.

Ook het ongedorste koren werd wel in een kapberg op het erf opgelagen, soms in combinatie met het hooi.

Veel hooibergen hebben plaats moeten maken voor half open tasschuren, voor ingekuild gras, overdekt met landbouwplastic, of voor krachtvoer, waar de torensilo's naast de stallen van getuigen.

De hooibergen kunnen grofweg in twee typen worden verdeeld: die waar het hooi op de grond getast wordt (hooi- of stelbergen) en hooibergen met een onderbouw van hout of steen, danwel een combinatie van beide, waar het hooi op de verdieping wordt opgeslagen. De ruimte op de begane grond wordt als stal, karnmolen of schuur gebruikt. De hooibergen met een onderbouw van steen of hout wordt schuur- of kapberg genoemd. De hoge ligging van het hooi was in een land dat regelmatig overstroomde in winter en zomer, geen overbodige luxe.

Schuur- en hooibergen hebben in de Vijfheerenlanden drie, vier, vijf of zes staken of roeden. Hooibergen met drie en zes staken komen weinig voor. Bij Hei- en Boeicopseweg 143 is er een met drie roeden en een

■ Houten schuurberg met eiken roeden bij Diefdijk 3 te Zijderveld, opname 1988

stenen onderbouw aangetroffen. Zesroedige schuurbergen staan aan de Hei- en Boeicopseweg 15 en Weverswijksedijk 6A te Leerbroek. Het meest gangbare bij oudere hooibergen is vijf staken, doorgaans van eiken en bij jongere exemplaren uit de 20ste eeuw vier metalen of betonnen staken.

Vijfzijdige stenen schuurbergen zijn bijvoorbeeld te vinden aan de Heien Boeicopseweg 145, 152, 131 (deels hout en steen) Overboeicop 52, Schoonrewoerd, ook deels hout en steen (roeden afgezaagd) Geer 43, Nieuwland (U-ijzers) en Diefdijk 3 te Zijderveld.

Een voorbeeld van een vijfroedige hooiberg van het grondtastype is te vermelden bij de boerderij aan de Lingedijk 13, Kedichem. Zijderveld heeft nog enkele oude hooibergen met vier eiken staken langs de Zijderveldse laan (nr. 66); in Schoonrewoerd staan exemplaren langs de Kerkweg en de Diefdijk.

Een fraaie houten vierstakige schuurberg met aanbouw onder lessenaarsdak, belegd met dakpannen staat aan de Diefdijk 25 te Leerdam. Veel hooibergen zijn echter afgebroken. De oorzaken hiervoor zijn onder andere dat de hooitas ofwel binnen in de stal gebracht werd toen daar niet meer gedorst werd en de open zolder gedicht kon worden, zodat er hooi opgetast kon worden (Kedichem, Lingedijk 25), ofwel dat er minder ruimte nodig was omdat het hooi, in balen geperst, bewaard werd in aan één zijde open schuren, danwel vervangen werd door krachtvoer

■ Bakhuisje bij Lekdijk 15-17 te Everdingen, opname 1987

en kuilgras. Hoewel het algemeen als ‘frisser’ werd ervaren het hooi in de berg buiten op te slaan, ging men voor het gemak tot opslag in de schuur over.

In Loosdorp wordt het hooi in stenen schuren met houten beplanking opgeslagen. Ook in Lakerveld zijn de hooibergen grotendeels verdwenen. Daar zijn achter de boerderijen grote, meest donker geschilderde of geteerde schuren met mansardekappen geplaatst voor de hooiopslag. Bij de boerderijen langs de Linge in Oosterwijk en Kedichem wordt thans eveneens het hooi in schuren opgeslagen.

Langs het Hoogeind zijn helemaal geen hooibergen meer te vinden. In Nieuwland zijn weinig tot geen hooibergen geweest: de opslag was en is in de stal of een grote schuur, op de ‘balken’ maar ook op de grond, een gegeven dat meer naar het westen in de Alblasserwaard algemeen wordt. In de dorpen Nieuwland en Leerbroek is deze ‘grondtasvariant’ binnen het bedrijfsgedeelte van de boerderij in enkele gevallen aangetroffen.

Overige gebouwen

Bij bijna alle boerderijen is een wagenschuur aanwezig (geweest). Soms staat er ook nog een afzonderlijke schuur voor jongvee of paarden, danwel varkens. De grotere schuren hebben een indeling als het bedrijfsgedeelte aan de boerderij met midden- en zijbeuken en ankerbalkgebinten (Lekdijk 15, Everdingen, Diefdijk 45, Leerdam).

Kleine opstalletjes als boenhokjes en -stoepen kan men hier en daar nog aantreffen langs de sloten naast of voor de boerderijen (Zijderveldselaan 58, boekhokje langs sloot, 66 idem, ook boenstoep), maar ze verdwijnen in een snel tempo.

Beschrijving schuurberg aan de Diefdijk 3 te Zijderveld

Aan de westzijde van de Diefdijk ligt, naast de boerderij, een vijfroedige schuurberg met aanbouw onder lessenaarsdak aan de noordwestzijde. De schuurberg is opgebouwd uit voornamelijk secundair verwerkte grenen en eiken onderdelen. De wanden bestaan tot ongeveer 35

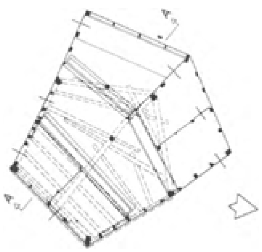

PLATTEGROND

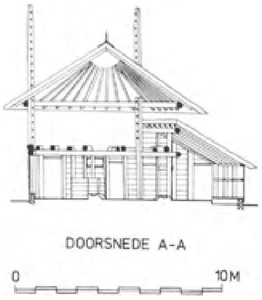

■ Zijderveld, Diefdijk 3
- Schuurberg naast boerderij, plattegrond en doorsnede.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.M. van Es, 1988

cm boven het maaiveld uit metselwerk van secundair verwerkte rode baksteen van verschillende formaten. Hierop staan houten stijlen waartegen gepotdekselde delen zijn aangebracht. De wanden van de aanbouw bestaan voor een gedeelte uit verticaal geplaatste delen, die met messing en groef in elkaar sluiten. De kap van de berg is beweegbaar en kan worden vastgezet met pennen door de gaten in de roeden. De kappen van berg en aanbouw zijn met riet gedekt.

De ouderdom van een dergelijke traditionele constructie is niet gemakkelijk te bepalen. De berg staat niet op de kadastrale minuut van omstreeks 1830 aangegeven, maar zal nog wel uit de 19de eeuw kunnen dateren.

De hoofdconstructie bestaat uit vijf eikehouten roeden of staken. Op de hiertussen geplaatste wanden van de schuur liggen randbalken, die met ijzeren banden aan de roeden bevestigd zijn. Op deze randbalken liggen de balken en slieten die het erboven opgetaste hooi dragen. Deze balken worden halverwege de overspanning extra ondersteund door een later aangebrachte onderslagbalk.

Schuur en aanbouw zijn oorspronkelijk als vee- en paardestal ingericht en hebben deze functie behouden, hoewel de oorspronkelijke indeling iets gewijzigd is. Twee gecementeerde voerbakken in de schuur; de aanbouw bevat thans een paardestal met ruif.

Siertuinen

Met het woord 'tuin' of 'tuun' werd een door vlechtwerk omheinde ruimte aangeduid. Een boerentuin is altijd, overeenkomstig deze oude betekenis, van een omheining voorzien, oorspronkelijk bedoeld ter wering van dieren.

De omheining bestond en bestaat uit een heg of hekwerk. De tuin is toegankelijk via een houten of ijzeren hekje.

De boerin was verantwoordelijk voor het beheer van de tuin. Door de aard van haar werkzaamheden op het boerenbedrijf schoot er weinig tijd voor de tuin over. Deze diende derhalve gemakkelijk toegankelijk te zijn en onderhoudsarm. De traditionele, geometrische indeling, met ofwel elkaar loodrecht kruisende paden, ofwel bloembedden in de vorm van een cirkel, vierkant, driehoek of andere meetkundige

■ Boerentuin voor Dorpsweg 49 te Zijderveld, opname 1986

vorm, omgeven door een lage palmheg, reeds in de Middeleeuwen toegepast, is in de aanleg van de boerensiertuin bewaard en heeft daarmee haar nut bewezen.

De vorm en de plaats van de tuin wordt door de afmetingen van het beschikbare terrein bepaald. In het algemeen kan gezegd worden, dat de breedte van het bloemperk gelijk moet zijn aan de voorgevel van het gebouw waar het voor ligt. Als men voor het huis staat moet men met één oogopslag het gehele bloemperk en de verdelingen kunnen overzien. De aan de voorkant van het erf gelegen tuin is bewust op de weg gericht en vervult door de ‘binnen de perken gehouden’ indeling en kleurige invulling van de vakken een representatieve functie.

De boerensiertuin is zeer waarschijnlijk voortgekomen uit de moestuin. De nuttige opbrengst die van een bij een boerderij horende tuin dient te komen, ligt in de aard van de planten, de kruiden en de groenten, geplaatst binnen de geometrische patronen van de perken. Met de opkomst van sierplanten in de perken worden de kruiden en de groenten niet geweerd: vandaar de combinatie van sier- en moestuin, die vrijwel overal aangetroffen wordt.

Eenvoud, representatie en functionaliteit zijn de kenmerken van een boeren siertuin.

Hoe oud dergelijke tuinen zijn, is tamelijk moeilijk te achterhalen. In een publicatie uit 1820 over ‘de onderwijzende landman’, wordt over de tuin bij de boerderij gezegd, dat hij bestaat uit een bloemperk, geknipte palm, platte linden (leilin-

den) aan de wallen en dat de paden soms met schelpen zijn belegd.

Voor zover bekend zijn er geen oude afbeeldingen van dergelijke siertuinen in de Vijfheerenlanden voorhanden.

In ieder geval kan gesteld worden dat de formele siertuin in de 19e eeuw en wellicht ook al in de 18e eeuw voorkomt bij boerderijen.

Op de boerenerven in het rivierkleigebied en het rivierklei-/veengebied van de Vijfheerenlanden liggen de siertuinen voor of terzijde van het woongedeelte van de boerderij. De tuintjes bestaan uit één of meerdere door palmheggetjes omzoomde bloembedden, vrijwel altijd geometrisch van vorm, waarin bontgekleurde bloemen als lakrode salvia's, bolbegonia's, geraniums, duizendschoon, leeuwebekken, balsamien, dahlia's en floxen prijken. Tussen de bloembedden ligt wit grind gestrooid. De siertuin wordt vaak gecombineerd met een strook moestuin, door een palmheg gescheiden van elkaar, waarin verschillende kruiden, wat groente, bessen, en indien de grond zich daartoe leent, vruchtbomen te vinden zijn voor eigen gebruik.

De zware meidoorn- of beukenhagen met bollen op de hoeken die de tuinen omgaven, of een loofkoepel tegenover het huis zijn meestal maar gedeeltelijk nog aanwezig. Loofkoepels werden vrijwel niet meer aangetroffen. Een voorbeeld bevindt zich aan Middelkoop 28. Restanten van de bollen zijn hier en daar ook wel terug te vinden, zij het doorgaans in een verwaarloosde staat. De lage palmheggetjes rond de bloemperken worden eveneens steeds meer geruimd en maken dan in het gunstigste geval plaats voor een met bodembedekkers of met stenen gelegd patroon. Het grind wordt door gras of aarde vervangen, waardoor het kenmerkende karakter van de boerensiertuin verarmd wordt. Toch zijn er in de Vijfheerenlanden heel wat boerentuinen van het bovenstaande type geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. Een groot aantal geometrische tuinen bevindt zich in Overboeicop, overgaand in Hei- en Boeicop, Hoogeind, Lakerveld, Weverwijk, Recht van Terleede en in Nieuwland langs de Leerbroekse vliet. Voorheen bevonden zich langs bijvoorbeeld de Lingedijken te Oosterwijk en Kedichem ook verschillende tuinen, die echter bij de verbreding van de dijk in de loop van de tijd moesten worden geruimd. De meest voorkomende vormen van de perken zijn de cirkel, halve bol, halve maan, vierkant, rechthoek, ruit en ster, ovaal en klaver, die hetzij solitair, hetzij in combinatie met elkaar worden toegepast. Er blijkt een voorkeur te bestaan voor een oneven aantal perken, een, drie, vijf of negen, ofwel in een vierkant, ofwel in een lange rechthoek gelegd, afhankelijk van het beschikbare stuk grond. De strikte geometrie van de perken kan na verloop van tijd door scheef knippen of gedeeltelijk afsterven om vervolgens weer anders of niet meer ingeplant te worden, verstoord zijn, waardoor de oorspronkelijke vorm wel eens moeilijk te achterhalen valt.

De vorm en inrichting van deze boerentuinen lijkt een voortzetting of een laatste uitloper te zijn van de formele Renaissance-tuinkunst, die haar bloeiperiode had in de 16de en begin 17de eeuw. Een wat vrijere vorm van de formele tuinkunst, die ook wel wordt aangeduid met de term barok, waarbij de vormen minder strikt geometrisch zijn, maar de tuin zelf nog wel een as kent en binnen een grote rechthoek ligt, komt eveneens voor in de Vijfheerenlanden. Rococo-tuinen, waarbij de slingerende heggen de vierkanten en cirkels vervangen hebben, waardoor het geheel meer een eenheid en minder een optelsom van vormen is geworden, zijn uiterst zeldzaam.

Tuinen waar de grondprincipes van de Renaissance-tuin, geometrische vormen binnen een vierkant, duidelijk te vinden zijn, bevinden zich onder andere te Everdingen, Graaf Huibertlaan 33-35; Lakerveld 177; Dorpsweg 49 te Zijderveld en Nieuwland, Geer 28. Variaties en uitbreidingen op dit grondprincipe zijn tuinen als Hei- en Boeicopseweg 12 te Hei- en Boeicop; Hoogeinde 24 te Leerdam;

Leerbroekseweg 34 te Leerbroek; Weverwijksedijk 22 te Leerbroek. Een fantasie op het Renaissance-grondprincipe is de tuin aan het Hoogeind 34 te Leerdam.

De grondprincipes van de barokke tuinaanleg, waar de strikte symmetrie van de perken binnen een vierkant wordt losgelaten, maar waar wel sprake is van een middenas en een afperking binnen een rechthoek, bevinden zich in Lakerveld 40; Lekdijk 26 te Achthoven en Kerkweg 3 te Leerbroek.

Als vertaling van de rococo-stijl, waarin slingerende palmheggen binnen een rechthoek liggen, kunnen de siertuinen van Lingedijk 25 te Kedichem en van Weverswijksedijk 10 te Leerbroek beschouwd worden. Bij al deze formele tuintjes is geen sprake van paden binnen het patroon.

Een groot aantal tuinen is niet meer dan een rudiment van een Renaissance-achtige of barokke tuin, hetzij doordat er te weinig ruimte was om een volledige aanleg te realiseren, hetzij omdat zij gedeeltelijk zijn geruimd. De 'rudimentaire' tuinen bestaan uit een of meerdere elementen naast of onder elkaar, die geen duidelijk verband binnen een vierkant of rechthoek vormen. Voorbeelden hiervan zijn: Schoonrewoerd, Overheicop 35; Zijderveld, Zijderveldselaan 5 en 76 en Dorpsweg 33-35; Middelkoop 48a te Leerbroek, in Hei- en Boeicop aan de Hei- en Boeicopseweg de nummers 27, 57, 92, 143.

Tuinaanleggen, waarvan het grondpatroon niet meer te reconstrueren valt, bevinden zich ondermeer bij Loosdorp 36 te Leerdam; Leerbroekseweg 33 te Leerbroek; Hei- en Boeicopseweg 65 te Hei en Boeicop en het Recht van Terleede 28 te Leerdam.

Naast deze zogeheten formele tuinen komen in de Vijfheerenlanden ook 'landschappelijke' siertuinen voor bij de boerderijen, zij het op zeer bescheiden schaal. Geen afgebakende perken met palmheggetjes, maar een slingerpad als scheiding en verbinding tussen verschillende tuincomponenten zijn aan te treffen in Lakerveld 113-115 en Hoogeind 30 te Leerdam. De laatste tuin beschikt over twee fraaie vormsnoeielementen van taxus. Vormsnoei komt ook voor in de voortuin van de boerderij aan de Kortehoevedijk 11 te Lexmond.

■ Voorgevel van de voerdeelboerderij De Laak 24 te Lexmond, opname 1977.

De boerderij op rechthoekige plattegrond

Lexmond, De Laak 24

Boerderij aan de oostzijde van de Laak, iets ten zuiden van de kerk in de bebouwde kom van Lexmond. De situering is scheluw ten opzichte van de weg. Het betreft hier een 18de-eeuwse voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond met een direct van de straat toegankelijk driebeukig voorhuis met schouw en een kort bedrijfsgedeelte met middenkeuken, waarin zich eveneens een schouw bevond. De boerderij ligt onder een rieten wolfdak, dient thans als opslagplaats van

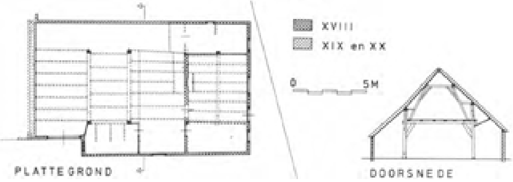

■ Lexmond, de Laak 24
- Boerderij, plattegrond en dwarsdoorsnede
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1986

de naastliggende hoeve nr. 26 en is voor dat doel naar achteren uitgebreid.
Van enige interessante erfbebouwing of -beplanting is geen sprake meer.

Van de oorspronkelijke 18de-eeuwse boerderij zijn nog aanwezig: het metselwerk van voor-, linkerzij-, en rechterzijgevel (gedeeltelijk), de brandmuur tussen voor- en achterhuis, de plaats van de voordeur, de toegang naar de linkervoorkamer vanuit de middenkeuken, de balklaag van het voorhuis, de linkergebintstijl in de stal van het eerste gebint, en de vloer van de kaaskamer.
In de 19de eeuw werd in de rechterzijgevel ter hoogte van de middenkeuken een venster gemaakt, waardoor de gebinten aan die kant werden verhoogd en de dakvoet werd opgelicht.

De gevels van de boerderij zijn opgetrokken uit paars/rode baksteen 22,8 × 11 × 5,4, cm, 10 lagen = 59 cm. Het voorhuis is voorzien van een zwarte plint en een witte pleisterlaag. Vernieuwingen en uitbreidingen aan rechterzij- en achtergevel zijn in betonsteen uitgevoerd.

In de voorgevel van links naar rechts een zesruitsschuifraam, een deur met gedeeld bovenlicht, een twaalfruitsschuifraam met luik en een zesruitsschuifraam. Op de verdieping bevindt zich een schuifraam. Staafankers.

De rechterzijgevel is eveneens gepleisterd en voorzien van een zwarte plint. Het muurwerk van het bedrijfsgedeelte is in de 20ste eeuw in betonsteen vernieuwd.

In de gedeeltelijk gepleisterde linkerzijgevel, die tegen het einde naar binnen inspringt, bevindt zich een door de dakvoet heenschietend venster, een kozijn in de haakse gevel van de insprong, waarachter zich de kaaskamer bevond en hoge schuurdeuren. De achtergevel is bij de 20ste eeuwse uitbreiding naar achteren aan de binnenzijde door een betonstenen muur vervangen.

De boerderij wordt door in het voorhuis doorlopende ankerbalkgebinten in vijf vakken verdeeld, met dien verstande dat het voorhuis twee kleinere vakken inneemt en het keuken/stalgedeelte tesamen drie. De boerderij is niet onderkelderd.

Het driebeukige voorhuis bestaat uit een groot, direct vanaf de straat toegankelijk woonvertrek met schouw en samengestelde balklaag en twee kleine zijkamers. Op de voorzolder, toegankelijk via een trap vanuit de middenkeuken in het bedrijfsgedeelte, waren twee bedsteden afgetimmerd.

Via een (thans gedeeltelijk doorgebroken) brandmuur was het voorhuis van het bedrijfsgedeelte gescheiden. Tegen de muur stond een schouw. De thans in open verbinding met de stal staande, maar vroeger daarvan door een houten schot gescheiden middenkeuken heeft een enkelvoudige balklaag, waarop sporen van dodekopbeschildering.

Een gedeelte van de linkerzijbeuk was, tot de insprong, ingericht als kaaskamer. Rode plavuizen op de vloer getuigen nog van die functie.

Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 143

Ligging en type

Aan de zuidzijde van de Hei- en Boeicopseweg, in de polder Neder-Heicop ligt de onderhavige boerderij, op een huisterp, ten westen van de dorpskern. Zij ligt haaks ten opzichte van de

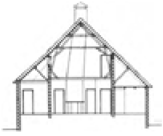

DOORSNEDE A-A

DOORSNEDE B-B

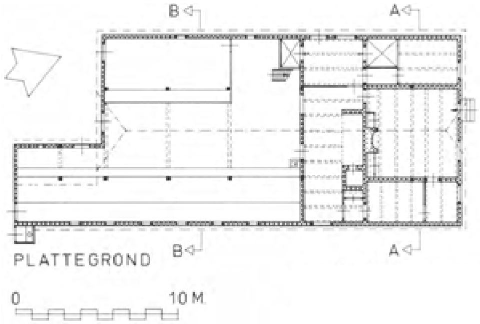

■ Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 143
- Boerderij, plattegrond en twee doorsneden
Schaal 1:300. Tekening uit archief RDMZ (1974, gesigneerd H.S.), bewerkt door J. Jehee, 1987

weg. De boerderij ligt op een rechthoekige plattegrond, met een kleine uitbouw aan de achterzijde, onder een met riet gedekt en aan voor- en achterzijde afgewolfd zadeldak. Het dak van voorhuis en middenkeuken is iets opgelicht ten opzichte van dat van het bedrijfsgedeelte. De aanwezigheid van een kelder kon niet worden geconstateerd.

Met haar driebeukig voor- en achterhuis met schouw en de brede middendeel met voergoten en de smalle zijbeuken in het bedrijfsgedeelte behoort de boerderij tot de grondvorm van het voerdeeltype van de hallehuisgroep.

Op het erf bevinden zich aan de rechterkant een houten schuur en aan de achterzijde een hooiberg met grondtas.

Materiaalgebruik en constructie

De boerderij is opgetrokken uit rode baksteen. De constructie bestaat uit vijf grenen ankerbalkgebinten. De rechterstijl is aanmerkelijk hoger opgetrokken dan de linker. In het aan de linkerzijde smaller toelopend achtergedeelte zit een klein gebint, waarvan de rechterstijl in de muur zit. Het gebint in de scheidingsmuur tussen middenkeuken en stal heeft nooit korbelen gehad, hetgeen erop wijst, dat deze scheidingswand steeds van steen is

■ Voorgevel van Hei- en Boeicopseweg 143 te Hei- en Boeicop, opname 1987

geweest. Van het gebint in het voorhuis zijn de stijlen op de voorzolder te zien. In plaats van korbelen zijn hier schoren toegepast op de trekbalk, zodat zij in het woongedeelte uit het zicht waren. Zij zijn van voor naar achteren gemerkt met gehakte rechte (/) en ronde (0) telmerken. Vanaf het vierde gebint zijn ze waargenomen. De afstand der gebintstijlen bedraagt 3,50 m, de middenbeuk is 5,20 m breed en de zijbeuken links 2,50 m en rechts 2,80 m.

Het dak van het voorhuis is verhoogd, hetgeen tot stand is gekomen door een opvulling tussen de oude en nieuwe gebintplaat.

Bouwgeschiedenis

Gezien de aangetroffen bouwsporen als metselwerk, deuren en tegels zal de boerderij uit omstreeks 1780 dateren. In de 19de eeuw is het dak van het voorhuis en de keukentravee aan beide zijden opgelicht en het muurwerk van het stalgedeelte is in steen vernieuwd. In de loop van de 19de eeuw is aan het bedrijfsgedeelte een houten uitbouw gezet. Tegen het einde van de 19de eeuw is de linkerzijgevel vernieuwd en de achteruitbouw versteend. In het interieur is de stookplaats in het voorhuis gewijzigd en is er een kleinere schouw voorgezet. Het is mogelijk dat de toegang tot de linkerzijkamer is veranderd en dat een daaronder aanwezige kelder is dichtgegooid. Sporen hiervan zijn echter niet aangetroffen.

De boerderij komt voor op de kadastrale minuut van omstreeks 1830, evenals de schuur ter rechterzijde.

Exterieur

De voorgevel is opgetrokken uit rode baksteen met een zwart-wit geschilderde plint, is van vlechtingen voorzien en eindigt tegen een klein wolfeind. De indeling van links naar rechts is als volgt: een twintigruitsschuifraam met luiken, een wat groter twintigruitsschuifraam met luiken, dat getuige sporen in het metselwerk, even hoog was als de voordeur, een voordeur met hoge stoep en bovenlicht en aan de rechterkant een twintigruitsschuifraam met luiken. Op de verdieping bevindt zich eveneens een schuifraam. Het metselwerk in de top verschilt een fractie van dat van de rest van de voorgevel en de plaats van oude vlechtingen is nog vaag zichtbaar, hetgeen aanduidt dat de gevel is verhoogd, een gegeven, dat in het inwendige duidelijker zichtbaar is aan de constructie.

Rechte en gebogen muurankers. Het rechtergevelgedeelte van voorhuis en middenkeuken is hoger opgetrokken dan dat van de stal. Ter hoogte van de middenkeuken bevindt zich een venster met luiken en een deur met gedeeld bovenlicht. Het metselwerk van dit deel van de gevel is minder oud dan dat van de stalgevel. Ter hoogte van de brandmuur is een naad in het metselwerk zichtbaar. De stalgevel staat op een zwart geschilderde, gecementeerde plint en heeft twee raampjes met luiken en muurankers.

De linkerzijgevel is voor een deel aan het oog onttrokken, doordat het buurpand er tegenaan gebouwd is. Ter hoogte van de middenkeuken bevindt zich een raam met luik, dat, evenals het omringend metselwerk, recent is vernieuwd. De stalgevel heeft een stroomlaag onder de dakrand en is voorzien van openingen met luiken en kleine stallichten. Het metselwerk is wat jonger dan dat van de rechterzijgevel.

De achtergevel is opgetrokken uit rode baksteen en eindigt tegen een wolfdak met stroomlaag. Rechts tegen de achtergevel bevindt zich een uitbouw met stal. De indeling van de achtergevel is van links naar rechts een mestdeur, een smalle deeldeur, waarboven een hooiluik. Dan volgt de uitbouw die een asymmetrische top heeft, waarvan het metselwerk is vernieuwd. De uitbouw was vroeger van hout. De aanwezigheid van een gedeelte van een stijl wijst hierop. De linkerzijgevel van de uitbouw heeft een deur en twee stalraampjes, in de achterzijde zitten twee gietijzeren raampjes en een deur, alsmede een privaat.

Interieur

Het voorhuis is twee traveeën diep, is in drie beuken verdeeld en bestaat uit een middenkamer met schouw en twee zijkamers. De middenkamer heeft een zware enkelvoudige balklaag, waarvan de middelste verbonden is met de stijlen van het ankerbalkgebint, evenwijdig aan de voorgevel. Deze kamer is direct via de voordeur toegankelijk, die voorzien is van 18de-eeuws slotgehengen. Het bovenlicht is aan de binnenkant door twee luiken af te sluiten. Tegen de brandmuur bevindt zich een stookplaats, die aanvankelijk zich uitstrekte over vrijwel de gehele breedte van de kamer en van witte en mangaankleurige, figuratieve tegels was voorzien. Aan het eind van de 19de eeuw is er een kleinere schouw met veelkleurige tegels en een

schoorsteenmantel in neo-Lodewijk XIV-vormen voorgezet. Vóór de resterende oude tegelwand zijn kasten afgetimmerd. Een aan een zijde beklampte paneeldeur geeft toegang tot de keukentravee.

Via een vergelijkbare deur met gehengen is vanuit deze kamer en vanuit de middenkeuken de linkerzijkamer toegankelijk. Deze heeft een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel. Tussen de zijkamer en de middenkeuken bevindt zich een doorgang met een kast.

De rechterzijkamer is vanuit de keukentravee toegankelijk via eenzelfde beklampte paneeldeur en heeft een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel. Dit was de voormalige kaaskamer.

De bedsteden, een uitgebouwd in het bedrijfsgedeelte en een in de rechter voorkamer, zijn verbouwd.

In het achterhuis, van het voorhuis door een tot de daknok doorlopende brandmuur gescheiden, bevindt zich de grote woonkeuken, die is voorzien van een enkelvoudige balklaag haaks op de brandmuur. Tegen de brandmuur staat een stookplaats, die van witte tegels en mangaankleurige tegeltableaux is voorzien, met links een man met koe en een tableau met planten en diermotieven, rechts een man met paard en eenzelfde tegeltableau en in het midden imitatie marmertegels, ook wel schildpadtegels genoemd, alles eind 18de eeuw. In de schouw zit rechts een bakoven, met een houtopslagruimte eronder. Naast de schouw, aan de rechterkant, is een spekkast aanwezig, die met een luik is afgesloten. Het rechtergedeelte van deze travee, die via een deur in de zijgevel toegankelijk is, is gemoderniseerd. Er is een steektrap naar de verdieping aangebracht en de voormalige bedstee is tot W.C. verbouwd.

In de keuken zit de geprofileerde toegang naar het bedrijfsgedeelte en een twaalfruitsvenster dat uitziet op de deel.

Het driebeukige bedrijfsgedeelte wordt door ankerbalkgebinten op gemetselde bakstenen poeren in drie vakken verdeeld en heeft aan de linkerachterzijde een uitbouw met stal. Tegen de scheidingsmuur met het achterhuis, die op de verdieping van hout is, staat een pomp, opgemetseld uit gele baksteen, met koperen kraan en houten bovenstuk en een pompbak. Aan de linkerzijde bevindt zich de koestal, met voergoten en mestgang. Een paardenstal met ruif en een deels houten voergoot zit aan de rechterkant. De vloer is met klinkers geplaveid. Boven de koestal is op de til een afgetimmerde ruimte met een bedstede voor de knecht. De (oorspronkelijk enige) trap naar de verdieping loopt vanaf de deel naar de zolder boven de middenkeuken.

Erf

Voor het huis ligt een boerensiertuin, bestaande uit een cirkel van palm, omgeven door grind. Het voorerf wordt door een heg met een hekje afgesloten. Achter de boerderij bevindt zich een hooiberg uit 1926, gedateerd op de windvaan. Aan de rechterzijde staat een houten schuur op bakstenen voet, met blauwe pannen gedekt.

De boerderij met een dwars geplaatst voorhuis

Everdingen, Lekdijk 15-17

Ligging, type en karakteristiek

Aan de zuidzijde van de Lekdijk, ten oosten van de dorpskern van Everdingen ligt op enige afstand van de dijk op een ruim erf de voerdeelboerderij

‘Rustenburg’ met verscheidene opstallen.

Het woongedeelte en de keuken, met verdieping en vliering onder één schilddak liggen op een vrijwel vierkante plattegrond dwars voor het driebeukige bedrijfsgedeelte. Dit is breder dan het woonhuis en loopt bovendien iets door langs de rechterzijgevel daarvan. Aan de voorzijde loopt de nok van het staldak rechts uit het midden aan in het schilddak van het voorste deel, waardoor aan de rechterzijde één groot doorlopend dakvlak gevormd is. Aan de linkerzijde loopt het schilddak van het voorhuis om. De achterkant van de stal is van een vér overstekend schild voorzien. De linkerachterkamer

DOORSNEDE A-A

DOORSNEDE B-B

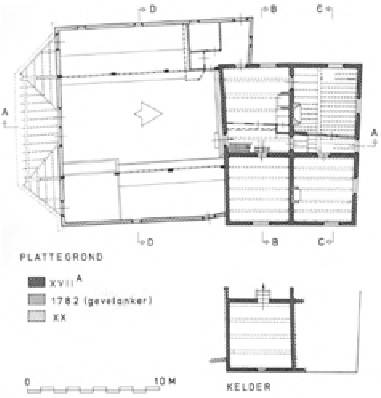

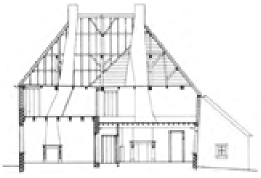

DOORSNEDE C-C

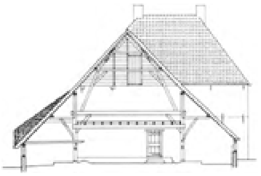

■ Everdingen, Lekdijk 15-17
- Boerderij, plattegronden en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1987
DOORSNEDE D-D

van het woongedeelte is onderkelderd.

Bouwgeschiedenis

Het gedeelte onder het schilddak staat op een vrijwel vierkante plattegrond en is, met uitzondering van de kap, waarschijnlijk tot stand gekomen tegen het eind van de 16de eeuw of het begin van de 17de eeuw. In de loop van de 17de eeuw heeft er een verbouwing plaats gevonden. Onderdelen als houtconstructies van de balklagen, (samengestelde balklaag in rechtervoorkamer, enkelvoudige balklaag in linkervoor- en achterkamer), de diversiteit in sleutelstukken, (oudere sleutelstukken in kelder en rechtervoorkamer), tegels, strokendeuren en kozijnen wijzen daarop. Een gang is toen niet aanwezig geweest. Het dwarshuis was in vier, vrijwel even grote vertrekken verdeeld. Of de woonkeuken ook uit de oudste bouwperiode dateert, lijkt wel waarschijnlijk, hoewel de balklaag onregelmatig is en hier gebruik is gemaakt van secundair materiaal (een oude moerbalk is onder andere toegepast). De aanwezigheid van een bedrijfsgedeelte kan niet met zekerheid worden vastgesteld, aangezien dat ingrijpend in de late 18de eeuw is verbouwd. De vroeg 17de-eeuwse doorgang in de achtergang naar de stal, doet in ieder geval wel een bouwlichaam vermoeden.

In de 18de eeuw, volgens de jaartalankers op de achtergevel in 1782 heeft er een grote verbouwing plaats gevonden. De kap boven het woon/werkgedeelte werd verhoogd met ongeveer 1,50 m, er werd een voor- en achtergang gemaakt door het aanbrengen van wanden, waardoor de rechtervoorkamer en de woonkeuken werden afgescheiden en de stal werd integraal vernieuwd en vergroot. Op de kadastrale minuut van omstreeks 1830 is aan de rechterkant van het voorhuis een aanbouw te zien, die zowel ten opzichte

■ Voor- en linkerzijgevel van Lekdijk 15-17 te Everdingen, opname 1987

van de voorgevel, als ten opzichte van de stal uitstak. Hoe die uitbouw eruit zag, hoe zij gesitueerd was ten opzichte van het nog bestaande werk en wanneer zij is afgebroken, is niet meer na te gaan.

In de eerste helft van de 19de eeuw hebben moderniseringen aan de vensters plaats gevonden. Schouwen zijn aan het eind van de 19de eeuw in linker- en rechtervoorkamer gewijzigd, de scheidingswand tussen keuken en achtergang is in 1940 vernieuwd. Bij die gelegenheid is de grote schouw in de keuken afgebroken. In 1980 heeft er een restauratie plaats gehad, waarbij in het inwendige veranderingen hebben plaats gevonden. Zo is in de rechtervoorkamer opnieuw een raam aangebracht, de tegels zijn vrijwel alle verwijderd en een toegang naar de keuken is gemaakt. De bijkeuken is heringericht en het metselwerk van de rechterzij- en achtergevels is opnieuw rechtgezet en afgekapt en opgevoegd.

Exterieur

De boerderij is opgetrokken uit rode baksteen. Door bepleistering van het voorhuis is het formaat daar niet te achterhalen. Het formaat van de baksteen aan de linkerzijgevel van de stal, de enige gevel die in de jaren '80 niet opnieuw is opgezet, bedraagt 24,5 × 12 × 6 cm, 10 lagen = 69 cm.

Het schilddak van het voorhuis is met rode oud-Hollandse pannen belegd, de stal is, met uitzondering van een reep waarmee het dak aansluit op dat van het voorhuis, met riet gedekt. De voorgevel is van een grauwe cementpleisterlaag met ingekrast blokverband voorzien.

De voorgevel is symmetrisch van indeling: op de begane grond twee zesruitsschuifvenster, waartussen een vlakke deur met bovenlicht met ingezwenkte vierhoek. Op de verdieping zitten drie vierruitsschuifvensters. Boven de voordeur is de naam ‘Rustenburg’ aangebracht. Staafankers. De rechterzijgevel van het woonhuis is glad gepleisterd. Op de begane grond een zesruitsschuifvenster als voor (uit 1980, op een oude plaats) en een twaalfruitsschuifraam ter hoogte van de keukentravee. Vierruitsvenster op de verdieping. Het muurwerk van keuken en stal is in 1980 vernieuwd in rode, hergebruikte baksteen. In de lagere stalgevel twee vierruitsvenstertjes.

De linkerzijgevel van het woongedeelte is glad gepleisterd en is van links naar rechts voorzien van een kelderlicht met twee spijlen en een opgeklampt luik. Op de

begane grond een twaalfruitsschuifvenster en een zesruitsschuifvenster met brede middennaald. Op de verdieping links een (hergebruikt) eiken kruiskozijn met buitenluiken in het onderste deel en twee zesruitsvensters in het bovendeel. Staafankers, een gaffelvormig anker en een aan twee zijden gekruld anker. In de stalgevel, die is opgetrokken uit rode, voorheen gepleisterde, baksteen, met een stroomlaag onder de dakrand zit een klein raampje met luik en een deurtje.

De achtergevel met vlechtingen, onder een grote véroverstekende luifel, is in 1980 met gebruikmaking van het oude materiaal, opnieuw opgetrokken uit helder rode baksteen, tot en met het hooiluik. Het bovenste deel is van houten, gepotdekselde delen. Van links naar rechts een lage mestdeur, een ongedeeld venster, deeldeuren en hooiluik op de verdieping, een ongedeeld venster, een halfrond stalraam met gietijzeren tracering en een mestdeur. In het metselwerk zitten de houten stijlen van het laatste gebint, die de luifel of schild dragen. Jaartalankers met '1782'.

Interieur

De voorgang heeft een samengestelde balklaag, waarvan de moerbalk doorloopt in de rechterkamer, met een sleutelstuk uit het einde van de 16de of het begin van de 17de eeuw. Rechts de 18de eeuwse toegang met opgeklampte deur tot de rechter kamer, links de wat hoger gelegen toegang tot de linkerkamer, met laat 16de- of vroeg 17de-eeuws deurkozijn met geprofileerde stijlen en een 19de-eeuwse deur. Een zelfde geprofileerde toegang als links voor, met strokendeur met gesmede duimgehengen, alles rond 1600 leidt naar de achtergang. De rechtervoorkamer is voorzien van een samengestelde eiken balklaag, waarvan de moerbalk evenwijdig met de voorgevel loopt en van hetzelfde sleutelstuk is voorzien als in de gang. Tegen de wand met de keuken staat een schouwtje uit het einde van de 19de eeuw, waarin een gedeelte van de oude tegels opnieuw is toegepast, onder andere polychrome tegels met granaatappels (rechts) en druivetrossen (links) alsmede twee soorten marmerof schildpadtegels in het midden. Tegen de linkerzijmuur is de wang van de oude schouw nog te zien.

Via de gang is de linkervoorkamer

toegankelijk, die wat hoger ligt. Het vertrek heeft een zware enkelvoudige, grenehouten balklaag, haaks op de voorgevel, met aan weerszijden consoles, die, evenals de sleutelstukken onder de moerbalk uit het begin van de 17de eeuw zullen dateren. Een kleine schouw staat tussen de balken, tegen de wand met de achterkamer. De mantel is aan het eind van de 19de eeuw omtimmerd. In de voor- en zijgevel een zesruitsschuifvenster met binnenluiken. Sporen van een ouder (kruis?)-venster in de zijgevel zijn als las in de strijkbalk te zien.

De achtergang ligt hoger dan de voorgang en heeft een enkelvoudige, onregelmatige balklaag, haaks op de voorgevel. Rechts de aanvankelijk houten, maar omstreeks 1940 in steen vernieuwde scheidingswand met de woonkeuken, die, getuige sporen in de balklaag van de achtergang ooit meer naar links gestaan heeft en links een dubbel openslaand kelderluik, waarop treedjes naar de opkamer. Meer naar achteren een steile steektrap naar de zolder, die aan de onderkant is betimmerd.

De woonkeuken heeft een enkelvoudige balklaag van zware, onregelmatige afmetingen. De eiken balken, vermoedelijk secundair gebruikt, staan haaks op de voorgevel, en hebben twee verschillende, vroeg 17de-eeuwse sleutelstukken. De grote stookplaats tegen de muur met de voorkamer is omstreeks 1940 verwijderd. In het resterende, tot in de gang uitstekende stuk is nu een kast gemaakt.

De opkamer aan de andere kant van de achtergang heeft een enkelvoudige balklaag, haaks op de voorgevel, met

■ Achtergevel met overstekende kap van de boerderij en naastliggende veeschuur aan de Lekdijk 15-17 te Everdingen, opname 1987

consoles als in de linkervoorkamer. De bedsteden tegen de achterwand zijn verwijderd. Opgeklampte toegangsdeur. De onder de opkamer gelegen kelder heeft een enkelvoudige balklaag, haaks op de voorgevel, met een groot sleutelstuk, omstreeks 1600. Rode plavuizen op de vloer en een kelderlicht met twee spijlen.

De zolder boven het gehele voorhuis wordt door drie spanten in vier vakken verdeeld. De spanten staan haaks ten opzichte van de voorgevel. Het middelste spant heeft twee jukken boven elkaar. Het onderste juk is een dekbalkjuk en het bovenste een schaarspant met balk en korbelen. De spanten zijn met gehakte telmerken met rechte strepen en halve maantjes van links naar rechts gemerkt 1 t/m 3. De zolders boven het voorste gedeelte zijn verdeeld in twee kamertjes; boven het achterste gedeelte loopt de zolder door en is door een verticaal latwerk gescheiden. De rechtervoorzolder, toegankelijk via een opgeklampte deur, ligt lager ten opzichte van de rest van deze verdieping en heeft dienst gedaan als opslag voor het gedorste koren. De linkervoorzolder is toegankelijk vanuit de rechtervoorzolder en eveneens vanuit het achterste gedeelte door een 17de-eeuwse, secundair verwerkte, strokendeur. Het muurwerk aan de linkerzijgevel verjongt zich op een hoogte van ongeveer 50 cm. Dit is ook het geval bij het muurwerk op de achterzolder en bij dat van de stenen brandmuur, hetgeen erop wijst, dat de hele kap van het voorhuis circa 1,50 m omhoog is gebracht. Opnieuw toegepast is het 17de-eeuwse eiken kruiskozijn in de linkerzijgevel van de achterzolder. In het rookkanaal van de schouw uit de woonkeuken zit een rookkast.

Op de boven de zolder liggende vliering is de scheiding met de stal van houten delen, waarin zich een doorgang bevindt. Op de vliering ligt een 17de-eeuwse, zandstenen gevelsteen met banderolle waarop 'Rusten'. De rest is niet meer aanwezig.

De via de achtergang, de bijkeuken en de achtergevel toegankelijke stal is door vier ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld. De gebintstijlen staan op gemetselde poeren. Het eerste gebint staat tegen de brandmuur en het laatste is in de achtergevel verwerkt. Telmerken waren niet zichtbaar. Ieder gebint bestaat uit een ankerbalkgebint met een dekbalkjuk, waarop een schaarspant met balk. De gebinten zijn voorzien van een zijbeukgebintbalk, die met een schoor aan de stijl bevestigd is. Alle onderdelen van het gebint zijn getoogd en gepend. De bovenste jukken zijn van later datum dan de rest van de constructie en zijn uit rondhout samengesteld. De gebinten zijn 3,60 m uit elkaar geplaatst.

De breedte van de deel bedraagt 7,05 m, die der zijbeuken 3,50 m aan de rechterkant en 3,08 m links. Op de zeer brede deel werd gedorst en gekarnd. Langs de brandmuur loopt een stenen goot. Paardenstal met ruif en gemetselde voergoot links en koestallen links en rechts met voergoot en houten staken. De vloer van de deel was van leem, de stallen zijn met klinkers geplaveid.

Erf

Vanaf de dijk is het erf aan beide zijden van de boerderij toegankelijk, namelijk via een trap rechts en een afrit links.

Op het erf staan, naast en achter de boerderij verscheidene opstallen als een bakhuis en verschillende houten en stenen schuren. Voor de boerderij staan vier leibomen. Naast de boerderij, op de plaats van een oude aanbouw, is een tuintje aangelegd.

Het bakhuis, dat eveneens is getekend op de kadastrale minuut, is opgetrokken uit rode, van een pleisterlaag voorziene baksteen, ligt onder een zadeldak met blauwe en rode oud-Hollandse pannen en heeft een grote schoorsteen. De schouw in het inwendige is gedeeltelijk nog aanwezig. De oven waarin het veevoer werd gekookt, is verwijderd.

Daarachter ligt een grote schuur met gepleisterde muren onder een van blauwe en rode pannen voorzien wolfdak. Gietijzeren stalraampjes in beide zijgevels, in de voorgevel een dubbel openslaande deur met hooiluik op de

verdieping. Te weerszijden mestdeurtjes. De schuur is als koestal in gebruik. Zij komt voor op de kadastrale minuut, evenals een achter de boerderij liggende houten schuur met pannen zadeldak en een wat hogere houten schuur op bakstenen voet, met een golfplaten dak.

Kedichem, Lingedijk 25
Ligging en type

Op de plaats van een oude boerderij werd in 1877, iets ten westen van de dorpskern van Kedichem, de thans nog bestaande hoeve gebouwd, met het woongedeelte haaks ten opzichte van en iets oplopend naar de Lingedijk, zodat er een niveauverschil tussen voor- en achterhuis bestaat.

Langs de rechterzijkant loopt een pad naar beneden het erf op, waar zich diverse bijgebouwen bevinden. Voor het huis ligt een siertuin.

De boerderij heeft een dwarsgeplaatst, symmetrisch ingedeeld voorhuis met middengang, een door een brandmuur daarvan gescheiden middenkeuken en een door een tweede brandmuur afgescheiden middenlangsdeelschuur met breed voerdeel. Het dwarse voorhuis is onderkelderd. De grote woonkeuken is voorzien van een schouw met bakoven, de werkkeuken omvat een karnruimte/spoelkeuken

■ Voor- en rechterzijgevel van Lingedijk 25 te Kedichem, opname 1987

ken met pomp en twee pompbakken. Vanuit deze ruimten zijn de beide kelders onder het voorhuis toegankelijk.

Verbouwingen

De boerderij heeft sedert de bouw in 1877 geen essentiële wijzigingen ondergaan. Te vermelden valt het veranderen van een bedstede in een kast, resp. keuken, het veranderen van de trap naar de zolder boven het achterhuis, het afbreken van een privaat tegen het eind van de linkerzijgevel en het inbouwen van een WC in de spoelkeuken, alsmede het verlagen van de zolder in de middenbeuk van het bedrijfsgedeelte ten behoeve van de hooiopslag, nadat de noodzaak van het dorsen van graan op de deel, waarvoor een hoog middendeel noodzakelijk was, is komen te vervallen. Bij die gelegenheid zijn de beide hooibergen op het erf geruimd.

Constructie

Het voorhuis heeft een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel en is op de verdieping voorzien van vijf grenen Philibertspanten, twee lagen dik. De enkelvoudige balklaag van het achterhuis staat eveneens haaks op de voorgevel.

De grenenhouten draagconstructie van het bedrijfsgedeelte bestaat uit vijf ankerbalkgebinten, met Philibertspanten van drie lagen. De breedte van de middenbeuk bedraagt 6,50 m. en die der zijbeuken 2,65 m. De afstand tussen de gebinten is 3,85 m. Over het gehele dakvlak zijn lange schoren als windverband aangebracht.

Exterieur

De boerderij is opgetrokken uit rode baksteen. De linkerzijgevel van het voorhuis is van een cementpleisterlaag met ingekrast blokverband voorzien tegen het inwateren. Het achterhuis ligt onder één kap met het bedrijfsgedeelte, maar is daarvan, zoals gezegd, door een brandmuur gescheiden. Het voorhuis wordt door een met blauwe pannen belegd zadeldak afgedekt. Boven het achterhuis en bedrijfsgedeelte ligt eveens een op het dak van het voorhuis aanlopend zadeldak.

De voorgevel bevat op de begane grond te weerszijden van de voordeur steeds twee, voorheen zesruits-, vensters met hanekamstrekken. Gietijzeren rosetankers. In het dak zit een (latere) dakkapel. Rechts van de voordeur is een hardstenen gevelsteen ingemetseld met: 'DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // F. DE KLERK // 1 JUNI 1877'. De rechterzijgevel heeft in het voorhuis een kelderraam met diefijzers en een luik. Op de begane grond een, na 1960 aangebracht, venster en twee schuiframen op de verdieping. Gesmede muurankers in de vorm van twee lelies, gescheiden door een ruit. In de hoek tussen voor- en achterhuis een klein, na 1960 aangebracht, venster ter verlichting van het keukentje. In het achterhuis, overgaand in het bedrijfsgedeelte een zesruits venster, een opgeklampte deur met bovenlicht, een dubbele deur met bovenlicht als toegang tot de schuur, vier lichtgetoogde stalvensters met zesruits gietijzeren ramen.

De linkerzijgevel van het voorhuis is afgewerkt met een pleisterlaag met getrokken voegen tegen het vocht. Hier bevinden zich een kelderraam en twee schuiframen op de verdieping. Muurankers als bij de rechterzijgevel. In de hoek tussen voorhuis en achterhuis een klein vierkant venster met jalousieluik. Voorts ter hoogte van de karnruimte/spoelkeuken een zesruitsvenster en opgeklampte deur met bovenlicht, een later aangebracht WCraampje, vier getoogde ramen met gietijzeren tracering en een dichtgezet, halfrond stalraampje voor duiven of kippen. Rechte staafankers.

In de achtergevel zit een grote, driedelige middendeur met bovenlicht met roedeverdeling en zijlichten. Hierboven

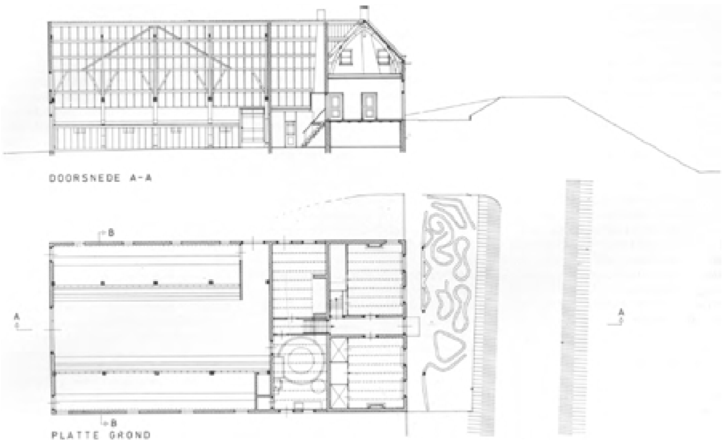

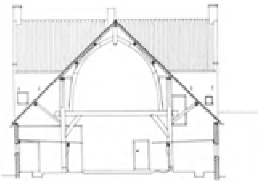

DOORSNEDE B-B

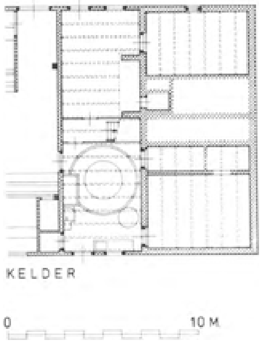

■ Kedichem, Lingedijk 25
- Boerderij, plattegronden en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1986

een hooiluik. Aan de uiteinden bevinden zich de mestdeuren, waarboven getoogde vensters met gietijzeren ramen. Rechte staafankers. Op de plaats waar de binnengoten uitkomen, zitten twee putten tegen de achtergevel; daarnaast twee mestbakken.

Interieur

Aan beide zijden van de middengang, die vanaf de voordeur via een trap tegen de tweede brandmuur teniet loopt, bevinden zich in het voorhuis de toegangen tot twee grote kamers te weerszijden, de trap naar de zolder boven het voorhuis rechts en de trap naar beneden naar het achterhuis in het verlengde. Alle toegangen worden afgesloten met een paneeldeur met geprofileerde omlijsting.

In de rechterkamer eenvoudige zwartmarmeren schouw met consoles tegen de zijmuur. De voormalige bedstede tegen de achterkant is in een keukentje veranderd. Hiernaast een ondiepe kast met luik naar een extra bergruimte onder de daarachter lopende trap naar de voorzolder. Zware geprofileerde lijsten rond de deuren. De

balken van de enkelvoudige balklaag zijn groen geschilderd met een rode bies. De tussenliggende velden zijn beige van kleur. Het betreft hier vermoedelijk nog de oorspronkelijke kleurstelling.

De linkerkamer, vroeger de mooie kamer, is wat rijker uitgevoerd. De schouw tegen de zijmuur is van geaderd zwart St. Anna marmer en heeft overhoeks geplaatste consoles. Tegen de achterwand van links naar rechts een van een raam en een schap voorziene bedstede, afsluitbaar met een dubbele paneeldeur, waaronder een bergplaats met luik, een grote inloopkast met dito deur en schappen en een tot kast veranderde bedstede, ook weer met een dubbele paneeldeur. Balkenplafond als in de rechterkamer.

Via de trap naar beneden bereikt men het achterhuis waarin de grote woonkeuken rechts en de karnruimte/spoelhok links. Aan de kant van de woonkeuken is na 1960 een wand geplaatst. Oorspronkelijk stond hij in open verbinding met de gang.

In de woonkeuken bevindt zich een grote schouw, die geheel betegeld is met polychrome ornamenttegels, die, hoewel het motief al in de 17de eeuw voorkomt, toch zullen dateren uit de bouwtijd van de boerderij, alsmede met 18de eeuwse mangaankleurige tegels met een voorstelling van een vrouw met koe in een landschap rechts en een boer met paard in een landschap links. In het midden bevindt zich een baan met marmer- of schildpadtegels en vier mangaankleurige ornamenttegels. Aangezien de mangaankleurige tegels en mogelijk ook de schildpadtegels uit de 18de eeuw dateren, ligt het voor de hand te veronderstellen, dat zij afkomstig zijn van de oudere boerderij, die op deze plaats heeft gestaan. In het midden van de schouw een ijzeren haal, waaraan een kookpot hangt. Een bakoven bevindt zich rechts hiervan. De wangen van de schouw zijn betimmerd met pilasters met basement en kapiteel.

■ Betegelde schouw met bakoven in Lingedijk 25 te Kedichem, opname 1987

Zij dragen een geprofileerde omlopende kroonlijst. De houten onderdelen van de schouw zijn beschilderd in een imitatie-eiken kleur.

De balken van de enkelvoudige balklaag zijn met dodekop beschilderd, evenals de luiken van de vensters. De wanden waren oorspronkelijk tot circa 1 meter hoogte met een groene marmerimitatie beschilderd. Resten hiervan zijn nog in de gang zichtbaar. Links naast de schouw bevindt zich de toegangsdeur tot de kelder. Deze heeft ijzeren binten waartussen troggewelven en rode en blauwe gebakken vloertegels. Langs de wand schappen om kaas op te leggen. Raam met diefijzers.

In de voormalige karnruimte/spoelkeuken bevindt zich de pomp met koperen kraan en ijzeren zwengel met koperen knop, alsmede twee pompbakken: een, de pompbak, om het vuile water af te voeren en de ander, de koelbak om de melk erin te koelen en als toevoerbak naar de voergoten in de stal. In de vloer is het looppad van het paard voor de karnmolen aanwezig, alsmede een molensteen, waarop de karn stond. De karnmolen is afgebroken. In deze ruimte bevindt zich de voormalige bedstede voor de meid en de toegang tot de tweede kelder, die eveneens is voorzien van troggewelven en blauwe gebakken vloertegels. De zolder boven het voorhuis is te bereiken via een trap die op de middengang van het voorhuis uitkomt. De trap voor de zolder boven het bedrijfsgedeelte was vroeger tegen de tweede brandmuur in de deel gesitueerd. Tegenwoordig loopt hij vanaf de gangtrap naar boven tussen de eerste en de tweede brandmuur.

Op de verdieping van het voorhuis werd vroeger het gedorste koren opgeslagen. Thans zijn er twee slaapkamers afgetimmerd. Aan de uiteinden van het voorhuis

bevinden zich nog twee bedsteden. Op de verdieping boven de werkruimtes zit het rookluik van de schouw, waarin de ijzeren staaf bevestigd zit, waaraan de hammen en worsten gehangen werden.

Op deze verdieping is een knechtenkamer afgescheiden, die zich oorspronkelijk in de stal bevond.

Via de spoelkeuken is de driebeukige bedrijfsruimte bereikbaar. Zij heeft een brede middendeel, voergoten, standplaats voor het vee, een mestgoot daarachter en een pad om de mest via de deuren in de achtergevel weg te kruien.

Het hooi werd op de til, boven de zijbeuken opgeslagen. Nadat de noodzaak tot dorsen in het achterste gedeelte van de stal kwam te vervallen, is de zolder in de middenbeuk verlaagd voor hooitas. In de houtconstructie zijn roeden van de in de nabijheid afgebroken molens van de polder Oosterwijk met Kedichem (windbemaling opgeheven in 1883) als slieten toegepast.

Kleur

Veel van de oorspronkelijke kleurstelling is bewaard gebleven. De geprofileerde omlijstingen van de deuren in de gang zijn alle van een marmerschildering voorzien. De deuren zijn met een houtimitatie beschilderd. De plafonds in het voorhuis hebben hun oorspronkelijke groen/rood/beige kleurenschema bewaard. In de woonkeuken zit de zgn. eikehoutbeschildering op de schouw. Wanden, deuren, vensters en plafonds zijn in keuken en karnruimte/spoelkeuken met dodekop bestreken. De groene marmerimitatie in de gang van het achterhuis is hier en daar nog te zien.

Het erf

Op het erf bevindt zich, naast de boerderij een bakstenen paardenstal met hooiberging onder zadeldak, uit 1877, met deuren in de lange gevel en diverse vensters met gietijzeren raampjes. Ook hier is een molenroede toegepast in de houtconstructie.

Voorts een vervallen wagenschuur. De varkensschuur is tot woning verbouwd. De beide hooibergen terzijde zijn afgebroken. Links naast de boerderij een klein spoelhokje en een rieten tuinhuisje.

Voor de boerderij bevindt zich een tuin met slingerende palmheggen in grind. Geschoren linden beschutten de voorgevel.

Zuider Lingedijk 89 te Spijk
Ligging en type

Aan de Zuider Lingedijk tussen Spijk en Heukelum, iets ten westen van Vogelswerf ligt de boerderij in de teen van de dijk, met de nok van het woongedeelte daaraan evenwijdig. De boerderij is vrijgelegen op een erf dat doorloopt tot aan de Spijkse Kweldijk en dat rechts van de hoeve via een klein houten hek en links via een brede afrit toegankelijk is. Op het erf bevindt zich een houten wagenschuur met ankerbalkgebint. De vijfroedige schuurberg,

■ Voor- en linkerzijgevel van het woongedeelte aan Lingedijk 89 te Spijk, opname 1987

die aan de linkerkant van de afrit stond, is afgebroken.

De boerderij bestaat uit een, dwars voor het bedrijfsgedeelte geplaatst, rechthoekig voorhuis onder een aan de rechterkant afgewolfd zadeldak en een door een brandmuur van het voorhuis gescheiden achterhuis en driebeukig bedrijfsgedeelte, op licht gerende plattegrond, waarvan het rechterdeel enkele meters naar achteren doorloopt om met de rest van de achtergevel een hoekschild te vormen. Het voorhuis is aan weerskanten onderkelderd.

Bouwgeschiedenis

In de 17de eeuw stond op de plaats van de boerderij een hoeve met woon- en bedrijfsgedeelte onder één doorlopende kap, waarvan de daknok ongeveer 1,50 m lager lag dan van de huidige. In de brandmuur tussen voor- en achterhuis is de dakmoet goed zichtbaar. De zijmuren hadden een hoogte van 1,50 m. Van de

17de-eeuwse boerderij resteert het grootste deel van het voorhuis met de kelders. De indeling in de 17de eeuw was een direct via de voorzijde toegankelijke middenkamer met schouw en bakoven en twee zijkamers met bedsteden. Het bedrijfsgedeelte was, getuige resterend metselwerk, in ieder geval voor een gedeelte van steen. Het is zeer wel denkbaar dat de schouw in het voorhuis een tegenhanger had in het bedrijfsgedeelte. In de 18de eeuw, volgens het opgeschilderde jaartal in 1760, werd van de middenkamer een gang afgescheiden. Het metselwerk van voor- en zijgevels en de kap werden vernieuwd. Het achterhuis werd verder ingericht met pompstraat en scheidingswanden. Het bedrijfsgedeelte werd vervangen door een bredere stal met een nieuwe ankerbalkconstructie en kreeg een houten en een stenen wand. Tegen het eind van de 19de eeuw werd de toegang tot de linkerkelder in de linkerzijgevel gedicht, een venster werd aangebracht in de achtergevel van het voorhuis en de linkerzijgevel van de stal werd grotendeels versteend. Wijzigingen in de 20ste eeuw zijn weinig ingrijpend voor het gebouw geweest. Het middelste raam in de voorgevel werd iets naar links verschoven, hetgeen zichtbaar is aan de in tweeën geknipte spreuk en aan de hanekamstrek boven het venster. In beide zijgevels van het voorhuis werd een raam geplaatst. Het hout aan de varkensstal werd door betonsteen vervangen.

Materiaal en constructie

De gevels van het woongedeelte zijn opgetroken uit rode baksteen 22,5 × 11 × 4,2 cm, 10 lagen = 45 cm en staan op een gecementeerde plint. De rechterzijgevel van het bedrijfsgedeelte is van dunne paars-rode baksteen, de linkerzijgevel uit rode baksteen, met dien verstande dat het bovenste gedeelte van hout is. De achtergevel is eveneens van hout, met uitzondering van de uitgebouwde varkensstal, die in betonsteen is vernieuwd. Tegen de rechterzijgevel en de linkerachtergevel van het voorhuis is een cementpleisterlaag met ingekrast blokverband aangebracht. Alle kappen zijn met riet gedekt.

De constructie van het driebeukige voorhuis bestaat uit een enkelvoudige balklaag in de zijkamers, evenwijdig aan de voorgevel en een samengestelde balklaag in de middenkamer en gang met de moerbalk evenwijdig aan de voorgevel. De enkelvoudige balklaag van het achterhuis of keukentravee staat haaks ten opzichte van de brandmuur.

Het bedrijfsgedeelte is met een houten schot afgescheiden van het achterhuis en wordt door vier overstekende ankerbalkgebinten met een tussenstijl in drie vakken verdeeld. De gebintstijlen staan op gemetselde bakstenen poeren en zijn door middel van korbelen geschoord. Van het eerste gebint zijn voor de eiken stijlen oude waterassen van een schepradmolen

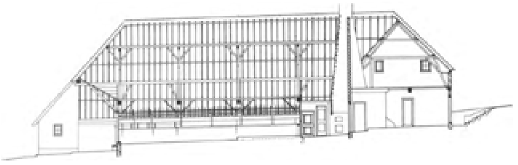

DOORSNEDE A-A

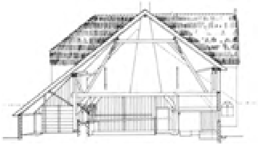

DOORSNEDE B-B

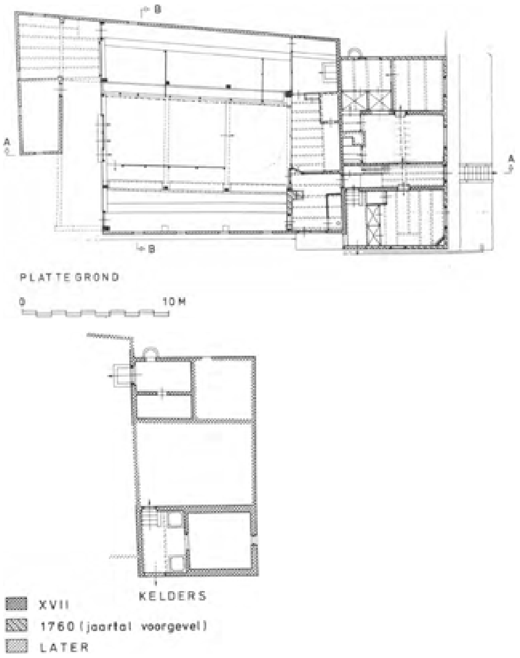

■ Spijk, Zuiderlingedijk 89
- Boerderij, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

toegepast. De afgesleten tandraderen zijn nog duidelijk te herkennen. Het gebint tegen de achtergevel is nog geheel gaaf. De stijlen zijn van eiken, trekbalken, korbelen, windschoren en gebintplaten van grenehout. Op enkele gebintstijlen zijn telmerken aangetroffen, gemerkt 1 t/m 4 met halve maantjes en recht gehakt.

De breedte van de deel bedraagt circa 6,70 m, die van de zijbeuken is 3,50 m (links) en 4,70 m (rechts).

Exterieur

In de voorgevel bevinden zich een kelderluik aan de linkerzijde en op de beganegrond van links naar rechts een zestienruitsvenster met wisseldorpel, een voordeur met ongedeeld bovenlicht en twee zestienruits-vensters met wisseldorpel. Alle gevelopeningen zijn van hanekamstrekken voorzien. Tussen de vensters en de deur loopt een zandstenen band waarin een spreuk is uitgehouwen: ‘GODT WIL DIT

HUYS // VAN QVAET BEVRY // EN* EN 3YN INWOON DERS GEBENEND YEN'. Bij de vernieuwing en verplaatsing van het middenvenster naar links in de jaren '50 van deze eeuw is de tekst na 'BEVRY' afgehakt en is 'EN*' ter rechter zijde bijgevoegd, waardoor de logische structuur van de zin iets verminkt geraakt is. Rechts naast de voordeur bevindt zich een rechthoekige, witgeschilderde steen met zwartgeschilderd reliëf, waarin twee gekruisde sleutels. In de vier hoeken van de steen staat de tekst: 'HET WAPEN VAN LEIDEN'. Hierboven is over het muuranker heen het jaartal '1760' in een wit veld geschilderd. In de linkeronderhoek, op de scheiding van metselwerk en plint zit een hardstenen peilsteen met '6 el 55 dm // boven AP'. Staafankers.

In de gepleisterde rechterzijgevel bevinden zich twee kelderlichten, een venster op de begane grond en twee kleine vensters op de verdieping.

In het muurwerk van de linkerzijgevel, die eindigt in een kleine tuit met een fronton en die van vlechtingen is voorzien, zijn op de begane grond van links naar rechts zichtbaar de sporen van een dichtgezette deur en een lichtgetoogd T-venster met luiken. Op de verdieping bevinden zich twee openslaande vierruitsvensters waarboven een kleine rollaag is te zien. Rechte staafankers en een kruisanker in de top.

Het kleine stukje achtergevel van het voorhuis is gepleisterd en bevat een boogvormig, gietijzeren venster ter hoogte van de begane grond.

De lage rechterzijgevel van dit gedeelte van de boerderij is aan het begin of in het midden van de 19de eeuw versteend en bij die gelegenheid opgetrokken uit rode baksteen met een stroomlaag onder de dakrand. Ter hoogte van het achterhuis is de zijgevel samengesteld uit een groot formaat baksteen, mogelijk nog 17de-eeuws. In de gevel van het achterhuis en bedrijfsgedeelte bevinden zich twee vensters.

De hoog opgetrokken linkerzijgevel is aan het eind van de 19de eeuw vervangen door een bakstenen muur. Het stalgedeelte is op de verdieping in rabat uitgevoerd, dat oorspronkelijk tot aan de grond heeft doorgelopen. In

■ Overzicht van Lingedijk 89 te Spijk, opname 1987

het gevelgedeelte van het achterhuis bevindt zich een strokendeur met zijlicht en een W.C. raampje op de begane grond en een luik waarboven een boogvormig gietijzeren venster op de verdieping. In het muurwerk van het stalgedeelte vier boogvormige gietijzeren vensters en een dito halfrond venster. In de beplanking op de verdieping zit een hooiluik. Zeer lange staafankers.

De achtergevel bestaat uit opgeklampte horizontale, zwartgeteerde delen, waarin een deeldeur en twee mestdeuren.

Interieur

Het onderkelderde voorhuis bestaat uit een middenvertrek met schouw, een rechter voor- en achterkamer en een linkerkamer, die van het middenvertrek is gescheiden door een gang. Op de verdieping, via een rechte trap toegankelijk, is aan de linkerkant een slaapkamer afgetimmerd, die met een houten wand is afgescheiden van de rest van de zolder, die door drie spanten in vier vakken wordt verdeeld. De indeling van de kamers op de begane grond is als volgt. Te linkerzijde van de van voor naar achteren lopende gang bevindt zich een enkele treden hoger liggend vertrek met enkelvoudige, geprofileerde balklaag. Tegen de achterwand zijn de twee bedsteden door een aanrecht vervangen. Een raveling geeft de oorspronkelijke plaats van de 18de-eeuwse schouw tegen de linkerzijgevel aan. Aan de rechterkant van de gang is de toegang tot de middelste kamer met moer- en kinderbalken. Tegen de achtermuur bevindt zich de schouw waarin een voormalige bakoven zichtbaar is. Links naast de schouw is een inloopkast met blauwe tegels met landschappen en paarsrode tegels. Ter rechter zijde zit ook een kast, die toegang geeft tot een van de bedsteden in de rechter achterkamer. Via een trapje in de middenkamer zijn de rechter voor- en achterkamer toegankelijk, beide met een enkelvoudige balklaag. In de iets hoger liggende achterkamer zijn twee bedsteden afgetimmerd, die oorspronkelijk beide vanuit de middenkamer toegankelijk waren.

Aan het eind van de gang, waarin de moerbalk van de middenkamer doorloopt, bevindt zich links achterin de met een houten deur (in een 17de-eeuws kozijn) afgesloten toegang tot de linkerkelder. Het voorste gedeelte van deze kelder is voorzien van een tamelijk laag tongewelf en een kelderlicht in de voorgevel. De vloer is met blauwe plavuizen belegd. Het achterste deel van de kelder, met een hoge houten zoldering, bevat twee gecementeerde 19de- of 18de-eeuwse pekelbakken, waarboven de vloer van de voormalige bedsteden in de linkerzijkamer is aangebracht.

De rechterkelder, waarvan het voorste gedeelte is dichtgegooid, is toegankelijk vanuit de stal en bestaat thans uit twee naast elkaar liggende ruimtes, beide met een tongewelf afgedekt. Direct achter de brandmuur ligt het achterhuis of

middenkeuken, overigens niet over de volle breedte. Het meest rechtse vak maakt al deel uit van de stal. In het achterhuis bevindt zich de pomp met pompbak, met aan weerszijden daarvan toegangen tot de stal. Een wand met een twintigruitsraam en een 17de-eeuwse deur vormt de afsluiting met de grote keuken, waarin de schouw annex bakoven tegen de brandmuur is gesitueerd. Ook de karnton stond in het keukenvertrek

■ Achtergevel met deels verbouwde hoekgevel aan Lingedijk 89 te Spijk, opname 1987

opgesteld. Aan de rechterkant is een kast en de toegang naar de rechterzijbeuk van het bedrijfsgedeelte. Op de zolder boven het achterhuis, toegankelijk vanuit de stal, werd gereedschap opgeslagen.

Het bedrijfsgedeelte is op de begane grond door een houten schot van het achterhuis gescheiden en wordt door ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld. Rechts bevinden zich de door schotten onderverdeelde paardestallen met ruif, gemetselde en van een houten beplanking voorziene voorgoten en mestgang, alles met klinkers geplaveid. In de linkerzijbeuk zijn de koestallen met koestaken en voergoot en mestgang. In het eerste vak van de middenbeuk heeft de karnmolen gestaan. Een gat in de zoldering geeft de plaats aan van de spil. Het laatste vak diende als dorsvloer. De dorsvloer was oorspronkelijk van hout, thans alles gecementeerd. Op de deel werd 's-zomers gewoond. In de slieten van de zolder zijn molenroeden verwerkt. De zolder diende voor opslag van koren (een vak) en hooi (twee vakken). In het achterste deel van de stal, onder het schild, waren varkenshokken ingericht.

■ Lexmond, Kortenhoevedijk 6
- Boerderij, plattegrond en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1986-1987

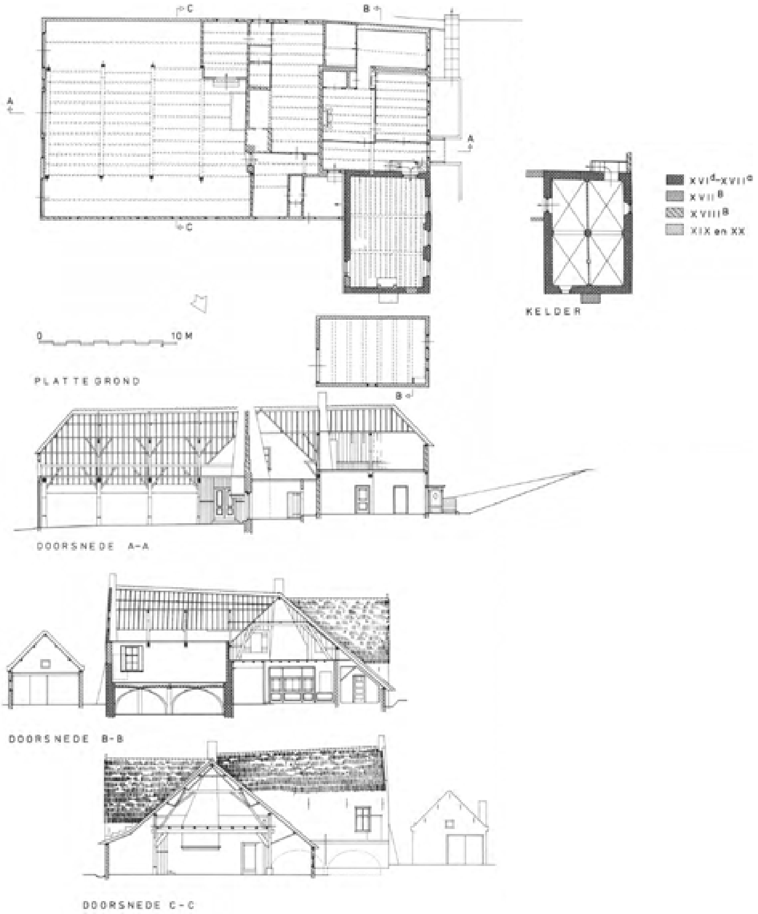

■ Boerderij en zomerhuis aan de Kortenhoevendijk 6 te Lexmond, opname 1986

De L-vormige boerderij

Lexmond, Kortenhoevendijk 6
Ligging en type

Aan de Kortenhoevedijk, iets ten noord-oosten van de dorpskom van Lexmond, ligt de boerderij met het woongedeelte naar de dijk gericht. Op het voormalige erf staan thans fabrieksgebouwen, de boerderij is buiten gebruik en wordt ook niet bewoond. Te linker zijde bevindt zich een zomerhuis. Voor de boerderij ligt een kleine tuin met enkele vruchtbomen, die te niet loopt in de voet van de dijk.

De boerderij bestaat uit een voorhuis met een naar links uitgebouwde onderkelderde opkamer tegen tuitgevel, een door een brandmuur en op de verdieping door een houten schot daarvan gescheiden achterhuis, met een kapelvormige uitbouw te rechter

zijde, door een tweede, tot de daknok doorlopende brandmuur gescheiden van het bedrijfsgedeelte onder wolfdak.

Bouwgeschiedenis

Het oudste gedeelte van de boerderij dateert uit het begin van de 17de of uit het eind van de 16de eeuw. Uit deze bouwfase dateren de kelder en de opkamer, de drie restanten van gebinten in het voorhuis en de voordeur. Misschien was er een tweede bouwfase in de 17de eeuw. Het metselwerk van het eerste gedeelte van de rechterzijgevel zou daarvan kunnen dateren, alsmede de brandmuur met doorgang tussen achterhuis en stal, de toegangen tot de kelder en de gang bij de bijkeuken, de steunbeer tegen opkamer, dichtgezette kloostervensters aan de opkamer en de constructie van het bedrijfsgedeelte.

Aan het eind van de 18de eeuw hebben verschillende wijzigingen plaats gevonden. Het dwars geplaatste achterhuis zal uit die tijd dateren of is in die tijd uitgebreid, van de stenen voorganger is buitendaks een moet op de scheidingsmuur van de rechterachterzijkamer van het voorhuis en de linkerkamer van het achterhuis te zien. De oven en haard tegen tweede brandmuur zijn uit die tijd, de voorgevel is vervangen, evenals de linkerzijgevel van het bedrijfsgedeelte en de bedstedenwand is ingebouwd.

In de 19de eeuw zijn de vensters gewijzigd en de gevels gepleisterd.

In het begin van de 20ste eeuw is het portaal aangebracht, en de verdeling in de kamers, trap en houten scheidingswanden gerealiseerd.

De achtergevel werd vernieuwd van secundair gebruikt materiaal. In de loop van deze eeuw is de bijkeuken verbouwd en de rechterzijgevel opgehoogd.

Constructie

De constructie van het voor- en achterhuis bestaat uit drie gebinten die tot aan de tweede brandmuur lopen en voor- en achterhuis in drie vakken verdelen. Het eerste gebint staat ongeveer vier meter uit de voorgevel. Van het eerste juk is alleen de ankerbalk zichtbaar. Deze is aan de rechterkant aan een stijl bevestigd, die op zolder is te zien. Aan de linkerzijde loopt de balk in het muurwerk van de opkamer. Op zolder is hier eveneens een stijl te zien, hetgeen betekent, dat de stijl boven er later is opgezet en de constructie van de uitbouw derhalve eerder is. In het rechtergedeelte, met uitzondering van de meest rechtse kamer, lopen over de ankerbalk heen eiken kinderbalken.

Het tweede juk is verwerkt in de brand- of scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis. Van dit juk is de ankerbalk nog gedeeltelijk te zien. Van het derde juk is alleen nog één stijl aanwezig die in de brandmuur tussen achterhuis en bedrijfsgedeelte is opgenomen.

Op de eerste twee jukken staan de jukspanten. Over de stijlen loopt de gebintplaat of worm. Aan de linkerkant is hij ter diepte van de opkamer nog oorspronkelijk, daarna wordt hij door middel van een tussenstuk met de gebintplaat van de deel verbonden. Aan de rechterkant is de gebintplaat afgezaagd ter hoogte van het achterhuis. De gebintplaten hebben hun verankering aan de voorgevel.

De opkamer op de begane grond wordt door twee moerbalken in drie vakken verdeeld. Op de moerbalken staan twee jukken. Tussen de jukken en de jukplaat

is geen windverband, waardoor de linkertopgevel van de opkamer naar binnen is getrokken. De genoemde onderdelen zijn van eiken. Het derde juk staat op de gebintplaat van het voorhuis, dus buiten de opkamer, terwijl het constructief behoort tot de opkamer. Ter plaatse van het spant verjongt de muur van de opkamer zich van ca 50 cm tot ca 20 cm, daarboven is andere steen gebruikt. De jukken zijn gemerkt 1 t/m 3 vanaf de topgevel.

De stal is verdeeld in vier vakken en bevat vier eikenhouten ankerbalkgebinten, waarvan èèn strijkgebint tegen de achtergevel. De gebintsafstand bedraagt 3,70 à 4 m. De middendeel is 8,15 m breed, de breedte der zijbeuken bedraagt 2,85 m.

De stijlen der gebinten staan deels op gemetselde bakstenen poeren met houten slof, deels op betonnen poeren. Over de ankerbalken liggen kinderbalken, waaroverheen een houten vloer. Op de ankerbalken staat een eiken jukspant waarop een grenen schaarspant. De worm over de stijlen is van eiken. De ronde en vierkante gordingen zijn verlegd.

Het dak is aan de rechterzijde opgelicht.

Exterieur

Aan de boerderij zijn verschillende soorten baksteen toegepast. Achter de pleisterlaag van de opkamer is rode baksteen (formaat 21 × 10 × 4,5 cm, 10 lagen = 62 cm) te zien. Aan de voorgevel is in de 18de eeuw een kleinere steen toegepast van een rood/gele kleur.

Het eerste deel van de rechterzijgevel is opgetrokken uit grofgemetselde rode steen (17de eeuws), thans witgesaust op zwarte plint. Het metselwerk van de 19de-eeuwse uitbouw, met tuitgevel met vlechtingen is paars-grijs van kleur, 22,5 × 11 × 5 cm, 10 lagen = 56 cm.

Aan de linkerzijgevel is het metselwerk van het bedrijfsgedeelte uitgevoerd in bruin-grijze baksteen, 22,5 × 11 × 5,5 cm, 10 lagen = 56,5 cm. De achtergevel is voor wat het onderste gedeelte betreft opgetrokken uit oranje-rode baksteen, 24,5 × 12 × 6 cm, secundair verwerkt. Het overige gedeelte is metselwerk in waalformaat. Alle dakvlakken zijn met riet gedekt, met uitzondering van het rechterdakschild van het bedrijfsgedeelte, dat met blauwe pannen is bedekt.

De voorgevel is geheel bestreken met een cementpleisterlaag met ingekrast blokverband op zwarte plint, die in het laatste kwart van de 19de eeuw zal zijn aangebracht. Op de plaatsen waar de pleisterlaag beschadigd is, kan bij de opkamer rode en rechts van de voordeur rood/gele baksteen geconstateerd worden. In het rechtergedeelte drie zesruitsvensters met wisseldorpel op de begane grond, waarvan het meest rechtse iets lager zit, een voordeur met bovenlicht met verdeling in vierkanten en rechthoeken, waarvoor een houten portaaltje met gesneden bladmotieven boven de getoogde panelen en houtsnijwerk op de hoeken, alles eind 19de eeuw. De voordeur dateert uit de 17de eeuw en is in het laatste kwart van de 19de eeuw betimmerd. Op de verdieping een vierruitsvenster. In het linkergedeelte van de voorgevel bevindt zich een kelderluik met diefijzers. De opkamer heeft drie zesruitsvensters met wisseldorpel. In het rechtergevelgedeelte vier staafankers, drie kleinere en een wat langer, naast de vensters en voordeur, eind 18de eeuws, op de verdieping een aan de bovenzijde in de richting van het dakvlak gebogen anker, ter verankering van de gebintplaten van het voorhuis.

In het linkergedeelte grote kruisvormige ankers in het muurwerk van de kelder, waarschijnlijk in de 19de eeuw aangebracht om het spatten van de keldergewelven te voorkomen. Tussen de vensters van de opkamer drie rechte staafankers en een gaffelvormig anker.

De rechterzijgevel bestaat uit een laag gedeelte zonder gevelopeningen, een kapelvormige uitbouw en het muurwerk van het bedrijfsgedeelte, eveneens zonder gevelopeningen.

Op de begane grond twee negenruitsvensters met luiken, waartussen een eenvoudige deur met bovenlicht, indeling als bij voordeur, op de verdieping eveneens een negenruitsvenster. Hanekamstrekken. Staafankers, twee gebogen ankers en een sieranker in de geveltop.

Het metselwerk van het bedrijfsgedeelte is in waalformaat uit de 60ger jaren van deze eeuw.

De linkerzijgevel van de opkamer bestaat uit een tuitgevel met vlechtingen op een gecementeerde plint. Op de zolderverdieping een kloosterkozijn met luik. Klezoren bij de muurbeëindigingen en het kozijn. Ter hoogte van de kelder met venster bevindt zich een steunbeer, van een iets kleiner formaat bruin-rode baksteen, eveneens met klezoren. In het muurwerk van de begane grond sporen van een in de 17de eeuw dichtgezet kloostervenster. Rechte staafankers als aan de voorgevel van de opkamer.

De achterzijde van de uitgebouwde opkamer is uit hetzelfde steenformaat opgetrokken als de voorgevel. Zij is gepleisterd geweest. Ten opzichte van het keldergedeelte ligt het opgaande muurwerk iets terug, zonder dat er een verschil in bouwperioden te constateren valt. Zesruitsvenster. Direct rechts hiervan sporen van een in de 17de eeuw dichtgezet venster of deur. De tuitgevel buikt nogal uit. Dat zal de reden geweest zijn van het aanbrengen van de steunbeer in de loop van de 17de eeuw en het dichtzetten van de vensters in zij- en achtergevel.

De linkerzijgevel van het achterhuis is uitgevoerd in metselwerk waalformaat in de jaren 1950-1960. Deur met kozijn. De gevel ligt ten opzichte van die van het bedrijfsgedeelte wat hoger. In het bedrijfsgedeelte vijf mestluiken, alles uit de 18de eeuw.

In de achtergevel bevinden zich grote deeldeuren, twee lagere mestdeuren, die later in het muurwerk zijn ingehakt en een hooiluik, alle met stalen kozijnen uit de jaren '60 van deze eeuw. De deeldeur wordt geflankeerd door een secundair gebruikt, 18de-eeuws twintigruitsvenster met wisseldorpel en een vierruitsvenster. Staafankers.

Interieur

Het voorhuis bestaat uit een onderkelderde opkamer links en uit vier kamers en een gang rechts, waarboven een zolder, is twee traveeën of vakken diep en is van het achterhuis door een brandmuur gescheiden.

Achter de 17de-eeuwse voordeur bevindt zich links de muur van de opkamer, waarlangs zich de trappen naar opkamer en zolder bevinden. Hierachter is de toegang tot de bijkeuken. Rechts een houten scheidingswand met deuren naar de daarnaast gelegen voor- en achterkamer.

De opkamer is een op zichzelf staand bouwlichaam, met kelder en zolder. Door middel van ribloze kruisgewelven wordt de rechthoekige oppervlakte van de kelder in vier gelijke stukken verdeeld. Van links naar rechts wordt de kelder gesplitst door een scheidingsmuur. De voorste kelderruimte is toegankelijk via een doorgang onder

de trap. De andere ruimte is toegankelijk via een (latere) doorgang, die uitkomt in de bijkeuken van het achterhuis. De vloer is gedekt met rode plavuizen die schuin gelegd zijn.

Het vertrek op de begane grond wordt door twee moerbalken, ondersteund door consoles, in drie vakken verdeeld. De vloer bestaat uit plavuizen die in het zand zijn ingebed. De stookplaats is vernieuwd.

■ 17de-eeuws deurslot aan Kortenhoevendijk 6 te Lexmond, opname 1986

De voorkamer rechts is twee ramen breed en is van de achterkamer door een houten wand gescheiden. De achterkamer heeft tegen de brandmuur een schoorsteenmantel van hout met terracotta versiering. In de rechterhoek, haaks op de brandmuur is een bedstede met kast afgetimmerd, waarnaast een doorgang naar de tweede voorkamer, alles versierd met pilasters en geprofileerde lijsten uit het einde van de 18de eeuw. Het plafond bestaat uit een moerbalk tegen de scheidingswand met de voorkamer met kinderbinten. Ter plaatse van de scheidingswand en de bedstedewand zit onder de moerbalk een gedeelte van een sleutelstuk uit de 17de eeuw. Het rechterzijgedeelte is in de diepte in tweeën gesplitst. De muren van het achterkamertje zijn nog origineel en dateren uit de 17de eeuw. De linkermuur is opgetrokken met leemspecie. De zolder boven het rechtergedeelte van het voorhuis is door middel van een spant in twee traveeën verdeeld. In het tweede vak bevindt zich tegen de scheidingswand met het achterhuis het rookkanaal van de schouw in de achterkamer beneden. De wand is te weerszijden van het rookkanaal van hout. Aan beide kanten is een bedstede afgetimmerd. Rechts is voor de sporen een ventilatieluik aanwezig, dat aan de gording scharniert.

Aan de linkerkant bevindt zich de zolder boven de opkamer.

Achter de brandmuur van het rechtergedeelte en deels achter de uitgebouwde opkamer bevindt zich de middentravee of achterhuis, dat één gebintvak diep is. De toegang zit in de rechterzijgevel, in de kapelvormige

■ Voormalige bedstede in Kortenhoevendijk 6, Lexmond, opname 1986

uitbouw. Vanaf de deel is het achterhuis via een deur naast de schouw in de brandmuur toegankelijk. Links en rechts van de dwarsgang met plavuizen, die teniet loopt tegen de oven bevinden zich twee vertrekken, die verlicht worden door ramen in de zijgevel. De rechterkamer is deels in het bedrijfsgedeelte ingebouwd en maakt daar constructief deel van uit, aangezien zij buiten het gebintvak van het achterhuis valt. De linkerkamer loopt door tot over het midden van de boerderij. Via een 18de-eeuwse deur is dit vertrek verbonden met de bijkeuken. Het geheel wordt gedekt met een enkelvoudige balklaag in de lengterichting van de boerderij.

De kapconstructie van de zolder boven het achterhuis gaat over in de dakconstructie van het voorhuis. In het rookkanaal van de grote oven tegen de scheidingsmuur met het bedrijfsgedeelte bevindt zich een rookkast.

Het bedrijfsgedeelte is door een brandmuur van het achterhuis gescheiden.

Tegen de brandmuur staat een grote, laat 18de-eeuwse schouw met een zwaar profiel. Rechts hiervan de 17de-eeuwse doorgang naar het achterhuis.

Voergoten zijn verdwenen.

Hei- en Boeicopseweg 134-136
Type en ligging

Aan de noordzijde van de weg gelegen driebeukige voerdeelboerderij met een naar links uitgebouwde onderkelderde opkamer tegen tuitgevel. Woon- en bedrijfsgedeelte zijn door een brandmuur gescheiden. In de rechterzijgevel bevindt zich ter hoogte van de midden- of keukentravee een kapelvormige uitbouw, aan deze kant is de dakvoet over de gehele lengte opgelicht, aan de linkerzijde is de dakvoet alleen ter hoogte van de keukentravee iets opgelicht. Voor- en achterhuis onder rieten kap.

Ten behoeve van een dubbel bewoning is de boerderij gesplitst.

Op het erf staat een aantal niet van belang zijnde bijgebouwen.

Materiaal en constructie

Voor- en achterhuis zijn opgetrokken uit verschillende formaten rode baksteen, verband houdend met de verschillende ontstaansperioden.

■ Hei- en Boeicopseweg 134-136-138 te Hei- en Boeicop, opname 1965

Formaat rechtergedeelte voorhuis: 21,5 × 10 × 5 cm
Formaat onderkelderde opkamer: 23 × 11 × 4,5 cm

Formaat achtergevel en linkerzijgevel: 25 × 12 × 5 cm

Formaat uitgebouwde kapel: (geen hele steen aanwezig) ...× 10,5 × 4,5 cm Het korte bedrijfsgedeelte wordt door drie ankerbalkgebinten, waarvan het laatste tegen de achtergevel staat, in twee vakken verdeeld.

De constructie is samengesteld uit eiken en grenen onderdelen, waaronder nogal wat secundair gebruikt materiaal, zoals staken, afkomstig van een hooiberg. Aan de oostzijde is zoals gezegd, de kapvoet verhoogd, waardoor de stijlen aan die kant zijn verlengd. Aan deze kant is in een travee een paardenstal met ruif opgenomen, met klinkers op de vloer. Aan de andere zijde de koestal met groep. In de voerbak bevindt zich in het midden van de stal een naad, die kan duiden op een eventuele latere uitbreiding. In deze zijbeuk bevonden zich tegen de scheidingswand met de keukentravee twee bedsteden, onderscheidenlijk op de begane grond en op de til. De sporen van horizontale regels zijn op de gebintstijl aanwezig. Het voor de brandmuur liggende woongedeelte beslaat twee traveeën. Halverwege dit voorhuis staat een (verlaagd) ankerbalkgebint. Of de gebinten tot de huidige voorgevel hebben doorgelopen, valt niet te achterhalen.

Bouwgeschiedenis

De oudste boerderij zal een hallehuis op rechthoekige plattegrond geweest zijn en dateert uit het begin van de 17de eeuw. Baksteenformaat en sierbogen, alsmede het restant van een vlechting in het metselwerk van de voorgevel wijzen daarop. In het midden van de 17de eeuw werd de boerderij naar links uitgebreid met een onderkelderde opkamer, die vanuit de middenbeuk toegankelijk was. Deze toegang werd rond 1900 dichtgezet. In het begin van de 18de eeuw werd het bedrijfsgedeelte versteend. Wat later werd de kapelvormige uitbouw aan de rechterkant en de opknikte dakvoet aan de linkerkant ter hoogte van de keukentravee aangebracht.

In de loop van de 19de eeuw werd de dakvoet over het hele rechtergedeelte van de boerderij opgelicht. Het muurwerk is nadien nog een keer vernieuwd.

Exterieur

In de voorgevel zijn twee bouwfasen zichtbaar. In het rechtergedeelte zitten van rechts naar links een (naar rechts verplaatst) zesruitsvenster. Deze verplaatsing zal al in een vroeg stadium hebben plaats gevonden, aangezien bij de aansluiting van het metselwerk en het venster klezoren zijn toegepast. Naast dit venster zit een deur, die ooit 12 cm is verbreed en een gekoppeld venster uit 1962 met ontlastingsboog.

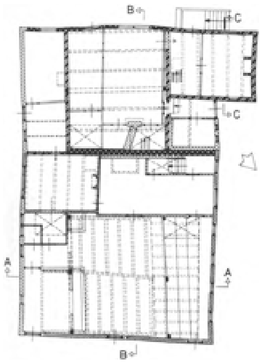

BEGANEGROND

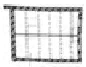

KELDER

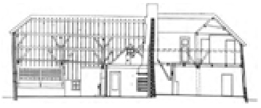

DOORSNEDE B-B

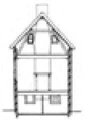

DOORSNEDE C-C

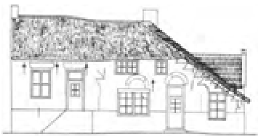

VOORGEVEL

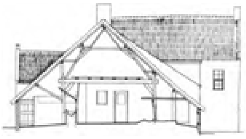

DOORSNEDE A-A

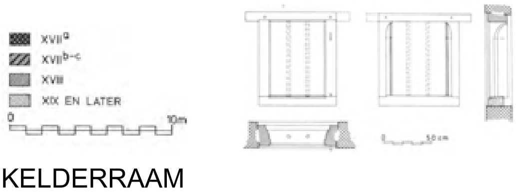

KELDERRAAM
■ Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 134-136-138
- Boerderij, voorgevel, plattegrond, doorsneden en detail kelderraam.
Schaal 1:300 en 1:50. Opmetingstekening J.M. van Es, 1987-1988

Boven deur en venster bevinden zich delen van ronde ontlastingsbogen. Aan de hand hiervan was de oorspronkelijke positie van deur en venster te bepalen. Een gekruld muuranker tussen deur en venster. Op de verdieping twee venstertjes onder de dakrand, die ter plaatse in 1962 zijn aangebracht. Het vierruitsvenster is van het

bedrijfsgedeelte afkomstig, het gekoppelde venster vervangt een luik. De plaats van de vlechtingen van vóór de ophoging van de dakvoet aan de rechterzijgevel is duidelijk zichtbaar. In het linkergedeelte zit een via een hoge stoep toegankelijke deur ter plaatse van een venster en een vierruitsvenster met strek. Drie lelieankers. Getuige sporen in het metselwerk was het oorspronkelijke venster breder en korter. Rechts naast de deur sporen van een vlechting en enkele stootvoegen (plaats van een venster behorend tot de oude hallehuisboerderij?). De deur zal zijn aangebracht rond 1900 toen de doorgang vanuit de middenbeuk werd dichtgemaakt.

De linkerzijgevel heeft twee later ingezette keldervenstertjes, waarvan een met een laat-16de-eeuws kozijn. Twee vensters in de geveltop.

In de voorheen gepleisterde achtergevel van de opkamer zit een (verlaagd) kloosterkozijn. Sporen van blauwe verf op de plint. Klezoren in de koppenlagen op de hoeken van dit bouwlichaam.

In de kapelvormige uitbouw is enig 18de-eeuws metselwerk zichtbaar. Overigens verbouwd. In de kapel bevond zich een deur en een venster, die rond 1930 door het huidige venster zijn vervangen.

De achtergevel met wolfeind heeft een smalle deeldeur, waarnaast een venster en aan weerszijden twee, verplaatste of later ingezette, mestdeuren. Boven de deeldeur een tweedelig openslaand luik. Sporen van een dichtgezette kippen(?)ingang.

De linkerzijgevel is voorzien van mestluiken. Ter hoogte van de keukentravee is een luik dichtgezet. Hierboven is een venster onder opgewipte dakrand aangebracht.

Interieur

De toegang zit in de middenbeuk, waar zich een (gemoderniseerde) haard bevindt tegen de brandmuur, die geflankeerd wordt door ruimtes, waarin bedsteden en een spinde in ondergebracht waren.

In verband met gedeelde bewoning is de rechterzij beuk thans alleen vanuit de midden- of keukentravee toegankelijk. Sporen van een weggebroken haard in deze zijbeuk. Balklagen zijn door betimmeringen aan het oog onttrokken. De opkamer is thans uitsluitend van buitenaf bereikbaar. De interne verbinding is dichtgezet. Enkelvoudige balklaag met consoles, haaks op de voorgevel. Ter plaatse van een oude schouw staat nu een vroeg 20ste-eeuwse schoorsteenmantel. De scheiding op de verdieping tussen opkamer en het voorhuis bestaat uit een houten schot. De onder de opkamer gelegen kelder heeft eveneens een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel. De kelder is door middel van een houten schot in tweeën gedeeld. Het voorste gedeelte was bereikbaar door een luik in de vloer, thans alleen aan de buitenzijde door het kelderraam.

De midden- of keukentravee heeft een (gemoderniseerde) haard tegen de

brandmuur met het voorhuis en wordt door een (deels stenen) wand van het bedrijfsgedeelte gescheiden. Enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel in de middentravee, die alleen zichtbaar is in het vak van de kapelvormige uitbouw, dat van de rest van deze travee door een muur met zestienruitsvenster gescheiden is.

Getuige de vroegere aanwezigheid van een mestluik zal de stal aan de westkant tot aan de brandmuur hebben doorgelopen. De plaats van de pomp was in het bedrijfsgedeelte tegen de scheidingsmuur met de middentravee. De lemen vloer op de deel is door een betonnen vervangen.

De dwarsdeelboerderij met waterzolder

Nieuwland, Smalzijde 12

Ligging en type

De boerderij ligt ten zuiden van de dorpskern aan de oostkant van de Leerbroeksche Vliet, met het woongedeelte naar de weg gericht. Het erf is aan beide zijden van de boerderij toegankelijk. De grote oprit aan de linkerzijde is gemeen met die van nr. 11. Het betreft hier een tweebeukige dwarsdeelboerderij op rechthoekige plattegrond, waarvan het dak aan de voorzijde tegen een asymmetrische topgevel aanloopt en aan de achterzijde een wolfeind heeft. Op de verdieping van het bedrijfsgedeelte zit een waterzolder.

De boederij is niet meer als zodanig in gebruik.

Bouwgeschiedenis

De boerderij zal oorspronkelijk uit het einde van de 18de eeuw dateren. Zij komt voor op de kadastrale minuut. Uit deze bouwfase dateren van de constructie de drie achterste gebinten, de rechterstijl en de ankerbalk op de verdieping bij de brandmuur, alsmede de gebintplaten over de volle lengte van de boerderij, die duiden op de aanwezigheid van een oorspronkelijk vijfde gebint tegen de voorgevel. Voorts zijn de kaaskamer met inrichting, de plaats van de schouw in de middenkeuken en de bedstede met naastliggende kast oorspronkelijk. Oud metselwerk zit aan het stalgedeelte.

Tegen het eind van de 19de eeuw zijn

■ Voor- en linkerzijgevel van Smalzijde 12 te Nieuwland, opname 1979

de gevels van het voorhuis (woon- en werkgedeelte) vernieuwd, evenals de balklaag over het stalgedeelte. Naast kleine wijzigingen aan vensters in de 20ste eeuw heeft na 1979 een grote inwendige verbouwing plaats gehad, waarbij onder andere de trap is verplaatst en in het bedrijfsgedeelte de groep en mestgang dichtgestort zijn met beton.

Materiaal en constructie

De boerderij is opgetrokken uit baksteen, met uitzondering van de linkerzijgevel, die op de verdieping na het woongedeelte uit houten delen is samengesteld. Het muurwerk van de stal en de brandmuur in het inwendige verjongt zich naar boven toe. Het dak is met riet gedekt.

Door vier, oorspronkelijk vijf, grenehouten ankerbalkgebinten wordt de boerderij in vijf vakken verdeeld. Het eerste vak wordt door het woongedeelte ingenomen, dat door een brandmuur van de rest van de boerderij is gescheiden. Hierachter ligt de middenkeuken met schouw, die eveneens een vak inneemt. Het bedrijfsgedeelte tenslotte omvat drie vakken.

In de breedte bestaat de boerderij uit twee beuken, waarvan de linker breder en hoger is dan de rechterbeuk, die onder een tamelijk laag doorlopend dakvlak ligt.

De houtconstructie van het woongedeelte is niet meer compleet. Aanwezig zijn nog de gebintplaten over de volle lengte met sporen van stijlen en windverband. De grote woonkamer linksvoor en de daarachter liggende woonkeuken hebben een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel. In het bedrijfsgedeelte bestaat de draagconstructie uit van telmerken voorziene ankerbalkgebinten met dekbalkjuk. De gebintstijlen staan rechts op hoge poeren, links staan zij op het muurwerk van de zijgevel. De door de balk heenstekende verankering is hier afgezaagd. In het midden, tegen de wand met de woonkeuken, is ter diepte van één vak een kaaskamer afgescheiden. Hierboven ligt over de hele breedte van de linkerbeuk de vloed- of waterzolder, waarop het vee in geval van overstroming gestald werd. Over twee zware balken liggen de dikke vloerdelen (9 × 37 cm), die op de muren van de kaaskamer zijn opgelegd.

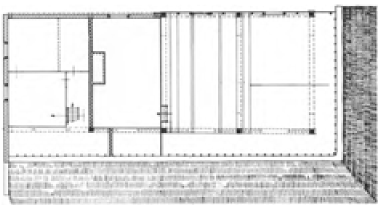

VERDIEPING

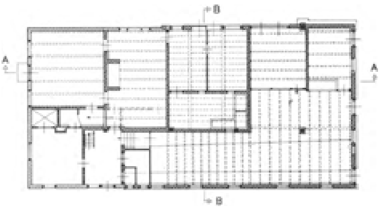

BEGANEGROND

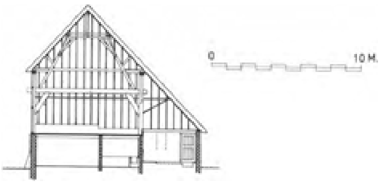

DOORSNEDE B-B
■ Nieuwland, Smalzijde 12
- Boerderij met waterzolder, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

In de vloer zijn de sporen van de houten groep en mestgoot nog zichtbaar. De beesten stonden met de koppen naar elkaar in de lengterichting van de boerderij opgesteld.

Exterieur

In de asymmetrische voorgevel bevinden zich drie vensters en een deur, die gesitueerd is in de as van de linkerbeuk. Op de eerste verdieping zitten twee vensters en op de tweede verdieping een, alle voorzien van lichtgetoogde strekken met sluitsteen. Onbewerkte windveer langs de dakrand. De deur tot de middenkeuken in de rechterzijgevel fungeert thans als enige toegang tot het woon- en werkgedeelte, aangezien de voordeur is dichtgezet. In deze gevel voorts nog enkele stalvensters.

De linkerzijgevel is ter hoogte van de woonkamer blind. Bij de middenkeuken is het oorspronkelijke venster vergroot. Dubbele deeldeuren geven toegang tot de dwarsdeel in de stal. Tevens in de stalgevel twee vensters en een dichtgezette deur

naar de ruimte naast de kaaskamer. Op de verdieping onder andere het luik dat toegang geeft tot de waterzolder.

In de achtergevel een staldeur, geflankeerd door twee mestdeurtjes. In deze gevel sporen van oudere, dichtgezette vensters.

Interieur

De in principe via de voorgevel toegankelijke grote kamer in het linkergedeelte heeft geen schouw. In de rechterbeuk zit een kleinere kamer met een stookplaats. Tussen beide vertrekken lagen de bedsteden, waar er nog één van bewaard is gebleven. De trap naar boven was oorspronkelijk ook op deze plaats gesitueerd. Een onder de trap liggende kast resteert.

De middenkeuken heeft een schouw tegen de brandmuur. Het toegangsportaal in de rechterbeuk is verbouwd en bevat thans onder andere de trap naar de zolder, waar aan de voorzijde twee kamertjes afgetimmerd zijn.

Kelders zijn, waarschijnlijk wegens de hoge grondwaterstand, niet aanwezig, hetgeen in Nieuwland vrijwel overal het geval is.

In het bedrijfsgedeelte is een kaaskamer met pekelbakken afgescheiden. De rest van de stal werd ingenomen door een koestal rechts en de met klinkers bestrate dwarsdeel en paardestal links. Voer- en mestgoten zijn verdwenen. Op de zolder van het bedrijfsgedeelte bevindt zich de reeds eerder genoemde waterzolder. De rest van de verdieping werd als hooitas gebruikt.

Asperen

Literatuur

■ Beekman, 61, 132, 151, 153; Kouwenhoven, 19, 22, 152-153, 158; Künzel, 72; Leerdam, J. van, 'Een greep uit 1000 jaar Asperen', in: Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, jaarboek 1984, Utrecht, 1983, 85-89; Mon. Bat. III, 109; Teixeira IV (I), 728 e.v., 843 e.v.; Wolfs O.P., S.P., Middeleeuwse dominicanessenkloosters in Nederland, Assen/Maastricht, 1988, 13, 14;

Nederzettingsgeschiedenis

Het stadje Asperen ligt op de zuidelijke Linge-oever in, wat door Teixeira de Mattos wordt genoemd 'de oneigenlijke Vijfheerenlanden'. Als oudste naamsvermelding geldt het jaar 893 (Künzel, 72). Evenals dit voor de andere nabijgelegen stadjes aan de Linge geldt, moet ook de stadsstichting van Asperen in het licht van de middeleeuwse regionale machtspolitiek worden gezien: de stad als Hollands steumpunt ten overstaan van Gelre. De datum van stadsrechtverlening is niet precies bekend, evenmin is duidelijk door wie dit is verleend. Een doorgaans met het stadsrecht verbonden privilege als de aanleg van vestingwerken, lijkt aan het begin van de 14de eeuw aanwezig geweest te zijn: een 'poort' te Asperen is in 1313 bekend (Beekman, 151, 153). Een eeuw eerder stond er al een kerk op de plaats van de huidige gotische kerk aan het eind van de Voorstraat, zoals uit opgravingen gebleken is. De vorming tot stad vond enkele eeuwen na de vroegste vermelding van de nederzetting plaats; wat de prestedelijke structuur van Asperen is geweest, is niet bekend. Gedacht kan worden aan een lintvormige bebouwing op de smalle oeverwal langs de Linge.

De inrichting van het stedelijk gebied zal gezien de politieke ontwikkelingen in het gebied en de vorming van de andere stadjes, in de 13de of 14de eeuw tot stand zijn gekomen. Bepalend voor de plattegrond zijn een drietal min of meer evenwijdig lopende straten, de Voor-, en Achterstraat en Middelweg. Deze straten zijn onderling verbonden door enkele dwarsstraten. De Voorstraat is aangelegd op de Lingedijk, de twee andere straten zijn buitendijks aangelegd, waartoe het terrein is opgehoogd. Hoogteverschillen tussen de dijk en de terreinen aan weerszijden daarvan zijn nog steeds zichtbaar, vooral tussen de dijk en het binnendijkse gebied is dat verschil aanzienlijk. De buitendijkse aanleg heeft op tamelijk regelmatige wijze plaatsgevonden, waarbij per straat sprake is geweest van het uitzetten van erven met een vaste diepte, voor zover de erven niet werden afgesneden door de schuin op het stratenplan staande stadsmuur. De erven tussen de Minstraat en Achterstraat, Achterstraat en stadswal hebben een uitzonderlijk grote diepte, van ca 90 m. Langs de achtererven van de huizen aan de Voorstraat, liep tot in deze eeuw aan buitendijkse zijde, een smal watertje, de Minstroom, die buiten de stad met de Linge in verbinding stond. Dit stroompje, waarvan de laatste resten wegens vervuiling in 1933 werden gedempt en dat daarna 'Minstraat' genoemd werd, kan worden gezien als het restant van een zijarm van de Linge.

Evenals bij de overige stadjes in de Vijfheerenlanden, maakte aanvankelijk een kasteel onderdeel uit van de nederzetting; in het geval van Asperen is wellicht sprake geweest van twee kastelen. Het in 1299 voor het eerst genoemde huis Wadenborch

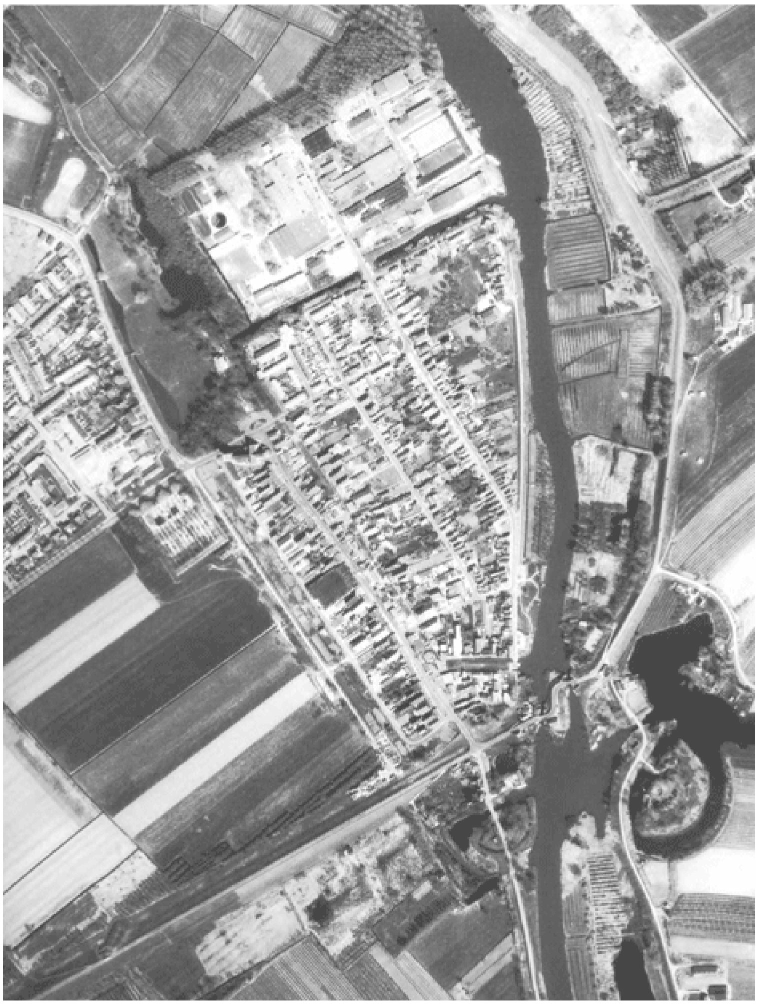

■ Asperen, Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

stond in de westelijke ‘punt’ van de stad, ter plaatse van het huidige gemeentehuis. Mogelijk stond nabij de voormalige Gellicumse poort aan de zuidzijde van de stad een versterkt huis dat in 1460 werd gesloopt. Niet geheel duidelijk is of dit huis geïdentificeerd

■ De kern van Asperen volgens de kadastrale minuut van 1823, met de huidige benaming der straten.
Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

1 Waterpoort
2 Heukelumse poort
3 sluisje in de Linge
4 Stadhuis
5 Hervormde kerk
6 Gasthuis
7 Kasteelterrein

mag worden met het uit het begin van de 14de eeuw bekende Lingestein (Kouwenhoven, 19, 22).

De plattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 geeft de vroegste afbeelding van de ruimtelijke structuur (p. 208). Van een vijftig jaar later is het voor Nederland unieke panorama van de stad, dat op de muur van de toren is geschilderd. Hoewel het bouwbestand enigszins is geïdealiseerd - het aantal en het type huizen moeten met de nodige terughoudendheid bekeken worden, aan de noordzijde van de Voorstraat worden vrijwel uitsluitend dwarse huizen met trapgevels weergegeven - geeft het toch een goede indruk van de bebouwingsdichtheid, de situering van de grotere gebouwen en de verdedigingsgordel. De stadsplattegronden uit de eeuwen daarna geven een beeld dat slechts weinig afwijkt van dat bij Van Deventer (p. 208). Tot ver in de 20ste eeuw is de structuur van de stad niet veranderd. Kenmerkend voor die structuur was de dichte bebouwing aan beide zijden van de Voorstraat, de eenzijdig bebouwde Minstraat en de veel schaarsere bebouwing in het overige gebied. Volgens de 17de- en 18de-eeuwse kaarten waren op de onbebouwde erven

volop boomgaarden aanwezig. Eerst in de loop van de 20ste eeuw raken de meeste onbebouwde erven bebouwd; waar dit overwegend met vrijstaande huizen plaats vond (Middelweg, Achterstraat) en de ruime erven als (moes)tuin in stand bleven, is meer van een landelijk dan van een stedelijk beeld sprake. In de jaren '50 en '60 kwam een woonwijkje met enkele nieuw aangelegde straten in het noordelijk deel van de stad tot stand. Pas ver na de Tweede Wereldoorlog vond buiten het omveste gebied uitbreiding van bebouwing in de vorm van woonwijken plaats.

De geringe omvang van de stad als ook het ontbreken van uitbreidingen en andere ruimtelijke ontwikkelingen wijzen op een bescheiden economische basis van het stadje. De ligging aan de Linge heeft nauwelijks geleid tot handel of scheepvaartactiviteiten van enig belang; aanlegplaatsen voor de schepen waren dan ook slechts in beperkte mate aanwezig. Tot in de 20ste eeuw is de agrarische sector dominant geweest: daarin speelde van de 17de eeuw tot in de 19de eeuw de paardenfokkerij en -handel een belangrijke rol.

De boerenbedrijven lagen in de stad, de landerijen bevonden zich in de Tielerwaard, die door de lage ligging en de situering in het inundatiegebied oostelijk van de linie Diefdijk - Lingedijken, nauwelijks voor bewoning geschikt was. Nog in 1930 was ca 30% van de stedelijke bevolking werkzaam in de landbouw. Tot voor kort bestond in Asperen de voor Nederland tamelijk unieke situatie van een hoofdstraat (Voorstraat) die aan een zijde vrijwel geheel uit boerderijen bestond: in 1950 lagen in de stad 60 bedrijven, in 1968 20 en in 1983 ca 10 nog als zodanig functionerende boerderijen (Van Leerdam, 88). Deze sterke achteruitgang is bevorderd door de ruilverkaveling Tielerwaard-West, waardoor in dat gebied tal van nieuwe vestigingsplaatsen voor boeren werd geschapen en de bedrijven de stad verlieten om zich gunstiger ten opzichte van de landerijen te vestigen.

■ Asperen, Nederlandse steden in de 16e eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer, 1916-1923 (facsimile herdruk van ca. 1560), blad 62

Historisch bebouwingsbeeld

De stad is herhaaldelijk getroffen door rampen als stormen, stadsbranden en overstromingen, waardoor de bebouwing ernstig geleden heeft.

Vooral in de 17de en 18de eeuw waren overstromingen een vrijwel jaarlijks terugkerend verschijnsel. Met name de stadswallen moesten het daarbij ontgelden. Pas bij de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk in 1815, na een dijkdoorbraak waarbij Kedichem, Oosterwijk, Heukelum en Asperen werden getroffen, ontstond een betere beveiliging tegen het opdringende water, hetgeen niet wegnam dat in 1820 de dijken nogmaals doorbraken. De verbetering van de dijken en de bemaling na het midden van de 19de eeuw betekende een definitief einde van de overstromingen.

Stadsbranden hadden in feite een vernietigender werking op het Asperense bestand aan gebouwen. Tot en met de 16de eeuw waren ze dikwijls het gevolg van oorlogshandelingen (Gelderse en Spaanse troepen). In 1672 verwoestten de Franse troepen het kasteel, waarbij de verdedigingswerken en de huizen in de stad zoveel schade opliepen, dat er in het midden van de 18de eeuw nog de gevolgen van ondervonden werden: de verarmde inwoners waren niet meer in staat, mede door de geringe opbrengst van de steeds overstromende landerijen, hun huizen te onderhouden. Vele erven werden van bebouwing ontdaan en tot boomgaard ingericht. Een voorbeeld van een dergelijke verarmde straat zou volgens Beekman (61) de Middelweg of Broeksteeg zijn, die aanvankelijk bebouwd met veel huizen, na de 17de eeuw vrijwel uitsluitend met boomgaarden beplant raakte. Het beeld van een dichtbebouwde Middelweg in de 16de en 76de eeuw wordt overigens niet bevestigd door de stadsplattegronden uit die tijd.

In de 18de en 19de eeuw waren het stadsbranden, ontstaan door blikseminslag, hooibroei of onvoorzichtigheid met vuur, die tal van huizen in de as legden. In 1793 werd de Voorstraat getroffen, in 1801 verbrandden negentien huizen, in 1836 veertien huizen en bij de brand van 1896 waren het de kerk en het noordwestelijk deel van

de Voorstraat, die in vlammen opgingen. Een zichtbaar gevolg van met name de laatste stadsbrand is, afgezien van de nieuwbouw in de nabijheid van de kerk, de dakbedekking in de stad, die overal uit pannen bestaat.

De historische bebouwing binnen de stadswallen bestaat voornamelijk uit (eenvoudige) woonhuizen en de in woongedeelte daaraan verwante stadsboerderijen. De enige kerkelijke gebouwen zijn de hervormde kerk aan de Voorstraat en de gereformeerde kerk aan de Middelweg.

Voor de Reformatie bezat Asperen twee kloosters, die beide staan afgebeeld op de vogelvluchtschildering tegen de toren in de kerk. Het ene was een Dominicanessenklooster, in de volksmond later ‘Begijneklooster’ genoemd, gewijd aan de H. Anna. Dit klooster lag aan het noordelijk uiteinde van de Minstraat bij de Begijnepoort. Door wie en wanneer het gesticht is, is niet bekend. Een eerste vermelding dateert van 1488 (Wolfs, 13). Het andere klooster was een Kruisbroederenklooster en was gesitueerd op de kruising van Min- en Brugstraat. Jan XI, heer van Arkel, had in Keulen de orde der Kruisheren leren kennen en nodigde de paters uit in Gorcum een klooster te stichten. In 1314 betrokken enigen een huis te Gorcum, maar al in 1315 verhuisden zij naar Asperen (Mon. Bat. III, 109). Beide kloosters zijn, na in 1566 tijdens de beeldenstorm te zijn geplunderd, in de jaren daaropvolgend gesloopt. In de 17de eeuw is er sprake van een woonhuis ter plaatse van de gebouwen van het Dominicanessenklooster (Wolfs, 14). Sporen in de vorm van een groot formaat baksteen vindt men aan gebouwen in de nabijheid.

Buiten de omwalling zijn de werken die met de Nieuwe Hollandse Waterlinie verband houden markant. Oudere industriële bebouwing als bijvoorbeeld

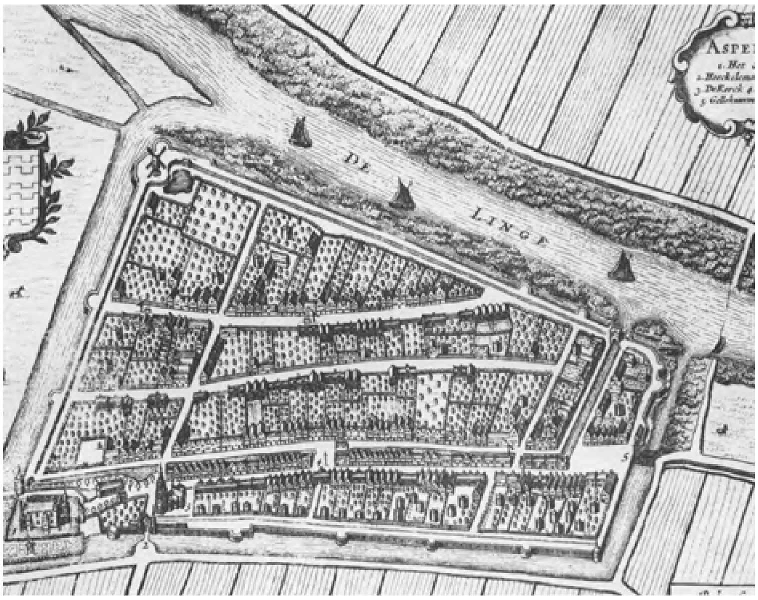

■ Asperen,
J. Blaeu, Toonneel der Steden en de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen, 1649

de Asperense steenfabriek is inmiddels verdwenen; dit bedrijf heeft van ca 1868 tot ongeveer 1937 bestaan.

De sluizen in de afsluitdijk in de Linge boven Asperen

Op 6 mei 1809 werd het bouwen van een ‘kapitale inundatie- en schutsluis in de Linge bij het veer te Asperen’ aanbesteed. Op 23 september 1809 kon het werk al door Inspecteur-generaal van Waterstaat, Jan Blanken Jansz. aan het betrokken dijkscollege worden overgedragen. Deze sluis staat thans bekend als de Kleine, de Oude of de Zuidelijke Lingesluis. De tweede sluis in de afsluitdijk, de Grote, Nieuwe of Noordelijke Lingesluis werd in 1861-1862 van rijkswege gebouwd als onderdeel van de werken tot verbetering van de uitwatering van de Linge door het kanaal van Steenenhoek.

De Kleine of Zuidelijke Lingesluis is een keer- en schutsluis met een paar punt- en een paar waaierdeuren met schotbalksponningen. Het is een gemetselde sluis met een hoog bovengedeelte en een laag benedengedeelte, met aan weerskanten uitzwaaiende vleugelmuren. Als waterkering dienen een paar naar de boven-Linge gekeerde hoge houten puntdeuren (1951), waarboven één rij schotbalksponningen, alsmede een paar naar de beneden-Linge gekeerde houten waaierdeuren (1950). De puntdeuren worden met heugelstangen bewogen.

Dubbele rioolschuiven zijn bij de waaierdeuren aangebracht. Langs het lage gedeelte bevinden zich trappen. Bij de schotbalksponningen zitten vergrendelingsogen. De schotbalken zelf zijn terzijde onder een afdak opgelegd. Een gietijzeren balustrade loopt van de zuidelijke naar de noordelijke Lingesluis.

De Grote of Noordelijke Lingesluis is een keersluis. Zij is een van boven open, gemetselde sluis met uitzwaaiende vleugelmuren. De zuidelijke frontmuur aan de lage zijde heeft een natuurstenen trap. Als waterkering dienen een paar naar de

boven-Linge gekeerde houten waaierdeuren (1949). Te weerszijden van de deuren aan de bovenzijde een dubbele rij schotbalksponningen met vergrendelingsbeugels. Ook hier zijn de schotbalken terzijde onder een afdak opgelegd. Beide sluizen staan altijd open (Teixeira IV(I), 728 ev, 843 ev).

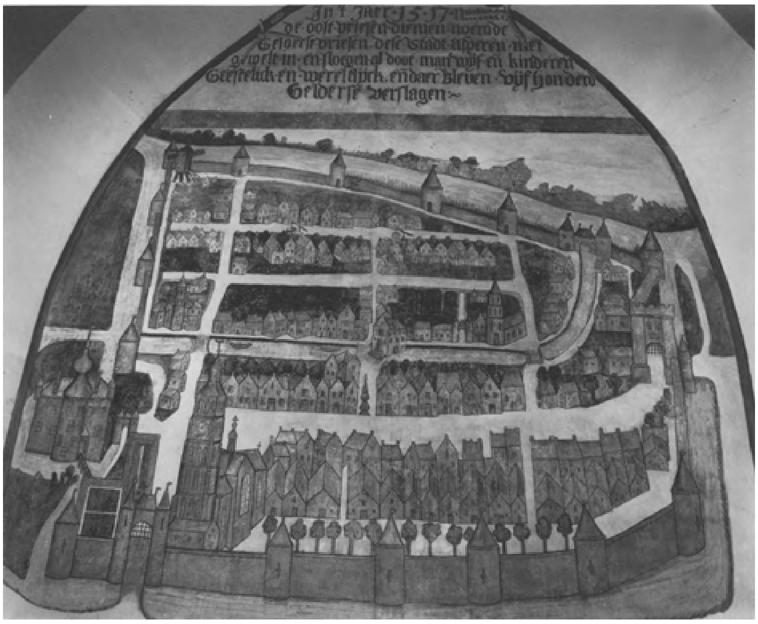

■ Gedeelte van de muurschildering tegen de torenwand in de hervormde kerk met het stadje Asperen in vogelvlucht afgebeeld, opname 1978

■ De grote sluis in de Linge bij Asperen, opname 1988

Verdedigingswerken

De stad is in haar geheel ommuurd geweest en van waltorens en rondelen voorzien. Alleen aan de noordkant is die ommuring niet meer zichtbaar. Een goede indruk van hoe de stad er in die hoedanigheid uitgezien heeft, geeft het geschilderde panorama tegen de toren in de hervormde kerk. De muur bestaat uit een bekledingsmuur tegen een aarden wal, die er voordien al gelegen moet hebben en

■ Gezicht op de gereconstrueerde stadwal met waterpoort en de daarachter liggende woningen vanaf de sluis, opname 1983

deel uitmaakte van een oudere verdedigingsgordel. Opmerkelijk is het rondeel aan de zuidoostkant bij de Oranjewal: dit ligt niet op de hoek, hetgeen uit verdedigingstechnisch oogpunt voor de hand gelegen zou hebben, omdat dan zowel de oost- als de zuidkant geflankeerd konden worden, maar daarnaast in de zuidmuur. Het baksteen formaat, gemeten aan nog niet gerestaureerde gedeelten aan de noord- en westkant bedraagt: 28-29 × 14-14,8 × 6-7 cm, 10 lagen = 80-83 cm. De restanten van de waarschijnlijk 15de-eeuwse stenen verdedigingsgordel zijn, met uitzondering van de noordzijde, de westkant en het westelijk deel van de zuidkant in de jaren 1978-1982 hersteld en tot een zekere hoogte weer in het zicht gebracht. Stenen met het jaar van voltooiing zijn op diverse plaatsen ingemetseld. Begonnen is met de oostzijde langs de Linge vanaf de molenromp tot het gedeelte ter hoogte van de Brugstraat, waarbij de waterkeringsmuur en de funderingen van drie ronde muurtorens in (nieuwe) baksteen zijn opgemetseld. Vanaf 1981 ving men aan met het gedeelte na de Brugstraat. Tot de zuidoosthoek van de Oranjewal is de muur dieper gefundeerd en van steunberen voorzien. Het onderste gedeelte van de Waterpoort werd in oude moppen tot de hoogte van de hoogst gevonden aanzet van de zuidtoren opgemetseld, het gedeelte daarboven in nieuwe steen. Tussen de Waterpoortdeuren is een met hout beklede betonwand aangebracht in de vorm van de houten sluisdeuren, zoals die in 1651 zouden zijn aangebracht. Na de zuidoosthoek van de Oranjewal is een rondeel in nieuwe baksteen opgemetseld. De zuidelijk Oranjewal is in 1981 van een geheel nieuwe muur voorzien. Onder de walhuisjes van de Oranjewal bevindt zich echter nog een zeer oud stuk ter lengte van ongeveer 18 m, waarin twee dichtgemetselde licht- of schietspleten zitten. Tevens is een haakse fundering gevonden, die in de Oranjewal verdwijnt. Mogelijk zijn het de restanten van het kasteel dat op deze plaats gestaan moet hebben. Aan de westzijde, langs de Stadswal of Boerenwal is de stadsmuur grotendeels onder een aarden talud verborgen. Het zuidwestelijk deel heeft zware steunberen. Aan de noordkant is een stuk van de stadsmuur ten behoeve van de uitbreiding van het gemeentehuis in 1988 ontgraven en gedeeltelijk geamoveerd.

Molenromp

Op de noordoosthoek van de stadswal stond vanouds een (houten) korenmolen. Op 23 september 1868 werd door A.D. Schuddebeurs de eerste steen gelegd voor een bakstenen stellingmolen die een houten exemplaar op de wal verving. Tot 1948 heeft hij daar gestaan; op 24 juni van dat jaar is de molen uitgebrand en niet meer herbouwd.

De zich verjongende bakstenen molenromp is voorzien van rondboogvensters en deuren. Ingemetselde steen met (overgeschilderde) tekst: 'MEN HEEFT IN PLAATS VAN HOUT//MIJ NU VAN STEEN HERBOUWD//EN HOGER VLUCHT GEGEVEN//NU ZOEK IK MIJN BESTAAN//IN HET MALEN VAN HET GRAAN//ZO NODIG VOOR HET LEVEN'.

De stichtingssteen is inmiddels onleesbaar geworden.

De Achterstraat was in de 16de tot en met de 19de eeuw aan beide zijden met voornamelijk vrijstaande bebouwing bebouwd. In de 18de eeuw heeft een verdichting van de bebouwing plaats gevonden, waarvan de boerderijen nr. 40, 42, 50 (voorhuis), 66 en 72 de laatste getuigen zijn.

Deze boerderijen zijn niet meer als zodanig in gebruik. Alle zijn zij ten behoeve van een woonfunctie verbouwd. Een groot formaat baksteen is toegepast aan het bedrijfsgedeelte van de L-vormige boerderij op nr. 66, ongetwijfeld afkomstig van een van de gesloopte kloosters, of de nabij gelegen Gasthuiskerk. Ten tijde van de kadastrale minuut (1823) was het laatste deel langs de stadswal (de huidige nrs. 84-98) onbebouwd. De meeste huizen dateren uit het midden en eind van de 19de eeuw en vertonen geen opmerkelijke kenmerken. Vrijwel alle zijn zij vrijstaand en haaks geplaatst ten opzichte van de straat. Een late en zeer goed bewaarde variant van een stadsboerderij op T-vormige plattegrond is nr. 17, die in een gevelsteen is gedateerd op 1892.

Achterstraat 17

Stadsboerderij op T-vormige plattegrond van het voerdeeltype. Het voorhuis heeft een zadeldak, dat met blauwe pannen is belegd, het achterhuis is van een mansardekap met blauwe pannen voorzien. De boerderij

■ Stadsboerderij Achterstraat 17, voor- en rechterzijgevel, opname 1988

is aan de linkerkant onderkelderd, getuige een keldervenster in de linkerzijgevel.

De voorgevel is symmetrisch van indeling met een voordeur met bovenlicht tussen twee maal twee vensters. Boven deur en vensters segmentvormige strekken en een geornamenteerde sluitsteen. Eenvoudige dakkapel.

Naast de voordeur een gevelsteen met: 'DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // A.E. VAN MEEUWEN //... MAART 1892'. De linker- en rechterzijgevel van het voorhuis hebben vensters met roedeverdeling op begane grond en verdieping met segmentbogen van een eenvoudiger detaillering. De rechter- en linkerzijgevel van het bedrijfsgedeelte hebben gietijzeren stalraampjes. In de linkerzijgevel bovendien een hooiluik op de verdieping. In de achtergevel hoge deeldeuren en hooiluik, geflankeerd door twee lage deurtjes: een toegang en een mestdeur. De regelmatige verdeling van de voorgevel zet zich voort in het inwendige met een middengang, waarnaast twee vertrekken aan beide kanten. Ook bij deze late boerderij is de keukentravee gehandhaafd. Het bedrijfsgedeelte wordt door een dekbalkgebint in drie vakken verdeeld. Op de zoldering werd het hooi opgeslagen. De stal was ingericht voor paarden (rechts) en koeien (links). Voor de boerderij staan op de rand van stoep en straat leibomen. Een smeedijzeren hek sluit voortuin en erf af.

■ In oorsprong 18de-eeuwse boerderij aan de Achterstraat 40, opname 1987

Achterstraat 40

Uit rode baksteen opgetrokken stadsboerderij op T-vormige plattegrond onder rieten kap met hoekschild aan de achterkant. De boerderij is aan de rechterkant onderkelderd. De indeling van de voorgevel is asymmetrisch: naast twee grote vensters met zesruitsroedeverdeling zit de voordeur met bovenlicht en een kleiner zesruitsvenster, waaronder een kelderlicht.

Verdiepingvenster onder opgolvende dakrand. De linkerzijgevel van het woongedeelte heeft een zesruitsvenster en een zoldervenster als voor, de rechterzijgevel heeft een T-venster. Het bedrijfsgedeelte aan deze zijde is vrijwel blind. Links is het bedrijfsgedeelte (evenals overigens aan de achterkant) gewijzigd ten behoeve van de woonfunctie. In het inwendige heeft de middenkamer van het woongedeelte een betegelde wand met een schouw rond 1800 en een bedstede. De boerderij dateert oorspronkelijk wellicht uit de 18de eeuw. Het huidige aspect is echter vroeg 19de-eeuws (tegelwand, vensters) en 20ste eeuws (achtergevel).

Achterstraat 42

Grotendeels gepleisterde boerderij onder rieten wolfdak op rechthoekige plattegrond met hoekschild aan achterzijde. Zij is aan de rechterkant onderkelderd. In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel vensters van ongelijke grootte met (nieuwe) roedenverdeling en een voordeur met bovenlicht. Onder de dakrand een zoldervenstertje. Aan de linkerzijgevel is het metselwerk ter hoogte van het bedrijfsgedeelte

■ In oorsprong 18de-eeuwse boerderij aan de Achterstraat 42, opname 1987

vernieuwd. De rechterzijgevel vertoont halfronde stalramen. Beide gevels zijn blind ter hoogte van het woongedeelte. Het metselwerk van de achtergevel is opnieuw opgetrokken. In het hoekschild de deeldeuren. Ook deze boerderij zal oorspronkelijk uit de 18de eeuw kunnen dateren. In de 19de eeuw heeft zij, evenals nr. 40 enige vernieuwingen ondergaan.

Gasthuisstraat

De Gasthuisstraat heette vroeger in haar geheel Molenstraat. Thans draagt alleen het noordelijk gedeelte, dat loopt van de Middelweg naar de Achterstraat, die naam. De huidige Gasthuisstraat loopt van de Minstraat naar de Middelweg en is genoemd naar het Heilige Geestgasthuis dat daar heeft gestaan en waarvan nog een heel huisje en enkele restanten metselwerk van over zijn in de belendende panden.

Gasthuisstraat 6

Het voormalig Heilige Geestgasthuis Aan de zuidkant van de straat gelegen gebouwtje van één bouwlaag onder pannen dak evenwijdig aan de straat, dat eens deel heeft uitgemaakt van het Asperense gasthuis. Het was het zevende huisje in een reeks van tien. Het huisje bestaat uit twee achter elkaar gelegen vertrekken. Het voorste vertrek is het grootste en van een oudere ontstaansdatum. Het pand is opgetrokken uit verschillende soorten rode baksteen: aan voorgevel en tussenmuur 22,5 × 10,5 × 5 cm, aan de ach-

tergevel 21 × 11 × 4,5 cm en 17 × 8,5 × 4 cm. Bij de achtergevel, die gepleisterd is geweest, is gebruik gemaakt van secundair verwerkte baksteen, waaronder ijsselsteen. De gedeeltelijk gepleisterde voorgevel is voorzien van een eenvoudige strokendeur en een laat 18de-eeuws schuifvenster met luiken. Het noordelijke vertrek heeft een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel met nog twee 17de-eeuwse consoles. De trap naar boven bevond zich eertijds pal achter de ingang, het oude trapluik is daar getuige van. Nu zit hij ter plaatse van de voormalige bedstede tegen de tussenmuur. Tegen de rechtermuur een vroeg 20ste-eeuwse schouw. De verdieping heeft een 19de-eeuws schenkelspant met een gehakt merk VII. Het dakbeschot loopt door over de achteraanbouw. Alleen ter plaatse van de schouw en het schoorsteenkanaal zijn de scheidingswanden op de verdieping tussen de huisjes van steen, overigens zijn (waren) het houten wanden.

Gezien de balklaag met de consoles in het voorste deel lijkt een ontstaansdatum hiervan in de 17de eeuw gerechtvaardigd. Dit deel, waarvan de achtergevel hoogstwaarschijnlijk blind was is tegen het eind van de 18de eeuw gemoderniseerd (voorgevel met raam en deur) en met een keukenaanbouw uitgebreid. De verhoging van tussenmuur, kapconstructie en vrijwel de hele huidige voorgevel zullen uit de tweede helft van de 19de eeuw dateren.

De tuinmuur die achter het gasthuiscomplex liep, is nog gedeeltelijk aanwezig en is van gele ijsselsteen opgetrokken.

Middelweg

De zuidkant van de Middelweg, voorheen Broeksteeg, wordt bepaald door de achterterreinen met hoge schuren, bedrijfsgebouwen en de hooibergen van de panden aan de Minstraat. Deze straat is pas in een laat stadium in de 19de eeuw aan de noordzijde bebouwd geraakt. Op de kadastrale minuut van 1823 is daar nog geen sprake van. Aan de noordoostkant staat het complex van de gereformeerde kerk.

■ Achtergevels van boerderijen langs de Minstraat, bezien vanaf de Middelweg, opname 1987

Middelweg 5 en 7

Op 16 juli 1892 werd de eerste steen gelegd voor een eigen kerkgebouw voor de gereformeerden, die tot die tijd hun samenkomsten moesten houden in particuliere huizen of schuren,

■ Gereformeerde kerk en pastorie aan de Middelweg 5 en 7, opname 1987

die daartoe ter beschikking gesteld werden. In november 1892 werd het kerkgebouw in gebruik genomen.

Voor de naastliggende pastorie werd op 18 juni 1912 de eerste steen gelegd. De bouw hiervan werd voor f 4495, - opgedragen aan de Gebr. Gerdessen (Kouwenhoven, 152-153, 158).

Het eenvoudige uit rode baksteen opgetrokken vrijstaande kerkgebouw staat op een rechthoekige plattegrond, is vier vensterassen diep en is gedekt met een zadeldak tussen puntgevels. Boogvensters met ijzeren traceringen in voor- en zijgevels. Het

baksteenwerk is aan de voorzijde verlevendigd door cementbanden. De voorgevel wordt door lisenen en hoekpilasters geleed en door een piron bekroond. Tussen de vensters van de zijgevels bevinden zich eveneens lisenen. In de boog boven de ingang een tekst met: DIT IS EEN HUIS DES GEBEDS. Gedenksteen onder het rechtervenster van de voorgevel met: DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // CORNELIS ARIE VAN BRUINSWIJK GZ. // OUD 11 MAANDEN.

De naastliggende pastorie, nr. 7, van een bouwlaag met kapverdieping onder wolfdak heeft een wat hoger opgetrokken voorgevel. Het rode baksteenwerk is met gele steen boven de vensters en onder de goot verlevendigd.

Minstraat

De Minstraat is genoemd naar de stadsgracht De Min, die erdoorheen stroomde, maar in de jaren '20 en '30 van deze eeuw is gedempt. Volgens de schildering in de hervormde kerk was de langs de gracht lopende straat al in de 16de eeuw bebouwd aan de noordkant. De zuidzijde werd en wordt door de achterterreinen van de gebouwen aan de Voorstraat ingenomen. Het

■ Overzicht vanaf het begin van de Minstraat tot nr. 7, opname 1987

was een belangrijke straat, waar zich het stadhuis en twee kloosters bevonden. Het stadhuis is in 1952 afgebroken, de kloosters direct na de Reformatie. Sporen in de vorm van oude (hergebruikte) baksteen bevinden zich echter aan diverse gebouwen langs de Minstraat (nr. 13, achterbouw). Het huidige aspect is tamelijk bescheiden: het betreft hier voornamelijk aaneengebouwde woningen en stadsboerderijen van één bouwlaag met de daknok evenwijdig aan de straat, waarachter in het geval van een boerderij grote schuren voorkomen. De breedte van de huizen varieert van drie tot zelfs zeven traveeën.

Hun individualiteit zit in kleine details, zoals in de wisselende goothoogten, in al dan niet gepleisterde gevels: de baksteengevels worden door ronde (nr. 7) danwel rechte (nr. 9) strekken boven deuren en vensters verlevendigd of in de bewerking van de gootlijsten. De nrs. 4, 10-10a en 17-18 hebben bijvoorbeeld een geschulpte rand onder de gootlijst, een gegeven dat meer in Asperen voorkomt. In twee gevallen (nrs. 13 en 22) zijn de voorhuizen van de T-boerderijen twee bouwlagen hoog. Een uitzondering in deze reeks stadsboerderijen vormen de villa uit 1909 op nr. 19 en de laat 19de-eeuwse villa op nr. 27, die bovendien beide terugliggen ten opzichte

van de rooilijn. Vrijwel alle huizen zijn onderkelderd. Inwendig bevinden zich nog oude 16de- (Minstraat 1 en 9) en 17de-eeuwse (Minstraat 4) restanten, met name in de kelders van de huizen. Uitwendig vertonen zij veelal een laat 19de-eeuws uiterlijk met hun gepleisterde en van eenvoudige stucversieringen voorziene voorgevels (nrs. 1, 2, 4 en 7). Sporen aan bijvoorbeeld zijgevels wijzen echter op een oudere ontstaansdatum (nrs. 4 en 7).

Voor een aantal huizen staan leibomen (onder andere voor de nrs. 7,8 en 9 en 17-18).

Minstraat 1

Een van de oudere gebouwen langs de Min, zo heeft nader onderzoek uitgewezen, is Minstraat 1 geweest. Het pand ligt in de kern van Asperen, op de hoek van de Minstraat en de Nieuwstraat, met de daknok van het voorhuis evenwijdig aan de Minstraat. Op het erf, dat doorloopt tot aan de Middelweg stond een schuur en een hooiberg. Het bedrijfsgedeelte van de boerderij is in 1987 afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Vóór de afbraak is de boerderij gedocumenteerd.

Het symmetrisch ingedeelde voorhuis onder zadeldak staat dwars geplaatst voor de nieuwbouw en voorheen voor het bedrijfsgedeelte. Aan de rechterzijde van het voorhuis is de muur gemeen met die van het buurpand. Het voorhuis is tijdens de verbouw in 1987 ontpleisterd geweest, waardoor er nadere bouwsporen aan het licht kwamen.

Deze plaats van de stad was van oudsher al bebouwd. Op de schildering in de toren van de hervormde kerk, gedateerd 1609, is dit onder andere duidelijk te zien en het aangetroffen muurwerk met het grote formaat baksteen in de linkerzijgevel wijst daar op. Hoewel er sporen zijn die duiden op een ontstaansdatum eind 16de, begin 17de eeuw (toepassing van klezoren in het metselwerk en gebruik van groot formaat baksteen, zal het grootste deel van het gebouw uit het einde van de 18de of het eerste kwart van de 19de eeuw dateren (kapspanten voorhuis en constructie voormalig bedrijfsgedeelte). Aan het eind van de 19de eeuw werd de voorgevel van een pleisterlaag voorzien.

De inmiddels weer achter een pleisterlaag verdwenen linkerzijgevel van het voorhuis is opgetrokken uit helder

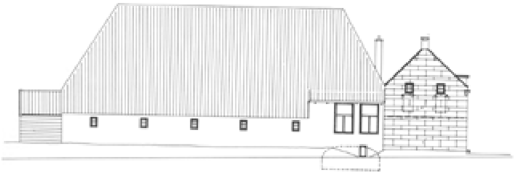

NOORDGEVEL

WEST GEVEL

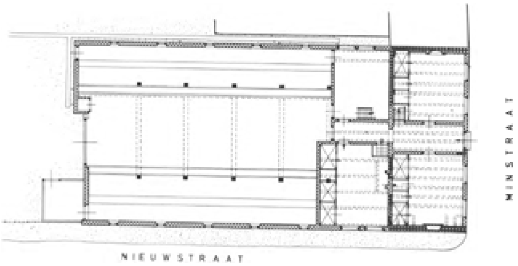

PLATTEGROND

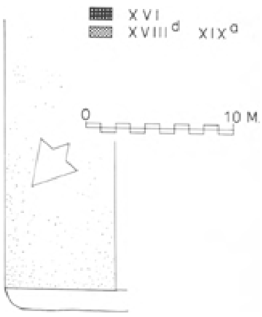

MINSTRAAT

■ Asperen, Minstraat 1

- Voormalige boerderij, plattegrond en gevels voor de afbraak van het bedrijfsgedeelte in 1987.

Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

oranje-rode baksteen met klezoren in de koppenlagen van een groot formaat 29-29,7 × 13,8-14,2 × 6,8-7 cm, 10 lagen = 76,5 cm, en is ongeveer 59 cm dik. Waarschijnlijk oud muurwerk en twee spaarbogen bevinden zich eveneens in het rechtergedeelte van het voorhuis, tegen de achterwand met de (inmiddels afgebroken) woonkeukentravee.

In de met ingekrast blokverband gepleisterde voorgevel bevinden zich te weerszijden van de voordeur twee vensters. In de kap twee zoldervensters. De linkerzijgevel van het voorhuis eindigt met een puntgevel en is evenals de voorzijde gepleisterd. In deze gevel zitten twee zoldervensters. Bij ontpleistering bleek dat deze oorspronkelijk iets lager gezeten hebben. De begane grond heeft nooit vensters gekend. Het dak is met pannen belegd. De indeling van het voorhuis bestaat uit een middengang met vertrekken te weerszijden en een zolderverdieping. De linkervoorkamer heeft tegen de zijmuur een schouw. De bedsteden die oorspronkelijk tegen de achterwand zaten, zijn verwijderd. De enkelvoudige balklaag staat haaks

op de voorgevel. In de rechtervoorkamer is de schouw verdwenen, maar het rookkanaal op de verdieping is wel te zien. Bedsteden met opgeklampte deur tegen de achterwand, waarin metselwerk met groot formaat steen. De zolder boven het voorhuis heeft oud metselwerk aan de linkerzijgevel en aan het linker rookkanaal. Op de zolder staan vier grenen spanten haaks op de gevel van het voorhuis en zijn samengesteld uit een dekbalkjuk met een schaarspant. Zij zijn met rechte en halve maanvormige, gehakte telmerken genummerd van links naar rechts 1 t/m 4.

De constructie van het voormalige bedrijfsgedeelte bestond uit vijf dubbele, grenen ankerbalkgebinten met doorlopende stijlen, ook étage-gebint genaamd, waarop een schaarspant staat. De gebintstijlen stonden op opmerkelijk hoge poeren van baksteen. Gehakte telmerken werden aangetroffen op het tweede, het derde en het vijfde gebint aan de rechterzijde (//, ///, V).

Over vier vakken lag een zolder, die over de rechtertil wat lager was. De vloer van de deel was van leem, in de zijbeuken waren klinkers toegepast.

Het buurpand nr. 2 heeft eenzelfde stucdecoratie met ‘sluitstenen’ boven de deur en vensters als nr. 1. De daknok van de schuur steekt ver uit boven die van het voorhuis. Links een kelderraam met spijlen.

Minstraat 4

Het pand, een stadsboerderij, bestaat uit een symmetrisch ingedeeld, dwarsgebouwd voorhuis onder zadeldak, dat door een tot de nok toe doorlopende brandmuur gescheiden is van een keukentravee annex bedrijfsgedeelte onder een aan beide zijden afgewolfd dak. Onder het linkergedeelte

■ Minstraat 4, opname 1987

bevinden zich twee kelders. Het voorhuis staat aan de rechterkant vrij. Op de kadastrale minuut van 1823 staat het gebouw aangegeven op de huidige rechthoekige plattegrond met de kleine uitbouw aan de achterzijde. Het muurwerk in de rechterzijgevel en de constructie in het bedrijfsgedeelte wijzen op een bouwdatum in of vlak voor 1800. Bij die 19de-eeuwse nieuwbouw werd van oudere kelders gebruik gemaakt. Aan het einde van de 19de eeuw werd de voorgevel gepleisterd. In de 20ste eeuw werd de keukentravee gemoderniseerd.

De voorgevel van het woongedeelte is van een cementpleisterlaag met ingekraste blokken voorzien en heeft twee schuiframen te weerszijden van de voordeur uit omstreeks 1900. De gevel eindigt tegen een houten daklijst met geschulpte rand. Links zijn twee kelderlichten.

De rechterzijgevel van het voorhuis heeft een tuitgevel, rechte staafankers en twee ongedeelde vensters op de verdieping. Tot en met de middentravee bestaat deze gevel uit verschillende soorten rode baksteen, waarin een stroomlaag en een nieuw venster. De achterkant en de rechterzijgevel van het bedrijfsgedeelte zijn samengesteld uit houten, gepotdekselde delen op bakstenen voet. De indeling van de achterwand is van links naar rechts een klein raampje, grote deeldeuren waarin een kleine deur en een vier-ruits-raampje. De achtergevel heeft een hoekschild.

De linkerzijgevel is in de tweede helft van de 19de eeuw uit rode baksteen opgetrokken.

In het inwendige bestaat het voorhuis uit een middengang met vertrekken te weerszijden. Links achteraan is de toegang tot de beide kelders, die zijn gedekt met een tongewelf. De meest linkse kelder ligt lager en vertoont een restant van een trap tegen de scheidingsmuur met de middentravee (vergelijk een dergelijke kelder aan de Voorstraat 33). De middentravee of voormalige woonkeuken is verbouwd. Het rookkanaal van de grote schouw en de brandmuur zijn op de verdieping vanuit het bedrijfsgedeelte zichtbaar. De scheiding tussen achterhuis en stal bestaat uit een tot ongeveer 2,50 m. opgemetselde, uit verschillende steen samengestelde, muur.

Het bedrijfsgedeelte is door vier ankerbalkgebinten in vijf vakken en twee beuken verdeeld. In de hoofdbeuk is aan de rechterkant over de hele lengte een paardestal afgescheiden, waardoor de plattegrond toch een driedeling kent. De stijlen staan in de koestal aan de linkerkant op gemetselde poeren, waartussen de voergoot loopt en in de paardenstal rechts op een gemetseld muurtje. De gebinten zijn gemerkt met gehakte telmerken van 1 t/m 4 vanaf de achterzijde met halve maantjes en rechte strepen. De jukken zijn gemerkt van 2 t/m 4, met dien verstande dat juk 2 op gebint 1 staat en zo voorts. Het laatste juk, tussen bedrijfsgedeelte en achterhuis is ongemerkt. Rechts bevinden zich paardestallen met houten voergoot en ruif, geplaveid met klinkers. Links de koestal met gemetselde voergoot tussen de stijlen van de gebinten.

De vloer van de deel is van leem, met uitzondering van het achterste vak dat over de volle breedte van klinkers is voorzien. Een privaat bevindt zich tegen de achtergevel rechts.

De met pannen belegde kap is onbeschoten.

Minstraat 7

Het vrijstaande, zeventien meter brede pand nr. 7 heeft een woongedeelte tussen topgevels en een grote,

■ Minstraat 7, opname 1987

midden 19de eeuwse schuur. Ook op de kadastrale minuut is de vrijstaande positie aangegeven. Het metselwerk aan de linker- en rechterzijgevel met vlechtingen in de geveltop en twee vensters maakt duidelijk dat een bouwdatum in de late 18de eeuw vermoed kan worden. In het begin van de 20ste eeuw is de voorgevel gepleisterd en zijn de ramen en bovenlicht van de voordeur aangebracht.

Even hoog, maar uit een andere tijd van ontstaan zijn de aaneengebouwde nrs. 8 en 9. Naar de bescheiden eclectische vormen van nr. 8 te oordelen kan dit pand uit het eind van de 19de eeuw dateren. Het komt op die plaats al wel voor op de kadastrale minuut van 1823.

Minstraat 9

Nr. 9, een stadsboerderij op T-vormige plattegrond heeft een woongedeelte onder met pannen bedekt zadeldak. Het bedrijfsgedeelte met voerdeel is hoger dan het voorhuis en heeft een wolfeind aan achterzijde. De voorgevel is zeven gevel-openingen breed, eindigt tegen een geprofileerde gootlijst en heeft een omlijste voordeur en zesruitsvensters met rechte strekken. De twee linkervensters zijn hoger geplaatst. Zij vervangen een poort die toegang gaf tot het erf achter de boerderij. Onder het meest rechtse venster zit een kelderopening.

Hoewel het uitwendige van voor- en achterhuis een midden 19de-eeuws karakter draagt, blijkt uit onderdelen in het inwendige een oudere ontstaansdatum. De brandmuur tussen woongedeelte en achterhuis is samengesteld uit een groot formaat baksteen (28-29 × 14 × 7 cm) en de via de keukentravee toegankelijke kelder onder het rechterdeel van het voorhuis heeft een tongewelf met drie steekgewelven aan beide zijden. De brandmuur en kelder kunnen heel goed nog uit de 16de eeuw dateren. Het midden 19de-eeuwse bedrijfsgedeelte met hoge kap wordt door ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld. Het voorste stuk van de deelvloer was met planken belegd. Hier werd gedorst. Het achterste stuk is met klinkers bestraat. Paarde- en koestal in de zijbeuken. Het hooi werd en wordt op de balken opgeslagen.

Op het erf een stenen schuurberg met drie betonnen palen.

■ Minstraat 8 en 9, opname 1987

Minstraat 17 en 18

De nrs. 17 en 18 zijn beide stadsboerderijen met een woonhuis van een laag hoog, maar verschillen van uitvoering. De gevel van nr. 18 is vijf openingen breed, met een zeer brede muurdam tussen de deur en het eerste

■ Minstraat 17 en 18, opname 1987

linkervenster. Keldervenster onder de twee linkervensters. De indeling van de gevel van nr. 17 is veel regelmatiger. De deur heeft een omlijsting met consoles onder de kroonlijst. De uitmonstering van de beide gevels zal uit de late tweede helft van de 19de eeuw dateren. De panden, die met de huidge plattegrond op de kadastrale minuut voorkomen, zijn echter ouder. Het is niet ondenkbaar dat nr. 18 een ontstaansdatum in de 17de eeuw heeft.

Minstraat 20-21-22

Naast nr. 20, dat een met blokken gepleisterde voorgevel heeft en van hetzelfde type is als de hiervoor besproken boerderijen: één bouwlaag met aangebouwde schuur, valt het vrijstaande huis nr. 21-22 op. Dit vijf gevelopeningen brede pand van twee bouwlagen met een kap is rechts onderkelderd (keldervenster aan de straatzijde), heeft een symmetrisch ingedeelde voorgevel (ingangspartij gewijzigd), die door een geprofileerde houten lijst wordt beëindigd. Zoals gebruikelijk is een

schuur aangebouwd. De bouwdatum zal na het midden van de 19de eeuw zijn, hoewel er rond 1830 een gebouw met een vergelijkbare plattegrond al stond.

Hoge Minstraat

Na de kruising met de Brugstraat heet de Minstraat ‘Hoge Minstraat’. Zij loopt met een vrijwel haakse bocht naar de stadswal. Tot de bocht was de Hoge Minstraat ten tijde van de kadastrale minuut niet bebouwd. De huidige panden vertonen alle een midden tot laat 19de-eeuws uiterlijk. Het hoekpand Hoge Minstraat 12 / Waterpoort 8 heeft de zes gevelopeningen brede voorgevel naar de Linge gericht. Hoewel het gebouw voorkomt op de kadastrale minuut van 1823, is het huidige aspect, met de raamindeling, geprofileerde gootlijst en windveren langs de geveltoppen, midden 19de-eeuws.

■ Hoge Minstraat/Waterpoort 8, opname 1987

■ Voormalig raadhuis, opname 1987

Gemeentehuis, Raadhuisplein 1

Ter plaatse van het door de Franse troepen in 1672 verwoeste kasteel van Asperen werd in 1893 door de toenmalige heer van de Baronie S.A. Suter in 1893 een nieuw ‘kasteel’ gebouwd, in de vorm van een vrijstaande villa in de eclectische vormentaal van die tijd. De villa werd in 1952 als gemeentehuis in gebruik genomen, omdat het 16de-eeuwse Asperense raadhuisje aan de Min te weinig ruimte bood. Het oude raadhuis werd daardoor overbodig en werd derhalve maar afgebroken.

De witgepleisterde villa is twee bouwlagen met een kapverdieping hoog, is onderkelderd en ligt op een onregelmatige plattegrond. Aan de voorzijde bevindt zich een driezijdig uitgebouwde partij, die door een ingezwenkte daklijst wordt afgesloten. De verdiepingen zijn door een waterlijst gescheiden. Tussen de eerste en tweede verdieping is een gedecoreerde band met terracotta versieringen aangebracht. De terugliggende

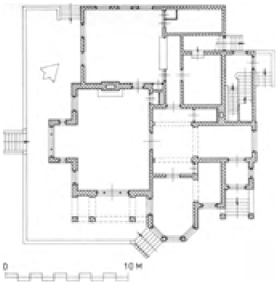

■ Asperen, voormalig raadhuis
- Plattegrond
Schaal 1:300. Opmetingstekening door bureau Van Hoogevest (1975), bewerkt door J. Jehee, 1988

ingang bevindt zich rechts van deze uitbouw, wordt door zuilen geflankeerd en is via een trap toegankelijk. In het muurwerk erboven een plaquette met ‘ANNO 1893’. Links van de uitbouw is de villa twee bouwlagen hoog en is voorzien van veranda's met pijlers en zuilen en een smeedijzeren hekje op de verdieping. De overstekende daklijsten zijn aan de onderkant met cassettes en platte consoles versierd. Aan de linker en rechterkant van de voorgevel loopt onder de dakrand een figuratieve lijst

in zwart en goud, waar links ‘SALVE’ staat te lezen. De zij- en achtergevels zijn even onregelmatig van indeling, maar minder uitbundig van decoratie.

In het inwendige is de hal uitgerust met een stucplafond met lijsten. Vloer met marmeren platen waartussen estrikken met franse lelie. De toegang tot de raadzaal heeft een dubbele paneeldeur, waarboven een opzetstuk met fronton. In deze zaal een schouw van roze en wit marmer, geflankeerd door witmarmeren zuilen, met op de architraaf een verbeelding van Apollo en de negen Muzen: Urania, Polyhymnia, Euterpe, Melpomene, Terpsichore, Thalia, Erato, Clio, en Calliope, ieder met de bijbehorende attributen en de namen op een voetstukje. Ook hier een stucplafond met lijsten. In het trappehuis uit de bouwtijd een groot venster met glas-in-lood lijst. De bovenhal heeft eenzelfde stucplafond en een schouw. De overige vertrekken bieden geen opmerkelijke gegevens. In de hal staat een klokje met luibalk en luiarm, afkomstig uit het oude raadhuis. Het 17de- of 18de-eeuwse klokje heeft een diameter van 33,5 cm. Zij draagt geen opschrift. De stenen leeuwen in de hal zijn eveneens van het oude raadhuis afkomstig. Op de eerste verdieping hangt in het trapgat

een klok, die in 1727 door H. Kemper is gegoten. Diameter 28,5 cm. In de tekstband: 'AMSTELODAMI AO 1727 ME [FECIT HENDRIK?] KEMPER'. Het hele randschrift was door onbereikbaarheid niet te lezen. De aanvulling tussen haakjes is het meest waarschijnlijk. De toegang tot het terrein wordt afgesloten door een smeedijzeren hek uit de bouwtijd van de villa, tussen bakstenen pilaren met geprofileerde natuurstenen kapitelen.

Voorstraat

De Voorstraat is aangelegd op de Zuider Lingedijk en loopt van het noordwesten naar het zuidoosten en wordt aan de noordwestkant gedomineerd door de hervormde kerk met haar hoge, stoere Kempische toren. De aard der bebouwing is aan de even zijde tamelijk homogeen: het betreft voornamelijk (merendeels niet meer als zodanig functionerende) stadsboerderijen met een dwars geplaatst voorgedeelte, van een bouwlaag met een kapverdieping. Een uitzondering vormen bij de oudere bebouwing de nrs. 72, het hoekpand 56 en 46. De noord- of oneven zijde is wat minder samenhangend van karakter, ofschoon ook hier het eenlaags huis met de kap evenwijdig aan de straat domineert. Hoewel de Voorstraat, getuige de muurschildering in de hervormde kerk, al in de 16de of 17de eeuw aan beide zijden bebouwd was, hebben verschillende stadsbranden in de loop van de tijd ervoor gezorgd dat er op het oog geen sprake meer is van bebouwing ouder dan de 18de eeuw. Het huidige aspect is voornamelijk 19de- en vroeg 20ste-eeuws. Onverlet blijft dat bij nadere bestudering oudere sporen kunnen worden aangetroffen in het inwendige. Bij de stadsbrand van 1896 is het noordelijk deel van de Voorstraat afgebrand of ernstig beschadigd. Zo is het gedeelte vanaf nr. 40 tot aan de kerk nadien opgetrokken. De huizen aan de zuidwestkant staan op diepe percelen en hebben vrijwel alle grote bedrijfsgedeelten en schuren die uitkomen op de stadswal. Aan de noordoostzijde was minder achterterrein ter beschikking door de aanwezigheid van de stadsgracht De Min, zodat hier vrijwel geen agrarische bedrijven voorkomen.

Het eerste gedeelte van de oneven

■ Voorstraat 19 en 21, opname 1987

zijde is minder ernstig beschadigd door de stadsbrand van 1896 dan de overzijde. Toch zijn huizen of van een nieuwe voorgevel voorzien of geheel opnieuw opgetrokken. Zij staan vaak los van elkaar met een druipstrook of een smalle steeg ertussen en zijn tamelijk individueel van karakter: zo is het gebouw Salem (nr. 3), gebouwd als Afdelingskantoor van de in Asperen gelegerde Afdeling vesting-Artillerie

en in 1913 verbouwd voor de hervormde gemeente, een diep pand onder een aan de voorzijde afgewolfd dak. Nr. 7 is een tweebeukig dwars huis, aan de linkerkant onderkelderd. Nr. 11 heeft een dwars voorhuis en een haaks geplaatste achterbouw, evenals het dubbelpand 13-15. Pand nr. 19 valt op door de witgepleisterde tuitgevel met ge- toogde vensters en deuren en de grote inrijpoort links. Het gebouw nr. 21 heeft het voorste gedeelte met de daknok evenwijdig aan de straat; het achterste deel heeft in het inwendige een constructie met dekbalkgebinten. De voormalige stadsboerderij is door dezelfde architect en naar hetzelfde ontwerp als Achterstraat 17 gebouwd. De uitvoering verschilt maar in geringe details (de stucbanden aan de voorgevel ontbreken aan de Achterstraat en de zijgevel is minder rijk van detaillering). Een van de opvallendste gebouwen aan deze kant is het hoekpand nr. 33, een woonhuis met aangebouwde smederij.

Voorstraat 33

Op de hoek van de Voorstraat 33 en de Stadhuisstraat bevindt zich een woonhuis met in het achtergedeelte een voormalige smederij, die sedert 1970 buiten gebruik is gesteld. De travalje is verwijderd, de molensteen waar de velgen omheen werden gesmeed, het vuur en de blaasbalg zijn nog in situ. Het is een tweebeukig dwarshuis, bestaande uit één laag met kapverdieping en het wordt gedekt met twee parallelle zadeldaken. Het pand is aan de linkerzijde en aan de achterkant ingesloten.

In 1745 meldt Beekman (132) dat de stad oudtijds een vleeshal placht te hebben, die gestaan heeft aan de oostzijde van de Voorstraat op de hoek van de dwarsstraat, die uitkomt bij het stadhuis komende vanaf de kerk. Uit de beschrijving blijkt, dat hij doelt op

■ Voorstraat 33, opname 1987

het onderhavige pand. In 1745 was de functie van vleeshuis overigens al opgeheven en het betreffende gebouw veranderd in een woonhuis.

De kelder met het tongewelf kan uit de 17de eeuw dateren. De afwerking van het huis, zoals betimmeringen, bedstedewanden en schouwen doet denken aan een modernisering aan het eind van de 19de eeuw. Smederij is het gebouw pas in het begin van de 20ste eeuw geworden; daarvoor was er in het achterhuis een timmermanswerkplaats gevestigd.

In het linkergedeelte van de voorgevel zit een keldervenster met spijlen, waarboven twee opkamervensters met gezwenkte bovendorpel. Hiernaast een middendeur in een eenvoudige pilasteromlijsting met gesneden consoles en weer twee, nu wat lager liggende vensters van hetzelfde type als links.

Dakkapel met gezaagde zijwangen. De gevel wordt door een eenvoudige gootlijst op consoles beëindigd.

De rechterzijgevel heeft op de verdieping van het voorhuis een venster. De topgevel is met een rollaag afgedekt. In het smederijgedeelte zit een 28-ruitsvenster met gietijzeren verdeling en voorts een schuifdeur waarnaast een achtruitsvenster. Hierboven een venster. Ook de topgevel van het achterhuis of smederij is met een rollaag afgewerkt.

De indeling van het woongedeelte is symmetrisch, een middengang met vertrekken aan weerszijden. Het linkervertrek is hoog onderkelderd en daardoor via een steil trapje toegankelijk. In deze kamer, voorzien van een enkelvoudige, met een profiellijstje afgetimmerde balklaag, haaks op de voorgevel, is tegen de zijmuur een schouw met consoles, marmer geschilderd, aangebracht tegen het eind van de vorige eeuw. Tegen de achterwand een bedstedebetimmering. De bedsteden zelf zijn verwijderd. De linkerbedstede, met een raampje dat uitziet op het achterhuis, dient nu als keuken, de rechter is als kast in gebruik.

Aan de rechterkant van de gang bevindt zich een kamer op beganegrondniveau met een schouw tegen de zijmuur. De bedstedenwand tegen de achtermuur is gedeeltelijk geamoveerd. De enkelvoudige balklaag is weggetimmerd.

De kelder, vanuit de gang toegankelijk, is met een tongewelf overwelfd en is met rode plavuizen geplaveid. Een

■ Het begin van de Voorstraat met de hervormde kerk en de nrs. 4, 6 en 8, opname 1987

toegang in de achtermuur naar de voormalige keuken in het achterhuis is dichtgezet. De huidige toegang dateert uit de 30ger jaren van deze eeuw. Via een deur in de gang is de verdieping te bereiken, waarvan de kap gedeeltelijk onbeschoten is.

Door een deur in de stenen dwarsmuur aan het eind van de gang is de smederij vanuit het woonhuis toegankelijk. Het vuur met de schoorsteen stond aanvankelijk tegen de scheidingsmuur opgesteld. In de jaren '30 is het naar achteren verplaatst. Overigens is het een onverdeelde ruimte met een enkelvoudige balklaag, die door

ijzeren dekbalken hier en daar ondersteund wordt, haaks op de voorgevel. Tegen de achtermuur een privaat.

Hierna volgt in de Voorstraat aan de oneven zijde een aantal panden, waarvan het merendeel de daknok evenwijdig aan de straat heeft. Bij sommige gebouwen is de voorgevel later verhoogd, waardoor bijvoorbeeld nr. 39 een schermgevel heeft gekregen. Bijzondere verschijningsvormen zijn er niet te onderkennen. Een vroeg 18de-eeuws pand van het bekende type: eenlaags onder zadeldak is Voorstraat 59 onder een doorlopende kap met nr. 61, waarvan het linkergedeelte van de voorgevel in de 19de eeuw is vernieuwd. Aan de achterzijde staan kleine aanbouwtjes.

De gebouwen aan het laatste gedeelte van de oneven zijde, de nrs. 81-95, dateren uit de 19de eeuw en volgen het hierboven uiteengezette schema. Nr. 81 is een dwars huis van twee bouwlagen onder zadeldak en is vastgebouwd aan nr. 83, waarvan de daknok iets hoger is. Beide zijn van een gepleisterde voorgevel voorzien. Nr. 85, een breed eenlaagspand van rode baksteen is aan de linkerkant onderkelderd. De vensters in de voorgevel met gekartelde ontlastingsbogen en sluitstenen wijzen op een bouwdatum aan het eind van de 19de eeuw. Nr. 87 is hiermee met een laag tussenlid verbonden.

Merkwaardig zijn de twee houten stoeppalen aan weerskanten van de voorgevel.

Vanaf de kerk tot aan, globaal nr. 40 zijn aan de even zijde de huizen door de felle brand van 1896 verwoest. Zij zijn herbouwd met gebruikmaking van overgebleven kelders (nr. 20) en met restanten oud muurwerk (linkerzijgevel nr. 38), in de vorm, volgens de traditie en in de materialen van hun voorgangers: dat wil zeggen rode baksteen en blauwe pannen en over het algemeen van een bouwlaag hoog met de daknok evenwijdig aan de straat. Alleen de nrs. 28 en 30 wijken hiervan af. Door de toepassing van elementen als bijvoorbeeld een mansardekap (nr.

8) en eigentijdse versieringen in de toog boven de vensters en aan de dakkapellen (nrs. 8 en 32) blijkt de ontstaansdatum aan het eind van de 19de eeuw. Een van de panden (nr. 8) is in de gevel gedateerd (20 mei 1896). Uitbreidingen hebben plaats gevonden in de hoogte (nrs 14-16 en 18) en naar achteren toe met grote schuren.

Hieronder volgen enige kenmerkende voorbeelden, alsmede de beschrijving van de hervormde kerk.

Hervormde kerk, Voorstraat 2
Geraadpleegde archieven

■ ARA, Min. BiZa, Afd. K&W, inv. nr. 792; Archieven RDMZ;

Bronnen en literatuur

■ A.A.U. XVII, 45-47; Beekman, 64 e.v.; Haarlemse Bijdragen 52, 18; Halbertsma, H., Archeologisch nieuws; Zuid Holland. Asperen (gem. Asperen) herstelwerken Ned. Herv. kerk, Bulletin KNOB, sept. 1979, 143-145; Hilvarenbeek in heden en verleden, Hilvarenbeek 1970, 34, 35; Joosting en Muller I, 79; Keyzer, B. de, 'Heraldische- en genealogische gedenkwaardigheden uit de kerk van Asperen', Ons Voorgeslacht, 1982, dec. nr. 323, 629-632; Kok, 100; Kouwenhoven, 22-23, 168-171, 273-275; Van Mieris, III, 329;

Type, ligging en karakteristiek

De kerk is een driebeukige pseudobasiliek met transept, vijfzijdig gesloten koor en een forse, rijk gedetailleerde westtoren. De toren behoort tot de rijkste voortbrengselen van de Kempische school in de Gotiek, die zich kenmerkt door hoofdzakelijk en kunstig gebruik van baksteen, met enige natuursteen voor beeldhouwwerk en sierbanden. Hij is vrijwel identiek aan die van de R.K. kerk te Hilvarenbeek, zij het dat het grondvlak van de Beekse toren wat groter is en de traptoren aan de andere kant staat. De kerk ligt aan het einde van de Voorstraat op de kruising met de Nieuwstraat en wordt aan west- en zuidzijde door een kerkhof omsloten.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

Wanneer de eerste kerk gesticht is, is niet bekend. Naar alle waarschijnlijkheid is de huidige kerk gebouwd ter plaatse van een oudere, eenbeukige zaalkerk.

Bij opgravingen, verricht tijdens de restauratie van 1979, werd geconstateerd, dat het oorspronkelijk vloerpeil van de kerk ruim 70 cm lager lager dan het huidige. Toen is tussen de zuidwestelijke vieringpijler en de kolom ten westen daarvan een brok muurwerk aangetroffen, bestaande uit baksteen met brokken tufsteen als vulling, die tot de zuidelijke zijmuur van een oudere kerk behoord zal hebben. Over

lengte en vormgeving van deze voorgangster is niets naders gevonden (Halbertsma, 143-145). Gezien de situering van de huidige, 15de-eeuwse kerk, pal achter de voormalige Heukelumse poort aan het eind van de Voorstraat, de oude dijk, die niet ouder is dan 13de-eeuws, lijkt een datering van het gevonden fragment in die tijd gerechtvaardigd. Hoewel de aanwezigheid van tufsteen over het algemeen op het bestaan van een 11de- of 12de-eeuwse kapel of kerk kan wijzen, is het in dit geval niet waarschijnlijk dat op deze plaats werkelijk zo'n oude kerk gestaan kan hebben.

De vroegste vermelding van de aanwezigheid van een kerk in Asperen dateert van 1331, wanneer er sprake is van een ‘prochiepaep’ (= pastoor). In 1377 wordt melding gemaakt van ‘die prochiekerke van Asperen mitten kerckhove’, wanneer Dirck van Polanen en zijn echtgenote door hertog Albrecht van Beieren, ruwaard van Holland met goederen worden beleend (Van Mieris, III, 329). In 1395 komt de kerk voor in de Domrekeningen (Joosting en Muller I, 79).

In zijn uit 1745 daterende beschrijving van Asperen noteert Beekman een versje binnen in de kerk, boven onder het dak tegen de torenmuur, dat vroeger geschreven stond te weerszijden van de toreningang, maar dat dáár zo verweerd was, dat het in zijn tijd al niet meer te lezen was, luidende: ‘ANNO // IN 'T JAAR DUSEND // VIERHONDERD EN EEN // LEED VROUWELBURG // DEN EERSTE STEEN // 1401’. Thans is een bord met deze tekst opgesteld in het koor naast de ingang.

Gezien het voorkomen van de huidige kerk en toren lijkt een begindatum in 1401 nogal vroeg te zijn. Een bouwdatum na het midden van de 15de eeuw ligt eerder voor de hand. Hiervoor pleiten twee gegevens. Ten eerste is het bekend dat in 1463 een grote stadsbrand heeft gewoed, waarbij de kerk zeker ernstig beschadigd is geraakt. Een tweede gegeven is de frappante overeenkomst van de toren met die van de rooms-katholieke kerk van Hilvarenbeek, die vrijwel zeker op 1449 gedateerd kan worden, toen hij, na een brand in 1448, werd herbouwd. In ieder geval stond de Hilvarenbeekse toren er in 1452. Chronologisch is het heel goed mogelijk dat de Asperse toren later is. De verschillen zijn echter zo gering, dat het lijkt of er van hetzelfde ontwerp gebruik gemaakt is. Een architect is echter niet bekend, noch van de Hilvarenbeekse, noch van de Asperse toren. De in het overgeleverde versje vermelde stichtster, Elburg van Langerak, vrouwe van half Asperen, overleed in 1489 en zal veeleer in de jaren direct volgend op de brand in 1463 dan in 1401 de eerste steen (van de herbouw) gelegd hebben. Er blijven echter enkele zaken onduidelijk. Bij het bestuderen van het muurwerk valt op dat de steunberen van het schip en koor eenvoudiger van uitvoering zijn dan die aan toren en transept. De pijlers van het schip staan niet recht tegenover de steunberen aan de noord- en zuidmuur. Bovendien blijkt uit een opmeting van A. Mulder uit 1896, direct na de kerkbrand (zie hieronder), dat de oostelijke vieringpijlers ontbraken. Deze zijn derhalve een toevoeging uit 1896. Ook geeft Mulder bouwnaden aan tussen toren en kerk. Zijn de muren en de portalen van schip en het muurwerk van het koor ouder dan toren, transept en pijlers? Zo ja, hoe heeft dan die oudere kerk er precies uitgezien? De antwoorden op deze vragen kunnen na twee zeer ingrijpende restauraties, die van 1896 en die van 1963-1966 niet meer gegeven worden. Het muurwerk werd gewijzigd (een overhoekse steunbeer op de noordwestelijke hoek bijvoorbeeld werd rechtgezet), of werd opnieuw gevoegd.

De kerk was gewijd aan H. Catharina van Alexandrië en er waren tenminste vijf altaren, gewijd aan de patroonheilige, aan O.L. Vrouwe, St. Jan, St. Anthonius, het H. Kruis. Tevens wordt melding gemaakt van een St. Barbelaltaar (1570) en een Nicolaasaltaar (1391). Het collatierecht lag bij de heer van Asperen. De kerk viel onder de jurisdictie van de proosdij van Arnhem.

In 1566 woedde de beeldenstorm in Asperen. Dit had niet onmiddelijk tot gevolg dat de Reformatie vaste voet aan de grond kreeg: de eerste dominee werd pas in 1573 aangesteld, waarmee de Reformatie haar beslag kreeg.

Op 1 augustus 1674 werd de kerk door een hevige storm ernstig beschadigd (zoals ook de kerk te Schoonrewoerd en Everdingen en buiten de Vijfheerenlanden de Dom te Utrecht), waarbij onder andere een gedeelte van het dak instortte en de preekstoel werd vernield. Tijdens een storm op 1 september 1717 waaide het dak eraf, dat tevens een stuk van de gevels meesleurde. Herstellingen aan het metselwerk hebben daarna plaats gevonden, hetgeen aan het koor duidelijk zichtbaar is, waar twee kleuren en formaten baksteen zijn toegepast.

De situering van het kerkgebouw, de indeling van de toren en de inrichting van de kerk worden toegelicht in de 18de-eeuwse beschrijving van Asperen door M. Beekman (64 ev.) Hij vermeldt bijvoorbeeld dat in de toren op de tweede zolder het uurwerk opgesteld was, op de derde zolder hing de luidklok en de vierde zolder was ingericht als gevangenis. De westelijke ingang onder de toren naar de kerk werd uitsluitend voor begrafenissen gebruikt. Ook aan de noord- en zuidzijde van het schip was een ingangsportaal. De verdieping hiervan deed eveneens dienst als gevangenis. Via een nauw en laag deurtje en een wenteltrap was die vanuit de kerk toegankelijk. Een situatie die zich nog steeds zo voordoet, zij het dat de ruimte boven het portaal niet meer als gevangenis fungeert. De toegang aan de noordzijde van het koor, naast de aangebouwde gerfkamer of sacristie, was uitsluitend bestemd voor de heer van de Baronie van Asperen en zijn gezin. In de kerk werd uiteraard begraven, met dien verstande dat het koor gereserveerd bleef voor de heren van Asperen en hun familieleden.

In de Franse tijd kwam de toren aan de gemeente. Hij werd ondermeer op de beganegrond als bergplaats voor de brandspuit gebruikt en behield tevens zijn functie als gevangenis.

De stadsbrand van 1896 en zijn gevolgen

Op 4 maart 1896 werd de stad getroffen door een hevige brand, waarbij de kerk uitbrandde. Alleen de muren en de zuilen stonden nog overeind. Merkwaardig genoeg was de toren met de muurschildering redelijk gespaard gebleven. Een restauratieplan, dat uitging van herbouw in de oorspronkelijk staat werd door architect L. Beirer uit Amsterdam opgemaakt

■ Asperen, hervormde kerk
- lengtedoorsnede
Schaal 1:300. Tekening naar restauratieplan van bureau Van Hoogevest (1955), door J. Jehee, 1989

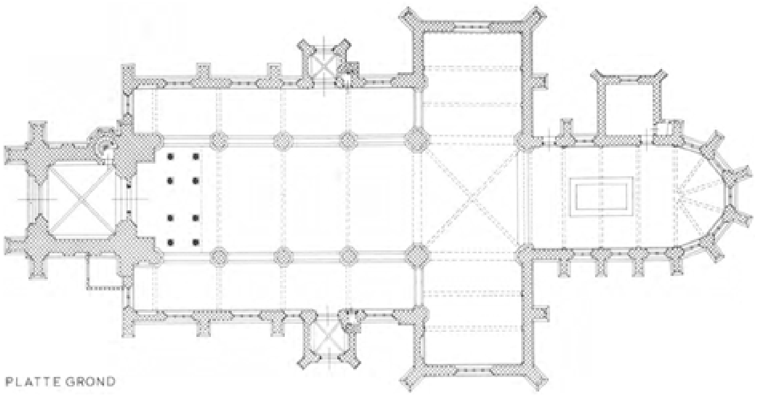

■ Asperen, hervormde kerk
- plattegrond
Schaal 1:300. Tekening naar restauratieplan van bureau Van Hoogevest (1955), door J. Jehee, 1989

en door de Minister van Binnenlandse zaken met enkele kleine kanttekeningen goedgekeurd, na advies ingewonnen te hebben van P.J.H. Cuypers. Conform de wens van de Minister, die een subsidie in het vooruitzicht stelde, werd er een restauratiecommissie gevormd, bestaande uit Mr. A. Suter, Heer van de Baronie en subsidiegever, Mr. C. Baron van den PLATTE GROND Boetselaar van Dubbeldam, subsidiegever in verband met het herstel van het familiegraf in het koor, D. Bijdendijk, predikant te Asperen en tenslotte de toenmalige hoofddirecteur van het Rijksmuseum, jhr B.W.F. van Riemsdijk, als vertegenwoordiger van de Minister. Begin juli 1896 werd aangevangen met de restauratie/herbouw en op 29 augustus 1897 kon het kerkgebouw weer in gebruik genomen worden. Bij de oplevering van het werk had Cuypers enige opmerkingen met betrekking tot de wenselijkheid de kolommen te schilderen en de gordelbogen van een passend vlak ornament te voorzien. Aangezien dit niet in het door de Minister goedgekeurde bestek was opgenomen en de kerkmeesteren bovendien geen mogelijkheid zagen de meerkosten, die een en ander met zich zouden meebrengen, te fourneren, is hiervan afgezien.

Enkele jaren later werd het plan opgevat om de toren te herstellen. De daarmee gepaard gaande problemen zijn in de paragraaf over de restauratie van de kerken in de 19de en 20ste eeuw reeds aan de orde gekomen. Het plan van L. Beirer werd tot tevredenheid van alle partijen uiteindelijk toch goedgekeurd; het werk werd aanbesteed op 1 februari 1901 en de restauratie, waarbij tevens een nieuwe balustrade met pinakels werd aangebracht, werd op 30 november 1901 afgesloten.

In 1955 nam de Kerkvoogdij het besluit weer de kerk te laten restaureren, aangezien het metselwerk in minder goede staat verkeerde en de kappen en gewelven gerepareerd moesten worden. Het interieur zou daarbij tevens gewijzigd moeten worden. De leiding van de restauratie werd opgedragen aan het architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest te Amersfoort. In 1958 werd alvast begonnen met de daken van de kerk met als aannemer de firma L. Woudenberg en Zonen te Ameide. In 1960 werd het plan uit 1955 op verzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vereenvoudigd en daarbij omschreven als een volledig herstel van alle ramen, het herstel van slechte gedeelten van het metselwerk, het wijzigen van de sacristie, aan de noordzijde van het koor, die vroeger gerfkamer genoemd werd. De plannen voor het interieur werden voorlopig opgeschort.

In 1963 kon begonnen worden met de restauratie van het exterieur, waarbij de sacristie werd versmald. Op 13 ja-

nuari 1966 kon het gebouw weer in gebruik genomen worden.

Ook in 1955 werd door de gemeente de restauratie van de toren aanhangig gemaakt. Het toenmalige Rijksbureau voor de Monumentenzorg was tevens van oordeel, dat de vormgeving van de balustrade ‘verbeterd’ zou kunnen worden, hetgeen geschiedde.

Na het uitwendige werd vanaf 1978 het interieur gerestaureerd, waarbij onder andere de centrale verwarmingsinstallatie werd vernieuwd. Opgravingen konden bij die gelegenheid verricht worden, die wat meer licht wierpen op de oudste geschiedenis van de kerk en waarbij diverse grafzerken en bouwfragmenten aan het licht kwamen. Het meubilair onderging een grote verandering: banken werden verkocht en door nieuwe vervangen, de preekstoel, het doophek, de kolombank en de herenbank, alle uit 1896, werden gerestaureerd.

De toestand van de toren bleef een punt van voortdurende zorg: in 1981 bleken gedeelten van de bekroningen en pinakels los te zitten, die inmiddels weer zijn hersteld.

Materiaal en constructie

De kerk is opgetrokken uit rode baksteen; aan de toren is enig tufsteen verwerkt. Het baksteenformaat van het oudste muurwerk bedraagt 29 × 14 × 7 cm (aangetroffen muurrest van oudere kerk onder het maaiveld). Voorts bedragen de formaten: 25-26,5 × 12,2-12,8 × 6,5 cm, 10 lagen = 76,5 cm (toren); 26 × 12-13,5 × 6-6,2 cm, 10 lagen = 73 cm (noordtransept); 28,7-29,5 × 13-14 × 5,5-6,5 cm, 10 lagen = 80 cm (koor onder de waterlijst); 20,5-22 × 9,5 × 4,5-5 cm, 10 lagen = 63 cm (koor boven waterlijst).

Het metselwerk van de toren is versierd met speklagen en eenvoudig beeldhouwwerk in tufsteen. Beneden is het Römertuf, naar boven de zachtere Weiberner tuf. Voor lijsten en banden is gebruik gemaakt van Gobertangeren Ledesteen. De daken zijn met leien in Rijndekking belegd.

Toren, uitwendig

De toren te Asperen bestaat uit drie geledingen en wordt door een balustrade en een samengestelde spits bekroond. De torenromp heeft een vierkante plattegrond en is geheel uit baksteen opgetrokken met spaarzaam gebruik van tufsteen. Het muurwerk is over alle geledingen verlevendigd door nissen, lijsten en banden. Op elke hoek zijn twee haakse, rijk versierde, versneden steunberen aangebracht. De portaalopening in de onderste geleding is door een rijk geprofileerde korfboog afgedekt, waarboven een spitsbogige nis met gemetselde traceringen en drie beeldnisjes met kleine voetstukjes. Een hoge, diepe nis omvat samen met het portaal het gevelvenster, waarvan de dagkanten versierd zijn met tufsteenblokken. Het venster is van een flamboyante tracering voorzien. In de holgeprofileerde dagkanten van de nis zitten aan weerszijden van het portaal, een restant van een baldakijn en een gebeeldhouwde console.

Iedere geleding is versierd met drie naast elkaar staande blindnissen, die bestaan uit hoge spitsbogige, drielobbige spaarvelden, die door een met zandstenen neuzen afgezette segmentboog onderverdeeld zijn ter hoogte van de verschillende

zoldervloeren. In de onderste helft van de blindnissen van de derde geleding zijn galmgaten aangebracht, waarvoor zich een brede balustrade bevindt. Smalle lichtspleten zitten in de nissen vanaf de tweede geleding. De buitenwanden van de bovenste geleding springen ten opzichte van de vorige iets terug en worden verlevendigd door kleine steunbeertjes tussen de nissen, die iedere zijde in drie afdelingen verdelen en die uitlopen in pinakels, waartussen een balustrade is aangebracht.

De versneden steunberen zelf zijn over de gehele hoogte versierd met kleine pinakelvormige contreforten, waardoor het gevarieerde silhouet van de toren ontstaat.

Aan de noordzijde steekt de helft van de traptoren uit. Deze is over de beide onderste geledingen driehoekig uitgemetseld en met spaarnissen versierd; hierboven is hij rond uitgebouwd en met een eenvoudig kapje afgesloten. De met leien gedekte spits bestaat uit een schuin opgaand gedeelte, waarboven een balustrade en een opengewerkte vierzijdige lantaarn met ijzeren kruis.

Blijkens de toegang tot de de traptoren is het maaiveld zeker 50 cm omhoog gebracht.

Toren inwendig

De toren is inwendig in vijf verdiepingen verdeeld. De beganegrond, waarin zich de toegang bevindt, is overwelfd met een kruisribgewelf. Links bevindt zich de toegang tot de traptoren. Deze ruimte diende niet alleen als gevangenis, maar ook als opslagplaats voor onder andere de brandspuit.

De eerste verdieping met een vloer van rode plavuizen en een houten zoldering is thans een lege ruimte. De tweede verdieping heeft een houten vloer en zoldering en is in iedere nis van een lichtspleet voorzien. In de 18de eeuw was hier het torenuurwerk opgesteld. Op de derde verdieping is, zoals reeds in de 18de eeuw het geval was, de klokkestoel opgesteld met luid- en slagklok. De vierde verdieping heeft een houten vloer en zoldering en diende als gevangenis. Het blok, waarin de gevangenen werden opgesloten, is nog aanwezig. In het muurwerk is een uitsparing voor een kruisgewelf zichtbaar, dat kennelijk nooit werd aangebracht. De traptoren eindigt ter hoogte van de aanzet van dit gewelf, een overigens gebruikelijk gegeven bij Kempische torens, waar de traptoren meestal niet doorloopt tot de omloop rond de spits.

De klok is gegoten door H. de Borch in 1532 en heeft een diameter van 142,5 cm. In de tekstband: S. VICTOR ENDE MARTINUS IS MYN NAEM MYN GELUYT IS VOER GODT BEQUAEM DEN LEVENDEN ROEP ICK DEN DODEN OVERLUYICK HAGEL ENDE DONDER VERSTOER ICK HENRICUS DE BORCH ME FECITANNO DOMINI MCCCCC XXX II.

Figuurreliëfs: 1) in een vierkant, staande figuur; 2) in een cirkel, naar links gewend vrouwengelaat; 3) in een ruit, tronende Maria met kind, omringd door engelen met muziekinstrumenten; 4) in een cirkel, knielende vrouw met leeuwtenanten. Bij een blikseminslag enkele jaren geleden, is de klok een van de kroontakken verloren (Vrije Fries, 1895, 70; Hist. Comm., 260; Nav. 1887, 109; Inv. 1942/43). De uurwerkinstallatie is elektrisch.

Kerk, uitwendig

De uiterlijke verschijningsvorm van de kerk is grotendeels het resultaat van de restauratie/herbouw van na de brand van 1896 en van de restauraties in de loop van de 20ste eeuw. Na 1896 werden de vensters van traceringen voorzien, volgens

het ontwerp van architect Beirer en de aanwijzingen van P.J.H. Cuypers. De huidige vormgeving van de uitgebouwde sacristie en venster aan de noordzijde van het koor is van de hand van architect Van Hoogevest. In het muurwerk aan de noordzijde, met name onder en terzijde van het grote transeptvenster

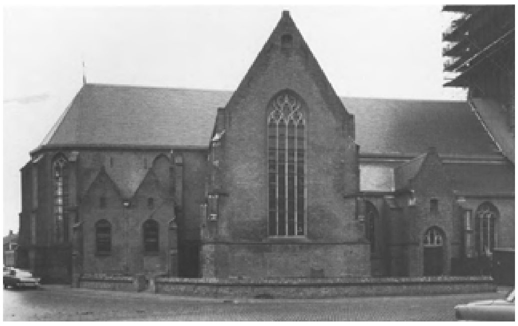

■ Noordgevel van het schip voor de restauratie, waarbij onder andere de sacristie gewijzigd werd, opname 1959

zijn metseltekens zichtbaar. Duidelijk zichtbaar zijn de twee soorten baksteen die met name aan de onderzijde van het koor zijn toegepast, waarschijnlijk een reparatie in eind 17de, begin 18de eeuw. Onder het zuidelijk transeptvenster, alsmede om en om onder de vensters van het koor zitten blindnissen met een gedrukte boog. Schip, transept, koor en aanbouwen zijn van steunberen voorzien.

Kerk, inwendig

De kerk wordt inwendig door houten tongewelven overdekt. De beide portalen en de aangebouwde sacristie zijn in steen overwelfd. De houten ribben van het tongewelf over het middenschip komen uit op schalken die eindigen op de dekplaat van het kapiteel van de zuilen. In de zijbeuken en het koor lopen de schalken door tot aan de lijst onder de vensters. De bakstenen zuilen van het schip hebben eenvoudige achthoekige basementen met geprofileerde lijsten en worden beëindigd door kapitelen met een decoratie in de vorm van een enkele bladkrans.

Onderling zijn zij door spitsbogige, geprofileerde scheibogen verbonden. Terzijde van de beide ingangsportalen aan noord- en zuidzijde bevindt zich een klein deurtje dat toegang biedt tot een nauwe spiltrap naar de boven het portaal gelegen ruimtes, die eertijds als gevangenis dienst deden.

Onder twee vensters van het koor zitten kleine piscina-nissen.

Tegen de torenmuur staat een galerij uit 1912 waarop een neogotische orgelkas uit die tijd. Het instrument is inmiddels verwijderd.

Het grootste gedeelte van het meubilair als preekstoel, doophek, kolombank en herenbank is in 1896 gemaakt, geheel volgens de inrichting van voor de brand en derhalve in de traditie van het 17d-eeuwse, protestantse kerkinterieur. Na 1978 is een gedeelte hiervan geamoveerd en is de opstelling wat veranderd. Een en ander

■ Interieur van de hervormde kerk naar het westen na de wijziging van het meubilair, opname 1980

is in het eerste gedeelte reeds ter sprake gekomen.

Koper

Het 17de-eeuwse koper kon bij de brand gered worden. Te vermelden vallen:

Twee preekstoellezenaars

Aan de preekstoel zijn twee lezenaars uit de tweede helft van de 17de eeuw bevestigd. De lezenaars bestaan uit een opengewerkt blad, met dik bladwerk in symmetrische patronen vanuit een centraal motief, gevormd door twee knoppen en een bloemkelk. De gebogen, draaibare arm eindigt aan de ene kant in een voluut, waaruit een rank zich om de arm krult. Aan de andere kant loopt de arm uit in een knop met acanthusbladeren. De lezenaars zijn van eenzelfde type en uitvoering, maar verschillen in detaillering en in formaat.

Voorts aan de preekstoel twee vetvangers met kaarsenhouder op een draaibare arm die gelijk is aan die van de kleinste preekstoellezenaar.

Voorzangerslezenaar

Het blad, gelijk aan dat van de grotere preekstoellezenaar is bevestigd op een gladde, gebogen stam.

Grafzerken

Na de brand van 1896 werd de oude schipvloer met plavuizen en een aantal zerken door een houten vloer vervangen.

■ Koperen kandelaar aan de preekstoel, opname 1988

■ Koor van de hervormde kerk met de graftombe van de heren van Asperen, opname 1980

De restanten van de zerken, merendeels daterende uit de 17de eeuw, werden zoveel mogelijk in het koor gelegd. In het koor liggen voorts de hoge graftombe voor verschillende leden van het geslacht van Boetzelaer, overleden in 1492, 1545, 1558 en 1562, alsmede een priestergraf uit 1525 met randschrift. Na de restauratie zijn achter de preekstoel 26 zerken gelegd uit de 17de en 18de eeuw. Tenslotte zijn er acht zerken fragmentarisch bewaard, voor zover nog valt na te gaan, uit de 17de eeuw.

Muurschildering

Tegen de scheidingswand met de toren is, achter de orgelkas in een spitsboog een opmerkelijke muurschildering aangebracht, onderaan gedateerd 1609, waarop Asperen in vogelvlucht staat weergegeven, ten tijde van de inname van de stad in 1517 door de Geldersen, zoals staat vermeld op een opschrift erboven. Daaronder zijn de fragmenten te lezen van de namen van de 264 burgers, straatgewijs gerangschikt, die toen gedood werden.

Het panorama laat de geheel ommuurde en omgrachte stad zien, waarin de straten met de huizen en de open terreinen, de kerkelijke gebouwen, het kasteel, het stadhuisje en de stadsmuur met de poorten en de waltorens

gedetailleerd staan weergegeven. Hoewel de verbeelding met de nodige prudentie beoordeeld moet worden, zo zijn bijvoorbeeld het aantal huizen en de bebouwingsdichtheid eerder als indicatie dan als een waarheidsgetrouwe weergave bedoeld, geeft de schildering, mede door de 'perspectivische' afbeelding een helder inzicht in de opbouw van het 16de-eeuwse Asperen.

De datering '1609' kan een verkeerde interpretatie van een restauratie zijn. Op de foto van de toren met schildering die direct na de brand van 1896 is genomen, is als tweede cijfer geen zes maar een gotische vijf zichtbaar. Het derde en het vierde cijfer zijn op de foto niet leesbaar.

De muurschildering werd van 1975-77 gedeeltelijk gerestaureerd door J.G.A. Kocken. De restauratie werd in 1979 voltooid door W. Haakma Wagenaar.

Voorstraat 8

Pand uit 1896 (gevelsteen) van een bouwlaag hoog onder mansardekap met blauwe pannen belegd, rechts onderkelderd, getuige twee kelderlichten. De uit rode baksteen opgetrokken, met banden versierde voorgevel is symmetrisch ingedeeld en wordt met een houten geprofileerde lijst met consoles afgesloten. In de getoogde bogen zijn boven de vensters en deur siertegels aangebracht. Drie dakkapellen, waarvan de middelste met gesneden wangen. De twee buitenste hebben een puntdakje, gezaagde wangen en lamberkijns onder de vensters.

Voorstraat 32

Een van de grotere panden van na de brand is nr. 32, een huis van twee bouwlagen, opgetrokken in of na 1896, met een symmetrisch ingedeelde voorgevel, die tegen een gootlijst met platte consoles eindigt. Het middendeel ligt iets terug. Geornamenteerde sluitstenen boven de vensters in een bescheiden eclectische vormgeving. Dakkapel met doorbroken segmentvormig fronton met piron. Hoge stoep met smeedijzeren stoephek.

Voorstraat 46

Een ander meer dan een verdieping hoge stadsboerderij in de Voorstraat

■ Voorstraat 46, opname 1987

■ Voorstraat 54, opname 1987

■ Voorstraat 48-50-52, opname 1987

is nr. 46. Het uit het midden van de 19de eeuw daterende gebouw is uit rode baksteen opgetrokken en heeft een met blauwe pannen belegd zadeldak. De symmetrisch ingedeelde voorgevel eindigt tegen een houten kroonlijst met consoles en een eierlijst onder de goot. De pilasterstelling rond de voordeur heeft dezelfde detaillering. De bijbehorende schuur is met rode pannen gedekt.

Voorstraat 50-52

Dubbelbreed dwars huis met bedrijfsgedeelte, via een laag poortje met nr. 54 verbonden. In de met getrokken voegen gepleisterde voorgevel, die eindigt tegen een gootlijst op klossen, zijn rechts van het midden twee met één pilasterstelling omlijste deuren aangebracht. Dakkapellen met geprofileerde wangen. De indeling en vulling der vensters is vroeg 20ste-eeuws. Naar de aard van de gevelafwerking is een datering aan het eind van de 19de eeuw te rechtvaardigen. Voor het huis een natuurstenen stoep en dito stoeppalen, die met ijzers aan de gevel zijn verbonden.

Voorstraat 54, hoek Grutterendam

Stadsboerderij met dwars voorgedeelte van een bouwlaag onder zadeldak met blauwe pannen en twee dakkapellen, links onderkelderd. De symmetrisch ingedeelde voorgevel is met getrokken voegen gepleisterd en wordt door een houten geprofileerde kroonlijst met een geschulpt randje afgesloten. Onder de vensters natuurstenen vensterbanken. In de linkerzijgevel aan de Grutterendam zitten een kelderluik en een venster op

de verdieping. De brede aangebouwde schuur met grote deeldeuren, een hooiluik, mestdeuren en rondboogvensters in de achtergevel, is via een keukentravee met het voorste gedeelte verbonden. De rechterzijgevel van het voorhuis vertoont 17de-eeuws metselwerk in de geveltop. Het uiterlijk aspect is overigens midden 19de-eeuws.

Natuurstenen stoep voor het huis en eenvoudige stoeppalen met ijzeren stangen aan de gevel bevestigd.

Voorstraat 56, hoek Grutterendam

Stadsboerderij. Een van de weinige panden aan de Voorstraat van twee bouwlagen hoog onder een zadeldak evenwijdig met de straat, met lage afhang aan de achterzijde tussen woonen bedrijfsgedeelte. De met getrokken voegen gepleisterde voorgevel wordt met een houten geprofileerde kroonlijst afgesloten. De voorgevel is symmetrisch ingedeeld met een deur met pilasteromlijsting en gesneden kalf tussen twee maal twee zesruitsvensters. Vierruitsvensters op de verdieping. Ook de zijgevel van het woongedeelte is gepleisterd. De grote schuur uit 1876 heeft in het voorste deel een kelder. Natuurstenen stoeppaal met ijzeren stangen verbonden met de voorgevel.

■ Voorstraat 56 en 58 (gedeeltelijk), opname 1987

■ Voorstraat 60 en 62, opname 1987

Voorstraat 58

Voor Asperse begrippen rijk gedecoreerd is het twee bouwlagen hoge, vroeg 20ste-eeuwse pand Voorstraat 58, opgetrokken uit rode verblendsteen in krusverband gemetseld, met versieringen in banden, venstertogen en -bogen en fries onder de goot in geel-witte verblendsteen. Onder de daklijst die steunt op bewerkte consoles zit een tandlijst. Mansardekap met blauwe pannen gedekt. Natuurstenen stoeppalen met een ijzeren stang aan de gevel bevestigd.

Voorstraat 60-70

Kenmerkend voor de aard van de bebouwing aan de Voorstraat zijn de panden nrs. 60, 62, 64-66 en 68. Alle hebben zij een bouwlaag en een kapverdieping onder een zadeldak en worden onderling door een brandmuur waartegen de schouw geplaatst is, gescheiden. Zij zijn 19de-eeuws van uiterlijk, maar hebben een oudere grondslag, getuige bijvoorbeeld de kelder met tongewelf bij nr. 62. Zij zijn onderkelderd, alleen bij nr. 60 is de kelder aan straatzijde niet zichtbaar. Hun eigen identiteit ontlenen zij aan verschillen in indeling van de voorgevels, ingangspartijen (nr. 60 heeft bijvoorbeeld een voordeur met pilasteromlijsting), variatie in de detaillering van de gootlijsten (alleen de nrs. 64-66 hebben de gootlijst gemeen, evenals overigens het zadeldak) en afwerking van de gevels (nr. 62 heeft een gepleisterde gevel met getrokken voegen). Het vroeg 20ste-eeuwse pand nr. 70 valt op door zijn dakvorm, een aan de voorzijde van een wolfeind voorzien dak haaks op de straat.

Voorstraat 72

Het voornaamste pand aan de Voorstraat is een tweebeukig, uit donkerrode baksteen opgetrokken dwars huis van twee bouwlagen en een kapverdieping onder hoge zadeldaken met blauwe pannen.

De voorgevel heeft een met getrokken voegen gepleisterde hoge plint en

■ Voorstraat 72 en 74, opname 1987

wordt door een geprofileerde kroonlijst met consoles afgesloten. De voorgevel is symmetrisch ingedeeld met een deur in het midden, geflankeerd door twee vensters terzijde. Hoog onderkelderd aan de linkerkant. Vensters en deur met getoogde beëindiging uit de derde of vierde kwart van de 19de eeuw. Balcon boven voordeur. Bordestrap met smeedijzeren stoephek. Het huis staat op de kadastrale minuut van 1823, maar vertoont uiterlijk in metselwerk en detaillering een bouwdatum van na het midden van de 19de eeuw.

Voorstraat 74-76-78

Drie eenvoudige stadsboerderijen met het voorste deel onder dwars geplaatste kap, waar de schuren haaks op aan lopen. De uit rode baksteen opgetrokken panden liggen onder een met blauwe pannen belegd dak met dakkapellen en geprofileerde houten gootlijst. Nr. 74 heeft een geschulpte rand onder de gootlijst. De voorgevel van nr. 74 heeft een asymmetrisch indeling met deur met pilasteromlijsting rechts van het midden, geflankeerd door twee, respectievelijk drie vensters. De nrs. 74 en 78 zijn onderkelderd. De voorgevel van nr. 74 zou uit de eerste helft van de 19de eeuw kunnen dateren. Het pand zelf is in de kern waarschijnlijk ouder. De beide andere panden lijken na het midden van de 19de eeuw tot stand te zijn gekomen.

■ Voorstraat 80, opname 1987

Voorstraat 80

Witgepleisterde stadsboerderij met dwars voorgedeelte onder met blauwe pannen gedekt zadeldak. De met getrokken voegen in het pleisterwerk gesierde voorgevel is symmetrisch ingedeeld met een deur en twee vensters met geprofileerde lijsten en kuiven aan weerszijden. Het pand is aan de linkerkant onderkelder, zichtbaar aan het kelderluik en de iets hoger plaatsing van de vensters aldaar. Hoewel de

aard van het pleisterwerk en de stuckuiven een datering in het derde kwart van de 19de eeuw suggereren, is het pand van oorsprong ouder. Grote aangebouwde schuur, via een keukentravee met het voorste deel verbonden. Op het erf voorts een vrijstaande houten schuur.

Everdingen en Zijderveld

Literatuur

■ Blok, 1963, 467; Gysseling, 343; Van der Linden, 76;

Everdingen
Nederzettingsgeschiedenis

Het dorp Everdingen ligt aan de Lekdijk, in het noordoostelijk deel van de Vijfheerenlanden. De oudste vermelding

■ Everdingen,
Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

van de naam, als ‘Euerdinge’ stamt uit ca 1215 (Gysseling, 343). Een hogere ouderdom van de nederzetting is niet uitgesloten, gezien de naamsuitgang ‘-ingen’, die enkele eeuwen ouder kan zijn (Blok, 1963, 467). De bewoning is ontstaan op de zuidelijke oeverwal van de Lek. Op grond van deze gegevens moet Everdingen in principe tot de oudste groep van nederzettingen in het gebied gerekend

■ Everdingen
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

worden. De verkaveling in en rond het dorp wijst echter niet direct in die richting, maar lijkt geheel te passen in het stramien van de iets latere (11de 13de-eeuwse) cope-ontginning van grote delen van de Vijfheerenlanden. De ruimtelijke structuur van het dorp, voor het eerst zichtbaar op de 'Nieuwe Kaart van de Vyf Heeren Landen' van 1741 is eenvoudig van opzet. De invloed van de oeverwal op de plattegrond lijkt beperkt; van een gevorkte wegstructuur, die zich in enkele andere oeverwaldorpen voordoet, is hier geen sprake. Het merendeel van de bebouwing ligt aan de voet van de dijk, de kerk op enige afstand daarvan, aan een kweldam. De zeer bescheiden omvang van de bebouwing in de 'kom' van het dorp neemt pas in deze eeuw wat toe, aanvankelijk door een verdichting van de bestaande structuur, na de Tweede Wereldoorlog ook door de aanleg van woonwijken. Langs de dijk, die hier op ruime afstand van de rivier ligt, is gedeeltelijk sprake van een buitendijkse ligging van de bebouwing op de helling van de dijk.

Kenmerkend voor oeverwallen vormden de daar aanwezige complexen aaneengesloten akkerland, die onder de naam 'eng' bekend konden staan. Direct ten zuidoosten van de dorpskern geeft de Militair Topografische Kaart van 1847/48 een dergelijk complex aan, zij het niet onder de naam 'eng'. In de 20ste eeuw zijn de meeste van deze landerijen in grasland omgezet.

Buiten de kom van het dorp vormde de voet van de Lekdijk en Diefdijk traditioneel de plaatsen waar boerderijen waren gevestigd; elders was slechts zeer verspreid bebouwing aanwezig. Deze is sinds het midden van de vorige eeuw plaatselijk sterk toegenomen, zoals te Tienhoven, dat voorheen nauwelijks bebouwing kende, maar in de Middeleeuwen mogelijk als de ontginning 'Heeskop' is begonnen (Van der Linden, 76).

Historisch bebouwingsbeeld

De historische bebouwing van Everdingen ligt langs de Dief- en Lekdijk, langs een deel van Tienhoven, dat parallel aan de Lekdijk ligt en de Graaf Huibertlaan, de verbinding tussen Everdingen en Zijderveld.

Het oudste nog resterende gebouw is de hervormde kerk, een weinig ten zuiden van de Lekdijk. Van het 14de-eeuwse kasteel Everstein is uitsluitend de legende bewaard gebleven. Dit kasteel vormde te zamen met Hagestein de Arkelse steunpunten tegen Vianen (Holland) in het westen en Culemborg (Gelre) in het oosten. Beide sterkten werden in 1405 verwoest. De exacte situering van Everstein is niet meer bekend. Over het algemeen wordt aangenomen, dat het kasteel buitendijks bij de kruising van Lekdijk en Graaf Huibertlaan heeft gelegen.

Een markant element in het dorpsbeeld vormt de neogotische roomskatholieke kerk, die met haar slanke toren de Lekdijk domineert. Een opmerkelijk monument ligt voorts op de kruising van Lek- en Diefdijk: het fort van Everdingen, dat bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie reeds uitvoerig ter sprake gekomen is.

Het merendeel van de bebouwing is echter agrarisch van karakter. Het zijn alle voerdeelboerderijen op rechthoekige, T-vormige (diverse boerderijen in Tienhoven, Lekdijk 5-7, Lekdijk 15-17) of L-vormige plattegrond (Graaf Huibertlaan 21, 33-35). Verscheidene boerderijen hebben aan de achterzijde een overstekend schild (Lekdijk 15-17 en de evenwijdig met de dijk gelegen schuur aan Diefdijk 14). De oudste dateren, voor zover kon worden nagegaan uit eind 16de of begin 17de eeuw (Lekdijk 15-17). Zij zijn alle opgetrokken uit rode baksteen, maar diverse boerderijen zijn in de 19de eeuw van een pleisterlaag voorzien (Diefdijk 23, Lekdijk 15-17).

Hooibergen zijn, zoals elders, merendeels verdwenen. Bij Graaf Huibertlaan 34 staat nog een hooiberg met vijf roeden en een rieten kap. Bij Diefdijk 15 staat een stenen schuurberg met vijf eiken roeden.

Diefdijk

Het Everdingse deel van de Diefdijk loopt tot aan de kruising met de Zijderveldse Kerkweg. Hoewel het merendeel der boerderij haaks ten opzichte van de dijk ligt, komen ook evenwijdig aan de dijk gelegen boerderijen en opstallen voor.

■ Diefdijk 23 te Everdingen, opname 1967

Diefdijk 23

De driebeukige voerdeelboerderij ligt evenwijdig aan de dijk onder een rieten wolfdak. De rechterzijbeuk is iets hoger opgetrokken dan de linker en is met pannen belegd. Een kelder bevindt zich onder het rechterachterdeel van het voorhuis.

De voor- en linkerzijgevels van de boerderij zijn van een gladde pleisterlaag voorzien. In de voorgevel is de indeling als volgt: zesruitsvensters met luiken en een kozijn met luik links, dat de ontluchting van een voorraadkamer is en een klein zoldervenster. Staafankers duiden de plaats van de balken aan. Het bedrijfsgedeelte heeft aan de linkerkant gietijzeren vensters. De rechterzijgevel is ter hoogte van een keukentravee iets uitgebouwd. Hier zit ook het kelderlicht met spijlen, alsmede de toegang tot de boerderij. De uit rode baksteen opgetrokken achtergevel heeft een grote ronde middendeur met bovenlicht en eveneens ronde zijlichten en mestdeurtjes aan de uiteinden.

In het inwendige lopen de ankerbalkgebinten van het bedrijfsgedeelte door tot halverwege het voorhuis, dat daarmee eveneens een duidelijke driebeukige indeling heeft. De grote kamer van twee vensters breed in de middenbeuk heeft een samengestelde balklaag: de kinderbinten zijn op de ankerbalk opgelegd. Een kleine schouw staat tegen de brandmuur. De bedsteden te weerszijden van de schouw zijn uitgebroken. De kamers terzijde van de middenbeuk waren aanvankelijk niet van plafonds voorzien, zij keken tegen de schuinte van het dak aan. De kelder onder de rechterachterkamer is vlak overdekt. Achter de brandmuur een gemoderniseerde keukentravee van een vak met een eveneens

gemoderniseerde schouw. Het bedrijfsgedeelte of achterhuis is twee vakken diep en wordt door een ankerbalkgebint met gehakte telmerken in drie beuken verdeeld.

De boerderij zal oorspronkelijk uit de 17de eeuw dateren, gezien de samengestelde balklaag, maar is in de 19de en 20ste eeuw verbouwd. Zij is een goed voorbeeld van de in de Vijfheerenlanden voorkomende voerdeelboerderij met tamelijk kort bedrijfsgedeelte.

Achter de boerderij staat een uit rode baksteen opgetrokken varkensstal met jaartalsteen 1855. De vijfroedige hooiberg achter de boerderij is enige jaren geleden afgebroken.

Hervormde kerk, Kerkstraat 7
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ

Bronnen en literatuur

■ Dekker, 326; Gun, A. van der, The Everdinghen bi der kercken, Everdingen 1975, 7, 11; Historie bisdom Utrecht II, 201 e.v.; Joosting en Muller II, 388; Ketner, F., Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel IV, eerste stuk, 1267-1288, 's-Gravenhage 1954, nr. 2111; Deel V, eerste stuk, 1291-1296, 's-Gravenhage 1959, nr. 2662; Seinen, 152; Voet 147, 708;

Type, ligging en materiaal

Het gebouw bestaat uit een eenbeukig, rechthoekig, drie traveeën beslaand schip en een vijfzijdig gesloten koor met steunberen. Tegen het koor is een consistorie aangebouwd. De kerk ligt ten zuiden van de Lekdijk aan de Kweldam en zij is georiënteerd. Aan de west- en zuidzijde ligt het nog in gebruik zijnde kerkhof.

De kerk heeft een lengte van 16,60 m en is 6,90 m breed. Het muurwerk gaat op tot 7,50 m. De kerk is opgetrokken uit rode baksteen, formaat 29-30 × 12,5-13 × 6,5 cm, 10 lagen 80,5 cm. De daken zijn met leien in Maasdekking belegd.

Geschiedenis

In de 13de eeuw is er sprake van een kapel te Everdingen (‘capellam in Everdingen’), die werd gebouwd en ingericht met materiaal en inventaris afkomstig van een kerk die in Autena

■ West- en zuidgevel van de hervormde kerk van Everdingen, opname 1977

stond, het gebied ten westen van Everdingen, onder Hagestein. De Autenase kerk was na een overstroming in vermoedelijk 1173 vernield en vervolgens verlaten (Van der Gun, 7; Dekker, 326). Naast de inventaris werd de Everdingse kapel begiftigd met de goederen die daarvoor aan Autena toebehoorden (Historie bisdom Utrecht, 202-203). Tussen 1259 en 1267 is de kapel in een parochiekerk veranderd met het recht van dopen en trou-

wen. De eerste vermelding van een ‘kerk’ te Everdingen is te vinden in de lijsten van de heffing ten behoeve van het Heilige Land in 1275-1280. De Everdingse kerk was een dochterkerk van die van Gasperden (Hagestein). In 1282 is er sprake van de stichting van 2111).

De volgende en wel de bekendste vermelding van de Everdingse kerk dateert uit 1284, toen bij de kerk de Unie tussen Jan van Arkel en een aantal heren inzake de afwatering van de (latere) Vijfheerenlanden gesloten werd. In 1294 wordt de Everdingse parochiekerk bij die van Hagestein opgenomen. (Historie bisdom Utrecht 201 e.v.; Ketner dl V, 1, 181-183, nr. 2662). Echter niet voor lang, want in het begin van de 14de eeuw heeft Everdingen zich van Hagestein losgemaakt. Het 13de-eeuwse gebouw brandde op 3 juni 1498, Pinksterdag, af, maar werd al spoedig daarna herbouwd, met gebruikmaking van de restanten van het oude koor en met toepassing van de nog bruikbare oude steen. De kerk kreeg een lengte van vijf traveeën (ongeveer 27 meter) en kreeg een koor van een travee met vijfzijdige sluiting. Zij werd in de jaren na 1515 voorzien van een kloeke, 30 m hoge westtoren van drie geledingen, met een hoge spits, overhoekse steunberen en een traptoren aan de noordzijde (Van der Gun, 11; Voet, 147, 708).

De kerk was in oorsprong gewijd aan de Maagd Maria (Historie bisdom Utrecht, 201) en viel aanvankelijk onder het gemeenschappelijk bezit van de kapittels van de Dom en Oudmunster, later alleen onder Oudmunster. Met haar dochterkerk te Zijderveld vormde zij één parochie, tot zij na de Reformatie, in Everdingen in 1581, gescheiden werden en Everdingen bij Culemborg werd ingedeeld. (Seinen 152, Joosting en Muller II, 388).

De eerste vaste predikant voor Everdingen werd in 1623 aangesteld. Nadien, maar in ieder geval in de eerste helft van de 17de eeuw, werd de inventaris vernieuwd. Belangrijke onderdelen hiervan zijn nog aanwezig.

In de 19de eeuw waren kerk en toren zo bouwvallig geworden, dat het schip, nadat de kap in 1810 was ingezakt, vanaf de toren tot het nu nog bestaande gedeelte, over een lengte van bijna 12 m afgebroken moest worden. De torenspits volgde in 1817. De rest van de toren werd, onstabiel geworden

■ De van pleisterwerk voorziene en met gietijzeren raamvullingen uitgeruste noordzijde van de hervormde kerk van Everdingen, opname 1930

na de gedeeltelijke afbraak van het schip, in 1855 publiek geveild, verkocht en in de jaren daarna gesloopt. Ter vervanging van de toren werd in 1857 tegen het overgebleven gedeelte van de kerk een smalle travee met een open klokketorentje gebouwd. In het resterende gedeelte van de kerk werd onder het houten spitsboogvormige gewelf een gestucadoord gewelf aangebracht. In de spitsboogvensters kwamen gietijzeren raamvullingen. De buitenmuren werden van een witte pleisterlaag voorzien.

In 1930-'31 vond er een restauratie plaats, waarbij het gebouw rondom schoon gebikt werd en het muurwerk werd bijgewerkt, hersteld en opnieuw gevoegd.

Het 17de-eeuwse meubilair werd in 1946 gerestaureeerd, waarbij oude verf- en vernislagen werden verwijderd, ontbrekende delen werden aangevuld en aanbouwsels tegen het doophek werden verwijderd. Ook in 1946 werd een aanvang gemaakt met de restauratie van het interieur. De vloer werd opgehoogd en de binnenmuren afgebikt en opnieuw gepleisterd. In de plaats van de ronde wijzerplaten op het torentje werden vierkante aangebracht. Tegen het koor verrees een nieuwe consistorie, die dertig jaar later, in 1976, weer door een groter, door een smal tussenlid met de kerk verbonden gebouw zou worden vervangen.

Bij een restauratie in 1972-'73 werd de kap hersteld, het torentje geheel vernieuwd, het stucgewelf uitgebroken en de gietijzeren ramen vervangen door gemetselde traceringen van Ettinger tufsteen met roestvrij stalen brugstaven.

Exterieur

De westgevel uit 1857 heeft een eenvoudige spitsboogvormige toegang waarboven een rond venster en wordt bekroond door een opengewerkte, achtzijdige klokketoren met een met leien beklede en van een torenhaan voorziene helm.

De noord- en zuidgevel hebben spitsboogvensters met gaffelvormige traceringen, waaronder een doorlopende waterlijst is aangebracht. Aan het koor zijn drie van de vijf vensters dichtgezet. Steunberen staan tegen het koor en de zuidgevel. Onder de daklijst loopt een uitgemetselde bakstenen gootlijst. Op het dak van het koor staat een opengewerkt ijzeren kruis.

Interieur

In de eenbeukige ruimte die door een houten tongewelf overdekt wordt staat de preekstoel tegen de oostelijke zijde. Een overigens niet van belang zijnd orgel is tegen de rechtgesloten westwand opgesteld. In de ruimte staat een axiaal bankenblok met middenpad. Het meubilair uit de eerste helft van de 17de eeuw is grotendeels nog aanwezig. Preekstoel, doophek, twee doopbanken en twee voorschotten vormen èèn geheel en zijn in dezelfde tijd door eenzelfde maker vervaardigd. De toogpanelen zijn het

■ Het inwendige van de hervormde kerk van Everdingen naar het oosten, opname 1977

meest kenmerkend met in de zwikken dik bladwerk en bloemkelken. Het sluitstuk van de boog is een diamantkop, waaraan een gedraaide bol hangt.

Inventaris

De tegen de oostwand geplaatste zeshoekige, eikehouten preekstoel bestaat uit een klankbord, ruggeschot met vleugels, kuip, voet en trap. Het klankbord heeft een fries, versierd met afgewende blaasknerren. Het ruggeschot bestaat uit een toogpaneel met een koperen knop. Aan weerskanten twee (in de 20ste eeuw vernieuwde) opengewerkte vleugels. De kuip is eveneens voorzien van toogpanelen. Op de hoeken staan getordeerde Toscaanse zuilen. Hoofdgestel en voetlijst van de kuip zijn verkropt en het fries van beide is versierd met afgewende blaasknerren. De voet is zeer rijk bewerkt en bestaat uit een zeshoekige stam waaraan zes naar boven gewende en drie naar beneden gewende voluutvormige steunen versierd

met bladwerk en ranken. Het geheel rust op een driehoekig voetstuk met drie leeuwenkoppen.

Recht voor de preekstoel staat een eikehouten doophek uit dezelfde tijd. Het onderstel bestaat uit toogpanelen, waarop balusters bekroond door een fries, eveneens versierd met afgewende blaasknerren. Op het doophek een houten voorzangerslezenaar op gecanneleerde voluutvormige stam.

Binnen het doophek in het koor staan twee eikehouten enkelvoudige doopbanken van vier traveeën breed. Vooren achterschot bestaan uit toogpanelen. Het achterschot heeft een fries, versierd met afgewende blaasknerren.

In het schip staan, vòòr de 20ste-eeuwse bankenblokken, twee 17de-eeuwse, eiken voorschotten, bestaande uit toogpanelen en bekroond door een geprofileerde lijst.

Koper

Aan de preekstoel is een kandelaar bevestigd uit de tweede helft van de 17de eeuw, met een draaibare, tweemaal gebogen arm, aan de ene kant uitlopend in een krul, eindigend in een dolfijnenkop en aan het andere eind in een verdikking. Daarop een ronde vetvanger en twee kaarsenhouders. De twee kaarsenhouders worden in het midden

■ Klok uit 1581 van de hervormde kerk van Everdingen, opname 1987

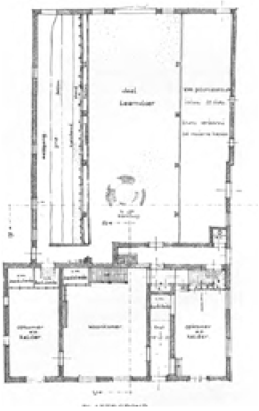

PLATTEGROND

VOORGEVEL

■ Everdingen, Lekdijk 7 - gevels, plattegrond en doorsneden, Schaal 1:300. Tekening SHBO.
J. Jeu-

aan de vetvanger bevestigd door een schroef, waarop een vaasvormige knop.

Aan de preekstoel zit een 18de-eeuwse, koperen lezenaar met een glad rechthoekig blad, omgeven door een lijst van noppen en met in het midden een onbewerkt wapenschild.

De waarschijnlijk 18de-eeuwse kroon heeft een geprofileerde stam, samengesteld uit een cylindervorm, een vaasvorm en onderaan een bol. Daaraan twee rijen van vijf armen, met vetvanger en kaarsenhouder.

Klok en uurwerkinstallatie

In het torentje hangt een luidklok, gegoten door H. van Trier in 1581, met een diameter van 55,5 cm. In de tekstband: HENDRICK VAN TRIER HEEFT MI GEGOTEN AO DNI 1581. Figuurreliëfs met de wapens van Gorinchem en Arkel. De klok is oorspronkelijk voor Arkel gegoten (Gelre, 1961, p. 22; Inv. 1942/43). De uurwerkinstallatie is elektrisch.

Kweldam 4

Tegenover de hervormde kerk ligt een gedeeltelijk gepleisterde boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, die onderkelderd is rechts voor. De voorgevel is gewijzigd. Een voordeur heeft daar plaats moeten maken voor een modern venster. Overigens bevinden zich twee twaalfruitvensters

■ Everdingen, Kweldam 4, opname 1967

op de begane grond en een negenruitsvenster op de verdieping. De rechterzijgevel bevat een keldervenstertje, een deur en venster ter hoogte van de keukentravee en een mestluik in het bedrijfsgedeelte. De linkerzijgevel is met een pleisterlaag met ingesneden bloken afgewerkt en heeft ter hoogte van de keukentravee een plat afgedekte uitbouw met venster. Kelderlichten en stalraampjes in het bedrijfsgedeelte. De boerderij komt nog niet voor op de kadastrale minuut van 1822. Zij zal, gezien de bouwmassa en de ramen niet lang daarna tot stand gekomen zijn.

Lekdijk

De oudere boerderijen langs de Lekdijk vanaf het fort tot de dorpskern liggen op enige afstand van de weg. Zij

■ Everdingen, Lekdijk 5-7, boerderij Essenstein na afbraak van het bedrijfsgedeelte, opname 1987

zijn bijna alle van oude origine. Zo wordt Essenstein al in de 15de eeuw vermeld. Rustenburg zou, volgens bouwhistorisch onderzoek van omstreeks 1600 dateren. Op de kadastrale minuut van 1822 staat rond nr. 13 een omgrachting aangegeven.

Lekdijk 5-7

'Essenstein'. Op enige afstand van de dijk gelegen voormalige boerderij. Een huis Essenstein wordt in 1417 genoemd als Gijsbert van Culemborg beleend wordt met 'het huis ende hofstad ten Esschensteijn'. Voet spreekt in de 18de eeuw over 'ridderhofstadt Essesteijn' (Voet, 708). Het huidige gebouw dateert uit de 17de eeuw en is het voorhuis van een boerderij, waarvan het bedrijfsgedeelte in het eind

ACHTERGEVEL

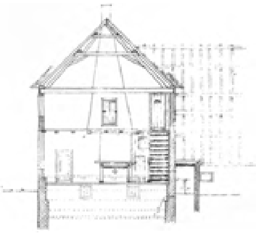

DOORSNEDE C-D.

DOORSNEDE A-B.

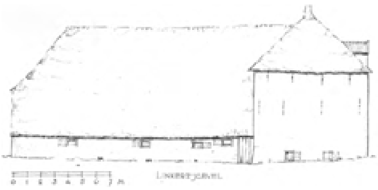

van de jaren zestig van deze eeuw is afgebroken. Een gebouw van twee bouwlagen op rechthoekige plattegrond onder met riet gedekt schilddak resteert. Het is opgetrokken uit rode baksteen, heeft klezoren in het metselwerk van voor- en zijgevels en is aan twee kanten onderkelderd.

De voorgevel heeft een voordeur met bovenlicht rechts van het midden.

Links daarvan zitten drie zesruitsvensters met luiken, rechts een kleiner, vierruitsvenster, waaronder twee kelderlichten. Boven de vensters en deur van de begane grond is een driehoekig fronton aangebracht. Dakkapel. De rechterzijgevel heeft eveneens op begane

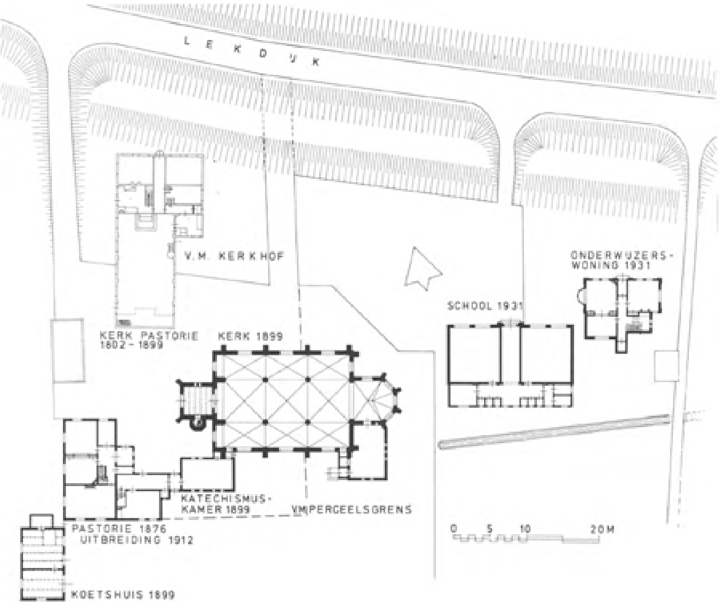

■ Everdingen, R.K. kerk van de HH Petrus en Paulus
- Situatietekening van kerk, pastorie, school en onderwijzerswoning, alsmede aanduiding van de plaats van de vroegere schuurkerk uit 1802.
Schaal 1:600. Tekening door J. Jehee, 1987 naar gegevens van A. Tepe (1876 en 1898) en J.H.W. Benschop (1931).

grond en verdieping vierruitsvensters met luiken, een kelderlicht en twee dakkapellen. De linkerzijgevel heeft alleen twee kelderlichten.

Lekdijk 15-17

Boerderij Rustenburg. In oorsprong vroeg 17de-eeuwse, T-vormige boerderij met 18de-eeuws bedrijfsgedeelte met schild. De boerderij is uitvoerig ter sprake gekomen in het eerste deel. Kortheidshalve wordt daarnaar verwezen.

H.H. Petrus en Pauluskerk, Lekdijk 25

Ligging en type

De rooms-katholieke kerk ligt op een terrein tesamen met de pastorie (1876), school en onderwijzerswoning (beide 1930 door J.H.W. Benschop) aan de Lekdijk aan de rand van de dorpskern. Zij is georiënteerd. Aan de zuidkant is het kerkhof gesitueerd.

De pseudobasilikale kerk met westtoren met traptoren en een 3/8 gesloten koor heeft een aan de zuidoostzijde aangebouwde sacristie.

Geschiedenis

Na de Reformatie was het middeleeuwse kerkgebouw aan de protestanten gekomen. Voor de katholieken, die in Everdingen en omgeving tamelijk goed vertegenwoordigd waren, werd regelmatig door rondtrekkende priesters de mis opgedragen. Vanaf 1628 gingen de Everdingers in Vianen ter kerke. Aan het eind van de 18de eeuw is er in Everdingen sprake van een kerkkamer die in de opkamer van de inmiddels afgebroken boerderij ‘Klein Zeldenrust’ naast de hervormde kerk was ingericht.

In de jaren rond 1798 werd een comité opgericht met het doel ‘te stigten en daar te stellen een Roomsch Catholike kerke binnen de dorpen van Everdingen’ (Van der Gun, 25). Dit resulteerde in de bouw in 1802 van een

schuurkerk ten bedrage van 5919 guldens en 14 stuivers, die in 1803 kon worden ingewijd. Het gebouw met het voorkomen van een boerderij met dwarsgebouwd voorhuis, bestond uit een voorhuis waarin de pastorie gevestigd was en een achterhuis dat als kerkruimte dienst deed. Ook het uiterlijk met twaalfruitsvensters en eenvoudige deuren met bovenlicht deed meer aan een boerderij dan aan een kerkgebouw denken. Alleen het klokketorentje op het dak gaf een nadere indicatie van de functie van het gebouw. In 1806 werd het torentje geplaatst, waarin een klok gehangen werd, die afkomstig was van de buitenplaats Amaliënstein onder Vianen. Hoewel er in 1863 reeds plannen voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie bestonden, zou het tot 1876 duren, voordat een aanvang hiermee genomen kon worden. In dat jaar werd de eerste steen gelegd voor een pastorie naar ontwerp van de Utrechtse architect Alfred Tepe. De pastorie kon een jaar later worden betrokken.

De bouw van de huidige kerk, eveneens naar ontwerp van A. Tepe, werd in 1898 aanbesteed. Het werk hield in het bouwen van een kerk met toren, traptoren, sacristie, katechismuskamer, biechtstoel en verbindingsgang. Op 14 december 1899 kon zij worden ingewijd. De oude schuurkerk, die ervoor stond, werd afgebroken en van het afkomend materiaal werd het koetshuis achter de pastorie gebouwd. De pastorie werd in 1912 met een keuken uitgebreid.

Het inwendige van de kerk is in 1962 gewijzigd, toen onder andere de kleurige afwerking onder een grijs/witte verflaag verdween en de inventaris werd vereenvoudigd.

Exterieur

De driebeukige pseudobasiliek met het lagere koor en de westtoren van drie geledingen met achtzijdige hoge spits is opgetrokken uit een donkerrode baksteen (22 × 11 × 5,5 cm). De daken zijn met leien in maasdekking belegd. Als versiering ondermeer rond de vensters is voor een lichtere kleur baksteen gekozen. In de spitsboogvensters zitten eenvoudige traceringen. Boven de zijbeuksvensters en aan de oostkant zitten dakkapellen met pironnen op de toppen. Tweemaal versneden steunberen staan tussen de vensters aan schip en koor. Aan de toren, waarvan de muurvlakken met spitsboognissen en ronde lichten met

■ Inwendige van de RK kerk van St. Paulus en Petrus naar het oosten, opname 1971

vierpassen zijn versierd, zijn haakse steunberen toegepast. Een traptorentje bevindt zich aan de zuidkant. De sacristie op de zuidoosthoek van de kerk ligt onder een met pironnen bekroond en met leien gedekt schilddak.

In de westmuur zit een gevelsteen met: 'DE EERSTE STEEN GELEGD // DEN 20 MAART 1899 // C.F. LE BLANC. PASTOOR // S.VAN DER GUN // P. VAN AMSTEL // KERKms // A. STEKELENBURG'.

Interieur

Het schip en de zijbeuken ter diepte van drie traveeën worden gedekt met kruisribgewelven, die in het schip uitkomen op ronde kolommen met lijstkapitelen en eenvoudige basementen in het schip en in de zijbeuken op muurconsoles. De gewelven in de zijbeuken zijn maar een fractie lager dan die van de middenbeuk, waardoor er visueel sprake lijkt te zijn van een hallekerk. De vloer is met gekleurde tegels belegd. Aan de westkant is een orgeltribune in de torentravee ingebouwd, die via een spiltrap in het traptorentje bereikbaar is.

Van de inventaris zijn vermeldenswaard:

De gebrandschilderde ramen in zijbeuken en absis, aangebracht tussen 1899 (Christus en de apostelen) en 1911 (H. Nicolaas), waarvan er drie vervaardigd zijn in het atelier H.J.J. Gever te Utrecht.

De preekstoel uit het eind van de 19de eeuw met de vier evangelisten. De preekstoel is verlaagd en heeft een nieuwe trap.

De beelden van de H. Petrus en Paulus, terzijde van het koor zijn afkomstig van de firma Stoltzenberg te Roermond en dateren uit het derde kwart van de 19de eeuw. Alle polychromie is van de beelden verwijderd, die vervolgens beige geschilderd zijn.

Tronende Maria met kind, gepolychromeerd, afkomstig uit het atelier W. Mengelberg te Utrecht, 1911.

Voorts een Heilig Hartbeeld, een St. Jozef, een H. Antonius van Padua, alle eind 19de-eeuws van naaldhout, ontdaan van polychromie en licht gebeitst.

De van een communiebank afkomstige reliëfs, verwerkt in de altaartafel, voorstellende Christus met Emmausgangers en druivetrossen en korenaren, gepolychromeerd, eind 19de-eeuws.

Klokken

De kerk heeft drie luidklokken, gegoten door Van Bergen in Heiligerlee in 1947. Diameters onderscheidenlijk 53,8, 59,7 en 70,8 cm.

Klok 1: In de tekstband: VAN BERGEN HEILIGERLEE ME FECIT JONGERIUS

AMERSFOORT ME TRADIDIT 1947. Op de mantel: SANCTE PETRE ORA NOBIS // IN DE OORLOG DOOR ROOF VERLORENAD 1947 // IN VREDE TERUG IN DE TOREN // OM IMMER WEER GOD LOF TE ZINGEN // DOOR MILDHEID VAN ROOMSCH EVERDINGEN.

Klok 2: In de tekstband: VAN BERGEN HEILIGERLEE ME FECIT JONGERIUS AMERSFOORT ME TRADIDIT 1947. Op de mantel: SANCTE PAULE ORA PRO NOBIS A.D. 1947.

Klok 3: In de tekstband: VAN BERGEN HEILIGERLEE ME FECIT JONGERIUS AMERSFOORT ME TRADIDIT 1947. Op de mantel: SANTE ANTONI INTERCEDE PRO NOBIS A.D. 1947

In de Tweede Wereldoorlog zijn drie klokken verloren gegaan. Zij waren in 1901 gegoten door Petit & Gebr. Edelbrock (Hist. Comm, 1942/43).

Het mechanische torenuurwerk is vervaardigd in 1914 door B. Eijsbouts te Asten en is later van een synchroonmotor voorzien.

Zijderveld

Literatuur

- Vink, 264; Dekker, 326;

Nederzettingsgeschiedenis

Zijderveld is ontstaan aan de ontginningsas behorend tot de ca 1200 m brede strook grond langs de westzijde van de Diefdijk. Deze ontginning kan worden gerekend tot de systematische cope-ontginningen in het centrale deel van de Vijfheerenlanden. Westelijk van de huidige Dorpsweg is het gebied vanuit haaks daarop staande assen ontgonnen, waartoe ondermeer de Zijderveldse Laan behoort. De huidige Dorpsweg vormde voor dat gebied de zijdelingse begrenzing, in de vorm van een kade of dijk. Een dergelijke kade diende het water uit aangrenzende hoger gelegen terreinen te keren en staat bekend onder de naam ‘zijdewende’. Dit begrip ligt ten grondslag aan de dorpsnaam, die in de oudste vermelding ‘Zijdwendervelde’ luidde (Dekker, 326). Vanwege de ontginningsrichting vanaf de Dorpsweg, lag de agrarische bebouwing aan de oostzijde van die weg op de kop van de daaraan grenzende kavels. Tot in het

■ Zijderveld
Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

begin van de 20ste eeuw was die situatie nog vrijwel ongewijzigd blijkens het kadastraal minuutplan en de topografische kaarten. Vervolgens heeft een verdichting

van niet-agrarische bebouwing tussen de boerderijen plaatsgevonden, terwijl ook aan de westzijde van de Dorpsweg niet-agrarische bebouwing tot stand kwam. Recent kwam uitbreiding van de bebouwing in de vorm van een woonwijk tot

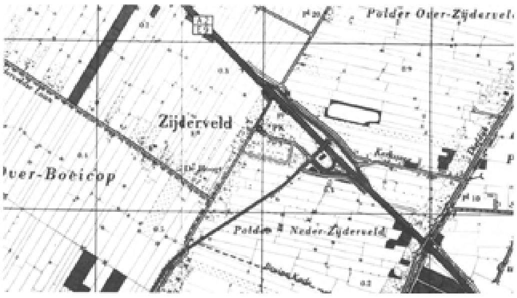

■ Zijderveld
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

stand. De plaats waar de kerk ligt en zich in deze eeuw een dorpskom vormt, wordt gekenmerkt door de zich hier bevindende stevige ondergrond van een verlande stroomrug (Vink, 264). In 1936 werd vlak ten noorden van het dorp de rijksweg tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch aangelegd. De aanleg van deze weg deed de Kerksteeg, de verbinding tussen de kerk van Zijderveld en de bewoning langs de Diefdijk, grotendeels verdwijnen en degradeerde de Dorpsweg tot doodlopende weg. Door deze ingrepen alsook door de recente nieuwbouw is de eeuwenlang aanwezige ruimtelijke structuur als cope-dorp nog slechts met moeite herkenbaar.

Dwars op de Dorpsweg ligt even ten zuiden van het dorp de Zijderveldse Laan, van waaruit de ontginning van het ten noorden daarvan gelegen blok heeft plaatsgevonden. Aanwijzingen dat vanuit deze laan alleen in noordelijke richting ontgonnen is liggen in

het gegeven dat deze laan tevens de grens met Schoonrewoerd vormt en vrijwel uitsluitend aan de noordzijde bebouwd is. Aan die zijde liggen voorts enkele, vermoedelijk aan het eind van de Middeleeuwen, verhoogde woonplaatsen. In westelijke richting loopt de Zijderveldse Laan tot aan de Groene Kade, de grens en tevens zijdewende tussen deze ontginning en die van Bolgerijen. Pas in deze eeuw is de Laan in westelijke richting als verharde verbindingsweg doorgetrokken en (schaars) bebouwd geraakt.

Historisch bebouwingsbeeld

De belangrijkste historische bebouwing van het dorp ligt langs de Diefdijk, de Dorpsweg en de Zijderveldse laan. Zij is grotendeels agrarisch van karakter. De van oorsprong middeleeuwse kerk ligt op een verhoging op de kruising van Dorpsweg en Kerkstraat. De oudste boerderijen die werden aangetroffen dateren uit de 16de en 17de eeuw (Dorpsweg 49, Zijderveldselaan 60, 80-82), het huidige bebouwingsbeeld is echter overwegend 19de-eeuws. De vroege boerderijen kennen een L-vormige plattegrond, de latere hebben de rechthoekige, driebeukige indeling van de voerdeelboerderij.

Langs de Dorpsweg, die tot aan de Zijderveldse Laan aan beide zijden van bebouwing is voorzien, staan voornamelijk boerderijen haaks ten opzichte van de weg. Op de kruising met de Zijderveldse Laan bevinden zich enkele woonhuizen. De oudste bebouwing bevindt zich aan de oostkant van de Dorpsweg, zoals uit de nederzettingsgeschiedenis reeds kon worden afgeleid.

Aan het begin en het eind van de Zijderveldse Laan staan aan de zuidkant nog enige boerderijen van jongere datum, zoals nr. 5, een laat 19de-eeuwse boerderij met dwarsgebouwd voorhuis, die aan de linkerkant is onderkelderd en een boerentuin heeft. Het terrein van de boerderijen aan de noordkant wordt door een sloot van de weg gescheiden. Bij sommige gedeelten is de beschoeiing met pannen nog aanwezig (nr. 8-10), evenals een boenhokje of -stoepje (nrs. 30, 58). De hogere ligging van boerderijen is in sommige gevallen goed zichtbaar (nrs.

■ Detail van het tegeltableau in de schouw in de boerderij Diefdijk 3, opname 1988

12-14, 30). Ook zijn er hoger gelegen schuren (achter nr. 80-82), in verband met de steeds terugkerende wateroverlast. Het merendeel van de boerderijen aan deze laan is 19de-eeuws van karakter en van hetzelfde type, een voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder een rieten kap tegen puntgevel (nrs. 12,28,32,36,58, 66, 76 78, de laatste 20ste-eeuws) of met een (voor)gevel met wolfeind, die wat ouder kunnen zijn (nrs. 30, 38, 52, 80-82, 84, 88). Het woongedeelte wordt door een brandmuur waartegen de schouw gebouwd is van het bedrijfsgedeelte is gescheiden. Boerderijen met een dwars gebouwd voorhuis komen hier maar zelden voor en dateren dan uit de tweede helft van de 19de eeuw (nrs. 5 en 42-46). Boerderijen op L-vormige plattegrond zijn aan deze laan nog zeldzamer: nr. 6 is 17de-eeuws.

Hooibergen zijn vrijwel overal verdwenen. Twee oude bergen met vijf roeden staan achter Zijderveldselaan 66.

Vermeldenswaard zijn:

Diefdijk 3

In oorsprong 18de-eeuwse middenlangsdeelboerderij onder wolfdak evenwijdig aan de dijk gelegen. De boerderij is aan de rechterkant ter

diepte van het voorhuis onderkelderd. In de gewijzigde voorgevel zitten drie vensters en een kelderluik rechts. Een venster op de verdieping. Ook in de rechterzijgevel zit een kelderluik ter hoogte van het voorhuis. De gevel zelf is gewijzigd. De linkerzijgevel is van kleine venstertjes voorzien. De driebeukige indeling van het, overigens verbouwde, inwendige is bewaard gebleven. De diepe kelder heeft een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel. Tussen voorhuis en keukentravee staat, zoals gebruikelijk, de brandmuur met een haard aan beide zijden. Tussen de keukentravee en het bedrijfsgedeelte is geen onderverdeling door middel van een muur of houten schot. In deze travee bevindt zich over de volle breedte van de middenbeuk een fraaie betegelde schouw met 18de-eeuwse mangaankleurige tegels met landschappen en twee gepolychromeerde tegeltableaux met een paard en een koe. Schildpadtegels in het midden. Een bakoventje zit aan de rechterkant en een klein raampje, waardoor vanuit de middenkamer naar het bedrijfsgedeelte gekeken kon worden, links. Het bedrijfsgedeelte wordt door ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld.

Dorpsweg 33-35

Grote voerdeelboerderij van vijf gevelopeningen breed, onder rieten zadeldak met aan de linkerkant een onderkelderde opkamer en aan de achterkant een lage aanbouw onder rieten kap. In de voorgevel zit de voordeur rechts van het midden, waarnaast aan de rechterkant een venster met links

■ Zijderveld, Dorpsweg 33-35, opname 1977

drie, waarvan het meest linkse hoger is geplaatst in verband met de eronder liggende kelder. De vensters hebben een zesruitsverdeling. Twee vierruitsvensters zitten op de verdieping. Boven de deur en vensters zitten hanekamstrekken. In de gevel zijn rozetankers aangebracht. De gestucte plint aan de voorgevel heeft een ruitvormige versiering, die in de buurt meer voorkomt. De rechterzijgevel is in de jaren dertig (?) gewijzigd, waarbij een serre-uitbouw is gerealiseerd. De linkerzijgevel heeft twee kelderopeningen en twee vensters met luiken ter hoogte van het woongedeelte. Het bedrijfsgedeelte heeft halfronde gietijzeren vensterjes. De huidige vormgeving van het metselwerk en de soort muurankers doen een ontstaansdatum in het derde kwart van de 19de eeuw vermoeden. Op de kadastrale minuut van 1822 staat de boerderij echter met een vergelijkbare plattegrond weergegeven, zodat de mogelijkheid bestaat dat de boerderij aan het eind van de 19de eeuw is verbouwd.

Voor de boerderij staan leibomen en ligt een boerentuin. Op het erf bevindt zich een stenen schuur onder een met pannen gedekt schilddak. Aan de rechterzijde is de geveltop hoger opgetrokken, afgewerkt met houten planken en wordt beëindigd met een wolfeind.

Dorpsweg 49

Voerdeelboerderij met een naar rechts uitgebouwd woongedeelte, onder een doorlopende rieten kap en een lage aanbouw aan de achterkant. Het woongedeelte dateert, getuige een

■ Zijderveld, Dorpsweg 49, opname 1977

deel van het metselwerk van de voorgevel en de aanwezigheid van sleutelstukken met peerkraalprofiel uit de 16de eeuw. Het bedrijfsgedeelte is in de 18de en 19de eeuw vernieuwd. In de verschillende malen gewijzigde, uit rode baksteen opgetrokken voorgevel zijn de bouwnaden en -sporen zichtbaar, die de plaatsen van oudere vensters en deuren aangeven. Zo zitten aan de linkerkant ter plaatse van een 18de-eeuws venster sporen van een kruiskozijn. Ter plaatse van één van de negenruitsvensters zat eertijds een deur. Sporen van een klein venster uiterst rechts. Op de verdieping een bolkozijn met spijlen. De toegang zit thans in de rechterzijgevel. De linkerzijgevel is ter hoogte van het woongedeelte, op een kelderluik na, blind. Rondboogvensters in het bedrijfsgedeelte. In de geveltop van de rechterzijgevel slanke 16de-eeuwse lelieankers. Ter hoogte van de middentravee is de gevel in deze eeuw vernieuwd en de dakvoet iets opgelicht. De achtergevel met deel- en mestdeuren heeft een afgewolfde geveltop, waarvan het bovenste gedeelte uit houten, gepotdekselde delen bestaat. De kadastrale minuut geeft nog een kleine aanbouw aan de linkervoorkant aan.

Het inwendige heeft in het middendeel een alternerende balklaag met kinderbalken. De moerbalk met laatgotisch sleutelstuk ligt evenwijdig aan de voorgevel. Tegen de brandmuur bevindt zich een schouw met paarse landschapstegels en schildpadtegels, gedateerd op ijzeren stand onder de kap ‘1721’. Hiernaast steektrap naar de verdieping. Aan de andere kant een bedstede. De linkerbeuk wordt voor de achterste helft ingenomen door een onderkelderd opkamertje, die gezien de geringe hoogte en het ontbreken van een venster, als opslagruimte moet hebben gediend. De plat afgedekte kelder en de opkamer zijn via een luik met trapje vanuit het voorste deel van de linkerkamer toegankelijk. De rechterkamer heeft een samengestelde balklaag haaks ten opzichte van de voorgevel, ook hier voorzien van een sleutelstuk met peerkraalprofiel. Achter de brandmuur de midden- of keukentravee, door een houten schot van het bedrijfsgedeelte gescheiden. De schouw tegen de brandmuur is vernieuwd.

Het bedrijfsgedeelte is wat jonger, volgens mondelinge mededeling in 1780 ontstaan, maar sedertdien in verband met de bedrijfsvoering enkele malen

gewijzigd. Ankerbalkgebinten verdelen de ruimte in twee vakken. Tegen het houten schot de pomp en de plaats van twee voormalige bedsteden. Lemen vloer in de deel. Koestalling. De lage uitbouw heeft als paardenstal dienst gedaan.

Hooiberg en stenen schuren achter en opzij van de boerderij. Voor het huis ligt een boerentuin, bestaande uit vijf cirkels. Aan het water ligt een boenstoepje.

Hervormde kerk, Kerkweg 1
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ;

Bronnen en literatuur

■ Dekker, 326; Joosting en Muller II, 388, 410; Muller Fz. S., Regesten van het kapittel van St. Pieter, 's-Gravenhage 1891, 32, nr. 165; Seinen, 152, 155; Voet, 713, 714;

Type en ligging

De kerk is een uit rode baksteen opgetrokken, eenbeukig gebouw van vier traveeën lang met westtoren en driezijdig gesloten koor, waarachter een consistorie onder tentdak is aangebouwd. De toren en kerk vertonen de zeer bescheiden stijlkenmerken van de vroeg 19de-eeuwse neogotiek. Zij is gesitueerd op een door een keermuur omgeven verhoging op de hoek van de Kerkweg en de Dorpsweg en is georiënteerd. Ten oosten en noorden van de kerk ligt het kerkhof.

Het muurwerk aan de noordzijde bestaat uit schoon metselwerk in kruisverband. In de noordoosthoek van het schip, onder de vensters, is een gedeelte van het 15de-eeuwse metselwerk (formaat 26 × 12,6/13 × 5,8/6 cm, 10 lagen = 69 cm) gespaard gebleven. Het dak is met pannen belegd.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

In 1312 wordt er een kerk te Zijderveld vermeld, met als moederkerk de kerk van Everdingen en waarvan het patronaatschap berustte bij de heer van Everdingen (Dekker 326). In 1312 is er in de Regesten van het kapittel van St. Pieter sprake van verkoop van 4 morgen land in Bolgherie onder het ‘kerspel’ van ‘Zijdwendervelde’ (Muller, Regesten, nr. 165). Een andere, oude

■ Zuidwestzijde van de hervormde kerk te Zijderveld, opname 1984

vermelding van een kerk in Zijderveld dateert uit 1332, wanneer 'Ziedewinderveld' door Hubert van Everdingen aan Hubrecht Schenk, heer van Culemborg wordt opgedragen met het gerecht, tyns en gifte van de kerk (Voet, 713, 714). In de 15de eeuw behoorde de kerk, waarvan geen patroonheilige bekend is, tot het decanaat van Oud Munster. Tussen 1480 en 1503 is zij overgegaan naar het decanaat van St. Marie (Joosting en Muller II, 388, 410). In 1581 ging men over tot de Reformatie. Tot in het begin van de 17de eeuw is Zijderveld met Everdingen verenigd geweest. Na 1606 wordt Everdingen bij de kerk van Culemborg ingedeeld en Zijderveld kreeg de beschikking over een eigen predikant (Seinen, 152, 155).

Over het middeleeuwse kerkgebouw, dat, gezien het baksteenformaat, vermoedelijk uit de 15de eeuw dateert, is weinig meer bekend dan een aantal kleine reparaties in 1519 en in de 18de eeuw (Seinen, 38).

Uit een rapport van 1819 blijkt dat de technische staat van het gebouw slecht is en na een aantal kleinere herstellingen in interieur en aan de ramen volgt in 1830 een grote restauratie. Toen werd in ieder geval de toren opnieuw opgetrokken, waarbij door de toren heen een ingang tot de kerk

gemaakt werd. Het kerkgebouw zelf werd voor een groot deel afgebroken en, met gebruikmaking van overgebleven metselwerk en oude steen, in kleinere vorm herbouwd. In 1884 werden er gekleurde glazen in de ramen in de zuidgevel aangebracht, die nog steeds aanwezig zijn. Bij de ingebruikneming van een nieuw orgel in 1901 werd daartoe een galerij met enige zitplaatsen gebouwd. Uit 1907 dateert het houten plafond. De zuidgevel onderging een reparatie in 1920 en werd daarbij gepleisterd. De achter de kerk staande consistorie, die tot de bouw van het raadhuis tevens dienst deed als trouw- en raadzaal, werd in 1926 uitgebreid. Bij een ingrijpende restauratie in 1959 en volgende jaren verdwenen de preekstoel en doophek met koperen boog uit de 17de eeuw. Tussen 1978 en 1981 vond wederom een restauratie plaats, waarbij de fundering, altijd al een zwak punt, werd verbeterd, het metselwerk en de daken werden gerepareerd en het orgel in het inwendige met ornamenten werd verrijkt. De keermuur rond het kerkterrein werd tevens hersteld.

Exterieur

De voor een klein gedeelte ingebouwde toren bestaat uit drie geledingen en is van een balustrade met vier hoekpironnen en een met leien gedekte spits in Maasdekking voorzien. Op de begane grond bevindt zich de spitsbogige toegang tot de kerk en een rond venster met gietijzeren vulling. In iets verdiepte velden in de tweede, slankere, geleding zitten aan de voorkant vier vensters, eveneens met gietijzeren vulling. Aan de derde geleding, die wederom versmald is, zijn de wijzerplaten en galmgaten aangebracht. De westelijke gevel van het kerkgebouw heeft twee spitsboogvensters met gietijzeren vulling en hoeklisenen met pironnen als op de balustrade van de toren. Dezelfde vensters zitten in de zuidgevel van schip en koor, die geheel gepleisterd is met ingesneden blokverband en van drie steunberen en een doorlopende waterlijst onder de vensters is voorzien. Het muurwerk aan de noordzijde bestaat uit schoon metselwerk met houten spitsboogvormige ramen.

Interieur

Het inwendige van het schip is overdekt met een houten gebogen plafond. Aan de westkant staat een orgel uit 1901 in neo-barokke vormen, waaraan

■ Inwendige van de hervormde kerk van Zijderveld naar het westen, opname 1981

versieringen tijdens de laatste restauratie zijn toegevoegd. In iets hoger liggende het koor zijn de preekstoel en het doopvont opgesteld. De kerkruimte is met een

axiaal bankenplan met middenpad gevuld. Terzijde van de kansel staan banken in de dwarsrichting.

Koper

Aan de preekstoel uit 1959 is een koperen lezenaar bevestigd uit de tweede helft van de 17de eeuw met geschulpte voluutvormige stam en een rechthoekig blad, waarbinnen opengewerkte bladvoluten, die uitlopen in vier dolfijnenkoppen.

Een doopbekkenhouder uit de tweede helft van de 17de eeuw, bestaande uit gebogen, geschulpte ribben, die in een bol samenkomen en een geschulpte band, waaraan bolletjes hangen, wordt elders in de kerk bewaard.

Klok en uurwerk

In de toren hangt een luidklok, gegoten door Van Bergen te Heiligerlee in 1949, met een diameter van 67 cm. In de tekstband: VAN BERGEN HEILIGERLEE. Op de mantel: DOOR S'VIJANDS MACHT TER NEER GESTELD // 1943 // DOOR GODES GUNST IN EER HERSTELD // 1949.

De klok, gegoten door J.A. de Grave in 1725 is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan (Inv. 1942/43).

Het mechanische torenuurwerk is van B. Eijsbouts te Asten uit 1954. Het is later van een elektrische opwindinrichting voorzien.

Zijderveldse Laan 60

17de-eeuwse voerdeelboerderij op L-vormige plattegrond, met aan de linkerkant een hoog onderkelderde opkamer tegen tuitgevel. De voorgevel en een deel van de rechterzijgevel zijn gepleisterd met getrokken voegen. De kappen zijn met riet gedekt. De daknok van de korte poot van de ‘L’, waarin zich kelder, opkamer en een deel van de woning bevindt, ligt hoger dan die van de schuur. De linkerzijgevel van het woongedeelte is uit schoon metselwerk (formaat 24 × 10,5/11 × 4,5 cm, 10 lagen = 59 cm) opgetrokken, heeft klezoren in de koppenlagen op de hoeken en eindigt tegen een tuitgevel, waarin links op de begane grond een deurtje in oud kozijn naar een ondiepe bergplaats onder de opkamer (deel van voormalige kelder?), rechts de oorspronkelijke toegang tot de opkamer en links op de verdieping een (vergroot) venster en rechts sporen van een dichtgezet venster.

De indeling van het woongedeelte is in de loop van de tijd wat gewijzigd, zonder dat overigens de essentie van de inrichting aangetast is. Aan de rechterkant, het lage gedeelte bevindt zich een gang met kamers te weerszijden en een steektrap naar boven. Keldertje onder de rechterachterkamer. In de kamer links van de gang een kleine schouw, gespiegeld aan de grote schouw in het bedrijfsgedeelte, met (voormalige) bedsteden te weerszijden. Vanuit deze kamer is de opkamer en was de daaronderliggende kelder toegankelijk. De kelder, die overdekt was met een tongewelf is dichtgemaakt. De opkamer heeft een schouw tegen de linkerzijgevel en bedsteden tegen de achterwand. Een tweede toegang tot de opkamer zat in de linkerbuitenmuur, waarvan de sporen duidelijk waarneembaar zijn.

Het voorhuis is door een brandmuur van het bedrijfsgedeelte gescheiden. In de lage rechterzijgevel van het bedrijfsgedeelte kleine halfronde gietijzeren vensters,

de linkerzijgevel heeft een stroomlaag onder de dakrand en houten vensters met luiken.

In het inwendige zit een grote schouw met kap tegen de brandmuur met het voorhuis. De bakoven en tegels zijn verwijderd, wel zijn in de schouw de eikehouten

■ Zijderveldse laan 60 te Zijderveld, opname 1977

balken nog aanwezig waaraan de hammen en het spek gehangen werden. Een moderne keuken is voor een klein deel in het bedrijfsgedeelte gebouwd, voor het overige is het als koestal in gebruik. De constructie van de driebeukige schuur waarvan de achtergevel is vernieuwd, bestaat uit een eiken ankerbalkgebint met gehakte telmerken, genummerd vanaf de brandmuur. De pomp bevond zich tegen de achtergevel. Op het erf een moderne hooischuur; de oude berg is afgebroken. Leibomen voor de voorgevel.

Zijderveldse Laan 66

Grote voerdeelboerderij op rechthoekige platttegrond onder rieten kap tegen puntgevel aan de voorzijde. Aan de linkerkant bevindt zich een onderkelderde opkamer. De laat 19de-eeuwse voorgevel is asymmetrisch van indeling. Rechts van het midden zit de voordeur. Links zitten twee kelderlichten

■ Zijderveldse laan 66 te Zijderveld, opname 1977

en een wat hoger geplaatst opkamervenster met zesruitsverdeling. Op de verdieping twee vierruitsvensters. De vensters en deuren hebben een lichtgebogen strek. Op het erf bevinden zich verschillende opstallen als een bakhuis, schuur en twee hooibergen. Aan de slootkant ligt een boenstoepje.

Zijderveldse Laan 76-78

Grote voerdeelboerderij onder hoog, met riet en golfplaten gedekt zadeldak met uitgezaagde windveren langs de dakrand aan de voorzijde. Zij is aan de linkerzijde van het voorhuis onderkelderd. De boerderij is in een steen in de rechterzijgevel gedateerd: 1902. De voorgevel is regelmatig van indeling met een deur met bovenlicht in het midden en twee vensters aan beide kanten. Ook op de verdieping zitten twee vensters. De rechterzijgevel heeft ter hoogte van het woongedeelte dezelfde vensters als voor en bij de keukentravee een deur met bovenlicht en een wat kleiner venster. Vensters en deuren in voor- en zijgevels zijn voorzien van getoogde strekken. Het bedrijfsgedeelte heeft een gedeeltelijk houten wand en kleine gietijzeren venstertjes. De linkerzijgevel is vergelijkbaar van indeling, met dat verschil dat hier kelderlichten zichtbaar zijn. Verder in het woongedeelte vensters als voor en het bedrijfsgedeelte met gedeeltelijk een houten wand.

Voor de boerderij ligt een boerentuin, afgesloten met een 19de-eeuws ijzeren

■ Zijderveldse laan 76-78 te Zijderveld, opname 1977

hekje. Leibomen staan voor de voorgevel.

Zijderveldse Laan 80-82

Tamelijk brede voerdeelboerderij onder rieten wolfdak, links onderkelderd. In de van een pleisterlaag met gesneden voegen voorziene voorgevel zit de voordeur rechts van het midden. Zesruitsvensters met en zonder luiken op de begane grond en op de verdieping. De rechterzijgevel is voor het eerste gedeelte blind. Omstreeks 1900 is deze van een uitbouw ter hoogte van de keukentravee voorzien, waarin oudere zesruitsvensters zijn verwerkt. De oor- spronkelijk houten achtergevel is rond die tijd versteend. Het bedrijfsgedeelte inwendig wordt door een houten schot van de keukentravee gescheiden. De boerderij zou uit de 18de eeuw kunnen dateren.

Op het erf naast de boerderij staat een vroeg 20ste-eeuwse stenen schuur onder rieten dak, waarin 18de-eeuwse houten dubbele deuren zijn toegepast. Achter de boerderij ligt een (hoger gelegen) vloedschuur, waar het vee in geval van overstroming kon worden gestald. De hooiberg is afgebroken. Voor het huis staan leibomen.

■ Zijderveldse laan 80-82 te Zijderveld. opname 1977

Hagestein

Literatuur

■ Acquoy, R. van, 'Middeleeuwse ontginningsgeschiedenis van Hagestein', In het land van Brederode, 7 (1982), nr. 2/3, 3-10; Dekker, 325; Gedenkboek twee eeuwen Waterstaatswerken, Amstelveen (1960), 133 e.v.; Heninger, J., 'Beleg van Hagestein in 1405', In het land van Brederode, 7 (1982), nr. 2/3, 32-44; Koenheim, A.C.N.. 'Stadsrechtverlening van Hagestein', In het land van Brederode, 7 (1982), nr. 2/3, 10-28; Ruijter, J.M.M., 'Hagestein en het water. Enkele aantekeningen omtrent de geschiedenis van Hagestein', in: In het Land van Brederode, 7 (1982), nr. 2/3, 68-70); Slagter, J.C., 'Rijnkanalisatie-Stuwcomplex Amerongen', in, Bouw 1967 (II), 1482-1489; Den Uyl, 99;

Nederzettingsgeschiedenis

De naam 'Hagestein' is afkomstig van het gelijknamige kasteel, dat genoemd is naar de polder 'Hagen' waar het was gesitueerd. De nederzetting werd aanvankelijk 'Gasperden', 'Gasparne', of 'Gasparneweerde' genoemd. Deze naam was ontleend aan de Gaasp, een riviertje dat vóór de vorming van de huidige loop van de Lek ter plaatse

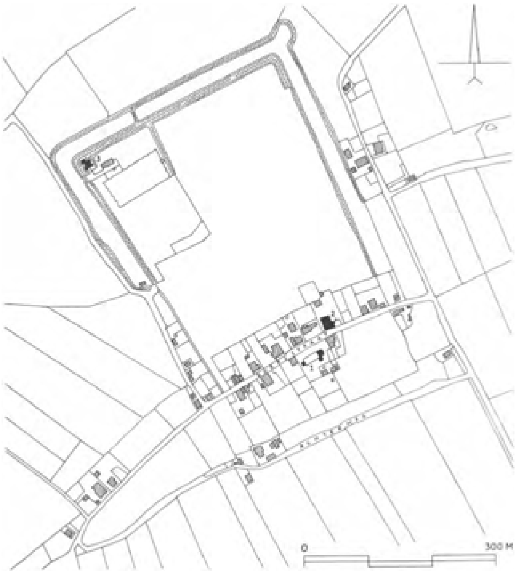

■ De kern van Hagestein volgens de kadastrale minuut van 1822.
Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

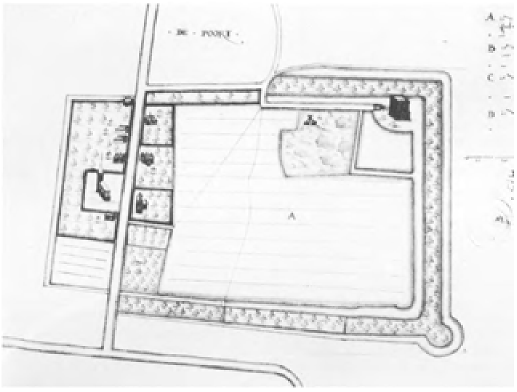

■ Hagestein
Joan Berck; Kaart van de plattegrond van de stad Hagestein, 1583, (RAU, Top. Atlas, Arch. Domkapittel 1648-18)

van Hagestein liep en sindsdien verlandde. De ligging van de aldus gevormde bochtige stroomrug tekent zich op het kaartbeeld in de aangrenzende waaiervormige verkaveling duidelijk af. Maar ook in het huidige landschap is de hogere ligging van de stroomrug ten opzichte van de omgeving, vooral aan de zuidzijde van Hagestein, onmiskenbaar aanwezig.

De oudste fase van de nederzetting wordt mogelijk gemarkeerd door een aantal op de stroomrug verspreid gelegen boerderijen (Van Acquoy, 5). Het is met name de blokvormige verkaveling rond deze boerderijen, die een indicatie vormt van de hogere ouderdom in vergelijking met de strookvormige cope-verkaveling die voor het gebied algemeen is. Het vorkvormige wegenstelsel dat in de huidige plattegrond nog herkenbaar is in de vorm van de Dorpsstraat en Achterweg, kan voor een deel van de middeleeuwse nederzettingen in het rivierengebied kenmerkend genoemd worden (Den Uyl, 99).

Met de ligging op een stroomrug mag Hagestein in beginsel tot de groep van oudere nederzettingen in het gebied worden gerekend. Het is tevens de plaats van een van de vroegste (begin 12de-eeuwse) kerkstichtingen in het gebied (Dekker, 325). Kort voor 1252 werd de heerlijkheid verrijkt met een kasteel, dat op enige afstand noordwestelijk van de kerk werd gebouwd (Heninger, 35). De van oorsprong agrarische nederzetting maakte in de 14de eeuw de aanzet tot een rigoureuze verandering mee door de stadsrechtverlening (1382) uit handen van de heer van Arkel (Heninger, 10, 11). Deze actie lijkt zuiver bedoeld om Gasperden een sterkte ten opzichte van het Hollandse Vianen en het Gelderse Culemborg te laten zijn. Een deel van de bestaande ruimtelijke structuur, inclusief het kasteel, werd opgenomen in een rechthoekig gevormde omgrachting. Met de stadsrechtverlening raakte de oude naam

■ Hagestein
Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

langzamerhand in onbruik en werd die van het kasteel en de heerlijkheid aangenomen (Koenheim, 26).

De ontwikkeling van Hagestein tot een stedelijke structuur is in een pril stadium blijven steken. Regionale machtsverhoudingen leidden tot de zogenaamde Arkelse Oorlogen, die uiteindelijk in 1405 de ondergang van de Arkelse macht in het gebied vormden. De uitingen van die macht in de vorm van stad en kasteel Hagestein (maar ook van andere sterkten) werden daarbij volledig weggevaagd. De ruimtelijke ontwikkelingen zijn sindsdien bescheiden gebleven; de plattegrond van Joan Berck uit 1583 geeft de omgrachting, deels uit een stelsel van dubbele grachten bestaand, volledig aan (zie p. 245). Daarbinnen bevindt zich een spaarzame bebouwing bij de kerk, terwijl het terrein voor het overige onbebouwd is, behoudens de uiterste noordwesthoek, waar rond 1546 een woontoren in opdracht van de toenmalige bezitters van de heerlijkheid was gebouwd (zie ‘Kastelen’). Het gedetailleerde kadastrale minuutplan uit 1822 laat zien dat de structuur sinds 1583 nauwelijks veranderd is. Gedurende de 20ste eeuw treedt enige verdichting in de bebouwing op en vindt bebouwing aan de uitvalswegen plaats. In het centrale gedeelte van de dorpskom verdwijnt het agrarisch element vrijwel geheel. Na de Tweede Wereldoorlog worden aan de zuidoostzijde van het stadje enkele woonwijken aangelegd.

Het kasteel is in 1855 afgebroken en het grachtenstelsel is door demping steeds minder goed zichtbaar gebleven; nu markeert nog slechts een smalle sloot de vroegere werken. Het noordelijk deel van het binnen de omgrachting gelegen terrein is na afbraak van het kasteel onbebouwd gebleven. Mede daardoor zijn hoogteverschillen in het landschap, in het bijzonder ter plaatse van de vroegere kastelen, nog duidelijk zichtbaar. Deze nog aanwezige resten van een in de kiem gesmoorde stedelijke ontwikkeling zijn op landelijke schaal gezien vrij zeldzaam.

Direct ten noordoosten de kom van Hagestein, ter plaatse van het voormalig poldertje De Nes, ligt een recreatieplas die aan het eind van de jaren zeventig is ontstaan door zandafgraving ten behoeve van verkeersknooppunt ‘Everdingen’, waar de rijkswegen A2 en A28 met elkaar in verbinding staan.

Historisch bebouwingsbeeld

De voornaamste en tevens oudste bebouwing van het dorp is geconcentreerd langs de Dorpsstraat, waaraan onder andere de kerk, het thans in onbruik geraakte raadhuisje en het voormalig rechthuis liggen. Behoudens de dorpskom hoort nog het gedeelte van de Lekdijk tussen Vianen en Everdingen tot Hagestein. De bebouwing langs de dijk is vrijwel uitsluitend agrarisch van aard. Ten zuiden van de Lekdijk ligt Tienhoven, een evenwijdig met de dijk lopende weg met (agrarische) bebouwing aan weers- kanten van voornamelijk 19de- en 20ste-eeuws karakter. De T-boerderij is van de oudere exemplaren aan deze weg in de meerderheid (nrs. 6A, 45 en 97).

■ Hagestein, voormalig raadhuis aan de Dorpsstraat, opname 1988

Buitenplaatsen als Reijerstein en Nijenstein zijn verdwenen; alleen hun naam leeft voort in de Reijersteinse en Nijensteinse weg.

Achterweg 41-43

Evenwijdig aan de Achterweg ligt de voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder een met riet gedekt wolfdak.

In de voorgevel zitten twee vensters met luiken en een deur met bovenlicht op de begane grond alsmede twee vierruitsvensters op de verdieping. In de rechterzijgevel zitten ter hoogte van het woongedeelte drie vensters. De middenkeuken is via een 20ste-eeuwse erker toegankelijk. Voorts in deze gevel een rond stalraam.

De achtergevel met deel-, mestdeuren en een hooiluik heeft een groot overstekend schild en jaartalankers ‘18.4’. Hoewel het derde cijfer ontbreekt, lijkt de datering 1874 de meest waarschijnlijke.

Naast de boerderij bevindt zich een

zomerhuis/bakhuis onder pannen zadeldak, negenruitsvenster en deur in de voorgevel, getoogd raam en twee luikjes in de rechterzijgevel. Het voorkomen van een 'zomerhuis' is betrekkelijk zeldzaam in de Vijfheerenlanden.

Op de erf staan achter de boerderij twee hooibergen, waarvan één met stenen onderbouw en vier eiken staken; de ander is een grondtas en heeft vier betonnen staken.

Voor de boerderij staan leilinden.

Dorpsstraat

Hoewel de Dorpsstraat al in de 17de eeuw tamelijk dicht bebouwd is geweest, kan die oudere bebouwing, met uitzondering van de kerk, heden ten dage nauwelijks meer teruggevonden worden. Zo is bijvoorbeeld het van oorsprong 16de-eeuwse rechthuis tegenover de kerk dermate ingrijpend verbouwd in de 20ste eeuw, dat uitwendig in ieder geval alle oudere sporen verdwenen zijn.

Hier en daar zijn in de huizen nog oudere restanten in de vorm van kelders aangetroffen.

Dorpsstraat 12, voormalig raadhuis

Het gebouwtje is ontworpen in een aan de Amsterdamse School herinnerende vormgeving door een architect Vermeulen en is gebouwd door W. van der Berg en J. Sprong. Het uit rode baksteen opgetrokken gebouw herbergde rechts het gemeentehuis en links de veldwachterswoning. Boven de ingang staat een overhoeks geplaatst torentje. Het zadeldak boven de voormalige woning is met rode kruispannen gedekt.

In de voorgevel zit een gedenksteen met: 'OP 29 AUG. 1930 // DE EERSTE STEEN GELEGD // F. KRAAIJ BURGEMEESTER // C. WOLSWIJK // H. DE LEEUW HZN WETHOUDERS'.

Hervormde kerk, Dorpsstraat 26
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ; Manuscript Van der Zee: Archief van de Ned. Herv. kerk te Hagestein, bewerkt door G. van der Zee. (Aanwezig pastorie Hagestein en archief RDMZ).

Literatuur

■ Historie bisdom Utrecht II, 226-227; Leeuwenberg, H.L.Ph., 'Enkele grepen uit de geschiedenis van de Hagesteinse parochie in de middeleeuwen', In het land van Brederode, 7 (1982), nr. 2/3, 45-57; Ruijter, J.M.M., 'Hagestein en het water. Enkele aantekeningen omtrent de geschiedenis van Hagestein', In het land van Brederode, 7 (1982), nr. 2/3, 67;

■ Zuidzijde van de hervormde kerk en toren van Hagestein, met op de voorgrond een gedeelte van het kerkhof, opname 1980

Type, ligging en karakteristiek

Zaalkerkje met driezijdige sluiting met steunberen, waarin de consistorie is opgenomen. Zware westtoren met lage vierkante spits. De kerk ligt in de dorpskern, aan de zuidkant van de Dorpsstraat. Het kerkhof ligt aan de zuidzijde.

Geschiedenis

In 1108 verleende de bisschop van Utrecht toestemming aan de kapittels van de Dom en Oudmunster om in dit gebied een moederkerk te stichten. Dit werd de parochiekerk van Hagestein. Zij werd aan ofwel Suidbertus, danwel het H. Kruis of aan St. Maarten toegewijd (Historie bisdom Utrecht II, 226-227; Leeuwenberg, 48). De kerk van Hagestein is een van de

■ De deels ingestorte kerk en toren van Hagestein in de 18de eeuw, gravure van H. Spilman naar Jan de Beijer

oudste stichtingen in de Vijfheerenlanden. Zij viel aanvankelijk onder de kapittels van de Dom en Oudmunster, later alleen onder het kapittel van Oudmunster. In 1405 werd de kerk tijdens het beleg van Hagestein ernstig beschadigd of verwoest en daarna weer opgebouwd.

Het oudste deel van de nog resterende kerk is de toren, waarvan het onderste gedeelte uit de 13de eeuw zal dateren. In de 15de eeuw is er een verdieping opgeplaatst. Ook in die tijd is het kruisgewelf op de begane grond van de toren gewijzigd in een tongewelf en is de vloer verhoogd en de huidige toegang gemaakt, die 95 cm hoger kwam te liggen dan de oorspronkelijke.

In 1567 werd de kerk geplunderd, waarbij onder andere ijzerwerk en klokken door de Geuzen werden meegenomen (en later weer teruggebracht). Hoewel men in 1568 al tot de Reformatie overging, duurde het nog tot 1595 voordat de eerste predikant werd aangesteld.

Tussen 1599 en 1601 werd de kerk vrijwel geheel door brand verwoest. Alleen het oostelijk gedeelte (het koor), de toren en een deel van het opgaande muurwerk van het schip bleven behouden. Het koor werd met een muur gedicht. Daarin werd kerk gehouden. De restanten van de kerkmuren bleven staan. In 1758 werd uiteindelijk besloten de schipmuren af te breken, omdat zij gevaar voor de omgeving opleverden. In 1791 is de toren gerepareerd, waarbij de top werd afgeplat, teneinde een seininstallatie te kunnen plaatsen. Pas bij de restauratie in 1977 is de spits weer gereconstrueerd.

In de jaren twintig van de 19de eeuw werd overwogen om een groter gebouw in gebruik te nemen, omdat de toenmalige kerkruimte te klein was geworden voor de groeiende gemeente. In 1829 en 1830 werd de nu bestaande kerk, overwegend op de fundamenten van de middeleeuwse kerk gebouwd. Aan de oostzijde werd de

■ De noordzijde van de hervormde kerk en toren van Hagestein voor de restauratie. Bij die gelegenheid is onder andere de afgeplatte spits gereconstrueerd, z.j.

kerkekamer (consistorie) met zolderverdieping aangebouwd, op een nieuw aangelegde, wat smallere fundering. Als scheiding tussen kerk en consistorie werd een houten, nog steeds bestaand schotwerk aangebracht. Aan de westzijde kwam tegen de toren eveneens een schotwerk tot tegen het gewelf. Het middeleeuwse koor bleef voor de kerkdiensten tot 12 april 1830 in gebruik en werd vervolgens afgebroken, waarna als laatste onderdeel de consistorie kon worden gebouwd. De plechtige inwijding van het nieuwe kerkgebouw vond plaats op 11 juli 1830. De gehele inventaris is uit die tijd nog aanwezig.

Op 11 november 1976 is begonnen met de restauratie van de toren, waarvoor

■ Inwendige van de hervormde kerk van Hagestein naar het oosten, opname 1975

in 1964 al plannen waren ontwikkeld door architect R. Visser uit Schoonhoven. Het plan hield onder andere in het amoveren van de gevangenis, die op de begane grond was ingericht en de reconstructie van de nissen onder de galmgaten in de aangetroffen 13de-eeuwse vormen. Op de begane grond zijn lichtspleten in oude vorm teruggebracht en de afgeknotte spits werd in oude vormen gereconstrueerd. Op 21 februari 1978 kon het werk worden opgeleverd.

In 1988 werd met de restauratie van het inwendige gestart.

Materiaal

Bij de jongste restauratie is enig tufsteenwerk gevonden, behorend tot de fundamenten van het middeleeuwse koor. Kerk en toren zijn uit rode baksteen opgetrokken. Formaat van de baksteen aan het benedengedeelte van de toren bedraagt: 28,5-29,2 × 14-15 × 7-8 cm, 10 lagen = 91,5 cm. Het formaat aan de bovenste geleding toren is: 27 × 10,5 × 6,5 cm, 10 lagen = 74 cm.

Schip en toren zijn met leien in onderscheidenlijk Rijnse en Maasdekking gedekt.

Exterieur

De toren is samengesteld uit vier geledingen, waarvan de twee onderste zijn opgebouwd uit door lisenen begrensde en onderling door een tandlijst gescheiden vlakken. De derde geleding wordt met een rondboogfries aan noord- en zuidzijde en een getand fries aan oost- en westzijde afgesloten. Dit gedeelte dateert uit de 13de eeuw. De vierde geleding is later, vermoedelijk uit de 15de eeuw, mogelijk van na de verwoesting van de stad in 1405 of ten tijde van het aanbrengen van de klok (1444) en wordt thans door een lage spits met ijzeren torenkruis met haan bekroond.

Op de begane grond zit een iets gedrukte boogvormige toegang, die in een tweede boog gevat is en die dateert uit de 15de eeuw, De tweede geleding bevat sporen van dichtgezette vensters. In de rondboognissen van de vierde geleding bevinden zich galmgaten. Over de hele hoogte van de toren en onder de dakrand zijn (dichtgezette) steigergaten te zien.

De kerk heeft rondboogvensters met houten roederamen in alle gevels. Het toegangsportaal zit aan de noordzijde van het schip, waarboven een rond venstertje met gietijzeren tracering is aangebracht. Boven het portaal een steen met de tekst: DEN 20 MEI 1829 // IS DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // DE HEER F. VAN DEN BERG P.Z. // BURGEMEESTER ENZ. VAN HAGESTEIN'. Onder de daklijst loopt, met uitzondering van de noordkant van het schip een geprofileerde gootlijst met muizetand.

Interieur

De toren heeft op de begane grond een gemetseld tongewelf uit de 15de eeuw, dat een kruisgewelf vervangt, getuige de aanzetten daarvan en een boog in het metselwerk. De overige verdiepingen zijn met houten vloeren plat afgedekt. Van de kapconstructie in de toren zijn de eiken muurstijlen 16de-eeuws en voorzien van gesneden merken. Voor het overige dateert de kap van de laatste restauratie. Op de begane grond en de eerste verdieping bevinden zich dichtgezette toegangen naar de kerkruimte. Het muurwerk

van de derde verdieping is getooid met gedrukte bogen met lisenen, aangebracht ten tijde van het dichtmetselen van de oude galmgaten ter plaatse in het begin van de 15de eeuw. De vierde verdieping bevat een eikehouten klokkestoel met kruisschoren, bestemd voor twee klokken en het klokkespel.

De kerkruimte wordt met een houten tongewelf overdekt, dat uitkomt op een geprofileerde lijst op consoles. De kapconstructie van de kerk is samengesteld uit vijf hele en vijf halve stapelspanten en gordingen van grenehout. De inrichting van de kerk dateert uit de herbouw in 1829-'30. De preekstoel staat aan de oostzijde tegen het schot met de consistorie, het orgel is aan de westkant opgesteld. Enkele inventarisstukken, zoals het doopvont onder de preekstoel, de preekstoel, zilver en een klok zijn afkomstig uit het voorgaande gebouw.

Inventaris

Zeshoekige staande preekstoel van eikehout uit het derde kwart van de 17de eeuw, bestaande uit een klankbord, kuip, voet en moderne trap uit 1972.

Het geprofileerde klankbord werd in 1829 toegevoegd, passend bij het schot tussen schip en consistorie, waartegen de preekstoel is geplaatst. De kuip wordt gevormd door toogpanelen, waarvan de voorste smaller is dan de overige. Op de hoeken staan gecanneleerde pilasters. Het fries van de kuip is versierd met een schubbenmotief binnen acanthusbladeren en op de hoeken cherubkopjes en kwabcartouches. De voetlijst van de kuip is verkropt. De kuip rust op een achthoekig gotisch natuurstenen doopvont met gebeeldhouwde koppen. In de 19de eeuw was de preekstoel toegankelijk via een deur aan de achterzijde, uitkomend in de consistoriekamer. De deur is in 1972 dichtgezet.

Banken uit de bouwtijd (1829) zijn van geverfd hout. Aan de westzijde van het schip twee gesloten, iets oplopende blokken, gescheiden door een middenpad met vijf en zeven bankenrijen. Langs de noord- en zuidwand overhuifde banken, die deels enkel- en deels tweevoudig zijn. De overhuiving rust op balusters.

Zilver

Avondmaalsbeker, hoogte 18 cm, doorsnede 8 cm, op geprofileerde voet met bladmotieven. Gegraveerd met rand- en spitswerk van ranken, bloemen en rolwerkmotieven met draken en maskers. Twee wapenschilden: drie ruitenm, twee boven, een beneden; drie schoorsteenhalen, twee boven, een beneden. Inscriptie: ‘Jan Thonissen Tucker’. Onder de voet: ‘J.T. Tucker’ en drie merken, waarvan slechts een leesbaar: in schild een door rad omgeven kruis.

Datering omstreeks 1615 (manuscript Van der Zee, 79).

Tin

Twee tinnen schalen, diameter 22 cm, rand 1 cm en een tinnen schaal, diameter 31 cm, rand 3 cm, alles voorzien van een viermerk: initialen HBB, naar rechts gaande

engel, naar links gaande leeuw, naar links gaand paard, waaronder drie sterren. Kan, zonder merken. Schaal, zonder merken. Het tin zou in 1773 zijn aangekocht bij J. van Vianen

Klokken, klokkenspel en uurwerk

De luid- en slagklok is gegoten door S. Butendiic in 1444 met een diameter van 107 cm. In de tekstband: MUNDI SALVATOR SIT NOBIS AUXILLATUR ANNO DNI M CCCC XLIIII. Onder de tekstband: STEVEN BUITENDIIC FECIT. (Inv. 1942/43) Op de klokkestoel een gietijzeren plaatje met: IUBILO AD GLORIAM DEI // (IK JUICH TOT GODS EER)

■ Achterzijde van Lekdijk 84-86 te Hagestein met overstekend schild, opname 1967

Het automatische klokkenspel van 25 klokken is gegoten door B. Eijsbouts te Asten in 1978 (Lehr, 381).

Uit omstreeks 1915 dateert het mechanische torenuurwerk. Van het oude uurwerk ligt nog een gewicht, een stenen kogel, op de torenvloer.

Lekdijk

De langs de Lekdijk liggende boerderijen behoren tot het voerdeeltype. Zij liggen hetzij op een rechthoekige plattegrond onder zadel- of wolfdak (nrs. 18, 26, 32-34, 76), of het zijn boerderijen met een dwars uitgebouwd woongedeelte (bijvoorbeeld de nrs. 68, 80 en 84-86), waarvan een enkele met een groot overstekend schild aan de achterzijde (nr. 84-86).

Het uiterlijk aspect van het merendeel der boerderijen is 19de-eeuws.

In nr. 62 zijn twee peilstenen ingemetseld met: ‘Waterhoogte van // 16 maart 1876 // 8.74 M + AP’ en ‘7.19 M. boven NAP’. Van dit pand is het achterhuis afgebroken. Naast boerderijen komen ook kleine dijkwoningen voor, die evenwijdig met de weg liggen (nr. 25 en de woning op de hoek met de Hoevenweg).

Hooibergen hebben meestal plaats moeten maken voor moderne schuren. Op nr. 68 staat er nog een.

Stuwcomplex

In het kader van de Rijnkanalisatie is tussen 1954 en 1958 bij Hagestein een stuwcomplex gebouwd, bestaande uit een stuw en een ten noorden daarvan gelegen schutsluis ten behoeve van de scheepvaart.

De zogenoemde Rijnkanalisatie beoogde de verbetering van de scheepvaart op de Nederrijn, de Lek en de IJssel en een verhoging van de waterafvoer via de IJssel, ten gunste van de watervoorziening van Noord Nederland. De bevaarbaarheid werd verhoogd door enkele bochtafsnijdinggen en het bouwen van een drietal stuwen van vrijwel dezelfde uitvoering en afmetingen, namelijk te Hagestein (1954-1958), te Amerongen (voltooid in 1967) en te Driel (voltooid in 1970). De stuw te Driel keert het aanstromende Rijnwater, hetgeen een vergroting van de waterafvoer via de IJssel tot gevolg heeft. De stuw bij Amerongen dient voor het op peil en daardoor beter bevaarbaar houden van het gedeelte tussen Driel en Amerongen; de stuw te Hagestein heeft dezelfe functie, maar dan voor het gedeelte Amerongen-Hagestein. Het water wordt daartoe door beide stuwen op een hoger niveau gehouden. De Lek blijft na Hagestein tot aan de zee een open rivier.

Ten behoeve van de Rijnkanalisatiestuwen is door W. Hamdorf de vormgeving van de vizierstuw ontwikkeld. De beide vizierschuiven zijn halfcirkelvormige segmentschuiven, waarbij het hoge water zich aan de holle zijde bevindt. De draaipunten van de schuiven bevinden zich in de middenpijler en de beide landhoofden. De hefwerktuigen zijn in op de betonnen bogen geplaatste machinekamer op een hoogte van 31 meter ondergebracht. Een dergelijke constructie met vizierschuiven, die ieder een opening van 48 m kunnen afsluiten, was in deze afmetingen uniek. Het principe was al eerder bij een sluis in Bollène, Frankrijk toegepast, zij het dat de schuiven daar verticaal geheven worden.

Bij Hagestein is in de middenpijler een hevelturbine opgesteld voor opwekking van elektriciteit, waarbij gebruik gemaakt wordt van het verval bij de stuw. De stuw is gemiddeld drie maanden per jaar gesloten, zes maanden gedeeltelijk gesloten en drie maanden open. Bij de hoogste waterstand is een vrije doorvaart van 9 m mogelijk.

Ten behoeve van de scheepvaart is naast de stuw een gekoppelde schutsluis gebouwd, om bij de gestuwde rivier de schepen te kunnen laten passeren. De sluis met een lengte van 220 m en een breedte van 18 m bestaat uit een benedensluishoofd, een tussenhoofd en een bovensluishoofd, met daarin stalen puntdeuren.

■ Stuw bij Hagestein, opname 1988

Hei- en Boeicop

Bronnen en literatuur

■ Van der Linden, 26; Rheineck Leyssius, H.J.L.Th. van, 'Het oud archief der gemeente Hei- en Boeicop', Verslagen Omtrent's Rijks Oude Archieven, XXXIX, 1e dl., (1916), 440-476

Nederzettingsgeschiedenis

Het dorp Hei- en Boeicop is een duidelijk voorbeeld van een nederzetting, voortgekomen uit een middeleeuwse cope-ontginning. De achtergronden en kenmerken van dit type ontginning zijn in de 'Inleiding' aan bod is gekomen. De nederzetting maakt deel uit van de systematische openlegging van het centrale deel van de Vijfheerenlanden. Het oude Heicop en Boeicop kwam vrijwel overeen met de huidige polders Neder Heicop en Neder Boeicop. De aangrenzende en uit dezelfde aanleg stammende polders Over Heicop en Over Boeicop behoorden tot

■ De kern van Hei- en Boeicop volgens de kadastrale minuut van 1823.
Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

Schoonrewoerd. De grens tussen Over en Neder Heicop wordt gevormd door de Zijdekade, een oorspronkelijke zijdewende, die door de huidige forse opgaande beplanting zeer markant in het landschap aanwezig is.

In de 17de en 18de eeuw bestond Neder Boeicop, het gedeelte noordelijke van de Hei- en Boeicopseweg, waarschijnlijk uit 29 boerderijen. Relateert men dit aantal met de totale lengte van de nederzetting, dan blijkt de kavelbreedte per boerderij gemiddeld 114 m te bedragen (Van der Linden, 26; Rheijneck Leyssius, 441). De diepte van de kavels bedraagt in Neder Boeicop ca 1250 m. De aldus ontstane maat, 114 × 1250 m, komt vrijwel overeen met de bij de cope-ontginning vaker voorkomende, 'ideale' maat van 110 × 1250m per boerderij. Dit betekent dat de grootte van de nederzetting, gerekend in aantal boerderijen in de 17de en 18de eeuw nauwelijks zal hebben afgeweken van het aantal dat direct na de ontginning hier tot stand

kwam. Voor het zuidelijk gedeelte geldt vermoedelijk het zelfde verhaal: in de 17de en 18de eeuw lagen hier 35 hoeven, weliswaar een groter aantal dan aan de noordzijde van de ontginningsas, maar de kavels waren hier dieper (ca 1450 m), waardoor de totale oppervlakte grond groter was en er plaats voor meer bedrijven was. Sindsdien is is de bebouwing langs deze as tot in het midden van de 19de eeuw afgenomen en is deze, blijkens de topografische kaarten, in de 20ste eeuw weer toegenomen. De oorspronkelijke structuur is echter altijd herkenbaar gebleven en nog steeds wordt het dorp gekenmerkt door een lineaire bebouwing, waarbij de boerderijen of huizen op een zekere, soms regelmatige afstand van elkaar liggen. De afgebeelde kadastrale minuut en luchtfoto bevestigen dit.

In 1823 is een aanzet tot komvorming rond de kerk zichtbaar, pas in de loop van de 20ste eeuw heeft deze ontwikkeling zich voortgezet, aanvankelijk door verdichting van de bestaande structuur, na de Tweede Wereldoorlog ook door de aanleg van enkele blokken woonhuizen.

Mede onder invloed van de geringe veranderingen zijn verscheidene, mogelijk uit de 12de en 13de eeuw daterende huisterpen onder bestaande boerderijen blijven bestaan. Deze terpen zijn aangelegd nadat het gebied

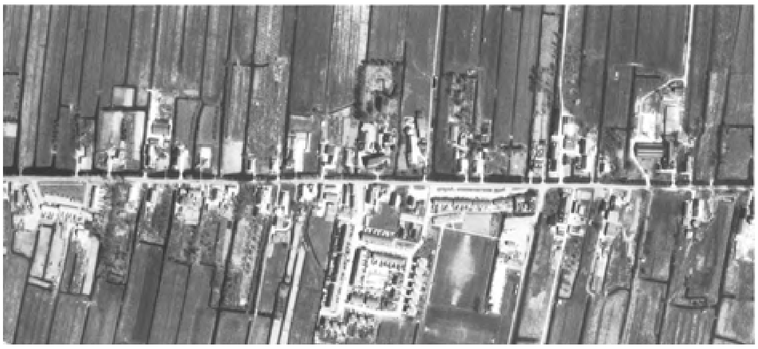

■ Hei- en Boeicop
Luchtfoto, schaal ca. 1:6 000, opname 1986

ontgonnen was en er ten gevolge van inklinking van de bodem reeds spoedig wateroverlast op trad.

Hoewel door splitsing en samenvoeging van kavels het beeld wat de verkaveling betreft vertroebeld is, kan de oorspronkelijke regelmaat van de terreinindeling met enige moeite in het kaartbeeld terug gevonden worden. Te Neder Boeicop zijn de oorspronkelijke kavels in de huidige situatie gewoonlijk in twee tot drie percelen in lengterichting opgesplitst.

Het kadastrale minuutplan geeft achter verscheidene boerderijen waterpoelen en kleine bouwobjecten aan. De waterpoelen dienden voor het zogenaamde ‘roten’ van de stengels van de hennepplant, die hier tot ca 1880 volop in cultuur was. De genoemde bouwobjecten waren de braakhutten, waar de stengels werden gedroogd en ‘gebraakt’, uit elkaar getrokken werden. Beide elementen zijn na de teloorgang van de hennepteelt uit het landschap verdwenen.

Historisch bebouwingsbeeld

Kon van de structuur worden vastgesteld dat die niet wezenlijk veranderd is, ook de aard van de bebouwing, vrijstaande boerderijen met opstallen, is dezelfde gebleven.

Aan de noord- en de zuidzijde van de Hei- en Boeicopseweg komen voerdeelboerderijen op rechthoekige plattegrond voor, die haaks staan ten opzichte van de weg. De oudere hebben bijna alle een rieten wolfdak aan vooren achterzijde. Rechthoekige boerderijen met tuit- of topgevels aan de voorzijde dateren over het algemeen uit de midden van de 19de eeuw en later, met uitzondering van de boerderij op nr. 80-82, die uit de 17de eeuw stamt.

Daarnaast zijn er nogal wat (voerdeel) boerderijen op L-vormige plattegrond aangetroffen (bijvoorbeeld de nrs. 57-59, 70, 116-118, 121-123, 134-136 en 168). Zij zijn bijna alle van 17de-eeuwse oorsprong. Nr. 116-118 lijkt in het laatste kwart van de 19de eeuw tot stand gekomen te zijn en is daarmee de jongste van deze variant in Hei- en Boeicop.

De uit rode baksteen opgetrokken boerderijen zijn over het algemeen sober van detaillering. Alleen de 17de-eeuwse gevels bieden een wat gevarieerder beeld met (soms verdiept liggende) ontlastingsbogen boven deuren en vensters, al dan niet versierd met natuursteenblokken of geschilderde blokken. Pas rond 1900 wordt er weer meer aandacht aan de uiterlijke afwerking geschonken, zoals zichtbaar is aan het figuurzaagwerk van de windveren langs de dakrand.

De indeling van de voorgevels is onderling goed vergelijkbaar: de voordeur zit steeds asymmetrisch in de gevel en wordt door een groot venster geflankeerd, dat de middenkamer verlicht. Daarnaast komen meestal nog twee (kleinere) vensters voor als lichtinval voor de vertrekken in de zijbeu-

ken, zodat het totaal der gevelopeningen op de begane grond vier bedraagt. De verdieping heeft vrijwel steeds één venster in de geveltop. In geval van een boerderij op L-vormige plattegrond is het aantal gevelopeningen groter. Bijna alle boerderijen zijn onderkelderd, hoewel dat niet altijd duidelijk waarneembaar is. Diverse boerderijen hebben namelijk een kelder aan de zijkant, die niet tot de voorgevel doorloopt: in dat geval zit het kelderlicht dan ook in de zijgevel.

Voor zover kon worden nagegaan, dateren de oudste boerderijen uit de 17de eeuw. Uitwendig is dat bijvoorbeeld aan het metselwerk te zien, waarin klezoren in de koppenlagen op de hoeken toegepast kunnen zijn, of aan ontlastingsbogen boven deuren en vensters en lelieankers of gekrulde muurankers, zoals bij de nrs. 80-82, 92-94, 104-106 en 134-136. Een bijzondere vorm van ontlastingsboog, die ook in Lexmond is aangetroffen (de Laak 26) is de accoladeboog boven een venster aan nr. 163. De voorgevel van nr. 80-82 is overigens eind jaren zestig van deze eeuw geheel opnieuw opgemetseld, waarbij gebruik gemaakt is van oude onderdelen als muurankers, een waterlijst en een zandstenen wapensteen.

Deze 17de-eeuwse boerderijen zijn, indien zij op een rechthoekige plattegrond staan, vrij breed van opzet, met betrekkelijk hoog opgetrokken zijgevels, iets dat elders bij 17de-eeuwse boerderijen over het algemeen niet het geval is. De geveltop kan een bolkozijn (nr. 163) of een kloosterkozijn (voor restauratie bij nrs. 55 en 65) bevatten. In het inwendige kunnen samengestelde balklagen met consoles en kelders met tongewelven een aanduiding voor de 17de-eeuwse ontstaansdatum zijn.

■ Hei- en Boeicopseweg 121-123, opname 1965

In de 18de en 19de eeuw wijzigt het rechthoekige type zich nauwelijks. De klezoren in het metselwerk ontbreken nu, evenals de bogen boven de vensters. Moeilijk wordt het dateren wanneer er een pleisterlaag is aangebracht, waardoor de baksteen aan het gezicht onttrokken is. De nrs. 21-23 (met 18de-eeuws venster in geveltop), 143 (laat 18de eeuw), 26-28 (midden 19de eeuw) en 76 (na het midden 19de eeuw) laten duidelijk de overeenkomsten en dus de geringe mate van verandering zien, die deze vorm kenmerkt. Een zeer late variant van de rechthoekige boerderij is nr. 159-161 uit omstreeks 1930, waarvan het woongedeelte is opgetrokken in bescheiden Art Déco-vormen.

Rond 1900 is een aantal boerderijen neergezet die onderling zeer vergelijkbaar zijn: de nrs. 8-10 uit 1901, 12 uit 1911 en 30-32 uit 1898, de nrs. 64 en 122, ook uit het begin van de 20ste eeuw, hebben alle fraai gefiguurzaagde windveren met makelaars en in sommige gevallen nog pinakels aan de uiteinden. Boven de vensters zijn zorgvuldig gemetselde bogen aangebracht. Dezelfde windveren zijn tevens aan opstallen als schuren, baken boenhuisjes op het erf van de boerderijen terug te vinden.

Hoewel de meeste L-vormige boerderijen in de 17de-eeuw ontstaan zijn, is er in de 18de, 19de en 20ste eeuw nogal wat aan verbouwd. Het jaartal 1769 wijst daar bijvoorbeeld op bij nr. 168,; bij nr. 57-59 is de reconstructie van de trapgevel en het rechterstuk in 1904 tot stand gekomen; laat 19de-eeuws is de verbouwing aan de rechterkant bij nr. 121-123.

Sommige oudere boerderijen hebben steunberen tegen de gevel (nrs. 55, 121-123, 163 en 168).

Een aantal boerderijen is na de

■ Hei- en Boeicopseweg 21-23 te Hei- en Boeicop, opname 1967

tweede helft van de 19de eeuw uitgebreid, verbouwd of nieuw gebouwd, hetzij ten behoeve van een extra woonfunctie - veel boerderijen kennen thans een dubbele bewoning - hetzij ten behoeve van een uitbreiding van het bedrijfsgedeelte.

De schuren kregen in verscheidene gevallen een dwarsdeelindeling. Bij nr. 80-82 is dit onder andere het geval geweest: de 17de-eeuwse voerdeelboerderij is hier met een dwarsdeel met kapelhuis uitgebreid. Een kleine dwarsdeelschuur zit aan nr. 29, het voormalig rechthuis. Laat 19de-eeuwse dwarsdeelschuren met mansardekappen zijn aangetroffen bij de nrs. 29 en 30-32 en 165-167. Zij zijn asymmetrisch geplaatst ten opzichte van het woongedeelte. In plaats van ankerbalkgebinten zijn hier betrekkelijk lage, tweezijdig overstekende dekbalkgebinten toegepast, waarboven het hooi opgeslagen wordt. In een geval (nr. 30-32) is de brede voerdeel tot een voergang versmald in het begin van de 20ste eeuw. De boerderij 159-161 uit de jaren '30 van deze eeuw heeft ook een dwarsdeelschuur.

Enkele gebouwen zijn in de gevel gedateerd door middel van jaartalankers of -stenen: nr. 8-10 (1901), 12 (1911), 30 (1898), 29 (1827), 92-94 (1662), 122 (1905), 168 (1769 op deurkalf). Een dergelijke datering is overigens geen hard bewijs voor de ontstaansdatum. Zo is nr. 168, gezien de aard van het metselwerk (klezoren in de zijgevel en bogen boven de deur en vensters) zeker van 17de-eeuwse oorsprong.

Een aantal boerderijen ligt, in verband met de hoge waterstanden, hetzij zelf, hetzij alleen met de schuur hoger ten opzichte van de weg, soms wel meer dan twee meter (nrs. 19, 21-23, 26-28, 55, 65, 80-82, 92-94).

■ Hoger liggend achterste gedeelte van Hei- en Boeicopseweg 65, situatie voor de restauratie, opname 1961

Bij de boerderijen komen opstallen als schuren, hooibergen, boen- en bakhuisjes voor. Complexen, waar dat nog fraai bewaard is, zijn de nrs. 8-10 en 30-32. Opmerkelijk is hier ook de beschoeiing langs de kant van de sloot met dakpannen.

De boenhokjes langs de sloot zijn of van hout: bij nr. 8-10 in messing en groef, met pannen dak en gesneden windveren langs de dakrand of van steen (bij nr. 30-32). Een boenhok met stookplaats is bij nr. 149. Boenstoepjes zijn maar in een heel enkel geval van hout (bij 26-28 en 116-118). Als zij er nog zijn, is het meestal in gecementeerde steen of beton.

Qua vorm verschillen de bakhuisje niet wezenlijk van de boenhokken, behalve dan dat er een schoorsteen zichtbaar is.

In Hei- en Boeicop zijn veel schuurbergen met houten of stenen onderbouw achter de boerderijen bewaard gebleven en nog in gebruik (zoals bij de nrs. 7-9 (houten onderbouw), 8-10, 12, 15-17, 19, 40, 55, 76, 131, 149, 160-162). Zij hebben eiken, ijzeren of betonnen staken.

Boerensiertuinen, bestaande uit perken, omzoomd met palmheggetjes in verschillende geometrische vormen komen bij heel wat boerderijen voor. Soms zijn zij maar een restant van een grotere aanleg (nr. 65), maar ook zijn dergelijk tuinen nog in volle glorie aangetroffen, zoals bij nr. 12.

Hetzelfde geldt voor de leibomen.

Hieraanvolgend is getracht een gemiddelde van de voorkomende types weer te geven, hetgeen niet wil zeggen, dat de niet besproken boerderijen van mindere waarde zijn. Begonnen wordt met de oneven nummers. Ook de hervormde kerk is in deze reeks opgenomen.

Oneven zijde van de Heien Boeicopseweg

Hei- en Boeicopseweg 15

De in oorsprong 17de-eeuwse boerderij heeft een naar links uitgebouwde onderkelderde zijkamer en een aan één zijde uitgebouwd stalgedeelte. De voorgevel van vijf gevelopeningen breed is met een 19de-eeuwse pleisterlaag afgewerkt. De zijgevels van het woongedeelte zijn recent (1987) opnieuw opgetrokken. De linkerzijgevel van de stal heeft luiken en roedevenstertjes uit de tweede helft van de 19de eeuw.

De ankerbalkconstructie van het bedrijfsgedeelte loopt door tot in het voorhuis.

In de middenkamer van het voorhuis zit een samengestelde balklaag, de rechterzijkamer en de uitgebouwde opkamer hebben beide een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel. De kelder met pekelbakken heeft een 19de-eeuwse, enkelvoudige balklaag ter vervanging van het oorspronkelijke, 17de eeuwse gewelf.

Te weerszijden van de brandmuur tussen voorhuis en middenkeuken zit een schouw. De middenkeuken is van het bedrijfsgedeelte door een houten schot gescheiden.

De middenkamer in het voorhuis is direct via de voorgevel toegankelijk. De opkamer is via een trapje in de middenkamer te bereiken.

Op het erf staat een hooiberg met stenen onderbouw en vijf eikehouten roeden.

Hei- en Boeicopseweg 29

Het voormalige rechthuis. Gebouw op vrijwel vierkante plattegrond onder rieten schilddak. Afgezien van de functie van rechthuis (tot 1960) deed het gebouw tevens dienst als café en bevatte aan de achterkant een stal waarin een kleine winkel was afgescheiden. In de gepleisterde voorgevel, die vijf gevelopeningen telt met een deur met gietijzeren rooster in het midden, een stichtingssteen met: DE EERSTE STEEN // GELEGT DOOR ADRIANUS // CATHARINUS VAN HALL // OUD 7 JAREN 1827. In de achtergevel twee deuren, waarvan een toegang tot het winkeltje bood en een rondboogvenster, hooiluik op de verdieping.

De schuur heeft een dwarsdeelindeling met dekbalkgebinten en bevatte een paarden- en koestal. De voormalige rechtskamer is via de linkerzijgevel toegankelijk. Hieronder een kelder met enkelvoudige balklaag, haaks ten opzichte van de voorgevel en een zandhok.

Op het erf een grote houten schuur uit 1910.

■ Hei- en Boeicopseweg 33, opname 1989

Hei- en Boeicopseweg 33

In oorsprong vermoedelijk 17de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond, waarvan de schuur met mansardekap en dekbalkgebint aan het eind van de 19de eeuw is aangebouwd. Het woongedeelte is aan de linkerkant ingekort. De gevels van het woongedeelte zijn gepleisterd. De voorgevel heeft een middendeur en twee zesruitsvensters, alsmede een klein venster onder de dakrand. De rechterzijgevel heeft een luikje en een venster ter hoogte van de keukentravee. De schuur is voor het onderste deel uit rode baksteen opgetrokken. In het muurwerk rondboogvensters met gietijzeren roeden en hoge deeldeuren in de rechterzijgevel. Het bovenste deel is gepotdekseld.

Drie lage deuren in de achtergevel.

Hei- en Boeicopseweg 55

In oorsprong 17de-eeuwse boerderij onder rieten wolfdak, waarvan het bedrijfsgedeelte wat hoger ligt, haaks ten opzichte van de weg. Aan de schuur is een smaller en lager gedeelte (met steunberen) aangebouwd. De bouwplaats ligt flink wat hoger dan de omgeving, in verband met de hoge waterstanden van het verleden. De boerderij is aan de rechterkant onderkelderd met een tongewelf. De voorgevel en rechterzijgevel ter hoogte van het woongedeelte zijn witgeschilderd. In 1972 is de voorgevel opnieuw opgetrokken, volgens de oude vormen. In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel een voordeur met bovenlicht rechts van het midden, bereikbaar via een stoep. Zesruitsvensters met luiken van verschillend formaat op de begane grond en een (nieuw) venster op de verdieping. De

beide zijgevels van het woongedeelte zijn vrijwel blind. Steunbeertjes aan de rechterzijde. Na de brandmuur is de kapvoet aan de rechterkant opgelicht. In de rechterzijgevel van de stal, die vroeg 19de-eeuws muurwerk heeft, laat 19de-eeuwse stalramen. De (ver doorlopende) linkerzijgevel van de stal heeft mestluiken. Bedsteden bevonden zich in de keukentravee.

Op het erf een hooiberg met drie staken met bakstenen onderbouw.

Hei- en Boeicopseweg 57-59

In oorsprong 17de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond met een naar links uitgebouwd woongedeelte. De boerderij is sedert de bouw diverse malen verbouwd. Opmerkelijk is de trapgevel aan de voorzijde, die in de huidige staat, met het rechterdeel van verbouwing uit 1904 dateert, waarbij het rechterdeel met een gevelopening verbreed werd en tevens werd verhoogd. Merkwaardig genoeg was de trapgevel voor de verbouwing al aanwezig, een gegeven, dat bij L-vormige boerderijen niet verder aangetroffen werd. Het linkerstuk van het woongedeelte vertoont 17de-eeuws metselwerk en 18de-eeuwse, 25-ruits schuiframen. De linkerzijgevel heeft in het woongedeelte een kloostervenster met strek en een luikje op de verdieping. Ter hoogte van de keukentravee zit een kapelvormige uitbouw.

Het inwendige is verbouwd in 1904. De enkelvoudige balklaag in de linkervoorkamer is 19de-eeuws. Hierin een bedstede met aardappelkelder. Daarachter een kelder met een enkelvoudige balklaag. De voormalige middenkamer heeft nog twee kaarsnissen. Voor het huis een geometrische tuin, bestaande uit drie naast elkaar liggende cirkels, omgeven door grind.

■ Hei- en Boeicopseweg 57-59, opname 1967

Hei- en Boeicopseweg 143

In oorsprong laat 18de-eeuwse boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak. Zij is als voorbeeld in het eerste deel opgenomen, waarnaar verwezen wordt.

Hei- en Boeicopseweg 163

In oorsprong 17de-eeuwse boerderij onder rieten wolfdak, haaks ten opzichte van de weg. Zij is aan de linkerkant onderkelderd met een tongewelf. In verband met de hoge waterstanden ligt de boerderij hoger. De voordeur is via een stoepje met enkel treden bereikbaar. In de voorgevel met gecementeerde plint, die nog sporen van helder blauwe verf vertoont, zit de voordeur links van het midden. Overigens

bevinden zich drie zesruitsvensters op de begane grond, waarvan het middenvenster een accoladeboog met geschilderde blokken heeft. Op de verdieping is een bolkozijn met half luik. Het metselwerk aan de linkerkant is in de 20ste eeuw vernieuwd. In de rechterzijgevel hebben woon- en bedrijfsgedeelte luiken. Kleine steunberen ter hoogte van de stal.

De linkerzijgevel heeft ter hoogte van het woongedeelte een kelderluik met gedraaide spijlen en vorkvormige ankers aan weerszijden. In de keukentravee,

■ Hei- en Boeicopseweg 12, opname 1987

■ Hei- en Boeicopseweg 163, opname 1967

waarvan het muurwerk hoger is opgetrokken, zit een deur. De stalgevel, die van grote bakstenen is samengesteld, heeft een stroomlaag onder de dakrand en een raampje met luik. Kleine deeldeuren zitten in de achtergevel. Achter de boerderij staat een dwars geplaatste houten schuur.

Even zijde van de Hei- en Boeicopseweg

Hei- en Boeicopseweg 12

Boerderij uit 1911 op rechthoekige plattegrond onder met pannen bedekt zadeldak. Zij is uit rode baksteen opgetrokken en onderkelderd aan de rechterkant. Plint en lekdorpels zijn van geglazuurde steen. In de voorgevel zit de voordeur in een portiek links

van het midden. Een, respectievelijk drie T-vensters met luiken zitten voorts op de begane grond. Op de eerste verdieping drie en op de tweede verdieping een venster. Alle vensters zijn van een toog voorzien met cementblokken als versiering. In het portiek van de voordeur gekleurde figuratieve tegels. Tussen de vensters van de verdieping gevelstenen met 'ANNO' en '1911'. Langs de dakrand rijk gefiguurzaagde windveren met herten en bloemen.

Het eerste deel van de rechterzijgevel heeft een kelderluik en dezelfde getoogde deuren en vensters als voor. In de stalgevel kleine getoogde vensters op de begane grond en de verdieping. Twee dakkapellen met gezaagde zijwangen. De linkerzijgevel vertoont weer de getoogde vensters met luiken en een deur, alsmede weer de kleine stalvensters met gietijzeren vulling op begane grond en verdieping. Een dakkapel als aan de rechterkant.

Op het erf een kleine bakstenen schuur onder zadeldak met windveren achter de boerderij. Hooiberg met drie roeden op een bakstenen onderbouw. Zeskantig tuinhuis.

Voor de boerderij een boerensiertuin, bestaande uit tien cirkels en ovalen van palm alles in een rechthoek gerangschikt. Grind tussen de perken. Leibomen voor en opzij van het huis. Een ijzeren hek sluit de tuin aan de linkerkant af.

Hervormde kerk, Hei- en Boeicopseweg 46
Geraadpleegde archieven

- archieven RDMZ

Bronnen en literatuur

■ Dekker, 326; Frederiks, J.W., Dutch Silver, deel III, The Hague 1960, 23; Tegenwoordige Staat, Holland IV, 526; Horden 20, 21; Joosting en Muller I, 82, 83; Mensen en Zilver. Bijna Twee Eeuwen Werken voor Van Kempen en Begeer. Tentoonstellingscatalogus Boymans Van Beuningen, Rotterdam en De Zonnehof, Amersfoort, Bilthoven 1975-'76, 174; Rheineck Leyssius, H.J.L.Th. van, Het oud archief der gemeente Hei- en Boeicop, Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, XXXIX, 1e dl., (1916), 462; Voet, E. Jr., Merken van Haagsche Goud- en Zilversmeden, 's-Gravenhage 1941, 117, 196-198;

■ Hei- en Boeicop, hervormde kerk, overzicht van de zuidkant, opname 1971

Type en ligging

De kerk heeft een tamelijk breed, eenbeukig schip van zes traveeën diep en een smaller, thans rechtgesloten koor van twee traveeën. Schip en koor zijn van spitsboogvensters en steunberen voorzien. Op de daknok van het schip staat een zeshoekig klokketorentje. Het boven de daknok van het schip opgaande werk van de ingebouwde westtoren is afgebroken.

De kerk ligt aan de noordzijde van de Hei- en Boeicopseweg in de dorpskern op een iets verhoogd terrein, dat tot 1898 als begraafplaats in gebruik was.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

De Heicopse kerk is gesticht door de heer van Vianen in vermoedelijk de 14de eeuw of eerder. Zij behoorde tot het decanaat van Oudmunster en was een dochterkerk van Gasperden (Hagestein) (Dekker, 326).

Bij opgravingen in 1978 is de ronde fundering van een koorsluiting gevonden, die zouden kunnen wijzen op een datering rond 1300 of daarvoor. In 1395 is er een vermelding over een kerk in ‘Heicoep’ in de kerkenlijsten van de Domfabriek (Joosting en Muller I, 82, 83).

Tussen 1380 en 1390 zou er sprake zijn van plunderingen van het dorp door Arkelse troepen, waarbij onder andere de dorpskerk is platgebrand (Horden, 21).

Uit omstreeks 1400 zal het muurwerk van het onderste gedeelte van het koor en schip dateren getuige het gebruikte materiaal. Uit de tweede helft van de 15de eeuw stamt het muurwerk met vensters en de kap van het koor. Het schip is in de 16de eeuw vergroot, waarbij tevens in het koor de vroeg renaissance muurstijlen zijn toegevoegd.

In 1598 is de gemeente overgegaan tot de Reformatie.

In het midden van de 18de eeuw (Teg. Staat, 526) wordt de kerk beschreven

■ Fundering van een ronde koorsluiting van de hervormde kerk, die bij opgravingen tijdens de restauratie tevoorschijn kwam, opname 1978

■ Het dorp Heicop in de 18de eeuw met rechts de kerk en links het rechthuis, gravure afgebeeld in 'Het Verheerlijkt Nederland... etc' nr. 499

als een vrij lang gebouw met een vierkante lage toren, voorzien van een achtkante spits. Een prent uit omstreeks dezelfde tijd vertoont een kerk met een meerzijdig gesloten koor met versneden steunberen en spitsboogvensters met traceringen. Tegen de zuidgevel van het koor is een ingangsportaal zichtbaar. Op het koor staat een torenkruis. Het schip is iets hoger opgetrokken dan het koor en heeft bij de aansluiting daarmee een klein zeshoekig torentje, overeenkomstig de huidige situatie. De lage toren aan de westzijde is niet zichtbaar.

In 1733 werd de kerktoren nog hersteld (Rheineck, 462).

Uit de 19de eeuw zijn er maar weinig gegevens bekend. De westtoren, die was ingebouwd, is tussen 1781 en 1830 afgebroken; de afbraak van het achterste gedeelte van het koor volgde na 1823, (op de kadastrale minuut staat het nog aangegeven, in tegenstelling tot de westtoren, die toen al verdwenen was). Het koor werd recht gesloten. De muren van het gebouw werden witgepleisterd en het gewelf in het schip, dat door een wand van het koor gescheiden werd en waar de consistorie was ingericht, werd verlaagd.

In de jaren 1941-'42 heeft een restauratie plaats gevonden, waarbij de voornaamste wijzigingen bestonden uit het ontpleisteren van de buitenmuren en het aanbrengen van vensters in de oostgevel. Het eikehouten meubilair werd ontdaan van de verflagen en het oude doophek werd door een nieuw vervangen.

■ De zuidzijde van de hervormde kerk van Hei- en Boeicop met gepleisterde muren en gietijzeren ramen in het schip, opname 1904

Vanaf 1967 volgde wederom een restauratie, waarbij de constructie van het torentje werd vernieuwd, de kapconstructie werd aangepakt en het ingebrachte, lagere gewelf werd verwijderd, de scheidingswand tussen schip en koor werd afgebroken, de houten ramen van het schip werden vervangen door ijzeren traceringen overeenkomstig de oude vorm, met dien verstande dat de zuidelijke

vensters verkleind werden en de zuidelijke koorvensters werden geopend en van traceringen in Ettringer tufsteen voorzien. Aan de noordzijde werd een consistorie aangebouwd. In het inwendige werd het stucwerk afgehakt en opnieuw aangebracht, het meubilair werd grotendeels vervangen of opgeknapt en vernieuwd, de dispositie werd omgedraaid.

Exterieur

De kerk is opgetrokken uit rode baksteen van verschillend formaat: aan het koor 26 × 12,8-13 × 5,5-6,5 cm, 10 lagen = 79 cm; aan het schip onder de plint 25 × 12 × 5,5-6 cm, 10 lagen = 77 cm en boven de plint 22,5-23 × 10,5-12 × 4,8-5,5 cm, 10 lagen = 65,5 cm. De daken zijn met leien in Maasdekking belegd.

Het schip met klokketorentje is een fractie hoger opgetrokken dan het smallere koor.

De westgevel, gewijzigd door de afbraak van de toren (zie bouwgeschiedenis) heeft een dichtgezette, geprofileerde en lichtgetoogde toegang, geflankeerd door twee versneden steunberen

■ Westgevel van de hervormde kerk, opname 1971

en voorzien van verspringende waterlijsten.

De spitsboogvensters aan noord- en zuidzijde van het schip, de laatste het resultaat van de restauratie in de jaren '60, zijn gevat in hol geprofileerde dagkanten, waaronder een waterlijst. Versneden steunberen tussen de vensters,

■ Noordoostzijde van de hervormde kerk, opname 1971

■ Inwendige van de hervormde kerk naar het westen na de restauratie, opname 1971

waarbij die aan zuidzijde gesierd zijn met overhoeks geplaatste pinakels. Aan het koor vensters met natuursteentraceringen in 16de-eeuwse vormen, gezet in geprofileerde, bakstenen dagkanten, waarbij die aan de zuidzijde bij de restauratie in 1967-1968 weer geopend zijn. Het ingangsportaal tegen de zuidgevel van het koor is uit 1967.

De indeling van de oostgevel is tot stand gekomen bij de verbouwing van 1941.

Interieur

Schip en koor worden gedekt door een houten tongewelf met tussenribben, in het schip met trekbalken met peerkraalprofiel, in het koor zonder trekbalken, maar op muurstijlen met renaissance-ornament.

De eiken constructie van het vieringtorentje is gesigneerd: 1878 // J. Schouten // J.C.v. Haarlem // H. Kooijman.

Schip en koor worden door een triomfboog van elkaar gescheiden. De inwendige verschijningsvorm is vrijwel geheel het resultaat van de restauratie in de jaren 1967-1968. Van de inventaris zijn te vermelden:

Preekstoel

De tegen de westwand geplaatste, zeshoekige staande preekstoel dateert uit het tweede kwart van de 17de eeuw. Hij bestaat uit een klankbord, ruggeschot met vleugels, kuip, voet en trap. Bij de restauratie in de jaren '60 is de preekstoel sterk gerestaureerd.

Het klankbord is op de hoeken versierd met triglyfen en heeft aan de onderzijde een bol. Het ruggeschot bestaat uit een toogpaneel, waarvan de boog versierd is met een vlechtband en een eierlijst. Bloemkelken in de zwikken. Het toogpaneel wordt geflankeerd door een gecanneleerde pilaster. Het ruggeschot heeft opengewerkte vleugels te weerszijden. De kuip bestaat uit toogpanelen als die van het ruggeschot. Op de hoeken eveneens gecanneleerde pilasters. Het onderstel van de voet is nieuw. Daarop een oorspronkelijke, zeshoekige stam. De overgang van voet naar kuip heeft zes ribben, die aan bovenen onderzijde in voluten uitlopen. Aan de preekstoel is een eikehouten, rechthoekige lezenaar met eierlijst en voluutvormige voet bevestigd.

Aan de trappaal een smeedijzeren doopbekkenhouder met krullen en bladwerk, 17de-eeuws.

Herenbanken

In het koor en tegen de noord- en zuid-

wand van het schip staan herenbanken, die in de jaren '60 nogal ingrijpend zijn gerestaureerd en ingekort. De bank tegen de zuidwand van het schip is een 17de-eeuwse, thans enkelvoudige bank van acht traveeën breed. Het achterschot is hoog en bestaat uit toogpanelen, bekroond door een fries, onderverdeeld door consoles, versierd met bladwerk. De toogpanelen worden gescheiden door gecanneleerde Toscaanse pilasters, die gedeeltelijk met beslagwerk zijn versierd. Het beslagwerk en ook de sluitstukken van de bogen van de toogpanelen zijn zwart geverfd als ebbehoutimitatie. Het voorschot van de bank is van paneelwerk. De bank tegen de noordwand is eveneens uit de 17de eeuw, enkelvoudig en acht traveeën breed. Voor- en (lage) achterschot zijn van paneelwerk met gecanneleerde pilasters.

De grote herenbank in het koor dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw en is een tweevoudige, overhuifde bank van drie traveeën breed. De overhuiving heeft een lijst met rocaille motieven en aan de zijkanten opengewerkte hoekconsoles. Op de luifel staan vier rococo-vazen, waarvan twee in half reliëf, die, in de tijd dat de bank tegen een muur stond, op de achterste hoeken geplaatst waren.

Borden

Te weerszijden van de preekstoel houten, 17de-eeuwse, aediculavormige tekstborden, waarvan een met de tekst van de Apostolische Geloofsbelijdenis en de ander met die van de Tien Geboden. De teksten staan op een rechthoekig middenveld en worden omgeven door een aedicula of ‘tempeltje’ met gecanneleerde Toscaanse pilasters en een driehoekig fronton. Aan weerskanten van de pilasters zijn grillig uitgesneden vleugels aangebracht met een beschilderde versiering, die de omtrekken versterkt en doet denken aan golven of vlammen. In het fries de naam van de schenker Ocker Gertzoon De With.

Terzijde van de 18de-eeuwse herenbank het met bijbelteksten beschreven rechthoekige rouwbord van Adriaan Gerritszoon, die in 1639 overleed.

Orgel

Het orgel is een instrument uit 1905 in een klassieke vormgeving, vervaardigd door de firma Verschueren uit Tongeren.

Grafzerken

Restanten van 16de- en 17de eeuwse zerken zijn verwerkt in de vloer onder de preekstoel en de 18de-eeuwse herenbank in het koor.

Zilver

Twee avondmaalsbekers op geprofileerde voet, hoogte 15 cm, doorsnede 10 cm, gegraveerd met rand- en spitswerk van ranken en bloemen en drie kwabcartouches, waarvan twee met tekst: 'Ick sal den Beker der verlossingê opnemê en den Name des HEEREN aenroepê Ps: 116. V. 13' en 'desen drinckbeker is het nieuwe Testament in mijnen Bloede 1 Cor:11:v:25'.

Tekst aan onderzijde van de ene beker: 'Jacob Visbach Min. fac. in Heycop binas. has. Pateras Christo dicavit. An: M.V.C.L.xxxI'.

Aan de onderzijde van de andere beker staat: 'Het is alles van U ende wy geven t'U uyt uwe Handt. 1 Chr. 29.v.14'. Op beide bekers drie merken: Utrecht, jaarletter C (= 1691) en meesterteken anjer (= anonieme meester van de anjer) (Frederiks, 23).

Doopbekken uit 1806: gedreven schaal met geprofileerde rand, doorsnede 25 cm. Op de onderzijde staat gegraveerd: 'Dit Present, aan de kerck van Heikop en Boeikop, door Pieter Middelkoop, ter gedagtenisse dat zijn twee vrouwe zijn vernoemt met Naame Helena en Wilhelmina aan het kind van zijne Neef en Nigt, Cornelis Bogaard, en Katie Paardekooper. Egtelieden

■ Hei- en Boeicopseweg 104-106, opname 1967

gedoopt den 9 febr. 1806'. Vier merken: 1) 's-Gravenhage, 2) jaarletter L (= 1806), 3) provinciale leeuw, 4) meesterteken IT (= Johannes van der Toorn) (Voet, 117, 196-198).

Drie onbewerkte zilveren schalen, waarvan een met een doorsnede van 30 cm en twee van 23 cm. Vier merken: 1) Minervakop, 2) klimmende leeuw (eerste gehalte), 3) jaarletter H (= 1917), 4) merk van Van Kempen & Zn. te Voorschoten.

Twee zwart houten offerbussen in zilveren montuur, hoogte 23 cm en merken als boven.

Kan ter hoogte van 25 cm met merken als boven. Minervakopje ontbreekt (Mensen en Zilver, 174).

Klokketorentje

In de toren hangt een luidklok, gegoten door Van Bergen, Heiligerlee in 1948 met een diameter van 70,8 cm. In de tekstband: VAN BERGEN HEILIGERLEE. Op de mantel: HEI EN BOEICOP 1984.

In de Tweede Wereldoorlog is de klok, gegoten door C. en J. Seest in 1794 verloren gegaan (Inv. 1942/43).

De uurwerkinstallatie is elektrisch.

Hei- en Boeicopseweg 104-106

In oorsprong 17de-eeuwse voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak. De boerderij is aan de linkerkant onderkelderd. De voorgevel is tot halve hoogte

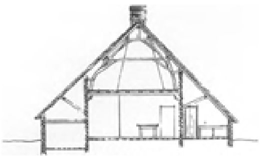

DOORSNEDE A.B.

■ Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 104-106
- gevels, plattegrond en doorsneden, Schaal 1:300. Tekening SHBO, G. de Vreugt, 1961

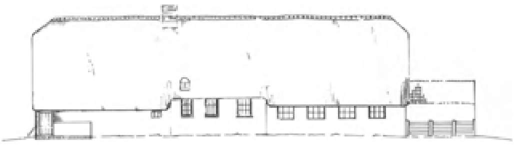

OOST ZYGEVEL.

DOORSNEDE C.D.

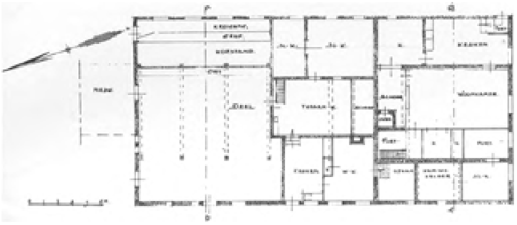

PLATTE GROND.

Z. VOORGEVEL.

N. ACHTERGEVEL.

wit geschilderd. De voordeur met stoepje zit links van het midden en heeft een negenruitsvenster links en een vijftienruitsvenster (vervangt een 20-ruitsvenster) en een negenruitsvenster rechts daarvan. Op de eerste verdieping een venstertje dat een bolkozijn vervangt en op de tweede verdieping, hoog in de geveltop een dichtgezet rondboogvenstertje. Boven de deur en middenvenster van de begane grond ronde ontlastingsbogen, boven het verdiepingvenster een rechte strek.

Vlechtingen in de geveltop. In de rechterzijgevel in het woongedeelte een deur vrijwel op de hoek en een stroomlaag onder de dakrand. Ter hoogte van de keukentravee is het metselwerk (jaren '20 van deze eeuw) vernieuwd en zijn drie vensters toegepast, waarboven de dakrand opgolft. Het muurwerk en vensters in de stal zijn van dezelfde tijd. In de linkerzijgevel zijn ter hoogte van het woongedeelte twee kelderluiken zichtbaar. De oorspronkelijke indeling van het inwendige was als volgt: de linkerzijbeuk bevatte in het voorhuis een kaaskamer en een onderkelderde opkamer. De middenbeuk werd door een woonkamer met schouw en gang ingenomen. Een keuken was in de rechterzijbeuk ingericht.

Omstreeks 1929 is de boerderij in tweeën gedeeld en is de keukentravee waar de grote schouw met bakoven staat, verbouwd. Ook het bedrijfsgedeelte is gewijzigd en buiten gebruik.

Hei- en Boeicopseweg 134-136

Deze in oorsprong 17de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond is in het eerste deel al besproken. Kortheidshalve wordt daarnaar verwezen.

Hei- en Boeicopseweg 168

17de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond met een naar rechts uitgebouwd woongedeelte tegen trapgevel. De boerderij is aan de rechterkant onderkelderd.

De uit rode baksteen (26 × 13 × 6 cm) opgetrokken voorgevel heeft een gecementeerde plint. Links twee T-vensters met luiken, dan volgt een voordeur met bovenlicht en een iets verdiept liggende, ronde ontlastingsboog met profiel en tenslotte twee opkamervensters aan de rechterkant, waarboven twee ontlastingsbogen, die duidelijk maken, dat de oorspronkelijke vensters wat kleiner waren. In het deurkalf van de voordeur staat het jaartal 1769. Onder de dakrand een bolkozijn met luik. Klezoren rechts in de koppenlagen van de voorgevel. De rechterzijgevel eindigt tegen een trapgevel van vijf trappen. Hierin een kelderluik met vellingkant, een venster ter verlichting van de opkamer en twee kleine venstertjes in de geveltop. Klezoren in de koppenlagen van het metselwerk aan de linkerkant.

De linkerzijgevel is, op één venster na, blind en heeft een kleine steunbeer.

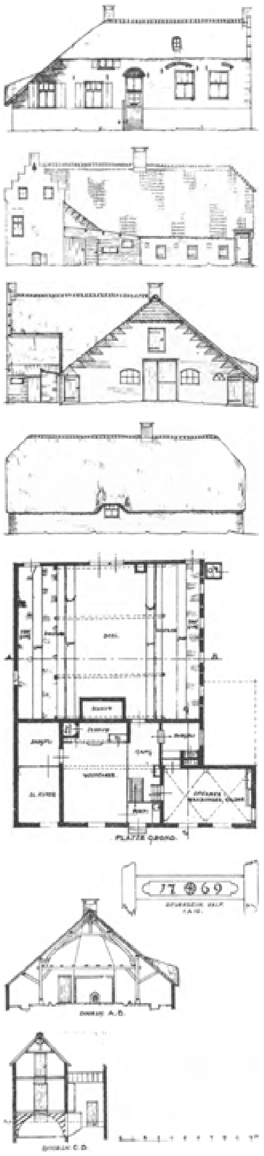

■ Hei- en Boeicop, Hei- en Boeicopseweg 168
- gevels, plattegrond en doorsneden Schaal 1:300. Tekening SHBO, G. de Vreugt, 1961

De indeling van het inwendige is als volgt: in de linkerzijbeuk zijn tot de brandmuur twee slaapkamers ondergebracht, de middenbeuk wordt ingenomen door een woonkamer met schouw en bakoven en een gang met trap naar boven en het rechterdeel bevat een kelder met ribloos kruisgewelf, waarboven een opkamer met schouw. Het bedrijfsgedeelte wordt door (deels afgezaagde) ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld. Tegen de brandmuur een grote schouw, met restant van een bakoventje. Er is geen keukentravee van het bedrijfsgedeelte afgescheiden door middel van een houten of stenen wand. Koestalling met groep aan beide kanten van de stal. Privaat tegen de rechterachterwand.

Heukelum en Spijk

Literatuur

■ Van der Aa, 534, 537; Barbas, 13, 25 e.v.; Deninger, J.C. en H.J. de Vries, Heukelum in oude ansichten, Zaltbommel 1977, inleiding; Künzel, 179; Den Uyl, 1958, 107;

Heukelum
Nederzettingsgeschiedenis

Het stadje Heukelum is gelegen op de zuidelijke oeverwal van de Linge. De nederzetting kent van oorsprong waarschijnlijk een agrarische functie en structuur: nog steeds is in de plattegrond het gevorkte wegstelsel van Voorstraat/Gasthuisstraat en Torenstraat aanwezig. Een dergelijk gegeven is kenmerkend voor sommige landelijke nederzettingen op oeverwallen en stroomruggen in het rivierengebied en komt ook elders in de Vijfheerenlanden voor (Helsdingen, Kedichem, Hagestein; Den Uyl, 107). De ouderdom van dit type kan terug gaan tot de vroege Middeleeuwen; de oudste vermelding van Heukelum dateert uit het jaar 996 (Künzel, 179). De verheffing tot stad kwam vooral voort uit de regionale politieke omstandigheden, zoals die in de 'Inleiding' onder 'Nederzettingstypen' in een ruimer verband genoemd zijn. Door het tot aan de rivier de Waal vrijwel onbewoonde achterland blijken mogelijkheden tot economische groei en daarmee

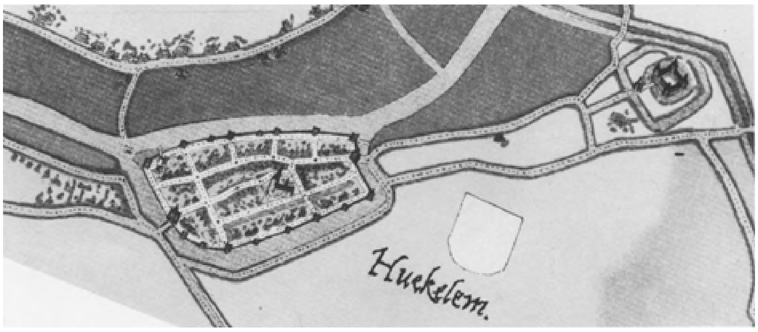

■ Heukelum
Nederlandse steden in de 16e eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer, 1916-1923 (facsimile herdruk van ca. 1560), blad 62

■ Heukelum
Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

tot ruimtelijke veranderingen in de eeuwen daarna vrijwel te ontbreken, ondanks de ligging aan de Linge en de aanwezigheid van enkele tolvrijheden voor de bewoners van het stadje (Van der Aa, 534).

Volgens overlevering zou de plaats in 1230 reeds ommuurd zijn (Barbas, 13).

■ De kern van Heukelum volgens de kadastrale minuut van 1823, met de huidige benaming der straten.
Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

Wanneer stadsrechten zijn verleend, is niet duidelijk, maar in ieder geval voor 1393 (zie hiervoor het hoofdstuk over de verdedigingswerken). Kenmerkend voor de stadjes in de Vijfheerenlanden is de aanwezigheid van een of twee kastelen in of bij de nederzetting. In het geval van Heukelum betrof het twee kastelen. Merenburg ca 700 m oostelijk van de stad en Leijenburg op grotere afstand zuidelijk van de stad in de Tielerwaard. Het eerstgenoemde werd bewoond door de heer van Heukelum, die zich ‘Heer der stad en baronie van Heukelum-en-Leijenburg’ mocht laten noemen.

Het stratenplan van Heukelum is eenvoudig van opzet. De reeds genoemde Voorstraat, Gasthuisstraat en Torenstraat

■ Heukelum

Luchtfoto kasteel, schaal ca 1:6 000, opname 1986

vormen daarin de hoofdstraten. Deze zetten zich buiten de stad in het terrein voort, waarbij niet de Lingedijk de doorgaande route in westelijke richting is, maar de Torenstraat. Ondanks het feit dat deze straat onderdeel van een doorgaande verbinding is, is deze straat nog aan het begin van de 19de eeuw veel minder dicht bebouwd dan de doodlopende Gasthuisstraat en lijkt de Torenstraat als achterstraat van de Gasthuisstraat te fungeren. De overige straten in het stadje kunnen als zijstraten van de

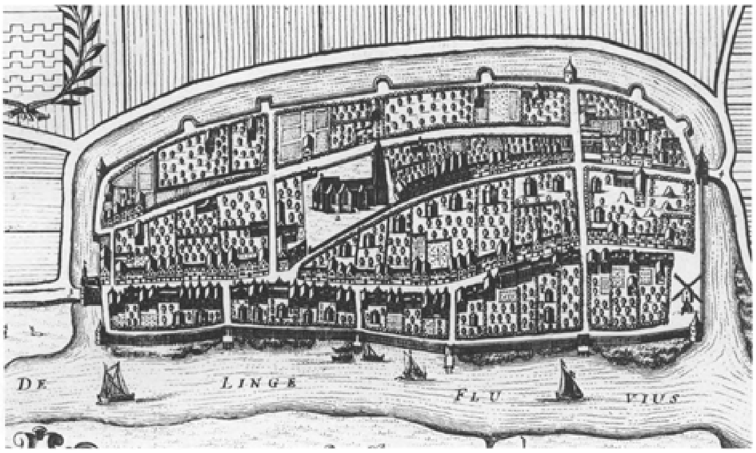

■ Heukelum
J. Blaeu, Toonneel der Steden en de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen, 1649

hoofdstraten opgevat worden en delen het terrein op vrij rechtlijnige wijze in. Voor een deel zijn deze straten in buitendijks terrein aangelegd; het gehele terrein binnen de muren zou in de 13de eeuw twee meter opgehoogd

■ Heukelum na de brand in 1772, 18de-eeuwse tekening, toegeschreven aan E. Ivoy, coll. Bodel Nijenhuis, UB Leiden

zijn (Deninger, inleiding). De bebouwingsdichtheid lijkt altijd bescheiden te zijn geweest. De stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit ca 1560 laat verscheidene open terreinen zien en geeft alleen de Gasthuisstraat met een aaneengesloten bebouwing aan (p. 263). De plattegrond in de Atlas van Blaeu, uitgegeven in 1640, laat eenzelfde beeld zien (p. 265). Op deze kaart zijn volop boomgaarden en hooibergen op onbebouwde erven ingetekend. Volgens het kohier van verponding zouden in 1632 104 huizen aanwezig zijn, in 1732 zou dat aantal 95 hebben bedragen, een getal dat vervolgens weer boven de 100 is uitgekomen (Barbas, 25). Op het kadastrale minuutplan van 1823 bedraagt het aantal bebouwd aangegeven erven ongeveer 60. Op dit lage getal is mogelijk nog de stadsbrand van 1772 van invloed, waarbij 36 panden verloren gingen. Ook in 1866-67 gingen ‘verscheidene’ huizen in vlammen op (Barbas, 26, 27). Tot in de 20ste eeuw is de stad door brand geteisterd geweest: in 1919 heeft een brand grote schade aangericht aan een aanzienlijk deel van de Gasthuisstraat en een stukje van de Voorstraat.

Voornaamste bron van inkomsten voor het stadje was tot in deze eeuw de landbouw. De veehouderij, paardenfokkerij en enkele kleine industrieën als bierbrouwerijen, zijde- en fluweelweverijen zijn respectievelijk tot aan het eind en het begin van de 19de eeuw van betekenis geweest. Een belangrijk deel van de bebouwing bestond tot ver

in deze eeuw dan ook uit boerderijen. De stad vormde door de hoge ligging een gunstiger vestigingsplaats voor de bedrijven dan het platteland van het westelijk deel van de Tielerwaard, gevoelig als dit gebied was voor wateroverlast. Met de ruilverkaveling Tielerwaard-West in de jaren '60 kwam in deze situatie een duidelijke verbetering en verlieten de bedrijven de stad. Daarnaast vond, voornamelijk sinds de Tweede Wereldoorlog een toename van de woonbebouwing plaats. Naast verdichting van de bestaande structuur raakte ook de rand van de stad, de terreinen langs de voormalige stadsmuur bebouwd. Sinds de jaren '60 kwamen aan de zuidwestzijde buiten de oude stad enkele woonwijken tot ontwikkeling.

Ruim anderhalve kilometer westelijk van de stad liggen de bedrijfsgebouwen van de steenbakkerij ‘De Koornwaard’ (zie ook ‘Bedrijfsgebouwen’). De buitendijkse gronden van de gelijknamige waard in een binnenbocht van de Linge zijn sinds de ingebruikneming van de fabriek in 1869 voor het overgrote deel als grondstof voor de fabriek weg gegraven. Slechts een smalle strook land scheidt het water van de Linge met dat van de volgelopen kleiputten.

Historisch bebouwingsbeeld

De oudere bebouwing ligt binnen de stadswallen en bestaat voor het grootste deel uit eenvoudige woonhuizen en een enkele stadsboerderij. Midden in het stadje ligt de hervormde kerk, die tevens het oudst overgebleven gebouw in Heukelum is. Over de aard en samenstelling van het bouwbestand wordt hieronder, na de verdedigingswerken, per straat nader ingegaan.

De vestingswerken

De stad is in haar geheel omgracht en ommuurd geweest en van waltorens, stads- en waterpoorten voorzien. De poorten zijn alle verdwenen. Van de muren en grachten is weinig in het zicht bewaard gebleven. Aan west- en zuidzijde is sedert 1969-'70 opnieuw water: de in de 19de eeuw dichtgegooide stadsgracht is toen weer open

■ De Molenwal in 1918, opname 1918

gegraven en langs de Molen- en Groenewal zijn bescheiden resten van de stadsmuren terug te vinden. De voormalige gracht aan de oostkant is ten dele bebouwd. In 1982 was nog 20 meter stadsmuur te zien aan het Moleneind. Inmiddels is dit verminderd. De muur fungeert daar als grondkerende muur en ligt met zijn hoogte aan de stadszijde ongeveer gelijk met het maaiveld. De veld- of Lingezijde is herhaaldelijk ingeboet met verschillende soorten baksteen en machinale baksteen. Ter plaatse is de muur meer dan 70 cm dik.

Voor de geschiedenis van de verdwenen stadsversterkingen zij verwezen naar het hoofdstuk over de verdedigingswerken.

Gasthuisstraat

De Gasthuisstraat loopt iets rond vanaf de Voorstraat, op het punt waar deze zich splitst in Torenstraat en Gasthuisstraat, tot de Kruissteiger/M. Visserstraat, waarna zij als Molenstraat verder gaat. De Gasthuisstraat is genoemd naar het Heukelumse gasthuis, dat halverwege aan de noordkant van deze straat lag. Op deze plaats, Gasthuisstraat 28, staat thans het doktershuis. Van het oude gasthuis is weinig meer dan de situering en enig muurwerk aan een garage nog herkenbaar.

Bebouwing langs de Gasthuisstraat lag van oudsher aan beide zijden, zij het niet overal aaneengesloten: een aantal huizen ligt onder één kap (nrs. 3-5-7 onder mansardedak; 15-17, 31-33-35 en 43-45-47 onder zadeldak), de overige liggen van elkaar door een gangetje gescheiden: een gegeven dat zichtbaar is op de kadastrale minuut

■ Gasthuisstraat 25, opname 1988

van 1823 en zich thans ook nog zo voordoet. De aard der huizen is nogal eenvoudig, zij zijn meestal een bouwlaag hoog aan oneven zijde en niet ouder dan de 19de eeuw wat het uiterlijk aspect aangaat. Oudere sporen zijn van buitenaf alleen zichtbaar aan de aaneengebouwde panden 43-45-47, waar in de zijgevel van nr. 43 enig oud metselwerk te zien is. Een wat groter pand is nr. 21 uit de tweede helft van de 19de eeuw van anderhalve bouwlaag hoog, dat aan de rechterzijde onderkelderd is, getuige een halfrond kelderlicht aan de voorzijde. In het inwendige staat de enkelvoudige balkklaag loodrecht op de voorgevel. Een ander wat rijziger gebouw aan deze kant is nr. 51 van anderhalve bouwlaag hoog onder een dak met schild links en een topgevel met vlechtingen rechts. Op nr. 25 staat het één bouwlaag hoge schoolmeestershuis, dat getuige de vormgeving en het toegepaste materiaal tegelijk met de pal erachter liggende school aan de Torenstraat gebouwd zal zijn in 1912. De huizen aan de even zijde vertonen minder samenhang. Dwarse huizen van een (nrs. 18, 22) en twee bouwlagen (nr. 24-26) worden door huizen in de diepte (nrs. 14 en 16) afgewisseld. Nr. 28 van twee lagen hoog ligt terug ten opzichte van de rooilijn en nr. 30-32 uit 1932 valt op in de gevelwand door zijn Art-Déco-achtige vormgeving.

Gasthuisstraat 1, hoek Torenstraat 2

Dwars huis van een bouwlaag met lagere achteraanbouw, evenwijdig aan de straat onder zadeldak tussen tuitgevels, met blauwe linksdekkende pannen belegd. De voorgevel ligt aan de Gasthuisstraat. De vier traveeën

■ Gasthuisstraat 1, opname 1988

brede gevel is asymmetrisch van indeling, de deur zit rechts van het midden. De gevel wordt afgesloten door een gootlijst op klossen. Alle gevels zijn gepleisterd en van in het voegwerk ingesneden blokken voorzien. In de voorgevel is een gevelsteen aangebracht, waarin een wapenschild met helmteken, dat door twee leeuwen wordt vastgehouden en de tekst 'GOD BOVEN AL'. In de linkerzijgevel zijn op de verdieping twee oude 17de- of 18de-eeuwse kozijnen zichtbaar.

Het huis heeft voorheen dienst gedaan als herberg en woning van de smid, die zijn smederij ernaast, op Torenstraat 4 had. Het voorkomen is 19de-eeuws. Het pand zelf is ouder, mogelijk 17de-eeuws. Sporen daarvan zijn door de uitwendige pleisterlaag en door inwendige aftimmeringen grotendeels aan het oog onttrokken.

Gasthuisstraat 51

Dwars huis van anderhalve bouwlaag met de daknok evenwijdig aan de straat onder een dak met schild

■ Gasthuisstraat 51, opname 1988

(links) en topgevel (rechts). In vooren zijgevel zijn lange ankers toegepast. Het inwendige is tot winkel verbouwd. De rechterdeur is hoger in de gevel geplaatst. Op de verdieping zijn de originele twaalfruits vensters nog aanwezig. Hanekamstrekken zitten boven deuren en vensters.

Het is mogelijk dat dit gebouw gezien het toegepaste materiaal van rond 1800 dateert. Het komt bovendien voor, evenals de rest van de bebouwing aan deze kant, op de kadastrale minuut van 1823.

■ Gasthuisstraat 28, opname 1988

Gasthuisstraat 28

Groot uit 1905 daterend huis met verdieping onder schilddak, dat terugligt ten opzichte van de rooilijn. Een uitgebouwde dakkapel met piron zit aan de voorzijde. Als bouwmateriaal is gebruik gemaakt van rode baksteen. Voor de sierende onderdelen als banden en lijsten is gele steen toegepast. Het huis is gebouwd ter plaatse van het voormalige Heukelumse gasthuis. De rechts naast het huis staande garage was ooit de kapel van dit gasthuis.

Gasthuisstraat 36

Het Café de Zwaan is een oude herberg met aangebouwd koetshuis. De verschijningsvorm is die van een tamelijk lang dwars huis van een bouwlaag onder een met blauwe en rode pannen belegd dak. Het pand bezit aan de rechterkant een onderkelderde

■ Gasthuisstraat 36, opname 1988

opkamer. De linkerzijgevel is deels uit heldere geel/rode baksteen opgetrokken van een redelijk groot formaat. De vlechtingen in de geveltop zijn hier vernieuwd. De voorgevel is opgemetseld uit een kleiner formaat rode baksteen. Het linkergedeelte van de voorgevel bevat twee zesruitsvensters een deur met gedeeld bovenlicht en twee hooggeplaatste vensters, waaronder zich een kelderluik bevindt. Boven de voordeur zit een blauwe steen met de tekst: 'OP DEN 26 APRIL // KWAM ODILIA VAN MIL // VAN DE PLAATS VAN MERKENBURG // OM TE LEGGE DEN EERSTE STEEN // AAN HET HUYS VAN KRIJTENBURG // TOT GEDAGTENIS VAN IDEREEN // ANNO 1773'. Het rechtergedeelte van de voorgevel bevat dubbele houten deuren, een klein negenruitsvenster en een deurtje.

Het pand is verbouwd in de jaren '60 van deze eeuw waarbij de lange dakkapel aan de voorzijde, twee nieuwe ramen in de zijgevel en een grote aanbouw aan de achterzijde werden aangebracht.

Groenewal

De Groenewal is de vroegere zuidelijke stadswal. Het merendeel van de huizen is in de 20ste eeuw tot stand gekomen. De kadastrale minuut laat alleen op de zuidwesthoek bebouwing zien. Op de hoek met de Torenstraat ligt een van die gebouwen, een voormalige boerderij onder een met riet gedekte kap voor en een met pannen belegd dak achter. In de naar de Torenstraat gekeerde gevel zitten jaartalankers met '1720'.

■ Overzicht van het complex Groenewal 34, opname 1980

Groenewal 34-35

Boerderijcomplex, opgebouwd uit verschillende bouwlichamen. Reeds in de 16de eeuw stond er een gebouw ter plaatse. In het oude raadhuis worden een tegeltableau en haardplaat bewaard, gedateerd 1589, die tijdens de restauratie in 1976 uit de boerderij zijn verwijderd. Nr. 34 is het rechtse, een gevelopening brede gedeelte onder zadeldak met achterliggende stalgedeelte met het brede voerdeel en een hoekgevelbeëindiging. Nr. 35 is het grote dwarsgeplaatste voorhuis van een bouwlaag onder rieten kap, met deur links van het midden en staafankers in de voorgevel. Links is een uit de tweede helft van de 19de eeuw daterend gedeelte onder pannen zadeldak aangebouwd.

Op het erf staat een bakstenen schuurberg met vijf roeden, waarin stalruimte voor koeien en paarden is opgenomen en een vrijstaande, deels houten, deels stenen schuur.

Torenstraat

De bebouwing van de Torenstraat, ook wel ‘de Steeg’ genoemd, als voortzetting van de Voorstraat, is tamelijk eenvoudig en heeft zich in oorsprong met name aan de zuidkant geconcentreerd, aangezien aan de noordkant de percelen, behorend tot de panden aan de Gasthuisstraat, lagen, die van de Torenstraat door een sloot gescheiden werden. Hoogstens bevond zich aan de noordkant enige bedrijfsbebouwing als schuren en hooibergen. De oudste bebouwing bevindt zich dan ook aan de zuidkant, zij het dat de panden ogenschijnlijk niet ouder zijn dan midden 19de eeuw (nrs. 5-7 en nr.

■ Torenstraat 5-7, opname 1988

13). Met name de stadsbrand van 1772 zal hieraan debet geweest zijn. Dat het hier toch oudere huizen betreft is op een enkele plaats te zien, zoals in de zijgevels van nr. 5-7, waar een groter formaat baksteen is toegepast. De aard van de oudere bebouwing is zeer eenvoudig, zoals dat doorgaans in de dorpen het geval is. Tegenover de kerk staat een voormalige smederij.

Hervormde kerk, Torenstraat 1
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ; ARA, Archief Min. BiZa, Afd. K&W, inv. nr. 1487;

Bronnen en literatuur

■ A.A.U. XLVIII, 281-285; Barbas, 35-48; Berends, G. en Th. van Straalen, 'Een tegelvloer in Heukelum', Bulletin KNOB, 1965, monumentennieuws,

■ Kerk en toren van Heukelum in het midden van de 18de eeuw, tekening door Pieter van Liender, coll. RPK, Amsterdam

17-18; Blok, 14, 15, 19, 21; Groot, B.J. de, 'Inventaris van de archieven der hervormde gemeente te Heukelum', Kerkelijke archieven. Inventarissen onder redactie van dr. J.P. van Dooren, deel 5, 's-Gravenhage 1973, 3-32; Groot, B.J. de, 'De kerk van Heukelum', Zuid-Holland 1964, 61-70; Historie bisdom Utrecht II, 675; Joosting en Muller I, 79; Long, Isaac Le, Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden, deel IV, met afbeeldingen van Abraham Rademaker, Amsterdam 1732, 258; Muller Fz., S. en A.C. Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel 1, Utrecht 1920, 145;

Type en ligging

De kerk bestaat uit een gotisch, eenbeukig, vijfzijdig gesloten koor met aanbouwen, waartegen een uit 1728 daterende, lager schip is geplaatst in een bij het gotische koor aangepaste vormgeving, dat eveneens een vijfzijdige sluiting heeft. Zij ligt aan de zuidkant van de Torenstraat, schuin achter het voormalige Raadhuis, met een begraafplaats aan zuid- en westzijde. Tegen de westkant van de kerk is de grafkelder van de familie Fabricius van Heukelum uit 1847 opgesteld.

Materiaalgebruik en constructie

Samenhangend met de verschillende bouwfasen waarin de kerk is opgetrokken,

■ Hervormde kerk van Heukelum vanuit het zuidwesten met een gedeelte van het kerkhof op de voorgrond, opname 1971

zijn diverse formaten rode baksteen aangetroffen. Voor het oudste, 13de-eeuwse werk: 30-31 × 14,5-15 × 7,5-8 cm, 10 lagen = 91-96 cm. In de volgende, midden 14de-eeuwse bouwfase is het formaat: 29 × 13 × 7 cm, 10 lagen = 80-83 cm, (restanten zuidmuur voormalige zuiderzijbeuk en zuidtransept). Aan de voormalige sacristie aan de noordkant uit de laatste helft van de 14de eeuw is toegepast: 29 × 13-13,5 × 7 cm, 10 lagen = 79 cm. Het baksteenformaat aan het koor bedraagt: 28,5-29 × 14 × 6,5 cm, 10 lagen = 72 cm.

Het koor heeft een eikehouten tongewelf zonder trekbalken. Gesneden telmerken rechtvaardigen een datering rond 1400. De kap over het zuidelijk transeptgedeelte kan in het eerste kwart van de 16de eeuw gedateerd worden.

De kap over het gedeelte aan de westkant is uit 1728 en volkomen traditioneel, volgens 17de-eeuwse principes. De torenconstructie is van grenehout. Spant I van het schip is in 1858-'59 hiertoe helemaal afgebroken. De kappen van koor en schip stonden eertijds met elkaar in verbinding door middel van een stenen trap met houten aantreden, die in de muur boven de triomfboog was uitgespaard.

De daken zijn met leien in maasdekking belegd.

Geschiedenis

Wanneer en door wie de kerk gesticht is, is niet bekend. Reeds in 996 wordt een kerk in Heukelum vermeld (Muller, nr. 145).

De oudste bouwsporen, gevonden tijdens de restauratie van 1963-1966, wijzen echter op een ontstaansdatum van de huidige kerk in het midden van de 13de eeuw. Door het ontbreken van oudere sporen is het derhalve niet ondenkbaar dat de 10de-eeuwse kerk op een andere plaats heeft gestaan.

Naast de kerk waren er twee kapellen: een bij de Oostpoort en een in het gedeelte van de Heukelumse polder, dat nu Friesenwijk heet. Vanaf de 13de eeuw vond er jaarlijks met Pinksteren een grote bedevaart plaats naar een kapel te Vriesewijk of

Friesenwijk, ten westen van de stad. De kapel lag vermoedelijk aan het einde van de Kerkweg.

In 1269 is er sprake van een geschil tussen Jan van Arkel en het Domkapittel omtrent tienden en het recht van patronaatschap over de kerken te Oosterwijk en Hokelhem (Heukelum) (Kabinet, IV, 258). In de rekeningen van de Domfabriek wordt de kerk te Hue- of Hoekelem vanaf 1395 vermeld (Joosting I, 79). De kerk behoorde aan het Utrechtse Domkapittel (Joosting II, 423) aanvankelijk onder het diaconaat van Tiel, later (na 1315) onder de proosdij van Arnhem. (Barbas, 35). Het collatierecht was aan de heer van Arkel voorbehouden. De kerk was aan de Maagd Maria gewijd (Historie bisdom Utrecht II, 675). In 1486 is er een vermelding over de parochiekerk van Heukelum '..ghesticht ende ghedoteert der heyligher Dryevoldicheyt ende den heyligen apostell Sint Jacob dye Meere ende alre Heylighen..', waarmee gesteld wordt dat Maria mogelijk niet altijd de patrones is geweest (A.A.U., XLVIII, 283).

Omstreeks 1573 is men in Heukelum tot de Reformatie overgegaan.

Bouwgeschiedenis

De oudste in de kerk aangetroffen sporen dateren uit het midden van de 13de eeuw. Het betreft een gedeelte van de koorsluiting, de noordmuur met sporen van twee vensters, de funderingen van een deel van de zuidmuur en de vloer. De vloer lag op 2,20 m onder het maaiveld en bestond uit stenen op haar plat, visgraatvormig gelegd, van hetzelfde formaat als het muurwerk. Sommige stenen waren tot op de helft afgesleten, hetgeen wijst op een intensief gebruik.

In het midden van de 14de eeuw, kort na 1342, is de kerk beschadigd na een overstroming en vervolgens hersteld. Bij die gelegenheid is 1,10 m boven de stenen vloer, op een sliblaag van 25 cm

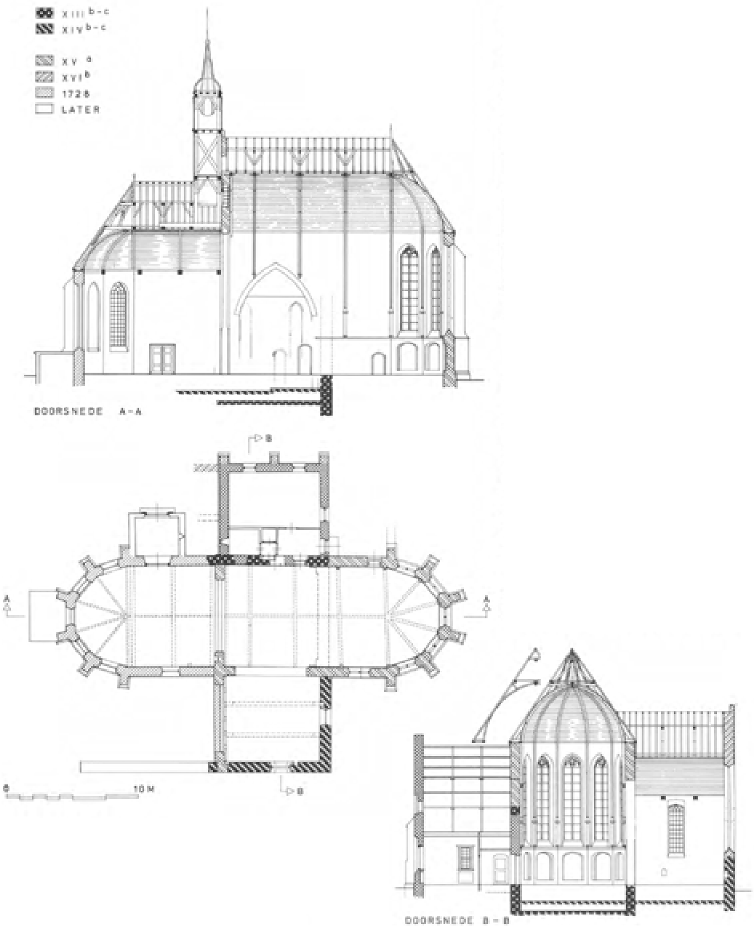

■ Heukelum, hervormde kerk
- Plattegrond, dwarsdoorsnede naar het koor en lengtedoorsnede Schaal 1:300.
Opmetingstekening bureau Van Hoogevest (1965), bewerkt met gebruikmaking van gegevens van Th. van Straalen door J. Jehee, 1987

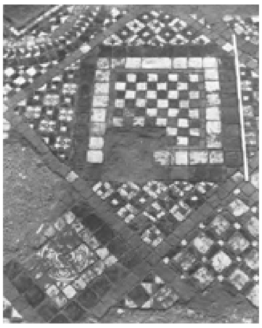

■ Vloer van geglazuurde tegels, ontdekt tijdens de restauratie, opname 1964

een mozaïekvloer van 7,10 × 7,10 m gelegd, bestaande uit kleine geglazuurde tegels in zwart, groen, geel en rood, voorzien van diverse motieven. Bij de restauratie in de jaren '60 is de vloer uitgenomen en overgebracht naar het Rijksmuseum te Amsterdam. De vensters werden tot spitsboogvensters verhoogd (zichtbaar in de gedichte gevel bij de sacristie).

Tegelijkertijd of kort daarna is tegen het eenbeukige schip een zuidbeuk zonder steunberen gebouwd ter breedte van 6,60 m. Hiervan resteren twee oude vensters, die gelijk zijn aan de verhoogde vensters in de gedichte boog in de noordgevel koor/sacristie, welke zijn gevonden en nog te zien zijn

in de zuidgevel van het huidige zuidertransept. Een stuk muur ter lengte van 19 m, die deels is opgenomen in de sluitmuur van het zuidtransept en deels tot op ongeveer 1 m boven het maaiveld aan de zuidkant van de kerk in westelijke richting doorloopt, alsmede de kaarsnissen in de zuidelijke transeptarm zijn eveneens van deze verbouwing. Ook de doorgang met kraalprofiel in de noordmuur van koor naar sacristie dateert uit deze bouwfase en blijkt een toegang tot de kerk te zijn geweest. Schip en zijbeuk waren vermoedelijk met zadeldaken gedekt.

Aan het eind van de 14de eeuw is aan de noordzijde van de kerk een nieuwe rechthoekige sacristie met steunberen gebouwd ter hoogte van de koorsluiting.

Van omstreeks 1400 is de volgende bouwfase, waarin een 5/10 gesloten, hoger koor is gebouwd dat naar het schip (dat lager was dan het tegenwoordige: de aanzetten ervan zijn in de kap nog te zien) met een spitse triomfboog werd geopend; de rechte koorsluiting werd gesloopt en de vloer werd met ongeveer een meter verhoogd. Twee rijen klankpotten werden boven elkaar aangebracht in de noordmuur en een rij in de zuidmuur van het koor. De zuiderzijbeukskapel werd met een spitsboog naar de ‘kruising’ geopend en aan de noordkant werd de aanzet gegeven om de sacristie eveneens door middel van een spitsboog bij de kerk te trekken. Dit laatste mislukte omdat de boog, gebouwd over het oude, als formeel dienst doende muurwerk, ging scheuren toen het muurwerk weggebroken werd. De boogopening werd ijlings weer opgevuld. Aan de noordzijde was náást de sacristie een (niet gerealiseerde) uitbreiding gepland, waarvan de vertanding nog zichtbaar is.

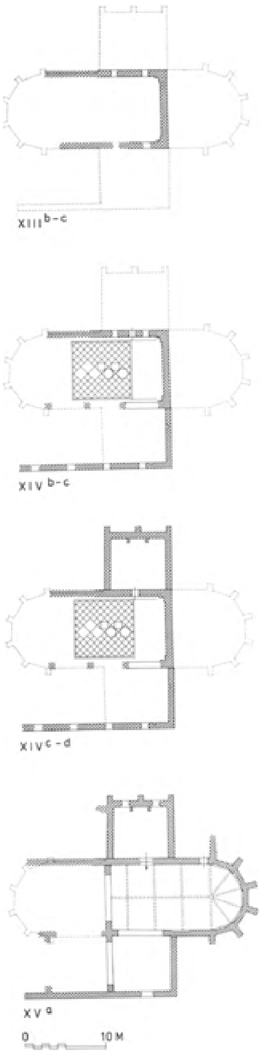

■ Heukelum, hervormde kerk
- Vier plattegronden met weergave van verschillende bouwfasen
Schaal 1:600. Tekening naar gegevens van Th. van Straalen door J. Jehee, 1987

Aan de zuidzijde werd de kap in het eerste kwart van de 16de eeuw verhoogd en van een topgevel voorzien. Deze kapconstructie is bewaard gebleven en kon door de aanwezigheid van telmerken en aan de hand van de vorm van de sleutelstukken redelijk nauwkeurig worden gedateerd. Eèn venster in de zuidbeuk werd vergroot, het ander werd dichtgezet. De scheiboog tussen schip en transept werd verhoogd. Waarschijnlijk is in die tijd tevens het plan opgevat om van de tweebeukige kerk een driebeukige te maken, aangezien funderingen daartoe tegen de westgevel van de sacristie zijn gevonden. Dit werk is echter nooit tot uitvoering gekomen.

De grote Kempische toren is in deze tijd gebouwd. De toren, 10 × 10 m in plattegrond was vermoedelijk 60 m hoog. Hij bestond uit vijf geledingen en werd met een achtkante spits bekroond. Het muurwerk van de toren en de steunberen was, evenals dat van de Asperse toren met nissen geleed. Op 5 maart 1699 brandde de zuidwesthoek van het schip, de toren en de naastliggende pastorie door blikseminslag in de toren af. De triomfboog tussen het hoofdkoor en het deels verwoeste schip werd daarna dichtgemetseld en het schip zelf werd afgebroken. De toren werd echter hersteld. In 1728 werd er een veelhoekig gesloten schip tegen de dichtgezette westgevel geplaatst, waarna de triomfboog weer geopend kon worden. Aan de noordzijde werd een houten portaal gebouwd.

Bij de grote stadsbrand van 1772 brandde de toren wederom uit, waarbij de grote klok barstte en het uurwerk onklaar raakte. De kerk zelf bleef ditmaal gespaard. De toren werd provisorisch hersteld, maar lager dan voorheen.

Uit 1779 dateert het orgel, gebouwd door G.T. Bätz, dat toen geplaatst is en bij welke gelegenheid de vensters van de westelijke sluiting, nauwelijks vijftig jaar na de bouw, zijn gedicht. Na door inundatie veroorzaakte schade is de kerk in 1799 hersteld. In hetzelfde jaar ging de toren over in handen van de gemeente, die in 1829 voor f 4000, - de sloop laat aanbesteden van het torengebouw '...hoog omtrent 56 ellen, benevens het daarin hangende suffisante uurwerk en zware groote klok, welke laatste in haren middelbaren omvang de dikte heeft van 3.02 ellen, gemaakt in den jare 1773, door A. Petit en H. Synen...'

Het kerkgebouw werd in 1858-'59 gerestaureerd en op 3 en 4 mei 1859 werd een nieuw torentje op het kerkgebouw geplaatst.

De oude sacristie, na de Reformatie tot consistorie ingericht, is in 1872 verbouwd: een nieuwe toegang werd in de westmuur gemaakt en het niveauverschil van enige treden dat bestond tussen kerk en consistorie werd opgeheven.

In 1886 is het inwendige op kosten van jonkvrouwe Fabricius geheel hersteld en werd het toegangsportaal aan de noordzijde verbouwd.

In 1910 werd het torentje vernieuwd. Het uurwerk werd in 1938 vervangen door een nieuw uurwerk en nieuwe wijzerborden.

De noordelijke aanbouw, waarin de consistorie is ondergebracht, werd in 1949 verbouwd. Vloeren en kap werden vernieuwd en de binnenmuren gedeeltelijk uitgekapt. Restanten van een hagioscoop zijn toen aangetroffen.

Tussen 1963 en 1966 heeft een uitgebreide restauratie van de kerk plaats gevonden. Het architectenbureau ir. T. van Hoogevest uit Amersfoort werd met de restauratieopdracht belast. Het plan tot restauratie voorzag onder andere in het herstel aan het buitenmetselwerk en de verwijdering van de gedeeltelijk aanwezige pleister, het afbreken van aanbouwen aan zuid- en noordzijde, het plaatsen van een nieuw torentje, hoger dan het vorige en in het inwendige in de verwijdering van oude pleisterlagen en van de gestucadoorde gewelven in koor, westbouw en zuiderkapel, waardoor de vroegere eikehouten kap weer in het zicht zou komen. Het meubilair moest gehergroepeerd worden en alle banken werden vernieuwd. Kansel en orgel konden blijven staan, de herenbank werd verplaatst naar de zuiderkapel. Het werk werd gegund aan de firma L. Woudenberg en Zonen te Ameide. Op 7 oktober 1963 kon een aanvang gemaakt worden met de restauratie. Op 26 mei 1966 kon de gerestaureerde kerk weer in gebruik genomen worden.

Exterieur

Het rechthoekige ‘zuidtransept’ eindigt tegen een tuitgevel met schouderstukjes. In de zuidgevel zit, rechts van het midden een spitsboogvenster; aan de linkerkant zijn de sporen van een dichtgezet ouder venster duidelijk te zien. In de oostelijke muur van het

■ Inwendige van de zuidelijke dwarsarm van de hervormde kerk van Heukelum, opname 1971

■ Zuidelijke dwarsarm van de hervormde kerk van Heukelum, opname 1971

transept bevindt zich een venster met houten roedeverdeling. Het muurwerk aan de westkant toont een grote boog, die eens naar de thans verdwenen zuiderzijbeuk geopend was. Een vertanding aan het transept en een lage muur wijzen nog op deze fase.

Het vroeg 15de-eeuwse koor staat op een hoog basement met uitgemetselde plint. Eenmaal versneden steunberen tussen de spitsboogvensters, die na restauratie zijn voorzien van bakstenen montants en natuurstenen traceringen. Geprofileerde bakstenen gootlijst onder de dakrand, die aan de noordzijde abrupt eindigt. Aan de laatste steunbeer van het koor aan de noordzijde is een vertanding zichtbaar, die de aanzet had moeten worden van een nooit gerealiseerde uitbreiding. Een oude toegang met een gedrukte boog is in het metselwerk nog duidelijk te zien.

De ‘transeptarm’ aan de noordzijde, die de sacristie/consistorie bevatte,

■ Koorpartij van de hervormde kerk van Heukelum, opname 1971

staat evenals het koor op een plint, eindigt tegen een tuitgevel en is van lage steunberen voorzien. In de noordgevel zijn de spitsboognissen met daarin op de begane grond schuifvensters met roedeverdeling en op de verdieping -de laatste met kraalprofiel-voorzien

■ Noordzijde van de hervormde kerk van Heukelum, opname 1971

van luiken bij de restauratie aangebracht.

De tegen de triomfboog aangebouwde vijfzijdig gesloten aanbouw van 1728 is uit twee soorten baksteen opgetrokken. De drie westelijke vensters zijn in verband met de plaats van het orgel dichtgezet. Eenmaal versneden steunberen zitten tussen de vensters. Een klokketorentje staat op de daknok van het 18de-eeuwse gedeelte. Het noorderportaal is in de huidige vorm een produkt van de restauratie.

Interieur met inventaris

In het door houten gewelven overdekte inwendige rusten de ribben van de kapconstructie van het koor op lange slanke muurstijlen; de zuidelijke arm heeft onder het gewelf trekbalken met gotische sleutelstukken en het 18de-eeuwse gedeelte heeft eveneens houten trekbalken. Bij de restauratie zijn klankpotten aangetroffen en in het zicht gebracht.

De preekstoel staat in het midden van de noordwand, naast de toegang tot de consistorie. Het oostelijk deel wordt door een axiaal bankenblok gevuld, evenals de

westelijke arm, waarin bovendien het orgel staat opgesteld. In het gedeelte recht tegenover de preekstoel staan een eenvoudig bankenblok en de herenbank.

Preekstoel

De eikehouten preekstoel dateert uit het tweede kwart van de 17de eeuw. De zeshoekige, staande preekstoel bestaat uit een bij de restauratie gedeeltelijk vernieuwd klankbord, ruggeschot met (nieuwe) vleugels, kuip met toogpanelen en gecanneleerde, met beslagwerk versierde, Toscaanse pilasters op de hoeken, voet en trap. Het

■ Interieur van de hervormde kerk te Heukelum naar het oosten, opname 1971

ruggeschot en de voet zijn aangebracht tijdens de restauratie. Van het bijbehorende eikehouten doophek is een gedeelte bewaard gebleven en in de zuidbeuk opgesteld.

Herenbanken

De herenbank is mogelijk uit 1701. Bij de brand van 1699 werd de oude bank ernstig beschadigd, maar ging niet geheel verloren. Enkele onderdelen zijn opnieuw toegepast. In het fronton, temidden van bladranken alliantiewapens van Johan van der Stel, heer van Heukelum en Clara Hillegonda Graafland.

Voorts een eikehouten, enkelvoudige, overhuifde herenbank van paneelwerk uit de 18de eeuw.

Koper

In de kerk hangen drie koperen kronen uit de 17de eeuw. Het grootste exemplaar dateert uit de eerste helft van de 17de eeuw en is vermoedelijk niet in Nederland gemaakt. Het heeft een geprofileerde stam met tweemaal zes armen. Op de stam zijn ter versiering tweemaal drie voluten toegevoegd. De armen zijn versierd met bladwerk en dierenkoppen en de voluten lopen uit in mannenkopjes. De stam wordt bekroond door een tweekoppige gekroonde adelaar. Twee kleinere kroontjes hebben eveneens tweemaal zes armen en een uit diverse paddestoelvormen opgebouwde stam. Deze kroontjes dateren uit het einde van de 17de of het begin van de 18de eeuw.

Aan de preekstoeltrap hangt een doopbekkenhouder, waarvan de krul van de arm uitloopt in een dolfijnekopje.

Orgel

Het orgel is gebouwd en gesigneerd op klavierplank ‘Gideon Thomas Bätz me fecit Ao 1779’. Orgelkast met zevendelig front met op het middenstuk David met de harp. Op de iets lagere torens aan weerskanten een vrouw. De viool en de hoorn die zij vasthielden, zijn verdwenen. Aan beide zijden een wapen, van Simon van der Stel (links) en Frans C. de Groot (rechts). Van der Stel was de heer van Heukelum, De Groot regerend gasthuismeester.

Doopvont

Restanten van een achtzijdig romaans doopvont, oorspronkelijk op

■ Interieur van de hervormde kerk van Heukelum naar het westen met het orgel door G.Th. Bätz, opname 1971

vijf kolommen (ca 1300) zijn na de restauratie in de zuidbeuk opgesteld.

Grafzerken

De grafzerken zijn na de restauratie gelegd in de zuidbeuk, voor de preekstoel (van de predikant Mathyas Havias uit 1629), onder het orgel en in het portaal. De oudste zerk dateert uit 1616.

Zilver

Twee zilveren avondsmaalsbekers uit 1689. Gladde bekers met geprofileerde voet, gegraveerd met bandwerk met het opschrift 'Bekers van de kerck tot Heuckelom Ao 1689'

Tin

Van het tin zijn vermeldenswaard twee vierkante blaadjes op voetjes met bescheiden Lodewijk XV ornament, midden 18de eeuw, met op de achterzijde de inscripties DE KERK VAN HEUKELOM en I.V.D. Voorts twee borden van de hand van de Gorinchemse tingieter A.I. Vos (1787-1844).

Klok

In de toren hangt een luid- en slagklok, gegoten door P. Waghevens in 1518, met een diameter van 72,8 cm. In de tekstband: ANNA BEN IC GHEGOTEN VAN PETER WAGHEVENS GOOT MY TE MECHELEN INT IAER M CCCCC XVIII.

Figuurreliëfs: 1) St. Anna te Drieën; 2) zittend Christuskind; 3) het wapen van Mechelen, gehouden door twee engelen; 4) wapen, gehouden door twee afgewende engelen (Inv. 1942/43).

Het mechanische torenuurwerk is van B. Eijsbouts te Asten uit 1938 en is later van een elektrische opwindinrichting voorzien. Het in de Voorlopige Lijst vermelde uurwerk uit 1791 is niet meer aanwezig (Voorl. Lijst, 1915, 171).

Torenstraat 8

In 1912 werd door de toenmalige ambachtsvrouwe van Heukelum, jonkvrouwe C.A.E. Fabricius, een school gesticht aan de noordzijde. Het is een eenvoudig gebouw op rechthoekige plattegrond, haaks ten opzichte van de weg. De school is opgetrokken uit roze-rode baksteen en staat op een plint van blauw-witte kalkzandsteen. In de lange gevel zitten gekoppelde vensters onder een toog. In de korte, naar de straat gewende gevel, die met een iets overstekende dakrand met windveren en makelaar wordt afgesloten zit een geleding met twee blindnissen waarin gedenkstenen van de stichting en bijbelteksten. In het midden van deze gevel staat een pomp, waarboven een schelpnis met spreuken uit Johannes. In het driehoekige veld van de geveltop is een rond licht aangebracht.

■ Torenstraat 8, opname 1988

Voorstraat

De Voorstraat, vroeger ook Ooststraat genoemd, loopt vanaf de plaats waar in het verleden de Oostpoort stond tot aan de splitsing met Gasthuisstraat en Torenstraat. In deze straat lag ter hoogte van de huidige nrs. 16 en 18 het 'Klooster' (Barbas, 48), dat eind vorige eeuw is afgebroken. De huizen zijn overwegend één bouwlaag met kapverdieping hoog en liggen met de daknok evenwijdig aan de straat. Het bebouwingsbeeld is voornamelijk 19de- en 20ste-eeuws, mede te wijten aan branden in onder andere 1866/67 en in 1919. De oudste gebouwen aan de Voorstraat en tegelijk van het stadje zijn rond de splitsing met Toren- en Gasthuisstraat gesitueerd. Op sommige erven aan Lingezijde staan grote, deels houten schuren (achter nr. 3 en 5). De meest opmerkelijke en tevens oudste panden zijn het voormalig raadhuis van twee bouwlagen en het vroeg 17de-eeuwse pand Voorstraat 1 met zijn iets uitkragende bogen met kopjes en gevelsteen.

Voorstraat 1

In oorsprong dwars huis van één bouwlaag, opgetrokken uit helder

■ Voorstraat 1, opname 1967

rode baksteen. Boven de vensters van de begane grond zijn overkragingsbogen toegepast, rustend op gebeeldhouwde maskerconsoles met ionische kapiteeltjes. Voorts rijk gekrulde ankers en een gevelsteen, een zwaan voorstellend. In de 19de eeuw zijn de oorspronkelijke kruiskozijnen door de huidige vensters vervangen. Eveneens in de 19de eeuw is het pand met een verdieping verhoogd. In de rechtergevel is de geveltop met vlechtingen zichtbaar van het oorspronkelijke, lagere 17de-eeuwse huis. Aan de linkerzijde is één vak met boog in 1929 afgebroken en vervangen door de huidige zijgevel met erker op de verdieping. Mogelijk was er hier in het verleden sprake van twee huizen, gezien de grote breedte (zeven traveeën) van het pand. Het rechterhuis zou dan drie traveeën hebben ingenomen en het linkerhuis vier.

In het inwendige, dat nogal sterk is verbouwd, is op de begane grond een moerbalk haaks op de voorgevel overgebleven, waaronder een console met 17de-eeuws profiel.

Voorstraat 2, voormalig raadhuis

Vroeg 17de-eeuws dwars huis van twee verdiepingen onder zadeldak. De aangebouwde achterbouw onder zadeldak is iets lager, heeft een eerste verdieping en een zolder onder de kap. In het laatste kwart van de 19de eeuw zal een modernisering hebben plaats gevonden, bestaande uit een pleisterlaag met getrokken voegen, zesruitsvensters en een paneeldeur met eenvoudige omlijsting. In 1915 is de achteraanbouw verwezenlijkt, waarin op de begane grond de bestaande bergplaats van de naastgelegen onderwijzerswoning werd verbouwd en op de verdieping een vertrek werd gerealiseerd, dat moest dienen tot raadzaal. In de rechterzijgevel op de zolderverdieping werden twee vensters bijgemaakt en de top van de schoorsteen werd verbreed. De kap van het 17de-eeuwse gebouw werd bij die gelegenheid vernieuwd.

In 1936 werd een inwendige verbouwing uitgevoerd, waarbij het trappehuis gewijzigd werd. Het gebouw is in 1979 gerestaureerd.

Exterieur

De voorgevel is afgestreken met een pleisterlaag met ingekrast blokverband. De begane grond heeft een voordeur met bovenlicht en een eenvoudige omlijsting, geflankeerd door zesruitsschuifvensters. Dezelfde vensters zitten op de verdieping. Gootlijst op klosjes. Tussen het midden- en rechtervenster op de verdieping is een steen met vierkant gat en het jaartal ‘1783’ zichtbaar, restant van het schavot

■ Rechterzijgevel van het voormalige raadhuis, opname 1966

■ Heukelum, Voorstraat 2-4
- voormalig stadhuis en belendend perceel, plattegrond en doorsneden. Schaal 1:300.
Opmeting: technische Dienst Heukelum (1975), bewerkt door J. Jehee, 1987

dat in dat jaar werd aangebracht. De steen is verplaatst en is de laatst overgeblevene. Barbas meldt er nog twee. De rechterzijgevel van het oude gedeelte is op dezelfde wijze gepleisterd als de voorgevel. Op de verdieping twee zesruitsschuiframen als voor. De zolderverdieping heeft twee openslaande vierruitsramen. Fraaie vroeg-17de-eeuwse muurankers, alle verschillend.

De gevel van de aanbouw heeft op begane grond en verdieping een zesruitsschuifvenster met hanekamstrekken. Met cementpleister is aan de bovenkant van de tuitgevel een trapverband gesuggereerd.

Van de linkerzijgevel is van het 17de-eeuwse deel alleen de top zichtbaar. Deze is gepleisterd en voorzien van staafankers.

De gevel van de aanbouw uit 1915 heeft op de verdieping een houten luik. De achtergevel van de aanbouw heeft op de begane grond een zesruitschuifvenster links en een deur, waarnaast een klein raampje. Twee zesruitsvensters op de verdieping, alles met hanekamstrekken.

Interieur

Via de voordeur is de hal met samengestelde balklaag direct toegankelijk. Vier zware geverfde moerbalken met identieke sleutelstukken verdelen de zoldering in drie vakken. Tegen de gevel met de aanbouw zijn twee cellen met tongewelf ingebouwd, waarvan de linker afgesloten wordt met een zware deur met luikje en de rechter met een zelfde deur met tralies. Beide cellen hebben een getoogd bovenlicht met tralies. De tussenmuur tussen de cellen is verwijderd. Links naast dit blok is bij de laatste restauratie een doorgang naar de achterbouw gemaakt. Een rechte trap links voor in de hal leidt naar de eerste verdieping, die van eenzelfde samengestelde balklaag met sleutelstukken is voorzien. De zware moerbalk tegen de rechterzijgevel

ontbreekt hier echter. Via openslaande deuren is de achterbouw toegankelijk, waarin voorheen de raadzaal gevestigd was.

De boven het voorste stuk liggende zolder heeft een vurehouten kap.

Inventaris

Op het raadhuis uit 1964 wordt een zilveren kelk met deksel op hoge stam met nodus en geprofileerde voet bewaard. De cuppa is voorzien van een ring en is van binnen verguld. Hoogte 24,5 cm, diam. cuppa 9 cm. Vier merken onder de voet (Gorinchem, 1780?). De deksel heeft een getorste knop, waarvan het bovenste deel is afgebroken. De cuppa draagt twee inscripties. In het bovenste deel staat: 'Toen Heukelums Heer nu vijftig Jaar // met Sijne Gaade hadt moogen leeven // Werd ik door dit Gezeegend Paar // Der Stads Reegeeringe gegeeven // Vergeet niet aan dit veest genoeglijk te gedenken // Als gij op Heuklums Heil mij boorde vol sult schenken // 1780'. Daarnaast twee wapens, onderling met een lint verbonden en bekroond door een zandloper en twee harten met '50'. Onder de ring staat in een ander lettertype: 'Den Hoog ED Heer SIMON van der STEL // HEERE per steede en Baronie HEUKELUM en LYENBERG // EN Vrouwe MARIA ANTONIA van ROUVEROY // in den EGT vereenigt den 7 MAART // 1730'.

Voorstraat 4

Naast het raadhuis liggend dwars huis van een bouwlaag met de daknok evenwijdig aan de Voorstraat. Bij de

■ Voorstraat 4, opname 1988

restauratie van het raadhuis bleek dat het muurwerk van nr. 4 ouder was dan dat van het raadhuis zelf. Bij de bouw van het raadhuis in de 17de eeuw is gebruik gemaakt van de zijmuur van een 16de-eeuws buurpand. Dit huis is sedertdien echter gemoderniseerd, waarbij de oude bouwsporen uit het zicht verdwenen zijn. Links onder in de voorgevel is een steen ingemetseld met 'DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // D. VOORTMAN // BURGEMEESTER // 1846'. Het uit rode baksteen opgetrokken pand heeft een symmetrisch ingedeelde voorgevel met deur met bovenlicht in het midden, die geflankeerd wordt door twee zesruitsvensters. Deur en vensters zijn voorzien van hanekamstrekken. Een eenvoudige houten gootlijst sluit de gevel af. Tussen de vensters en de deur zijn rechte muurankers zichtbaar. Het tegen het raadhuis aanlopende zadeldak is met blauwe pannen belegd. In het dak zijn twee dakkapellen met zijwangen en een geprofileerd kroonlijstje aangebracht.

Het kasteel
Geraadpleegde archieven

■ Archieven RDMZ; ARA, Archief van de heerlijkheid Heukelum en Leijenburg;

Literatuur

■ Barbas, 12, 15, 21, 22; Boxhorn, M.Z., Tonneel ofte Beschrijvinghe des Lants ende Steden van Hollandt ende West-Vrieslandt, Amsterdam 1632, 307; Groot, B.J. de, 'Het kasteel Merckenburg bij Heukelum' in Van Stad en Graafschap Leerdam, orgaan van de historische vereniging Vrienden van oud Leerdam, 2de jrg. nr. 3 (1982), 20-29; Groot, B.J. de, 'Het kasteel Heukelum' in de Gecombineerde, 19 december 1964; Long, Isaac Le, Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden, Deel IV, Amsterdam 1732, 126-136; Loosjes, A., 'Het kasteel Heukelom', Buiten 1926, 136-137; Punt, W.H.J., 'Heukelum Castle where the last Van der Stel died in 1782', Restorica, nr. 5, 1978, 58-59; Rademaker, A., Kabinet van Nederlandsche outheden en gezichten, Amsterdam 1725, nr. 165; Robidé van der Aa, C.P.E., Oud-Nederland in de uit vroegere dagen overgeblevene burgen en kasteelen geschetst en afgebeeld, Nijmegen 1846, 381-388; Smids, Lud. M.D., Schatkamer der Nederlandse oudheden enz., Haarlem II 1737, 137; Tegenwoordige Staat, Holland IV, 552;

Type en ligging

Ten noordoosten van het stadje Heukelum ligt de buitenplaats Heukelum, bestaande uit een door een eenvoudige landschappelijke aanleg omgeven kasteel, dat in de jaren na 1734 in opdracht van Johan van der Stel werd opgetrokken tegen een middeleeuwse, vierkant poorttoren, restant van het oude kasteel. Voor het door een vrijwel vierkante gracht omgeven huis liggen twee bouwhuizen. Aan het begin

■ Het kasteel Heukelum, voor- en rechterzijgevel, opname 1988

van de oprijlaan naar het kasteel staan twee bakstenen hekpijlers uit de 18de eeuw.

In het zuiden wordt de buitenplaats begrensd door de Heidenseweg, de oostelijke en noordelijke begrenzing worden gevormd door onderscheidenlijk de Asperense wetering en de Lingedijk. Het kasteel zelf staat op een eiland in de gracht. Een ophaalbrug op bakstenen pijlers vormt de verbinding tussen het eiland en het voorplein.

Geschiedenis

Een eerste vermelding over een kasteel in Heukelum, dat ook ‘Merkenburgh’ werd genoemd, lijkt in 1272 te zijn toen Otto van Arkel heer van Heukelum werd (Le Long, 128; Robidé, 381). In 1329 droeg Otto ‘ten vrien eijghen, sine husinghe, die men hiet Merenborch’ op aan de graaf van Holland (Barbas 12).

Het slot werd tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten na een belegering van negen weken door Jan van Arkel, bisschop van Utrecht in 1353 ingenomen en geslecht (Barbas 15). Het zal vervolgens herbouwd zijn, met gebruikmaking van enig nog bestaand (13de-eeuws?) muurwerk. De oudste nog resterende gedeelten van het huidige kasteel, de ingangstoren en wat muurwerk terzijde, dateren van deze herbouwperiode.

Het kasteel en de directe omgeving

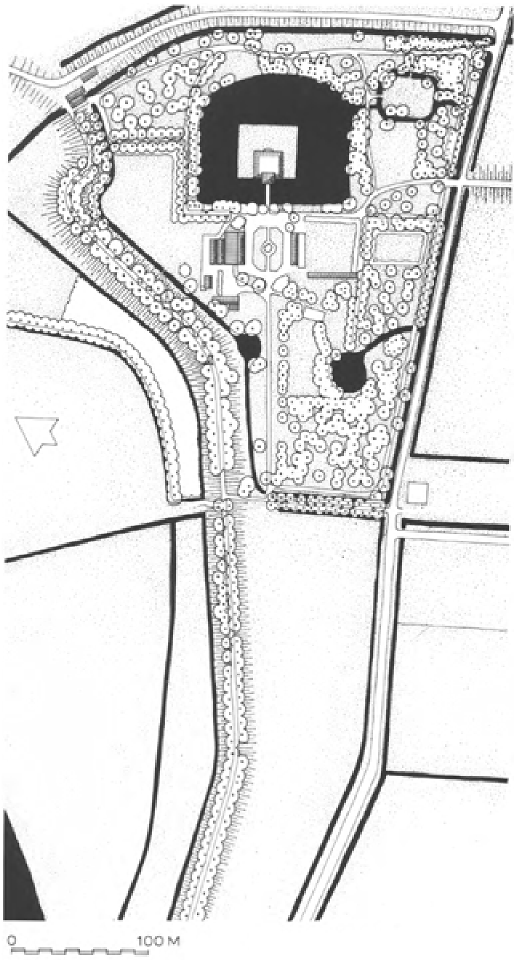

■ Kasteel Heukelum
- Situatietekening van het kasteel en directe omgeving
Schaal 1:3 000. Tekening naar gegevens van de Stichting PHB (1985), bewerkt door J. Jehee, 1987

staan weergegeven op een kaart van Jacob van Deventer uit 1558. Het slot zelf is schematisch afgebeeld met zijn vier vleugels rond een binnenplaats en torens op de hoeken. Het is door een dubbele omgrachting omgeven. Tussen de eerste en twee gracht staat een poortgebouw getekend. Lanen vanaf en rond het kasteel, die aanlopen op de stad Heukelum, zijn heden ten dage nog te herkennen.

Tot 1567 bleef het kasteel in het bezit van de heren van Heukelum, die stamden uit het geslacht van Arkel.

Daarna vererfde het via de vrouwelijke lijn op het geslacht De Thiennes, heren van Rumbeke. Over de lotgevallen van het kasteel in de 16de eeuw is niets bekend.

In de 17de eeuw blijkt de technische staat van het kasteel slecht te zijn (Boxhorn, 302), maar wordt zo nu en dan wel bewoond (Barbas, 21).

In 1672 werden stad en kasteel door de Franse troepen geplunderd en in brand gestoken. Van het kasteel bleef een ruïne over, waarvan de resterende ingangspoort in 1725 is getekend. Het verpondingsregister van 1731 geeft aan dat het huis ‘Marquenburg’ ten enemale vervallen is en niets over is gebleven dan een stuk van de toren en een bouwvallige schuur. Het puin van het vervallen kasteel schijnt verwerkt te zijn in de jaren 1705 en 1706 aan het gasthuis te Heukelum (De Groot, Merckenburg, 25).

In 1734 werden de ruïnes door Philippe René Hyacinthe de Thiennes verkocht aan Johan van der Stel (1708-1758) voor f 22500,-. Johan liet het tegenwoordige huis optrekken met behoud en herstel van de oude toren, die ooit diende als toegang tot de bassecour of binnenhof. (Barbas, 21). Smids schrijft nog in 1737 over het kasteel '....is heden onder de dingen, welke syn geweest; een ydele geschiedenis'. Men kan daaruit opmaken dat het nieuwe huis nog niet gebouwd was. Het verpondingsregister van 1740 meldt dat Jan van der Stel, heer van Heukelum, het oud adellijk huis Marquenburg weer heeft opgebouwd met koetshuis en stalling en twee woningen. Twee jaar daarvoor had Johan zich al als lidmaat van de Heukelumse kerk laten inschrijven, waarmee men kan veronderstellen dat de bouw dan niet voltooid, zich in ieder geval al in een vergevorderd stadium bevond (De Groot, Merckenburg, 26). Een bouwmeester en uitvoerende kunstenaars zijn niet bekend.

■ Het kasteel van Heukelum in 1753, tekening door P.J. van Liender, coll. Gemeentemuseum Arnhem

De Tegenwoordige Staat beschrijft het complex in 1749 (p. 552) 'Het tegenwoordig Huis te Heukelum is een deftig nieuwerwetsch gebouw, uit welks dak een agtkante koepel en hooger een dergelijke spits oprijzen. Rondom dit slot heeft men een welgeregelde plantaadje'.

Uit 1750 en 1753 stammen een gravure en een tekening, waarop het nieuwe kasteel verbeeld is, liggend in een gracht en verbonden met het landhoofd door middel van een ophaalbrug en met een lage keermuur omgeven. In vergelijking met de huidige situatie lijken er nauwelijks wijzigingen te hebben plaats gevonden dan dat de muur aan de zijkanten door aarden belopen is vervangen.

Na het overlijden van Johan van der Stel in 1758 komt het kasteel in handen van zijn oudere broer Simon, die het met zijn gezin tot zijn dood in 1785 zal bewonen. In 1788 wordt het huis door de erven verkocht aan Justinus van Gennep, ondermeer drost, schout en dijkgraaf van de stad (Barbas, 22), om in 1813 wederom verkocht te worden aan Mr. A.C. Fabricius. Via vererving komt het huis in 1927 in bezit van baronesse C.W. van Boetzelaer van Heukelum die gehuwd was met baron van Heeckeren van Brandsenburg. In de 19de eeuw hebben er waarschijnlijk twee grote verbouwingen plaats gevonden: een in 1826 en 1827 waarbij de ingangspartij in de toren, de raamindelingen en de rechterkelder, die als appelkelder diende, werden gewijzigd. Fabricius had de Amsterdamse meestertimmerman F. Peek daartoe opdracht gegeven. Doordat de overdekking van de rechterkelder werd gewijzigd in stenen gewelven, moest tevens de vloer in de zaal daarboven, die 'Groene kamer' genoemd werd, opnieuw gelegd worden. (ARA, archief Heukelum en Leijenburg, inv. nr. IX, brievenboek A.C. Fabricius). Mogelijk dateert het stucwerk in de kamer rechts van de toren op de bel-étage eveneens uit die tijd. In 1852 zijn de ramen in de kelderverdieping vernieuwd en aan het uitwendige hebben reparaties plaats gevonden,

■ Het kasteel Heukelum, met voorplein en bouwhuizen, opname 1988

evenals aan de brug. In die tijd werden schouwen, stucplafonds (kamer links van de toren) en indelingen van kamers op de verdieping aangepast aan de toenmalige mode. In het laatste kwart van de 19de eeuw is in ieder geval de aankleding van de grote zaal in de huidige staat gebracht.

Na 1927 hebben ondergeschikte veranderingen plaats gehad zoals het aanbrengen van sanitair, het inbrengen van de 17de-eeuwse uitmonstering van de torenkamer en het decoreren van de eetkamer.

Exterieur

Het huis bestaat uit drie bouwlagen met een zolder: een lage kelderverdieping met daarboven een belétage en een weer wat lagere eerste verdieping onder een omlopend, met pannen gedekt, schilddak met schoorstenen op de vier hoeken. De toren waar de schilddaken van het huis tegenaan lopen, wordt met een achthoekige, met leien in Rijnse dekking bedekte koepel met spits bekroond, waarop een windvaan in de vorm van een zwaan prijkt. Formaat baksteen aan de toren: 29,5 × 6,7 × 14 cm, 10 lagen = 82 cm (vlak onder de kantelen) en 32 × 15,5 × 6,7 cm, 10 lagen = 92 cm in Vlaams verband aan de steunberen. Aan de buitenzijde valt het hoofdaccent op de voor- en achtergevel. De zijgevels zijn regelmatig door acht- danwel zesruitsvensters geleed. De ingang in de middeleeuwse toren had oorspronkelijk een omlijsting in Lodewijk XIV-vormen rond voordeur en verdiepingsvenster. Sporen daarvan zijn vaag in het metselwerk naast het

■ Het kasteel Heukelum, achtergevel, opname 1988

verdiepingsvenster te zien. In 1826-27 is deze, tegelijk met de raamindeling veranderd. De voordeur met getordeerde middennaald en glaspanelen heeft thans een indeling met bovenlicht met spaakroeden, waaronder een opengewerkt kalf met gesneden palmettedecoratie zit. Het geheel wordt omlijst door een hoofdgestel met pilasters op natuurstenen basementen. Het verdiepingsvenster heeft een hoofdgestel met tandlijst en een bovenlicht met spaakroeden. Naast de voordeur zit een marmeren iets west afwijkende zonnewijzer in Régencestijl.

De zware middeleeuwse toren heeft aan de voorzijde twee steunbeerachtige aanbouwsels. Hij is voorzien van een borstwering met kantelen, aan de voorzijde verlevendigd door twee uitgekraagde arkeltorentjes, waartussen uitmetselingen, gelijkend op een mezekouw. Aan weerszijden van de toren loopt het oude muurwerk tot een hoogte van ongeveer 2,5 m boven de (flucturerende) waterspiegel door. De kantelen zijn uit hergebruikte steen samengesteld.

De linkerzijgevel heeft over de drie verdiepingen een verdeling van vijf vensters. Het middenvenster op de verdieping is blind.

De omlijsting van deur en verdiepingsvenster in de middenrisaliet van de achtergevel vertoont Lodewijk XIV-vormen, zoals dat aan de voorzijde ook het geval geweest is. Op de deurpilasters zware consoles versierd met bandwerk en ornamentale motieven. De basementen van Namense steen van de pilasters ontbreken. De trap naar de belétage heeft smeedijzeren balusters en hardstenen treden. Deur met bovenlicht en mogelijk ook de trap zullen dateren van de vroeg 19de-eeuwse verbouwing.

De rechterzijgevel heeft een verdeling van vier vensters in de breedte. Brede muurdammen duiden de plaats van de schouwen in het inwendige aan.

Inwendig

Op alle étages liggen de kamers te weerszijden van een tamelijk brede middengang, die door de toren heen over de gehele diepte van het huis loopt. In verband met de dikte van het torenlichaam, dat over de volle hoogte aan de binnenkant is uitgekapt, zijn de vertrekken aan de voorzijde over alle verdiepingen smaller dan die aan de achterzijde. Tussen de vertrekken links voor en links achter is het trappehuis gesitueerd. In de middenrisaliet aan de achterzijde van het huis zijn over de hele hoogte toiletruimten danwel bergruimtes verwerkt.

De kelderverdieping is aan de linkerkant van de overwelfde gang over de hele diepte van een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel voorzien. De ruimtes rechts worden met zware pijlers waarover gordelbogen geslagen zijn, onderverdeeld. Tussen de bogen zijn platte tongewelven opgenomen. Het vertrek

links naast de toren diende als voorraadkamer met wijnrekken en een vliegenkast. De achter de trap liggende keuken heeft links een grote schouw met geprofileerde,

■ Deel van de keuken in het souterrain, opname 1988

■ Middenornament van het plafond in de rechtervoorkamer, opname 1988

houten lijst, waarin een bakoven was opgenomen. Rechts een ingebouwde servieskast. De wanden zijn met witte tegels bezet. Deze ruimte had oorspronkelijk twee zich verjongende zuilen in het midden ter schraging van een onderslagbalk. Eén zuil is door een muurtje vervangen. Een pomp was opgesteld in de ruimte onder aan de trap tussen de voorraadkamer en de linkerkeuken. De kelderruimtes aan de rechterkant zijn gemoderniseerd.

De met deuren en nissen symmetrisch ingedeelde hardstenen gang op de belétage is over de gehele lengte van stucversieringen in Régence-stijl op de wanden en de plafonds voorzien. De

■ Serviezenkast in de rechtervoorkamer op de begane grond, opname 1988

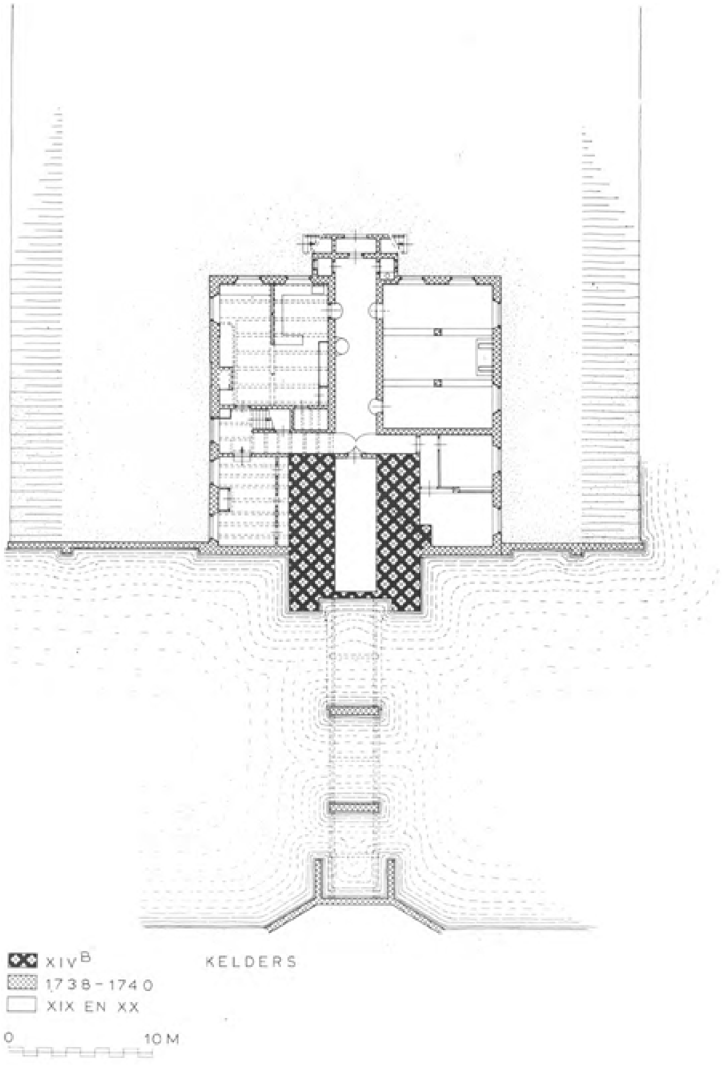

■ Kasteel Heukelum
- Kelderplattegrond van het Huis Schaal 1:300. Opmetingstekening naar gegevens van bureau Van Asbeck door J. Jehee, 1987

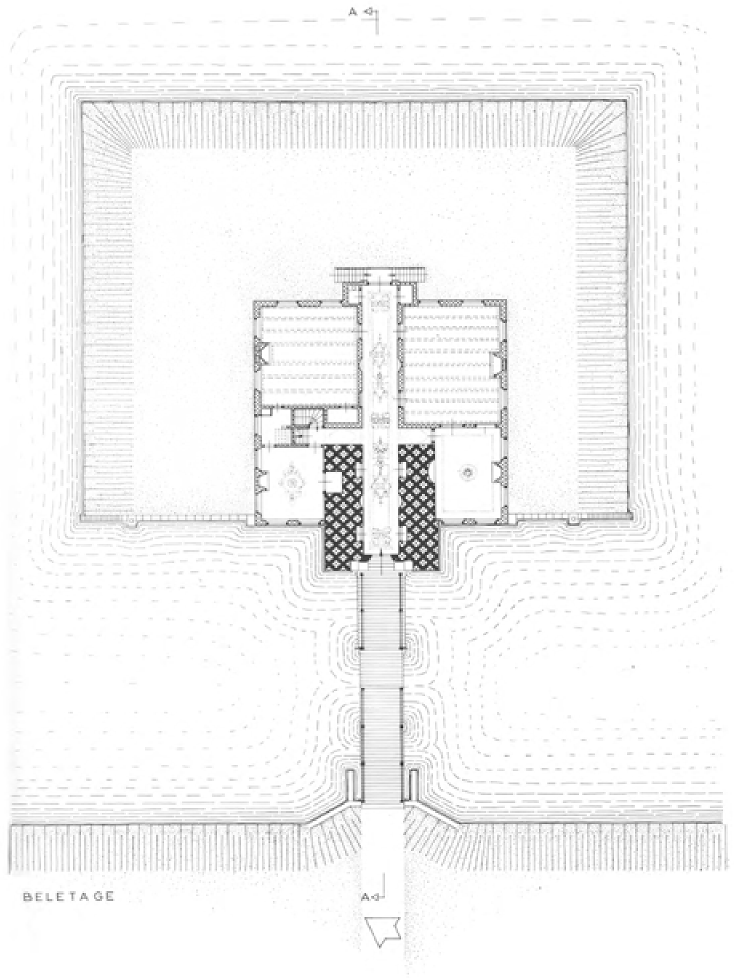

■ Kasteel Heukelum
- Plattegrond van het Huis, belétage. Schaal 1:300. Opmetingstekening naar gegevens van bureau Van Asbeck door J. Jehee, 1987

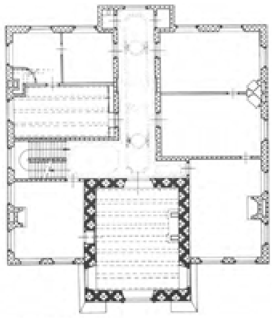

VERDIEPING

■ Kasteel Heukelum
- Plattegrond van de verdieping. Schaal 1:300. Opmetingstekening naar gegevens van bureau Van Asbeck door J. Jehee, 1987

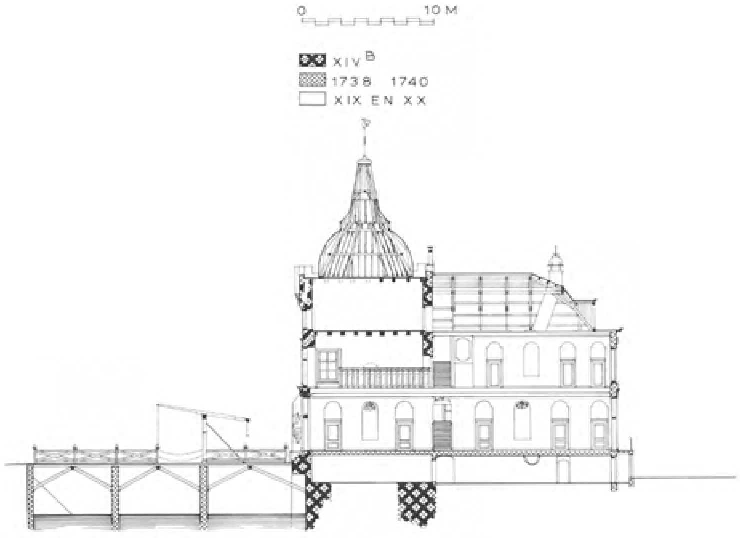

DOORSNEDE A-A

■ Kasteel Heukelum
- Doorsnede over het Huis zuidwestnoordoost, gezien in noordwestelijke richting
Schaal 1:300. Opmetingstekening naar gegevens van bureau Van Asbeck door J. Jehee, 1987

op de gang uitkomende eiken paneeldeuren hebben geprofileerde omlijstingen en uitkragende bovendorpels. Rechts naast de toren bevindt zich een zitkamer met een marmeren schouw en een stucplafond, dat bestaat uit lijsten en een ovaal middenstuk met bladen bloemslingers en palmetten, alles uit het laatste kwart van de 18de of begin 19de eeuw. Een servieskast met consoles in Lodewijk XIV-vormen en de lambrisering zijn uit de bouwtijd. De zitkamer links voor heeft eveneens een schouw en stucplafond met palmetten en wijnranken versierd uit het midden van de 19de eeuw. In de torenmuur is een alcoof uitgespaard met neo-renaissance omtimmering. De grote zaal rechts achter heeft een blauw-groen geschilderde enkelvoudige balklaag en is geheel in 18de-eeuwse vormen gedecoreerd. In het midden van de rechterzijgevel bevindt zich tussen de ramen een schouw van Boisjourdan marmer met boezem in Lodewijk XIV-vormen waarin een bloemstilleven is opgenomen van Adrienne Jacqueline van Hogendorps' Jacob (1857-1920) uit 1884. Het stuk is omgeven met sierlijk snijwerk in Régence-vormen, dat mogelijk eveneens uit 1884 dateert. IJzeren haardplaat met een naar links gewende ruiter. Boven de van panelen voorziene 18de-eeuwse lambriseringen met ornamentaal bandwerk is rondom een 18de-eeuwse wandbespanning van beschilderd jute

aangebracht, waarop jachttaferelen in een landschap met ruïnes en wilde dieren verbeeld staan. De eetkamer links achter heeft een abrikooskleurig beschilderde balklaag en wanden over een blauwe verflaag heen, die hier en daar zichtbaar is. De vroeg 20ste-eeuwse wandbespanning is in kleur aangepast, evenals de schouw van Breccie met neo-renaissance boezem. In de lambri's verwerkte deuren geven toegang tot een kast en de ruimte onder de trap.

De vertrekken op de verdieping zijn minder rijk van uitmonstering. Zo is het stucwerk in trappehuis en gang veel eenvoudiger, evenals de op de gang uitkomende eiken paneeldeuren. In de torenkamer met een omtimmerde enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel, is na 1926 een eikehouten lambrisering met paneelen beslagwerk ingebracht, alsmede een 17de-eeuwse schouw met zandstenen hermen en een gesneden eikehouten boezem met pastorale scènes,

■ Benedengang met stucwerk, opname 1988

waaronder Leda en de zwaan. De schouwen met gestucte en eenvoudig gedecoreerde schoorsteenboezems in de kamers te weerszijden van de toren dateren uit het einde van de 19de eeuw. In de linkerkamer zit een met een paneeldeur afsluitbare rondboogtoegang door de torenmuur heen. De beide achterkamers zijn in die tijd onderverdeeld en van schouwen voorzien. Alle ramen in het huis hebben binnenluiken.

De zolder is met verschillende vertrekken afgetimmerd. De koepel is uit de bouwtijd en bestaat uit acht halve spanten tegen een achtzijdige ringbalkconstructie. Daarop staan twee elkaar kruisende dekbalkjukken en vier halfspaten. De sporen bestaan uit tegen elkaar gespijkerde, elkaar gedeeltelijk overlappende planken in de vorm van de koepel. Onder de koepel staat een mechanisch torenuurwerk opgesteld uit 1950, vermoedelijk vervaardigd door de firma Weule en geleverd door firma de Klok uit Aarle Rixtel. Daarnaast ligt een luid- en slagklok met een diameter van 42,5 cm. In de tekstband: ME FECIT CIPRIANUS CRANS IANSZ AMSTELODAMI ANNO 1749.

Het park

Een geometrisch park rond het kasteel, waarvan nog restanten herkenbaar zijn, is waarschijnlijk tegelijk met de bouw van het huis en de bouwhuizen in de jaren na 1734 aangelegd, met gebruikmaking van elementen, als de op het stadje gerichte oprijlaan, die op de kaart van Jacob van Deventer uit 1558 al voorkomt. Ook de rechte lanen langs de randen van het park staan al bij Van Deventer en vormden een onderdeel van de 18de-eeuwse aanleg. In het midden van het voorplein lag een ronde parterre. Het park werd in het begin van de 19de eeuw veranderd in een eenvoudige landschappelijke aanleg. De wijzigingen waren in ieder geval in 1823 verwezenlijkt, zoals blijkt uit de kadastrale minuut uit die tijd. De veranderingen bestonden uit het vergraven van verschillende waterlopen en een

■ Eetkamer met neo-Renaissance schouw, opname 1988

■ Grote zaal met de beschilderde behangsels, opname 1988

deel van de gracht, alsmede uit de verlandschappelijking van de omgrachte boomgaard ‘het Paradijs’. De kom ten westen ervan heeft tot op heden de ronde vorm van de 18de-eeuwse aanleg bewaard, maar is dichtgeslibt. Mogelijk uit die tijd zullen de bruggetjes, boomstammen van pleisterwerk op gaas, over de waterloop tussen de grote vijver en de gracht rond het Paradijs dateren.

Hek

Aan het begin van de oprijlaan staan twee bakstenen hekpijlers uit de 18de eeuw. De schilddragende leeuwen zijn in de jaren zestig van deze eeuw toegevoegd ter vervanging van twee leeuwen uit 1889. De ‘oude’ leeuwen zijn verplaatst naar het zijhek, waarvan zij in 1988 gestolen bleken te zijn.

De bouwhuizen

Tegelijk met de bouw van het kasteel werden twee bouwhuizen opgetrokken, beide op rechthoekige plattegrond onder schilddak met in de naar het kasteel toegewende zijde een grote rondboogtoegang. Op de kadastrale minuut is het linkerbouwhuis van een aanbouw aan de lange achtergevel voorzien. Getuige een gemerkte baksteen in het linkerbouwhuis (FvH 1857) werd dit in 1857 gewijzigd. De pleisterlaag die beide bouwhuizen bedekte, is van het linker gebouw verwijderd, waarbij bovengenoemd steentje aan het licht kwam. De vorm van de huidige bouwmassa stemt overeen met die uit de 18de eeuw. Het linkerbouwhuis deed dienst als koestal, later koetshuis, het rechter als oranjerie of ‘broeijerij’: onder de pleisterlaag zijn de hoge ramen zichtbaar. De kruisen

■ Het kasteel van Heukelum met voorplein en bouwhuizen in 1750, gravure van H. Spilman naar Jan de Beijer, in Het Verheerlijkt Nederland..etc.

op het muurwerk van het gepleisterde gebouw - op het ontpleisterde zijn zij verdwenen - zijn na 1925 aangebracht. Op een luchtfoto uit dat jaar zijn ze nog niet zichtbaar.

Spijk

Literatuur

- Künzel, 329;

Nederzettingsgeschiedenis

Het dorp Spijk bestond in bestuurlijke zin, zolang het tot de provincie Zuid-Holland behoorde (1820-1986), slechts uit een smalle strook grond tussen de Zuider Lingedijk en een evenwijdig daaraan lopende kwelkade. De achtergrond van deze opvallende vorm van het grondgebied was van waterstaatkundig-bestuurlijke aard, namelijk om de Lingewerken, waartoe deze rivierdijk behoorde en het beheer daarover in een hand te houden, te weten die van de provincie Zuid-Holland.

De naam van de nederzetting is mogelijk al in een bron uit 1129 bekend en heeft de betekenis van landtong (Künzel, 329). Deze hoedanigheid slaat in het bijzonder op het westelijk van de kerk gelegen terrein, dat ten gevolge van het zeer slingerende beloop van de Linge ter plaatse de vorm van een landtong aanneemt.

Het kaartmateriaal geeft aan dat tot in de 20ste eeuw de nederzetting bestond uit aan de voet van de dijk gelegen bebouwing, voor het merendeel boerderijen en op wisselende afstand van elkaar gelegen. De oeverwallen van de Linge liggen hier niet aan de oppervlakte blijkens de bodemkaart, wat de ligging van bebouwing tegen de dijk heeft beïnvloed.

De omgeving van de kerk werd tot in het begin van de 19de eeuw beheerst door een omvangrijke tuinaanleg, behorend bij het tegenover de kerk, buitendijks gelegen Huis te Spijk. Van enige komvorming in de bebouwing was pas ver in de 20ste eeuw sprake.

Historisch bebouwingsbeeld

De historische bebouwing van het dorp Spijk ligt op regelmatige afstand van elkaar langs de Zuider Lingedijk

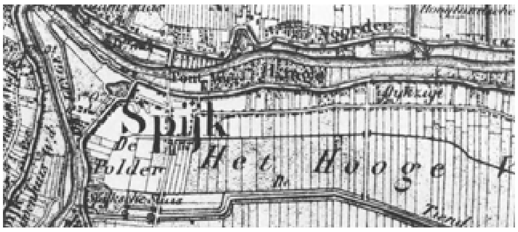

- Spijk

Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

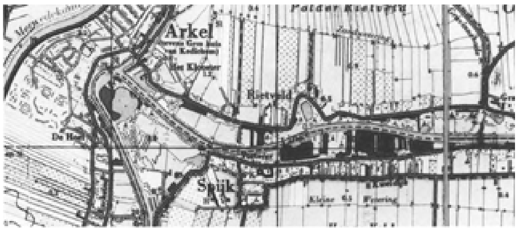

■ Spijk
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

en bestaat vrijwel uitsluitend, voor zover kon worden nagegaan, uit boerderijen en dijkhuizen, waarvan de oudste uit de 17de eeuw dateren. Aan de westkant ligt de hervormde kerk met haar slanke hoge spits. Bij de grote dijkdoorbraak onder Kedichem in 1809 zijn nogal wat boerderijen beschadigd geraakt. Vier zijn er zelfs geheel weggespoeld (Van der Aa, 626). Tegenover de kerk lag buitendijks het Huis te Spijk, dat in het begin van de 19de eeuw is afgebroken: op de kadastrale minuut uit 1823 komt het al niet meer voor.

De oudere boerderijen zijn alle van het voerdeeltype en staan op een T-vormige plattegrond. Bij onderzoek aan de boerderijen nr. 89 en 97 bleek dat zij een voorgangster hadden op rechthoekige plattegrond. Een van de zeer weinige uitzonderingen die nog op een rechthoekige plattegrond staat is nr. 135 onder een wolfdak, met schild aan de achterzijde.

De boerderijen liggen haaks ten opzichte van de dijk, dit in tegenstelling tot de dijkhuizen, die met de daknok evenwijdig aan de dijk liggen. Door de ophogingen zijn de gebouwen in de loop van de tijd in de diepte komen te liggen en soms zelfs half in het dijklichaam opgenomen.

Het toegepaste materiaal aan in ieder geval de voorhuizen van de boerderijen is rode baksteen, al naar gelang de leeftijd in verschillende maten en kleurgradaties. Het dwarse voorhuis is meestal gedekt met een rieten kap. De dakvormen verschillen. Zadeldaken komen voor bij de nrs. 97 en 179. Nr. 95 heeft een voorhuis onder wolfdak, maar vaker wordt een combinatie van beide aangetroffen: een puntgevel aan de ene kant en een wolfeind of een schild aan het andere eind. Dit is het geval bijvoorbeeld bij de 17de-eeuwse boerderij op nr. 3 en de 18de-eeuwse boerderijen op de nrs. 79, 89, 131-133 en 141. Het bedrijfsgedeelte heeft de brede voerdeel en een ankerbalkgebintconstructie. Bij nogal wat boerderij is een gedeelte van de schuur in

hout uitgevoerd. Bijna alle oudere boerderijen hebben een hoekschild aan de achterzijde. Het uitstekend gedeelte kon dienst doen als stal voor jongvee, ossen of varkens.

Parallel aan de dijk en gedeeltelijk van houten wanden voorzien zijn de dijkhuizen op 19-21, 43-45, 51 en het in de jaren zeventig afgebroken nr. 75, die oorspronkelijk uit de 17de eeuw dateren, maar later wat zijn uitgebreid en verbouwd. Buitendijkse dijkhuizen van dit type bevinden zich aan de westkant van Spijk, voorbij de kerk: nrs. 16, 20 en 40. De laatste is is met jaartalankers ‘1774’ gedateerd. Nr. 20 heeft houten zijgevels.

Twee boerderijen zijn van gevelstenen en teksten voorzien, een opmerkelijk en zelden voorkomend verschijnsel (nrs. 89 en 141).

Losse schuren zijn, indien aanwezig, doorgaans van hout. Hooibergen, die getuige foto's uit de zestiger jaren nog volop aanwezig waren, zijn nu alle verdwenen. Het hooi wordt in grote, aan een kant open schuren achter de boerderij opgetast.

Door de ligging vlak tegen of op de dijk zijn leibomen en siertuinen aan de voorzijde niet aanwezig.

Zuider Lingedijk 39

Uit rode baksteen opgetrokken boerderij op T-vormige plattegrond met het voorhuis onder een rieten wolfdak. De voorgevel heeft een witgeschilderde plint en vensters met roedeverdeling van verschillend formaat. In de kozijnen zijn de sporen van de 17de-eeuwse kruisverdeling, die eruit gezaagd is, vaag zichtbaar. Het linkervenster zit wat hoger, in verband met een eronder liggende kelder, waarvan

■ Spijk, Zuider Lingedijk 39, opname 1965

het luik in de linkerzijgevel te zien is. De voordeur met bovenlicht zit links van het midden. Op de verdieping onder de dakrand zit nog een klein venster. Hanekamstrekken boven de vensters en deur op de begane grond. Gekrulde, 17de-eeuwse muurankers zitten tussen de gevelopeningen. Kleinere staafankers onder de dakrand. Het voorhuis is tamelijk breed. Het bedrijfsgedeelte met hoekschild is verbouwd. De boerderij dateert uit de 17de eeuw, maar is in de 19de (na de dijkdoorbraak?) en de 20ste eeuw verbouwd.

■ Spijk, Zuider Lingedijk 43-45, opname 1987

Zuider Lingedijk 43-45

In de lengte van de dijk liggend, ondiep 17de-eeuws dijkhuis onder rieten kap met wolfeind links en laag schild rechts. Het huis is links achter onderkelderd. De wand van het rechterstuk is van (nieuwe) houten delen samengesteld, het middelste deel is opgetrokken uit rode baksteen en het smallere linkergedeelte is van een pleisterlaag voorzien.

In de voorgevel zitten verschillende vensters op ongelijke hoogte, waarvan een met luiken, alsmede een voordeur in het met planken beschoten deel. Boven het middenstuk zit een zoldervenster in de kap. Het linkeruiteinde is blind. Hier twee 17de-eeuwse muurankers, waartussen mogelijk vroeger een venster, thans aan het oog onttrokken door de pleisterlaag.

De zeer lage rechterzijgevel is vernieuwd. De linkerzijgevel is gepleisterd, vensters en deuren uit de 20ste eeuw, 19de-eeuwse rozetankers.

Zuider Lingedijk 51

Sterk op nr. 43-45 lijkt dit ondiepe, 17de-eeuwse dijkhuis, evenwijdig aan de Lingedijk. Het pand ligt onder een rieten kap met wolfeind links en laag

■ Spijk, Zuider Lingedijk 51, opname 1987

schild rechts en aan achterzijde. Het huis is linksachter onderkelderd.

Het rechterdeel van de voorgevel is uit houten delen samengesteld en bevat een voordeur. In het inwendige dwars geplaatste gebinten. Dit deel deed dienst als stal. Het middelste deel is uit helder rode (17de-eeuwse) baksteen (stroomlaag onder de dakrand), links uit wat donkerder (19de-eeuwse) steen opgetrokken. Vensters van verschillend formaat en indeling. Ook hier een zoldervenster in de kap. Witgeschilderde plint. In het linkerdeel is een gekruld muuranker aangebracht, overigens staafankers.

De rechterzijgevel is 19de-eeuws en heeft halfronde stalramen en een deur.

De linkerzijgevel is gepleisterd en vertoont sporen van helder blauwe verf. Een dichtgezette deur is op de begane grond zichtbaar, kleine vensters op de verdieping. In het achterstuk zit een kelderluik en een langwerpig venster.

Zuider Lingedijk 79

Uit rode baksteen opgetrokken, mogelijk 18de-eeuwse boerderij op T-vormige

■ Spijk, Zuider Lingedijk 79, opname 1987

plattegrond onder rieten kap met topgevel links en wolfeind rechts. Het voorhuis heeft een gepleisterde plint. De boerderij is links voor onderkelderd. In de vier gevelopeningen brede voorgevel zit de deur met bovenlicht links van het midden tussen twaalfruitsvensters. Op de verdieping een zoldervenster, waarboven de dakrand opgolft. Rechte staafankertjes. In de rechterzijgevel van het woongedeelte twee vensters met luiken op de begane grond en een klein bolkozijn. De linkerzijgevel heeft op de begane grond twee vensters als rechts en op de verdieping twee nieuwe vensters. Het bedrijfsgedeelte heeft kleine halfronde stalraampjes rechts, de linkerzijgevel, waarin deur met zijlicht, is vernieuwd. Hoekschild aan achterzijde. Op het erf staat een houten schuur op stenen voet met rieten kap. De hooiberg is afgebroken.

Zuider Lingedijk 89

De in oorsprong 17de-eeuwse, maar in de huidige gedaante uit 1760 en de 19de eeuw daterende boerderij op T-vormige plattegrond onder rieten kap met gevelsteen met het wapen van Leiden, het jaartal 1760 en de tekstband met ‘God wil dit huys van quaet bevrijen en zijn bewoonders gebenendijen’ is in het eerste deel uitvoerig ter sprake gekomen.

Zuider Lingedijk 97

In oorsprong 17de-eeuwse boerderij op vermoedelijk rechthoekige plattegrond, die in het begin van de 19de eeuw tot een boerderij op T-vormige plattegrond is verbouwd. Links onderkelderd. Gepleisterd woongedeelte onder met pannen gedekt zadeldak met windveren. Drie zestienruitsvensters links, voordeur met bovenlicht en T-venster rechts. Onregelmatig verdeelde staafankers. Bedrijfsgedeelte met rieten kap en hoekschild. Halfronde stalramen rechts, rechthoekige stalramen links.

De achtergevel is gedeeltelijk van hout. Het gedeelte met hoekschild is in de 20ste eeuw ‘versteend’. In het inwendige heeft de middenkamer van het voorhuis een samengestelde balklaag evenwijdig aan de voorgevel, met een geprofileerd korbeel aan een kant. Tussen de middenkamer en de rechterzijkamer (met enkelvoudige balklaag) is een gang afgescheiden. Onder de linkerzijkamer is een kelder met tongewelf. Twee treden lager liggen keukentravee en bedrijfsgedeelte. Het bedrijfsgedeelte wordt door ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld en staat in open verbinding met de keukentravee, een situatie die mogelijk is ontstaan bij de 19de-eeuwse verbouwing. Pomp in het eerste vak in de middenbeuk.

Zuider Lingedijk 131-133

Boerderij op T-vormige plattegrond. Het voorhuis heeft een puntgevel met vlechtingen links en een wolfeind aan de rechterzijde. De voorgevel is van een pleisterlaag met ingesneden blokken voorzien en is asymmetrisch van indeling. De voordeur heeft een hoofdgestel met pilasters en zit links van het midden tussen zesruitsvensters. De beide zijgevels van het voorhuis hebben vensters op begane grond en verdieping. Opmerkelijk voor deze streek is het voorkomen van een kapelvormige uitbouw ter

hoogte van de keukentravee aan de linkerzijgevel. Het stalgedeelte is van rondboogvenstertjes met roedeverdeling voorzien. De boerderij komt voor op de kadastrale minuut van 1823 en kan uit het eind van de 18de eeuw dateren.

■ Spijk, Zuider Lingedijk 131-133, opname 1967

Zuider Lingedijk 135

Boerderij op rechthoekige plattegrond met wolfdak aan voorzijde en hoekschild aan achterzijde. Onderkelderd aan de rechterkant. Zij is van een pleisterlaag voorzien. De voorgevel heeft drie vensters van ongelijke grootte (zes- negen- en zestienruits) en een voordeur met bovenlicht op de begane grond, alsmede een negenruitsvenster op de verdieping. Trapeziumvormige sluitstenen boven de vensters. Gebogen en rechte muurankers in de gevel. Halfronde stalraampjes zitten in het bedrijfsgedeelte, dat jonger is dan het voorhuis. De boerderij komt voor op de kadastrale minuut en zal uit de 18de eeuw dateren.

Zuider Lingedijk 141

Boerderij op T-vormige plattegrond onder rieten kap. Het voorhuis heeft links een schild en rechts een puntgevel. Het bedrijfsgedeelte heeft een hoekschild. De voorgevel is gepleisterd, de zijwanden zijn uit houten delen samengesteld. In de voorgevel vensters met luiken en zesruitsverdeling en een voordeur met bovenlicht. Naast de voordeur een gepolychromeerde gevelsteen met een afbeelding van een figuur met hond, die een toren beklimt, waarnaast te lezen staat: ‘Robberts Toorn’. De steen verwijst naar een gebeurtenis, die zich tijdens de Arkelse oorlogen heeft afgespeeld. In 1408 wist Willem van Arkel bij nacht de Gorinchemse Robbrechtstoren te beklimmen en zich vervolgens van de stad meester te maken. Twee zoldervensters, waar de kap overheen golft. Het linkergedeelte van de voorgevel

■ Spijk, Zuider Lingedijk 141, opname 1967

is blind en was in oorsprong in hout uitgevoerd. In de rechterzijgevel van het woongedeelte bevindt zich een venster op de begane grond en op de verdieping. Ter hoogte van het bedrijfsgedeelte is de wand gedeeltelijk van hout. Het ten opzichte van het voorhuis asymmetrisch geplaatste bedrijfsgedeelte heeft rechthoekige stalramen. De boerderij kan uit de 17de of 18de eeuw dateren. Zij komt voor op

de kadastrale minuut. Op het erf een vrijstaande houten schuur onder rieten kap.

Hervormde kerk, Zuider Lingedijk 185
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ; ARA, archief Min. BiZa, afd. K&W, inv. nr. 1487;

Bronnen en literatuur

■ Van der Aa, deel S, Gorinchem 1847; Joosting en Muller deel I, 's-Gravenhage 1906; Meindert, H., 'Restauratie van de Nederlands Hervormde kerk te Spijk', Nederlandse Historiën, jrg. 4, 1970; Provinciale Zuid-Hollandsche archeologische Commissie. Verslag over het jaar 1912;

Type en ligging

Pseudobasilikaal, driebeukig bakstenen kerkje van drie traveeën lang, waarvan de zijbeuken gedekt worden door tegen topgeveltjes eindigende steekkapjes. Driezijdig gesloten koor. Westtoren met slanke spits. De as van het koor ligt niet in het verlengde van de as van schip en toren.

De kerk ligt ten oosten van de dorpskern vrij onder aan de Lingedijk en is georiënteerd. Zij is aan drie zijden door een kerkhof omgeven.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

Wanneer en door wie de Spijkse kerk is gesticht, is niet bekend. In 1395 wordt de kerk in de rekeningen van de Domfabriek vermeld (Joosting, 78). In 1614 is men in Spijk tot de Reformatie overgegaan.

Bij opgravingen, die tijdens de restauratie in de jaren '60 zijn verricht, kwamen de fundamenten van een oudere kerk aan het licht, waaruit kon worden opgemaakt dat dit een gebouw geweest moet zijn met een rondgesloten koor met een inwendige breedte van 5,40 m. Het schip zelf had een lengte van 15 m en een breedte van 11 m. Een toren in deze oudste bouwfase, die in de eerste helft van de 13de eeuw geplaatst kan worden, is niet gevonden. Kort daarna moet het onderste gedeelte van de huidige toren met westingang totaan de klokkeverdieping gebouwd zijn, zonder steunberen; deze toren opende met een spitsboog op het schip. Aangezien er in de

■ Spijk, hervormde kerk vanuit het zuidoosten, z.j.

noord- en zuidzijde van de toren op de begane grond lichtspleten zaten, ligt het voor de hand dat de toren niet in maar voor de kerk gebouwd is, die daartoe moest worden ingekort. De iets doorlopende fundamenten van de zuidmuur, aangetroffen bij de laatste restauratie, wijzen daarop. Op de torenmuur is onder het onderste galmgat de lage dakmoet van het oude schip aangetroffen, waarvan de voet op de helft van de hoogte van de huidige scheibogen moet hebben gelegen. Dan volgt de bouw van het vroeg 14de-eeuwse, gotische, driezijdig gesloten koor, zonder steunberen, om de fundering van het rondgesloten koor heen en naar het schip met een triomfboog geopend.

Waarschijnlijk tegen het eind van de 15de eeuw of in het begin van de 16de eeuw zijn de muren van het schip opnieuw en hoger opgemetseld waarbij de zuidmuur op de oude fundamenten werd gezet, maar de noordmuur binnen de fundamenten werd geplaatst, waarmee de as van het schip verschoven werd ten opzichte van de as van het koor en nu in èèn lijn kwam te liggen met de as van de toren. Het schip werd omgevormd tot een driebeukige pseudobasiliek en de toren kreeg zijn bovenste geleding met galmgaten en eikehouten spits. Sporen van een toegang uit die periode zijn zichtbaar in de noordelijke schipmuur als moet bij het ingangsportaal. De schipmuren werden tot naast de toren doorgetrokken in de vorm van twee lage aanbouwen.

De drie topgeveltjes met steekkapjes

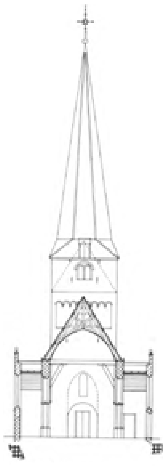

DOORSNDE A-A

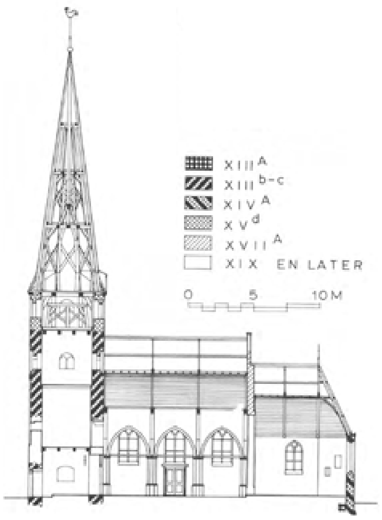

DOORSNEDE B-B
■ Spijk, hervormde kerk
- Plattegrond, dwarsdoorsnede naar de toren en lengtedoorsnede Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau R. Visser (1961), met gebruikmaking van gegevens van Th. van Straalen uit 1965 bewerkt door J. Jehee, 1987

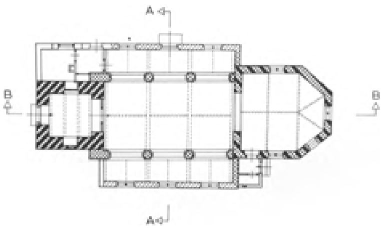

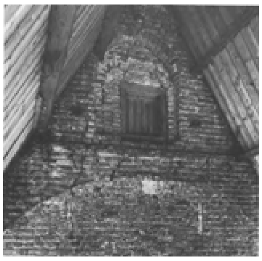

■ Scheidingswand tussen schip en toren tijdens de restauratie, opname 1966

aan noord- en zuidzijde boven de zijbeukstraveeën zijn weer wat later, mogelijk uit het begin van de 17de eeuw. De oude binnenmuren boven de scheibogen werden toen deels buitenmuren. Eveneens in de 17de eeuw (misschien in 1618) is een eikehouten klokkestoel met gesneden merken, voorzien van een in 1618 gegoten luidklok aangebracht. Deze klok werd in 1967 gestolen.

Over reparaties, herstellingen en aanbouwen in de 18de eeuw is niets bekend.

Van der Aa vermeldt in 1838 een verbouwing (Van der Aa, 626), waarbij waarschijnlijk het gedeelte van de zuiderzijbeuk met lessenaarsdak naast de toren werd afgebroken. Het gedeelte aan de noordzijde werd afgebroken en van oud materiaal opnieuw opgetrokken en tot consistorie ingericht. De zuidwestmuur van het schip werd eveneens opnieuw opgetrokken en een steunbeer werd verhoogd. Toen zullen schip en koor houten ramen gekregen hebben.

Bij de ingrijpend restauratie in de jaren

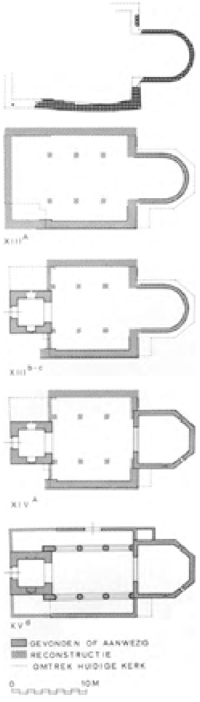

■ Spijk, hervormde kerk
- Plattegronden. Weergave van verschillende bouwfasen.
Schaal 1:600. Tekening op basis van gegevens van Th. van Straalen, bewerkt door J. Jehee, 1987

'20 van deze eeuw, noodzakelijk door de slechte technische staat waarin het gebouw verkeerde, zijn kappen en trekbalken vernieuwd en de 19de-eeuwse ramen vervangen.

In 1960 werd scheurvorming geconstateerd tussen kerk en koor en een integraal herstelplan voor in- en exterieur werd opgemaakt door ir. R. Visser te Schoonhoven, dat uitging van versterking van fundering en muren,

■ 'Het kasteel en Kerk te Spijk aan de Linge op 9 Augustus 1750', door Jan de Beijer, coll. RDMZ

vervanging en aanvulling van de houten gewelven, trekbalken en muurjukken en wijziging van de indeling en inrichting van het interieur. De consistoriekamer aan de noordzijde werd tot verwarmingsruimte gemaakt en het koor werd tot consistorie ingericht. Op 4 oktober 1965 werd een begin gemaakt met de restauratie van de kerk, die tot juli 1967 zou duren, toen het werk definitief kon worden opgeleverd. Tijdens de restauratie zijn in het koor sporen van een muurschildering, een

sacramentsnis met restanten beeldhouwwerk en een piscina-nis met overblijfselen van een bak en afvoer gevonden en geconserveerd.

Tussen koor en schip werd een houten schot met bovenlicht aangebracht, waartegen de preekstoel werd opgesteld. Het meubilair werd integraal vervangen en de dispositie werd omgedraaid. Een nieuwe gaanderij voor het orgel werd gemaakt. De grafzerken werden opgenomen en vrijwel alle in het koor gelegd.

Met de restauratie van de toren, waarvan met name de spits in een slechte staat verkeerde, kon in 1967 gestart worden. Het houten schot dat de toren ingang van de kerk scheidde, werd verwijderd en door metselwerk met een kleine deur vervangen. De klokkestoel werd gerepareerd en de firma Eijsbouts te Asten leverde een nieuw uurwerk met wijzerplaten.

Materiaal en constructie

De kerk is geheel opgetrokken uit (verschillende formaten) rode baksteen. Het formaat baksteen uit de oudste bouwfase, eerste helft 13de eeuw, aangetroffen naast de fundering van het huidige koor en onder de zuidelijke schipmuur, bedraagt 28,5-30,5 × 13,5-14,5 × 6,5-7 cm. Aan het onderste gedeelte van de toren, dat in zijn geheel uit de 13de eeuw dateert, zijn twee verschillende steenformaten verwerkt: voor het lage deel 28,5-29,5 × 14 × 5,5-6 cm, 10 lagen = 75 cm. Voor het hierna volgende stuk van de oudste torenperiode is een wat forser steenformaat toegepast: 27,5-29 × 14,2-14,5 × 6-7 cm, 10 lagen = 84-88 cm. Het 14de-eeuwse koor heeft een baksteenformaat van 29-30 × 13 × 6 cm, 10 lagen = 76 cm. De eind 15de-, begin 16de-eeuwse verhoging van de toren, de klokkeverdieping, is opgetrokken in baksteen 26,5 × 12,2 × 6 cm, 10 lagen = 72 cm. Aan de noorden zuidgevel van het schip is veel secundair gebruikt materiaal verwerkt. De 17de-eeuwse topgeveltjes zijn uit een kleiner formaat en donkerder rode baksteen opgetrokken (24,5 × 11,8 × 5 cm). Schip, zijbeuken en koor zijn met houten gewelven overdekt. Ter versteviging van de constructie zijn in het schip houten trekbalken met korbeelstellen toegepast. De scheibogen zijn op de geboorte met trekbalken verankerd, een constructie die bij de laatste restauratie naar aanleiding van vondsten is gereconstrueerd.

De toren heeft houten vloeren op iedere verdieping en een spits, waarvan

de eikehouten constructie bestaat uit tafelmenten, waarop flieringen rusten die de sporen steunen.

Exterieur

De thans alleen nog aan noordzijde ingebouwde toren bestaat uit drie geledingen en wordt door een slanke, iets ingesnoerde spits gedekt. De onderste geleding is onbewerkt en heeft een toegang. De tussengeleding toont aan alle zijden telkens twee, met twee rondboogjes afgesloten, langwerpige smalle spaarvelden tussen brede hoeklisenen en een dunne tussenliseen, waarboven een doorgaand spaarveld met boogfries waarin twee gekoppelde lichten. Dan volgt de bovengeleding uit eind 15de, begin 16de eeuw met gekoppelde rondbooggalmgaten aan alle zijden. Op de met leien gedekte spits zijn wijzerplaten aangebracht.

De zijgeveltjes van de zijbeukstraveeën aan beide zijden worden door een tuitgevel met vlechtingen en bolbekroning beëindigd. In de vensters vorkvormig gemetselde montants. Tegen de noordelijke torenmuur de voormalige consistorie en de toegang. Tegen de zuidgevel tussen schip en koor een aanbouw onder lessenaarsdak, vernieuwd in 1965. Aan de oostzijde verjongt de muur van het schip zich. Het lagere koor sluit schuin aan tegen de muur van het schip. Het heeft spitsboogvensters met glas in lood, waaronder een waterlijst is aangebracht. Een ijzeren kruis staat op de daknok.

Interieur

De torenhal heeft ter hoogte van de onderste versnijding, evenals de verdere verdiepingen, die via houten trappen toegankelijk zijn, een houten balklaag. Een 17de-eeuwse, beschreven graftegel ligt in de vloer. Een oud galmgat naar de kant van het schip is gedeeltelijk dichtgezet, toen het schip aan het eind van de 15de of begin 16de eeuw werd verhoogd.

Het koor, het schip en de zijbeuken zijn met houten gewelven overdekt. In het schip heeft het gewelf een spitsboogvorm en wordt het verstevigd door houten trekbalken met korbeelstellen. De spitsboogvormige scheibogen tussen schip en zijbeuken lopen aan op achtkante pilaren met lijstkapitelen, op geprofileerd basement. De vloer van het koor ligt een trede hoger dan die van het schip. Onder het venster aan zuidzijde zitten twee kaarsnissen met een afdekking van twee schuin staande stenen. Daarnaast een piscina-nis, afgedekt met een rondboog. In het muurwerk van de koorsluitng aan de noordoostzijde is bij de laatste restauratie een sacramentsnis aangetroffen en geconserveerd. Op de noordoost wand van de koorsluiting is een muurschildering uit het begin van de 14de eeuw blootgelegd, waarop een wapen en knielende figuren zichtbaar zijn. In de vloer van het koor zijn grafzerken opgenomen.

Het koor is geopend naar het schip met een spitsbogige triomfboog, waarvan het muurwerk zich halverwege verjongt. Sedert 1965 is hier een houten schot aangebracht. Tegen het schot naar het koor staat de preekstoel opgesteld. Voor de spitsboogvormige toegang van schip naar het torenportaal, die gedeeltelijk is dichtgezet, staat de gaanderij met orgel.

Het meubilair dateert van de laatste restauratie. Wel is er nog oud koperwerk en kerkzilver, alsmede een glazen kroon in het koor, die uit de 19de eeuw stamt.

Koper

Twee preekstoelkandelaars uit de tweede helft van de 17de eeuw, ieder bestaande uit een draaibare arm, uitlopend in een dolfijnenkop. Op de ronde vetvanger staan twee kaarsenhouders.

Preekstoellezenaar uit de 18de eeuw. Op de geornamenteerde stam een

■ Inwendige van het schip van de hervormde kerk van Spijk naar het westen, opname 1967

blad, bestaande uit opengewerkte ranken en C-voluten.

Zilver

Avondmaalszilver, bestaande uit een grote ovale schaal (de Voorloopige Lijst uit 1915 meldt twee ovale schalen), twee ronde schalen, twee offerbussen en twee avondmaalsbekers. Op alle voorwerpen staat hetzelfde wapen gegraveerd: Gevierendeeld, 1 en 4 een geschakeerd St.-Andrieskruis met horizontale dwarsbalk. 2 en 3: klimmende leeuw op gestippeld veld. Onder dit wapen hangt aan een guirlande het wapen van Spijk: twee gekanteelde dwarsbalken in een rond schild.

Twee offerbussen, hoogte 15 cm. De bussen zijn vaasvormig en hebben een bovenrand versierd met stippen. Merken: 's-Gravenhage; jaarletter N (= 1784); meesterteken van Martinus van Stapelen.

Twee gladde ronde schalen, doorsnede 28 cm. Vier merken: Ieperen; jaarletter L (= 1728); meesterteken van Jean Paul Mulle.

Een onbewerkte ovale schaal, lengte 43 cm, breedte 32 cm. Frans. Vier merken: 1) lelie in schild, dat contouren volgt. 2) C. 3) L. met in de hoek van de twee poten een drielobbig blad. 4) M.G., waarboven driepuntige kroon en waaronder vijfpuntige ster.

Twee avondmaalsbekers met geprofileerde rand en voet, hoogte 14 cm. Vier merken als boven.

Klokken en uurwerk

In de toren zijn twee luid- en slagklokken aanwezig.

Klok 1, gegoten door M. Michiels in 1923 (jaartal verwerkt in chronogram), met een diameter van 87,8 cm. In de tekstband: E DITUIPLURES A C CON CIVES ME OBTULERE // TORNACI ME FECIT MARCELLUS MICHIELS.

Klok 2, gegoten in de 18de eeuw, zonder tekst, diameter 51,8 cm. Deze klok staat los opgesteld in de toren. Volgens het erop voorkomende oorlogsregistratienummer is de klok afkomstig uit de, thans gesloopte, gereformeerde kerk te Bolnes en heeft als alarmklok dienst gedaan in het in 1951 afgebroken gemeentehuis van Asperen.

Een derde klok, gegoten door H.

Meurs in 1618, is tijdens de restauratie van de toren in 1967 gestolen (Hist. Comm. 296; Inv. 1942/43) Elektrische uurwerkinstallatie.

Kedichem en Oosterwijk

Literatuur

■ Teixera IV(I), 122;

■ De kern van Kedichem volgens de kadastrale minuut van 1822. Schaal 1:7 500. Tekening T. Brouwer, 1986

Nederzettingsgeschiedenis

De nederzettingen Rietveld, Kedichem en Oosterwijk liggen aan de Noorder Lingedijk, tussen Arkel en Leerdam. De Lingedijk heet ‘Rietveld’ vanaf de Arkelse Dam en loopt tot aan het gemaal van de Verenigde polders Kedichem met Oosterwijk. Vanaf dat punt begint Kedichem en daarmee het deel van de dijk met de naam ‘Lingedijk’. Deze nummert oplopend door tot aan Leerdam. Bij Lingedijk nr. 135 begint Oosterwijk.

■ Kedichem
Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

Van de drie dorpen wordt de structuur van Rietveld geheel bepaald door de dijk, er is sprake van een bebouwingslint aan de voet daarvan; gedeeltelijk ook ligt de bebouwing met de voorzijde halverwege de dijk. De zeer smalle oeverwal is van invloed geweest op de langwerpige vorm van de plattegrond. De naam Rietveld wordt als nederzettingsnaam pas op de topografische kaart van 1956 voor het eerst vermeld. Kennelijk werd pas in die periode gezien de toegenomen bebouwing een zelfstandige vermelding op de kaart gerechtvaardigd geacht. De naam is ontleend aan achterliggende polder Rietveld, een naam die wel veel ouder is. Een wiel, ontstaan in 1571, bepaalt de plaatselijk sterke kromming in de dijk.

Bij Oosterwijk speelde behalve de Lingedijk

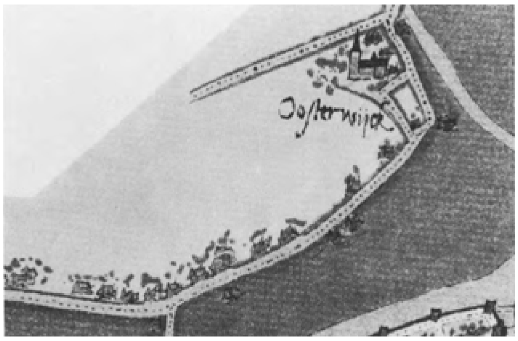

■ Oosterwijk
Nederlandse steden in de 16e eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer, 1916-1923 (facsimile herdruk van ca. 1560), blad 62

■ Oosterwijk
Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

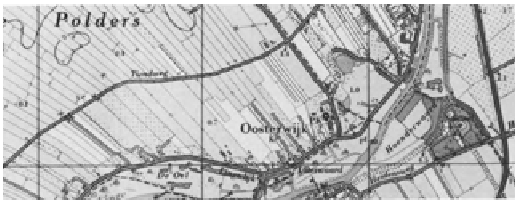

■ Oosterwijk
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

de aanwezigheid van een versterkt huis een rol in de plattegrond. Het dorp dat in 1269 voor het eerst vermeld wordt (Teixeira, IV(I), 122), is een afbeelding van die structuur reeds uit ca 1560 aanwezig: het dorp staat mee afgebeeld op de kaart die Jacob van Deventer vervaardigde voor Leerdam, Heukelum en Asperen.

De kaart geeft tevens aan dat bij Oosterwijk hier en daar sprake was van buitendijkse bebouwing langs de dijk. Een verschil met de huidige situatie betreft het beloop van de dijk, die bij Oosterwijk landinwaarts in noordelijke richting loopt, om vervolgens weer naar de Linge af te buigen. In 1820 brak deze dijk vlak ten oosten van het dorp door. Bij het herstel is van het oude tracé afgeweken en is het nieuwe dijklichaam dichter langs het water komen te liggen waardoor een bochtafsnijding en daarmee bekorting van de dijklengte werd bereikt. De oude structuur van Kedichem verschilt van beide vorige nederzettingen; hier is sprake van een wegenstelsel dat gevorkt op elkaar aansluit, een situatie die ook bij enkele andere dorpen in het gebied aanwezig is en vaker voorkomt bij een situering op een relatief brede oeverwal of stroomrug (zie 'Inleiding', onder 'Nederzettingstypen'). Hoewel de Linge-oeverwal in de Vijfheerenlanden in het algemeen smal is, is juist ter plaatse van Kedichem sprake van een sterk aangeslibde binnenbocht van de Linge. Ook na de dijkaanleg heeft hier nog volop sedimentatie plaatsgevonden. Dit

hoog opgeslibde buitendijkse land wordt op de topografische kaart van 1846/47 onder de naam ‘eng’, complex bouwland, vermeld en dan als zodanig ook nog gebruikt.

Het hierboven beschreven wegenstelsel is op het kadastrale minuutplan van 1823 nog zeer herkenbaar aanwezig, mede dankzij de schaarse bebouwing (zie p. 293). Een verdichting van de bebouwing treedt vooral in deze eeuw op, na de Tweede Wereldoorlog komt direct grenzend aan het oude dorp een woonwijk tot stand. Daardoor en door het verdwijnen van de agrarische functie uit het oude gedeelte van het dorp, is het historischruimtelijk karakter slechts met moeite herkenbaar.

Direct ten westen van de dorpskom ligt een tweetal wielen. Het meest westelijke ‘Oude Wiel’ dateert in oorsprong uit 1726, het ‘Nieuwe Wiel’ is in 1820 gevormd.

Historisch bebouwingsbeeld

De meeste historisch interessante bebouwing in Oosterwijk, Kedichem en Rietveld ligt langs de Lingedijk en betreft vrijwel zonder uitzondering boerderijen. Alleen aan de Nortier-

straat te Oosterwijk zijn in 1908 twaalf arbeiderswoningen onder een doorlopende kap gebouwd. Oosterwijk en Kedichem hebben beide een van oorsprong middeleeuwse kerk, die in de tweede helft van de 19de eeuw deels zijn afgebroken en herbouwd. De dorpse bebouwing is van beide plaatsen overigens weinig opmerkelijk. De poldergemalen en -sluizen zijn in het hoofdstuk over de waterbouwkundige werken aan de orde gekomen en worden hier niet meer behandeld. Hiervoor is duidelijk geworden dat de Lingedijk zeer gevoelig was voor doorbraken: door wateroverlast zal een aantal boerderijen zeker teloor zijn gegaan. Daarnaast heeft ook een brand tussen 1850 en 1870, een groot deel van Oosterwijk tussen de huidige nummers 155 en 165 in de as gelegd. In Kedichem zijn veel boerderijen afgebroken en door nieuwbouw vervangen of ingrijpend verbouwd, met name in en nabij het centrum rond de kerk. De hier voorkomende typen boerderijen zijn boerderijen op een rechthoekige plattegrond, boerderijen met een dwars uitgebouwd voorhuis en boerderijen met een naar een kant uitgebouwd woongedeelte. Dit laatste type komt niet erg veel meer voor (bijvoorbeeld Rietveld 11, 23, 26, Lingedijk 145 te Oosterwijk). De rechthoekige boerderijen hebben tuitgevels of wolfeinden. De woongedeelten van boerderijen op T-vormige plattegrond liggen meestal onder een zadeldak. Een dak met wolfeinden of een schilddak behoort tot de uitzonderingen (Lingedijk 197, Oosterwijk). Het zijn alle voerdeelboerderijen, vrijwel steeds haaks geplaatst ten opzichte van de dijk. Bouwmanswoningen of daglonershuisjes zijn van de boerderijen te onderscheiden door hun veel kleinere afmetingen (Lingedijk 131, Oosterwijk, Lingedijk 71, Kedichem). De kleine stal bood vaak niet meer ruimte dan voor één koe of een geit.

Het achterhuis of bedrijfsgedeelte van de boerderij was vaak geheel of gedeeltelijk opgetrokken uit houten planken delen, thans in de meeste gevallen vervangen door stenen muren. Lingedijk 149 te Oosterwijk heeft nog een houten achterhuis.

In verband met het dorsen binnen lag er in het bedrijfsgedeelte een houten of lemen vloer en was de kap open naar boven. Nu de dorsfunctie is komen te vervallen zijn de zolders vrijwel overal met balken en planken delen verlaagd, voor de hooiopslag.

Een opmerkelijk onderdeel bij een aantal boerderijen is het overstekende schild of de luifel aan de achterzijde van het bedrijfsgedeelte, een karakteristiek dat aan de overkant van de Linge, in de Betuwe veelvuldig voorkomt. Soms is het schild voor een gedeelte dichtgebouwd, zodat er een ‘hoekschild’ gevormd wordt (Rietveld 12, Rietveld 21, Rietveld 23, Lingedijk 31 en 111 te Kedichem; Lingedijk 141, 155-157, 175, 197 en 199, Oudendijk 5-7, alle te Oosterwijk).

De oudste boerderijen dateren, voor zover viel na te gaan uit de 17de eeuw, maar zijn vaak verbouwd en daarom niet onmiddellijk als zodanig te herkennen. Lingedijk 137 in Oosterwijk is zo'n in oorsprong 17de eeuwse boerderij met kort bedrijfsgedeelte, die in 1855 van nieuwe voor- en zijgevels werd voorzien, waarbij tevens het woongedeelte tot een dwarshuis werd uitgebouwd. De kapitale boerderij aan de Oudedijk 7, naast de Oosterwijkse kerk, is een andere boerderij die mogelijk nog uit de 17de, maar in ieder geval uit de 18de eeuw dateert. Deze boerderij vormt, in vergelijking met de overige in dit gedeelte, in zoverre een uitzondering, dat zij boven de begane grond, nog twee verdiepingen telt en bovendien is opgetrokken uit gele ijsselsteentjes, iets wat heel weinig voorkomt. Het uiterlijk van de oudere gebouwen is thans overwegend 19de-eeuws. In de tweede helft van de 19de eeuw is er sprake van nogal wat nieuwbouw, na een slechte tijd in de landbouw in de jaren '40 en '50. Diverse boerderijen zijn gedateerd door jaartalankers of gevelstenen. (Rietveld 11: 1704; Rietveld 21: 1881; Lingedijk 25: 1877; Lingedijk 111: 1873; Lingedijk 119: 1878; Lingedijk 137: 1855).

De meeste hooibergen zijn afgebroken. Zij hebben plaats moeten maken voor de grotere open schuren of voor kuilgras en krachtvoer. Achter Lingedijk 13 staat een berg met vijf eiken staken en achter nr. 91 staat een hooiberg met drie betonnen roeden. Houten en stenen vrijstaande schuren komen op de meeste erven voor.

Erfbeplanting in de vorm van sier- en moestuinen voor het huis is, door verbreding van de dijk op veel plaatsen verdwenen.

Oude materialen als ramen en gebinten worden nog wel eens opnieuw toegepast. Zo zijn molenroeden van de in 1883 geruimde molengang van de Verenigde polders Kedichem met Oosterwijk onder andere verwerkt in het achterhuis van Lingedijk 25 in Kedichem en Rietveld 12. Bij Lingedijk 137 zit in de kapconstructie even- eens een molenroede.

Rietveld 14

Grote boerderij met dwarsgebouwd voorhuis onder zadeldak, opgetrokken uit gele baksteen. Op het voorhuis liggen blauwe geglazuurde pannen en het achterhuis is met riet gedekt. In de voorgevel zitten vijf zesruitsvensters met luiken en een deur met bovenlicht, alle voorzien van strekken uit rode baksteen. In de rechterzijgevel bevindt zich een kapelvormig uitgebouwde zijkamer, met modern raam. In het bedrijfsgedeelte zijn luiken met gietijzeren raampjes aangebracht. De boerderij is links onderkelderd. Aan het bedrijfsgedeelte zit een recht, overstekend schild.

De boerderij kan uit de 18de eeuw dateren. Zij komt voor op de kadastrale minuut. Het bedrijfsgedeelte is in de 19de eeuw vernieuwd.

Op het erf staat onder andere een gedeeltelijk bakstenen, gedeeltelijk houten, met riet gedekte schuur. Naast de boerderij ligt een siertuintje met palmheggetjes.

■ Rietveld 14 te Arkel, opname 1987

Kedichem

Hervormde kerk, Kerkstraat 18
Archieven

■ archieven RDMZ;

Bronnen en literatuur

■ Tegenwoordige Staat Holland IV, 501; Historie bisdom Utrecht II, 685; Joosting en Muller I, 77; Verslagen van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfselen der vaderlandsche kunst, Amsterdam 1868, 16-17;

■ Kedichem, hervormde kerk, opname 1983

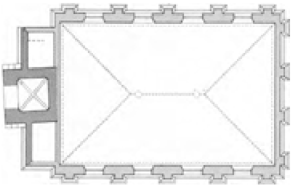

PLATTE GROND OVER DE RAMEN

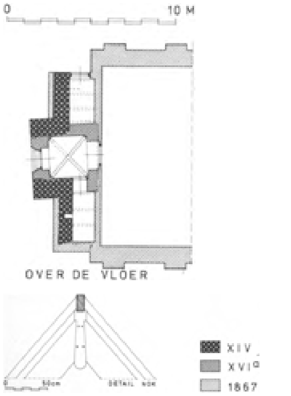

■ Kedichem, hervormde kerk
- plattegronden en detail nokconstructie.
schaal 1:300 en 1:50. Opmetingstekening door J. Jehee, 1987

Type, ligging en karakteristiek

Eenbeukige, rechtgesloten kerk onder leien zadeldak met half ingebouwde westtoren met spits, die geschraagd wordt door zich verjongende steunberen. Het schip ligt niet in de as van de toren. De kerk ligt in de dorpskern, aan de noordzijde van de Kerkstraat. Aan de noordzijde ligt het kerkhof.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

Volgens overlevering werd de parochiekerk door de heren van Arkel gebouwd, die ook het collatierecht hadden (Historie bisdom Utrecht II, 685). Noch het bouwjaar, noch de patroonheilige is echter bekend. Vanaf 1395 komt de kerk te ‘Kedinghem’ of ‘Kedekem’ voor in de rekeningen van de Domfabriek (Joosting en Muller I, 77). Zij viel onder de proosdij van Arnhem. In 1588 ging men tot de Reformatie over.

Het oudste nog resterende gedeelte van de kerk is het met de steunberen in verband gemetselde werk aan noordwestzijde. Dit kan, gezien het steenformaat, uit de 14de eeuw dateren. De 14de-eeuwse steunberen te weerszijden van de toren kunnen erop wijzen dat hier in oorsprong sprake was van een open klokketoren, die in het begin van de 16de eeuw gedicht is. Een vergelijkbare situatie doet zich voor bij de hervormde kerk te Nijeveen (Dr).

De gotische toren is, beoordeeld naar de stijl en de gebruikte baksteen, in het begin van de 16de eeuw in de huidige vorm ontstaan.

In de 18de eeuw wordt de kerk beschreven als ‘een kruiskerk met een spits torentje 'twelk uit het dak rijst’ (Teg. Staat 501).

In 1867 werd het kerkgebouw gesloopt, de gotische toren bleef gehandhaafd. Tegen de toren werd een nieuw gebouw gezet, in de voor die tijd zo kenmerkende eclectische stijl.

De in 1820 tegen de toren aangebouwde school werd afgebroken in 1975, waardoor de kerk en toren vrij kwamen te staan. Tussen 1983 en 1985 werd het gebouw gerestaureerd, waarbij onder andere in de toren het oude uurwerk werd vernieuwd, evenals het bovenste gedeelte van de spits, met gebruikmaking van een oude korbeelstel.

Materiaal en constructie

De kerk is opgetrokken uit rode baksteen. Het schip is tot onder de ven-

sters van een pleisterlaag met ingesneden voegen voorzien.

Het baksteenformaat van de steunberen van de toren bedraagt: 28-29 × 13,5-15 × 6-6,5 cm, 10 lagen = 87 cm, klezoren in de koppenlagen. Het formaat baksteen aan de onderzijde van de toren is: 22-24 × 10-11,5 × 5,2-5,5 cm, 10 lagen = 63 cm, klezoren in de koppenlagen. Iets over de helft van de eerste geleding is een kleiner formaat geel-rode baksteen toegepast. Getuige een foto die tijdens de restauratie is gemaakt is achter de plint aan noordwest zijde eveneens oud werk aanwezig, in verband gemetseld met de steunberen van de toren.

Het schip wordt door drie spanten in vier vakken verdeeld. De horizontale krachten van het gordingenspant wordt door middel van trekstangen in de kerk opgevangen. Opmerkelijk is de oplossing met de halve makelaar, voorzien van een halfronde druppel. Het tongewelf met de twee kopschilden is los van de kap geconstrueerd.

Exterieur

De gotische toren bestaat uit twee geledingen, die door een waterlijst worden gescheiden. Hij wordt beëindigd met een achtzijdige, iets ingesnoerde spits met torenkruis. Aan de westzijde is de getoogde ingang met geprofileerde dagkanten, waarboven een spitsboognis met geprofileerde dagkanten en een klein rondboogvenstertje zit.

Op de verdieping zitten aan iedere kant twee spitsboognissen, waarin galmgaten en ronde wijzerplaten zijn aangebracht.

Het schip uit 1867 ter lengte van 4 1/2 travee heeft een hoge, met ingesneden voegen versierde, gecementeerde plint, waarboven rondboogvensters zitten met gietijzertraceringen met vlakke steunberen ertussen. Tegen de zuidgevel is de ingang met halfrond bovenlicht, waarboven een roosvenster, alles met gietijzertracering.

Stichtingssteen met: DE EERSTE STEEN GELEGD DOOR // W. DE STIGTER JZ // DEN 26 MAART 1867’. De oostzijde eindigt met een tuitgevel met roosvenster en heeft vlakke steunberen.

Interieur

De toren heeft op de begane grond een kruisribgewelf zonder profiel, waarvan één rib ontbreekt in verband met de trapdoorgang. De overige verdiepingen zijn vlak afgedekt.

Inwendig bevat de kerkruimte een gepleisterd,

■ 19de-eeuws interieur van het schip van de hervormde kerk te Kedichem naar het oosten, opname 1986-'87

gedrukt tongewelf met twee geornamenteerde luchtroosters dat uitkomt op een geprofileerde lijst. De inrichting, preekstoel, bankenplan, orgel en twee predikantenborden stammen uit de tijd van de bouw van het schip in 1867. Kerk en inrichting vormen é én geheel. De preekstoel staat tegen de oostwand, het orgel tegen de westwand en wordt geflankeerd door twee predikantenborden. De rechthoekige borden worden bekroond door een gebroken fronton met drie vazen en een neo-rolwerk cartouche. De omlijsting en opzetstukken zijn van gips en in bonte kleuren geschilderd. De kerkruimte zelf is gevuld met vaste banken, die door twee middenpaden in drie blokken verdeeld worden. Aan weerskanten van de preekstoel staan twee dubbele bankenblokken, waarin de kerkeraadsleden en plaatselijke notabelen met het gezicht naar de predikant gericht, konden plaatsnemen.

Koper

Aan de preekstoel zit een koperen lezenaar uit het derde kwart van de 17de eeuw die bestaat uit een gebogen geschulpte arm, en waaraan voluten en krullen en een opengewerkt blad met dik bladwerk zijn bevestigd.

Tin

Eerste helft 19de-eeuws avondmaalstin, bestaande uit twee bekers op hoge gewelfde voet met stam en nodus en slanke kelk, 21,5 cm hoog, ongemerkt. Twee bekers op holle gedraaide voet, met gedrongen gegroefde steel met uitlopende kelk, 16 cm hoog, gemerkt A.I. Vos.

Een gewelfde, dikbuikige kan met schenklip, deksel en voluutvormig oor, 23 cm hoog met zes merken: A.I. Vos, schild met naar links springende vos, schild met een naar links gewende engel, schild met staande leeuw, gekroonde cXv en achtpuntig schildje met A.I. Vos te Gornigem. Twee schotels met vlakke bodem en geprofileerde rand en doorsnede van 24 cm met merken als boven.

Twee schalen van 30 cm doorsnede met merken als boven.

Bord met geprofileerde rand, doorsnede 22,5 cm, gemerkt FERD en drie engelen in ovaal.

Klok en uurwerk

In de toren hangt een luid- en slagklok, gegoten door P. van Trier in 1625, met een diameter van 105 cm. In de tekstband: DOOR DAT VYER BYEN ICK GEVLOTEN PETER VAN TRYER HEEFT MY GEGOTEN ANNO 1625 // EEVERT ODOLPHSEN ENDE FRANCK WYLLEMSEN BYDE KERCKMEISTERS TOT KEDICHEM (Dorgelo, 34; Inv. 1942/43).

Het in de Voorloopige Lijst vermelde oude uurwerk uit de 17de eeuw is niet meer aanwezig. Tijdens de restauratie is het door een modern Quartzuurwerk vervangen (Voorl. Lijst, 1915, 182).

■ Kedichem, Lingedijk 5-7, Gravinnehoeve, opname 1987

Lingedijk 5-7

Gravinne hoeve. Grote boerderij uit 1922 met dwars gebouwd woongedeelte voor het bedrijfsgedeelte met middenlangsdeel, op de plaats van een in 1862 gebouwde, maar in 1921 door brand verwoeste boerderij. Zij is opgetrokken uit donkerrode baksteen. Sierende onderdelen aan banden, strekken en gootlijst zijn in een helderder rood of in geglazuurde steen uitgevoerd. Het voorhuis van de boerderij is een bijna stadse uitwerking van de ‘gewone’ T-boerderij. Het woongedeelte telt twee bouwlagen en een kapverdieping en wordt met een omlopend schilddak afgesloten. De voorgevel van zeven traveeën breed heeft op de begane grond een driezijdig uitgebouwde erker, waarboven een balkon. De bovenlichten van vensters en deuren hebben een vulling met glas-inlood. Rechte strekken met diamantkopvormige sluitsteen zitten boven de vensters. Een dakkapel ligt onder een in het dak aanlopend schilddak met piron. Onder de dakkapel staat de naam van de boerderij en het bouwjaar te lezen: ‘Gravinne hoeve, 1922’. Gekrulde muurankers zijn regelmatig over de gevel verdeeld. In de linkerzijgevel bevindt zich de toegang tot het woongedeelte, waarnaast zich weer een driezijdig uitgebouwde erker bevindt. Gevelstenen met de eerste steenlegging van de boerderij in 1862 en 1922 zijn naast de ingang ingemetseld. Een tweede toegang met stoep bevindt zich in de rechterzijgevel. Het bedrijfsgedeelte ligt onder een wolfdak. In de linkerzijgevel getoogde deuren en vensters met gietijzervulling. In de rechterzijgevel van het bedrijfsgedeelte zijn de stalvensters eveneens getoogd, maar van een kleiner formaat dan links.

Lingedijk 13

Boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten kap met wolfeinden. Voorgevel met vlechtingen met drie vensters en een deur, rechts van het midden op de begane grond en een negenruitsvenster op de verdieping. In de lage rechterzijgevel zit een kelderluik. In het inwendige verdelen ankerbalkgebinten de bedrijfsruimte tot aan de brandmuur in drie vakken. In het voorhuis staat de schouw. De steektrap naar de verdieping staat tegen de voorgevel. De boerderij staat op de kadastrale minuut uit 1822 en zal uit de 18de eeuw dateren.

Op het erf bevindt zich een oude hooiberg met vijf eiken roeden, een van de weinig overgeblevene in de dorpen. Achter de boerderij staat een houten schuur.

■ Oosterwijk, hervormde kerk, opname 1967

Lingedijk 25

De boerderij met dwarsgeplaatst voorhuis uit 1877 is uitvoerig in het eerste deel ter sprake gekomen, waarnaar verwezen wordt.

Oosterwijk

Hervormde kerk, Kerklaan 4
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ

Bronnen en literatuur

■ A.A.U. LX, (1936), 91; Gemeente Kedichem, Kedichem 1985; Joosting en Mul-

ler I, 77; Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden, deel IV, Amsterdam 1732, 258; Verslagen van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der vaderlansche kunst, Amsterdam 1872, 3, 12-18; 1873, 1, 3;

Type en ligging

Eenbeukige kerk met westtoren, aangebouwd tegen een lager koor, dat als consistorie in gebruik is. Zij ligt onder aan de Oudendijk, op enige afstand ten noorden van de Lingedijk. Aan de noordzijde van de kerk bevindt zich het kerkhof.

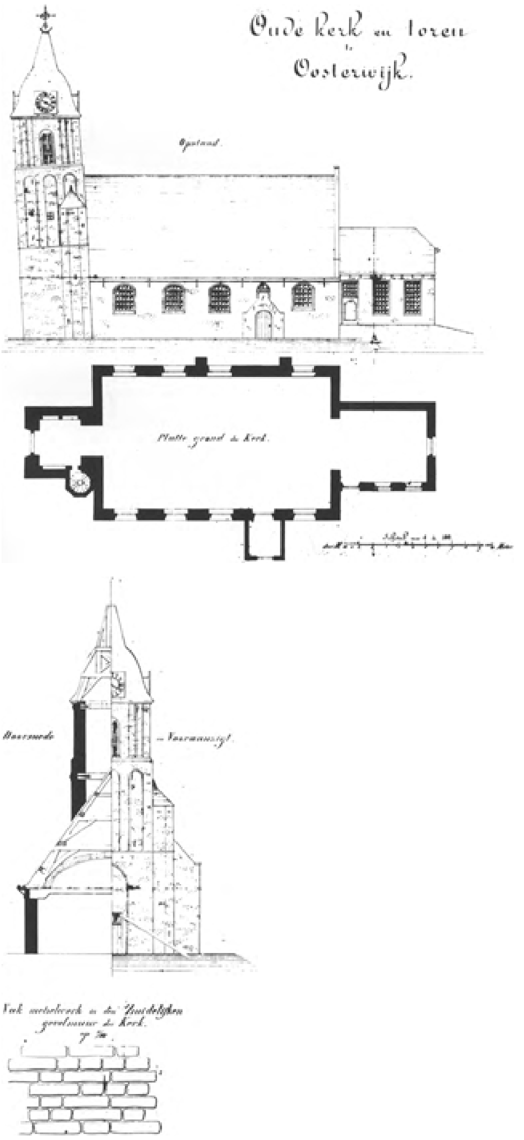

■ Oosterwijk, oude hervormde kerk en toren
- plattegrond, aanzicht zuidzijde en dwarsdoorsnede met vooraanzicht Schaal 1:300.
Opmetingstekening vervaardigd in 1872 vlak voor de afbraak. Collectie RDMZ.

Geschiedenis

Hoewel de Oosterwijkse kerk een oude stichting zal zijn, gezien de toepassing van tufsteen aan het metselwerk aan de in 1872 gesloopte kerk, is er pas in 1269 in geschreven bronnen een eerste vermelding van een kerk te Oosterwijk te vinden. In dat jaar was er sprake van een geschil tussen Jan van Arkel en het Domkapittel omtrent tienden en het recht van patronaatschap over de kerken te Oosterwijk en Hokelhem (Heukelum) (Kabinet, IV, p. 258). In 1345 is er sprake van een parochiekerk in Oesterwic (A.A.U. 91) ‘super canonicatu et prebenda ecclesie Traiectensis’ (onder toezicht van de Utrechtse kerk). Vanaf 1395 komt ‘Oesterwijc’ voor in de rekeningen van de Domfabriek, en valt dan onder de proosdij van Arnhem (Joosting en Muller I, 77). Het collatierecht was aan de heer van Oosterwijk voorbehouden. In 1595 is men tot de Reformatie overgegaan.

Eind december 1871 vond de aanbesteding plaats van het afbreken van de oude en het bouwen van een nieuwe kerk. Vòòr de afbraak werd de kerk opgemeten en gedocumenteerd, waaruit het volgende bleek. De oude kerk stond op een rechthoekige plattegrond van 18,50 m lang en 11,50 m breed en was overdekt met een houten gewelf. Het lagere en latere koor had een lengte van 7,10 m en een breedte van 6,50 m. De vloer van het koor lag ongeveer een meter boven die van het schip en bood zo plaats aan grafkelders.

Het toegepaste bouwmateriaal was over het algemeen rode baksteen in een formaat van 28-31 × 14-15 × 7-8 cm, 10 lagen = 81 cm. Het benedengedeelte van het muurwerk van de kerk was uit tufsteen opgetrokken tot een hoogte van 80 cm. De ‘Hollandse’ kap was van eikehout. De toren was, aldus het rapport, later dan de kerk en het koor, die heel wel uit de 13de, respectievelijk de 14de eeuw zouden kunnen dateren (Verslagen, 1872, 12-18). Na de afbraak en herbouw van de kerk volgde die van de toren een jaar later,

hetgeen het verschil in de toegepaste baksteen aan de twee bouwlichamen verklaart. Het 14de-eeuwse koortje met de grafkelder is blijven staan en werd als consistorie bij de ‘nieuwe’ kerk in gebruik genomen.

Exterieur

De toren staat op een vierkant grondvlak, telt twee geledingen en heeft platte overhoekse steunberen tot halve hoogte, die verder overgaan in lisenen en eindigen in rechthoekig, eenmaal verspringend en iets uitkragend metselwerk. In de sprong zijn sporen zichtbaar van voormalige wijzerplaten. Houten vierzijdige torenbekroning met hoekpilasters, galmgaten en ronde wijzerplaten. De korte, achthoekige en iets ingesnoerde spits is met leien in maasdekking belegd. Een ingangsportaal met bovenlicht zit in de westgevel. Venster met gietijzeren tracering in de westgevel ter halver hoogte.

Het schip onder met leien belegd zadeldak telt vier traveeën. In iedere travee zit een rondboogvenster met gietijzeren traceringen. Hoeklisenen aan noord- en zuidzijde. Een ingangsportaal staat tegen het westelijke uiteinde van de zuidgevel. De gevels worden door een geprofileerde kroonlijst afgesloten. Het lagere, tot consistorie ingerichte oude koor is gepleisterd en heeft een afgewolfd dak aan de oostkant.

Interieur

Het inwendige wordt door een houten, van ijzeren trekstangen voorzien tongewelf overspannen. Het schip is van het voormalige koor, thans consistorie door een houten schot afgescheiden. Verschillende belangrijk inventarisonderdelen zijn aanwezig.

Preekstoel

Zeshoekige, hangende preekstoel van eikehout, bestaande uit een kuip uit de eerste helft van de 17de eeuw en een 19de-eeuws klankbord.

De kuip wordt gevormd door toogpanelen met beslagwerk in de zwikken. Op de hoeken zijn gecanneleerde pilasters aangebracht. De druiper is van zink, beschilderd als eikehout en in de 19de eeuw toegevoegd. De preekstoel is aan de achterzijde toegankelijk door een deur in het beschot aan de oostkant van het schip. Oorspronkelijk zat de toegang aan de zijkant van de kuip.

■ Oosterwijk, inwendige van de hervormde kerk naar het oosten, opname 1987

Bankenplan uit 1872

De kerkruimte wordt gevuld door twee bankenblokken, gescheiden door een breed middenpad. Voor de 17de-eeuwse preekstoel tegen de oostwand staat een schotvormig doophek met geprofileerde panelen, dat de gehele breedte van de eenbeukige kerk beslaat. Binnen de dooptuin staan naar de preekstoel gerichte, dubbele bankenblokken met een hoog achterschot. Aan de westkant van de kerk bevindt zich een gaanderij uit 1872, waarop een 20ste-eeuws orgel is geplaatst.

Koper

Aan de preekstoel zit een koperen lezenaar uit de tweede helft van de 17de eeuw bevestigd, waarvan alleen het blad origineel is. Dit blad bestaat uit een rechthoekige geprofileerde lijst, waarbinnen maretakranken met bessen en als centraal motief een lelie. Een vergelijkbare lezenaar in de hervormde kerk van Vianen is ‘1668’ gedateerd.

Op het doophek staat een voorzangerskandelaar uit de tweede helft van de 17de eeuw, met twee armen, die aan de ene kant uitlopen in een krul met dolfijnenkop en aan de andere kant in een verdikking. Daarop de vetvangers en kaarsenhouders. De armen zijn op een latere, ijzeren stam bevestigd door een vaasvorm met schroefdraad.

In het schip hangen twee koperen kronen uit de tweede helft van de 17de eeuw met geprofileerde stam opgebouwd uit een kleine en twee grote paddestoelvormen en onderaan een zware bol. Aan de stam twee maal acht armen en bovenaan drie onbewerkte schildjes.

Zilver

Avondmaalsbeker, hoogte 15 cm, doorsnede 10 cm, met geprofileerde voet met zaagtand. Gegraveerd met rand- en spitswerk van ranken, bloemen en vruchten en op een heuveltje drie duiven met een tak in hun bek. Aan de onderzijde een

inscriptie: ‘Beker van de Diakoni van Oosterwijk Gekoft Door E.S. en A.V.D.J.V.D. en D.V.L. 1707’. Drie merken: Dordrecht, jaarletter X (= 1644), meesterteken: viervoeter (hond?) met kop naar rechts.

Schaal met geprofileerde rand, doorsnede 24 cm. Aan de onderzijde de inscriptie: ‘Tafel Bort van de Diakoni van Oosterwijck Gekoft Door F.S. en A.V.D.I.V.D. en D.V.L. 1707. Vier merken: 1) Gorinchem; 2) jaarletter X = 1707; 3) provinciale leeuw; 4) meesterteken: gekroonde voet in schild.

Tin

Twee tinnen schalen met een diameter van 27 cm, rand 2,5 cm. Twee merken: Kwaliteitsmerk en H. Metman 1783, rest onleesbaar.

Voorts een grote en twee kleine bekers, ongemerkt.

Kan met deksel, 19de-eeuws, met kwaliteitsmerk.

Grafzerk

In de noordoosthoek van de consistorie, het voormalige koor, ligt onder de huidige vloer het graf van Willem van Liere, Heer van Oosterwijk.

Het graf is afgedekt met een bewerkte steen, waarop het familiewapen en acht andere wapens, alsmede een inscriptie te zien zijn: ‘Hier leyt begraven Heer Willem van Liere in sijnder tijd Heer van Oosterwijck, Berkou etc. Ambassadeur van Haare H.M. Heeren de Staeten Generael der Vereenighde Nederlanden bij Sijne Coninclijke M van Vranckrijk ende Sereniss Republijkck van Venetiën.

Obiit den 2 juli 1657....(etc.)’ (Gemeente Kedichem, 14).

Klok en uurwerk

In de toren hangt een luid- en slagklok, vermoedelijk uit Frankrijk afkomstig, gegoten in 1502 (?), met een diameter van 85,7 cm. De naam van een gieter is niet meer leesbaar, aangezien de klok door corrosie is aangetast. In de tekstband: FRANCHOISE EST MON NON GHIER (?) TENUD (?) L'AN MD II DEUS MI FONDUE. Figuurreliëf met gevierendeeld wapen. De klok is in een ijzeren klokkestoel opgehangen (Inv. 1942/43). Het mechanische torenuurwerk is omstreeks 1920 vervaardigd door B. Eijsbouts te Asten en is later voorzien van een elektrische opwindinrichting.

Lingedijk 137

In oorsprong 17de-eeuwse boerderij op rechthoekige plattegrond, die in de 18de eeuw is gemoderniseerd en in 1855 is uitgebreid tot een boerderij met dwarsgebouwd voorhuis onder

■ Oosterwijk, Lingedijk 137, opname 1967

zadeldak en haaks aangebouwde, houten schuur. Alle daken zijn met riet gedekt.
In de voorgevel zit naast de voordeur een steen met: 'DE EERSTE STEEN // GELEGD DOOR // H. BEL // BURGEMEESTER // 1855'.
De diepte van de boerderij bedraagt in totaal zeven (gebint)vakken. Het voorhuis neemt daarvan twee en een half vak in beslag, de keukentravee anderhalf en het bedrijfsgedeelte drie. Die ongeregelmatige verdeling met halve vakken komt door de 19de-eeuwse verbouwing, waarbij het voorhuis niet alleen naar opzij, maar waarschijnlijk ook naar voren is uitgebreid. Hetzelfde geldt voor de keukentravee/bedrijfsgedeelte waar de indeling na de aanbouw van de dwarse schuur is aangepast.
Door een brandmuur is het voorhuis van de rest van de boerderij gescheiden. Tegen de brandmuur bevindt zich aan beide zijden over de hele breedte van het middengedeelte een betegelde schouw. De doorgang in de brandmuur heeft een kozijn en deur uit de 17de eeuw.
De ankerbalkconstructie van het inwendige loopt thans door tot halverwege het voorhuis. Een van de 17de-eeuwse zwanehalskorbelen is daarvan in de gang bewaard gebleven. De indeling van het voorhuis is als volgt: een middenkamer en een (in de 18de eeuw daarvan afgescheiden) gang worden geflankeerd door twee hoger liggende zijkamers. Onder de rechterzijkamer, met enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel, is een plat afgedekte kelder gesitueerd, die via de keukentravee toegankelijk is. Tegen de brandmuur is een bedstede afgetimmerd. De middenkamer heeft een schouw over de volle breedte, voorzien van voornamelijk (18de-eeuwse) blauwe tegels met huizen, landschappen, mensen en dieren, alsmede twee mangaankleurige sterpatronen en een gestileerd bloemmotief, uit de 18de eeuw. Evenwijdig met de ankerbalk loopt een enkelvoudige balklaag door tot in de gang. Het 17de-eeuwse korbeel in deze kamer is afgezaagd. Rechts naast de haard is een bedstede afgetimmerd. De deuren in deze kamer zijn 18de-eeuwse paneeldeuren. In de gang, ter hoogte van de brandmuur is de steektrap naar de zolder boven het voorhuis. De linkerzijkamer heeft een schouw tegen de zijgevel en een (thans uitgebroken) bedstede tegen de achterwand. Op de zolder van het voorhuis waren vijf, nu nog twee bedsteden afgetimmerd.
De keukentravee heeft eveneens over de volle breedte van de middenbeuk een betegelde schouw, met voornamelijk (18de-eeuwse) blauwe tegels als voor en twee gepolychromeerde tableaux met de afbeelding van een soldaat. Aan de linkerkant een bakoven en een houtopslagplaats. In de fliering is een molenroede verwerkt. Een pompbak met pomp staat tegen een wand in het voormalige bedrijfsgedeelte. Via een goot werd de achter de boerderij liggende, vrijstaande schuur eveneens van water voorzien. Het bedrijfsgedeelte is ten behoeve van een woonfunctie verbouwd.

De aan de rechterkant aangebouwde, eenbeukige houten schuur heeft vier ankerbalkgebinten met telmerken, waarvan het eerste gebint is opgenomen in de zijgevel van de boerderij.

De plaats van deze boerderij is een van de oudste nederzettingen in het dorp Oosterwijk. Zij was ooit de laatste boerderij in de oude ambachtsheerlijkheid.

Lingedijk 149

Boerderij onder wolfdak op rechthoekige plattegrond, haaks ten opzichte van de dijk. In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel zit de deur links van het midden, T-venster links en twee zesruitsvensters aan de rechterkant. Twee vensters zijn op de verdieping aangebracht. Aan de linkerzijde is de boerderij onderkelderd. De wanden van het bedrijfsgedeelte zijn van hout. In de achtergevel is de bekende middenlangsdeelverdeling zichtbaar: een grote middendeur, geflankeerd door twee kleine mestdeurtjes. In het inwendige is de schouw met bakoven in de middenkeuken nog aanwezig. Het bedrijfsgedeelte is met een houten schot van de middenkeuken gescheiden. De boerderij heet van ná de brand te dateren en stamt dan uit het derde kwart van de 19de eeuw.

Lingedijk 155-157

Boerderij met dwarsgebouwd voorhuis onder met riet gedekt zadeldak. Zij is aan de rechterkant onderkelderd. Voorgevel met drie twintigruitsvensters en een deur met bovenlicht, alles met hanekamstrekken. Aan de linkerzijgevel is een kapelvormig zijkamer uitgebouwd met dezelfde vensters als voor. In het bedrijfsgedeelte zitten vierkante stalraampjes. Rechte en gebogen muurankers en vlechtingen in geveltop. De achtergevel heeft een groot schild. De boerderij heet van ná de brand te dateren. Qua type en bouwwijze is het gebouw van een midden 19de-eeuws karakter.

Leibomen staan voor het huis.

■ Oosterwijk, Lingedijk 155-157, opname 1967

■ Oosterwijk, Lingedijk 175, opname 1967

Lingedijk 175

Boerderij met dwarsgebouwd voorhuis met zadeldak onder rieten kap, scheluw geplaatst ten opzichte van de dijk. In de voorgevel met gestucte plint, die versierd is met platte, in perspectief geschilderde, ruiten, zitten vier T-vensters en een middendeur. Lange staafankers. In de gestucte linkerzijgevel is een in de 20ste

eeuw uitgebouwde en plat afgedekte zijkamer aangebracht en in het bedrijfsgedeelte zesruitsvensters. Groot schild aan de achterzijde. De boerderij stond al op deze plaats in 1822, volgens de kadastrale minuut, maar zal in de huidige vormgeving uit het midden van de 19de eeuw dateren.

Leibomen voor de boerderij.

Lingedijk 197

Boerderij met dwarsgebouwd voorhuis onder schilddak, met riet gedekt. Vier twaalfruitsvensters op de begane grond en drie op de verdieping in de voorgevel. Bij het linkervenster loopt een verticale bouwnaad. Het metselwerk aan beide zijden is iets verschillend van kleur. In de linkerzijgevel zitten een keldervenster en een iets uitgebouwde zijkamer, die plat is afgedekt. De rechterzijgevel heeft aan het voorhuis rechte staafankers en een klein venster. In het lage gedeelte golft het dak op boven de deur. Aan de achtergevel een schild. Datering midden 19de eeuw.

Op het erf een hoge houten schuur met bakstenen onderbouw en rieten kap.

Lingedijk 199

Boerderij met een dwars gebouwd voorhuis onder zadeldak, waarvan alleen de linkerzijkant uitsteekt ten opzichte van het bedrijfsgedeelte.

De voorgevel is afgestreken met een pleisterlaag met ingesneden blokverband. Alle dakvlakken zijn met riet gedekt. In de gepleisterde voorgevel zitten vier vensters met roedeverdeling. De rechterzijgevel is opgetrokken uit twee soorten baksteen en heeft in het hoge gedeelte een kelderluik met spijlen, een deur met bovenlicht op de begane grond en een deur op de verdieping uit 1939 alsmede een (herplaatst) bolkozijn en zoldervenster. In het lage gedeelte, dat een stroomlaag onder de dakrand heeft, een venster, deur en houten, zesruitsstalramen.

In het hoge gedeelte van de linkerzijgevel op de begane grond twee twaalfruitsvensters en op de verdieping twee (verplaatste) vensters. De kapelvormige uitbouw bevat de toegang tot de middenkeuken. In het stalgedeelte zitten houten stalramen.

De achtergevel heeft een grote middendeur met bovenlicht en rondbogige mestdeurtjes terzijde. Het bovengedeelte van deze gevel is van hout en is van een korte luifel voorzien.

De indeling van het voorhuis wijkt in zoverre af van de gemiddelde T-boerderij in dit gebied, dat de ingang in de zijgevel zit. De ruimte voor de tot de daknok doorlopende brandmuur wordt ingenomen door een grote, twee ramen brede middenkamer met kleine schouw en een alcoof met raampje, dat een doorzicht biedt tot in de stal, een onderkelderde rechterzijkamer met bedstede en twee achter elkaar liggende kamers aan de linkerkant. De kelder heeft pekelbakken en is overdekt met een enkelvoudige balklaag.

In de middenkeuken, die enige treden lager ligt dan het voorhuis is de grote schouw met bakoven en spekkast aanwezig. Een snijraam geeft uitzicht op de stal. In de rechterzijbeuk van dit gedeelte is de trap naar boven gesitueerd. Ter hoogte van de middenkeuken bevindt zich de voormalige kaaskamer.

Drie, van telmerken voorziene, ankerbalkgebinten verdelen de bedrijfsruimte in vier vakken. Het bedrijfsgedeelte heeft een koestalling met groep en mestgoot aan de linkerkant. Rechts achteraan bevond zich de paardestal. De plaats van de karnmolen is in de ankerbalk in het eerste vak te zien. Het achterste gedeelte van

de deel ligt wat lager, waarschijnlijk in verband met de vroeger hier gesitueerde dorsvloer.

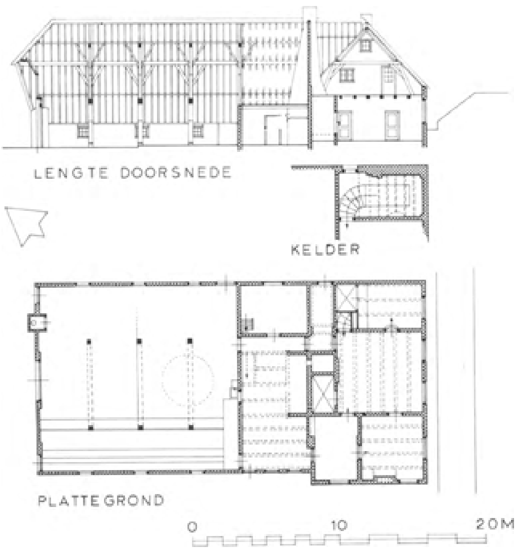

■ Oosterwijk, Lingedijk 199
- Boerderij, plattegrond en lengtedoorsnede.
Schaal 1:300. Opmetingstekening van M. Hutten, bewerkt door J. Jehee, 1986

Tegen de halve scheidingsmuur met de middenkeuken is de pomp geplaatst. Een privaat zit tegen de achtergevel.

De boerderij zal uit het einde van de 18de eeuw dateren en heeft, met uitzondering van wijzingingen aan vensters en het pleisteren van de voorgevel, in essentie weinig veranderingen ondergaan.

De kapelvormige uitbouw aan de linkerkant is bij herstelwerkzaamheden in de jaren '80 opnieuw opgevoegd en ingedeeld.

Noorder Lingedijk 1

Het voormalig Heukelumse veerhuis. Boerderij, tot de jaren '60 in gebruik als veerhuis annex café, met dwarsgeplaatst voorhuis onder rieten kap, gelegen aan de zuidkant van de dijk, op

■ Oosterwijk, Noorder Lingedijk 1, voormalig Heukelumse veerhuis. Achterzijde voor de verbouwing, met in het voorhuis de deur naar de gelagkamer, opname 1967

de plaats waar het oude pontveer naar Heukelum was. In de voorgevel zitten twee negenruitsvensters en een middendeur, in de achtergevel van het voorhuis een deur die naar het voormalig café leidde. De achtergevel van het bedrijfsgedeelte heeft een grote en twee kleine rondboogopeningen en een hooiluik, voorheen deuren, thans ramen. In het inwendige zit de kelder, toegankelijk vanuit de stal, met gemetseld tongewelf vanaf de voorzijde gezien aan de linkerkant. Ankerbalkgebinten op gemetselde poeren in het achterhuis. De boerderij is ten behoeve van een woonfunctie verbouwd. Zij zal uit het midden van de 19de eeuw dateren.

Oudendijk 7

Grote boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten kap met wolfeind aan de voorgevel, gelegen achter de kerk, naast het voormalig huis te Oosterwijk. De boerderij is uit gele baksteen opgetrokken, hetgeen weinig voorkomt langs de Linge. In de voorgevel met deels zwarte en tot halve hoogte witgeschilderde plint drie vensters en een deur op de begane grond, drie vensters op de eerste verdieping en een driedelig venster op de tweede verdieping. Vlechtingen in het muurwerk en rechte en lichtgebogen muurankers. Achtergevel met schild, grote middendeur, twee kleine deuren en gedeeltelijk dichtgezette ramen terzijde. Hooiluik op de verdieping. De nieuwe ramen zijn in oude kozijnen gezet. Het interieur is geheel gewijzigd.

De boerderij hoorde tot het bezit van het huis te Oosterwijk. In 1407 wordt Jan van Herlair door de graaf van Holland beleend met onder andere 'huyse ende hoffstat mitten cingelgraven ende boegairden...'. De boerderij heeft steeds bij het huis gehoord. In 1791 is bij een overdracht sprake van 'kasteel, boerenwoning, schuren en bergen...' (Van Mieris IV, 60; Gemeente Kedichem, 14).

De huidige boederij kan uit eind 17de, maar waarschijnlijker uit de 18e eeuw dateren. In de loop van de tijd hebben diverse verbouwingen en moderniseringen plaats gevonden.

■ Oosterwijk, Oudendijk 7, opname 1967

Leerbroek

Literatuur

■ Gysseling, 600; Moerman, 42; Vink, 301

Nederzettingsgeschiedenis

Leerbroek ligt zuidelijk van de centraal in het gebied gelegen cope-ontginningen van Hei- en Boeicop en Middelkoop. Ter plaatse van Leerbroek bevonden zich, evenals in het naburige Nieuwland, door de lagere ligging minder aantrekkelijke gronden voor vestiging. Het onderdeel '-broek' uit de plaatsnaam betekent

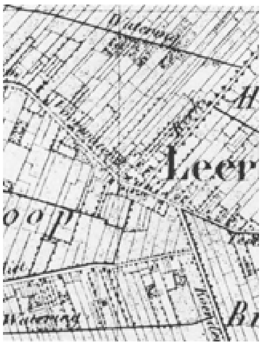

■ Leerbroek
Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

ondermeer laag land of moeras (Moerman, 42). Het ontginningsgebied van Leerbroek kenmerkt zich door een veel onregelmatiger vorm dan de hierboven genoemde ontginningen. De basis van de ontginning heeft gelegen aan de Leerbroekse Voorwetering, het verlengde van de Lede. Hoewel tamelijk kronkelig van beloop, waarmee het de indruk wekt van natuurlijke oorsprong te zijn, duidt de naam op een 'geleide', gegraven of vergraven waterloop (Gysseling, 600). De van dit water in noordelijke

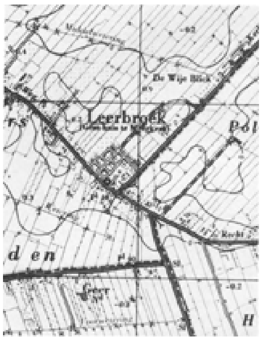

■ Leerbroek
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

richting uitgezette kavels hebben een nog min of meer overeenkomstige diepte, passend binnen het stramien van de overige cope-ontginningen. De in zuidelijke richting uitgezette kavels zijn in het algemeen wisselend van diepte, een diepte die voorts veel geringer is dan die van de kavels aan de noordzijde. Het kaartbeeld laat duidelijk zien dat de landerijen aan de zuidzijde van de Lede niet als eenheid ontgonnen zijn, hoewel voor een deel kennelijk nog wel in cope-verband gezien de vermelding van 'Reijerskoop' die nog op de topografische kaart van 1846/47 voorkomt voor het tot Leerbroek behorende, ten zuidwesten van de dorpskom gelegen gebied.

Buiten de dorpskom liggen langs de Lede een aantal huisterpen, vrijwel steeds aan de noordzijde van dat water. Dit gegeven als ook de opmerkingen die hiervoor over de verkaveling gemaakt zijn, wijzen er op dat het zwaartepunt van het dorp aan de noordzijde van het water lag. Ook de ligging van de dorpskerk aan de noordzijde van de Dorpsstraat past in dit beeld. De kerk en de dorpskom bevinden zich juist op het punt waar in de bodem hooggelegen zandgrond aanwezig is, deel uitmakend van het Schoonrewoerdse ruggensysteem. Dit punt lijkt voorts nog enigszins door mensenhand te zijn opgehoogd (Vink, 301).

De structuur van het dorp zal oorspronkelijk niet hebben afgeweken van dat van de overige cope-nederzettingen en zal hebben bestaan uit voornamelijk boerderijen die op zekere afstand van elkaar in een lineair verband langs een waterloop lagen. Dit beeld is in essentie nog zichtbaar op de topografische kaart van 1846/47. Sindsdien, en met name in de 20ste eeuw, heeft zich rond de kerk een verdichting in de bebouwing voorgedaan; de waterloop door het dorp was blijkens foto's in 1935 nog aanwezig, maar is later gedempt. De functie van het dorp voor de omgeving, onder andere als kerkdorp, zal aan de groei hebben bijgedragen. Het noordelijk van Leerbroek gelegen Middelkoop is door een kerkweg met het dorp verbonden.

Middelkoop behoorde vanouds tot Leerbroek en kent van oorsprong de structuur van een cope-ontginning. Ondanks enige verdichting sinds het midden van de vorige eeuw, is het beeld van een verspreide agrarische bebouwing in lineair verband nog zeer duidelijk aanwezig.

Langs de oorspronkelijke ontginningsas zijn nog talrijke (bebouwde) huisterpen zichtbaar, bijna allemaal aan de noordzijde van die as gelegen. Dit vormt een indicatie voor een dichte bebouwing op die zijde in de Middeleeuwen, die wellicht terug te voeren is op de oorsprong van de ontginning die vanaf hier in noordelijke richting plaats vond. Ondanks latere wijziging in bezitsverhoudingen, die de oorspronkelijke situering van boerderijen veranderd kan hebben, is het opmerkelijk dat het merendeel van de bebouwing nog steeds aan de noordzijde van de Middelkoopse weg ligt.

Historisch bebouwingsbeeld

Op een enkele uitzondering na (Recht van Terleede 48-50-52) is het bebouwingsbeeld volledig agrarisch. Het oudste, nog resterende gebouw is de kerk.

■ Het dorp Leerbroek met herberg, kerk en smederij in de 18de eeuw, tekening van P. van Liender uit 1750, Verz. De Grez, Brussel, Museum voor Schone Kunsten

Dorpsweg

De Dorpsweg ligt tussen het Recht van Terleede en de Leerbroekseweg. De straat is aan beide zijden bebouwd. De kerk op nr. 10 ligt op een verhoging. Afgezien van de boerderij/smederij op nr. 2, die uit de 17de eeuw dateert, zijn de boerderijen en woonhuizen over het algemeen 19de- en 20ste-eeuws van karakter. Een enkele is in de gevel gedateerd (nr. 17-19: 1870).

Dorpsweg 2

In oorsprong 17de-eeuwse voerdeelboerderij op L-vormige plattegrond met aan de linkerkant een onderkelderde opkamer tegen puntgevel. Daarachter een kapelvormige uitbouw, eveneens tegen een puntgevel. Alle dakvlakken zijn met een rieten kap gedekt. Het voorhuis was al in de 18de eeuw als smederij ingericht. Op een 18de-eeuwse tekening van de Dorpsweg staat de travalje voor het huis. Nu staat de travalje (uit 1869) binnen opgesteld.

De boerderij/smederij is uit verschillende formaten rode baksteen opgetrokken. Alleen een reparatie aan de achterkant van de opkamer is in gele ijsselsteen uitgevoerd.

Het linkergedeelte met onderkelderde opkamer is een apart bouwlichaam en is vanaf de straat toegankelijk. Getuige sporen in het metselwerk aan zij- en achtergevel hebben sedert de bouw in de 17de eeuw nogal wat reparaties plaats gevonden, waarbij een

■ Leerbroek, Dorpsstraat 2, opname 1979

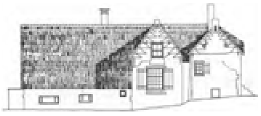

LINKER ZUGEVEL

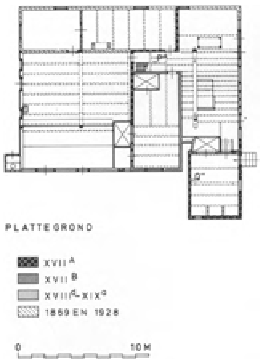

■ Leerbroek, Dorpsweg 2
- Voormalige boerderij/smederij, plattegrond en gevel
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1986-1987

venster en muurwerk zijn vernieuwd. Op de zijgevel zijn vaag restanten van helder blauw pleisterwerk zichtbaar. In het inwendige is de dubbele kelder gedicht. De opkamer met enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel, waaronder een vroeg 17de-eeuwse console, wordt verlicht door een venster in voor- en zijgevel. Een nieuwe schouw staat tegen de linkerzijgevel op de oorspronkelijke plaats. Tegen de rechterwand zit een in het voorhuis/smederijgedeelte uitgebouwde bedstede met krib en een doorgang naar het voorhuis. Hieronder bevindt zich het luik naar de kelder.

Van het resterende gedeelte van de boerderij is de voorgevel is later van karakter, mogelijk 18de- of vroeg 19de-eeuws; de meest rechtse deur is aangebracht toen de travalje in het voorhuis geplaatst werd (1869). De dakvoet golft op ter plaatse van een zoldervenstertje.

De rechterzijgevel is in 1985 verhoogd; bij die gelegenheid is er een raam bijgeplaatst.

In de linkerzijgevel is ter hoogte van de middentravee een kapelvormige uitbouw in waarschijnlijk nog de 17de eeuw gerealiseerd, aangezien er klezoren in het metselwerk van de koppenlagen voorkomen. Het venster op de begane grond is in de 18de eeuw wat versmald, toen het 25-ruitsvenster is aangebracht, het venster op de verdieping is in de 19de eeuw gewijzigd. In het muurwerk van het lage stalgedeelte (stroomlaag onder de dakrand) zit een klein raampje en mestluiken, alle vroeg 19de-eeuws.

Het voorhuis heeft inwendig een samengestelde eiken balklaag evenwijdig aan de voorgevel, restant van een 17de-eeuws gebint, waarvan de stijlen zijn afgezaagd. De grote vuurplaats voor het smederijbedrijf is hier gesitueerd. In de middentravee

met de kapelvormige uitbouw lopen de balklagen zowel evenwijdig als haaks ten opzichte van de voorgevel. Dit gedeelte bevat twee later ingezette, 18de-eeuwse bedsteden en een 18de-eeuws deurtje. In het gangetje naar de rechterzijbeuk en het bedrijfsgedeelte zitten twee 17de-eeuwse eikehouten deuren.

De constructie van de korte, 19de-eeuwse, driebeukige schuur, waarvan de achtergevel in 1928 gedeeltelijk is versteend, bestaat uit een grenen ankerbalkgebint. Rechts achter bevond zich de paardenstal. Het linkergedeelte was als koestal in gebruik. De knieboom met geschilderde steentjes is nog aanwezig. Een pomp staat tegen de achtergevel. Op de deel was een rosmolen opgesteld. Links is een privaat buiten tegen de achtergevel aangebouwd.

Voor de boerderij/smederij staan leibomen. Aan de rechterkant een formele boerensiertuin. Op het erf een houten schuur.

Hervormde kerk, Dorpsweg 10
Geraadpleegde archieven

■ ARA, BiZa, inv.nr. 1089, Leerbroek; Archieven RDMZ;

Bronnen en literatuur

■ Bruch, H., Dirck Franckensz. Pauw; (Theoderius Pauw) Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum, Amsterdam 1931, 45-47; Abraham Kemps Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem, Heerlijkheyd, ende Lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500, uitgegeven door H. Kemp, Gorinchem bij Paulus Vink, 1656, 16; Joosting en Muller, deel I, 's-Gravenhage 1906, 78; Kerkelijke archieven; inventarissen onder red. van J.P. van Dooren, dl. III, 2. Inventaris van de archieven der herv. gemeente Leerbroek, door N. Fischer, Den Haag 1970, 69-70; Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie. Verslag over 1935, 10;

Type, ligging en algemene karakteristiek

De eenbeukige kerk op rechthoekige plattegrond met westtoren, wordt geflankeerd door lage aanbouwen en is voorzien van halfingebouwde zeshoekige traptoren, heeft een schip van zes traveeën. Het koor is afgebroken en ter plaatse is een consistorie aangebouwd. Het gebouw ligt aan de noordkant van de Dorpsweg, in de dorpskern op een verhoogd terrein. Aan de noordkant ligt de begraafplaats die is afgesloten met een gietijzeren hek, waarvan de spijlen uitlopen in Franse lelies en de hekpalen door appels worden bekroond.

De toren en kerk zijn opgebouwd uit verschillende soorten rode en geelrode baksteen. Het baksteenformaat aan de toren bedraagt: 26 × 11 × 5,2 cm, 10 lagen = 67 cm. Dat aan de westkant van het schip is 27,5 × 12,4 × 5,6 cm, 10 lagen = 73 cm. Aan de zuidzijde van het schip is onder de plint een formaat van 29-29,5 × 15 × 6,8 cm, 10 lagen = 79 cm toegepast. Daarboven is in de 16de of 17de eeuw een gele baksteen gebruikt, formaat 19 × 9 × 5 cm, 10 lagen

■ Hervormde kerk van Leerbroek aan de zuidzijde, opname 1981

= 53,5 cm. Het muurwerk van het schip is verlevendigd met natuursteenblokken en de plint is afgedekt met Gobertanger steen.

Daken van schip en toren zijn met leien in Rijnse dekking gedekt.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

Wanneer de kerk is gesticht en wie de patroonheilige was, is niet bekend. Volgens overlevering zou dit rond 1300 door Jan van Arkel zijn geschied, tesamen met de kerken van Schoonrewoerd, Slingeland, Noordeloos en Nieuwland (Bruch, 45-47). Anderen houden de stichtingsdatum zelfs in de 11de eeuw (Kemp, 16). In 1395 wordt de kerk van 'Lederbroec' genoemd in de jaarrekeningen van de Domfabriek (Joosting en Muller, I, 78). Vòòr de Reformatie (in Leerbroek in 1578) oefende de heer van Arkel het collatierecht uit. De kerk viel onder de proosdij van Arnhem. Na de Reformatie behoorde de gemeente Leerbroek, tussen 1587 en 1593 gecombineerd met Nieuwland, tot de classis Gorinchem, met uitzondering van de periode 1816-1951, waarin de kerkelijke gemeente onder de classis Gouda viel. Getuige de toepasssing van een aantal soorten baksteen zijn er verschillende bouw- danwel herstelperioden te onderscheiden. Van het huidige kerkgebouw zal de toren van drie geledingen, gezien de vormgeving en de detaillering uit de vroege 15de eeuw dateren; de westelijke aanbouwen naast de toren en de eerste steunberen van het schip zijn mogelijk ook omstreeks die tijd tot stand gekomen. Het onderste gedeelte van het schip is van grote baksteen opgetrokken en is òf afbraakmateriaal òf het oudste gedeelte van de kerk en dateert dan wellicht uit de 14de eeuw. De opbouw echter, van geel-rode baksteen, versierd met banden van natuursteenblokken is uit het derde of vierde kwart van de 16de eeuw. Getuige een pentekening van Jan de Beijer uit 1750 van het dorp Leerbroek, waarop de toren duidelijk staat weergegeven, is in ieder geval daaraan tot in deze eeuw weinig gewijzigd. Een tekening van Van Liender

■ Het dorp Leerbroek op 11 augustus 1750, tekening, toegeschreven aan Jan de Beijer, coll. RDMZ

■ De hervormde kerk van Leerbroek voor de brand van 4 maart 1935, opname 1935

uit dezelfde tijd laat de kerk van de oostzijde zien, waaruit de rechte afsluiting blijkt dat het koor toen al niet meer bestond.

Op 4 maart 1935 brandden kerk en toren uit, waarbij echter het opgaande muurwerk grotendeels gespaard bleef. In het inwendige gingen drie 17de-eeuwse koperen kronen met respectievelijk 3 × 6 en 2 × 6 armen teloor, waarvan de grootste, een geschenk van de prins van Oranje, onder andere zijn wapen droeg. Voorts gingen verloren de 17de-eeuwse preekstoel en de luiklok uit 1494, gegoten door Gobel en Willem Moer.

Bij de wederopbouw en restauratie van de kerk, zoveel mogelijk in oude vormen, die op 25 juni 1936 officieel kon worden afgesloten, is het inwendige opnieuw ingericht en werd tegen de oostzijde een nieuwe consistorie gebouwd door architect A. van Essen.

Exterieur

De toren heeft is samengesteld uit drie geledingen met een (in 1935-'36 opengewerkte) balustrade en wordt beëindigd met een lage vierzijdige spits met torenkruis. Versneden overhoekse steunberen zijn aan de voorzijde aangebracht. De geledingen zijn onderling door bakstenen waterlijsten gescheiden. De verdieping gelijkvloers heeft aan de westzijde een ingang, waarboven een spitsboogvenster met traceringen zit; aan de zuidzijde staat de halfingebouwde, zeshoekige traptoren, die tot even boven de verdieping reikt. De ijzeren ringen in het metselwerk

■ De hervormde kerk daags na de brand van 1935, opname 1935

aan de westkant dienden voor het vastleggen van het vee tijdens watersnoden. De eerste verdieping heeft aan drie zijden een driedelig blindvenster met eenvoudig geprofileerde dagkanten en gaffelvormige tracering. De tweede verdieping heeft aan alle zijden drie blindnissen. De buitenste zijn tweedelig met een zelfde eenvoudige tracering, de middelste zijn met galmgaten geopend. Alle nissen zijn spitsbogig beëindigd.

Aan de noord- en zuidzijde bevinden zich lage aanbouwen, waarin toegangen zitten, die dateren van 1935-'36.

De noord- en zuidzijde van het schip, dat op een plint met natuur- stenen afdekking staat en waarvan het metselwerk boven de onder de vensters doorlopende waterlijst versierd is met natuursteenblokken, heeft vensters in geprofileerde dagkanten, waartussen versneden steunberen zitten. De oostzijde, waartegen in 1935-'36 een nieuwe consistorie is gebouwd, vertoont de sporen van de, na de afbraak van het koor dichtgezette, triomfboog. Stootvoegen duiden de plaats van voormalige steunberen aan. Vijf smalle lancetvensters zijn in de oostgevel aangebracht. De meest westelijke steunbeer aan de zuidkant heeft bij de eerste versnijding een natuurstenen, met gotische driepas versierde steen, mogelijk een afdekking van een (lagere) steunbeer uit een oudere bouwfase. Aan de noordkant zit een ingangsportaal met geprofileerde dagkanten en natuursteenblokken op de hoeken.

Interieur

De inwendige ruimte van het schip is met een houten tongewelf en trekbalken met korbeelstellen overdekt. Tegen de westmuur staan het orgel en balkon opgesteld. De preekstoel met

■ Het inwendige van de hervormde kerk van Leerbroek naar het oosten, opname 1981

dooptuin in Art Déco-vormen bevindt zich tegen de oostelijke wand. Een axiaal bankenplan met middenpad en losse stoelen, alsmede dwarsgeplaatste banken aan beide zijden van de preekstoel vullen de ruimte. De gehele inventaris dateert van na de brand.

Klokken en uurwerk

In de toren hangt een luid- en slagklok, hergegoten in 1935 na de brand door Gebr. Van Bergen te Midwolda. de diameter bedraagt 141,1 cm. In de tekstband: MARIA IS MYNEN NAEM MY GHELUYTSYGODE BEQUAEM GOBEL MOER EN WILLEM SYN SOEN MAECKTEN MY INT IAER ONS HEREN M CCCC XCIIII.

Op de mantel: DEZE KLOK IS BIJ DEN BRAND VAN KERK EN TOREN 4 MAART // 1935 DEFECT GERAAKTTOEN TE LEERBROEK WAREN: // G. SLOB BURGEMEESTER // M. HYKOOP // H. SLOB // WETHOUDERS // H.A. BAX SECRETARIS // C. BUYSERD KZ // H.M.G.A. VAN ITTERSON // T.J. HYKOOP // J. ZWIJNENBURG // F. DE BRUIN // OPNIEUW GEGOTEN DOOR GEBr VAN BERGEN TE MIDWOLDA // JULI 1935.

Het torenuurwerk is mechanisch. Op de slingerschijf staat: GEBR. VAN BERGEN, MIDWOLDA, 1936. Het is later van een elektrische opwindinrichting voorzien.

■ Leerbroek, Kerkweg 1/Recht van Terleede 52, opname 1967

Kerkweg

De Kerkweg loopt vanaf het Recht van Terleede/Dorpsweg naar Middelkoop. De oudste bebouwing bevindt zich op de kruising van deze wegen. Voor het overige is dit gedeelte van Leerbroek niet of van onbelangrijke, voornamelijk nieuwbouw of industriële bebouwing voorzien, waartoe onder andere een oude boerderij is afgebroken. Halverwege ligt op nr. 14 een laat 19de-eeuwse voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond, met houten schuur en schuurberg met afgezaagde roeden.

Kerkweg 1/ hoek Recht van Terleede

Hoekpand van twee verdiepingen, onder een aan drie zijden van een schild voorzien, pannen dak. Het gebouw heeft ooit gediend als herberg. Van Liender beeldt op deze plaats een herberg met uithangbord van een bouwlaag af met 17de-eeuwse kenmerken als een kruiskozijn. Het pand staat afgebeeld op de kadastrale minuut van 1822. Het huidige voorkomen met twaalf- en zesruits schuifvensters roept een midden 19de-eeuws beeld op.

Kerkweg 3 (rood)

Vrijstaand in tweeën verdeeld pand onder rieten zadeldak evenwijdig aan de weg. De voorgevel is opgetrokken uit verschillende soorten geel-rode en helder rode baksteen. Getuige sporen in het metselwerk van de linkerzijgevel is de dakvoet aan de achterzijde iets opgelicht. De vlechtingen van de oudere fase zijn duidelijk herkenbaar. Het op de kadastrale minuut voorkomende gebouw kan uit de late 17de eeuw dateren. Vensterindelingen en deur dateren van wijzigingen in de 19de en 20ste eeuw.

Op het erf staat parallel aan het huis een grote houten schuur op bakstenen voet onder rieten kap.

Leerbroekseweg

Het vervolg van de Dorpsweg wordt Leerbroekseweg genoemd. Deze loopt tot aan de kruising Lange Schenkel/Weverwyk. Aan beide zijden staan de boerderijen, naarmate men verder van de dorpskern geraakt, verder van elkaar. Een aantal boerderijen (nr. 34 en 38) heeft een boerentuin, bestaande uit geometrisch gevormde perken, met palmheggetjes omgeven. Het merendeel van de boerderijen behoort tot het voerdeeltype en staat op een rechthoekige plattegrond. Uitzondering is de oorspronkelijk 18de-eeuwse, maar in de 20ste eeuw verbouwde, L-vormige boerderij op nr. 3-3A en de hooggelegen, oorspronkelijk laat 16de-eeuwse, maar sterk gewijzigde boerderij op nr. 52, die een dwars voorhuis bezit. 17de-eeuws van origine is de kleine woning met laag schild aan de rechterkant op nr. 56.

Leerbroekseweg 3-3A

In oorsprong 18de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond met onderkelderde opkamer onder rieten kap. Alleen het dakvlak van de middentravee is aan de linkerkant met pannen gedekt. De voor- en rechterzijgevel tot aan het bedrijfsgedeelte zijn in machinale baksteen vernieuwd. De linkerzijgevel van het voorste deel eindigt tegen een tuit en is uit gele baksteen opgetrokken. Muurankers met ‘1787’ en vlechtingen in geveltop. Op de begane grond zit een ongedeeld, smal venster. Het vierruitsvenster op de verdieping vervangt, getuige sporen in het metselwerk, een ouder exemplaar. In de middentravee zit een klein kelderraam met gedraaide spijlen. De kelder is met een enkelvoudige balklaag vlak afgedekt. Rechthoekige gietijzeren stalraampjes in het bedrijfsgedeelte, dat door grenehouten ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld wordt.

Op het erf staan diverse gebouwen, waaronder een kleine houten schuur, een zesroedige schuurberg, waarvan de roeden zijn afgezaagd en een tweebeukige grote houten schuur op bakstenen voet, met een hoekgevel aan de achterkant en een ankerbalkgebint in het inwendige.

Leerbroekseweg 9

Forse voerdeelboerderij onder met riet (voor) en pannen (achter) gedekt zadeldak. Symmetrisch ingedeelde voorgevel met gevelsteen met: ‘DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // AANTJE DE JONG A d // 1890 JULIJ 5 // LEERBROEK’. Aan weerszijden van de voordeur, waarachter van voor naar achter de middengang loopt, zitten twee getoogde zesvensters. Op de verdieping

■ Leerbroek, Leerbroekseweg 9, voor- en rechterzijgevel, opname 1979

zijn eveneens twee soortgelijke vensters toegepast. Gietijzeren rozetankers zijn regelmatig over de voorgevel verspreid. De vensters in het stalgedeelte hebben ook een getoogde beëindiging. De boerderij is een goed voorbeeld van een late voerdeelboerderij met een bescheiden maar evenwichtige geveldetaillering.

Naast de boerderij ligt een bakstenen schuur onder rieten zadeldak met een met houten delen beschoten geveltop uit dezelfde tijd.

Middelkoop

In verband met de wateroverlast zijn gedurende de Middeleeuwen veel boerderijen in dit gebied op een hoger gelegen terrein gebouwd. Verscheidene van deze huisterpen zijn als bebouwd erf voor boerderijen blijven bestaan, bijvoorbeeld de nrs. 2, 18, 30 en 32.

Het zijn doorgaans voerdeelboerderijen op een rechthoekige plattegrond, haaks gelegen ten opzichte van de weg. Boerderijen met een dwars voorhuis komen daarnaast regelmatig voor. Zo hebben bijvoorbeeld de nrs. 2 en 18 een dwars voorhuis, evenals nr. 28. Deze laatste heeft een later aangebouwd bedrijfsgedeelte met dwarsdeel en ligt bovendien in zijn geheel een kwartslag gedraaid, waardoor de boerderij evenwijdig met de weg is komen te liggen, hetgeen, met uitzondering van de Diefdijk vrijwel nergens in dit gebied voorkomt.

Het bebouwingsbeeld is overwegend midden en laat 19de-eeuws. Enkele boerderijen zijn zelfs door gevelstenen of muurankers gedateerd (nr. 3: 1868; nr. 15: 1906; nr. 26: 1851; nr. 30: 1860).

Vooral de latere boerderijen rond 1900 zijn tamelijk breed. Zij vertonen vijf gevelopeningen op de begane grond, hebben twee vensters op de verdieping en windveren langs de geveltop (nrs. 14-16, 15, 19-21, 96).

De losse schuren bij de boerderijen zijn in diverse gevallen van hout of van een houten beplanking voorzien, onder andere bij de nrs. 14-16, 18, 19-21 en 32.

Middelkoop 28

In oorsprong 18de- of vroeg 19de-eeuwse,

■ Leerbroek, Middelkoop 28, voor- en linkerzijgevel met dwarsdeel, opname 1979

uit rode baksteen opgetrokken T-boerderij met een laat 19de-eeuws bedrijfsgedeelte, waarvan de daknok hoger ligt dan die van het dwarse voorhuis. Het woongedeelte ligt onder een met riet gedekt zadeldak, het bedrijfsgedeelte is met blauwe pannen gedekt. Via een hoge stoep is het geheel onderkelderde woongedeelte toegankelijk. De voorgevel heeft een asymmetrische indeling met de deur rechts van het midden.

De naar de weg gerichte gevel van het bedrijfsgedeelte is ter hoogte van de deeldeuren opgewipt. Vensters met gietijzeren vullingen. De korte achtergevel en een deel van de linkerzijgevel zijn van een houten beplanking voorzien.
Leibomen staan voor de linkerzijgevel van het woongedeelte.

Recht van Terleede

Het Recht van Terleede loopt van Leerdam tot aan de kern van Leerbroek, de kruising met de Dorpsweg en Kerkweg.

Recht van Terleede 1

Eenvoudige dubbele, midden 19de-eeuwse dorpswoning onder met pannen belegd zadeldak met de daknok evenwijdig aan de straat met laat 19de-eeuwse aanbouw aan de rechterkant. De indeling van de gevel is gespiegeld: een deur uiterst links en rechts in de gevel, waarnaast een zesruitsvenster, geheel volgens het eenvoudigste

■ Leerbroek, Recht van Terleede 1 met daarachter een deel van de houten schuur naast Recht van Terleede 2-4, opname 1967

type van het dwarse huis, zoals dat met name in de dorpen wordt aangetroffen.

Recht van Terleede 2-4

De voerdeelboerderij met opstallen ligt haaks ten opzichte van de weg. Op het erf komt onder andere een grote houten schuur met waterzolder voor, die evenwijdig met de weg is gesitueerd.
De in oorsprong 18de-eeuwse boerderij is opgetrokken uit rode baksteen en aan de linkervoorkant onderkelderd. Het zadeldak is met riet (voor) en pannen (achter) gedekt. Aan het begin van de 19de eeuw hebben ingrijpende wijzigingen plaats gevonden, die eruit bestonden dat een gedeelte van het achterhuis bij de woonruimte van het voorhuis getrokken werd. Ten behoeve van het vee werd toen op het erf een grote vrijstaande schuur gebouwd.
In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel met staafankers zit de voordeur met bovenlicht rechts van het midden. Hanekamstrekken boven de voordeur en het venster links daarvan. De schuifvensters zijn van spiegelklampluiken voorzien. Even boven het maaiveld bevindt zich links in de gevel een kelderluik met diefijzers. Op de verdieping bevat de gevel een zestienruitsschuifvenster met hanekamstrek.
In de achtergevel bevinden zich op de begane grond in verband met de wijziging in een woonbestemming geen deeldeuren, maar een opgeklampt mestgangdeurtje, een vierruitsvenster met opgeklampte luiken, een opgeklampte deur en een stel luiken met diefijzers. Ter hoogte van de verdieping wordt de gevel doorbroken door een hooival en een stalraampje.

■ Leerbroek, Recht van Terleede 2-4, voor- en linkerzijgevel, opname 1974

In de linkerzijgevel bevinden zich vanaf het voorhuis diverse vensters van verschillende grootte met luiken. In het pannen dak is een kapel aangebracht.

Ter plaatse van het voorhuis is de rechterzijgevel blind en gepleisterd. Vanaf de brandmuur bevat de gevel vensters van verschillende grootte met spiegelklampluiken en een deur met bovenlicht. Twee bouwnaden markeren de wijzigingen, die in de loop der eeuwen hebben plaats gevonden. Langs de rechterzijgevel loopt een molgootje.

In het inwendige is de kelder onder de opkamer van een houten zoldering voorzien. In de middenkamer van het voorhuis bevindt zich een bewerkte schouw, die is opgenomen in een paneelwand met links een bedstede en rechts een grote kast. De schouw is gemarmerd, kent bewerkte consoles en bevat schildpadtegels en bloemtegels uit het einde van de achttiende eeuw. In de woonkamer achter de brandmuur, de voormalige keukentravee, bevindt zich een schouw met paneelwerk uit het begin van de vorige eeuw. In het achterhuis wordt de vloer van het open gedeelte en de keuken gevormd door op hun plat liggende stenen. De zoldervloer van het achterhuis wordt gedragen door rondhout op de ankerbalken. Op de zolder is een slaapkamer afgeschoten. Het dak wordt gedragen door op de ankerbalk staande spanten. De spanten bestaan uit een juk met een rondhouten schaarspant.

De vrijstaande houten schuur is opgebouwd uit voornamelijk gepotdekselde delen, met uitzondering van een deel van de plint aan voorzijde en muurwerk met stalramen en mestluiken aan de achterzijde. Het asymmetrische zadeldak is met pannen en golfplaten gedekt. De schuur bevat een grote tasruimte, een vloedzolder, koestallen, paardestallen en een ruimte voor jongvee. De van rond de vorige eeuwwisseling daterende stal kent een asymmetrische spantconstructie: de gebintplaten liggen niet even hoog. Langs een zijde van het bouwwerk liggen de koestallen. Het overblijvende gedeelte van de ruimte wordt in beslag genomen door de waterzolder en stallen voor wisselend gebruik. De vloer van de waterzolder ligt 1,60 m boven het maaiveld. Eigenlijk is het een met aangestampt zand gevulde, gemetselde kuip van ongeveer 8×8 m. Tot in de twintiger jaren van deze eeuw is de waterzolder nog gebruikt.

De andere, achter de boerderij gelegen stal dateert uit het eind van de vorige eeuw en is van een type dat in deze omgeving gangbaar is met hooiluiken op de verdieping. Ook deze schuur is met pannen gedekt.

Recht van Terleede 48-50-52

In oorsprong drie aaneengebouwde 17de-eeuwse dorpswoningen onder een doorlopende kap met de daknok evenwijdig aan de straat. De kap van de nrs. 48-50

is met riet gedekt en is aan de rechtkant beëindigd met een wolfeind. Nr. 50 heeft een onderkelderde opkamer.

De uit rode baksteen opgetrokken voorgevels zijn in de loop van de tijd gewijzigd, getuige bouwnaden in het metselwerk en de aard van de vensters en deuren. Het middengedeelte, nr. 50, met twee keldervenstertjes, schuifvensters en een klein zoldervenster is het beste bewaard gebleven. Zowel het metselwerk met klezoren over de hele

■ Leerbroek, Recht van Terleede 48-50, opname 1967

hoogte naast de bouwnaad, de ronde bogen boven de vensters, als de met een kruisgewelf overkluisde kelder en de opkamer met consoles onder de enkelvoudige balklaag in het inwendige getuigen van een ontstaansdatum in de 17de eeuw. Het linker- en het rechtergedeelte zijn gemoderniseerd.

Weverwyk

Weverwyk ligt tussen de Leerbroekseweg en het Merwedekanaal, ter hoogte van de draaibrug bij Meerkerk.

Een deel van de boerderijen, waarvan de oudste oorspronkelijk uit de 17de eeuw zullen dateren, ligt op een verhoogd terrein. Bijna alle zijn het boerderijen op een rechthoekige plattegrond. De 17de-eeuwse, L-vormige boerderij op nr. 4 en de midden 19de-eeuwse, T-vormige boerderijen op nr. 10 westzijde en 11 vormen een uitzondering. Voor zover kon worden nagegaan zijn zij alle onderkelderd.

In verband met de wateroverlast in dit gebied zijn de boerderijen hier- aan aangepast. Afgezien van de hierboven vermelde hogere ligging, heeft bijvoorbeeld nr. 10 westzijde een vloeddeur in de voorgevel. Op nr. 31 bevindt zich een waterzolder in het bedrijfsgedeelte. Bij deze boerderij loopt bovendien de vloer van de deel iets omhoog. Bij nr. 6, westzijde staat een schuurberg (met afgezaagde roeden) waarbij het hooi op de verdieping kon worden opgeslagen.

Niet alle boerderijen horen tot het voerdeeltype. Een aantal is met een dwarsdeel uitgerust (nrs. 10 westzijde; 11, 31).

Verscheidene boerderijen hebben op het voorterrein een formele boerensiertuin met palmheggetjes in geometrische vormen (nrs. 6, 20 en 22) of restanten daarvan (nr. 3-4). Opmerkelijk zijn de asymmetrische vormen van de tuin op nr. 10, westzijde.

Weverwyk 31

Grote dwarsdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder met riet en golfplaten gedekt zadeldak, vrijwel haaks gelegen ten opzichte van de weg. In de met machinale steen vernieuwde voorgevel is weer de stichtingssteen ingemetseld met: ‘DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // B. PELLIKAAN

■ Leerbroek, Weverwyk 31, linkerzijgevel van de boerderij met dwarsdeel. Daarvoor een houten boenhokje, opname 1979

// ZOON VAN // A. PELLIKAAN EN // ADRIEAANTJE DE JONG // 8 APRIL 1884'. De boerderij is onderkelderd met een vlak afgedekte kelder.

De linkerzijgevel heeft ter hoogte van het woongedeelte drie zesruitsvensters met luiken, waarnaast de toegang tot de keukentravee. Dan volgen de grote deeldeuren. Tegen de achtergevel is een privaat aangebouwd.

De indeling van de schuur is als volgt: alleen aan de rechterkant bevindt zich de grup, waar de koeien staan. Pomp tegen de achtergevel. Over het zware en lage ankerbalkgebint liggen planken, waaraan een beweegbare brug bevestigd is, die in geval van wateroverlast neergelaten kon worden en waarover het vee naar de verdieping gedreven werd. Op de verdieping is over de hele lengte de knieboom en de houten railing nog aanwezig. Bovendien bestond de mogelijkheid om het vee vanuit deze zolder via een luik over een loopplank naar de achterliggende schuur, eveneens met een waterzolder, te drijven. Het luik is aan de achtergevel uiterst links op de verdieping te zien. De achterliggende schuur is echter afgebroken en vervangen door een nieuw exemplaar. Het hooi werd binnen op zolder, naast de veestalling, opgeslagen.

Op het erf een houten boenhokje.

Leerdam

Literatuur

■ Van de Berg, Leerdam, 37, 75; Gysseling, 600; Lennep, J. van, Nederland in den goeden ouden tijd, Utrecht 1942, 209, 210

Nederzettingsgeschiedenis

Het stadje Leerdam ligt op de noordelijke oever van de Linge, bij het punt waar het stroompje de Lede in de rivier uitmondt. Het eerste deel van de

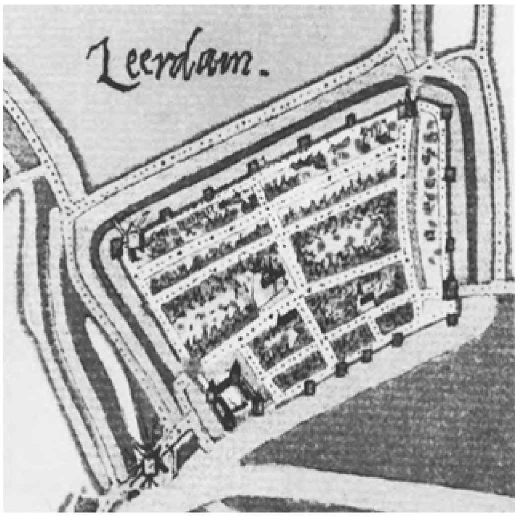

■ Leerdam
Nederlandse steden in de 16e eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer, 1916-1923 (facsimile herdruk van ca 1560), blad 62

plaatsnaam is dan ook een jongere vorm van de naam 'Lede'. De vorming van een dam in de Lede zal verband hebben gehouden met de toenemende controle over de waterafvoer in het gebied door middel van dijkaanleg, afdamming en het (ver)graven van weteringen. Om die reden behoort Leerdam niet tot de vroegste nederzettin-

gen in het gebied, aangezien in het beginstadium van de bewoning bovengenoemde waterstaatkundige maatregelen nog niet nodig waren. ‘Lede’, voor het eerst vermeld in 1212, kan zowel gegraven als vergraven waterloop betekenen (Gysseling, 600). De laatste betekenis lijkt de meest waarschijnlijke, gezien het grotendeels bochtige en daarmee natuurlijk aandoende beloop van het stroompje.

Opmerkelijk in vergelijking met andere ‘dam’-steden, is dat de dam niet in de plattegrond van de stad is opgenomen maar daarbuiten valt; het uitwateringspunt ligt, voorzien van een molen, nog altijd direct ten westen van de oude stad. Het ontstaan van een stadje bij de monding van de Lede heeft dan mogelijk ook een strategische achtergrond gehad: beheersing van een belangrijk uitwateringspunt in het Arkelse gebied. De dam had weinig of geen betekenis als overslagpunt voor handel en scheepvaart en kon daarom buiten de stad gehouden worden.

De structuur van de stad wordt bepaald door de Lingedijk, de huidige Hoogstraat, en een stelsel van min of meer evenwijdig daaraan lopende straten. De onderlinge afstand tussen deze straten is verschillend, maar gemiddeld beduidend geringer dan die te Asperen en Vianen, waar eveneens sprake is van een stelsel evenwijdig aan elkaar lopende straten. De oostelijke en westelijke begrenzing van het oude stedelijke gebied werd volledig bepaald door bestaande lijnen in het landschap, te weten grenzen van ontginningsblokken. Ook de dwarsverbinding die door het midden van de stad loopt in de vorm van de Fonteinstraat lijkt van prestedelijke oorsprong, gezien de verkavelingsrichting direct buiten de stad. Deze straat is genoemd naar de bij het hek van de kerk geplaatste pomp, die bij de invoering van de waterleiding geamoveerd is.

De in de Vijfheerenlanden aanwezige relatie tussen kasteel en stad bestond ook in Leerdam, waar binnen de omwalling in de zuidwesthoek van de stad tot aan de verwoesting in 1574 een kasteel lag, vlak bij de monding van de Lede in de Linge. Het kasteelterrein lag deels buiten, deels op de

■ De kern van Leerdam volgens de kadastrale minuut van 1822, met de huidige benaming der straten.
Schaal 1:5 000. Tekening T. Brouwer, 1986

1 Veerpoort
2 Hoogpoort
3 Schoonrewoerdse poort
4 Hervormde kerk
5 Hofje van Aerden
6 Gasthuis

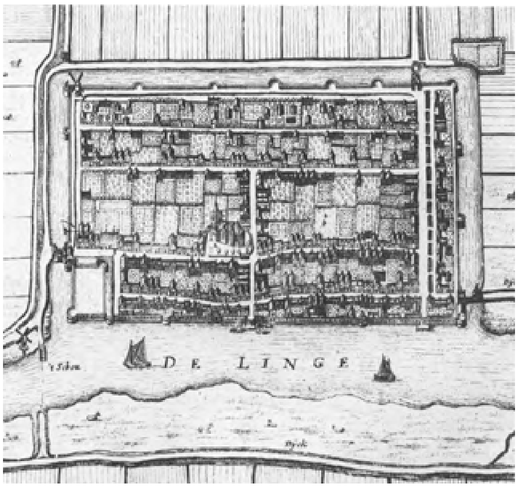

■ Leerdam
J. Blaeu, Toonneel der Steden en de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen, 1649

■ Leerdam
Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

Lingedijk en vormde zodoende een barrière voor het verkeer over die dijk. De toegang tot de stad aan westzijde geschiedde, anders dan aan de oostzijde, dan ook niet via de dijk maar landinwaarts, via de Kerkstraat, die aan de oostzijde van de stad dood loopt.

Het hier aangeduide stratenplan wordt in de vroegste situatie weergegeven door Van Deventer in ca 1560 (zie p. 313). De kaart van Blaeu van bijna een eeuw later is op een aantal punten niet betrouwbaar, mede gezien de reeds op de vorige kaart weergegeven situatie: de contouren van de stad zijn onjuist, de Fonteinstraat is niet tot aan de noordelijke stadwal doorgetekend en de ligging ten opzichte van de hoofdstroom van de rivier klopt niet.

Anders dan het naburige Asperen of Heukelum was Leerdam in de 19de eeuw een tamelijk welvarende stad. Van Lennep (209, 210) beschrijft de stad op zijn tocht in 1823 als '... Dit stadje heeft een niet onaartig uitzien, is met nieuwe straten en treflijk gevormde, nette huizen voorzien. Poorten en wallen bestaan nog. Een tweede, doch zeer modderige gracht loopt om de stad heen...'. De eerste door Van Lennep bedoelde gracht was mogelijk die langs de Vlietskant. Ook langs de zuidkant van de Bergstraat liep een watertje. Dit laatste valt te verifiëren op de kadastrale minuut van 1822 waar vestingwerken en grachten alle nog op aangegeven staan (zie p. 314). De relatief welvarende staat van de stad, waarover Van Lennep spreekt, kan te maken hebben met de aanwezigheid van de glasfabrieken, waar de schrijver eveneens melding van maakt en die sinds 1765 ten westen van de stad waren ontstaan (zie onder 'Bedrijfsgebouwen'). De stad kent op de kadastrale minuut plaatselijk dan ook een tamelijk dichte bebouwing, hoewel dit beeld in de hand wordt gewerkt door de gemiddeld geringe diepte der huiserven tussen de parallel aan elkaar lopende straten. In het noordelijke, minder intensief bebouwde stadsdeel hebben tot in deze eeuw boerderijen gestaan; de Bergstraat zou deze naam ontleend hebben aan de vele hooibergen die daar gelegen waren (Van den Berg, Leerdam, 37). Na de afbraak van de poorten in de tweede helft van de 19de eeuw en het dempen van een deel der grachten aan het eind van die eeuw, werden de wallen aan noord-, oost- en westzijde bebouwd. Deze bebouwingsactiviteit zal verband hebben gehouden met een verdere groei van industriële activiteiten rond het stadje.

Deze groei bestond zowel uit een uitbreiding van de bestaande glasindustrie, die in de jaren '20 woningen voor het personeel ondermeer in de Bergstraat liet bouwen, als uit nieuwe vestigingen. Aan het eind van de 19de eeuw wordt aan de Meent een Boteren Kaasfabriek gebouwd en ontstaat op de waard in de Linge tegenover het stadje een houthandel, die in de loop van deze eeuw zeer forse afmetingen krijgt. De betekenis van de rivier voor de economische ontwikkelingen blijft overigens bescheiden: op het kadastraal minuutplan is zichtbaar dat zich langs het water een aanlegkade van beperkte afmetingen bevindt; op een prent uit 1858 blijkt de kade tot over een grotere lengte van de stadsmuur te zijn uitgebreid (afgebeeld bij Van den Berg, 75).

Behoudens woningbouw op lege erven aan bestaande straten en op de voormalige vestingwerken werden sinds de eeuwwisseling ook daarbuiten woningen gebouwd. Een vroeg voorbeeld daarvan vormt een aantal straten met arbeiderswoningen tussen de Meent stadsgracht en het in 1883 gereedgekomen baanvak uit de spoorlijn Dordrecht - Elst, dat op korte afstand van de stad was aangelegd. De uitbreidingen buiten de oude stad hebben zich na de Tweede Wereldoorlog versneld voorgedaan, op zodanige schaal, dat de oppervlakte der na-oorlogse uitbreidingen die van de oude stad enkele malen overtreft.

Het traditioneel tot de stad behorende landelijke gebied maakt onderdeel uit van verschillende, zich tot de buurgemeenten uitstrekkende ontginningsblokken die bij de middeleeuwse copeontginning zijn gevormd. Zonder uitzondering is de doorgaans nog agrarische bebouwing in lineair verband aan de oorspronkelijke ontginningsas gelegen.

Historisch bebouwingsbeeld

Hoewel de plattegrond van de historische stad goed bewaard gebleven is, kan dat niet gezegd worden van het historisch bebouwingsbeeld. Oudere huizen zijn, door ingrijpende verbouwingen, vaak zeer ingrijpend gewijzigd als ze niet zijn afgebroken. Een straat als de Bergstraat laat geen bebouwing zien die ouder is dan het derde kwart van de 19de eeuw, waarvan de architectonische kwaliteit bovendien marginaal genoemd kan worden. Hetzelfde geldt voor de Fonteinstraat.

De aanleg van de spoorlijn en een station in de jaren '80 van de vorige eeuw had tot gevolg dat net buiten de oude stad aan de Spoorstraat vrijstaande villa's voor de Leerdamse notabelen gebouwd werden in de in die tijd gangbare architectuurstijlen als Hollandse renaissance (nr. 3-5) en eclecticisme (nrs. 7-9 en 11). In de loop van de 20ste eeuw vond in de voornaamste straten van de binnenstad, de Kerkstraat, Markt en Nieuwstraat op grote schaal verwinkeling plaats, hetgeen tot gevolg had dat de voormalige woonhuizen op de begane grond doorgaans ingrijpend gewijzigd werden, danwel ten behoeve van nieuwbouw werden afgebroken. Een nadere duiding van de bebouwing wordt aan het begin van een besproken straat gegeven.

In het hiervolgende zullen na de verdedingswerken en enige losse objecten eerst de historische gebouwen straatsgewijs binnen de wallen en aan de Lingedijk behandeld worden. Dan volgt het buitengebied.

Stadsmuur

Van de 15de-eeuwse stenen verdedigingsgordel resteert aan de zuidkant de hele wal en aan de westkant het gedeelte tot aan de Kerkstraat, voorzien van een rondeel op de zuidwesthoek en vier ronde stads- of waltorens (steenformaat torens 20-28 × 13-18 × 6,5-7, 10 lagen = 81,5 cm), waarvan drie in 1738 met een vierkant huisje zijn uitgebreid. De stadsmuur (steenformaat muur aan zuidzijde 29-30 × 12-16 × 5,5-7,5, 10 lagen = 79 cm) bestaat

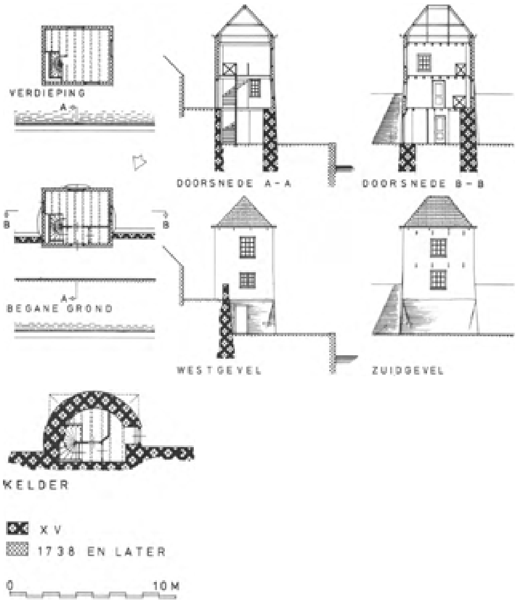

■ Leerdam, verdedigingswerken

- Zuidelijke stadswal met huisje, aanzichten, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1988

deels uit een uit rode baksteen opgetrokken keermuur tegen een aarden wal, deels uit een weergang op bogen. De baksteenlagen van torens en muur lopen niet gelijk. De steunberen tegen de zuidelijke muur zijn later aangebracht. In 1915 is voor de muur, die jaarlijks werd gesausd, een loskade aangebracht. Voordien kwam het water van de Linge totaan het muurwerk. De zuidmuur is in gedeelten gerestaureerd. Begonnen is met de walmuur ter hoogte van het Hofje van Aerden in 1955-'57 door het architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest uit Amersfoort. Het gedeelte tot de Hogenhoek met de drie torenwoningen volgde in de jaren na 1986. Het interieur

■ Leerdam, peilsteen in de zuidelijke stadsmuur, opname 1987

van de woningen is daarbij heringedeeld.

In 1988 is een stuk muur met rondeel aan de zuidoostkant opnieuw opgetrokken. Over de in 1978 en 1988 voor een gedeelte opgegraven delen van de oostelijke Hoogpoort is in het eerste gedeelte bij het hoofdstuk over de verdedigingswerken mededeling gedaan.

Molenstomp

Op de noordoosthoek stond op de stadswal vanouds een korenmolen. De bakstenen stellingmolen is in het tweede kwart van de 20ste eeuw van zijn bovenstuk ontdaan. Thans resteert alleen een gepleisterde stomp, met een wapen- en een stichtingssteen,

■ Leerdam, restant van de korenmolen op de noordoosthoek van de voormalige stadswal, opname 1987

waarvan de tekst niet meer leesbaar is. Beide stenen dateren uit de 17de eeuw. De stichtingssteen heet in 1672 afgehakt te zijn door de Franse troepen.

Station

Het station van Leerdam (1881-'83) is een gebouw op een rechthoekige plattegrond bestaande uit een, van een verdieping voorzien, iets uitspringend middengedeelte van drie traveeën breed en lage zijvleugels, ieder ter breedte van twee traveeën.

Het gebouw is opgetrokken in grauwrode baksteen met sierende onderdelen in hardsteen (plinten, stoepen, dorpels en kozijnen), Utrechtse steen (strekken boven vensters en deuren) en zwarte baksteen (horizontale banden en vlechtwerk). De daken zijn op het middendeel en zijvleugels voorzien van overstekken met windveren en ze zijn gedekt met pannen. De ramen hebben een eenvoudige roedenverdeling. Boven de ingangen zijn ze gekoppeld. Aan voor- en achterzijde zit een rond licht in de top onder het dakoverstek.

De indeling van het middengedeelte was als volgt; op de begane grond bevonden zich de dienstruimten als bureau voor de chef, een ruimte voor verkoop van biljetten en de telegraaf, een bagageruimte, de vestibule en een trap naar boven naar de woning van de stationschef, bestaande uit 5 kamers en een keuken en een toilet. In de zijvleugels bevonden zich de wachtkamers (1ste en 2de klasse links, 3de klasse rechts) die van een schoorsteen waren voorzien, alsmede een ruimte voor arbeiders en een werkplaats. Wijzigingen hebben met name aan het interieur plaats gevonden.

In 1986 is het station buiten gebruik gesteld.

In 1950 heeft de Leerdamse burgerij, uit dankbaarheid voor het na-oorlogse herstel van de Betuwelijn, een gedenkraam aangeboden aan de Nederlandse Spoorwegen. Het raam was aangebracht boven de loketten in de stationshal en is ontworpen door F. Meydam, in die tijd assistent van A.D. Copier. Twee mannefiguren, de NS en de stad Leerdam symboliserend, staan voor een achtergrond waarop de monumentale gebouwen, de nijverheid en de industrie van Leerdam zijn weergegeven. Het raam is weer toegepast in het nieuw gebouwde stationsgebouw.

Watertoren Oud Schaik

Tienzijdige watertoren van 50,25 m hoog, met een reservoirinhoud van 500 Suit 1930, ontworpen door ir A. Visser en uitgevoerd door Visser en Smit te Papendrecht. De schacht bestaat uit tien stijlen van gewapend beton, die door betonvloeren gekoppeld worden, waarboven een betonnen reservoir is gebouwd met een ronde

doorsnede en een bolvormige bodem met in het midden een schacht, waarin zich een trap bevindt. De vulling tussen de stijlen bestaat uit grijze waalsteen. Beneden is een traptoren aangebouwd, die een afzonderlijke toegang vormt voor de op de eerste verdieping gelegen kantoorruimte. Boven is in het reservoir een klimschacht aangebracht, waardoor men uitkomt in een uitkijkpost op het dak van de toren. De afvoer van regenwater van het torendak geschiedt door spuiers onmiddellijk naar buiten.

Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum in 1925 van de Leerdamsche Waterleiding Maatschappij werd door de gemeente een gedenksteen aangeboden, die in 1930 weer in de nieuwe toren is ingevoegd. De Waterleiding Maatschappij wordt verbeeld door de linker vrouwefiguur, achter wie de waterfontein uit het aardeduister opspuit en die uit haar kruik het gulden water schenkt in de schaal van de (lager geplaatste) rechterfuguur die de gemeente symboliseert.

Het levenwekkende van het water is

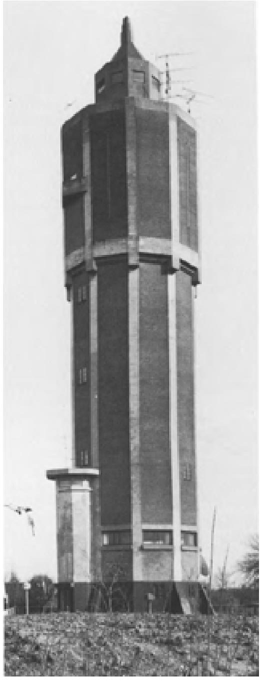

■ Watertoren van Leerdam, opname 1988

uitgedrukt in de felle bloeiende kleur van de gemeentefiguur en haar achtergrond. De steen is ontworpen door A.D. Copier en uitgevoerd in graniver.

Grote Steiger

De Grote Steiger loopt van de Hoogstraat naar de Zuidwal, waar zich in het verleden de Grote Steigerpoort bevond. Op de hoek met de Zuidwal staat het enige nog oude pand van deze straat, een dwars huis van twee bouwlagen met een zadeldak onder rode pannen. De in het zicht komende gevels zijn gepleisterd, de voorgevel met

ingesneden voegen. Op de begane grond van de voorgevel zitten twee vensters en een deur met bovenlicht bevindt zich uiterste rechts. De verdieping heeft twee vroeg 19de-eeuse zesruitsvensters met brede middennaald. Op een hardstenen gevelsteentje staat 'G.C.D.L.'. De rechterzijgevel heeft ter hoogte van de wal een deur met schuifvenster rechts en een klein venster links. Vierruitsvenster in geveltop. Het pand is inwendig afgetimmerd, zodat de balklagen niet zichtbaar zijn. Gezien de bouwmassa lijkt een datering in de 17de of 18de eeuw niet onmogelijk te zijn. Het huidige uiterlijke aspect is 19de-eeuws.

Hoogstraat

De Hoogstraat is in feite de Lingedijk en was van oudsher aan beide zijden bebouwd. Het Leerdamse Gasthuis was aan deze straat gesitueerd. Van de oude bebouwing is maar weinig visueel overgebleven. Het merendeel der huizen is zonder ozendrop (druipstrook) met elkaar verbonden. Zij dateren uiterlijk met name van na het midden van de 19de eeuw. Een aantal is van eenvoudige, meest tweedelige, houten winkelpuitjes voorzien, die vrijwel zonder uitzondering rond 1900 tot stand zijn gekomen.

Toch zijn er sporen van oudere gebouwen te vinden: nr. 19 een vrij breed huis met een witgeschilderde, iets achteroverhellende klokgevel heeft aan de linker en rechterkant klezoren in de koppenlagen van het metselwerk, hetgeen op een 17de-eeuwse herkomst duidt. Oud muurwerk is eveneens zichtbaar in de rechterzijgevels van de nrs. 76 en 65 (geel-rode baksteen en dichtgezette rondboogvensters). De meeste huizen zijn van het dwarse of diepe type en hebben eenvoudige versieringen rond deur en vensters, zoals dat in de tweede helft van de 19de eeuw voorkomt.

Midden 19de-eeuwse huizen als bijvoorbeeld de nrs. 25, 61, en 76 zijn van een pleisterlaag met ingesneden voegen voorzien. In een enkel geval strekt de (bescheiden) decoratie van het pand zich uit rond de vensters (nrs. 11-13) of op het fries van de kroonlijst (nr. 76).

Uiterlijk spiegelbeeldig zijn de rond 1890 gebouwde panden 50 en 52, die door een tussenlid met luik op de verdieping verbonden zijn.

■ Leerdam, Hoogstraat 68, opname 1962

■ Leerdam, de nederlands gereformeerde kerk aan de Hoogstraat 80, opname 1987

Hoogstraat 68

Een door zijn architectuur opvallend pand is dit dwarse huis van een bouwlaag met kapverdieping onder met blauwe pannen gedekt zadeldak. De uit donkerrode baksteen opgetrokken voorgevel heeft een driedelige pui in een neogotische vormentaal: twee spitsboogvensters flankeren een middendeur met spitsboogvormig bovenlicht en neogotische vulling. De dakkapel heeft eveneens een spits toelopend venster en wordt bekroond door een piron.

Het inwendige is gewijzigd: onder andere is het plafond verlaagd.

Nederlands Gereformeerde Kerk, Hoogstraat 80

In 1839 werd aan de Hoogstraat door de afgescheidenen een pand aangekocht en tot kerk ingericht. Voor die tijd werden de samenkomsten in woonhuizen of schuren gehouden.

Van het tegenwoordige kerkgebouw werd op 22 maart 1898 de eerste steen gelegd en op 5 oktober daaraanvolgend werd het gebouw ingewijd. In 1903 werd een nieuw orgel in gebruik genomen (Van Gent, 225-230).

Het gebouw is opgetrokken uit grauw-

rode baksteen en staat op een rechthoekige plattegrond, met haaks daarop de vroeger wat rijkere toegangspartij onder tuitgevel. Rondboogingang, waarboven een klimmende reeks rondboogvensters. De lange gevel wordt door steunberen geleed en bevat eveneens rondboogvensters. In deze gevel gedenksteen met: DE EERSTE STEEN // IS GELEGD DOOR // DS N.G. KAPTEIJN // 22 MAART 1898.

Kerkstraat

De aan de Linge evenwijdig lopende Kerkstraat is met de Markt de voornaamste straat van de stad. Aan de westzijde werd de straat in het verleden door de Veerpoort afgesloten. Leerdams belangrijke monumenten, de hervormde kerk en het Hofje van Aerden liggen aan de Kerkstraat. In deze straat waren tevens de belangrijkste huizen van de stad met hun inrijpoorten gesitueerd. Een bijzonder fraai voorbeeld van een laat 16de-eeuwse inrijpoort, die overigens als enige is overgebleven, bevindt zich op nr. 44-48. Deze kwam bij het 'Straatmeubilair' al uitvoerig ter sprake. Kortheidshalve wordt hiernaar verwezen.

In een van de herenhuizen, op nr. 18, werd in het begin van de 19de eeuw het stadhuis gevestigd, dat daar tot begin 1988 heeft gezeten. Het oudste nog resterende, maar zeer ingrijpend verbouwde pand zal nr. 44-48 zijn uit de 16de eeuw. Slanke lelieankers en de renaissance poort zijn daar nog de getuigen van. Een ander, mogelijk nog uit de late 16de eeuw daterend, maar vrijwel niet meer als zodanig herkenbaar pand is nr. 33 met korfbogen boven de vensters van de verdieping. Een monumentaal, in oorsprong 18de-eeuws huis is nr. 8, thans tot winkel verbouwd, waarbij interieuronderdelen als stucplafonds en 18de-eeuwse deuren zijn geamoveerd. Ten tijde van de kadastrale minuut (1822) was de Kerkstraat vrijwel aaneensluitend bebouwd.

Aan de oneven zijde wisselen nieuwbouw en oudere (19de-eeuwse) panden elkaar nu af. Over het algemeen zijn het dwarse en diepe huizen van twee bouwlagen met lijstgevels, waarvan de begane grond tot winkelruimte is ingericht met eigentijdse winkelpuien. Een driedelige winkelpui met neorenaissance detaillering op de pilasters en de consoles op het fries van de kroonlijst bevindt zich op nr. 23. Aan nr. 55 zit een eenvoudige winkelpui met figuratieve tegelrand uit de jaren '30 van deze eeuw.

De even zijde heeft enkele grote huizen (nrs. 8, 16, 18, 44-48), afgewisseld door nieuwbouw en bescheiden panden als het dwarse huis op nr. 24 (onderpui verbouwd) met eclectische stijlkenmerken als de gootlijst met eierlijstversiering, consoles, stuckuiven boven de vensters en rijke pironnen op de hoeken. Middenin de Kerkstraat, op de kruising met Markt en Fonteinstraat, staat de middeleeuwse hervormde kerk.

Kerkstraat 31

Uit gele steen gebouwd pand, waarvan het rechterdeel hoger is opgetrokken dan het linkerstuk en eindigt tegen een topgevel met uitkragende schoorsteen. Versieringen als banden, segmentbogen boven de vensters, tandlijsten en consoles onder de dakrand zijn in contrasterende, rode steen uitgevoerd. De begane grond is, in verband met een winkelbestemming gewijzigd. De verdieping heeft rechts een

driezijdig uitgebouwde erker op platte consoles, waarboven een deur met smeedijzeren balkonhek.

In de erker vensters met Jugendstil glas-in-lood versiering. De vensters links op de verdieping hebben een driedelig bovenlicht, alle met segmentvormige ontlastingsboog en tegels in de boogvelden. Dit op de onderpui na goed bewaard gebleven pand zal van rond 1910 dateren.

Kerkstraat 51

Dwars huis van twee bouwlagen onder mansardekap. Het pand is aan de linkerkant onderkelderd, getuige een kelderlicht aan de straat. De met ingesneden voegen gepleisterde voorgevel eindigt met een eenvoudig geprofileerde gootlijst. Zij heeft een regelmatige indeling met de voordeur met bovenlicht en pilasteromlijsting met kroonlijst in het midden, geflankeerd door twee vensters met vensterbanken aan beide kanten. Vijf onverdeelde schuifvensters met glas-inlood in de bovenlichten zitten op de verdieping. Dakkapel met opengewerkte zijwangen.

■ Leerdam, Kerkstraat 51, opname 1962

Het huis is een goed voorbeeld van een statig Leerdams woonhuis uit omstreeks 1860, zonder decoratie, met uitzondering van de voordeur en de bovenlichten. Het is een van de weinige, nog niet tot winkel verbouwde panden in deze straat.

Hofje van Aerden, Kerkstraat 57-89
Archieven

■ archieven RDMZ;

Literatuur

■ Van Gent, 120-137; Groot, B.J. de, Twee eeuwen hofje van Van Aerden, Leerdam 1977;

Geschiedenis

Het hofje is in 1770-'72 gebouwd op de plaats waar zich vroeger het kasteel van de heren van Leerdam bevond, dat door een, thans gedempte, gracht van het stadje was gescheiden. Van de bij de restauratie in de bodem aangetroffen overblijfselen van het middeleeuwse kasteel zijn enkele fragmenten in de tuin achter het hofje geconserveerd

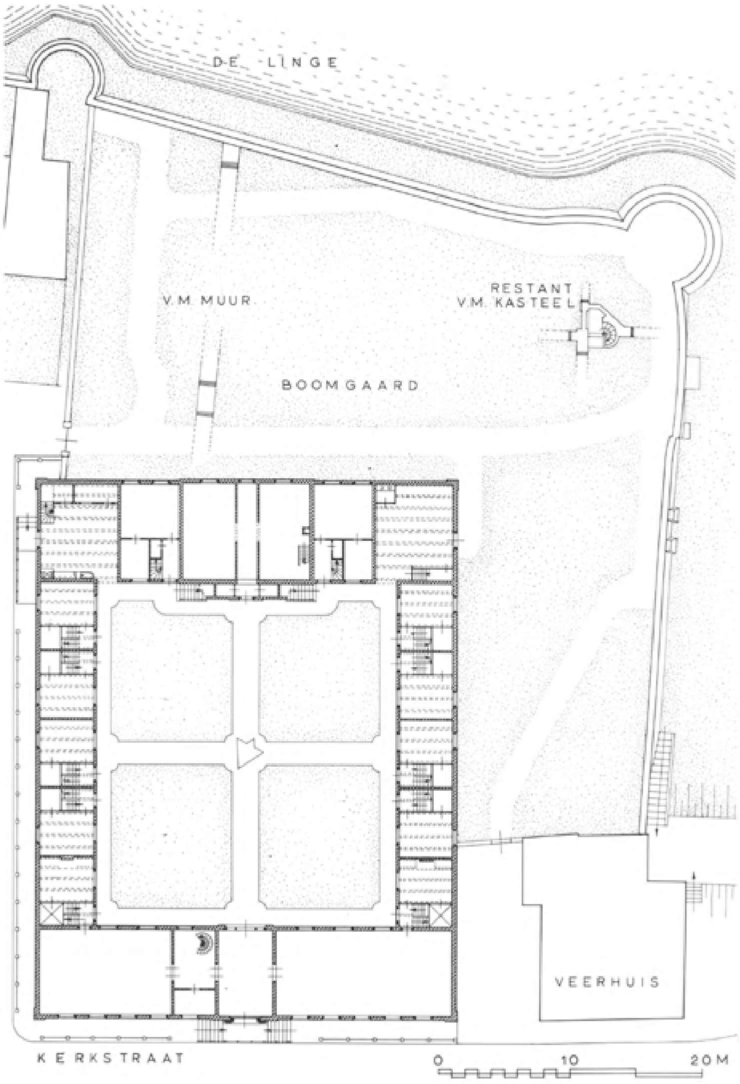

■ Leerdam, Hofje van Aerden
- Plattegrond en situatie met restant van stadsmuur en kasteel
Schaal 1:300. Opmetingstekening van bureau Van Hoogevest (1973), bewerkt door J. Jehee, 1988

en tot 50 cm hoogte opgemetseld. Zo is bijvoorbeeld thans het onderste deel van een hoektoren met wenteltrap te zien. Het voormalig kasteelterrein was in bezit van de prins van Oranje, graaf van Leerdam, die in 1766 toestemming gaf om het te bestemmen tot het bouwen van een vrouwenhofje, ingevolge de testamentaire beschikking van Maria Ponderus, weduwe van Pieter van Aerden. De toestemming van de Staten van Holland volgde in 1769, zodat in 1770 met de bouw kon worden aangevangen. Hoewel het de wens van de overledene was geweest om het hof voor alleenstaande,

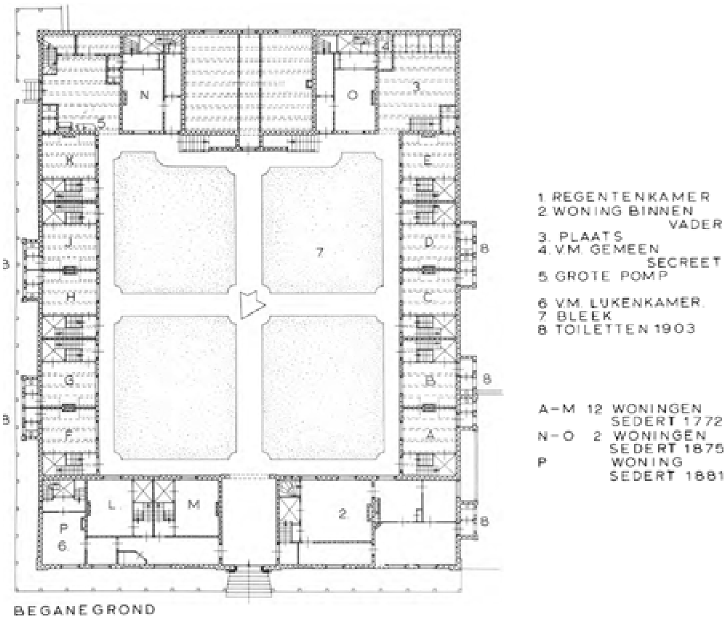

■ Leerdam, Hofje van Aerden
- Plattegrond met indeling van voor de restauratie (1974).
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau Van Hoogevest (1973), bewerkt door J. Jehee, 1988 (zie ook pag. 322).

bejaarde vrouwelijke familieleden van gereformeerde huize te stichten in haar woonplaats 's-Gravenhage, naar voorbeeld van het Hofje van Nieuwkoop aldaar, beschikten haar familieleden na haar overlijden in 1764, dat Leerdam de voorkeur boven 's-Gravenhage genoot. De meeste voor bewoning in aanmerking komende vrouwen woonden in de omgeving van Leerdam en bovendien was het levensonderhoud daar aanmerkelijk goedkoper dan in 's-Gravenhage.

De eerstbeherend regent van het hofje, Cornelis van Dam van Aerden, woonachtig te Brielle, trok architect C.P. Timmermans uit die stad aan om een ontwerp te leveren, volgens de in het testament gestelde bepalingen, ten aanzien van de hoeveelheid woningen, de afmetingen en indeling van de huisjes, gemeenschappelijke voorzieningen als de plaats van het secreet en de pomp, alsmede het toe te passen bouwmateriaal. Het timmerwerk werd aangenomen door Ary de Stadt, Pieter Rijke en Jan van Oossane, allen uit Dordrecht afkomstig. Het metselwerk werd aangenomen door Cornelis de Jongh en Gijsbert van Munster uit Leerdam, het ijzerwerk door Dirk van Weenen. De Schiedammer J.B. Ditward verzorgde het steenhouwerswerk, Joost van Appelteren uit Gorinchem het loodgieterswerk en het behangselpapier met een Chinees papieren schilderij in de regentenkamer werd door Noë Colla uit 's-Gravenhage geleverd. De rode baksteen werd uit een Culemborgse steenoven betrokken, links en rechts dekkende dakpannen en vloertegels waren afkomstig uit Koudekerk aan de Rijn. Tevens werd een tuin

aangeplant. Op 1 november 1772 kon het hofje met 12 woningen en een woning voor de binnenvader in gebruik genomen worden.

In de 19de eeuw werden verbeteringen aan het hof uitgevoerd. Zo zijn tussen 1857 en 1860 de ramen van een grotere indeling voorzien, schouwen gemoderniseerd en houten vloeren in de huisjes aangebracht. In 1875 werden de beide vertrekken naast de koepel, waarin de regentenkamer was opgenomen, tot woningen ingericht en in 1881 werd het vertrek op de hoek van

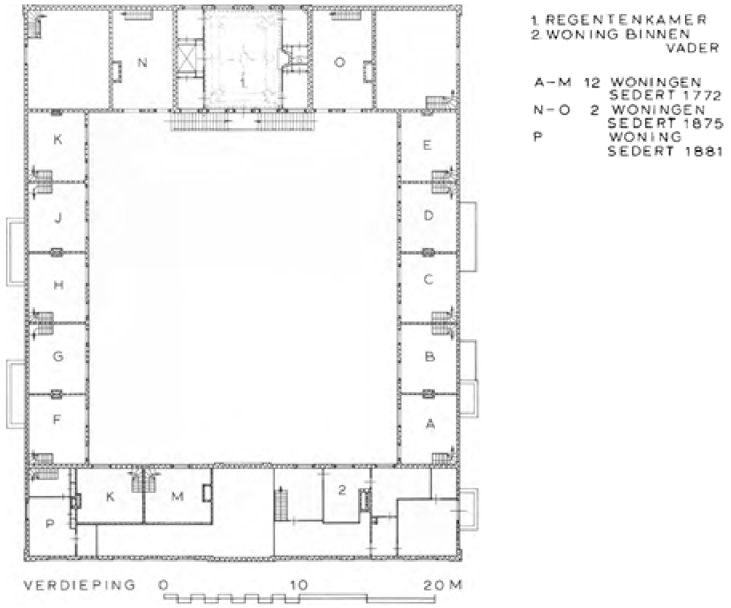

■ Leerdam, Hofje van Aerden
- Plattegrond met de indeling van de verdieping voor de restauratie. (zie ook pag. 321)

de Kerkstraat en de Huisgracht, dat daarvóór dienst deed als lijkenkamer, ter bewoning uitgegeven, zodat er toen 15 woningen in gebruik waren. Het tot 1970 als hofje gebruikt complex werd in 1974-'76 gerestaureerd in opdracht van het College van Regenten door het architectenbureau ir. T. van Hoogevest te Amersfoort. De roedenverdeling in de ramen werd gewijzigd in 18de-eeuwse vorm, zoals die werd aangetroffen in de zuidgevel van de regentenkamer. De oost- en westgevels, alsmede de zijvleugels van de zuidgevel werden met een aantal, daarvoor niet aanwezige, vensters geopend. De afgehakte wapens der regenten aan de voorgevel werden gereconstrueerd en opnieuw aangebracht, nu geschilderd, in plaats van gebeeldhouwd. De kap van de regentenkamer is voor een deel vervangen. De indeling werd gewijzigd: de vleugel aan de voorzijde werd ten behoeve van gebruik door de gemeente ingrijpend verbouwd, waarbij tevens het bordes werd veranderd; links van de ingang bevindt zich thans een trouwzaal, rechts de raadzaal. Voorts herbergt het geheel naast een aantal woningen, een klein museum: de regentenkamer met de sinds de bouw daarin aanwezige 17de-eeuwse schilderijenverzameling, zoals die tot stand werd gebracht door Pieter van Aerden, echtgenoot van de stichtster.

Exterieur

Boven de, ten opzichte van de gevel iets naar voren springende, ingang aan de Kerkstraat, die via een bordes toegankelijk is, bevindt zich een hardstenen gebogen fronton met rococo omlijsting waarin het wapen van de stichteres Mevr. M. van Aerden, omgeven door die van de eerste vier regenten. Hieronder de tekst: ANNO HET HOFJE VAN MEVROUWVAN AARDEN 1770.

Te weerszijden van de ingang, bestaande uit een met natuurstenen pilasters omgeven dubbele deur met bovenlicht, vijf vensters, waarboven rechthoekige, verdiepte nissen van dezelfde breedte.

Hoekpilasters op een basement van natuursteenplaten. Een houten, geprofileerde kroonlijst sluit de gevel af. De noordvleugel wordt met een schilddak gedekt, waarop twee dakkapellen en drie schoorstenen. Aan de zijde van de binnenplaats boven de poort zitten de wapens van de eerste drie regentessen en het jaartal 1772 in de sluitsteen.

Tegenover de poort in het midden van de achtervleugel bevindt zich een van een koepeldak voorzien, hoger opgetrokken gebouw met een rijke rococo ingangspartij met hoog opgaand bordes. Hierin bevindt zich de regentenkamer.

■ Leerdam, Kerkstraat 57-89, het exterieur van de regentenkamer in het Hofje van Aerden, opname 1977

■ Leerdam, Kerkstraat 57-89, de voorgevel van het Hofje van Aerden in 1923

De lage vleugels terzijde zijn gespiegeld van indeling. De daknok is van dezelfde hoogte als die van de noordvleugel. Schoorstenen op de hoeken. De daken zijn met blauwe pannen belegd. De oostelijke vleugel heeft aan binnenplaatszijde links dekkende pannen.

■ Leerdam, Kerkstraat 57-89, de regentenkamer met 18de-eeuwse schouw en stucplafond in het Hofje van Aerden, opname 1977

■ Leerdam, Kerkstraat 57-89, de voorgevel van het Hofje van Aerden na restauratie, opname 1977

In de oost- en de westvleugels onder een ten opzichte van de noord- en zuidvleugel iets lager liggende daknok, zijn woningen ingericht.

De indeling van de vier bloemperken met lage heggen is een produkt van de restauratie. Voorheen had ieder huisje zijn eigen strook tuin voor de deur.

Interieur

De ingang tot het gebouw waarin zich de regentenkamer bevindt, is begane gronds onder de hoge stoep die tot de belétage leidt. In de vertrekken te weerszijden van de middengang is een gedeelte van de schilderijencollectie opgesteld. Het overige deel bevindt zich in de regentenkamer zelf. De zaal wordt geflankeerd door vier kabinetjes op de hoeken en heeft een stucplafond en een grijsmarmeren schouw met door snijwerk omlijste spiegel, alles in Lodewijk XV-stijl. Tegenover de schouw is een ruimte waarin zich voorheen een bedstede bevond. In een van de hoekkabinetjes zit een pleetje en een fonteintje, waarvan het waterreservoir op zolder stond opgesteld. Het stucgewelf is bevestigd tegen een hangkoepel met eiken ribben. Deze constructie dateert uit de bouwtijd. De mooie 17de-eeuwse schilderijencollectie, die in de 19de eeuw met enkel stukken nog is uitgebreid, bevat onder meer een doek van Frans Hals, voorstellend twee lachende jongens, van wie een met een bontmuts en een bierkruik, twee riviergezichten van Hendrick Jacobsz. Dubbels, een stilleven van Pieter Claesz., twee portretten van Gerard ter Borch, een landschap van Philips Koninck, stillevens van Van der Heem en een aantal familieportretten.

De zuidwesthoek van het complex was ingericht als ‘plaats’. Hier bevonden

■ Leerdam, Kerkstraat 57-89, bedstedewand in een der stijlkamertjes in het Hofje van Aerden, opname 1977

zich het ‘gemeen secreet’ en de turfzolders. Een gemeenschappelijke bakoven en de grote pomp waren opgesteld in de zuidoosthoek van het hofje. Ook hier waren turfzolders op de verdieping.

Aan beide kanten van de raad- en trouwzaal in de noordvleugel zijn twee ‘stijlkamertjes’ ingericht, waarin de oorspronkelijke bedsteden zijn gehandhaafd. Deze kamers hebben een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel. De schouw met de 19de-eeuwse schildpadtegels is na de restauratie ingebracht ter plaatse van de oorspronkelijke. Tegenover de schouw ligt een bedstede waaronder een keldertje is. De verdiepingen deden dienst als turfzolder. Thans zijn zij bij de woonruimtes getrokken.

Kerkstraat 91

Het Poorthuis. Het oorspronkelijk 17de-eeuws huis op L-vormige plattegrond is aangebouwd aan de rechterzijgevel van nr. 93, het Veerhuis. Tussen de beide poten van de L bevindt zich een lage, plat afgedekte aanbouw. De oostelijke poot van de L (gewend naar de gevel van het Hofje) eindigt tegen een klokgevel, die is opgetrokken uit een vrij donkere rode baksteen; de naar de Lingezijde gewende gevel eindigt tegen een tuitgevel en is vrijwel geheel gepleisterd. In de klokgevel

■ Leerdam, Kerkstraat 91 en 93, opname 1962

zitten op de eerste en tweede verdieping 17de-eeuwse kruiskozijnen. Op de begane grond is de deur naar links verplaatst. Het kruisvenster is gereconstrueerd naar voorbeeld van die op de verdiepingen.

De tuitgevel heeft twee kelderlichten en vensters op begane grond en op de verdieping, die in het inwendige zijn dichtgezet in verband met de museumfunctie van het pand.

De ontpleisterde westgevel met drie 19de-eeuwse zesruitsvensters vertoont helder rood, 17de-eeuws baksteenwerk met klezoren in de koppenlagen op de hoeken. Sporen van oudere vensters zijn zichtbaar.

In het inwendige ligt op de begane grond en de verdieping de enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel.

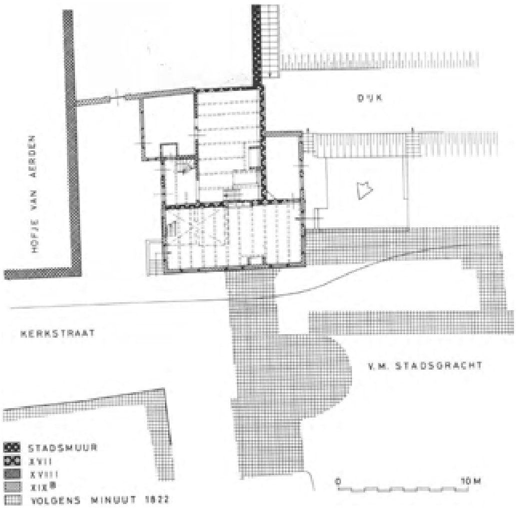

■ Leerdam, Kerkstraat 91-93
- plattegrond en schematische aanduiding van de vroeger aangebouwde Veerpoort volgens gegevens op de kadastrale minuut (1822).
Schaal 1:300. Opmetingstekening J.M. van Es, 1988

Kerkstraat 93

Het Veerhuis. Diep, in oorsprong mogelijk 17de-eeuws huis van twee bouwlagen onder schilddak, met de rechterzijgevel deels tegen nr. 91 aangebouwd. Deuren zitten in de oost- en westgevel. Het pand was oorspronkelijk aan de Veerpoort gebouwd. Na de afbraak van de poort in de jaren '60 van de vorige eeuw is het huis waarschijnlijk van de pleisterlaag, de geprofileerde gootlijst en de zesruitsvensters voorzien, zoals die zich thans nog aan ons voordoen. Het lijkt of ook de balklagen en kap in die tijd vernieuwd zijn. Er zijn geen aanwijzingen dat zij ouder dan het midden van de 19de eeuw zijn. In de 19de eeuw heeft het huis dienst gedaan als café. Een buffetkast met snijwerk uit omstreeks 1880 is daar nog getuige van.

Kerkstraat 16

Uit donkerrode baksteen opgetrokken, vrijwel vierkant pand (12,20 × 13,20 m) van twee bouwlagen hoog onder

■ Leerdam, Kerkstraat 16, opname 1987

een omlopende mansardekap. Tot 1988 deed het, tesamen met nr. 18, dienst als raadhuis. Het huis is rechtsachter onderkelderd. De regelmatig ingedeelde voorgevel is vijf ramen breed en eindigt tegen een geprofileerde kroonlijst met consoles. De voordeur heeft een bovenlicht met glas-in-lood vulling en panelen met smeedijzeren raamwerk. De T-vensters op de begane grond en de verdieping hebben segmentvormige ontlastingsbogen met hardstenen sluitstenen en tegels in de verdiepte boogvelden. De versiering van de sluitstenen en de consoles, met een touw doorregen munten, is ontleend aan het deurkalf van nr. 18. De dakkapel heeft een doorbroken segmentvormig fronton en bewerkte piron.

De rechterzijgevel is voor de eerste travee gelijk aan de voorgevel, daarna wordt de detaillering eenvoudiger. Een zijdeur geeft toegang tot een achtergang en het trappehuis.

Het inwendige volgt de symmetrische indeling van de voorgevel: links en rechts van de middengang liggen vertrekken en het trappehuis. In enkele kamers zijn de weelderige stucplafonds en de schouwen uit de bouwtijd bewaard gebleven. Het merendeel van de vertrekken is echter, in verband met de raadhuisfunctie, afgetimmerd met vlakke plafonds.

Het pand is een goed voorbeeld van een statig Leerdams woonhuis uit omstreeks 1880.

■ Leerdam, overzicht van de zuidzijde van de hervormde kerk, opname 1973

Kerkstraat 18

Het voormalig raadhuis is in het eerste gedeelte ter sprake gekomen, waarnaar verwezen wordt.

Hervormde kerk, Kerkstraat 32
Geraadpleegde archieven

■ Archieven RDMZ; Archieven Hervormde gemeente Leerdam;

Bronnen en literatuur

■ Van Gent, Leerdam 1937; Historie bisdom Utrecht, 658; Hoek, C., 'Grafzerken in de kerk van Leerdam', Ons Voorgeslacht, 1964, 231-233; Joosting en Muller deel I, 's-Gravenhage 1906; deel II, 's-Gravenhage 1915; De Kerkvoogdij. Maandblad van de Vereniging van Kerkvoogdijen in de Ned. Hervormde kerk, 1961, 308; Kok, 99-100; Meijers, Chr., 'Beknopte geschiedenis van het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Leerdam', Het Orgelblad, Maandblad voor orgelliefhebbers, jrg. 3, nrs. 3 en 4, mei 1960, 46-49; Veer, E.J.C. de, 'De grafzerken in de Ned. Herv. Kerk te Leerdam', Ons Voorgeslacht, 1970, 200-211; Verslag Voorlopige Monumentenraad over het jaar 1958, 3;

Type en ligging

Laat gotische kruiskerk met ingebouwde, deels romaanse toren. De kerk bestaat uit een driebeukige pseudobasilikaal schip van vijf traveeën met transept en portalen aan noorden zuidzijde en een vier traveeën diep, vijfzijdig gesloten koor. De kerk is georiënteerd en ligt op de kruising van de Kerkstraat en de Markt-Fonteinstraat.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

De kerk wordt voor het eerst in schriftelijke bronnen in 1345 genoemd (Kok, 99). Vanaf 1395 wordt de kerk van 'Lederdam' in de rekeningen van de Domfabriek vermeld (Joosting en Muller I, 77). Zij viel onder de proosdij van Arnhem, evenals de kerken van Leerbroek, Kedichem, Oosterwijk en Nieuwland.

Over de patroonheilige bestaat geen eenduidigheid: over het algemeen wordt aangenomen dat de kerk was gewijd aan de maagd Maria, die daar jarenlang werd vereerd en naar wie jaarlijks, tot ver in de 18de eeuw, processies plaats vonden. Anderzijds wordt in 1569 St. Catharina als patrones vermeld (Kok, 99-100).

In 1574 is men tot de Reformatie overgegaan. Het collatierecht lag bij de graaf van Leerdam.

De toren is het oudste gedeelte van de kerk. Het onderste gedeelte met zware haakse steunberen en spaarvelden met rondboogfriesjes dateert uit de 13de eeuw; de tweede geleding met de gotische galmgaten is uit de tweede helft van de 15de eeuw en werd in de eerste helft van de 17de eeuw (?) verhoogd met het gedeelte met omlopende rondboognissen. In de jaren rond 1850 werd de toren met anderhalve meter verhoogd en van een nieuwe spits voorzien.

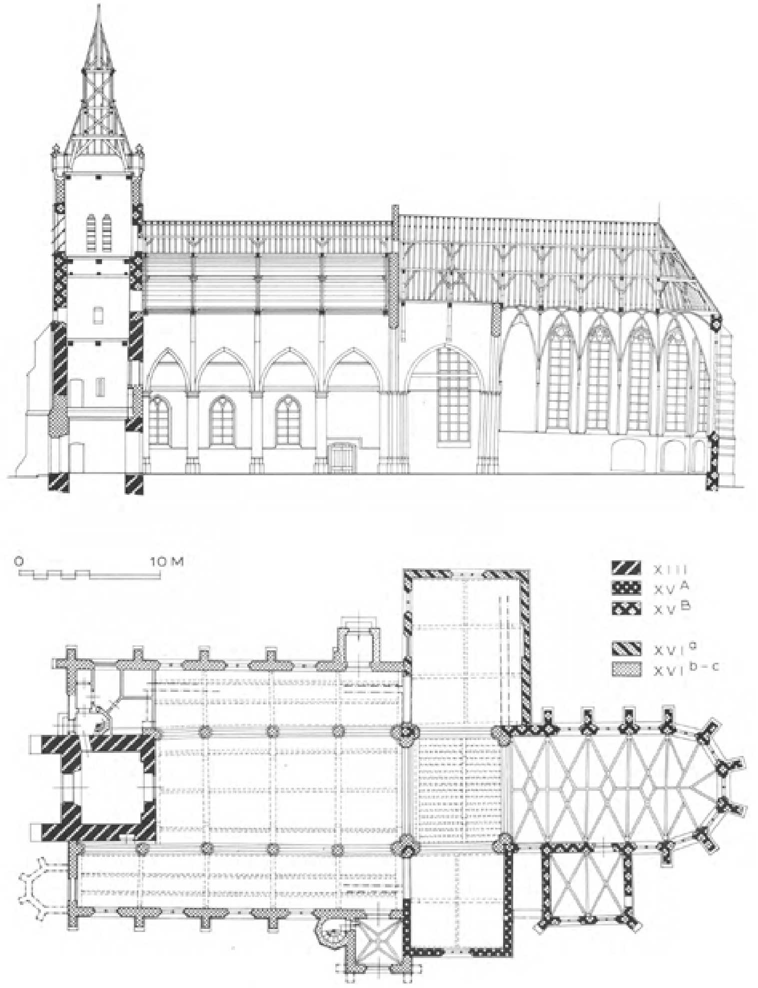

■ Leerdam, hervormde kerk
- Plattegrond en doorsnede Schaal 1:300. Opmetingstekening van bureau Van Hoogevest (1954), bewerkt door J. Jehee, met gebruikmaking van gegevens van H. Janse, 1983

Tijdens de laatste restauratie zijn de restanten van funderingen aangetroffen, die hoorden bij een smallere driebeukige kerk, waarschijnlijk aanvankelijk zonder transept, met een eenvoudig koor.

Het transept dateert misschien uit de eerste helft van de 15de eeuw. Van die fase is het muurwerk van de zuidelijke transeptarm overgebleven en de funderingen van de oostmuur van het noordertransept. In ieder geval is dit

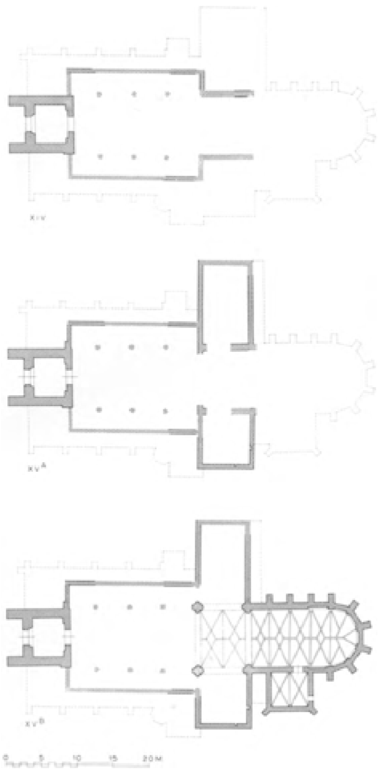

■ Leerdam, hervormde kerk
- Plattegronden met weergave van verschillende bouwfasen
Schaal 1:600. Opmetingstekening van bureau Van Hoogevest (1954), bewerkt door J. Jehee, met gebruikmaking van gegevens van H. Janse, 1988

gedeelte ouder dan het rijk met speklagen versierde, vijfzijdig gesloten koor, dat tegelijkertijd met de viering en de sacristie aan de zuidzijde werd opgetrokken in de tweede helft van de 15de eeuw.

■ Leerdam, onderzijde van de toren van de hervormde kerk met de steunberen, een dichtgezette toegang voor de noordelijke zijbeuk en sporen van een doopkapel voor de zuidelijke zijbeuk, opname 1973

De noorderdwarsarm werd in het eerste kwart van de 16de eeuw naar het oosten toe uitgebreid, zonder dat de doorgang naar de viering werd verbreed, zodat er een

merkwaardige hoek ontstond, die bij de verfraaiing van de kerk in de 19de eeuw voor de nodige problemen zou zorgen.

Het huidige driebeukige schip werd met de portalen in het midden van de 16de eeuw gebouwd als vervanging van het oudere, romaanse (?) schip, waarmee de toren werd ingebouwd (vgl. ook de Herv. kerk te Spijk). Tegen de westgevel van de zuiderzijbeuk stond oorspronkelijk een driezijdig gesloten doopkapel met steunberen. In de 17de en 18de eeuw hebben reparaties en kleine wijzigingen in bijvoorbeeld de inrichting van enkele ruimtes en de dispositie van de verschillende interieuronderdelen plaats gevonden. Zo heeft het gedeelte van de noordelijke zijbeuk naast de toren tot 1854 als Latijnse school dienst gedaan. De toegang zat direct naast de toren. Daarna werd het tot stovenhok ingericht.

Voor 1822 is de verbinding al tot stand gekomen tussen de sacristie en de zuidelijke transeptarm: op de kadastrale minuut uit die tijd staat deze aangegeven, evenals de doopkapel aan westzijde.

De borstwering van de toren was wegens bouwvalligheid in 1836 afgebroken en in de jaren daarna vervangen door een dichte borstwering met een ijzeren hekje. Tussen 1840 en 1860 zijn

herstellingen verricht, waarbij onder andere de torenspits werd vernieuwd. Op de aanzet staat in een baksteen het jaartal 1850 ingekrast.

Tussen 1863 en 1865 heeft een grote en ingrijpende verbouwing aan de kerk plaats gevonden. Onder leiding van de architect D. van der Tas uit Schiedam en aannemer W.D. van Mourik is het interieur in neogotische vormen gewijzigd. In het eerste gedeelte is deze verbouwing uitgebreid aan de orde gekomen. Wegens de slechte staat van het metselwerk aan de buitenzijde werd de kerk in 1874 van een bepleistering met Portlandcement voorzien door architect Biesseveld. Op de plaats waar voorheen de oude doopkapel stond werd een extra steunbeer gebouwd, die bij de laatste restauratie weer verdwenen is.

De inrichting van het terrein rond de kerk, dat tot 1830 als begraafplaats in gebruik geweest was, werd in 1879 verzorgd door L.P. Zocher uit Haarlem, die een muurtje met ijzeren hek deed plaatsen en aangaande de beplanting adviseerde.

In 1954 werd de opdracht tot restauratie verleend aan het architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest te Amersfoort. Het restauratieplan voorzag niet alleen in herstel van de funderingen, maar ging tevens uit van een reconstructie, waarbij het pleisterwerk aan buitenzijde en de stucgewelven in het inwendige verwijderd zouden worden. Op 1 augustus werd met de restauratie begonnen, met als aannemer de firma D. Huurman te Delft. De kerk kon op 29 november 1960 weer in gebruik genomen worden.

Ook de gemeentetoren werd gerestaureerd, waarbij de dichte balustrade met hekje vervangen werd door een balustrade in een romaanse vormgeving. De spits werd in een slankere uitvoering herbouwd. De westelijke toegang via het torenportaal, dat gediend had als gevangenis, werd hersteld.

Exterieur

Toren en kerk zijn uit rode baksteen van verschillend formaat opgetrokken met wat tufsteen aan de zuidoosthoek van het zuidertransept.

De aangetroffen baksteenformaten zijn aan het oudste, 13de-eeuwse gedeelte van de toren met steunberen: 27-29 × 13,5 × 7 cm, 10 lagen = 79 cm. Aan de torengeleding boven de steunberen uit het midden van de 16de eeuw is een dunnere baksteen verwerkt van 5,5 ‘a 6 cm. Aan de zuidelijke transeptarm tot op anderhalve meter hoogte: 25,5-27 × 13,5 × 6-6,5 cm, 10 lagen = 71 cm. Daarboven is secundair verwerkte baksteen van hetzelfde formaat als de onderste torengeleding toegepast. Aan de westmuur van de noordelijke transeptarm: 27-28 × 13 × 6,2-6,5 cm, 10 lagen = 76 cm. Overigens: 25 × 11,5 × 5,8 cm, 10 lagen = 75 cm.

Aan het schip: 26-27 × 12,5-14 × 6 cm, 10 lagen = 71 cm.

Aan het koor: 29 × 13,5-14,5 × 6-6,5 cm, 10 lagen = 77 cm (waarschijnlijk sloopmateriaal).

Schip en zijbeuken liggen onder een met leien in Maasdekking belegd doorlopend dakvlak.

De ingebouwde toren bestaat uit twee geledingen: de onderste, door een waterlijst in twee delen verdeeld, heeft zware haakse steunberen. Het muurwerk onder de waterlijst is onbewerkt. Hierin zit de (gereconstrueerde) toegang tot het torenportaal. Het deel boven de waterlijst is gedecoreerd met twee van rondboogfriezen voorziene spaarvelden. In de bovenste geleding zitten gekoppelde spitsbogige galmgaten, waarboven het zich iets verjongende muurwerk met omlopende rondboognissen is

versierd. De toren wordt afgesloten met een gemetselde balustrade met ronde openingen en wordt beëindigd door een samengestelde spits waarop de wijzerplaten zijn aangebracht. Op het torenkruis staat een kozak als windwijzer.

De westgevel van de zuiderzijbeuk vertoont een dichtgezette rondboog ter plaatse van de uitgebouwde, in de 19de eeuw afgebroken, doopkapel. In de westelijke eindgevel van de noorderzijbeuk, die zich boven de hoeksteunbeer verjongt, zit een spitsboognis met kleine toegang. Tegen de hoeksteunbeer op halve hoogte is een spitsboognis met geprofileerde dagkanten zichtbaar.

De noord- en zuidgevel bevatten vensters met geprofileerde dagkanten en bakstenen gaffelvormige traceringen, produkten van de restauratie. Tussen de vensters driemaal versneden steunberen. Steigergaten zijn te zien onder de dakrand. Plint en waterlijst hebben een afdekking van natuursteen. Het noorderportaal is het resultaat van een reconstructie. Het zuiderportaal heeft een tuitgevel met schouderstukjes waarin de spitsboogvormige ingangspartij zit met een gedeeld venster daarboven. De traptoren terzijde dateert van de restauratie, maar staat op een oud fundament.

Het zuidertransept eindigt eveneens tegen een tuitgevel met schouderstukjes. Spitsboogvenster met gaffelvormige tracering. Op de hoeken is tufsteen verwerkt. De hoger opgetrokken, bredere en langere noordelijke transeptarm is uit twee verschillende soorten rode baksteen opgetrokken: aan de westzijde is gebruik gemaakt van een groter formaat. Spitsboogvensters zijn aangebrachte in de eindgevel en in de westgevel. De oostgevel is blind. Het muurwerk van het schip loopt koud aan tegen dat van het noordertransept.

Het muurwerk van koor en sacristie is versierd met speklagen. Hier hebben de hoge spitsboogvensters geprofileerde dagkanten met natuurstenen traceringen, waartussen tweemaal versneden steunberen staan. Steigergaten onder de uitgemetselde dakrand.

Interieur

Het inwendige van de toren is in vier verdiepingen verdeeld. Het gemetselde tongewelf op de begane grond dateert van de laatste restauratie. De verdiepingen zijn alle plat afgedekt. de eerste verdieping is bereikbaar via een trap in de noorderzijbeuk. De volgende worden bereikt via houten trappen in het torenlichaam.

■ Leerdam, hervormde kerk, inwendige van de zuiderzijbeuk met sporen van een doopkapel tegen de westgevel, opname 1973

■ Leerdam, hervormde kerk, inwendige naar het oosten, met het in steen overwelfde koor, opname 1973

In de kerk is alleen het koor met een stenen netgewelf overdekt. De ribben komen uit op schalken met gebeeldhouwde kapiteeltjes.

De overige ruimtes hebben een houten overdekking. Boven de viering zijn gewelfaanzetten in de muren gevonden. Een stenen gewelf is echter nooit gerealiseerd. De kappen van koor en transept dateren uit de tweede helft van de 15de eeuw. De kap en het houten tongewelf boven het zuidertransept zijn het resultaat van een reconstructie bij de laatste restauratie. De trekbalk met sleutelstuk met peerkraalprofiel en consoles met renaissance voluten ter hoogte van de kruising en de eindgevel dateren nog uit het eerste kwart van de 16de eeuw. Het noordertransept heeft een houten tongewelf, dat is gebouwd tegen de kap van de viering en dus jonger van ontstaansdatum is. De sleutelstukken onder de trekbalk en de renaissance consoles zijn in vorm gelijk als die bij het zuidertransept, alles eerste kwart 16de eeuw.

Het schip is met een houten tongewelf met drie ribben gedekt. De zijbeuken hebben halve tongewelven met drie ribben, uit het midden van de 16de eeuw.

De eerste travee van de middenbeuk wordt door het torenlichaam ingenomen. Een dichtgezet venstertje zit aan zuidzijde. In het schip hebben de kolommen eenvoudige basementen en

■ Leerdam, hervormde kerk, inwendige naar het westen, opname 1964

lijstkapitelen. De zuiderzijbeuk opent met een ronde boog op de transeptarm en met eenzelfde boog op de voormalige, thans afgebroken en dichtgezette, doopkapel. De noorderzijbeuk opent met een spitse boog op het transept. In het muurwerk onder de vensters van de koorsluiting zijn de segmentboogvormige spaarnissen teruggevonden bij de laatste restauratie en in het zicht gelaten.

De sacristie of consistorie is vanuit het koor en het transept toegankelijk. De rechthoekige ruimte wordt overkluisd door twee kruisribgewelven, die uitkomen op gebeeldhouwde consoles. Het zuiderportaal wordt met een netgewelf overdekt. Via

een (nieuwe) trap is een ruimte boven het portaal toegankelijk met een houten tongewelf, waarin een luik uitzicht biedt op het gewelf van de zijbeuk. Twee kaarsnissen zijn in het muurwerk opgenomen.

Van de inventaris zijn de volgende onderdelen vermeldenswaard.

Preekstoel

In het zuidertransept staat de eikehouten zeshoekige vrijstaande preekstoel uit het tweede kwart van de 17de eeuw opgesteld. De preekstoel bestaat uit een klankbord, ruggeschot met vleugels, kuip, voet en moderne trap. Klankbord in de vorm van een hoofdgestel, waarvan het fries versierd is met triglifen. Aan de hoeken hangen gedraaide bollen. De onderzijde van het klankbord is versierd met een eierlijst en een rozet.

Het ruggeschot wordt gevormd door een toogpaneel, geflankeerd door gecanneleerde Toscaanse pilasters. De vleugels hebben de vorm van een gebroken opengewerkte voluut, versierd met een draperie die uitloopt in twee koorden met kwastjes eraan. Deze vleugels zijn in het eerste kwart van de 18de eeuw aan het ruggeschot toegevoegd.

De kuip bestaat uit toogpanelen en heeft op de hoeken gecanneleerde Toscaanse pilasters. Op de hoeken van de hoge voetlijst zijn gecanneleerde voluten aangebracht. Het fries van de kuip is versierd met triglifen. De voet van de preekstoel wordt gevormd door een zeshoekige piedestal van paneelwerk, een vaasvorm en zes voluutvormige steunen, die de kuip dragen.

Koper

Aan de preekstoel is een koperen lezenaar bevestigd uit de tweede helft van de 17de eeuw. Het opengewerkte blad bestaat uit dik bladwerk, in symmetrische patronen vanuit een centraal motief van drie bloemknoppen en een kelk. Het blad wordt vastgehouden door een hand, waarvan de arm uitloopt in een manchet.

De voorzangerslezenaar dateert uit de eerste helft van de 18de eeuw. Het rechthoekige blad wordt omkaderd door C-voluten, waarbinnen opengewerkte ranken in symmetrische patronen. De S-vormige stam loopt uit in een voluut.

De doopbekkenhouder dateert uit de tweede helft van de 17de eeuw. Aan de stam, gevormd door twee vaasvormen, is een draaibare arm bevestigd, die aan de ene kant uitloopt in een voluut met dolfijnekop en aan de andere kant in een gestileerde bloemkelk. Hierop is de houder bevestigd, bestaande uit zes geprofileerde kolonetten, verbonden door een geschulpte band. Op het punt waar onderaan de kolonetten samenkomen, bevindt zich een knop. De bijbehorende doopbekken is van gedreven rood koper en heeft een geprofileerde deksel met knop.

Orgel

Reeds in de 17de eeuw is er sprake van een orgel in de kerk, aangezien er in

de kerkelijke rekeningen posten zijn opgenomen voor reparaties en een organist. In 1760 meldt de timmerman A. de Wit, dat hij het orgel verplaatst heeft ‘aan den toorn’ (Meijers, 46). Waar het voordien stond, is niet meer te achterhalen. Het oude orgel werd verkocht in 1853, aangezien het ‘....niet alleen te zwak van toon is, maar ook aanzienlijke reparatiën zou behoeven....’ (Meijers, 47). De opdracht tot de bouw van een nieuw instrument werd gegeven aan de firma Bätz en Co. te Utrecht. De bouw van het nieuwe orgel werd aangenomen op 15 aug. 1851 voor f 8400,- en zou op krimpvrije hardstenen kolommen geplaatst worden. Het orgel was in 1854 gereed en werd op 19 maart in gebruik genomen. Het orgelfront is uitgevoerd in renaissance-stijl. De middenpijptoren is halfcirkelvormig en is bekranst met een gebeeldhouwd fries; de vlakke pijpvelden hebben geornamenteerde lijsten.

In 1962-63 werd het orgel gerestaureerd door firma W. van Leeuwen Gzn te Leiderdorp.

Grafzerken

In 1862, bij de ingrijpende wijzinging en modernisering van het interieur zijn de zerken die daarvoor in aanmerking kwamen verwijderd en van andere zijn de wapens uitgekapt. Tijdens de laatste restauratie zijn alle resterende zerken opgenomen en daarna op daarvoor geschikt geachte plaatsen bijeengebracht. In publicaties uit 1964 en 1970 worden de 32 in het zicht zijnde zerken beschreven en aanvullende informatie over de geslachten gegeven. De oudste zerk zal die van Jan van Arkel zijn die in 1428 op het kasteel van Leerdam overleed, voor het overige zijn het voornamelijk 17de-eeuwse grafzerken die genoemd worden.

De grafkelder van Van Arkel, waarvan een steen thans in het zuidertransept ligt, was eertijds in het koor opgesteld. Alleen het familiewapen met twee beurtelings gekanteelde dwarsbalken is vaag zichtbaar. De in de 19de eeuw nog genoemde Latijnse inscriptie is teloor gegaan (Van der Aa).

Muurschildering

In 1958 werden tijdens de restauratie tegen de toren ter hoogte van de orgelgaanderij fragmenten van een muurschildering uit het eind van de 15de eeuw, voorstellende Christus aan het kruis met te weerszijden een moordenaar aangetroffen en voor zover mogelijk geconserveerd. Fragmenten van ornamentale beschilderingen op de gewelfribben in sacristie en koor konden niet bewaard blijven.

Kerkborden

In 1795 zijn alle wapenborden in de Leerdamse kerk afgenomen, met uitzondering van het grote Tien Gebodenbord.

In de noordelijke transeptarm staat het Tien Gebodenbord uit 1698 tegen de oostmuur opgesteld. Vòòr 1760 stond de ‘Wet’ tegen de toren. In dat jaar is het bord naar het oosten verplaatst, aangezien er een orgel tegen de toren geplaatst werd. Tot de laatste restauratie heeft de ‘Wet’ in het koor gestaan (Van Gent, 176). Het

bord is diverse malen op- danwel overgeschilderd. In 1910 is het aan gruzelementen gevallen om door de heer Dubel weer hersteld te worden (Van Gent, 184). Het bord is door middel van een gemarmerde, geprofileerde lijst in twee zônes verdeeld. De onderste zône bestaat uit twee zwart geverfde houten panelen. In het bovenste gedeelte zijn de Tien Geboden gecaligrafeerd binnen twee, de Tafelen der Wet voorstellende bogen, die gevormd worden door geschilderde kelkjes. In de zwikken geschilderde gouden cherubkopjes en in het midden tussen de bogen een goudkleurig, geschilderd rozet. De tekstborden zijn gevat in een gemarmerde houten omlijsting. Op een plint zijn aan weerskanten twee halve pilasters en een verspringende Corinthische pilaster geplaatst, die een gebroken fronton met tandlijst dragen, waarop het jaartal 1698. In de breking het gekroonde wapen van Willem III gehouden door een leeuw en een eenhoorn, met de spreuk ‘Honi soit qui mal y pense’ en het monogram W:R (Willem Rex). Op het fries staat de tekst: ‘Godt sprak alle deze woorden Exod: XX’

Het bord is in 1698 geschonken door Koning-Stadhouder Willem III, graaf van Leerdam.

Drie predikantenborden

Drie houten borden in zwart geverfde lijsten met vergulde profilen. Twee van deze borden werden in het midden van de 19de eeuw vervaardigd. Het derde exemplaar werd aan het begin van de 70ger jaren van deze eeuw bijgemaakt.

Zilver

Avondmaalsstel, bestaande uit vijf schalen, vier bekers en twee kannen. Een ronde schaal van 32 cm doorsnede met een geprofileerde rand, waarin een gearceerde bank verwerkt is met vier merken: jaarletter G (1841), Mivernakopje, klimmende leeuw en meesterteken ‘MEYER’ (H.A. de Meijer, 's-Gravenhage, 1824-1842)

De vier overige schalen zijn gelijk aan de bovenbeschreven schaal, maar 22 cm in doorsnee. Twee van de schalen dragen merken als boven. Twee zijn er in 1986 bijgemaakt en dragen de merken: jaarletter B (1986), Minervakopje D, lopende leeuw II, meesterteken van Rokkoert Juweliersbedrijven in het Silverhuys b.v., Schoonhoven en de inscriptie ‘RIKKOERT SILVERHUYS SCHOONHOVEN’

Vier bekers van 18 cm hoog, bestaande uit een ronde voet met gearceerde voetlijst, een stam met platte nodus en een kelkvormige beker. Gemerkt als grote schaal.

Twee kannen, hoogte zonder oor 23 cm, met oor 27 cm. Voet en stam als bij bekers. Op de voet een bolle lipkan, met een gearceerde rand bij de halsinsnoering. Het oor steekt boven de kan uit en heeft als versiering een gearceerde rand. Merken als op grote schaal.

Onder de voet van een exemplaar is het gekroonde wapenschild van de schenkers (?) aangebracht, gehouden door twee meerminnen en eronder een banderolle met de tekst: ‘LIBERALIT 11 julij 1841’

(Van Gent, 183-186)

Klokken en uurwerk

In de toren hangen twee luid- en slagklokken.

Klok 1 is gegoten door F. Hemony in 1659 en heeft een diameter van 73,5 cm.

In de tekstband: SIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM FRANCISCUS HEMONYME FECIT AMSTELODAMI ANNO 1659.

Figuurreliëf met het wapen van Leerdam.

Klok 2 is gegoten door W. en J. Moer in 1517 en heeft een diameter van 137,5 cm. In de tekstband: MARIA MATER GRACIE MATER MISERICORDIE TU NOS AB HOSTE PROTEGE JUHORAMORTIS SUSCIPE ANNO DOMINI M CCCCCXVII WILHELMUS ET JASPAR MOER FRES ME FECERUNT (Inv. 1942/43).

De uurwerkinstallatie is elektrischmechanisch.

Lingedijk

Langs de Lingedijk aan de westkant van de stad bevinden zich de gebouwen van de glasfabriek en de villa's die daar ten behoeve van het bedrijf gebouwd zijn.

Nr. 9 is een kantoorgebouw van de glasfabriek en heeft een gedenksteen in de voorgevel, ontworpen door A.D. Copier en uitgevoerd in (door de fabriek vervaardigd) glasmozaïk. Het stelt een arbeider voor met stenen op zijn rug die hij naar een te bouwen muur draagt. De symboliek staat eronder verwoord: Elk draagt zijn steentje bij.

Het huidige glasmuseum op nr. 28 werd in 1913-'14 gebouwd als woning voor directeur P.M. Cochius door architect S. de Clercq uit 's-Gravenhage. Dezelfde architect ontwierp een jaar eerder voor directeur J.H.O. Bunge uit Asperen op nr. 29, Lingesigt. In de expressionistische Amsterdamse-School stijl gebouwd is Lingedijk 30 uit 1926 en het daar vlak bij liggende huis Laantje van Iperen 64.

Tegen de polder Klein Oosterwijk is de 19de-eeuwse begraafplaats gesitueerd, waar de graven gesitueerd zijn aan beide zijden van een van voor naar achteren lopende laan. Een hoek is afgescheiden voor de Israelitische begraafplaats.

Lingedijk 29

Het twee bouwlagen en een kapverdieping tellende huis staat op een rechthoekige plattegrond en wordt door een aan beide zijden iets overstekende mansardekap gedekt. Het huis is tegen en op de dijk gebouwd, waardoor

■ Leerdam, Lingedijk 29, opname 1988

er aan de achterkant sprake is van een (extra) onderverdieping. De gevels van de onderverdieping en de begane grond zijn afgewerkt met een pleisterlaag. De verdiepingsgevels zijn met houten delen afgewerkt. In het midden van de voorgevel is een plaat met 'Lingesigt' en '1912' alsmede de initialen van de opdrachtgever aangebracht. Ter hoogte van de woonkamer zit een driezijdig uitgebouwde erker met houten hekje voor de openslaande deuren van de verdieping. De oorspronkelijke indeling van het huis was, volgens de bij de gemeente bewaarde ontwerptekeningen, eenvoudig: het voorste deel bevatte de woonvertrekken op de begane grond en slaapvertrekken op de verdieping en de zolder; in het achterste deel is het trappehuis en waren in de onderverdieping de kelder, keukens en voorraadkamers opgenomen, op de begane grond waren onder andere de eet- en dienkamer en op de verdiepingen bevonden zich een badkamer, de slaapkamers van de kinderen en het personeel.

Lingedijk 30

Ook de villa uit 1926 telt twee bouwlagen en een kapverdieping en heeft aan de achterzijde een onderverdieping door de ligging tegen de dijk. Het huis ligt op een

onregelmatige plattegrond en wordt gedekt door een gebogen rieten kap met een laag schild aan de achterkant en over een deel van de zijkanten. De gevels bestaan deels uit baksteen deels uit houten delen. Het rechterdeel van de voorgevel springt naar voren. De ver terugliggende ingangspartij is langs de rechterkant gesitueerd. Tussen de dakvlakken van

■ Leerdam, Lingedijk 30, opname 1988

het huis en de ingangspartij is een rond venster aangebracht. Overigens zijn deuren en vensters overwegend lineair van vorm. Het huis is van een inpandige garage aan de achterkant voorzien. Volgens de bij de gemeente in kopie aanwezige ontwerptekeningen waren op de begane grond de woon- en eetkamer, alsmede de keuken ingericht. Op de verdiepingen bevonden zich de badkamer en de slaapkamers. De zolder diende als bergruimte.

Markt

De Markt werd vroeger ook wel Breede straat genoemd. Het oudste stadhuis was hier tot het eind van de 18de eeuw gelegen. De panden aan de Markt tellen twee bouwlagen en een kap - nr.8-10 telt met een mezzanino twee en een halve bouwlaag - en hebben de daknok vrijwel alle evenwijdig aan de straat. Een uitzondering is het 17de-eeuwse pand nr. 5 met zijn afgeknotte trapgevel. Een van de oudste gebouwen is nr. 11, dat, getuige de trapgevel met ezelsrugafdekking aan de Hoogstraat, nog 16de-eeuws kan zijn. Het merendeel van de panden is in de 19de eeuw van een pleisterlaag voorzien en in de 19de, maar vooral de 20ste eeuw uit- en inwendig verbouwd ten behoeve van winkelfuncties, waardoor met name specifieke interieurkenmerken verdwenen of minder makkelijk zichtbaar zijn.

De winkelpuitjes zijn over het algemeen twee- of driedelig (nrs. 1, 3, 5, 7) en dateren uit de jaren tussen 1890 en 1920.

Markt 5

Het 17de-eeuwse huis is in het eerste deel uitvoerig behandeld.

Markt 11

Dwars hoekpand dat rechts eindigt tegen een vijf trappen hoge gevel met ezelsrugafdekking. Haaks daarop staat langs de Hoogstraat een aanbouw. Aan de linkerkant heeft dit pand een kelderkamer met opkamer (vgl. nr. 5), overigens is het inwendig geheel verbouwd en de kap is vernieuwd.

Een fraai onderdeel is de voordeur

■ Leerdam, Markt 7-9-11, opname 1988

met gedeeld bovenlicht, die omlijst is met een bossering en platte lijsten en bekroond wordt door een kroonlijst met muizetandversiering, vermoedelijk vervaardigd rond 1820. Het gebouw zelf zal uit de 16de eeuw dateren, gezien de trapgevel.

Markt 2-4

Dwars huis van twee bouwlagen onder zadeldak, met lage achteraanbouw, oorspronkelijk voorzien van

■ Leerdam, Markt 2-4, opname 1962

een zadeldak, thans plat afgedekt. Het pand dateert, gezien de eikehouten kapconstructie, uit de eerste helft van de 17de eeuw. De kapconstructie bestaat uit twee eiken spanten met gehakte telmerken, die ieder samengesteld zijn uit twee jukken op elkaar, waarvan het onderste met kromme poten. In de 19de eeuw is de voorgevel van een pleisterlaag voorzien, zijn de vensters gewijzigd en werd de winkelpui met de zuilen naast de ingang aangebracht.

Markt 20

Dwars pand van twee bouwlagen op de hoek met de Hoogstraat. Het dak heeft aan de linkerkant een schild. De gevels zijn gepleisterd met ingesneden voegen. Aan de Marktzijde zit op de begane grond aan de linkerkant een

■ Leerdam, Markt 18 en 20, opname 1962

(gewijzigde) winkelpui met zaagtand in het fries van de kroonlijst. Op de verdieping zijn schuiframen aangebracht. De zijgevel is op de begane grond grotendeels blind. Deur en venster zitten uiterst links. Op de verdieping twee twaalfruitsvensters en staafankers. Het pand zal in de huidige uitmonstering uit het begin van de 19de eeuw dateren.

Meent

De meeste bebouwing langs de Meent dateert van 1900 tot 1930 en is veelal vrijstaand. Haaks op de Meent staan aan de noordzijde een aantal straten met lage, aaneengebouwde, een bouwlaag hoge arbeiderswoningen van rond de eeuwwisseling, die aan Meentzijde een hogere, wat rijkere gevel vertonen (bijvoorbeeld Prins Hendrikstraat en Nieuwenhuyzenstraat, de laatste met uitgekraagde trapgevels). Aan de Meent bevinden zich tevens gebouwen met een bedrijfsmatig karakter, zoals enkele voormalige 19de-eeuwse stadsboerderijen (nrs. 26-28 en 58), de oude melkfabriek op nr. 30-36 en het restant van de Leerdamse gasfabriek uit 1902, namelijk de villa op nr. 54. Aan de oneven zijde, de zuidkant, zijn, naast de woningen het postkantoor uit 1910 op nr. 57 en de rooms-katholieke kerk op nr. 63 vermeldenswaard. De laatste zal hieronder wat uitvoeriger besproken worden; de melkfabriek kwam bij de bedrijfsgebouwen in het eerste deel reeds ter sprake.

R.K. kerk H. Maria Onbevlekt Ontvangen, Meent 63

In 1929 werd de eerste steen gelegd van een nieuw te bouwen kerkgebouw voor de rooms-katholieken aan de Meent, ter vervanging van het gebouw aan de Nieuwstraat 64-66. Op 1 juni 1930 kon de kerk plechtig worden ingewijd. Architecten waren de Benedictijner pater Dom Paul Bellot en de Nijmeegse architect H.C. van de Leur. Het gebouw ligt op een vrijwel rechthoekige plattegrond en wordt door een hoog dak met schild aan de oostzijde gedekt, waarop de dwarskapjes van het transept en de zijbeukstraveeën aanlopen. De pannen op het zuidelijk dakvlak zijn in patronen gelegd. Opklimmende vensterreeks in transept

■ Leerdam, de R.K. kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen aan de Meent 63, opname 1988

en zijbeukstraveeën. Ter hoogte van de sacristie en bergplaats heeft het muurwerk rechte vensters. Een slanke klokketoren met vierkante spits is met een tussenlid aan de oostkant met de kerk verbonden. Het schip van de kerk beslaat vier hele traveeën, waarin een pseudotransept is opgenomen. Aan de westkant zit een kleinere travee. Een vijfde travee is in gebruik als sacristie en berging. Het koor is 5/8 gesloten.

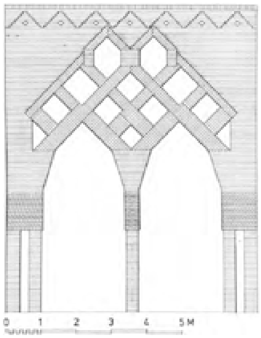

■ Leerdam, R.K. kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen, Meent 83
- Detail van pseudotransept
Schaal 1:150. Opmetingstekening door J. Jehee, 1987

Van de driebeukige ruimte wordt het middenschip door een houten, eenvoudig beschilderd tongewelf met zware gordelbogen overdekt. De smalle zijbeuken hebben steekkapjes. Het koor heeft een stenen gewelf.

De muren zijn bekleed met gele Friese steen, afgewisseld met rode en blauwe nuanceringen en kleurige banden van steenglas, geschonken door de glasfabriek. Dezelfde decoratie in steenglas is aan de altaren toegepast. Gekleurde vloertegels.

In de wand naast de toegang tot de sacristie een gedenksteen met: ME POSUIT // JOH. H.A. FRANK // PAROCHUS // 14 SEPT. 1929.

Van de inventaris zijn te vermelden: een eikehouten tweezitskoorbank uit de tweede helft van de 19de eeuw, afkomstig uit Oosterhout.

De beelden van het Maria- en Jozefaltaar zijn van de oude kerk afkomstig, vermoedelijk ook de kruiswegstatie en de neogotische kaarsenkroon. Voor het overige zij verwezen naar de inventarislijst van het kerkelijk van de parochie, opgemaakt door de Stichting Kerkelijk Kunstbezit te Utrecht. De kerk heeft een luidklok, gegoten door Petit & Fritsen in 1949, met een diameter van 58 cm. In de tekstband: 'AVE MARIA, GRATIA PLENA' // ANNO DOMINI 1949. Op de mantel: PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT 272.

Een oude klok is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

Ondanks de aan de toren aangebrachte wijzerplaatkassen, heeft de kerk nooit een torenuurwerk bezeten.

Nieuwstraat

Al in 1633 komt de naam 'Nieuwstraat' in de stadsrekeningen voor. Aan deze straat zijn en waren opmerkelijk veel kerkelijke gebouwen en gebouwen met een openbaar karakter gevestigd: de Evangelisch Lutherse kerk uit 1838 op nr. 106, de voormalige, 19de-eeuwse synagoge (achter nr. 13), het kerkgebouw van de Gereformeerde gemeente uit 1908 (nr. 10), de voormalige rooms-katholieke kerk (nr. 64-66), het gebouw Seal Thiel uit 1893, de vroegere eerste Christelijke school (nr. 83A) en het verenigingsgebouw van de hervormde kerk, Maranatha uit 1926, gebouwd door J.W. Janzen uit Den Haag (nr. 85). Inmiddels verdwenen zijn de openbare school uit 1783, het gebouw Tavenu uit 1901, de Werkinrichting voor mannen uit 1856 en het gebouw Kunstmin. Overigens zijn de gebouwen van een bescheiden karakter en overwegend 19de- en 20ste-eeuws van uiterlijk.

Ook hier geldt dat vermoedelijk oudere (17de of 18de eeuwse) woonhuizen in de 19de eeuw van een pleisterlaag voorzien zijn (nr. 61).

Naast de bovengenoemde gebouwen komen in deze straat winkels, woonhuizen en een vroeg 19de-eeuwse stadsboerderij met dwarsgeplaatst voorhuis (nr. 38) voor.

Voormalige Israëlitische synagoge, achter pand Nieuwstraat 13

Vanaf waarschijnlijk de 15de, maar in ieder geval in de 17de eeuw is er sprake van een Joodse bevolkingsgroep in Leerdam. Hun synagoge lag aan de Nieuwstraat 13 op een achtererf. In 1854 werd op die plaats een nieuwe synagoge gebouwd, een eenvoudig bakstenen gebouwtje op rechthoekige plattegrond met een met blauwe pannen belegd zadeldak oorspronkelijk tegen een in- en uitgezwenkte geveltop, zoals bij de lutherse kerk, thans vereenvoudigd tot een tuitgevel. In de lange achtergevel is nog èèn van de beide spitsboogvensters met roedenverdeling zichtbaar. In 1935 is de synagoge buiten gebruik gesteld en sedertdien als pakhuis in gebruik genomen (Van Gent, 252-255). Het inwendige heeft een houten tongewelf. Hier zijn de van gietijzeren en houten traceringen voorziene spitsboogvensters nog te zien. De galerij is geamoveerd.

De mikwe, het rituele bad, was in het pand Nieuwstraat 13 gevestigd. In de rechterzijgevel zit een gedenksteen met: A.D.v.G. // 5667 // 1907.

Nieuwstraat 31

Vrijwel vierkant huis onder met blauwe pannen belegd schilddak met hoekschoorstenen. Het pand is regelmatig van indeling. De vijf gevelopeningen brede voorgevel wordt door een zeer eenvoudige gootlijst afgesloten. De voordeur met bovenlicht heeft een pilasteromlijsting met kroonlijst en wordt door zesruitsvensters geflankeerd. Vierruitsvensters op de verdieping, alles met rechte strekken. De in het zicht komende linkerzijgevel is thans blind, een deur is dichtgezet.

Aan de achterzijde is later een aanbouw gerealiseerd. Dit in oorsprong voorname Leerdamse woonhuis is, getuige een gevelsteen op de plint rechts naast de voordeur in 1856 gebouwd voor H.T. Koppen, (burgemeester). Later heeft het als politiebureau dienst gedaan.

Nieuwstraat 64-66

Voormalig R.K. kerk H. Maria Onbevlekt Ontvangen, gebouwd in 1855. De kerk bood plaats aan 75 zitplaatsen. P.J.H. Cuypers vergrootte haar in 1896 met een priesterkoortje en een sacristie. Van het kerkgebouw resteren

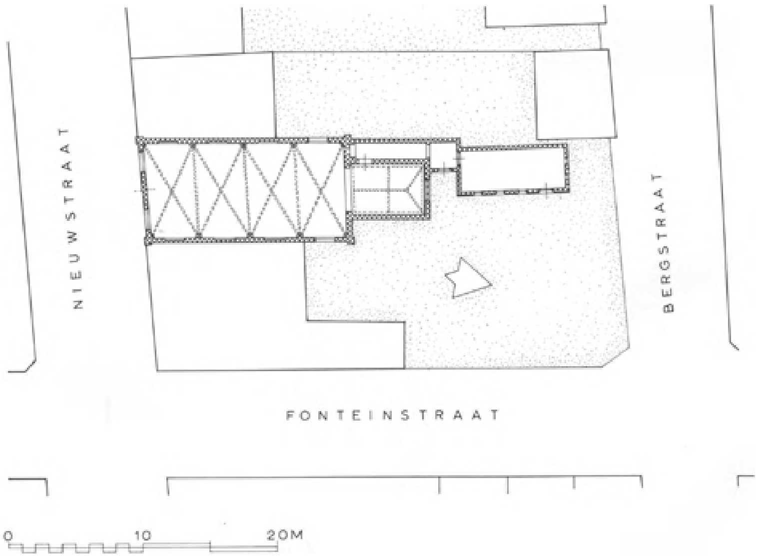

■ Leerdam, voormalige R.K. kerk aan de Nieuwstraat 66
- Plattegrond van kerk en sacristie met naaste omgeving
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J. Jehee, 1987

de voorgevel, het koor en de sacristie. Het benedenste deel van de voormalige kerkruimte is thans door een winkel in beslag genomen, maar het bovenste stuk is nog in situ met (beschadigde) beschilderingen. De inventaris is geamoveerd en deels weer toegepast in de nieuwe kerk aan de Meent.

Het gebouw met tuitgevel is uit rode baksteen opgetrokken, voorheen wat rijker van uitvoering met een klokketorentje en hoeklisenen met een veelhoekige bekroning, waarin twee spitsboogvensters en een rond venster, alle met gietijzeren traceringen. Met blauw pannen gedekt zadeldak. Het in 1896 aangebouwde, rechtgesloten priesterkoor is lager, heeft een groot spitsboogvenster in de oostgevel met deels bakstenen traceringen en is met kunststof leien gedekt. Een uitgemetselde, geprofileerde gootlijst zit aan het koor.

Van het inwendige is het priesterkoor met uitzondering van noordmuur en inventaris gespaard gebleven: het koortje is met een houten spitsbogig tongewelf gedekt, dat met geometrische figuren is beschilderd. Tegen de oostwand zijn, naast het spitsboogvenster twee engelfiguren aangebracht, de zuidmuur heeft een doekbeschildering met Christussymbolen, waarboven de lijdenswerktuigen zijn weergegeven.

De opening naar het voormalige schip is tot halve hoogte met een muurtje dichtgezet. Daarachter bevindt zich thans het winkelpand.

Het vier traveeën lange schip, dat aan de westkant een galerij heeft bezeten, is met gestucte kruisribgewelven, verstevigd door trekstangen, overdekt. Deze gewelven dateren naar alle waarschijnlijkheid van 1855. De beschilderingen van ribben en gewelfvelden is echter van de verbouwing uit 1896. In de voorgevel en in iedere travee zit een spitsboogvenster, oorspronkelijk met gietijzertracering. In 1896 zijn de eerste drie vensters aan beide zijden dicht gemaakt en van een beschildering voorzien.

Op de triomfboog naar het koor twee bazuinende engelen en een rankenbeschildering. De kleurige afwerking van de verschillende onderdelen is opmerkelijk rijk en gevarieerd.

De sacristie, met een tussenlid met de kerk verbonden, is een gebouw op rechthoekige plattegrond met drie spitsboogvensters met glas in loodvulling in de lange gevel. De vensters aan de korte gevels zijn gedicht. Het gebouw is uit donkerrode baksteen opgetrokken, versierd met banden in een lichter rode kleur. Uitgemetselde, geprofileerde gootlijst als aan koor, met leien gedekt schilddak met pironnen op de hoeken.

Evangelisch Lutherse kerk, Nieuwstraat 106

Met de uit Duitsland en Bohemen afkomstige glasblazers kwam de lutherse godsdienst in de 18de eeuw naar Leerdam. Diensten werden aanvankelijk in particuliere huizen gehouden. In 1786 is er sprake van een huis dat aangekocht werd om als kerkgebouw dienst te doen. In 1838 werd tussen de Nieuwstraat en de Bergstraat een stuk grond aangekocht, waarop een kerkje werd gebouwd, dat op 16 oktober van dat jaar al kon worden ingewijd. Een consistorie werd later aangebouwd (Van Gent, 154-161).

Het betreft hier een eenvoudig bakstenen kerkje met een van een in- en uitgezwenkte top voorziene voorgevel, vrijstaand en iets terugliggend ten opzichte van de rooilijn. In de voorgevel een van een fronton voorzien ingangsportaal met gesneden bovenlicht.

Zwaan in het fronton. Terzijde twee rondboogvensters met houten venstertraceringen. Rond venster op de verdieping. In de houten kroonlijst onder de geveltop staat het jaartal MDCCCXXXVIII (1838). In de zijgevels zitten drie rondboogvensters als voor. In het sober ingerichte interieur dat met een houten tongewelf wordt overdekt, is een deel van de inventaris uit de bouwtijd bewaard gebleven.

Preekstoel

Eikehouten zeshoekige staande preekstoel uit de bouwtijd van de kerk, bestaande uit klankbord, ruggeschot, kuip, voet en trap.

Aan de onderzijde van het klankbord een rozet. Ruggeschot en kuip bestaan uit panelen met op de vier hoeken een

■ Leerdam, Nieuwstraat 106, het inwendige van de evangelisch lutherse kerk, opname 1987

rozet. Op de hoeken van de kuip staan onbewerkte zuilen. De voet is tulpvormig.

Psalmbord

Een rechthoekig houten psalmbord, bekroond door een fronton, uit de bouwtijd van de kerk. In het fronton een geschilderde zwaan. Een bijna identiek tweede exemplaar is modern.

Koperen doopschaal

Schaal op stam met geprofileerde voet. De deksel wordt bekroond door een zwaantje. Uit de bouwtijd van de kerk?

Aan de kuip van de preekstoel een 19de-eeuwse ijzeren doopbekkenhouder, waarin een kristallen doopschaal met deksel (modern).

Noordwal

Aan de Noordwal, vroeger Nieuwe wal geheten zijn vrijwel alle huizen van jongere datum. De aan de noordzijde lopende stadsgracht is in 1894 gedempt, waarna er op uitgebreidere schaal gebouwd kon worden. Ook hier staat een kerkgebouw, op nr. 30. Iets terugliggend ten opzichte van de rooilijn en goed bewaard gebleven is het rood bakstenen, in bescheiden Art Déco-vormen opgetrokken slachthuis

■ Leerdam, Noordwal 16, slachthuis, opname 1988

op nr. 16. Inwendig is de ruimte betegeld en wordt afgedekt met een sheddakconstructie. De bouwdatum zal in de tweede helft van de dertiger jaren van deze eeuw liggen.

Noordwal 30

Christelijk Gereformeerde kerk uit 1916, gebouwd door aannemer C.A. Boei en bouwkundige W.H. Vielderman

Het kerkgebouw van de Christelijk Gereformeerde Kerk werd op 10 februari 1916 voor f 7497, - aanbesteed. De inwijding vond plaats op 22 augustus van dat jaar (Van Gent, 243).

De kerk is opgetrokken uit donkerrode baksteen en heeft rondboogvensters in de lange gevel, die door een daklijst met uitgemetselde bakstenen sierconsoles wordt afgesloten. Dakkapellen met windveren. Ronde ingangspartij met geprofileerde dagkanten in iets naar voren springende uitbouw met topgevel, waarin het jaartal 1916.

Vlietskant

De Vlietskant loopt parallel aan de Oostwal van zuid naar noord. Op de kadastrale minuut (1822) staat aan de oostkant water aangegeven. Dit is dan ook de aanleiding geweest om de panden nr.6 en 8 ver terugliggend ten opzichte van de huidige rooilijn te bouwen. Zij zijn tevens de twee oudste gebouwen van de straat, misschien met uitzondering van de, ingrijpend verbouwde, voormalige stadsboerderij op nr. 32. Het huidig aspect van de nrs. 6 en 8 is echter derde kwart 19de eeuws, getuige het pleisterwerk en de stucdecoratie aan in- en uitwendige (nr. 8 in 1987 gemoderniseerd). Vlietskant 46

■ Leerdam, Vlietskant 46, opname 1988

dateert uit 1934 en is door J.C. Verhagen, stadsarchitect gebouwd. Het gebouw volgt het ronde beloop van de rooilijn ter plaatse, is opgetrokken in bescheiden Art Déco-vormen en heeft op de hoek een accent door middel van een erkervormige uitbouw en een toren met mast. De indeling van de voorgevel en de glas-in-loodvullingen van de vensters is uit de bouwtijd.

In het landelijk gebied horen de gebouwen langs de Diefdijk vanaf het wiel de Kruithof, Hoogeind, Loosdorp, en Recht van Terleede, ook bij de gemeente Leerdam.
Dit geldt eveneens voor de plaatsen Oosterwijk en Kedichem, maar die worden afzonderlijk behandeld.

Diefdijk

Langs de Diefdijk liggen voor het grootste deel boerderijen. Zij zijn, op een enkele uitzondering na (nrs. 8 en 13 bijvoorbeeld) haaks ten opzichte van de dijk gesitueerd. Een opmerkelijke uitzondering tussen de agrarische bebouwing is het voormalige waterschapshuis van de Alblasserwaard, het Dordtse huis op nr. 47, naast het wiel de Kruithof.
Voerdeelboerderijen op rechthoekige plattegrond (nrs. 25, 32, 37) en op T-vormige plattegrond (nrs. 13, 19 en 45) wisselen elkaar af. Sommige hebben aan de achterzijde een overstekend schild (37 en 45). De daken zijn met riet gedekt. Bij verschillende boerderijen is de kapelvormige uitbouw ter hoogte van de keukentravee aanwezig (nrs. 8, 25 en 37). Op het erf komen stenen en houten schuren voor (houten schuren bij nrs. 19 en 25) en zelfs een houten schuurberg met vier eiken staken en een met pannen gedekt lessenaarsdakje op nr. 25.
Een 17de-eeuwse boerderij is De Kruithof op nr. 45. Uit de 18de eeuw dateren mogelijk de boerderijen 13, 25 en 37. Deze zijn echter in de 19de en 20ste eeuw verbouwd, waarbij ze bijvoorbeeld van een pleisterlaag zijn voorzien en de vensters veranderd of vergroot zijn. Overigens is het uiterlijk van de boerderijen voornamelijk 19de-eeuws.

Diefdijk 45

De boerderij ‘De Kruithof’ ligt gedeeltelijk op en gedeeltelijk tegen de Diefdijk, net na de bocht ten zuiden van het wiel De Kruithof.
Zij heeft een dwars voor de stal gebouwd woongedeelte onder een aan de achterzijde laag doorlopend schilddak. Het achterste vak onder het doorlopende dakvlak ligt bijna drie meter lager dan het voorste stuk en heeft daardoor een onderhuis. De lange achterbouw, waarin het bedrijfsgedeelte is opgenomen, ligt weer een meter lager ten opzichte van dit onderhuis en loopt met zijn dak aan in het schild van het voorste gedeelte. Aan de achterzijde van de stal zit een groot,

ver overstekend schild. Sedert 1911 is een woongedeelte gerealiseerd in het voorste gedeelte van de stal, die tot dan doorliep tot het dwarsgebouwde voorstuk.

Het erf wordt bereikt door een steile afrit aan de linkerzijde. Op het erf liggen naast en achter de boerderij twee schuren en een hooiberg.

Wanneer de boerderij is gebouwd, is niet bekend. Gezien het materiaalgebruik, gele baksteen, de vorm van de consoles en het grenenhouten gebint in het woongedeelte, alsmede de relatie

■ Leerdam, Diefdijk 45-46, voorgevel van boerderij De Kruithof, opname 1967

met het naastliggende Dordtse huis is een ontstaansdatum in de tweede helft van de 17de of begin 18de eeuw aannemelijk.

In het hoge deel van het voorhuis bevond zich rechts een herenkamer en in het midden en links twee stallingen ten behoeve van het Dordtse huis.

Het onderhuis diende in het midden als ossenstal en in de zijvertrekken tot kaaskamer. De middenkamer in het voorste stuk was via een trap in de ossenstal bereikbaar. Achter het voorhuis heeft een bedrijfsgedeelte gestaan, dat, gezien de nog resterende constructie laat in de 18de eeuw vernieuwd moet zijn.

In 1817 is de boerderij met vijf vakken vergroot en telt dan vanaf het dwarse voorhuis acht vakken. De huidige stalindeling is van die tijd. De zij- en achtergevels werden in baksteen opgetrokken, het voorste deel bleef onveranderd. Een houten plankje in het muurwerk van de rechterzijgevel met: ‘I.V.R. 1817’ (= Jan van Rips) getuigt van deze verbouwing.

In 1904 is de voorgevel verbouwd, waarbij onder andere een stel van de twee dubbele deuren gewijzigd is in een zestienruitsvenster. De schouw in de herenkamer is toen vernieuwd. In 1911 werd het achterhuis of middentravee gewijzigd: een woning is in een deel van de stal afgescheiden, waarbij de mesthoop, die tot dan toe links achter het voorhuis lag, verplaatst werd. In 1940 is het voorhuis inwendig ingrijpend verbouwd.

Exterieur

De boerderij is vrijwel helemaal opgetrokken uit gele ijsselsteen (formaat baksteen 17,4 × 8,3 × 3,8, 10 l. = 48,5 cm). Ondanks het feit dat de boerderij verschillende malen verbouwd is, heeft men steeds weer dit type baksteen weten toe te passen.

De indeling van de voorgevel, die van een zwart geschilderde plint is voorzien is van links naar rechts een vierruitsvenster met rollaag, dubbele deur met rollaag op de oorspronkelijke plaats, dan de voordeur met bovenlicht met roedenverdeling (1904) en tenslotte twee schuifvensters met luiken en roedenverdeling, waarvan de een met ronde ontlastingsboog dateert van de 20ste-eeuwse verbouwing, de ander is origineel. Dakkapel met roedevensters (1904), waarboven de dakvoet opgolft en staafankers in het metselwerk.

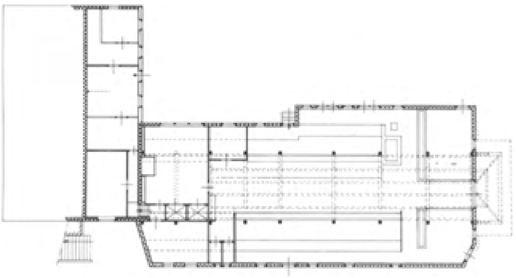

BEGANEGROND BOERDRIJ

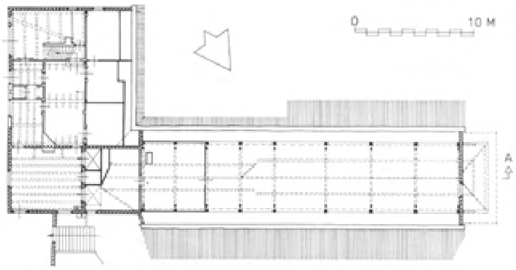

BEGANEGROND VOORHUIS

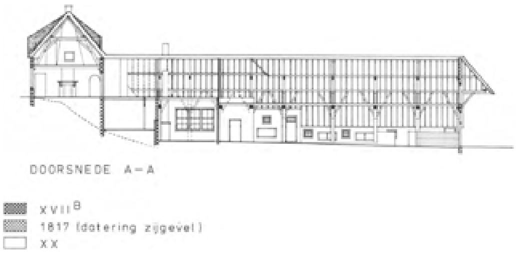

■ Leerdam, Diefdijk 45
- Boerderij, plattegronden en doorsnede.
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau Walraad (1969), bewerkt door J. Jehee, 1987

In de rechterzijgevel zit ter hoogte van het op de dijk liggend gedeelte een deur en een zestienruitsschuifvenster. Zoldervenster, waarvoor dakvoet in 1904 is opgelicht. In de gevel van het onderhuis twee vensters, waarvan het kleinste uit 1904, ter vervanging van een deur. Op de verdieping een schuif- en een draaivenster, beide met zestienruits indeling. Raampjes en een strokendeur in de stalgevel. Naast de deur een plankje ingemetseld met ‘J.v.R. 1817’.

De linkerzijgevel is ter hoogte van het voorste gedeelte van de dwarsbouw blind. In de gevel van het onderhuis een getoogd ijzeren venster en op de verdieping een zestienruitsvenster. In het terugliggende gedeelte, dat voor de verbouwing van 1911 deel uitmaakte van de stal zit een driedelig kozijn met roedenverdeling uit 1911. Raampjes, mestluiken en een kleine deur in de stalgevel.

In de achtergevel een grote middendeur met bovenlicht en hooiluik op de verdieping. Te weerszijden stalramen en in de afgeschuinde hoek links een mestdeurtje.

Tussen de boerderij en het Dordtse huis is een poortje met een hardstenen sluitsteen boven de rondboog doorgang, waarin het jaartal ‘1782’.

Interieur

Het dwarse voorhuis is tweebeukig van opzet, waarbij de achterste beuk veel lager ligt. Beide beuken zijn drie vakken breed.

Het linker- en middenvak dienden in het verleden als wagenstalling voor het Dordtse huis. Het rechtervak was de voormalige herenkamer. Hoewel het voorhuis zeer ingrijpend is verbouwd in 1940, waarbij de indelingen zijn gewijzigd, zijn zij nog steeds herkenbaar.

Vier grenehouten jukken verdelen stal en middenruimte in drie vakken. De ankerbalken zijn aan straatzijde in de muur opgelegd. De wagenstalling is met klinkers bestraat.

De herenkamer heeft een enkelvoudige grenehouten balklaag, haaks op de voorgevel, met eenvoudige midden of laat 17de-eeuwse consoles. In de achterwand de voormalige bedsteden, die uitsteken in het achterste gedeelte. Pomp met hardstenen spoelbak in de rechterhoek, ter hoogte van een pomp tegen de buitengevel.

Schouw uit 1904.

De hele zolderruimte wordt door vier dekbalkjukken, waarop driehoekspanten staan in vijf vakken verdeeld. Gebogen en rechte gehakte merken, genummerd 1 t/m 4. Op de zolder boven de herenkamer zijn bedsteden afgetimmerd.

Het achterste gedeelte onder het dakschild is afgeschoten met board.

Het bedrijfsgedeelte is acht gebintvakken diep. Vanaf het voorhuis gerekend hebben de eerste drie vakken een grenehouten tussenbalkgebint met gordingenkap. De vijf achterste vakken hebben een ankerbalkgebint met dekbalkjukken.

De eerste twee vakken zijn als woning in gebruik en staan via een trapje in verbinding met het onderhuis van het voorste gedeelte. Bedsteden in de middenbeuk. Een van de zijbeuken dient als kelder.

De stal diende, met uitzondering van het laatste vak, dat als paardenstal was ingericht, als koestalling. Voergoot met blauw geschilderde plavuizen en roodgeschilderde, bakstenen rand. Mestluiken in de gevel links en mestgang met

deur in de achtergevel rechts (gerekend vanaf het voorhuis). Pomp met pompbak in het op een na achterste vak.

Op het erf naast de boerderij een vrijstaande schuur onder rieten wolfdak

■ Voorgevel van het voormalig gemeenlandshuis van de Alblasserwaard, Diefdijk 47 te Leerdam, opname 1988

met hooiluik op de verdieping, een iets verder naar achteren liggende vrijstaande schuur onder wolfdak met étagegebint en een hooiberg met vijf roeden.

Diefdijk 47

Het 17de-eeuwse Dordtse huis, Diefdijk 47-48 te Leerdam, is markant gelegen in de bocht van de Diefdijk aan het wiel De Kruithof, dat is ontstaan na de doorbraak van de dijk in februari 1571. Het is een van de heel weinig panden in de Vijfheerenlanden, dat van gele baksteen is gebouwd. De uit rode baksteen opgetrokken voorgevel is een vernieuwing uit de 18de eeuw.

Het tegen de dijk gelegen pand van vijf traveeën breed is samengesteld uit een voor- en een achterhuis, die beide in een onder- en bovengedeelte zijn verdeeld. Het voorhuis ligt onder een zadeldak, het achterhuis is met een schilddak afgesloten. Het ondergedeelte van het huis werd voor opslag gebruikt en in het bovendeel waren de ruimtes voor logies en vergaderingen bestemd. Vooral het voorhuis heeft door de symmetrische indeling van de plattegrond en de ruimte opzet van de vertrekken een stedelijk allure.

In 1971-1973 is het huis door architect J. Walraad te Brielle en aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide gerestaureerd, waarbij onder andere de roedeverdeling van de vensters en de laat

19de-eeuwse mansardekap van het voorhuis gewijzigd werd. Het interieur werd voor integrale bewoning aangepast.

De van rode baksteen opgetrokken voorgevel wordt door een geprofileerde lijst afgesloten. Schuiframen met kleine roedeverdeling flankeren de voordeur met gesneden bovenlicht, die van een pilasteromlijsting is voorzien. Hierboven de beide gebeeldhouwde wapens van Holland en de Alblasserwaard.

In de rechterzijgevel van het gebouw een peilsteen met het opschrift: ‘Den booven kant van dese Steen is het Peijl vande Hoochte vanden Inkandt ende den onderkandt is de Hoochte vanden BuijteKandt vande Kruijn vanden Diefdijck. Gestelt Anno 1651’. Hieronder een peilsteen van het jaar 1652 (jaar van wijziging) met het opschrift: ‘Het Peijl Ao 1652 van den Buitekant Verleeght op 15 Putse voet (...) den Onderkant’. Daarnaast is een peilmerksteen ingemetseld met: ‘5 el 49 dm boven AP’.

Hoogeind

Het Hoogeind loopt vanaf de Provinciale weg tot aan het Leerbroekse Middelkoop. Aan beide zijden van de weg staan boerderijen, waarvan de oudste uit het begin van de 17de eeuw dateert (nr. 17 en vermoedelijk nr. 19). De hier voorkomende voerdeelboerderijen staan ofwel op een rechthoekige plattegrond of hebben een dwars uitgebouwd voorhuis. Slechts één L-vormige boerderij uit de 18de eeuw is aangetroffen: op nr. 46-48.

De boerderijen op rechthoekige plattegrond liggen onder een wolfdak (nr. 19, 24) of zadeldak (nr. 18, 32) of een combinatie van beide (nr. 54). Een variant met een dwarsdeel komt hier, evenals in Hei- en Boeicop bij sommige 19de-eeuwse boerderijen voor (nrs. 26, 32 en 38). Dit zijn tevens de grootste boerderijen, in twee gevallen met twee zolderverdiepingen boven elkaar, getuige de raamindeling van de voorgevel.

Enkele zijn in jaartalankers of gevelstenen geheel of gedeeltelijk gedateerd (nr. 17:1(6)31; nr. 20: 1913; nr. 22: 1842; nr. 32: 1865; nr. 38: 1847; nr. 40: 1906; nr. 46: 175.).

Voor diverse boerderijen ligt een siertuin met palmheggetjes in grind. Een goed voorbeeld is de tuin bij nr. 20 met drie amandelvormige perken. Een opmerkelijk, zij het gehavende tuin ligt voor nr. 34-36. Een tuin met twee taxusbomen in vormsnoei en een bescheiden landschappelijke aanleg bevindt zich op nr. 30. Leibomen voor de boerderij verdwijnen steeds meer, maar zijn bij een enkele (nrs. 24, 28, 34-36) nog te zien.

Hooibergen zijn bijna nergens meer aanwezig. Wel staan er bij diverse boerderijen op het erf houten schuren, dikwijls op bakstenen voet (nrs. 13, 24, 30, 34, 52 en uit baksteen opgetrokken bakhuisjes met een harde dakbedekking.

Hoogeind 17

Aan de zuidzijde van het Hoogeind ligt op een verhoging, die deel uitmaakt van de Schoonrewoerdse stroomrug, de onderhavige boerderij, haaks ten opzichte van de weg. Op het erf bevindt zich, rechts van de boerderij een houten schuur.

Getuige de muurankers met ‘31’ in de voorgevel kan de boerderij met dwarshuis en bedrijfsgedeelte uit 1631 dateren. Uit deze tijd is in ieder geval het metselwerk van geel-rode baksteen, de kelders, de spiltrap, de doorgang tussen voorhuis en woonkeuken, de eiken krommers in de houtconstructie

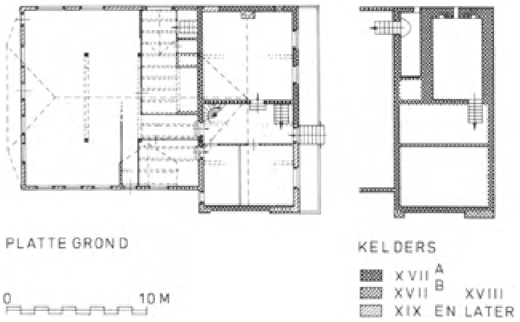

■ Leerdam, Hoogeind 17
- Voormalige boerderij, plattegronden, schematisch en gedeeltelijk gereconstrueerd. Schaal 1:300. Tekening door J. Jehee, 1987

■ Leerdam, Hoogeind 17, voor- en rechterzijgevel van de voormalige boerderij, opname 1965

op de voorzolder en waarschijnlijk de schouw in de middenkeuken. Het dwarshuis omvatte twee vertrekken, waarvan het rechter hoger lag en het linker direct via een deur in de voorgevel toegankelijk was. Waarschijnlijk nog in de 17de eeuw is het opkamervenster in de rechterzijgevel dichtgezet. In het begin van de 18de eeuw heeft een grote verbouwing plaats gevonden, waarbij een gedeelte van het metselwerk van de beide toppen van het dwarshuis opnieuw en met andere steen werd opgemetseld, de kap van het voorhuis en het bedrijfsgedeelte werd gerepareerd, met handhaving van de eiken krommers, de beide zijkapellen in linker- en rechterzijgevel werden gebouwd, de middenkeuken van een enkelvoudige balklaag werd voorzien en een aantal vensters werd dichtgezet, mogelijk de tweede kelder werd gemaakt en tegen de linkerzijgevel de liseenachtige steunberen werden geplaatst. In de loop van de 19de

eeuw was weer een ingrijpend herstel van de voorgevel noodzakelijk geworden. Het linkergedeelte werd afgebroken en opnieuw opgetrokken, de voordeur werd ongeveer 20 cm naar links verplaatst, lange muurankers werden aangebracht, die het verder uitbuiken van het resterend muurwerk moesten opvangen, de beide kapelvormige uitbouwen werden opnieuw (of hoger?) opgetrokken, voor wat de voorzijde betreft. De zij- en achtergevel van de stal werden versteend. In die tijd werd in het voorhuis een gang afgescheiden, waardoor de linkerkamer verkleind werd. Aan het eind van de 19de eeuw werd de stal verhoogd aan één kant. In de 20ste eeuw werden de kozijnen in de voorgevel vernieuwd, en is de stal buiten gebruik gesteld en voor bewoning ingericht, hetgeen tot gevolg had dat de gevelindeling met grotere ramen gewijzigd werd en in het inwendige de indeling, met uitzondering van het gebint, verdween.

Exterieur

De voorgevel is aan de rechterzijde opgetrokken uit geel-rode baksteen met klezoren op de hoeken (formaat 18 × 4,5 × 8,7 cm, 10 lagen = 55 cm) en vanaf de voordeur uit rode 19de-eeuwse baksteen. Tot circa 2 meter hoogte is de gevel aangestreken met een cementpleister met ingekrast blokverband, waaronder nog felblauwe kleursporen zichtbaar zijn. In de gevel bevinden zich van links naar rechts een twintigruitsschuifraam met luiken, een voordeur met bovenlicht, en twee twintigruitsschuiframen met luiken van de opkamer, waarboven gemetselde ontlastingsbogen met zandstenen blokken als versiering en sluitsteen. Klezoren naast de opkamervensters. De hooggelegen voordeur, die ongeveer 20 cm naar links is verplaatst, getuige sporen in het metselwerk, is toegankelijk via een trapje met zeven treden, waarop al dan niet geprofileerde hardstenen platen liggen. Hiervoor twee stoeppalen van Namense steen met een manlijk (rechts) en vrouwelijk (links) wapenschild, versierd met renaissance motieven. Verschillende soorten muurankers, waaronder jaartalankers met ‘3’ en ‘1’.

De rechterzijgevel van het dwarshuis is grotendeels uit dezelfde geel-rode, 17de eeuwse baksteen opgetrokken als de voorgevel met klezoren op de hoeken van zij- en achterkant. De top met vlechtingen is van 18de-eeuwse, gele baksteen. Tot ongeveer 2,50 m is deze gevel met een cementpleisterlaag met ingekraste blokken afgestreken. Twee kelderlichten. Op de begane grond zijn twee vensters dichtgezet, links met geel-rode steen (17de-eeuws) en rechts met donkerrode steen uit de 19de eeuw. Op de verdieping zit links een langgerekt venster. Een venster rechts is gedicht. Gaffelvormige en rechte muurankers op de zijgevel, een krulanker in het achterdeel van het dwarshuis.

De kapelvormige uitbouw ter hoogte van de woonkeuken heeft vlechtingen in de geveltop, sporen van 18de-eeuws, geel baksteenwerk aan de zijkanten, maar is overigens uit rode baksteen uit de tweede helft van de 19de eeuw opgetrokken. Venster met roedeverdeling uit de 20ste eeuw. Ter hoogte van de stalgevel is rode baksteen toegepast waarin grote 20ste eeuwse ramen.

De linkerzijgevel van het dwarshuis is opgetrokken uit 17de-eeuwse geelrode baksteen en de top met vlechtingen en schouderstukjes uit gele baksteen uit de 18de eeuw. Links en rechts lisenen in het muurwerk. Op de verdieping zit rechts een later iets naar binnen geplaatst twaalfruitsvenster. Een venster links is dichtgezet, evenals twee halfronde lichten in de geveltop. De achterkant van het dwarshuis heeft een achtruitsvenster op de begane grond. Het metselwerk van dit stuk is uit

17de-eeuwse, geelrode baksteen en heeft een stroomlaag onder de dakrand. Ter plaatse van de middenkeuken is de gevel van een kapelvormige uitbouw voorzien, waarin een deur en een venster zitten op de begane grond en een raampje op de verdieping. Het metselwerk van dit deel is deels uit gele en deels uit rode baksteen. Sporen van helblauwe verf zichtbaar. In de stalgevel uit rode baksteen met een stroomlaag onder de dakrand zitten twee horizontale mestluiken en drie stallichten.

Het metselwerk van de achtergevel is gelijk aan dat van de rechterzijgevel ter hoogte van de stal en zal uit het midden van de 19de eeuw dateren. Het linker mestdeurtje is uit die tijd. Een verhoging van het metselwerk aan de rechterkant uit het eind van de 19de eeuw is zichtbaar. De indeling is gewijzigd, nadat de bestemming van stal was komen te vervallen, waarna nieuwe ramen en deuren zijn aangebracht in de 70ger jaren van de 20ste eeuw.

Interieur

Het voorhuis bestaat uit een gang met rechts een vertrek en links een door een wand in tweeën gedeelde kamer en is door een brandmuur ter hoogte van de achtergevel van het dwarshuis gescheiden van de rest van de boerderij. Achter in de gang een 17de-eeuwse spiltrap met knop naar de zolder boven het voorhuis. De rechterkamer is onderkelderd en ligt enige treden hoger dan de gang. De balklaag is weggetimmerd en de oorspronkelijk schouw tegen de rechterzijmuur is door een moderne vervangen. De balklagen in de kamers links zijn eveneens weggetimmerd. Via een luik naast de voordeur is de voorste dwarsgeplaatste kelder toegankelijk, die met een tongewelf is gedekt en met rode plavuizen is belegd. Kelderlicht en twee kaarsnissen in de rechterzijgevel. De voorzolder heeft drie kapspanten, waaronder twee eiken krommers. De krommers zijn vroeg 17de eeuws, de overige, grenen spanten dateren uit het begin van de 18de eeuw. De kap is van links naar rechts met gehakte rechte en amandelvormige telmerken genummerd 1 t/m 3.

Vanuit het voorhuis is door een 17de-eeuwse doorgang de travee met de woonkeuken toegankelijk. Deze heeft een 18de-eeuwse, enkelvoudige balklaag, haaks op de voorgevel. Van de oorspronkelijke uitmonstering is de grote schouw, vermoedelijk 17de-eeuws, nog aanwezig. Links daarvan de toegang tot de tweede (latere?) dwarskelder met tongewelf, die als kaaskelder dienst heeft gedaan. De rest van deze travee is vertimmerd tot slaapkamer en baden douchegelegenheid. De zolder boven dit gedeelte is via een luik toegankelijk. Van achteren naar voren zijn de spanten gemerkt met merken als voor. In de brandmuur met het dwarshuis is het gebint opgenomen.

Drie ankerbalkgebinten verdelen de middenkeuken en de voormalige stal tesamen in drie vakken. Het eerste gebint, gerekend vanaf de voorgevel, staat in de brandmuur. Op het ankerbalkgebint staat een dekbalkjuk met daarop een geschoorde nokstijl. De breedte van de middenbeuk bedraagt 5,80 m, die der zijbeuken 3,10 m. De stal is tot woonruimte verbouwd. Eén stijl van het ankerbalkgebint is nog zichtbaar.

■ Leerdam, Hoogeind 19, voor- en linkerzijgevel, opname 1977

Hoogeind 19

In oorsprong 17de-eeuwse voerdeelboerderij onder rieten wolfdak met witgepleisterde gevels. De boerderij ligt, evenals nr. 17 hoger en bovendien op een tamelijk grote afstand van de weg. Ter hoogte van de keukentravee bevindt zich aan beide kanten een kapelvormige uitbouw onder zadeldak. Aan de rechterzijde is de boerderij van een kelder voorzien. Lage, smallere achteraanbouw uit de 18de eeuw. De voorgevel is asymmetrisch van indeling met de voordeur rechts van het midden en overigens vensters van ongelijke grootte. Het grootste direct links naast de deur. Een klein kelderlicht met getordeerde spijlen zit aan de rechterkant. Venster op de verdieping.

In de linkerzijgevel van het bedrijfsgedeelte zitten lichtopeningen met spijlen en langwerpige luiken in het eerste gedeelte. De aanbouw heeft mestluiken met bovenlichten. Stroomlaag onder de dakrand.

In het inwendige twee schouwen en bedsteden.

Gezien de bouwmassa van de boerderij, relatief breed met een niet al te steile kaphelling is het mogelijk dat zij uit de 17de eeuw dateert. In de 19de eeuw hebben de diverse wijzigingen (vensters, pleisterwerk) plaats gevonden.

Hoogeind 20

Boerderij op T-vormige plattegrond onder met pannen gedekte zadeldaken. De kelder zit aan de rechterkant na het woongedeelte. Het voorhuis dateert uit 1913, het achterhuis is iets jonger, namelijk uit 1898. De boerderij is volkomen traditioneel van opzet. Regelmatig ingedeelde voorgevel van vijf traveeën breed met een deur in het midden. De gevel wordt met een geprofileerde lijst afgesloten. Boven vensters en deur getoogde strekken met siermetselwerk. De geveltoppen aan de zijkanten hebben windveren en figuurzaagwerk aan het dakoverstek. De stalraampjes in het bedrijfsgedeelte hebben een gietijzeren vulling. Rechts achter een uitgebouwd privaat.

Voor de boerderij ligt een siertuin, bestaande uit drie amandelvormige perken in grind.

Hoogeind 26

Grote dwarsdeelboerderij met zolder en vliering onder zadeldak met riet en golfplaten uit het eind van de 19de eeuw. Een kelder zit aan de linkerkant. De voorgevel is

regelmatig van indeling, met op de begane grond een deur met bovenlicht, geflankeerd door een venster, twee vensters op de eerste en een venster op de tweede verdieping. Deur en vensters zijn getoogd van vorm en hebben in de strek een sluitsteen als versiering. Het bovenste venster is gekoppeld. In de rechterzijgevel bevindt zich hetzelfde type vensters en deur, maar hier zonder sluitstenen in de strekken. De grote deeldeuren zijn in de 20ste eeuw gedeeltelijk met baksteen dichtgezet. Het bovenste stuk van het muurwerk van het bedrijfsgedeelte is van een beplanking voorzien.

Op het erf onder andere een stenen bakhuisje.

De detaillering van deze boerderij lijkt sterk op die van nr. 40.

■ Leerdam, Hoogeind 26, voor- en rechterzijgevel, opname 1977

Hoogeind 32

Grote dwarsdeelboerderij onder met riet en golfplaten gedekt zadeldak. De boerderij is aan de linkerkant onderkelderd. Zij is in een gevelsteen aan de voorgevel gedateerd ‘1865’. In de regelmatig maar asymmetrisch ingedeelde voorgevel zit de voordeur met bovenlicht rechts van het midden. Vensters met twaalfruitsverdeling op de begane grond, onder het meest linkse een keldervenster met tralies en negenruitsverdeling op de eerste en tweede verdieping. Strekken boven de vensters. Staafankers. De boerderij wordt door meerdere gezinnen bewoond. Het bedrijfsgedeelte met halfronde stalraampjes is thans inwendig verbouwd. Hier bevond zich de paardenstal tegen de achtergevel. Hooiopslag was zowel in de schuur als op het erf.

Op het erf een stenen schuur en een bakhuisje.

Hoogeind 34-36

Boerderij op T-vormige plattegrond met asymmetrisch aangebouwd achterhuis onder wolfdak, waarvan de daknok hoger ligt dan die van het voorste gedeelte. De daken zijn met riet (voor) en blauwe pannen (achter) gedekt.

Het voorste stuk zal uit de (late) 18de eeuw dateren. Jaartalankers 1793.

Het aangebouwde bedrijfsgedeelte dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw. De boerderij is in tweeën bewoond. Het woongedeelte is aan de linkerkant onderkelderd. In de voorgevel zitten de vensters alle op dezelfde

■ Leerdam. Hoogeind 34-36, in oorsprong 18de-eeuwse boerderij met leibomen voor de voorgevel en een gehalveerde boerentuin, opname 1977

hoogte en heeft de iets boven het maaiveld liggende voordeur een stoep. De puntgevel aan de rechterkant is bepleisterd.

Op het erf houten schuren op bakstenen voet. Voor het woongedeelte nog drie leibomen en een halve boerensiertuin, waarvan het patroon met klaverbladvormen wat in het ongerede is geraakt, aangezien het in ieder geval aan de onderzijde en vermoedelijk ook aan de linkerkant is ingekort.

Hoogeind 38

Grote, uit rode baksteen opgetrokken boerderij met een dwarsdeel onder met riet gedekte kap. Aan de rechterkant bevindt zich een kelder. In jaartalankers staat de datering: 1847. De voorgevel heeft een asymmetrische indeling met een hoger liggende voordeur met stoep en bovenlicht rechts van het midden. Hanekamstrekken boven deur en vensters. Staafankers. Ter hoogte van de keukentravee en de dwarsdeel zit aan de rechterzijgevel een kapelvormige uitbouw onder zadeldak. Mestluiken in de linkerzijgevel ter hoogte van het bedrijfsgedeelte.

Van de boerensiertuin resteert een cirkelvormig perk.

Hoogeind 52

Hooggelegen 19de-eeuwse boerderij op T-vormige plattegrond, waarvan het met pannen gedekt woongedeelte onder een zadeldak ligt. Het bedrijfsgedeelte heeft een aan de achterkant afgewolfd rieten dak. Het woongedeelte is vier gevelopeningen breed en heeft de hoge voordeur met stoep en bovenlicht links van het midden. Zesruitsvensters met luiken. Rechts onderkelderd, met kelderlicht aan voorzijde. Hanekamstrekken boven vensters en deur. Staafankers. In de rechterzijgevel van het bedrijfsgedeelte zitten mestluiken met bovenlicht. De linkerzijgevel is gewijzigd.

Op het erf een deels houten deels bakstenen schuur met rondboograam met gietijzeren vulling.

Loosdorp

Loosdorp ligt ten noorden van de stad Leerdam, tussen de Provinciale weg en het Recht van Terleede. De oudere bebouwing, die uitsluitend agrarisch van aard is, ligt aan de noordkant. De voerdeelboerderijen (alleen nr. 44 heeft een dwarsdeel) op rechthoekige plattegrond liggen onder een met riet bedekt wolf- of zadeldak. Zij dateren uit de 18de en 19de eeuw. Enkele boerderijen zijn gedateerd: nr. 34 is uit 1863 (jaartalankers); nr. 36 is uit 1779 (jaartalankers) en nr. 44 uit 1897 (gevelsteen). Ter hoogte van de keukentravee kan de dakvoet aan oostzijde iets zijn opgelicht (nrs. 5, 34, 38) of tot een kapel zijn uitgebouwd (nr. 36). Nr. 34 heeft een hoge stoep aan de voorzijde en een overstekend schild aan het bedrijfsgedeelte.

De meeste boerderijen zijn onderkelderd.

In de voorgevel van nr. 44 is een (oudere) gevelsteen uit 1815 opgenomen, die de Hoop verbeeldt.

Voor enkele boerderijen is iets van een oudere erfbeplanting in de vorm van leibomen of een boerentuin bewaard gebleven (nrs. 34 en 44, de tuin voor nr. 36 is recent geamoveerd).

Hooibergen zijn hier niet meer aanwezig. Achter nr. 38 staat een grote houten schuur onder pannen dak.

■ Leerdam, Recht van Terleede 26, opname 1976

Loosdorp 34

Uit rode baksteen opgetroken boerderij onder aan de achterzijde afgewolfd zadeldak met schild. De boerderij ligt op een hoger gelegen stuk terrein. Zij zal oorspronkelijk uit de 18de eeuw dateren en werd in 1863 (muurankers) naar voren toe met een travee verlengd. Deur en vensters zitten hoog in de voorgevel.

De dakvoet is aan de rechterzijgevel ter hoogte van de keukentravee iets opgewipt. Aan de linkerzijgevel is een kelderluik ter hoogte van het voorhuis zichtbaar. De constructie van het bedrijfsgedeelte bestaat uit ankerbalkgebinten, die de ruimte tot aan de brandmuur in drie vakken verdelen. Het gebint loopt nog een vak na de brandmuur door naar voren.

Loosdorp 36

Boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten kap tegen tuitgevel (voor) en met wolfeind (achter). Muurankers geven het jaartal 1779. In de 19de eeuw vonden wijzigingen plaats, onder andere de kapelvormige uitbouw aan de keukentravee rechts. Het woongedeelte is met blokken gepleisterd, overigens is de boerderij in rode baksteen opgetrokken. De linkerzijgevel is gewijzigd. Ter hoogte van de keukentravee zit aan de rechterzijgevel een kapelvormige uitbouw. Op het erf een stenen schuur. De voor de boerderij liggende kleine boerentuin is geamoveerd.

Loosdorp 44

Grote dwarsdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder met riet gedekt zadeldak. Getuige een gevelsteen links in de voorgevel dateert de boerderij uit 1897. Aan het uitwendige is zij sedertdien vrijwel niet gewijzigd. De voorgevel is voorzien van getoogde vensters en een deur, links van het midden. Geglazuurde lekdorpels onder de kozijnen. Tussen de begane grond en de verdieping zit een gevelsteen uit 1815 ingemetseld.

De rechterzijgevel heeft in het woongedeelte kelderlichten. Mestluiken en getoogde stalramen ter hoogte van het bedrijfsgedeelte. In de linkerzijgevel in het woongedeelte getoogde deuren en vensters, hoge deeldeur en twee kleine stalramen. De achtergevel is, voor wat het bovenste gedeelte betreft uit houten delen samengesteld.

Op de zolder van het bedrijfsgedeelte werd het hooi opgeslagen.

Het erf is toegankelijk via een hek met 'Huize Vreugderijk'. Op het erf twee met riet gedekte bakstenen schuren met houten beplanking en een bakhuisje. Boerensiertuin met geometrische perken in grind.

Recht van Terleede

Het Recht van Terleede, in de volksmond ook wel 'Treffelee' genoemd, loopt vanaf de spoorlijn bij Leerdam in noordelijke richting tot in de dorpskern van Leerbroek. De kadastrale minuut van 1822 geeft voornamelijk aan de oostzijde van de weg verspreid liggende bebouwing aan. De aard van de bebouwing is uitsluitend agrarisch. Aan de zuidkant van het Recht van Terleede is het door bomen omgeven, iets hoger liggende terrein van het reeds lang verdwenen slot Ter Leede duidelijk in het landschap herkenbaar.

■ Leerdam, Loosdorp 36, voor- en rechterzijgevel, opname 1977

Het merendeel der boerderijen staat op een rechthoekige of T-vormige plattegrond. Alleen de nrs. 28 en 37-39 zijn grote L-vormige boerderijen. Diverse boerderijen hebben een dwarsdeel, zichtbaar aan de grote deeldeuren in de lange zijgevel (nrs. 30, 32-32A, 34-36). Opmerkelijk is de plaats van de deeldeuren in de boerderij Recht van Terleede 37-39, namelijk in de naar de weg gekeerde gevel.

Voor enkele boerderijen ligt een siertuin (nr. 28, 30, 32, 35). Hooibergen zijn niet meer aangetroffen. Naast de nrs. 23 en 26 staan deels houten deels stenen schuren

onder rieten wolfdak. In oorsprong oudere boerderijen kunnen wat hoger liggen ten opzichte van de weg (nrs. 26, 30, 32-32A).

Recht van Terleede 26

Uit rode baksteen opgetrokken boerderij met dwars voor de stal gebouwd woonhuis onder met riet gedekt schilddak. Links onderkelderd. Iets hoger gelegen deur met panelen en bovenlicht met gietijzeren levensboom. Vensters met zesruitsschuiframen, waarboven rechte strekken. Venster op de verdieping, waarboven de dakvoet iets opgolft. Laat 19de-eeuws bedrijfsgedeelte onder met riet gedekt wolfdak. Gezien de bouwmassa en de detaillering kan het voorhuis van de boerderij uit de eerste helft van de 19de eeuw dateren.

Voor de boerderij staan leibomen. Op het erf voorts een gedeeltelijk bakstenen, gedeeltelijk houten schuur onder rieten wolfdak.

Lexmond, Achthoven en Lakerveld

Literatuur

■ Aa, A.J. van der, 176; Horden, 93; Horden Jzn., P., Lexmond in oude ansichten, Zaltbommel 1973, Inleiding en 31; Künzel, 223; Teixeira IV(III), 231;

■ De kern van Lexmond volgens de kadastrale minuut uit 1822, met de huidige benaming der straten. Schaal 1:7 500.
Tekening T. Brouwer, 1986
1 Hervormde kerk
2 Pastorie
3 De Drie Snoeken

Lexmond
Nederzettingsgeschiedenis

Het dorp Lexmond bestaat uit een gedeelte van de Lekdijk en een bijna dwars daarop gelegen straat, die vanaf de kerk tot de dijk 'Dorpsstraat' heet, maar ten zuiden van de kerk 'De Laak' genoemd wordt. Dit gedeelte loopt aan de zuidkant over in het dorp Lakerveld. Haaks op de Dorpsstraat is aan de noordzijde van de kerk de Kortenhoevenseweg gesitueerd, voorheen

■ Lexmond
Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

'Straatweg' genoemd. Deze straatweg was een tot vlak voor het dorp omstreeks 1814 nieuw aangelegd tracé, onderdeel uitmakend van 'route imperial' tussen Amsterdam en Antwerpen.

De vroegste vermelding van Lexmond als 'Lakesmunde' dateert uit 1132 (Künzel, 223). Anders dan bij de overige oude dorpen aan Lek en Linge (Everdingen, Helsdingen, Kedichem) is niet de daarlangs gelegen oeverwal bepalend geweest voor de plattegrond, maar de monding van het stroompje de Laak in de Lek. 'Lake' uit de oudst bekende naamsvermelding kan geïdentificierd worden met 'Laak'. Het stroompje liep oostelijk achter de bebouwing aan de Dorpsstraat naar de Lekdijk toe en speelde in het dorpsbeeld zelf nauwelijks een rol. In de jaren '50 van deze eeuw zouden de laatste resten er van opgeruimd zijn (Horden, Inleiding en 31).

Volgens een midden 19de-eeuwse beschrijving waren de meeste inwoners in de landbouw werkzaam en kende het dorp een bescheiden marktfunctie in de vorm van een paardenmarkt (Van der Aa, 176). De relatief brede Dorpsstraat verschafte daartoe de ruimte. Aan deze straat zullen ook de 'onderscheidene fraaije huizen' zoals voornoemde beschrijving vermeldt, hebben gelegen. In deze eeuw en dan met name na de Tweede Wereldoorlog heeft het dorp zich vrij fors uitgebreid. Het agrarisch karakter beperkt zich nu vrijwel tot het gebied buiten de bebouwde kom.

In het buitendijkse gebied vormde een zogenaamde kil, het restant van een rivierarm die dicht onder de dijk liep, de Lexmondse haven. Aan het eind van de vorige eeuw beleefde de haven een kleine opleving door het vervoer van landbouwprodukten per schip. Na de overname daarvan door het wegverkeer verviel de functie. Thans is de haven door de recreatievaart in gebruik.

Eveneens buitendijks bevonden zich onder Lexmond twee steenovens, welke uit de 17de eeuw bekend zijn: het Kinderwerk (een stuk uiterwaard van de polder De Eendragt) en Luis den Buidel (op Achthoven), een stuk uiterwaard dat Luistenbuil heet) (Horden, 93). Zij worden op de topografische kaart van 1846/47 al niet meer aangegeven.

Tot het historische dorpsgebied behoren voorts Achthoven en Lakerveld. Achthoven bestaat uit agrarische bebouwing aan de voet van de Lekdijk westelijk van Leksmond. Lakerveld vormde oorspronkelijk een zelfstandige ontginning zuidelijk van Lexmond en is, alvorens daar in 1814 mee te worden samengevoegd, tot dat tijdstip zelfstandig gebleven.

Historisch bebouwingsbeeld

Langs de Dorpsstraat zijn de meeste oudere woonhuizen geconcentreerd. Voor het overige zijn het de voerdeelboerderijen die het straatbeeld bepalen. De hervormde kerk op de kruising van Dorpsstraat en Kortenhoevenseweg is het oudst overgebleven gebouw ter plaatse.

De hieraanvolgend besproken huizen en boerderijen zijn een doorsnede van hetgeen karakteristiek geacht wordt voor het bebouwingsbeeld van het dorp.

Eerst wordt de dorpskom behandeld, daarna het buitengebied.

■ Lexmond, Dorpsstraat 65-67, De Drie Snoeken, opname 1986

Dorpsstraat

De aan beide zijden van de hoofdstraat gelegen stenen huizen zijn in oorsprong veelal 17de-eeuws, maar zonder uitzondering in de loop van de 19de en de 20ste eeuw min of meer ingrijpend verbouwd, danwel vervangen door nieuwbouw. Eèn pand, aan de Kom Lekdijk 1, met muurankers gedateerd ‘1603’, is gereconstrueerd naar vondsten gedaan tijdens de restauratie in 1971-'72. Aan het eind van de Dorpsstraat, bij de Lekdijk, zijn de huizen aan de westkant aanvankelijk èèn bouwlaag hoog met een kapverdieping; dichter naar de kerk toe worden ze met een halve of hele verdieping verhoogd (65-67, 89). De gebouwen aan de oostzijde hebben ook doorgaans èèn bouwlaag met zolderverdieping. De dakvormen en -richtingen verschillen. Naast panden met de daknok evenwijdig aan de straat, met een haaks daaropstaand achterstuk, komen tevens gebouwen in de diepte voor onder schild- of wolfdaken. De oudere panden aan de westkant staan vrijwel zonder uitzondering los van elkaar en zijn door een heel smalle steeg of een ozendrop van het buurpand gescheiden. Aan de andere zijde komt dit verschijnsel vrijwel niet voor. Wel lig-

gen er diverse stegen tussen de huizen aan beide zijden, die naar een achterterrein leiden. Waar de zijgevels te zien zijn, vindt men bij veel huizen hele muren of gedeelten opgetrokken uit oudere baksteen, helderrood van kleur en in voorkomende gevallen met klezoren in de koppenlagen op de hoeken, hetgeen een indicatie kan zijn voor een ontstaansdatum vòòr het begin van de 18de eeuw. Gekrulde muurankers, lelieankers of restanten daarvan wijzen eveneens op een bouwdatum in de 17de eeuw (nrs. 68, 109, 117, 125: rechterzijgevel; de nrs. 72, 115, 119 en 133: linkerzijgevel). In de 19de eeuw zijn in diverse gevallen voorgevels vervangen door voor die tijd moderne, met getrokken voegen gepleisterde, al dan niet ingezwenkte, (scherm)gevels (107, 105, 95, 65-67, 84-86), die met geprofileerde kroon- en gootlijsten worden afgesloten. Huizen werden ook opnieuw op de oude plaats opgetrokken: een verschijnsel dat zich tot in de 20ste eeuw heeft voortgezet. Heel wat interieurs zijn in die tijd ook gewijzigd, waarbij de oude indeling verloren is gegaan. Kom Lekdijk 1 heeft nog een overwelfde kelder met een kolom in het midden.

Dorpsstraat 65-67

Het pand genaamd ‘De Drie Snoeken’, vanouds rechthuis (nr. 65) annex herberg (nr. 67) ligt tegenover de kerk op de plaats waar de Kortenhoevenseweg aanloopt op de Dorpsstraat. Het complex bestaat uit twee aaneengebouwde dwarse huizen van twee bouwlagen onder hoge zadeldaken, evenwijdig aan de straat. De voorgevels zijn van een pleisterlaag met ingesneden voegen voorzien en die van nr. 67 wordt met een geprofileerde kroonlijst afgesloten. Dakkapellen met zijwangen.

Nr. 65 is drie traveeën breed en heeft een lager achtergedeelte onder zadeldak met wolfeind; in de meest rechtse travee is op de begane grond een met een balklaag overdekte doorgang naar het binnenterrein opgenomen. Op de verdieping was de raadzaal, die tot 1936 in gebruik is geweest. Daarna werd in het burgemeestershuis op nr. 82 vergaderd. Inwendig is de begane grond bestraat met klinkers en overdekt met een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel. De raadzaal op de verdieping heeft een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel en een balie met gietijzeren balusters. De achteraanbouw is gedeeltelijk vernieuwd in betonsteen.

Nr. 67 is vier traveeën breed en heeft een lagere achteraanbouw onder wolfdak ter breedte van het voorste stuk. Een smallere aanbouw daar weer achter is vroeg 20ste-eeuws, maar staat ter plaatse van een oudere opstal, die ten tijde van de kadastrale minuut (1822) daar ook al aanwezig was. In de voorgevel schuiframen op begane grond en verdieping en een ingangspartij met pilasteromlijsting. In het inwendige ligt rechts achter een kelder met ribloze kruisgewelven overdekt. In het voorste deel is rechts een winkel afgescheiden. De indeling van de begane grond is in het begin van de 19de eeuw gewijzigd, toen de scheidingsmuur met het achterhuis ter hoogte van de kelder is weggebroken. Bij die gelegenheid is vermoedelijk de huidige schouw in het voorste stuk aangebracht.

Beide panden dateren zeker uit de 17de en misschien wel uit het eind van de 16de eeuw. Sporen daarvan zijn te vinden in het metselwerk van de geveltop aan de linkerzijkant, een 17de-eeuws kozijn in de achtergevel van het voorhuis van nr. 67 en de kelder. De huizen zijn in het begin van de 19de eeuw verbouwd, waarbij balklagen, voorgevels en indelingen werden gewijzigd. In de 20ste eeuw zijn achterbouwen gerealiseerd, is de raadzaal opnieuw ingericht en is de afscheiding met de winkel rechts voor gerealiseerd.

Dorpsstraat 91 en 95

Twee vergelijkbare diepe panden van oorspronkelijk één bouwlaag, waarbij de voorgevel in de 19de eeuw hoger is opgetrokken, waardoor er aan de voorkant schijnbaar sprake is van een twee verdiepingen hoog huis. Beide liggen zij onder een wolfdak met de daknok haaks ten opzichte van de straat en hebben zij een gepleisterde schermgevel aan de voorzijde. Kroonlijst met goot op klosjes. De 19de-eeuwse indeling van de voorgevel van nr. 91 is beter bewaard gebleven dan die van nr. 95, zij het dan dat het benedenvenster voor de winkelfunctie is vergroot. De gevels zijn gepleisterd. De huizen zijn, ondanks de moderniseringen in later tijden zonder twijfel van 17de-eeuwse oorsprong.

■ Lexmond, Dorpsstraat 105-107-109, opname 1988

Dorpsstraat 105

19de-eeuws pand van drie traveeën breed onder schilddak haaks ten opzichte van de straat. De voorgevel is ingezwenkt en wordt door een geprofileerde kroonlijst afgesloten. In het pleisterwerk zijn de voegen ingesneden. Twee vensters zitten op de verdieping.

Dorpsstraat 107

Vergelijkbaar met 105 is het onderhavige huis van vier traveeën breed onder met blauwe pannen gedekt schilddak, dat haaks ligt ten opzichte van de straat. Ozendrop aan weerszijden. De 19de-eeuwse ingezwenkte en met een geprofileerde kroonlijst afgesloten voorgevel is van een pleisterlaag met getrokken voegen voorzien. Hoewel de baksteen aan het oog onttrokken is door de pleisterlaag aan de gevels, zal het gebouw, gezien de bouwmassa van oorsprong 17de-eeuws kunnen zijn. De indeling van de begane grond is gewijzigd;

■ Lexmond, Dorpsstraat 115-117, opname 1988

op de verdieping zitten de twee vensters op de oorspronkelijke plaats.

Dorpsstraat 115-117

Betrekkelijk groot huis van een bouwlaag met het voorste stuk onder een zadeldak met de daknok evenwijdig aan de straat. Het achterstuk ligt onder een op het zadeldak aanlopend schilddak. Het pand is gesitueerd aan een steeg. In de 17de eeuw was op deze plaats de herberg ‘de Drie Baersen’ gevestigd.

De voorgevel heeft een 19de-eeuws uiterlijk. Hij is gepleisterd, heeft zesruitsvensters en twee dakkapellen.

Het muurwerk van de linkerzijgevel is in het zicht. Het voorste deel vertoont het gebruik van een helderrode baksteen, met sporen van vlechtingen van een lagere kap. Het achterste gedeelte is opgetrokken uit een donkerder baksteen, waarin klezoren zijn verwerkt op de hoeken. In het inwendige bevindt zich een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel.

Dorpsstraat 137

In oorsprong vroeg 17de-eeuws pand van een bouwlaag met een tamelijk hoog zadeldak evenwijdig aan de straat en een haakse achterbouw. Een ozendrop zit aan de linkerkant.

Rechts is de trapgevel gemeenschappelijk met Kom Lekdijk 1. Hoekschoorsteen links. De indeling van de gepleisterde voorgevel is in het begin van de 20ste eeuw gewijzigd. Toen zijn tevens de dakkapellen aangebracht. In de linker geveltop is oud baksteenwerk met gekrulde muurankers zichtbaar. In het inwendige ligt de samengestelde balklaag evenwijdig aan de voorgevel. De constructie van de kap is van eikehout. De onder Kom Lekdijk 1 liggende kelder met middenkolom is vanuit dit huis toegankelijk. Het huis kan uit de vroege 17de eeuw dateren en is iets eerder of tegelijk gebouwd met het rechterbuurpand, dat in de gevel ‘1603’ is gedateerd. Het huis nr. 137 is in de 19de en 20ste eeuw gewijzigd.

Dorpsstraat 50

Pand doorlopend in hoekpand Kortenhoevenseweg 1, onder dak met

■ Lexmond, Dorpsstraat 50 / hoek Kortenhoevenseweg, opname 1988

schild voor en tuitgevel achter. De voorgevel is gepleisterd en heeft dezelfde geprofileerde kroonlijst als het naastliggende huis aan de Dorpsstraat. De benedenverdieping is doorgebroken, boven zitten nog drie 19de-eeuwse vensters. In de achtergevel zijn drie lelievormige muurankers zichtbaar. Het huidige voorkomen

van het huis is 19de eeuws; vermoedelijk is het oorspronkelijk ouder, mogelijk uit de 17de eeuw. Het buurpand onder schilddak, dat de ingang aan de Kortenhoevenseweg heeft, lijkt niet van een oudere ontstaansdatum te zijn, zowel de uitwendige, als de inwendige afwerking duiden op een midden 19de-eeuwse bouwdatum.

Dorpsstraat 54

Op de kadastrale minuut staat dit huis aangeduid als pastorie. Het is een dwars huis van een bouwlaag met kapverdieping

■ Lexmond, Dorpsstraat 82, voormalige burgemeesterswoning en gemeentehuis, opname 1988

onder zadeldak met blauwe pannen. De voorgevel is van een pleisterlaag met blokversiering voorzien; in de rechterzijgeveltop is oud baksteenwerk zichtbaar. De voorgevel van vier traveeën breed is asymmetrisch van indeling met de deur met pilasteromlijsting rechts van het midden. Ook dit pand is 19de eeuws in voorkomen, maar zal van oorsprong ouder, mogelijk 17de-eeuws, zijn.

Dorpsstraat 82

Voormalige burgemeesterswoning en gemeentehuis. Pand van vijf vensterassen breed onder schilddak, dat aan de achterkant een wolfeind heeft, haaks ten opzichte van de straat. De voorgevel is, evenals de overige gevels, gepleisterd en wordt door een geprofileerde kroonlijst afgesloten. Op de hoeken eenvoudige hoekrisalieten. Oorspronkelijk zat de ingang in het midden van de voorgevel. Het gebouw is thans sterk verbouwd en de indeling is gewijzigd.

Aan de achterkant is een fraaie rondboog toegang met pilasters en een gesneden bovenlicht uit het begin van de 19de eeuw bewaard gebleven. Het links ervan gelegen gebouw onder schilddak is het voormalige koetshuis.

Dorpsstraat 90

Samengesteld pand, bestaande uit een dwarshuis aan de Dorpsstraat en haaks daarop een eenbeukig gedeelte, dat parallel loopt aan de Lekdijk. Een achter de onderkelderde opkamer liggend gedeelte is afgebroken.

Het dwarse voorste deel van een

■ Lexmond, Dorpsstraat 90, opname 1988

bouwlaag ligt onder een dak met schild links en tegen een tuitgevel rechts. In de voorgevel zit een sprong. Rechts daarvan bevindt zich een onderkelderde opkamer, keldervenster in de zijgevel; links zitten twee vensters en een voordeur. De voorgevel is aan het eind van de 19de eeuw gepleisterd. In de rechterzijgevel (waarvan het muurwerk is vernieuwd) en de achtergevel zijn 17de-eeuwse muurankers zichtbaar.

In het inwendige heeft de linkervoorkamer een enkelvoudige balklaag evenwijdig met de voorgevel, met een geprofileerde 17de-eeuwse console. Hier was vroeger de trap naar boven gesitueerd. De opkamer boven de kelder met tongewelf heeft de enkelvoudige balklaag haaks ten opzichte van de voorgevel. Dezelfde enkelvoudige balklaag met console als voor bevindt zich in de er achter liggende keuken.

Kom Lekdijk 1

Op de hoek van de Lekdijk en de Dorpsstraat liggend en tegen Dorpsstraat 137 aangebouwd dwars huis onder zadeldak tussen puntgevels met schouderstukjes. De linker zijgevel is in feite de rechterzijgevel van nr. 137, zodat de veronderstelling voor de hand ligt dat de huizen vroeger ooit bij elkaar gehoord hebben.

In de jaren '60 is het huis gereconstrueerd, waarbij het van een pleisterlaag ontdaan is. Daarbij kwamen in de voorgevel sporen van kruiskozijnen met de driehoekige bakstenen frontons tevoorschijn. de jaartalankers met 1603 waren voordien al zichtbaar. Muizetandlijst onder de houten gootlijst. In de rechterzijgevel een deur en kloosterkozijn met kleine strek. Op de

■ Lexmond, Kom Lekdijk 1 en Dorpsstraat 137, opname 1986

verdieping een kloosterkozijn en lelieankers. In de achtergevel zijn sporen van een dichtgezet venster zichtbaar. In het inwendige bevindt zich een overwelfde kelder met een kolom, die vanuit het buurpand toegankelijk is, een tweede bewijs dat de twee huizen ooit een geheel hebben gevormd.

Kortenhoevendijk

Langs de Kortenhoevendijk ligt een aantal in oorsprong betrekkelijk oude (16de- en 17de-eeuwse) boerderijen. Een daarvan is in jaartalankers ‘1648’ gedateerd (nr. 5-5A), een datering die overeenkomt met het metselwerk van de voorgevel, waarin boven het middenvenster en voordeur ontlastingsbogen voorkomen. De nrs. 6, 11 en 17 liggen op een L-vormige plattegrond. Opmerkelijk zijn de hoge kelders bij nr. 6 en 11.

Aan het begin van de Kortenhoevendijk lag buitendijks het stenen huis Killesteyn, dat in de 19de eeuw is afgebroken. Bij Van der Aa wordt het in 1845 al niet meer genoemd.

Kortenhoevendijk 6

Deze in oorsprong laat 16de- of vroeg 17de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond is in het eerste gedeelte al uitvoerig ter sprake gekomen.

Kortenhoevendijk 11

Op enige afstand van de dijk gelegen L-vormige boerderij, uit twee delen samengesteld: het hoger opgetrokken rechterstuk ligt onder een met pannen gedekt zadeldak en is onderkelderd. Het linkerdeel, waaraan het bedrijfsgedeelte is vastgebouwd, heeft een rieten kap met een laag schild aan de zijkant en wolfeind achter.

Het rechterdeel van het woongedeelte heeft aan het eind van de 19de eeuw een modernisering ondergaan, waarbij het naar rechts is uitgebreid en wat is verhoogd. Tevens is de gevel gepleisterd met getrokken voegen en afgewerkt met een eenvoudig geprofileerde gootlijst. Aan het oudere, uit rode baksteen opgetrokken (18de-eeuwse?) linkergedeelte zijn de vensters alle gewijzigd.

De linkerzijgevel is, op een klein luikje na, blind. De rechterzijgevel van het bedrijfsgedeelte heeft betonnen stalraampjes. De achtergevel heeft deeldeuren, mestdeuren, stalramen en hooiluik met een rondboogbeëindiging.

■ Lexmond, Kortenhoevendijk 11, opname 1987

In het inwendige een kelder met dubbel tongewelf tot halverwege onder het rechtergedeelte. De stal wordt door een ankerbalkgebint in drie beuken verdeeld.

Kortenhoevendijk 17

De uit rode baksteen opgetrokken boerderij op L-vormige plattegrond is onderkelderd aan de linkerkant. In het (diverse malen gewijzigde) metselwerk van de voorgevel zitten klezoren in de koppenlagen aan de linkerzijde en rechts naast een der vensters. De indeling van de voorgevel is als volgt: twee hoogeplaatste zesruitsvensters met iets getoogde ontlastingsbogen boven de vensters, twee grote zesruitsvensters en een klein zesruitsvenster uiterst rechts. Zoldervenster in de dakrand, die daarboven opgolft. Een muizetandlijst zit onder het linkerdeel van de dakrand. De rechterzijgevel is in het begin van de 20ste eeuw beklampt.

De deur en de vensters zijn eveneens van die tijd. De linkerzijgevel van het woongedeelte eindigt tegen een puntgevel en heeft klezoren in de koppenlagen. Ter hoogte van de keukentravee zit een uitgebouwde erker met een deur en venster op de begane grond en een klein venster in de geveltop. De stalgevel tegen wolfeind heeft de bekende

■ Lexmond, Kortenhoevendijk 17, opname 1987

middenlangsdeel verdeling met grote deeldeuren in het midden, hooiluik op de verdieping en mestdeuren terzijde. In het inwendige een kelder met ribloos kruisgewelf.

De boerderij dateert in oorsprong uit de 17de eeuw en is in de 19de en 20ste eeuw gewijzigd.

Kortenhoevenseweg

De Kortenhoevenseweg loopt van de kruising met de Dorpsstraat in westelijke richting. Op de kruising ligt de hervormde kerk.

Hervormde kerk, Kortenhoevenseweg 4
Geraadpleegde archieven

■ archieven RDMZ

Literatuur en bronnen

■ A.A.U. deel LX, Utrecht 1936; Dekker, 325; Heeringa, K. Rekeningen van het Bisdom Utrecht, deel II, Utrecht 1932, 283; De Hervormde Kerk van Lexmond. Uitgegeven ter gelegenheid van de aktie ten bate van de restauratie van het kerkorgel in augustus 1980; Horden, P., Grafstenen in de kerk van Lexmond, In het land van Brederode, 1983, nr. 3/4, 15-18; Janssen, G., De gerestaureerde Hervormde Kerk van Lexmond, Het Maandblad van de vereeniging van kerkvoogden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, 1958, 2961-2962; Joosting en Muller, I, 83; idem II, 389; Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst. Eerste deel, tweede aflevering, 's-Gravenhage 1878; Provinciale Zuidhollandsche archeologische Commissie. Verslag over 1927;

■ Lexmond, hervormde kerk, exterieur vanuit het noordwesten, na de restauratie, opname 1977

Type en ligging

De uit rode baksteen opgetrokken kruiskerk heeft een eenbeukig schip van vijftraveeën lang, een lager transept en een dito driezijdig gesloten koor. Vrijwel onversierde westtoren van vier geledingen met balustrade en slanke spits.
De kerk ligt in de dorpskern aan de oostzijde van de Dorpsstraat, op de kruising met de Kortenhoevenseweg.

Geschiedenis

Wanneer en door wie de kerk is gesticht en of er, zo ja wie de patroonheilige was is echter niet bekend. Een zekere vermelding van een kerk te Lexmond dateert uit omstreeks 1225 (Dekker, 325). Zij viel onder de kapittels van de Dom en Oudmunster, later onder dat van Oudmunster (Joosting en Muller, II, 389). Een expliciete vermelding van een parochiekerk in Lexmond dateert van 1345 (A.A.U, LX, 89). Vanaf 1395 komt zij in de rekeningen van de Domfabriek voor (Joosting en Muller I, 83). In 1569 is er sprake van een St. Jacobsaltaar in de kerk. Niet duidelijk is of het hier de patroonheilige betreft (Heeringa, II, 283). In 1581 ging de gemeente tot de Reformatie over.
Van de huidige kerk zijn de toren en het koor zonder steunberen de oudste onderdelen; zij kunnen uit de eerste helft van de 14de eeuw dateren. Bij de laatste restauratie is tegen de toren de dakmoet van een ouder schip aangetroffen. Het huidige schip stamt uit de tweede helft van de 14de eeuw. De transepten zijn in het begin van de 15de eeuw (?) op de huidige diepte gebracht of mogelijk zelfs nieuw aangebracht. Het 15de-eeuwse transept kreeg dezelfde nokhoogte als het koor. Teneinde het verschil in nokhoogte tussen schip en transept op te vangen werd een topgevel gebouwd òp de trekbalk van het schip, die het dichtstbij het transept lag. Aan de zijde van het schip steunde de kapconstructie van het transept op twee uitgekraagde voeten, die aanvankelijk door schoren en later door twee zware pijlers werden ondersteund. Bij de restauratie in de jaren '50 is deze constructie geamoveerd. Aan het eind van de 15de, begin van de 16de eeuw heeft de toren een spits gekregen, die sterk leek op die van de hervormde kerk te Spijk, maar die bij de laatste restauratie wegens de slechte staat vervangen moest worden.
Over de verdere bouwgeschiedenis is

■ Lexmond, hervormde kerk vanuit het noordwesten in het begin van de 20ste eeuw, met de noordelijke ingang en de zware steunberen tegen de toren

weinig bekend. De Tegenwoordige Staat meldt in 1749 dat de kerk ‘vrij oud’ is en een vierkante toren met een achtkante spits heeft, waarvan het muurwerk zwaar is

bijgemetseld. Hiermee zullen de zware haakse steunberen bedoeld zijn, die tegen de toren stonden en die bij de laatste restauratie verwijderd zijn.

Tegen het zuidertransept stond een vermoedelijk 18de- of vroeg 19de-eeuwse aanbouw die diende als stovenhok en brandstofopslag. Op de kadastrale minuut uit 1822 is de aanbouw duidelijk waarneembaar. Na 1954 is deze aanbouw door een nieuw consistoriegebouw in 17de-eeuwse vormgeving vervangen.

In het midden van de 19de eeuw vonden omvangrijke herstellingen en wijzigingen aan de kerk plaats. Bestaande ingangen en vensters werden dichtgezet. Aan de noordzijde van het schip werden de steunberen weggebroken en werd een nieuw toegangsportaal gemaakt met het jaartal 1852 in de sluitsteen. Een kleiner toegangsportaal werd aangebracht in de noordgevel van het koor. Houten ramen werden geplaatst in het schip. Waarschijnlijk is toen ook het exterieur van het schip met een pleisterlaag afgewerkt. De eerste travee van het schip werd dichtgeplankt en kwam in gebruik als gemeentelijke opslagruimte voor onder andere de brandspuit. Ook het koor werd met een houten schot afgesloten van het transept. Daar werd de consistorie in onder gebracht. De west- en zuidingang onder de toren waren afgesloten. In de torenruimte op de begane grond bevond zich een gevangenis.

In 1874 deed de gemeente Lexmond de toren restaureren (Mededeelingen Rijksadviseurs, 9). Waarschijnlijk werd er toen onder andere een balustrade aangebracht.

In de jaren 1927-'28 werd de 19de-eeuwse pleisterlaag voor een gedeelte weer verwijderd (Prov. Archeologische Commissie, 13). De rest volgde in 1939. Het muurwerk van de kerk werd daarbij volgens deskundigen bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, op onoordeeldkundige wijze, hersteld.

Restauratie

De technische staat van het kerkgebouw bleek in de jaren '40 van deze eeuw slecht te zijn. In 1947 moest de topgevel van het zuidtransept gestempeld worden en de noordmuur van het schip bleek te verzakken, vermoedelijk te wijten aan de verwijdering van de steunberen in de 19de eeuw. De op een trekbalk rustende boog tussen schip en transept vertoonde scheuren en de dakbedekking en -constructie waren slecht. Restauratieplannen werden ontwikkeld door ir. J.B. Baron van Asbeck. De restauratie ging op 18 oktober 1954 van start, met als aannemer de firma L. Woudenberg & Zonen te Ameide. Bij die restauratie werd het hele dak vernieuwd en de schipkap werd doorgetrokken over de kruising waarbij de eindgevel met boog werd verplaatst van de scheiding schip/transept naar de scheiding koor/transept, de plaats van de oorspronkelijke triomfboog. Het vloerpeil werd met 30 cm verlaagd tot de oorspronkelijke hoogte. De aanbouw aan het zuidertransept werd door een nieuwe consistorie in aangepaste vormen vervangen. De ramen werden gewijzigd volgens in het werk aangetroffen sporen. De toegangen uit de 19de eeuw maakten plaats voor toegangen in een aan de bouwtijd aangepaste vormgeving.

Op 11 mei 1957 begon de restauratie van de toren, waarbij het ingangsportaal weer overwelfd werd, een nieuwe balustrade werd aangebracht en de hele houtconstructie van de spits vernieuwd is. De gevangenis werd geruimd en een nieuw traptorentje werd

■ Lexmond, noordoostkant van het koor van de hervormde kerk, voor de restauratie. De daknokkken van transept en koor liggen op dezelfde hoogte, de hogere triomfboog bevindt zich nog op de scheiding van transept en schip, opname 1954

tegen de toren gebouwd. Op 27 februari 1958 werd de kerk weer in gebruik genomen.

Exterieur

De kerk en toren zijn opgetrokken uit rode baksteen. Aan de toren is op de hoeken tufsteen verwerkt.

Formaat baksteen aan toren: 28,5 × 13-14 × 6 cm, 10 lagen = 78,5 cm.

Aan schip twee soorten baksteen: geel-rode onder de waterlijst, formaat: 28-29 × 13,5 × 5,5-6 cm, 10 lagen = 72 cm en rode boven de waterlijst, formaat: 28 × 12-13,5 × 6 cm, 10 lagen 65 cm.

Aan zuidgevel transept: 25,5-27 × 12-13 × 6,5 cm, 10 lagen = 72 cm

Aan koor:

27-29 × 12,5-14 × 6 cm, 10 lagen = 86 cm.

De daken zijn met leien in Rijnse dekking belegd.

■ Lexmond, noordoostkant van het koor van de hervormde kerk, na de restauratie. De triomfboog is verplaatst naar de scheiding van koor en transept, opname 1977

De toren bestaat uit vier ongedecoreerde geledingen en wordt bekroond door een balustrade en een achtzijdige slanke spits. Op de begane grond zijn drie spitsboogvormige doorgangen. Aan de voorzijde, rechts van de doorgang bevindt zich een diepe getoogde nis. Boven de toegangsdeur naar het kerkschip een houten latei op natuurstenen consoles met gebeeldhouwde kopjes, die bij de restauratie

zijn aangebracht. In de derde geleding bevinden zich aan iedere zijde gekoppelde galmgaten in een spaarveld. Moderne traptoren op de hoek tussen zuidkant van de toren en westwand schip.

Het kerkschip sluit iets boven de onderkant van het galmgat, tegen de toren aan. Spitsboogvensters met gaffelvormige tracering en ongeprofileerde dagkanten. De waterlijst onder de vensters loopt als cordonlijst door over de tweemaal versneden steunberen. In de noord- en zuidgevel zit in de vierde travee vanaf de toren een getoogde ingang in spitsboogomlijsting. Transepten met tuitgevels en vensters met geprofileerde dagkanten, waterlijst en overhoekse, driemaal versneden steunberen. Op de zuidwestelijke transeptmuur zit een kruisvormig metselteken. Ook het koor heeft vensters met geprofileerde dagkanten en deels nog originele gaffelvormige traceringen, alsmede een klein venster naast de consistorie. De getoogde nis in de noordmuur van het koor is bij de restauratie aangebracht op basis van sporen in het metselwerk. Mogelijk is het eens een doorgang geweest. Met uitzondering van het koor staat de hele kerk op een iets uitgemetselde plint. Geprofileerde bakstenen gootlijsten aan schip en koor.

Interieur

De begane grond van de toren is met een gemetseld gewelf met vier ribben overdekt, dat bij de restauratie is gereconstrueerd. De overige verdiepingen hebben een houten zoldering.

De kerkruimte wordt overdekt met houten tongewelven en trekbalken op korbeelstellen, die uitkomen op geprofileerde consoles. Sleutelstukken met peerkraalprofiel zijn onder de balken aangebracht. In het koor gaan de gewelfribben over in muurstijlen die ook hier eindigen op kleine consoles. Bij de restauratie is de kerkruimte vergroot door het weghalen van de in de 19de eeuw aangebrachte houten schotten, hetgeen gevolgen had voor de opstelling van de inventaris. Het orgel staat nu tegen de torenwand, de

■ Lexmond, hervormde kerk, inwendige naar het westen, opname 1977

preekstoel met doophek tegen de zuidoostelijke vieringpijler. De ruimte van schip en transept is gevuld met rechte banken en stoelen, in het koor staan wat losse stoelen en de tafel opgesteld. De kerk bevat nog enige fraaie inventarisstukken.

Preekstoel en doophek

De vierkante staande eikehouten preekstoel in Lodewijk XVI-stijl dateert waarschijnlijk uit 1852 en bestaat uit een klankbord, ruggeschot, kuip, voet en trap. Het klankbord is versierd met een eierlijst en wordt bekroond door een opengewerkte, opstaande lijst. Rechthoekig ruggeschot van paneelwerk. De kuip is van paneelwerk en heeft afgeschuinde hoeken, waarop afhangende festoenen van bloemkelkjes. Op de drie voorste panelen -de vierde staat tegen de wand- een medaillon, waarvan de bovenzijde versierd is met een hangend bloemfestoen aan een strik. Het fries van de kuip is versierd met een eierlijst, de voetlijst met ranken. De voet is vierkant. De overgang van voet naar kuip heeft vier ribben, versierd met bladwerk. De trap is halfrond en heeft platte spijlen. De houten lezenaar heeft een geschulpte rand.
De preekstoel, die van een roodbruine verflaag was voorzien in de 19de eeuw, is bij de restauratie door de firma J.J. van den Ende uit Schoonhoven hiervan ontdaan en opgesteld tegen een pilaar van de (verplaatste) triomfboog.

Rondom de preekstoel staat een bijbehorend eikehouten doophek met houten lezenaar. Het doophek is van paneelwerk.

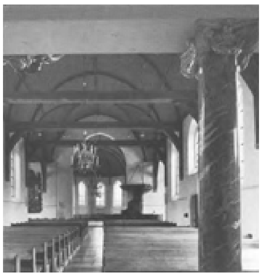

■ Lexmond, hervormde kerk, inwendige naar het oosten, opname 1977

Op de schachten van de pilasters tusssen de panelen hangen bladfestoenen. Op de panelen medaillons als op de preekstoel of lamberkijns.

Orgel

Het orgel in een rijk bewerkte kas in Lodewijk XVI vormen dateert uit 1791, is gebouwd door J.S. Strümpfler en is geschonken door de ambachtsheer en -vrouwe.

Het hoofdwerk staat opgesteld op een gaanderij, die rust op vier gemarmerde zuilen. Het hoofdwerk bestaat uit drie torens, waarvan de middelste hoger is dan de buitenste twee. Op de buitenste staan vazen. Op de middelste een obelisk, versierd met een krans en twee bazuinen. Tegen de bladconsole van de middentoren de alliantiewapens van de ambachtsheer Anthonie van den Bergh en zijn echtgenote Elizabeth Pot. In de klauwstukken zijn muziekinstrumenten verwerkt.

Muurschildering

Bij de laatste restauratie is tegen de zuidmuur van het koor een muurschilderingfragment tevoorschijn gekomen, voorstellende wimbergen met hogels en kruisbloemen.

Grafzerken

De bij de restauratie aangetroffen zerken en zerkfragmenten zijn in het koor gelegd. Zij dateren uit de periode van 1570 tot 1793.

Borden

Schuttersbord tegen noodoostelijke transeptmuur

Het in 1695 door de schutters van Lexmond geschonken en door J. Munnickhof gemaakte bord werd in 1957 opnieuw geschilderd door J.R. van Nijendaal uit Wijk bij Duurstede. Bord met in trompe l'oeil geschilderde aedicula, wapens en voluutrand, bekroond door helmen, als omlijsting van Onze Vader tekst. Aan weerszijden van de zuilen de wapens van de schutters die het bord schonken met hun namen. Onder de aedicula schutterijattributen als vaandels, trommels, lansen, bazuinen en een cartouche met: ‘De Schutters van Lexmont // Door liefde hiertoe gedreven // Hebben Christi Gebet // En al dit werck gegeven’.

Het bord is gesigneerd: ‘J. van Munnickhof fecti 1695’ waaraan toegevoegd ‘Gerestaureerd 1957 J.R. van Nijendaal’.

Twee zwartgeschilderde, houten psalmborden met gouden letters, uit de tweede helft van de 17de eeuw, waarboven een opengewerkte versiering.

Rechthoekig rouwbord met wapens van het geslacht Van Brederode van 1633-1764 in de vorm van een aedicula, bekroond door een halfcirkelvormig fronton met voluten.

Koper

Bij de preekstoel staat op een moderne houten voet een doopbekkenhouder uit de tweede helft van de 17de eeuw, gemonteerd met koperen bol met schroefdraad. De houder bestaat uit gebogen, licht geschulpte ribben en een geschulpte band, waaraan bolletjes hangen.

In de kerk hangen vier koperen kronen, waarvan er twee in ieder geval dateren uit de tweede helft van de 17de eeuw.

De twee 17de-eeuwse kronen hebben een geprofileerde stam met afgeplatte bol, paddestoelvorm en onderaan een zware bol, waaraan tweemaal acht armen. Bovenop de ene kroon drie beschilderde schildjes met:

1) gedeeld, met wit en rood veld
2) op blauw staande man in rode cape
3) tekst, ‘Deze kroon is Gegeven van de Jongelieden van Lexmond en Lakerveld’

Op de andere kroon schildjes met:

1) zwartgeschilderd
2) op blauw staande vrouw in rode cape
3) tekst, ‘Deze kroon kompt toe aan

Diaconie Armen van Leksmond en Lakerveld’

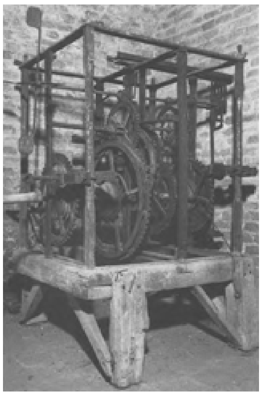

■ Lexmond, hervormde kerk, 17de-eeuws torenuurwerk, opname 1987

De derde kroon, als de vorige, maar zonder schildjes.

De vierde kroon, bestaat uit een geprofileerde stam opgebouwd uit paddestoelvorm, langgerekte vaasvorm en onderaan een zware bol, waaraan tweemaal acht armen.

Klokken en uurwerk

In de toren hangt een luid- en slagklok, die in 1946 door Petit & Fritsen is gegoten, met een diameter van 131,2 cm. In de tekstband: SOLI DEO GLORIA GEGOTEN 1734 VERSMOLTEN 1940-1945 VERVANGEN 1946. Op de mantel: PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT.

De in 1734 door N. Muller gegoten klok is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan (Inv. 1942/43).

Elektrische uurwerkinstallatie. Het 17de-eeuwse, smeedijzeren torenuurwerk staatin de toren, maar is buiten gebruik. De bijbehorende natuurstenen gewichten liggen op de torenvloer.

Kortenhoevenseweg 41-43

Boerderij ‘Killestein’. Boerderij op T-vormige plattegrond onder pannen zadeldak (voor) en rieten wolfdak (achter). Volgens de gevelsteen,

■ Lexmond, Kortenhoevenseweg 41-43, boerderij ‘Killestein’, opname 1989

rechts onder aan de voorgevel dateert de boerderij uit 1837. Het woongedeelte is voornaam van afmetingen, vijf gevelopeningen breed en drie gevelopeningen diep. De voorgevel is symmetrisch van indeling en wordt door een geprofileerde kroonlijst en goot afgesloten. De voordeur heeft een pilasteromlijsting en wordt geflankeerd door twee zesruits- schuiframen. Op de verdieping drie vierruitsvensters en twee blindnissen. De rechterzijgevel heeft in het woongedeelte vensters op de begane

grond en de verdiepingen als voor. In de achtergevel zijn de deel- en mestdeuren en vensters van een ronde beëindiging voorzien, evenals het hooiluik op de verdieping, een vorm die in deze buurt wel vaker voorkomt.

Laak

Ten zuiden van de kerk, aan De Laak, is de bebouwing altijd minder dicht geweest, getuige de weergave op de kadastrale minuut van 1822. In tegenstelling tot de Dorpsstraat is de aard van de bebouwing aan De Laak meer agrarisch van karakter. Hier staan ondermeer vier grote, in oorsprong 17de-eeuwse boerderijen van het type met de korte stal, dat in de Vijfheerenlanden veelvuldig aangetroffen wordt (De Laak 14, 24, 26 en 27) en een jonger type boerderij met dwars gebouwd voorhuis uit het midden van de 19de eeuw (nr. 33) tussen overigens weinig opmerkelijke huizen en bedrijfsgebouwen. Het stroompje De Laak, dat aan de westkant liep, is gedempt.

De Laak 27

Iets hoger gelegen voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond, opgetrokken uit rode baksteen en liggend onder een rieten wolfdak. De boerderij is aan de linkerkant onderkelderd met een kelder met tongewelf. In de voorgevel van links naar rechts een onderkelderde opkamer met negenruitsvenster, voordeur met bovenlicht, een groot 24-ruits venster en een kleiner twaalfruits venster uiterst rechts. Op de verdieping een bolkozijn. Klezoren zitten in het metselwerk aan de linker en rechterkant. Vlechtingen langs de dakrand en rechte en gebogen muurankers.

De rechterzijgevel heeft een venster waarboven de dakrand iets is opgelicht. Twee kleine vensters in het bedrijfsgedeelte. Halverwege zit een bouwnaad in het metselwerk.

De linkerzijgevel is voor het eerste deel blind en heeft een stroomlaag onder de dakrand. Overigens is deze gemoderniseerd met nieuwe vensters. Het inwendige is verbouwd. Gezien de aard van het metselwerk zal de boerderij uit de 17de eeuw dateren.

Op het erf staat een hooiberg.

■ Lexmond, De Laak 27, opname 1967

De Laak 31-33

Uit rode baksteen opgetrokken boerderij met dwarsgebouwd voorhuis onder met pannen gedekt dak tussen puntgevels. Het lange bedrijfsgedeelte heeft een rieten kap. De boerderij is aan de linkerkant onderkelderd. De voorgevel staat op een met ruiten beschilderde plint en wordt door een houten geprofileerde gootlijst afgesloten.

Zij is onregelmatig van indeling met een onderkelderde opkamer links, een voordeur met bovenlicht en twee vensters rechts daarvan. Rechte strekken boven de ven-

sters en de deur. Staafankers. In de rechterzijgevel bevindt zich de toegang tot de keukentravee. Lage stalramen met luiken. De achtergevel heeft de bekende middenlangsdeel verdeling met mest- en deeldeuren, de laatste geflankeerd door stalramen en een hooiluik op de verdieping. In het inwendige heeft de opkamer een bedstedewand.

Op het erf staat een vrijstaande houten hooischuur onder pannen zadeldak.

De Laak 24

Deze kleine voerdeelboerderij is in het eerste gedeelte ter sprake gekomen. Kortheidshalve wordt daarnaar verwezen.

De Laak 26

Grote voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, scheluw ten opzichte van de weg geplaatst. De boerderij is opgetrokken uit rode baksteen en is aan de linkerkant onderkelderd. In de voorgevel van vier gevelopeningen breed, zit de voordeur met bovenlicht links van het midden. Links daarvan een onderkelderde opkamer. Rechts een groot (gewijzigd) en een klein venster. Klein venster op de verdieping. Boven de voordeur en het grote venster zijn drie bogen in het metselwerk zichtbaar, waarvan de rechter twee nog eens door een accoladeboog verbonden zijn, een gegeven dat maar zelden voorkomt bij boerderijen in dit gebied. Geveltop met vlechtingen en rechte en gebogen muurankers. Klezoren in het metselwerk aan de linkerkant.

De rechterzijgevel is ter hoogte van het woongedeelte blind. De keukentravee is rechthoekig uitgebouwd. Het rieten dak golft hierboven op.

In het overigens gewijzigde interieur is de kelder met een ribloos kruisgewelf vermeldenswaard. Dit gegeven en de detaillering met de bogen in het metselwerk van de voorgevel maken een datering van de boerderij in de vroege 17de eeuw verdedigbaar.

Achthoven

Westelijk van Lexmond ligt onder de naam Achthoven bebouwing over de volle lengte van de Lekdijk. Voor het merendeel is deze bebouwing onderaan het dijklichaam gesitueerd. De historische bebouwing langs dit deel van de Lekdijk bestaat voornamelijk uit boerderijen en in een enkel geval uit kleine dijkwoningen (nrs. 6-7, 72 en 89). Sinds het midden van de vorige eeuw is de bebouwingsdichtheid enigszins toegenomen. De boerderijen behoren tot het voerdeeltype en liggen doorgaans op een rechthoekige plattegrond onder een met riet gedekt zadel- of wolfdak - het laatste is in de meerderheid - haaks ten opzichte van de dijk. De T-boerderij onder pannen dak uit 1863 op nr. 18 is een uitzondering.

De oudste boerderijen, die thans nog aanwezig zijn, dateren uit de 17de (Lekdijk 64) en 18de eeuw (Lekdijk 24, 26, 41-42 uit 1702 en 46). De meeste boerderijen zijn in de 19de en 20ste eeuw verbouwd, waarbij wijzigingen aan muurwerk en

vensters plaats vonden en uitbreiding danwel veranderingen van het stalgedeelte, zeker als de boerderij niet meer als zodanig in gebruik is.

Opstallen als hooibergen, vrijstaande schuren en bakhuisjes zijn op verscheidene plaatsen aangetroffen.

Lekdijk 41-42

Voerdeelboerderij onder rieten wolfdak haaks ten opzichte van de dijk. De boerderij is in het deurkalf gedateerd '1702'. Zij is aan de linkerkant onderkelderd.

In de voorgevel met vlechtingen zit de voordeur met gedeeld bovenlicht en (nieuwe) roedeverdeling rechts van het midden. Uiterst links en rechts bevinden zich kruisvensters ter verlichting van de zijbeuken. Het venster naast de voordeur is in eind 18de, begin 19de-eeuw vergroot en in een 20-ruits venster gewijzigd. Ook op de verdieping is een kruiskozijn toegepast. Dit is de enige boerderij in dit gebied waar de oorspronkelijke kruiskozijnen op de oude plaats zijn aangetroffen. In het metselwerk van de voorgevel zijn klezoren op de hoeken en naast deur en kruiskozijnen aanwezig. Staafankers zitten tussen begane grond en verdieping en in de geveltop.

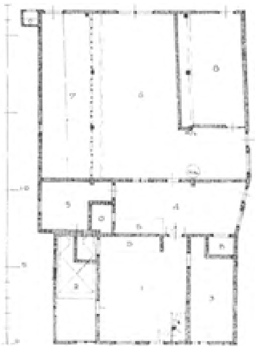

■ Achthoven, Lekdijk 41, - plattegrond.
Schaal 1:300. Tekening SHBO door H.K., z.j.

Het eerste gedeelte van de rechterzijgevel is blind. Dan volgt een iets schuin geplaatste, kapelvormige uitbouw uit dezelfde tijd als het 20-ruitsvenster in de voorgevel. De deur en het schuifvenster zijn in de zestiger jaren van deze eeuw gewijzigd in een modern venster. De stalgevel is in de jaren '70 van deze eeuw opnieuw opgemetseld. Ook de vensters zijn uit die tijd. De linkerzijgevel is ook ter hoogte van het woongedeelte blind, met uitzondering van een kelderlicht met spijlen. Ter plaatse van de middentravee zit een klein achtruits venster. Deze stalgevel is in de jaren zeventig eveneens opnieuw opgetrokken, evenals de achtergevel, volgens de bestaande indeling.

In het inwendige is het woongedeelte in drie beuken verdeeld. De middenbeuk met enkelvoudige balk- laag evenwijdig met de voorgevel was oorspronkelijk direct via de voordeur toegankelijk. Nu is er een gang afgescheiden. Opmerkelijk genoeg is de trap naar boven tegen de voorgevel gesitueerd. Het is bovendien een vaste spiltrap, waarvan de knop is afgezaagd. Onder de trapraveling zit een console met in- en uitgezwenkt profiel van het type dat in de 17de eeuw veel is toegepast. Tegen de brandmuur over vrijwel de hele breedte van de middenbeuk staat de grote schouw met rijk geprofileerde boezembalk. Links hiervan was een bedstede. Rechts van de schouw is de toegang tot de keukentravee. De rechterzijbeuk is vanuit de middenkamer toegankelijk. Ook hier

was een bedstede aangebracht. De linkerzijbeuk is in tweeën verdeeld: het achterste deel ligt hoger in verband met de daaronder liggende kelder. Beide zijbeuken worden uitsluitend via de voorgevel verlicht. Zij hebben gediend als opslagruimte (links) en kaaskamer (rechts). In de keukentravee staat tegen de brandmuur een (gemoderniseerde) schouw. Direct rechts daarvan was een bedstee afgetimmerd. De toegang tot de kelder, die met een ribloos kruisgewelf wordt overdekt, bevindt zich in deze travee. De stal tenslotte heeft de traditionele middenlangsdeelverdeling met het brede voerdeel, met veestallen in de zijbeuken. Ankerbalkgebinten verdelen de ruimte in drie vakken. In de houtconstructie is eiken en grenen toegepast. De kap van de boerderij is in de jaren '70 geheel vernieuwd.

Lekdijk 45

Op enige afstand ten zuiden van de Lekdijk, ligt het complex, dat naast de boerderij ook een hooiberg en enkele schuren omvat. De voerdeelboerderij ligt haaks ten opzichte van de dijk onder een rieten kap.

De boerderij is gebouwd in de eerste kwart van de 19de eeuw als voerdeelboerderij. Zij komt nog niet voor op de kadastrale minuut.

De voorgevel met vlechtingen eindigt in een kleine tuit en is opgetrokken uit rode baksteen waarvan de plint lichtdonker is geschilderd. In de voorgevel bevinden zich op de begane grond van links naar rechts een twaalfruitsschuifvenster met luik, een deur met zesruits bovenlicht, een vierentwintigruitsschuifvenster met luik en een twaalfruitsschuifvenster met luik. Op de verdieping zit een twintigruitsschuifvenster. Alle gevelopeningen zijn van hanekamstrekken voorzien. Onder het verdiepingsvenster zit een steentje met de naam van de boerderij ‘Begramshoeve’. Rechte en gebogen muurankers zijn in de voorgevel aangebracht.

De rechterzijgevel is ter hoogte van het voorhuis blind. Het metselwerk is bij de keukentravee omstreeks 1940 vernieuwd, toen daar een groter venster werd aangebracht. Het dak golft ter plaatse van het venster op. In de stalgevel zitten twee kleine raampjes, waarvan een met een luik.

Het metselwerk van de linkerzijgevel is gelijk aan dat van de voorgevel en

■ Achthoven, Lekdijk 45, opname 1974

weinig gewijzigd. In de gevel bevinden zich van rechts naar links een klein raam ter verlichting van een zijkamer in het voorhuis, een W.C. raampje en twee stalramen.

De uit verschillende soorten rode baksteen opgetrokken en van vlechtingen voorziene achtergevel heeft een gedeeltelijk donker geschilderde plint.

Op de begane grond een dubbel openslaande deeldeur met bovenlicht met te weerszijden twee lagere opgeklampte mestdeurtjes. Rechts naast de deeldeuren een halfrond gemetseld stalraampje. Op de verdieping een openslaand hooiluik. Diverse rechte staafanker en een gebogen muuranker. Het metselwerk is aan de rechterzijde vernieuwd.

De (thans dichtgezette) deur in de voorgevel bood direct toegang tot de middenkamer van het driebeukige voorhuis. Tegen de achterwand van de

middenkamer bevindt zich een schouw, voorzien van witte tegels. De schouw is door een wand aan het oog onttrokken. Naast de schouw is een bedstede afgetimmerd. Overigens is de oorspronkelijke indeling door het aanbrengen van een scheidingswand gewijzigd.

De trap naar boven bevindt zich in de keukentravee, die door een brandmuur van het voorhuis is gescheiden. Ook hier is een schouw aanwezig, als tegenhanger van die in het voorhuis. Bij de bouw van een aantal kamers in het achterhuis is de stookplaats achter een wand verdwenen.

Het driebeukige bedrijfsgedeelte wordt gedomineerd door de zware stijlen waarop een tweezijdig overstekende dekbalk ligt, die een Philibertspant draagt. De inrichting met koestanden aan de linkerzijde met voergoot en mestgang is nog aanwezig.

Achter de boerderij bevindt zich een hooiberg met drie betonnen staken.

Lekdijk 46

Boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, scheluw ten opzichte van de dijk. In de voorgevel met donker en licht geschilderde plint zit geen toegang, maar vier vensters met negen- respectievelijk zesruits roedeverdeling op de begane grond en een venster in de geveltop. Een kelderluik is linksonder in de voorgevel zichtbaar. De rechterzijgevel heeft ter hoogte van het woongedeelte een klein venster, gevolgd door een deur in de middentravee, waarboven de dakrand opgolft. Het stalgedeelte is vernieuwd en verhoogd, evenals dat bij de linkerzijgevel het geval is.

De boerderij komt voor op de kadastrale minuut en kan, gezien de vorm en de aard van het metselwerk uit het eind van de 18de eeuw dateren.

Op het erf staat een stenen schuur onder met pannen gedekte mansardekap uit het laatste kwart van de 19de eeuw.

Lakerveld

Tot 1814 is Lakerveld zelfstandig gebleven, daarna werd het bij de gemeente Lexmond gevoegd. Vanaf 1 januari 1986 maakt Lakerveld deel uit van de gemeente Zederik. In de 18de eeuw was sprake van een rechthuis (Horden 204). Waar dit gestaan heeft, is niet meer na te gaan.

Lakerveld bestaat uit een agrarische lintbebouwing, zuidelijk van Lexmond. Het eerste deel van de naam is ontleend aan het stroompje de Lake of Laak, waarlangs de nederzetting zich in de Middeleeuwen heeft ontwikkeld en die nu aan westzijde van de weg nog als sloot aanwezig is. Het ontstaan van Lakerveld lijkt geheel terug te voeren te zijn tot de openlegging van het gebied als cope-ontginning (zie ‘Bewoningsgeschiedenis’). In het kaartbeeld zijn de West- en Oost-Lakerveldse polder door hun verkavelingsrichting duidelijk als eenheid ten opzichte van de omringende polders te onderscheiden. Evenals langs enkele andere ontginningsassen in het gebied zijn ook langs de Lake in de Middeleeuwen woonplaatsen opgehoogd, teneinde de nadelen van wateroverlast te beperken. Verscheidene van deze terpen zijn nog als steeds als woonplaats in gebruik, ongeveer halverwege de nederzetting bevindt zich

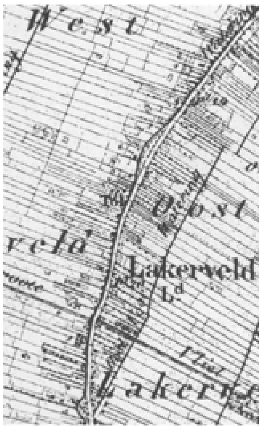

■ Lakerveld
Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

ook een onbewoonde huisterp. De eenzijdige ligging van de terpen aan de westzijde van de Lake kan een indicatie vormen voor het vroegst bewoonde (en ontgonnen) deel van het gebied. Volgens een niet nader door Teixeira de Mattos (IV(III), 231) vermelde bron zouden in 156168 hoeven te Lakerveld aanwezig zijn, een getal dat tegenwoordig slechts weinig hoger ligt. Het noordelijk van de nederzetting gedeelte kent een wat hogere bebouwingsdichtheid dan het wat lager gelegen zuidelijk deel, maar nog altijd is de traditionele ruimtelijke structuur, bestaande uit een rij op enige afstand van elkaar gelegen boerderijen duidelijk aanwezig.

De weg waar de bebouwing aan ligt is tussen 1811 en 1814 verbreed, als onderdeel van de door Napoleon ingestelde ‘route imperial’ tussen Antwerpen en Amsterdam. Deze verbreding van deze weg heeft, door de aanwezigheid van de daarnaast gelegen Lake, in oostelijke richting plaats gevonden, reden waarom aan de oostkant van de weg sommige boerderijen met de voorgevel zeer dicht op de rijbaan staan. De bebouwing langs beide zijden van

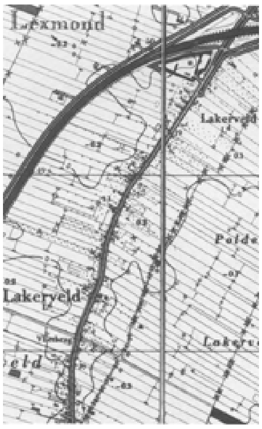

■ Lakerveld
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25000, opname 1978, blad 38, fragment

de weg is vrijwel uitsluitend agrarisch van karakter. In Lakerveld komt de voerdeelboerderij in drie varianten voor: de traditionele voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond met woon- en bedrijfsgedeelte onder één kap en een brede middendeel in het bedrijfsgedeelte, voerdeelboerderijen met een naar een kant uitgebouwd voorhuis, waardoor er een L-vormige plattegrond ontstaan is en

voerdeelboerderijen met een dwars geplaatst voorhuis, de zogeheten T-vormige boerderij. Bij latere boerderijen kan het bedrijfsgedeelte in plaats van een voerdeel voorzien zijn van een dwarsdeel (nr. 81 en nr. 192 uit 1904), een verschijnsel dat zich elders in de Vijfheerenlanden, maar met name richting Alblasserwaard, ook voordoet. Driebeukige boerderijen op een rechthoekige plattegrond, haaks of scheluw ten opzichte van de weg gelegen, met een topgevel of een afgewolfd dak zijn verreweg in de meerderheid (bijvoorbeeld de nrs. 17, 49, 89-91, 120, 137, 141, 147, 175, 189). In veel mindere mate komen boerderijen met een aan één kant uitgebouwd woongedeelte voor (de nrs. 40-42, 94, 138, 142).

Boerderijen met een dwarsgeplaatst voorhuis worden vrijwel niet in Lakerveld aangetroffen (nr. 32).

Bij een aantal boerderijen is de lichttoetreding in de zijkamer verbeterd door het aanbrengen van een wat groter venster, waar de kap ter plaatse dan opgolft, of zelfs door deze kamer met een kapel uit te bouwen. Voorbeelden hiervan zijn te vinden bij de nrs. 17, 21, 49, 63 en 189.

De reeds vermelde verhoogde woonplaatsen zijn bij de nrs. 49, 79, 95, 113-115 en 145-147 goed waar te nemen.

De oudste nog aanwezige boerde- rijen dateren, zover valt na te gaan, uit de 17de eeuw. Een voorbeeld van een vroeg 17de-eeuwse boerderij vormt nr. 145-147.

Een grote bouwstroom en vernieuwing vond eind 18de en eind 19de, begin 20ste eeuw plaats, zoals elders in de Vijfheerenlanden. Het type boerderij met de brede voerdeel veranderde daarbij nauwelijks. Tot in deze eeuw toe werden in Lakerveld boerderijen volgens de traditionele vormen gebouwd, zie bijvoorbeeld nr. 53 en nr. 192. De laatste werd, getuige een gevelsteen in 1904 gebouwd.

Houten schuren, vaak op stenen voet, staan terzijde en achter de boerderij. Omwille van de ruimte werden zij in het vierde kwart van de 19e eeuw met een geknikte kap, ook wel mansardekap genoemd, uitgevoerd. Hooibergen zijn zeer schaars: een groot deel is inmiddels door aan één kant open schuren vervangen.

Bij een aantal boerderijen is nog een interessante erfbeplanting aanwezig, waarvan leibomen en siertuinen het markantste onderdeel vormen.

Lakerveld 55

In tweeën gedeelde boerenwoning uit 1912 op rechthoekige plattegrond onder met pannen gedekt zadeldak, windveren en gesneden makelaar. Het pand heeft het voorkomen van een boerderij, maar waar zich daar het stalgedeelte zou bevinden, is hier een woning ingericht. De bijbehorende (vrijstaande) stal achter het huis is afgebroken. De hoge voorgevel heeft getoogde vensters over drie lagen en een deur op de begane grond, links van het midden. Het huis is aan de rechterkant onderkelderd. Kelderlichten met luiken aan vooren zijgevel.

■ Lakerveld 55, opname 1988

Op het erf achter de woning een deels stenen en deels houten schuur onder mansardedak. Stenen bakhuis aan de linkerkant.

Lakerveld 81

Grote boerderij op rechthoekige plattegrond onder met riet gedekt zadeldak met in de linkerzijgevel grote inrijdeuren, die op een dwarsdeelindeling van het bedrijfsgedeelte wijzen. Het voorste deel is eind 19de eeuw verbouwd. In de symmetrisch ingedeelde voorgevel op de begane grond vier lichtgetoogde T-vensters en een getoogde deur met bovenlicht. Op de eerste verdieping twee en op de tweede verdieping één venster van hetzelfde type. In de linkerzijgevel nog een schuifvenster met roedeverdeling uit een eerdere bouwfase. Stenen schuur onder een aan een kant wat afhangend zadeldak. Hooiberg met vijf eiken roeden achter de boerderij.

■ Lakerveld 81, opname 1977

Lakerveld 93

Voormalig tolhuisje. Pand van één bouwlaag op rechthoekige plattegrond onder met blauwe pannen belegd zadeldak, met de daknok evenwijdig aan de straat. Het gebouw staat pal op de rooilijn. De symmetrisch ingedeelde voorgevel is van een pleisterlaag met ingekrast blokverband voorzien. Getoogde deur met bovenlicht met een getoogd venster met luiken aan weerszijden. De beide zijgevels hebben op de hoeken een venster, waardoor de weg aan beide zijden overzien kon worden: een gegeven dat kenmerkend is voor een tolhuisje. Op de kadastrale minuut staat op deze plaats een tolhuis weergegeven. Het huidige huis is echter van na die tijd, vermoedelijk uit de derde kwart van de 19de eeuw.

Lakerveld 113-115

Boerderij op rechthoekige plattegrond, onder met riet gedekt zadeldak met top haaks ten opzichte van de straat. Voorgevel met twee getoogde vensters op de begane grond waartussen een deur met zijlichten. Twee getoogde vensters op de verdieping.

Strekken boven vensters en deur in gele baksteen op de begane grond en de verdieping. Onderkelderd.

De boerderij ligt op een verhoging op enige afstand van de weg en dateert uit het eind van de 19de eeuw. Op de kadastrale minuut staat op deze plaats een L-vormige boerderij met hooiberg getekend.

Op het erf achter de boerderij een dwars geplaatste schuur onder mansardekap. Terzijde een vrijstaande stenen schuur.

Voor de boerderij zijn leibomen geplaatst en strekt zich een tuin uit van een bescheiden landschappelijke aanleg.

Lakerveld 137

Tamelijk korte voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, haaks op de weg gericht. De voorgevel is opgetrokken uit rode en gele baksteen, waarbij de gele baksteen een reparatie geweest is. De voorgevel is asymmetrisch van indeling. In het midden zit een hoger geplaatst venster met luiken en een vroeg 20ste-eeuwse vulling. Links een zelfde venster en rechts een deur met bovenlicht en weer een venster met luiken. Op de verdieping een vierruitsvenstertje.

De rechterzijgevel is opnieuw opgetrokken.

De linkerzijgevel is over de breedte van het woongedeelte blind. Het bedrijfsgedeelte heeft vensters met een luik.

Datering mogelijk 18de eeuw, gebaseerd op bouwmassa en materiaalgebruik, en het feit dat de boerderij voorkomt op de kadastrale minuut.

Achter de boerderij staan losse schuren, waarvan een laat 19de-eeuwse met een mansardekap en een houten schuur onder zadeldak.

Lakerveld 141-143

Korte voerdeelboerderij van rode baksteen op rechthoekige plattegrond, met rieten kap met top haaks op de straat. De voorgevel heeft een gepleisterde plint en bezit op de begane grond twee zesruitsvensters met luiken, waarvan het rechter, in verband met de eronder liggende kelder, wat kleiner is, een middendeur met bovenlicht en een vierruitsvenster op de verdieping. Rechtsonder bevindt zich het getraliede keldervenster met luik. In de linkerzijgevel golft de dakvoet op ter hoogte van de keukentravee en is een modern venster aangebracht. De rechterzijgevel heeft ter hoogte van het woongedeelte een kelderluik, in het bedrijfsgedeelte stalvensters. De achtergevel heeft een brede middendeur en twee kleinere mestdeurtjes.

De vloer van de deel loopt, in verband met wateroverlast in deze streken, iets op.

Hoewel de boerderij nog niet voorkomt op de kadastrale minuut, zal zij, gezien het metselwerk, de bouwmassa en de vensterdetaillering niet lang daarna tot stand gekomen zijn. Dit stemt overeen met de mondelinge mededeling van de eigenaar, dat de boerderij in 1836 gebouwd is.

Op het erf staan losse schuren, een zomerhuis onder met pannen gedekt zadeldak en een bakhuisje.

■ Lakerveld 141, opname 1977

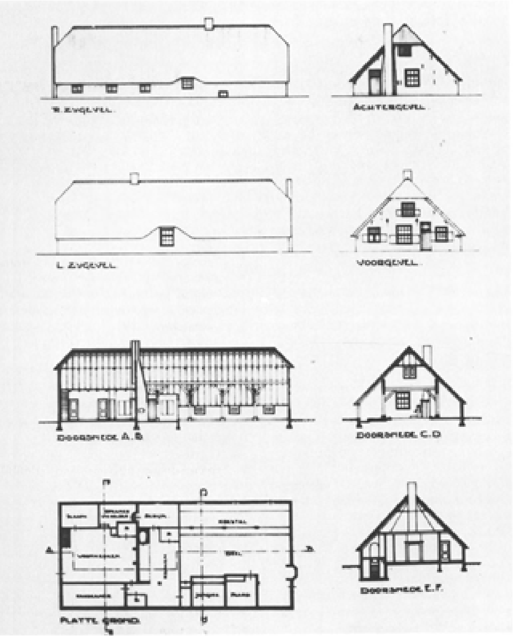

■ Lakerveld 145-147, - gevels, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:300. Tekening SHBO, z.j.

Lakerveld 145-147

Vroeg 17de-eeuwse voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, haaks op de weg. De boerderij is uit rode baksteen opgetrokken en heeft een deels zwart, deels wit gepleisterde plint aan de voorzijde en witgeschilderde zijgevels. Asymmetrisch ingedeelde voorgevel met voordeur rechts van het midden.

Links daarvan twee vensters, waarvan het middelste een accoladeboog, onderverdeeld met twee ronde bogen, bezit. Boven het linkervenster is een gedeelte van een boog in het metselwerk zichtbaar. Het venster rechts naast de voordeur lijkt in de 19de eeuw te zijn ingebracht en wordt door een rollaagje afgesloten, waarboven het topje van een accolade(?)boog nog juist zichtbaar is. Het verdiepingvenster, vergroot in de 18de eeuw, heeft een ronde ontlastingsboog met wit geschilderde blokken als imitatie van natuursteen. Twee gekrulde en een aantal rondgebogen muurankers.

In de rechterzijgevel ter hoogte van de

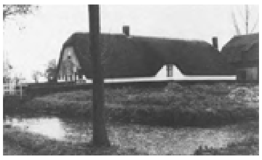

■ Lakerveld 147, opname 1958

keukentravee een roedevenster ter plaatse van een eerdere deur, waar de kap boven opgolft. Hetzelfde is het geval bij de linkerzijgevel: het huidige vierruitsvenster vervangt een oudere deur. Hier zitten bovendien nog een kelderluik en stalraampjes.

De 18de-eeuwse achtergevel heeft geen grote deeldeuren, zoals doorgaans het geval is bij een voerdeelboerderij, maar een kleine deur aan de linkerzijde. Tegen deze gevel is een schoorsteen aangebouwd. Steunbeer aan de rechterkant.

De middenbeuk van het woongedeelte heeft een enkelvoudige balklaag evenwijdig met de voorgevel, met 17de-eeuwse consoles. Getuige sporen in de balklaag heeft de gebintconstructie tot halverwege het voorhuis doorgelopen. Tegen de brandmuur staat een in de 18de eeuw verbouwde schouw met witte tegels en schildpadtegels. Links hiervan een bedstede en een smalle kast. De linkerzijbeuk was voor wat het voorste gedeelte betreft vermoedelijk in gebruik als kaaskamer. Het achterste deel bevat een opkamertje, dat als opslagruimte dienst gedaan heeft. Hieronder ligt de vanuit de middentravee toegankelijke kelder. De rechterzijbeuk diende vroeger als slaapkamer. De zolder boven het woongedeelte was voor de restauratie in de jaren '70 en '80 van deze eeuw toegankelijk via een steektrap tegen de voorgevel.

In de midden- of keukentravee, die van de stal door een houten schot werd gescheiden (thans door een muurtje vervangen), staat een grote schouw met bakoven over de hele breedte van de middenbeuk. De schouw is in de 18de eeuw verbouwd, waarbij tegeltableaus, onder andere met een vogelkooi, werden aangebracht. Naast de schouw bevonden zich bedsteden, die inmiddels geamoveerd zijn. De kelder heeft een ribloos kruisgewelf, dat meer naar voren toe over gaat in een tongewelf. Dit laatste lijkt een latere, 18de-eeuwse (?) uitbreiding te zijn. Op de verdieping zit een grote rookkast in de schouw, die via een houten ombouw toegenkelijk is. Hiernaast zit in de brandmuur een doorgang naar de zolder boven keukentravee en bedrijfsgedeelte.

Grenehouten ankerbalkgebinten verdelen de bedrijfsruimte tot aan de brandmuur met het woongedeelte in vijf vakken. Het bedrijfsgedeelte is ten behoeve van de woonfunctie verbouwd.

De boerderij zal, gezien het metselwerk van de voorgevel en de balklaag in het woongedeelte uit de 17de eeuw dateren. In de 18de eeuw heeft er een verbouwing plaats gevonden, waarbij de schouwen en een gedeelte van de houtconstructie, mogelijk ook een deel van de kelder is gewijzigd en het interieur met onder andere nieuwe deuren is uitgerust. Het metselwerk van zij- en achtergevels is van die periode.

Op het erf staat een laat 19de-eeuwse, losse schuur met een met pannen gedekte mansardekap.

Lakerveld 189

Korte voerdeelboerderij onder rieten wolfdak op rechthoekige plattegrond, met grote uitgebouwde kapel aan de linkerzijgevel. In de diverse malen gewijzigde voorgevel, die tot halve hoogte wit geschilderd is, waaronder sporen van helder blauwe verf, drie vensters, waarvan het linker een vertimmerd kloosterkozijn is en een deur met bovenlicht, alsmede een gedeeld verdiepingvenster. Gepolychromeerde wapensteen. Staafankers en twee gebogen muurankers.

Rechterzijgevel met luiken. Achtergevel met een grote middendeur, twee kleine mestdeuren en een luik op de verdieping.

De linkerzijgevel is ter hoogte van het woongedeelte blind. Dan volgen een hoge, laat 19de-eeuwse, uitgebouwde kapelvormige zijkamer en twee stalraampjes.

De boerderij zal dateren uit het begin van de 18de eeuw. Wijzigingen hebben in de 19de eeuw plaats gevonden, waarbij muurwerk aan de voorgevel werd gewijzigd, alsmede aan de kapelvormige zijkamer links. Zij komt voor op de kadastrale minuut.

Op het erf achter de boerderij een losse houten schuur.

Lakerveld 32

Uit rode baksteen opgetrokken boerderij met dwars voorhuis, gelegen op de hoek met de Heicoppersteeg. In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel een deur met gietijzeren versiering en bovenlicht met levensboom rechts van het midden en schuifvensters met luiken. Kelderlicht rechts opzij, aan de zuid-westzijde, met luik en spijlen. In de rechterzijgevel van het woongedeelte

■ Lakerveld 32, opname 1977

rechte staafankers, een gekoppeld raam op de verdieping. Het laatste gedeelte van de rechterzijgevel is vernieuwd. De linkerzijgevel heeft staafankers, een deur en een venster met luik op de verdieping. Met blauwe pannen gedekt zadeldak op het voorste gedeelte en een eenvoudige houten gootlijst met klossen. De achtergevel is van drie deuren en ramen voorzien. De boerderij zal uit het midden van de 19de eeuw dateren, geziende regelmatige plaatsing van de ramen en de behandeling van het metselwerk.

Op het erf een los bakhuis en schuur, beide uit de 19de eeuw. Het erf is afgezet met een eenvoudig spijlenhek met in leliën eindigende punten.

Lakerveld 142

Boerderij met een naar rechts uitgebouwd woongedeelte tegen puntgevel. Woon- en bedrijfsgedeelte liggen onder een rieten kap, aan de achterzijde met wolfdak. De boerderij ligt scheluw ten opzichte van de weg en op de rooilijn. In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel vier vensters van ongelijke grootte en een hoog geplaatste deur met bovenlicht en levensboom links van het midden. Het woongedeelte is aan de rechterkant hoog onderkelderd. Stroomlaag onder de dakrand. In de rechterzijgevel een kelderlicht met segmentvormige ontlastingsboog en luik, een hooggeplaatste, later ingebroken deur met bovenlicht en levensboom en op de verdieping een klein venster. Klezoren in het metselwerk. Lelieanker in geveltop.

In het inwendige een grote, betegelde schouw met bakoven.

Als ontstaansdatum voor de boerderij kan 17de of begin 18de eeuw worden verondersteld, wegens de aard van het metselwerk aan de rechterzijgevel. In de 19de eeuw hebben wijzigingen aan

■ Lakerveld 142, opname 1977

de voorgevel (vernieuwd vanaf de plint), vensters en deuren plaats gevonden. De boerderij is niet meer als zodanig in gebruik.

Op het erf een losse schuur onder mansardekap, gedeelteijk van baksteen, gedeeltelijk van hout uit het laatste kwart van de 19de eeuw.

Lakerveld 236

Daglonershuisje op rechthoekige plattegrond met top haaks ten opzichte van de weg gelegen, onder deels pannen deels rieten zadeldak. In de lange rechterzijgevel, waarin venster met luiken, een strokendeur en stalraampje zijn de muurstijlen van de houtconstructie zichtbaar. Voorgevel met twee venstertjes op de begane grond en een klein licht op de verdieping. In de linkerzijgevel zit alleen een luikje. Aangebouwde houten schuur met uitgebouwd privaat. In het inwendige schouw tegen de korte gevel en twee bedsteden tegen de lange wand, waarnaast een voorraadkast met luikje naar buiten. Datering derde kwart 19de eeuw.

■ Lakerveld 236, opname 1988

Nieuwland

Nederzettingsgeschiedenis

Nieuwland maakt deel uit van het tussen de oeverwallen van de Lek en Linge gelegen klei-op-veengebied, dat in algemene zin gesproken tussen de 11de en 13de eeuw werd ontgonnen. De Nieuwlandse ontginning betrof het laagst gelegen en daarmee minst aantrekkelijke deel van de Vijfheerenlanden, en is om die reden, gezien ook de naam die er aan gegeven werd, als

■ Nieuwland
Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

een van de laatste tot stand gekomen.

Er bestaat echter een overlevering die de geschiedenis van het dorp in 1025 laat beginnen (zie onder ‘Hervormde Kerk’, Geschiedenis).

De ruimtelijke structuur komt in opzet overeen met die van de andere cope-ontginningen: de noord-zuid lopende Leerbroekse Vliet, die gezien het strakke beloop van kunstmatige oorsprong zal zijn, vormt de ontginningsas voor de aan weerszijden daarvan gelegen gronden. De oostelijk daarvan gelegen landerijen eindigen tegen de Achterdijk, die tevens de achterste

■ Nieuwland
Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25000, opname 1978, blad 38, fragment

begrenzing vormt van de gronden die van de Linge-oeverwal af zijn ontgonnen. Van de oost-west lopende Geervliet uit is het terrein in zuidelijke richting ontgonnen; aan noordzijde grensden de achterzijden van de percelen die tot de ontginning van Reijerskoop onder Leerbroek behoorden. Deze omstandigheid is tot op heden van invloed geweest op de situering van de bebouwing: de Geerdijk is vrijwel alleen langs de zuidzijde bebouwd, op het achterste deel van de ‘Reijerskoopse’ percelen ontbreekt bebouwing bijna geheel.

Het westelijke verlengde van de Geer is de Zijlkade, een waterkering tussen de polders Quakernaak en Kort Nieuwland en als zodanig niet in eerste instantie een bewoningsas.

De bewoning langs de Leerbroekse Vliet en de Geervliet is, ondanks de bebouwingstoename sinds de tweede helft van de vorige eeuw, tot op heden tamelijk verspreid gebleven. Daar waar beide wateren en naast liggende wegen elkaar ontmoeten is enige komvorming opgetreden.

Historisch bebouwingsbeeld

De oudere, vrijwel overwegend agrarische bebouwing van Nieuwland ligt langs de Zijlkade, de Geer, de Smalzijde en de Breezijde aan weerskanten van de Leerbroeksche Vliet, alsmede langs de Klinkert en een deel van de Achterdijk, die aan zuidoostzijde de achterste begrenzing van het dorpsgebied vormt. De boerderijen komen meestal in groepjes van twee voor. Over de geschiedenis van de gebouwen is, met uitzondering van de kerk, maar weinig bekend. 18de-eeuwse tekeningen en gravures van het dorp van onder ander Paulus van Liender, Wouter Dam en H. Schouten, die in de collectie Bodel Nijenhuis van de Rijksuniversiteit te Leiden worden bewaard, laten met inachtneming van enige reserve ten aanzien van de door de artiest gehanteerde artistieke vrijheid - een redelijk dichte bebouwing zien rond de kerk en de Heul, het kruispunt van wegen en water ter hoogte van de Zijlkade, Geer, Bree- en Smalzijde. Met uitzondering van de begin 20ste eeuw afgebroken pastorie, een dwarshuis met kruiskozijnen en een forse dakkapel is de bebouwing voornamelijk agrarisch van karakter: boerderijen en houten schuren. In 1906 is de groep gebouwen op de hoek van de Zijlkade en de Lange Schenkel door brand verwoest. Hieronder bevond zich onder andere het rechthuis annex herberg. In hetzelfde jaar reeds heeft nieuwbouw plaats gevonden.

Niet agrarische gebouwen van historisch belang komen zoals gezegd weinig voor. Zo'n niet agrarisch gebouw is de school van twee lokalen met schoolmeesterswoning onder één kap aan Breezijde 2, opgetrokken uit gele steen. Volgens de gevelsteen dateert het gebouw uit 1883. De villa aan Breezijde 4 met koetshuis en fraai smeedijzeren hek is uit 1906.

Kleine vroeg 19de-eeuwse daglonerswoningen onder rieten kap met laag achterschild liggen aan de Klinkert 1 en de Zijlkade 35. Een laat 19de-eeuws voorbeeld van daglonerswoningen zijn de panden aan Breezijde 21-24. De meeste boerderijen, met een voerdeel of een dwarsdeel staan op een rechthoekige plattegrond, haaks ten opzichte van de weg en hebben doorgaans een tuitgevel aan de voorzijde. Evenwijdig met de weg liggen de boerderijen Breezijde 15, Geer 42-43, de grote schuur naast Geer 47 en Smalzijde 24. Boerderijen met een wolfeind aan de voorgevel komen vrijwel niet voor (Breezijde 20, Geer 1-2, Smalzijde 27 (nu sterk verbouwd). T-vormige boerderijen liggen alleen langs Breezijde (nr. 31-31A) en Smalzijde (nrs. 23 en 24). De L-vormige boerderij Breezijde 9 is voor Nieuwland een buitenbeentje.

In verband met het laag gelegen land en de wateroverlast die daar onvermijdelijk het gevolg van was, zijn bij de Nieuwlandse boerderijen voorzieningen getroffen. Sommige liggen op een hoger terrein (Geer 1-2, Geer 37-38 (met hoge stoep), Smalzijde 1 en 24). Andere hebben een veel hoger gelegen schuur voor het vee (Smalzijde 3) en weer andere zijn in het bedrijfsgedeelte voorzien van een vloedzolder (Smalzijde 5, 12, 24 (verwijderd), waar het vee bij overstromingen in veiligheid gebracht kon worden. Het hooi werd bijna overal ín de boerderij om dezelfde reden op de balken boven de deel en stallen opgeslagen, in plaats van in een hooiberg op het erf. Hooiluiken op de verdieping in de zijgevels van de bedrijfsgedeelten en losse schuren getuigen daarvan. Merkwaardig is de ligging van de schuurberg bij Geer 42-43, pal aan de weg. Een ander, voor Nieuwland typerend verschijnsel, is het voorkomen van boerderijen met dwarsdelen, herkenbaar aan de deeldeuren in een van de lange zijgevels, een gegeven dat in de Alblasserwaard heel wat vaker aangetroffen wordt. Opmerkelijk zijn voorts de grote, dwars aan de boerderij gebouwde schuren bij bijvoorbeeld Breezijde 31-31A, Smalzijde 3, 5 en 10-11.

Langs de Leerbroeksche Vliet bevinden zich ten behoeve van de boerderijen aan Bree- en Smalzijde boenstoepjes.

Bij vergelijking van de huidige situatie met die van de kadastrale minuut blijkt, dat nieuwe boerderijen in de 19de eeuw vaak op de plaats van de oude gekomen zijn. Het oudste gebouw van het dorp is de hervormde kerk. De boerderijen dateren thans met name uit de 19de eeuw, voor wat het uitwendige aspect betreft. Nogal wat boerderijen zijn in de 19de eeuw in gevelstenen gedateerd: Breezijde 15: 1885; Breezijde 20: 1884; Breezijde 31-31A: 1864; Geer 37-38: 1860; Geer 41: 1913; Geer 47: 1860; Smalzijde 1: 1907; Smalzijde 3: 1872; Smalzijde 11: 1872; Smalzijde 14: 1886; Smalzijde 23: 1886.

Kerk en boerderijen zijn opgetrokken uit rode baksteen. Het feit dat de 18de-eeuwse boerderij aan Breezijde 11-12 uit gele steen is gebouwd, is uitzonderlijk. Ook is nogal wat hout toegepast aan de wanden van zij- en achtergevels bij de boerderijen.

Achterdijk

Achterdijk 15 (voorheen Achterdijk 2 te Nieuwland)

18de-eeuwse boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak. De boerderij is niet onderkelderd. De rechterzijbeuk van het woongedeelte was als kaaskamer in gebruik. De voorgevel met vlechtingen is onregelmatig van indeling met twee negenruitsvensters met luiken links, een voordeur met bovenlicht en een kleiner negenruitsvenster met luiken rechts. In het eerste deel van de rechterzijgevel is ter hoogte van het woongedeelte een raam dichtgezet. De keukentravee heeft een dubbel venster met luiken en een deur die toegang biedt tot de stal. Het muurwerk van het stalgedeelte is jonger, vermoedelijk

■ Nieuwland, Achterdijk 15, opname 1979

uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Hierin een dubbel venster en twee gietijzeren raampjes. Ook in de linkerzijgevel is het venster ter hoogte van het woongedeelte gedicht. Het metselwerk hier is wel oud en bevat een vierruitsvenster in de keukentravee, alsmede mestluiken en gietijzeren stalramen. Tegen het eind van de linkerzijgevel is een privaat aangezet. De achtergevel is van hout en heeft de gebruikelijke middenlangsdeelverdeling met deeldeuren in het midden en mestdeuren ter zijde.

In het inwendige is de middenkamer van het woongedeelte direcht via de voordeur toegankelijk. Hierin een betegelde schouw met mangaankleurige tegels. Achter de brandmuur ligt de keukentravee, die door een houten schot van de stal is gescheiden. De stal wordt door ankerbalkgebinten in drie vakken verdeeld.

Breezijde

Breezijde 9

Uit rode baksteen opgetrokken boerderij op L-vormige plattegrond onder omlopend schilddak, dat links tegen een punt eindigt. De dakvlakken zijn vrijwel geheel met riet gedekt, alleen het zuidelijke dak van het bedrijfsgedeelte is van rode pannen voorzien. Het woongedeelte is opgenomen in het linkerdeel dat evenwijdig met de weg loopt. Keuken en stal zijn in het haakse bouwdeel rechts gesitueerd.

De boerderij is in het midden en aan de linkerkant onderkelderd. De daknok van het haakse deel ligt iets hoger en is het oudste stuk: op de kadastrale minuut van 1822 staat op deze plaats een rechthoekig bouwblok aangegeven, haaks t.o.v. de weg.

■ Nieuwland, Breezijde 9, opname 1979

In de naar de weg toegewende gevel zitten een deur en vier vensters van ongelijke grootte. De deur en de vensters aan beide kanten geven toegang en licht aan de oude keuken. De twee overige vensters (kelderlicht onder het rechtse) verlichten twee woonvertrekken. Rechte muurankers.

Ook in de linkerzijgevel van het woongedeelte zit een deur met bovenlicht, links van het midden, door vensters geflankeerd. Kelderluik onder het rechtervenster. In het muurwerk van de stal mestluiken met raampjes.

In de rechterzijgevel is de houtconstructie zichtbaar, waaruit blijkt dat deze oorspronkelijk in hout was uitgevoerd. De eerste twee vakken bevatten, ongelijk aan de voorgevel, vensters op begane grond en verdieping. Hier is de scheiding

tussen het oude en het in het midden van de 19de eeuw aangebouwde stuk duidelijk zichtbaar. Het achterste gedeelte van de rechterzijgevel, drie vakken diep, heeft staldeuren en -venster op de begane grond en hooiluiken op de verdieping. Een stroomlaag onder de dakrand loopt over de lengte van het oude werk.

De achtergevel heeft een hooiluik op de verdieping.

In het inwendige zit in de keuken een grote betegelde schouw met bakoven tegen de gevel met het woongedeelte. Paarse tegeltableau met koe (paard verdwenen) en smalle verticale banden met bloemmotieven. Het bedrijfsgedeelte heeft een ankerbalkgebint, dat rechts in de zijgevel is opgenomen, waardoor de ruimte in twee beuken is verdeeld. Koestalling aan de linkerkant.

De boerderij kan 18de-eeuws zijn voor wat het haakse rechtergedeelte betreft en midden 19de-eeuws voor het linkerstuk met keuken en woongedeelte.

Dorpsplein

Hervormde kerk, Dorpsplein 2
Geraadpleegde archieven

- archieven RDMZ;

Bronnen en literatuur

- Van der Aa, deel L.M., 165; Bruch, H., Dirck Franckensz. Pauw; (Theoderius Pauw) Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum, Amsterdam 1931, 11; Kemp, Al, Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem, Heerlijkheyd, ende Lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500, Gorinchem 1656, 16; Kok, 41; Joosting en Muller I, 78; idem II, 425; Voorloopige Lijst, 264;

Type en ligging

In oorsprong driebeukige kerk met gedeeltelijk ingebouwde westtoren en driezijdig gesloten koor, waarvan de zijbeuken zijn afgebroken.

Het schip is drie traveeën lang, het koor beslaat twee traveeën en de sluiting en is van steunberen voorzien. De kerk ligt op een verhoging ten zuiden van de Zijlkade en ten westen van de Breezijde, achter de bebouwing van beide straten. Een kerkhof bevindt zich aan zuidzijde.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

Volgens overlevering is de kerk gesticht door Jan van Arkel in of vlak voor 1304, tegelijk met de kerken van Leerbroek, Schoonrewoerd, Slingeland en Noordeloos (Bruch, 11). Andere bronnen spreken over een stichtingsdatum in 1025 (Kemp, 16). Gezien de resterende oudste bouwonderdelen aan de toren lijkt de eerste veronderstelling dichter bij de werkelijkheid te liggen. Ook over de patroonheilige bestaat geen zekerheid, St. Maarten wordt genoemd (Voorloopige Lijst, 264), en ook St. Barbara (Joosting en Muller, II, 425). De toeschrijving aan St. Maarten berust echter op een verkeerde interpretatie van een oude bron, aangezien daarin

gesproken blijkt te worden over een ‘Nieuwland’ in Noord-Holland met Sint Maarten als patroonheilige (Kok, 41). In de rekeningen van de Domfabriek over 1395 wordt ‘Nijelant’ vermeld, vallend onder de proosdij van Arnhem (Joosting

■ Nieuwland, hervormde kerk vanuit het zuiden, opname 1984

en Muller, I, 78). In 1595 is de kerkelijke gemeente van Nieuwland overgegaan tot de Reformatie. Tussen 1587 en 1593 was zij samengevoegd met Leerbroek en sedertdien zelfstandig, met een eigen predikant.

De toren, waarvan de bovenste geleding in de 18de eeuw is aangebracht of gewijzigd, dateert uit de vroege 14de eeuw. Het koor zal uit de 15de eeuw stammen en het schip uit de 16de eeuw. Van het in oorsprong driebeukige schip werden in de 19de eeuw de zijbeuken afgebroken, zodat thans een eenbeukige ruimte resteert. Zuilen en scheibogen naar de voormalige zijbeuken zijn nog zichtbaar tegen de zijmuren in het inwendige van het schip. De scheibogen zijn dichtgezet en het muurwerk is beklampt.

Wanneer de afbraak heeft plaats gevonden is niet precies bekend. Van der Aa noemt 1841 als datum (Van der Aa, 165). Het ziet er echter naar uit, dat dit eerder geweest moet zijn: uit de afmetingen van de kerk op de kadastrale minuut van 1822 blijkt, dat de zijbeuken reeds toen geamoveerd waren. In de jaren 1955-'56 werd de kerk aan binnen- en buitenkant ingrijpend gerestaureerd door het architectenbureau ir T. van Hoogevest uit Amersfoort. De bovenste geleding van de toren met de geprofileerde spaarbogen, die omstreeks 1700 was gewijzigd, werd opnieuw opgemetseld in een met de twee onderste geledingen corresponderende vormgeving. De torenspits werd geheel vernieuwd. De drie koorvensters, dichtgezet ten behoeve van het orgel, werden weer geopend, waarbij een toegang aan de oostzijde kwam te vervallen. De gietijzeren tracering in de vensters van schip en koor maakte plaats voor respectievelijk houten ramen en gemetselde traceringen met glas in lood. Tegen de zuidgevel van de toren werd een nieuwe consistorie gebouwd.

In het inwendige werd de triomfboog tussen schip en koor opgemetseld, de pleisterlaag werd afgekapt en opnieuw

■ Nieuwland, toren van de hervormde kerk voor de restauratie met de vroeg 18de-eeuwse bovenste geleding, opname 1954

aangebracht, de kappen, gewelven en trekbalken werden vernieuwd en aangevuld en de opstelling van het meubilair werd gewijzigd. Een houten schot aan de westzijde, waartegen de preekstoel opgesteld stond, is daarbij verdwenen. Het meubilair zelf werd gedeeltelijk vervangen en gedeeltelijk gerepareerd. Het orgel werd vanuit het koor naar de achterzijde van de kerk verplaatst.

In 1975 bleken er ernstige scheuren in het metselwerk voor te komen, te wijten aan het verzakken van het gebouw, hetgeen door verlaging van het grondwaterpeil veroorzaakt werd.

Herfundering van kerk en toren op palen was noodzakelijk en dit werk werd uitgevoerd in 1982-1983, wederom onder de verantwoordelijkheid van het architectenbureau Van Hoogevest uit Amersfoort in samenwer-

king met het Adviesbureau voor gewapend beton- en staalconstructies, J.L. Dirksen BV uit Capelle aan den IJssel. Aannemer was de Verenigde aannemers- en steenhouwersbedrijven Van der Sluys en Van Dijk BV te Hardinxveld-Giessendam. Het orgel werd bij deze gelegenheid gerestaureerd

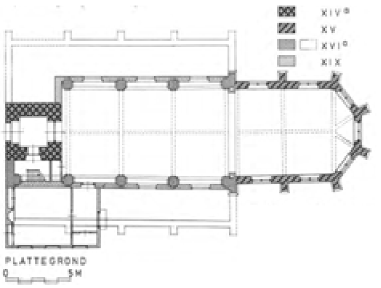

■ Nieuwland, hervormde kerk - Plattegrond en dwarsdoorsnede naar de toren. Schaal 1:300. Opmetingstekening door bureau Van Hoogevest (1977), bewerkt door J. Jehee, 1987

door de firma Flentrop te Zaandam, waarbij pijpwerk en mechaniek werden hersteld en een register, afkomstig van het orgel uit de Grote kerk te Edam, werd geplaatst.

Op 28 september 1983 werd de kerk weer in gebruik genomen. Het orgel volgde op 11 februari 1984.

Exterieur

De kerk is opgetrokken uit verschillende soorten, over het algemeen rode, baksteen. De daken zijn met leien in Rijndekking belegd.

Baksteenformaat toren: 27,6-28,5 × 13,5 × 5,5-6 cm, 10 lagen = 74,5 cm. Formaat westgevel schip naast toren: 21,5-23 × 11 × 4,5-5 cm, 10 lagen = 67 cm. Baksteenformaat koor tot ongeveer 1,50 m hoogte: 27 × 14 × 6 cm, 10 lagen = 76 cm. Hierboven geel-rode baksteen in een formaat van 19 × 9 × 5 cm, 10 lagen = 58 cm.

De aan een zijde ingebouwde westtoren bestaat uit drie door waterlijsten gescheiden geledingen en wordt door een met leien gedekte, achthoekige, iets ingesnoerde naaldspits bekroond. De onderste geleding is onbewerkt en heeft een toegang met een getoogde boog. Op de tussengeleding, die telkens twee, met twee rondboogjes afgesloten, langwerpige smalle spaarvelden toont tussen brede hoeklisenen en een dunne tussenliseen, volgt een bovengeleding uit 1956, waarvan de wanden doorgaande spaarvelden vormen, ingesloten door brede hoeklisenen en een doorgaand boogfries met een galmgat aan alle zijden.

De in de 19de eeuw met oud materiaal opnieuw opgetrokken muren van het schip bevatten rondboogvensters met houten ramen. In de westgevel van het tot naast de toren doorlopende gedeelte is een kruisvormig metselteken zichtbaar.

Aan het koor zijn twee soorten baksteen toegepast: een groter formaat tot een hoogte van ongeveer 1,50 meter en een kleinere, gelige baksteen daarboven, hetgeen op een mogelijk 17de-eeuwse herstelling wijst. Spitsboogvensters met gemetselde traceringen, waartussen versneden steunberen. Metselteken op koorsluiting.

Interieur

De toren is op de begane grond met een koepelgewelf gedekt. De overige verdiepingen zijn plat afgedekt.

De kapconstructie van het schip bestaat uit korbeelstellen met peerkraalprofiel, waarboven een houten tongewelf. In het koor zitten trekbalken met eveneens een peerkraalprofiel, aangebracht tijdens de restauratie.

In de zijmuren van het schip zitten zware zuilen ingemetseld met achtkante basementen en kapitelen waarop de scheibogen naar de afgebroken zijbeuken staan. De preekstoel, twee banken en losse stoelen staan in het koor opgesteld. De kerkruimte

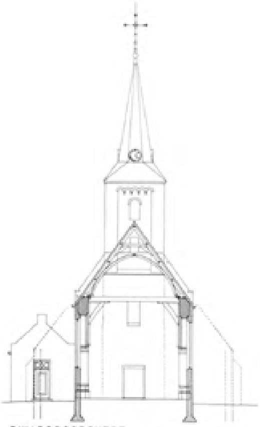

is overigens met rechte banken zonder middenpad gevuld. Het orgel aan de westkant is uit 1905-'06 en werd vervaardigd door J.F. Kruze uit Leeuwarden. Rijk snijwerk, onder andere vleugelstukken met hoornen des overvloeds.

Enige interessante inventarisstukken zijn aanwezig.

Preekstoel

De zeshoekige, eikehouten preekstoel uit de tweede helft van de 17de eeuw staat opgesteld in het koor. Hij bestaat uit een klankbord, ruggeschot, kuip, voet en (nieuwe) trap. Het ruggeschot bestaat uit een paneel, dat geflankeerd wordt door twee Toscaanse halfzuilen. De kuip is samengesteld uit onbewerkte panelen. Op de hoeken staan Toscaanse halfzuilen. De voet heeft de vorm van een zuil op een zeshoekig voetstuk.

Twee banken

Aan de noord- en zuidzijde van het koor staan twee eikehouten banken opgesteld uit omstreeks 1700. Zij zijn in 1956 samengesteld en verzaagd uit de bestaande banken en zijn thans enkelvoudig, vijf traveeën breed en van paneelwerk voorzien. Het achterschot is hoog en heeft een bollend fries.

■ Het inwendige van de hervormde kerk van Nieuwland naar het oosten, opname 1976

Koper

Aan de preekstoel een koperen lezenaar uit de tweede helft van de 17de eeuw met opengewerkt blad, bestaande uit dik bladwerk en ranken op geschubte stam.

Aan de trap van de preekstoel een doopbekkenhouder, gedateerd 1774, met een draaibare, tweemaal gebogen arm, die aan een kant uitloopt in een krul, eindigend in een dolfijnenkop en aan de andere kant in een bloemkelk. Aan de arm zit de houder. Waarschijnlijk is deze doopbekkenhouder afkomstig uit Lekkerkerk, waar hij in 1774 gemaakt werd, want aan de onderzijde staat de inscriptie: ‘Lekkerkerk Ao 1774’

In de kerk hangt een koperen kroon, waarschijnlijk uit het laatste kwart van de 17de eeuw, met geprofileerde stam, opgebouwd uit twee paddestoelvormige delen en onderaan een bol, waaraan 2 × 6 armen. De armen lopen uit in een krul, eindigend in dolfijnenkoppen. Halverwege de armen eveneens een dolfijnenkop als versiering.

Grafzerken

In de kerk liggen negen grafzerken en -platen uit voornamelijk de 17de eeuw, waaronder die van een predikant uit 1623 en een dijkgraaf uit 1699.

Klok en uurwerk

In de toren hangt een luid- en slagklok, gegoten door W. en J. Moer in 1507 met een diameter van 88,4 cm. In de tekstband: JOHANNES EST NOMEN MEUM ANNO DNI

MCCCCC VIJ WILHELMUS MEOR ET JASPAR FRS ME FECERUNT (Inv. 1942/43). Elektrische uurwerkinstallatie.

Geer

De Geer is vrijwel uitsluitend aan zuidzijde bebouwd. Bij veel boerderijen komen grote, vrijstaande, meestal stenen schuren voor. Een van die schuren is in de voorgevel gedateerd 1861 (Geer 47).

Geer 1-2

Hoger gelegen dwarsdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak voor en schilddak achter. Links onderkelderd. Van de in oorsprong vermoedelijk 18de-eeuwse boerderij ligt de daknok van het bedrijfsgedeelte hoger dan die van het woon- en keukendeel, waardoor de boerderij als het ware een kameelrug vertoont. Dit type komt met name voor in de Alblasserwaard. De deeldeuren in de linkerzijgevel zijn van een kapelvormige uitbouw onder zadeldak voorzien, eveneens een typisch Alblasserwaards gegeven. De boerderij

■ De dwarsdeelboerderij met 'kameelrug' aan de Geer 1-2 te Nieuwland voor restauratie, waarbij de voorgevel is vernieuwd en het schuurtje is afgebroken, opname 1979

is aan de linkerkant onderkelderd. De voorgevel met een deur links van het midden en vensters van ongelijke grootte is enige jaren geleden opnieuw opgetrokken, volgens de oude indeling. In de linkerzijgevel bevinden zich twee deuren met zestienruitsvenster rechts daarvan. De rechterzijgevel is van een modern venster en een serre voorzien. Mestdeuren. Houten achtergevel met raampjes.

Geer 37-38

Grote dwarsdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder met riet gedekt zadeldak. Het voorhuis is aan twee kanten onderkelderd.

■ Nieuwland, dwarsdeelboerderij aan de Geer 37, opname 1979

De beganegrond ligt hoger ten opzichte van het maaiveld en is via een voordeur met stoep toegankelijk. Kelderlichten en zesruitsvensters op de begane grond en twee vierruitsvensters op de verdieping. Links naast de voordeur een gevelsteen met: 'DE EERSTE STEEN // GELEGD DOOR // G. STERK M. Zn // DEN 16 JUNI 1860'.

Het woongedeelte van de rechterzijgevel heeft vierruitsvensters, evenals de keukentravee, waar boven het venster een klein halfrond venstertje met spaakroeden zit. Het bedrijfsgedeelte heeft mestluiken en dezelfde halfronde venstertjes erboven.

In de linkerzijgevel vertoont de keukentravee een deur en venster met strekken in rode en gele steen; in het bedrijfsgedeelte staldeuren, halfronde raampjes en hooiluiken op de verdieping.

De achtergevel heeft vijf mestdeuren met zesruits bovenlichten, waardoor de mest direct op de achter de boerderij liggende mestvaalt geschept kan worden.

In het inwendige in zowel het woongedeelte als de keukentravee een grote 18de-eeuwse betegelde schouw (in de keuken met bakoven) met schildpadtegels, mangaankleurige kolommen en mangaankleurige en gepolychromeerde tegeltableaux, voorstellende twee vogelkooitjes (voorhuis) en een bloemenvaas en klok met putti (achterhuis).

Het bedrijfsgedeelte telt vier vakken tot de keukentravee en heeft een dekbalkconstructie. Veestalling met groep tegen achtergevel en rechterzijgevel. Stalling voor jongvee aan de linkerkant. In het bedrijfsgedeelte een pomp en in de keukentravee een natuurstenen spoelbak.

Hoewel de gevelsteen een bouwdatum van 1860 vermeldt, is de boerderij, getuige de beide schouwen, ouder. Het is waarschijnlijk, dat bij de verbouwing van 1860 de brandmuren met schouwen aan weerskanten is gehandhaafd. Op het erf een tweebeukige stenen schuur uit de tweede helft van de 19de eeuw en een aangebouwde vijfhoekige schuurberg, die van oudere, 18de-eeuwse datum is.

Smalzijde

Smalzijde 3

Grote boerderij tegen topgevel aan de voorzijde met dwars en haaks aangebouwde schuren, zodat er sprake is van een Z-vormige plattegrond. De

■ Nieuwland, Smalzijde 3, 19de-eeuwse boerderij met grote, dwars aangebouwde vloedschuur. Boenstoepje aan de waterkant, opname 1987

boerderij die volgens een gevelsteen uit 1872 dateert, staat op een reeds in 1822 bebouwde plaats, getuige de kadastrale minuut van dat jaar. Het enigszins verbouwde voorhuis onder pannen zadeldak is aan de linkerkant onderkelderd, heeft de voordeur uiterst rechts en is van vensters op eerste en twee verdieping voorzien. Ter hoogte van de keukentravee is in de 20ste eeuw een erkervormige uitbouw gerealiseerd.

De dwars aangebouwde, tweebeukige bakstenen schuur onder golfplaten schilddak en met dekbalkgebinten heeft een vloedvrije veestalling, die ongeveer twee meter boven het maaiveld ligt. De ruimte eronder is plat afgedekt en dient als kelder. Boven de stal wordt het hooi opgeslagen. Kelderluiken en deeldeuren op de begane grond en hooiluiken op de verdieping in de naar de weg gekeerde gevel.

Groep langs de achtergevel. Door de van bovenlichten voorziene mestluiken in deze gevel, kan de mest direct op de mestvaalt tussen de dwarse en haakse schuur geschept worden.

Het haaks daarop staande gedeelte heeft wanden in baksteen en hout, dateert uit dezelfde tijd en heeft in het bakstenen gedeelte luiken op de verdieping. Het achterste deel is van helder groen geschilderde houten delen en bevat de staldeuren.

Links naast de boerderij een stenen bakhuisje onder pannen dak.

Smalzijde 10-11

Boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten zadeldak met dwars aangebouwde schuur. Getuige de kadastrale minuut stond hier in 1822 al een boerderij met een (iets minder lang) dwars achterstuk. Volgens

■ Nieuwland, Smalzijde 10 en 12, opname 1987

een slecht leesbare gevelsteen naast de voordeur dateert de huidige boerderij uit 1872. De boerderij is aan de linkerkant onderkelderd. De voorgevel is asymmetrisch van indeling met de voordeur rechts van het midden en drie zesruitsvensters op de begane grond, twee vierruitsvensters op de verdieping. Zowel in de voorgevel als in de linkerzijgevel zit een kelderlicht met luik. Het woongedeelte is aan linker- en rechterzijgevel blind. Het bedrijfsgedeelte vertoont aan de rechterzijgevel staldeuren en - ramen op de begane grond en hooiluiken op de verdieping. In de achtergevel dichtgezette mestluiken, halfronde stalramen en hooiluiken op eerste en tweede verdieping. De aangebouwde schuur is vrijwel geheel van hout.

Voorts op het erf een vrijstaande, deels stenen, deels houten schuur onder pannen zadeldak.

Smalzijde 12

Dwarsdeelboerderij met waterzolder onder asymmetrisch zadeldak, die eveneens op de kadastrale minuut getekend staat. De boerderij is uitvoerig beschreven bij de dwarsdeelboerderijen in het eerste gedeelte. Kortheidshalve wordt daarnaar verwezen.

Smalzijde 23

'Kleinbos'. Boerderij met dwars gebouwd voorhuis onder pannen zadeldak (voor) en deels rieten deels pannen kap (achter). Zij is aan de linkerkant onderkelderd.

Het voorhuis is opgetrokken uit rode baksteen en staat op een gepleisterde en eenvoudig gedecoreerde plint. De regelmatig ingedeelde voorgevel wordt door een geprofileerde gootlijst met tandlijst afgesloten, een gegeven, dat bij de boerderijen in dit dorp maar weinig voorkomt. De voordeur met bovenlicht wordt geflankeerd door twee zesruitsvensters. Op de verdieping twee vierruitsvensters.

De rechterzijgevel van het woongedeelte is op beganegrond, verdieping en kapverdieping van vensters voorzien, de linkerzijgevel alleen op de verdieping en in de top. De linkerzijgevel van het bedrijfsgedeelte heeft halfronde stalraampjes op de begane grond en kleine vierkante vensters onder de dakrand. In de rechterzijgevel is de keukentravee van een deur en (gewijzigde) vensters voorzien; het bedrijfsgedeelte heeft weer halfronde stalramen op de begane grond en hooiluiken op de verdieping. De boerderij is op een gevelsteen gedateerd: 'DE EERSTE STEEN GELEGD // DOOR // J.W.

■ Nieuwland, Smalzijde 23, boerderij ‘Kleinbos’, opname 1987

VAN IPEREN // 26-3-1886’. Voorts op het erf een stenen schuur onder rieten zadeldak.

Smalzijde 24

‘Grootbos’. Ver van de weg, maar evenwijdig daarmee op een verhoging liggende boerderij met dwarsgebouwd voorhuis onder rieten kappen. De boerderij is aan de linkerkant onderkelderd.

Het woongedeelte ligt onder een schilddak dat boven twee dakkapellen opgolft. De indeling van de voorgevel met twee muurpenanten is van links naar rechts: hoog in de gevel zittend zesruitsvenster, waaronder een kelderluik, een voordeur met gedeeld bovenlicht die door twee zesruitsvensters wordt geflankeerd en een twee voordeur, waarnaast een zesruitsvenster. Hanekamstrekken boven de vensters en deuren. De linkerzijgevel is ook van twee hooggelegen vensters met zesruitsverdeling voorzien. In de rechterzijgevel zitten ter hoogte van de schuur getoogde vensters. Het bedrijfsgedeelte heeft aan de achterkant drie kleine deuren en een houten geveltop. Het inwendige heeft een middenlangsdeel. De vloedzolder is geamoveerd.

De boerderij is mogelijk van 17de- of 18de-eeuwse oorsprong. Het huidig voorkomen is uit de tweede helft van de 19de eeuw.

De naastliggende schuur is in 1929 (gevelsteen) tot woning verbouwd. Voor de boerderij leibomen en een kleine boerensiertuin van drie perken.

■ Nieuwland, Smalzijde 24, boerderij ‘Grootbos’, opname 1987

Schoonrewoerd

Literatuur

■ Van den Berg, Schoonrewoerd, 6, 181; Künzel, 319, 320; Vink, 294

Nederzettingsgeschiedenis

Schoonderwoerd ligt in het centrale deel van de Vijfheerenlanden, waar in de Middeleeuwen systematische copeontginningen tot stand zijn gekomen. De nederzetting komt als 'Scoenrewrth' voor het eerst voor in een, mogelijk vervalste oorkonde uit 1166 (Künzel, 319, 320). Het oorspronkelijk bij de cope-ontginning behorende nederzettingstype bestond uit een één of tweezijdig bebouwde ontginningsas, waar de boerderijen op zekere afstand van elkaar aan lagen. De vorming van een dorpskom ontstond door plaatselijk

■ Schoonrewoerd Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

sterke verdichting van de bebouwing langs deze as. De hier geschetste gang van zaken lijkt ook aan de plattegrond van Schoonrewoerd ten grondslag te liggen: de rechte weg tussen Leerdam en Everdingen via Schoonrewoerd vormde de ontginningsas voor de ca 1200 m brede strook grond tussen deze weg en de Diefdijk, die voor de ophoging tot dijk in 1284 als Diefweg aanwezig was. De ontginningsas was tevens de oostelijke grens van de Hei- en Boeicopse ontginningen en als zodanig tevens een waterkerende kade voor dat gebied: op de topografische kaart van 1846/47 komt het gedeelte zuidelijk van Schoonrewoerd nog onder de naam 'dijk' voor. Van oorsprong lagen de boerderijen

■ Schoonrewoerd Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

aan de rechterzijde van de ontginningsas, de Schaikse weg, op de kop van de kavel die hier met de korte zijde aan grensde. Westelijk van deze weg was het gebied van andere assen uit ontgonnen (Boeicop, Hoogeind).

De plaats waar de Schaikse Weg een oost-west lopende zandige stroomrug kruiste en de grond steviger dan aan weerszijden van de rug was, werd in de 14de eeuw een kerk gebouwd en kwam later een dorpskom tot ontwikkeling. De plek werd echter ook nog eens bijna drie meter kunstmatig opgehoogd (Van den Berg, Schoonrewoerd, 6; Vink, 294). Deze verhoogde ligging, die nog steeds duidelijk zichtbaar is, is verantwoordelijk voor het onderdeel '-woerd' in de plaatsnaam. In het rivierengebied is dit een begrip voor een kunstmatige dan wel natuurlijke verhoging in het landschap.

Op de kaart van Perrenot uit de 18de eeuw ligt de meeste bebouwing nog aan de oostzijde van de Dorpsstraat. Aan de westzijde staat slechts een rijtje panden dwars op de dorpsstraat ingetekend. In de eeuwen daarna neemt de bebouwing toe; op het kadastrale minuutplan van 1822 is ook de westzijde van de Dorpsstraat deels bebouwd geraakt. Daarbij is de rooilijn een stuk teruggelegd ten opzichte van de breedte van de weg, waardoor een pleinachtige ruimte is

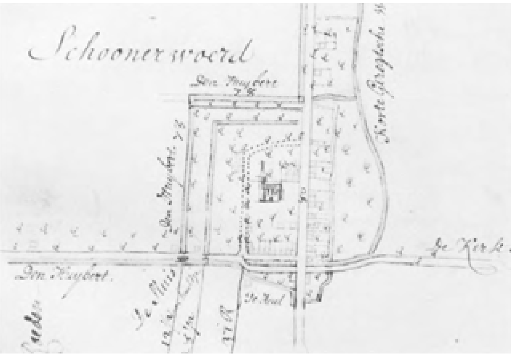

■ Schoonrewoerd J. Perrenot, Plattegrond Schoonrewoerd, 1761, coll. Bodel Nijenhuis, UB Leiden)

ontstaan, die naast de rijbaan gelegenheid voor het houden van markt gaf. In 1763 was een verzoek tot het houden van een paardenmarkt ingewilligd (Van den Berg, 181). Na 1822 neemt de bebouwing nog verder toe, in de 20ste eeuw ondermeer in de vorm van bedrijfspanden ten behoeve van de fruitteelt. De geschiktheid van de grond rond het dorp voor deze cultuur was vergroot door de verspreiding van bodemmateriaal uit de stroomrug bij de vorming in de Diefdijk van het wiel De Kruithof in 1571. Tot het historische dorpsgebied behoorden verder Overheicop en Overboeicop, bewoningsassen voortkomend uit de copeontginning die haaks op de Schoonrewoerdse ontginning lag. Langs deze assen bevindt zich een verspreide agrarische bebouwing. In beide gevallen is deze bebouwing vrijwel tot de noordzijde van de as beperkt en in het geval van Overheicop komt de bebouwing soms in combinatie met een kunstmatig verhoogde woonplaats voor. Deze eenzijdige, noordelijke bewoning van de weg vormt een indicatie dat de ontginning zich alleen in noordelijke richting uitstrekte. De Over Boeicopseweg zet zich buiten de gemeentegrens in westelijke richting voort in Hei- en Boeicop, de ontginning van Over Heicop is een Schoonrewoerdse aangelegenheid gebleven. Over Heicop loopt slechts tot aan de (huidige en vroegere) grens met Heien Boeicop. Van daar loopt de grens via een zijdewende, de Zijdekade, in noordelijke richting.

Historisch bebouwingsbeeld

De oudere bebouwing van Schoonrewoerd is, vrijwel zonder uitzondering, zelfs langs de Dorpsstraat, agrarisch van karakter. De oudere bebouwing ligt langs de Diefdijk tussen het wiel de Waai en het wiel de Kruithof, langs de Dorpsstraat en het verlengde daarvan Kortgerecht genaamd, langs de Kerkweg, de verbinding tussen Dorpsstraat en Diefdijk, alsmede aan Overboeicop en Overheicop langs de watergang De Huibert. De van ouds bebouwde Kalverweg, parallel aan Overheicop, heeft geen boerderijen meer over die in dit bestek de moeite van het vermelden waard zijn.

De boerderijen zijn alle van het voerdeeltype en komen in drie varianten voor: op rechthoekige plattegrond, op T-vormige plattegrond of met een aan een kant uitgebouwd woongedeelte: op L-vormige plattegrond.

Dit is het gebied van de echte ‘Vijfheerenlandse’ boerderij: een boerderij op rechthoekige plattegrond met een kort bedrijfsgedeelte, vaak niet meer dan twee vakken diep, die ter hoogte van de keukentravee van een kapelvormige uitbouw voorzien kan zijn. Langs de Diefdijk (bijvoorbeeld nrs. 7, 15, 21), het Kortgerecht (nrs. 2, 38 en 42-44), Overboeicop (nrs. 40-42, 46), Overheicop (12-14, 60, en 76) zijn deze boerderijen, om maar een paar voorbeelden te noemen, aangetroffen.

De T-boerderij komt in mindere mate voor. Langs de Dorpsstraat hebben de verschillende dwarse dorpshuizen een aangebouwde schuur, zodat deze groep onder de boerderijen gerangschikt moet worden. De 19de-eeuwse T-boerderij aan de Diefdijk 21 heeft een kapelvormig uitgebouwde erker aan de linkerzijgevel en een groot overstekend schild aan het bedrijfsgedeelte.

Alleen langs Overheicop staan L-vormige boerderijen op de nrs. 16 en 35, beide overigens met een uitgebouwde kapel aan de keukentravee. Hoewel de meeste boerderijen haaks ten opzichte van de weg liggen, zijn langs de Diefdijk boerderijen te vinden, die evenwijdig aan de dijk zijn gesitueerd (bijvoorbeeld nr. 3). Het voerdeeltype blijft echter dezelfde. Ook aan de Diefdijk is een kleine variant op het voerdeeltype aangetroffen: bij de nrs. 7 en 15 zitten de deeldeuren in

de zijgevel in verband met een betere bereikbaarheid.

Voor zover viel na te gaan zullen de oudste boerderijen uit de 17de eeuw dateren (Overheicop 16). De meeste zijn echter, zoals elders in het gebied, gewijzigd in de 18de en vooral in de 19de eeuw, waardoor het uiterlijk aspect overwegend 19de-eeuws van karakter is. Een enkele boerderij is gedateerd door een gevelsteen of jaartalankers (Dorpsstraat 5: 1851; Dorpsstraat 44: 1861; Dorpsstraat 45: 1874; Kerkweg 79:1875; Kortgerecht 48-50: 1862; Overboeicop 60: 1856).

In Overheicop bevinden zich ook enkele kleine arbeiders- of daglonerswoningen, op de nrs, 31, 32 en 37.

Veel boerderijen in het dorp en daarbuiten hebben pannen (zadel)daken met in fraaie gezaagde windveren langs de dakrand en makelaars aan de geveltop.

Vrijstaande schuren zijn over het algmeen van steen onder met dakpannen belegde daken, dikwijls met fraai gemodelleerde windveren langs de geveltop.

Hooibergen zijn vrijwel overal verdwenen en vervangen door grote, aan de voorkant open schuren. Van diverse wel overgebleven schuurbergen zijn de staken afgezaagd (Kerkweg 2-3). Overboeicop 46 heeft een hooiberg met zes (afgezaagde) staken en een rieten kap. De hooiberg aan Overboeicop 52 staat op een stenen voet. Boenhokken en -stoepjes blijken bijna nergens meer voor te komen. Een boenhokje in goede staat staat naast Kortgerecht 36. Aan de sloot voor Overboeicop 46 is een vervallen houten boenstoepje van drie treden te vinden.

Boerensiertuinen en leibomen voor de boerderijen komen ook hier voor, zij het niet meer in grote getale.

Diefdijk

Diefdijk 7

De grote vroeg 19de-eeuwse voerdeelboerderij op een rechthoekige plattegrond met tuitgevel aan de voorzijde en aan de achterkant met wolfeind is haaks op de dijk gericht en wordt gedekt met een rieten kap. In de voorgevel bevinden zich een twaalfruitsvenster, een deur met bovenlicht, een negenruitsvenster en weer een twaalfruitsvenster.

■ Schoonrewoerd, boerderij aan de Diefdijk 7, opname 1978

Op de verdieping zitten twee T-vensters. Hanekamstrekken zijn boven vensters en deur aangebracht. Kleine staafankers verankeren de balken aan de voorgevel. Aan de linkerzijde zijn opmerkelijk genoeg voor en na de brandmuur kapelvormige erkers uitgebouwd, waarin vensters met roedeverdeling zijn opgenomen. In het bedrijfsgedeelte zitten stalramen en een deeldeur. De rechterzijgevel is lager dan links. In de gewijzigde achtergevel, waarvan het bovenste deel met houten delen is afgeschoten, zijn de kleine mestdeuren oorspronkelijk.

Op het erf een houten, met pannen gedekte schuur.

Diefdijk 15

Boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, haaks op de dijk gericht. Door de verhoging en verbreding van de dijk in de loop van de tijd, is het onderste deel van de voorgevel in het talud van de dijk opgenomen. De boerderij is niet onderkelderd.

■ De oneven zijde van de Schoonrewoerdse Dorpsstraat, opname 1976

In de gepleisterde voorgevel zijn nog zichtbaar een vierruits venster, een zesruits venster met luiken en op de verdieping twee vierruitsvenster. Sporen van een deur in de voorgevel zijn niet (meer) te zien. Ook de linkerzijgevel is gepleisterd. De dakrand golft op boven een ter hoogte van de middentravee aangebracht venster. In de rechter zijgevel zit een kapelvormige uitbouw boven de toegangsdeur. Een tweede kapelvormige uitbouw is geamoveerd, maar bevond zich boven de deeldeuren, die hier in de zijgevel zijn aangebracht. De vensters zijn bij die gelegenheid tevens gemoderniseerd. Aan de achterkant eindigt het dak met een schild. In het bedrijfsgedeelte was aan de rechterkant een paardenstal ingericht.

De boerderij kan uit de 18de eeuw dateren, maar is in de 19de en 20ste eeuw verbouwd.

Dorpsstraat

De huizen aan de Dorpsstraat zijn bijna allemaal vrijstaand. Brede opritten vormen de scheiding tussen de opstallen. De veelal van een dwarsgebouwd voorgedeelte voorziene gebouwen zijn aan de achterzijde van een schuur voorzien. Aan de oneven zijde, waar zich tevens de hervormde kerk met pastorie en het voormalige raadhuis bevinden, zijn de huizen over het algemeen maar een bouwlaag met kapverdieping hoog, terwijl de daar tegenover liggende huizen aan de even zijde twee bouwlagen met kap

■ Schoonrewoerd, Dorpsstraat 44, de oude smederij, opname 1976

vertonen. Aan deze kant is de gereformeerde kerk, terugliggend ten opzichte van de rooilijn gesitueerd tussen school en pastorie. Nr. 5, cafe de Zwaan uit 1851, springt naar voren ten opzichte van de rooilijn van de Dorpsstraat. Op nr. 44 ligt een smederijtje uit 1861 (gedateerd in gevelsteen en jaartalankers), waar binnen de travalje nog opgesteld staat. Uit 1926 dateert het voormalige raadhuis op nr. 47, die enige bescheiden Art Decovormen vertoont. Overigens is de aard van de bebouwing bescheiden en 19de- en 20ste eeuws van uiterlijk.

Hervormde kerk, Dorpsstraat 33
Geraadpleegde archieven

■ Archieven RDMZ

■ Hervormde kerk en pastorie in het begin van de 20ste eeuw. Het kerkgebouw is nog van een pleisterlaag voorzien

Bronnen en literatuur

■ Van der Aa, deel S, 274; De archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk in korte overzichten, uitgegeven door de Commissie voor de Archieven van de Nederlandse Hervormde kerk, deel II, Leiden 1974; Van de Berg, Schoonrewoerd, 90 e.v.; Bruch, H., Dirck Franckensz. Pauw; (Theoderius Pauw) Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum, Amsterdam 1931, 11, 45-57; Joosting en Muller I, 82;

Ligging en karakteristiek

Aan de kruising van de oorspronkelijke dijk (Dorpsstraat) en de oostwest lopende Schoonrewoerdse stroomrug, waar de dijk zich verbreed, is als het ware een plein ontstaan, waar aan de oostzijde, enigszins achteraf, de eenbeukige dorpskerk met een driezijdig gesloten, van steunberen voorzien koor en zware laat-romaanse

westtoren met korte, vierzijdige spits, gelegen is. Aan de noordzijde ligt het kerkhof, dat door een spijlenhek wordt afgesloten. Op het kerkhof staat een bakstenen baarhuisje onder pannen zadeldak met gesneden windveren en een makelaar.

Geschiedenis en bouwgeschiedenis

Getuige de verschijningsvorm van de toren met detaillering in romaanse trant, alsmede gezien het formaat van de baksteen, zou deze uit 1300 kunnen dateren. Gegevens betreffende de stichting van de kerk in 1304 door Jan van Arkel, die tevens in die tijd de kerken van Leerbroek, Nieuwland, Slingeland en Noordeloos zou hebben gesticht, berusten op overlevering van een 15de-eeuwse geschiedschrijver

■ De hervormde kerk te Schoonrewoerd na de restauratie vanuit het zuidoosten, opname 1976

(Bruch, 11). Anderen plaatsen deze gebeurtenis zelfs in de 11de eeuw (Kemp, 16). In de rekeningen van de Domfabriek vanaf 1395, wordt melding van een kerk in ‘Scoenrewoert’ gemaakt, die viel onder de proosdij van St.-Marie te Utrecht (Joosting en Muller, I, 82). Uit 1363 dateert een bericht over een onenigheid tussen de heren van Arkel en de proost omtrent de vergeving van het priesterambt, hetgeen erop wijst dat er toen zeker een kerkgebouw stond (Bruch, 45-47; Van der Aa, 274). In ieder geval is het oudste gedeelte van schip en koor, getuige de aard van het metselwerk ná de bouw van de toren, maar nog in de 14de eeuw, tot stand gekomen. Het eenbeukige schip had aan noord- en zuidzijde een toegang.

In 1606 is de gemeente overgegaan tot de Reformatie. Het collatierecht bleef aan de heer van de heerlijkheid, in dit geval de prins van Oranje. De kerkelijke gemeente viel tot 1816 onder de classis Buren, van 1816 tot 1951 onder de classis Gouda en vanaf dat jaar onder de classis Gorinchem.

In het begin van de 17de eeuw blijkt de kerk in een zeer slechte staat te verkeren; de stenen vielen uit de muur en het dak lekte. Nadat er in 1672 aan de kerk enige schade door de Franse troepen was aangericht, heeft de storm van 1674, die ook elders zoveel vernielingen teweeg heeft gebracht, het dak doen instorten, waarbij onder andere de preekstoel werd beschadigd. Herstellingen hebben in de jaren

■ 'Het Dorp Schoonrewoert dd 7 Aug. 1750' door Jan de Beijer, coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden

daarna plaats gevonden, waarbij het muurwerk boven de waterlijst en de kapconstructie geheel zijn vernieuwd, met uitzondering van een stuk aan de noordzijde van de westmuur. De toegangen in de vorm van aanbouwen zaten aan de noord- en zuidzijde. Op de tekening van De Beijer uit 1750 is er een te zien. De aanbouw aan de noordzijde heeft zeer waarschijnlijk als consistorie gediend. De sporen hiervan zijn in het metselwerk zichtbaar. Midden 19de eeuw - op de kadastrale minuut van 1822 is het portaal nog niet aangegeven - is de ingang tot de kerk naar de oostkant verplaatst.

In 1868 werd de kerk van een pleisterlaag met ingekrast blokverband voorzien. Mogelijk werden bij die gelegenheid de vensters iets lager uitgehakt, houten ramen aangebracht en de goot vernieuwd. In het inwendige is het houten gewelf vernieuwd. In 1874 werd een kerkeraadskamer gebouwd tussen de toren en de pastorie die tussen 1861-'62 gebouwd was. In de torenmuur werd een doorgang gemaakt. De oude kerkeraadskamer aan de noordzijde van de kerk werd of was inmiddels afgebroken.

In 1955 vond er een ingrijpende verbouwing van de kerk plaats, waarbij het interieur grondig werd aangepakt en de huidige toegangen in de zijgevels tot stand kwamen. In het inwendige werden de muren ontdaan van de pleisterlaag, waarbij resten van muurschilderingen, die werden blootgelegd teloor gingen. Met uitzondering van de preekstoel werden de banken en dooptuin, onderscheidenlijk uit de 17de en de 19de eeuw, vervangen door banken met zulke smalle lezenaars, dat de achttien, in 1855 aangeschafte bijbels daarop geen plaats meer konden vinden en sedertdien daarom niet meer worden gebruikt. De preekstoel zelf werd van de 19de-eeuwse imitatie eiken beschildering ontdaan en gedeeltelijk vernieuwd. Tevens werd de indeling van de kerk gewijzigd: er kwamen twee rijen banken met een middenpad. Het in 1892 gekochte orgel werd boven de preekstoel opgesteld. De zerkenvloer werd opgebroken en door een betonvloer vervangen; de zerken zelf zijn verdwenen. De drie 18de-eeuwse koperen kronen werden geëlektrificeerd.

Tien jaar later werd de toren gerestaureerd, waarbij de dichtgezette ronde bogen in de balustrade weer werden geopend. De 19de-eeuwse cementpleister van de buitengevels van het schip en koor werd afgehakt, een handeling waarvoor in 1955 nog geen toestemming werd verleend door de overheid.

Exterieur

Kerk en toren zijn opgetrokken uit rode baksteen. Formaat aan de toren: 29-30 × 13-15 × 6,4 cm, 10 lagen = 80 cm. Het tegen de toren aangebouwde schip heeft beneden een baksteenformaat van 28,5 × 13 × 6,5 cm, 10 lagen = 77,5 cm. Klezoren

in de koppenlagen zijn toegepast in het muurwerk van het schip aan de linkerkant van de toren over twee geledingen van de zuidoostelijke hoek, ter hoogte van de vensters aan de zuidzijde en de voormalige aanbouwen aan noord- en zuidzijde van het schip, op de hoeken aan de westkant en bij de torentoegang. Aan de toren zijn vanaf 82 cm tot 110 cm vanaf het maaiveld drie lagen tufsteen door en door verwerkt.

De uit drie geledingen bestaande, zich nauwelijks verjongende romaanse toren uit omstreeks 1300, heeft een (sedert 1965) opengewerkte balustrade en wordt bekroond door een stompe vierkante spits. De onderste geleding is onbewerkt en is voorzien van een drie lagen dikke, omlopende tufstenen band en heeft een rondboogingang uit de 17de eeuw aan westzijde. Op de hoge tussengeleding, die telkens drie, met drie rondboogjes afgesloten, langwerpige smalle spaarvelden toont tussen brede hoeklisenen en dunne tussenlisenen volgt een forse bovengeleding, waarvan de wanden doorgaande spaarvelden vormen, ingesloten door brede hoeklisenen en een doorgaand boogfries. In deze geleding gekoppelde galmgaten en in 1965 vernieuwde wijzerplaten.

Het vijf traveeën lange schip heeft een driezijdige koorsluiting en is voorzien van spitsboogvensters. In de zuid- en noordgevel zijn sporen van voormalige aanbouwen zichtbaar. De baksteen onder en boven de waterlijst is verschillend van formaat.

Tegen de koorsluiting is een bakstenen toegangsportaal met gepleisterd hoofdgestel in klassisistische vormen uit de eerste helft van de 19de eeuw aangebracht. Boven dit ingangsportaal is een oudere gedenksteen geplaatst met de tekst: ‘ALEER GHY IN GODTS HUYS IN GAET // SOO OVERDENCKT U SONDEN QUAET // HEBT EEN OPRECHT BEROU EN LEETWESEN // SOO SAL GODT UYT GENAD OM CHRISTY // VOOR BIDDINGH U ALLES VERGEVEN // CHRISTUS ALLEEN IS DE WARE HOEKSTEn // PSALM 118 V 22 ANO 1701. I.D. BRUYN’.

Interieur

Het inwendige van de toren is door houten vloeren in vijf verdiepingen verdeeld. Alleen de begane grond wordt door een tongewelf gedekt, de overige verdiepingen zijn vlak afgedekt. De trap is in de dikte van de muur verwerkt. Tot 1963 was in de toren op de begane grond het gevangenhok opgenomen.

De eenbeukige ruimte van het schip wordt door een axiaal bankenplan met middenpad gevuld. Tegen de

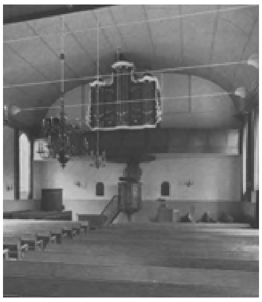

■ Inwendige van de hervormde kerk te Schoonrewoerd naar het westen, opname 1977

rechtgesloten westwand staan preekstoel en orgel opgesteld. In het in de jaren 1955 ingrijpend gewijzigde kerkinterieur is vermeldenswaard de uit het tweede kwart van de 17de eeuw daterende eikehouten, achthoekige preekstoel, die bestaat uit een (nieuw) klankbord, ruggeschot met vleugels, kuip, (gedeeltelijk vernieuwde) voet en (nieuwe) trap. Het ruggeschot bestaat uit een toogpaneel, geflankeerd door gecanneleerde pilasters en bekroond door een fries, versierd met staande knerren. De kuip bestaat uit toogpanelen. Op de hoeken staan gecanneleerde Toscaanse zuilen. Het fries van de kuip is versierd met staande knerren en met bladwerk getooide consoles op de hoeken. De voetlijst is verkropt. Vooral de voet is sterk gerestaureerd. Het gecanneleerde vierkante onderdeel en het vierkant versierd met kussenpanelen zijn nog origineel. Acht met bladwerk versierde steunen dragen de kuip.

Koper

Aan de preekstoel zit een 18de-eeuwse koperen preekstoellezenaar, bestaande uit een rechthoekige lijst, waarin opengewerkte C-voluten.

De 17de-eeuwse doopbekkenhouder (zonder arm) bestaat uit gebogen ribben en wordt afgesloten door een platte band met bolletjes.

In de kerk hangen drie kronen, waarvan twee vermoedelijk uit de 18de eeuw, bestaande uit een geprofileerde stam, opgebouwd uit twee vaasvormen en een bol, waaraan 2 × 6 armen met vetvanger en kaarsenhouder, en èèn vroeg 18de-eeuwse kroon met geprofileerde stam, opgebouwd uit twee vaasvormen en een bol waaraan 2 × 8 armen. De armen eindigen in een krul, die uitloopt in een dolfijnenkop. Halverwege de armen een dolfijnenkop als versiering. Bovenaan de stam drie schildjes met schelpmotief.

Klok en uurwerk

In de toren hangt een luid- en slagklok, gegoten door Van Bergen te Heiligerlee in 1948 met een diameter van 115,5 cm. In de tekstband: VAN BERGEN HEILIGERLEE Op de mantel: SCHOONREWOERD - 1948.

De door P. van Seest in 1759 gegoten klok is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan (Inv. 1942/43).

Het mechanische torenuurwerk uit omstreeks 1925 is vervaardigd door de firma Weule en afkomstig uit de toren van een in de jaren '70 gesloopte RK kerk te Heer Hugowaard, is geleverd door de firma Elderhorst uit Zoeterwoude en voorzien van een elektrische opwindinrichting.

Dorpsstraat 55

Aan het noordeinde van het dorp ligt een fraaie boerderij op T-vormige plattegrond, waarvan het woongedeelte van twee bouwlagen onder een schilddak met van sierijzers voorziene hoekschoorstenen ligt. De boerderij is aan de rechterkant onderkelderd. De voorgevel is symmetrisch van indeling met een voordeur met een gietijzeren rooster en een gedeeld bovenlicht, omgeven door een geprofileerde omlijsting, die geflankeerd wordt door twee schuifvensters aan beide zijden, die eveneens van een geprofileerde omlijsting zijn voorzien. Op de verdieping zijn drie vensters aangebracht. De gevel wordt door een gootlijst op houten klossen afgesloten. De linker- en rechterzijgevel van het woongedeelte vertonen vensters als voor. In de rechterzijgevel zijn de kelderlichten met spijlen te zien. In de middentravee zitten aan beide kanten zesruitsvensters met een tamelijk brede middennaald. Aan de linkerkant is een zijdeur aangebracht. Dit bouwblok eindigt aan de achterkant tegen een topgevel met gesneden windveren en een kleine makelaar. De

■ Schoonrewoerd, Dorpsstraat 55, opname 1967

daknok van het bedrijfsgedeelte ligt wat lager. Het dak heeft een overstekend schild aan de achterkant. Vensters en deuren zijn, in verband met de beëindiging van het agrarisch bedrijf iets gewijzigd. De oorspronkelijke middenlangsdeelindeling is echter nog zeer goed herkenbaar.

De regelmatige indeling van de voorgevel wordt voortgezet in het inwendige. De tot aan de brandmuur van het bedrijfsgedeelte lopende gang is geheel symmetrisch van opzet: op regelmatige afstanden liggen deuren danwel ondiepe nissen tegenover elkaar. De in imitatie eikehout geschilderde deuren hebben een gemarmerde houten omlijsting met kroonlijst met muizetandversiering. De overgang van voor- naar middenhuis wordt door een toog gemarkeerd. Haaks op deze gang komt een dwarsgang uit, die veel eenvoudiger van decoratie is: de deuren hebben wel een geprofileerde omlijsting, maar missen de kroonlijst. Links van de gang liggen twee kamers en suite, beide met een marmeren schouw. De kamer rechts voor heeft eveneens een marmeren schouw. Het hierachter liggende vertrek zal oorspronkelijk als keuken gediend hebben. Hier zit ook de toegang tot de kelder met enkelvoudige balklaag. Een bedstee boven de kelder is geamoveerd. Het bedrijfsgedeelte is gewijzigd. Ankerbalkgebinten verdelen de ruimte in drie vakken.

Op het erf staat een bakhuisje met oven en privaat onder een pannen zadeldak met windveren. Achter de boerderij is een grote stenen schuur gezet, eveneens met windveren langs de dakrand.

Het complex zal uit het derde kwart van de 19de eeuw dateren. De boerderij is een goed voorbeeld van de eindontwikkeling bij de T-boerderij.

■ Schoonrewoerd, Dorpsstraat 26, opname 1967

Dorpsstraat 26

Een vergelijkbaar, iets vroeger type staat op nr. 26. Het woongedeelte van de T-boerderij telt twee bouwlagen en wordt door een schilddak met hoekschoorstenen afgesloten. De gevels zijn gepleisterd, de voorgevel met ingesneden voegen. De daken zijn met pannen belegd. Onder de middentravee bevindt zich links een kelder.

De symmetrisch ingedeelde voorgevel heeft een voordeur met een pilasteromlijsting, die geflankeerd wordt door twee vensters. Deur en vensters hebben een licht getoogd bovenlicht. Op de verdieping zitten drie vierruitsvenstertjes. De gevel wordt door een geprofileerde kroonlijst beëindigd. In de stalgevels zitten vensters van verschillend formaat. De achtergevel heeft gesneden windveren langs de geveltop. Een houten schuur op bakstenen voet is achter aangebouwd.

Rechts naast de boerderij bevindt zich een aan de buitenkant toegankelijke kelder, die enigszins boven het maaiveld uitsteekt.

De boerderij kan tussen 1860 en 1870 tot stand gekomen zijn.

Dorpsstraat 48-50

Tussen de gelijktijdig gebouwde voormalige school en pastorie ligt de gereformeerde kerk ver terug ten opzichte van de rooilijn.

Op 17 maart 1890 werd de bouwvergunning verstrekt voor de bouw van een kerk voor de dolerende gemeente, onder de voorwaarde dat deze 30 m van de weg kwam te liggen en 250 m van de hervormde kerk. Het gebouw werd een jaar later ingewijd. In 1950 werd het interieur vernieuwd.

Het gebouw is opgetrokken uit rode

■ Schoonrewoerd, Dorpsstraat 52, met op de achtergrond de Gereformeerde kerk, opname 1976

baksteen. De voorgevel heeft een tuitgevel, die geflankeerd wordt door overhoeks geplaatste pinakels en die wordt verlevendigd door lisenen met uitkragende pinakels en natuursteenbanden. Terzijde zijn rondboognissen met siermetselwerk aangebracht. Boven de ingang zitten twee gekoppelde rondboogvensters en een rond venster. In de zijgevels, die geleed worden door twee maal versneden

steunberen, zitten rondboogvensters. Het koor is rechtgesloten (V.d. Berg, Schoonrewoerd, 120; Seinen, S.J., Van Sidewendevelt tot Zijderveld, Goudriaan, 1973, 135 e.v.).

Kortgerecht

Kortgerecht is de naam van de polder tussen Schoonrewoerd en Zijderveld, ten oosten van de provinciale weg. Verschillende boerderijen liggen duidelijk hoger ten opzichte van de weg, zoals de nrs. 36 en 42-44. Dit zijn ook de boerderijen die op de kadastrale minuut staan weergegeven. Een oudere, 17de- of 18de-eeuwse oorsprong is thans niet meer afleesbaar. Het voorkomen van de bebouwing is in alle gevallen midden 19de-eeuws of later.

Kortgerecht 42-44

Iets hoger gelegen boerderij met wolfdak, haaks op de weg gericht, onder een rieten kap. In de asymmetrisch ingedeelde voorgevel zit de via enkele treden toegankelijke deur met bovenlicht links van het midden. De deur, de schuifvensters op de begane grond en de twee vierruitsvensters op de verdieping hebben alle hanekamstrekken.

■ Schoonrewoerd, Kortgerecht 42-44, opname 1976

De boerderij is onderkelderd aan de rechterkant, getuige twee vrij hooggeplaatste kelderlichten in de rechterzijgevel. In de linkerzijgevel is een kapelvormig uitbouw ter hoogte van de keukentravee aangebracht. Deze boerderij zal uit het midden van de 19de eeuw dateren.

Op het erf staat een deels houten deels stenen schuur onder een pannen dak.

Kortgerecht 48-50

Betrekkelijk grote voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond, haaks op de weg onder rieten zadeldak. In de symmetrisch verdeelde voorgevel bevinden zich vier schuifvensters en een middendeur met bovenlicht op de begane grond, twee vierruitsvensters op de eerste en een vierruitsvenster op de tweede verdieping, alle aan bovenzijde voorzien van hanekamstrekken. Links opzij is een kelderlicht zichtbaar. In de linkerzijgevel is een raam gewijzigd en bevinden zich getoogde stalramen. De stalramen in de rechterzijgevel zijn vernieuwd. Het woongedeelte heeft vensters als voor. De boerderij is op een gevelsteen gedateerd: 'C.D. DE LEEUW // EN // W. DE LEEUW // 18 1-7 62'.

Overboeicop

Overboeicop loopt vanaf Kortgerecht in westelijke richting tot Hei- en Boeicop. De bebouwing bevindt zich met name aan de noordzijde (zie ook 'Nederzettingsgeschiedenis'). De boerderijen liggen met uitzondering van nr. 34 haaks ten opzichte van de weg. Een enkele boerderij is hoger gelegen (nr. 42). De meeste historische bebouwing

■ Schoonrewoerd, Kortgerecht 48, opname 1976

is echter verdwenen en heeft plaats gemaakt voor modernere bedrijven. Hooi- en schuurbergen komen sporadisch voor (nrs. 24, 46, 52). Hun taak is overgenomen door grote, aan de voorkant open schuren.

Overboeicop 46

Boerderij op rechthoekige plattegrond onder rieten wolfdak, haaks ten opzichte van de weg gelegen. De boerderij is met een dubbele kelder aan de linkerkant onderkelderd. In de voorgevel zit de voordeur rechts van het midden tussen T-vensters. Negenruitsvenster op de verdieping. Het voorste deel van de rechterzijgevel is blind op een luik met spijlen na. Ter hoogte van de keukentravee bevindt zich een kapelvormige uitbouw, thans enigszins verbouwd, die vroeger als meidenkamer diende. Het bedrijfsgedeelte was voor veestalling ingericht. De boerderij kan uit de 18de eeuw dateren. De voorgevel is in de 19de eeuw vernieuwd. Op het erf staat een houten schuurberg met zes (afgezaagde) staken. Een houten boenstoepje bevindt zich aan de slootkant.

Overheicop

Overheicop loopt langs de Huibert van de dorpskern van Schoonrewoerd tot aan de grens van het historische dorpsgebied. De oudste bebouwing ligt aan de noordzijde. Ook nu nog is de zuidkant zeer schaars bebouwd. Drie typen voerdeelboerderijen komt hier voor: op rechthoekige plattegrond, op T-vormige plattegrond en op L-vormige plattegrond. Dit laatste type is het oudste.

■ Boerderij aan Overboeicop 14 te Schoonrewoerd, opname 1975

Overheicop 12-14

Boerderij onder rieten wolfdak haaks op de weg gericht. De voorgevel is gepleisterd en is regelmatig ingedeeld met op de begane grond zesruitsvensters en een middendeur met bovenlicht en een driedelig neogotisch venster op de verdieping, uit de bouwtijd. In de linkerzijgevel zitten in het woongedeelte drie vensters als voor en een kelderluik. In de stalgevel zitten getoogde venstertjes met gietijzeren

roedeverdeling. De rechterzijgevel heeft eveneens dezelfde vensters als voor en ter hoogte van de middentravee een deur met bovenlicht. Getoogde stalramen in de gevel van het bedrijfsgedeelte. Een brede muurdam tussen de eerste twee vensters duidt de plaats aan van een schouw in het inwendige. De (vernieuwde) achtergevel heeft een houten bovenstuk. De boerderij zal van rond 1860 dateren.

Op het erf bevindt zich een houten schuur op bakstenen voet. Leiperen voor de boerderij.

Overheicop 16

Boerderij met een naar rechts uitgebouwde onderkelderde opkamer tegen tuitgevel, met riet gedekt. Het voorhuis is gepleisterd. In de voorgevel (vernieuwde) vensters van verschillend formaat en een hoger gelegen, via enkele treden toegankelijke deur. Onder de dakrand zit een klein venster waarboven de dakvoet opgolft. In de voorgevel zijn staafankers en vroeg 17de-eeuwse gekrulde ankers toegepast. De rechterzijgevel van het woongedeelte heeft een kelderluik en twee vensters, waarvan het venster in de geveltop in de jaren zeventig van deze eeuw is aangebracht. De stalgevel

■ L-vormige boerderij Overboeicop 16 te Schoonrewoerd, opname 1975

aan de rechterzijde is aan het eind van de 19de eeuw, getuige sporen in het metselwerk van de achtergevel, verhoogd en bevat rechthoekige vensters met roedeverdeling. In de linkerzijgevel zit ter hoogte van de keukentravee een kapelvormige uitbouw met deur en venster. De hele linkerzijgevel is overigens blind. In de achtergevel, waarvan het bovenste gedeelte oorspronkelijk een houten top bezat, zijn de grote deeldeuren gedeeltelijk gedicht. Mestdeuren aan de zijkant, hooiluik op de verdieping.

In het inwendige zit onder de opkamer een kelder met tongewelf evenwijdig aan de voorgevel, die alleen vanuit het bedrijfsgedeelte toegankelijk is. In de opkamer is een vroeg 17de-eeuwse console met in- en uitgezwenkt profiel (ojief) zichtbaar. De balklaag is weggetimmerd. Ook de middenbeuk en de linkerzijbeuk van het voorhuis zijn verbouwd: de grote schouw en een bedstede links daarvan zijn weggebroken, alleen de indeling is gebleven. Het bedrijfsgedeelte is veel beter bewaard gebleven. Ankerbalkgebinten (deels van eiken, deels van grenehout) verdelen de ruimte tot aan de brandmuur in drie ongelijke vakken. Het vak bij de brandmuur is het kortste en bevat de keukentravee. Er is geen afscheiding tussen deze travee en de rest van het bedrijfsgedeelte. Over de volle breedte van de middenbeuk is de grote schouw met bakoven uit de 17de eeuw. De schildpadtegels in het midden en de witte tegels terzijde dateren uit de 19de eeuw. Links is een gedeelte van de 17de-eeuwse schouwwang zichtbaar. Een kleine doorkijk naar het voorhuis in de schouw is met witte tegels dichtgezet. Rechts van de schouw zit een onderkelderde bedstee. Boven de bakoven is een droogkast.

Vianen en Helsdingen

Literatuur

■ Horden 187; De Meyere, Lekpoort, 17; J.C. Visser, Schoonhoven, de ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen, Assen 1964, 118;

■ Vianen Nederlandse steden in de 16e eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer, 1916-1923 (facsimile herdruk van ca 1560), blad 98

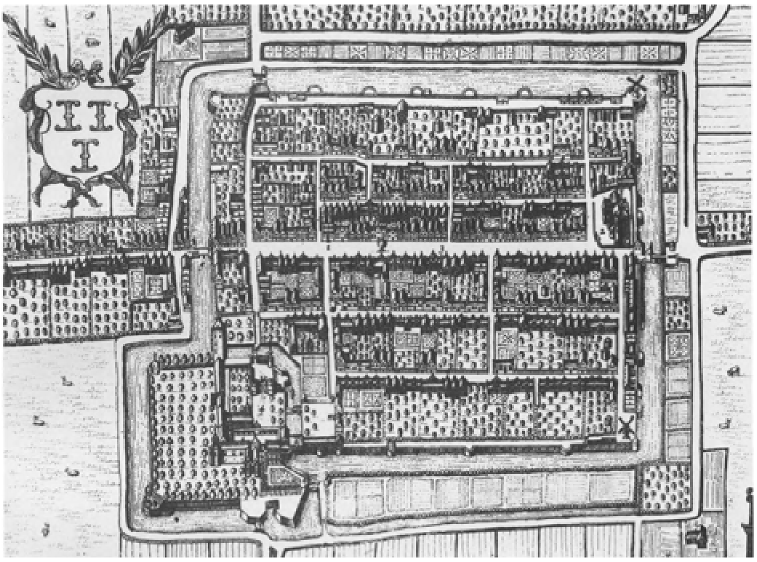

■ Vianen J. Blaeu, Toonneel der Steden en de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen, 1649

Vianen
Nederzettingsgeschiedenis

De stad is in het derde kwart van de 13de eeuw tot ontwikkeling gekomen. De eerste vermelding van Vianen dateert van 1271, wanneer Sweder van Beusichem van de bisschop van U-trecht het recht ontvangt om twee maal per jaar een markt te houden in het gebied bij zijn burcht. Deze burcht lag aan de zuidkant van de huidige stad op 't Wed, waar in 1969 restanten van de sterkte zijn opgegraven. Van belang voor de ontwikkeling van Vianen was de aanleg van de Vaartse Rijn, waarvan de monding in 1288 tegenover Vianen kwam te liggen. De aanleg van deze vaart was voor de stad Utrecht van levensbelang na afsluiting van de Kromme Rijn in de 12de eeuw, en die van de Hollandse IJssel in 1285.

Door laatsgenoemde afsluiting moest voor de verbinding tussen de vaart en de Lek een nieuwe oplossing gevonden worden, wat leidde tot een uitmonding in de Lek bij Vreeswijk. De vaart was voorzien van een naastliggende landweg en veer over de Lek; de route over land naar het zuiden verliep aldus via Vianen. De nederzetting ontving van de heer van Vianen Willem van Duivenvoorde in de jaren 1335 en 1336 verscheidene rechten waaronder marktrecht. Naast een economische achtergrond voor stadsrechtverlening zullen, zoals elders in het grensgebied tussen Holland, het Sticht en Gelre, militaire en politieke redenen een rol hebben gespeeld. De graaf van Holland, bij wie bovengenoemde Van Duivenvoorde een belangrijke positie bekleedde, zal het nut van een versterkte nederzetting op deze plek ongetwijfeld hebben ingezien (De Meyere, Lekpoort, 17). Ongeveer in de tijd van stadsrechtverlening zal begonnen zijn met vergroting van de nederzetting en het aanbrengen van een omwalling, waar het oude kasteel buiten bleef. Er is vermoedelijk sprake geweest van een grotendeels nieuwe aanleg, waarbij het zwaartepunt meer naar de rivier toe kwam te liggen. Het 14de-eeuwse stratenpatroon is terug te vinden in de huidige plattegrond van de stad binnen de wallen. De voornaamste straat, de Voorstraat, was tevens onderdeel van de doorgaande route van noord naar zuid en belangrijker dan de Lekdijken, de Langen- en de Kortendijk. Een typerend element in de plattegrond was het (nieuwe) kasteel binnen de

stadswallen, in de noordwest hoek, waarmee het doorgaande tracé van de Lekdijk door de stad werd onderbroken. Dit kasteel kwam in 1372 gereed. Ten westen en ten oosten van de Voorstraat was ruimte voor drie bebouwingsstroken,

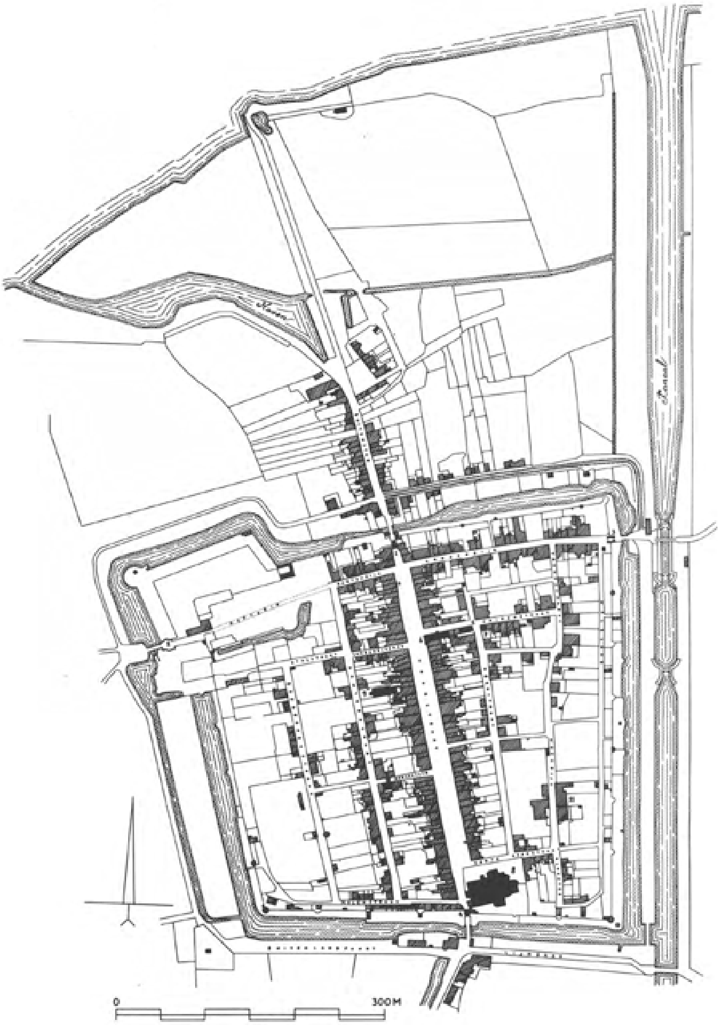

■ De kern van Vianen volgens de kadastrale minuut van 1822, met de huidige benaming der straten.
Schaal 1:5 000. Tekening T. Brouwer, 1986
1 Lekpoort
2 Boschpoort (Hofpoort)
3 Oostpoort
4 Landpoort
5 Wilhelminasluis
6 Stadhuis
7 Stadswaag
8 Hervormde kerk
9 R.K. kerk
10 Synagoge
11 Weeshuis

onderling door straatjes van secundair belang verbonden. Het hiermee ontstane stratenplan maakt een strakke, ‘geplande’ indruk,

■ Vianen Luchtfoto, schaal ca 1:6 000, opname 1986

maar is sterk door de prestedelijke situatie beïnvloed (Visser, 118). Het patroon van de noord-zuid lopende straten is gebaseerd op de agrarische verkaveling, waarbij de Voorstraat de grens tussen twee eenheden van verkaveling vormt. Aan de westzijde lopen kavellijnen evenwijdig aan elkaar en aan de Voorstraat, ten oosten van de Voorstraat is sprake van kavellijnen afkomstig van een waaiervormige verkaveling, die derhalve licht geren. Aan de westelijke en oostelijke stadsgracht lijkt een kavelsloot aan ten grondslag te liggen. Voorts wordt de grens aan noordzijde beïnvloed door de rivierdijk en aan zuidzijde door een landweg die op de topografische kaart

van 1847/48 onder de naam Hagen Weg voorkomt en die de zuidelijke begrenzing vormt van de verkaveling die ook in het Viaanse stratenplan oostelijk van de Voorstraat doorwerkte.

Het planmatige van de nederzetting ligt eerder in de plaatsing van het nieuwe kasteel binnen de stad en in opmerkelijk brede aanleg van de Voorstraat. Ook de visuele afsluiting van deze as met aan een zijde een poortgebouw en aan de andere zijde een kerktoren lijkt het resultaat van een bewuste creatie.

De maatvoering van de huiserven is voor een groot deel van de stad zeer ruim gehouden: de diepte bedraagt bij de straten westelijk van de Voorstraat 60 m, oostelijk van de Voorstraat 40-55 m.

Het stratenplan, zoals dat op de kaart van Van Deventer uit ca 1560 voor het eerst zichtbaar is verandert nadien nauwelijks. Op deze kaart staat reeds de ‘Buitenstad’ aangegeven, de voorstedelijke en buitendijkse lintbebouwing aan de weg die naar het veer over de Lek leidt. In het eerste kwart van de 17de eeuw verliezen de Langen- en Kortendijk hun waterkerende functie, doordat een nieuw dijklichaam aan noordzijde buiten de stad om wordt aangelegd.

In vergelijking met het stratenplan is de dichtheid van de bebouwing in de loop der eeuwen meer aan verandering onderhevig. Van Deventer tekent een tamelijk dichtbebouwde stad, waarvan alleen de terreinen langs de stadswal niet in alle gevallen bebouwd zijn. De kaart uit de Atlas van Blaeu, uitgegeven in 1649 (maar minstens 15 jaar eerder gemaakt), geeft in vergelijking met de vorige kaart aan de randen van de stad al veel minder bebouwing en tekent verscheidene boomgaarden en hooibergen in. Zeer veel onbebouwde plekken geeft ook het kadastrale minuutplan van 1822. Uit het midden van de tussen beide kaarten liggende (18de) eeuw is bekend, dat er een flinke waardedaling van de huizen plaats vond; in 1752 zouden 42 huizen zijn gesloopt (Horden, 187). De malaise hing samen met de ernstige wateroverlast in die tijd, verergerd door de veepest van 1744.

De veranderingen aan de ruimtelijke structuur in de 19de eeuw spelen zich vooral af buiten de stadswallen. In 1824/25 kwam direct ten oosten van de stad de van sluiswerken voorziene monding van het Zederikkanaal in de Lek uit. Het kanaal was gegraven om de Waal, die beter bevaarbaar was dan de Lek en noordelijke Rijntak, van Amsterdam en Utrecht uit bereikbaar te maken. Met de verbreding van het kanaal in 1883/93 werden nieuwe sluizen naast de oude aangelegd. Rond 1947 werden de oude sluizen gesloopt en werd de oude sluiskolk gedempt. De aanleg van deze waterstaatkundige werken heeft nauwelijks veranderingen voor de bestaande stedelijke structuur tot gevolg gehad.

In 1840 werd het veer over de Lek vervangen door een schipbrug; het tracé van de uit de stad daar naar toe leidende weg, de ‘Buitenstad,’ werd daarbij iets verlegd en rechtgetrokken.

Binnen de stadswallen werden van kasteel Batestein, dat sinds de inname van Vianen door de Spaanse troepen in 1567 perioden van verval had gekend, in 1828 en 1829 de laatste resten gesloopt en opgeruimd. Op de vrijgekomen ruimte werd ondermeer het Hofplein aangelegd, een schakel tussen de Kortendijk en de Lekdijk buiten de vesting, waarmee de doorgaande route over die dijk sedert eeuwen weer hersteld was.

De editie van de topografische kaart uit 1899 laat zien dat slechts de Voorstraat en de Langendijk aan beide zijden een aaneengesloten bebouwing kenden en en gebied westelijk van de Achterstraat door de aanwezigheid van tuinen gekenmerkt werd. In de 20ste eeuw neemt de bebouwing langs de stadsstraten toe, na de Tweede Wereldoorlog vinden uitbreidingen buiten de vesting plaats. In 1935 was de schipbrug vervangen door een vaste oeververbinding op enige afstand buiten

de stad, in aansluiting op de nieuw aangelegde rijksweg Utrecht - 's Hertogenbosch, wat een einde van het doorgaande verkeer in het stadje betekende.

In de jaren '60 en '70 is sprake van een forse groei van Vianen, die behalve uit woonwijken ook uit industrieterreinen bestaat. De oppervlakte van het bebouwde gebied buiten de vesting overtreft die binnen de voormalige vestingwerken thans enkele malen. Mede door het intact blijven van het grachtenstelsel en gedeelten van de stadsmuren, in gerestaureerde dan wel in gereconstrueerde vorm, is er sprake van een duidelijke scheiding tussen het historische stadsdeel en stadsdelen van meer recente oorsprong. Aan de westzijde van de oude stad is binnen de vestinggracht nog sprake van een geringe bebouwingsdichtheid en van talrijke tuinen, direct buiten de gracht is aan die zijde het grondgebruik nog agrarisch van aard en heeft geen bebouwing plaatsgevonden. Deze ruimtelijke karakteristiek wijkt dan ook nog weinig af met dat van ca een eeuw geleden.

Historisch bebouwingsbeeld

De ruime opzet van Vianen wordt weerspiegeld in het uiterlijk van de huizen: opvallend is het grote aantal dwarse huizen van drie tot zes traveeën breed, onder zadeldak met de daknok evenwijdig aan de straat. Ook aan de achterstraten komen dwarse huizen voor, maar dan veelal maar van één in plaats van twee of meer bouwlagen hoog, hoewel panden als bijvoorbeeld Achterstraat 34-36-40, 86-88, Langendijk 14-16 en Kerkstraat 62-64-66 bewijzen dat ook aan de achterstraten van oudsher voorname en hoge huizen staan.

De stadsboerderijen met bijbehorende terreinen en opstallen als schuren en hooibergen zijn niet alleen op oude kaarten als vorm herkenbaar, maar zij figureren ook nu nog in het stadsbeeld, zij het dat de agrarische functie vrijwel overal is verdwenen. Valkenstraat 20-22, Varkensmarkt 26 (met rieten kap op de schuur en een stukje bouwland) en langs de Brederodestraat naar de stadsgracht toe zijn duidelijke voorbeelden.

In de jaren '60 en '70 van deze eeuw zijn veel huizen gerestaureerd of gerenoveerd, waarbij lang niet altijd zachtzinnig met de gebouwen werd omgesprongen. Het vervangen van hele voor- en achtergevels kwam regelmatig voor (Kortendijk 6), evenals het afbreken en weer opbouwen van panden met gebruikmaking van het oude bouwmateriaal (Hofplein 39-49, Varkensmarkt 11-19). Ook werden gedeelten van panden afgebroken, waardoor de oorspronkelijk functie, zoals in het geval van Kerkstraat 34, een voormalige boerderij met stal, niet meer waar te nemen valt. Dit was een restauratieopvatting die overigens niet uitzonderlijk was: de Gasthuiskapel achter het stadhuis is tijdens de restauratie in de jaren '70 tot op een 1,50 meter afgebroken, om vervolgens gereconstrueerd te worden. Het stad-

huis werd van alle inbouwen van na de 16de eeuw ontdaan om een ‘authentiek’ ruimte weer terug te krijgen. In de kerk werden alle ‘lelijke meubelen’ en ‘lelijke’ kleuren verwijderd. Van veel huizen werd de in de 19de eeuw aangebrachte pleisterlaag afgenomen, waarmee de baksteen weer aan het licht kwam. De aanleiding voor het pleisteren kwam daardoor in veel gevallen ook aan het licht: ‘detonerende’ bouwsporen of de technisch slechte staat van het baksteenwerk. Het gevolg was dat gevels opnieuw moesten worden opgetrokken om een niet door de tijd geschonden bakstenen architectuurbeeld te verkrijgen (achtergevel Kerkstraat 62-64-66).

Het meest extreme voorbeeld van deze restauratie- en renovatieopvatting is het gebouw dat in 1972 op de westelijke stadswal in 18de-eeuwse vormen werd neergezet, ter plaatse van de in 1913 afgebrande molen.

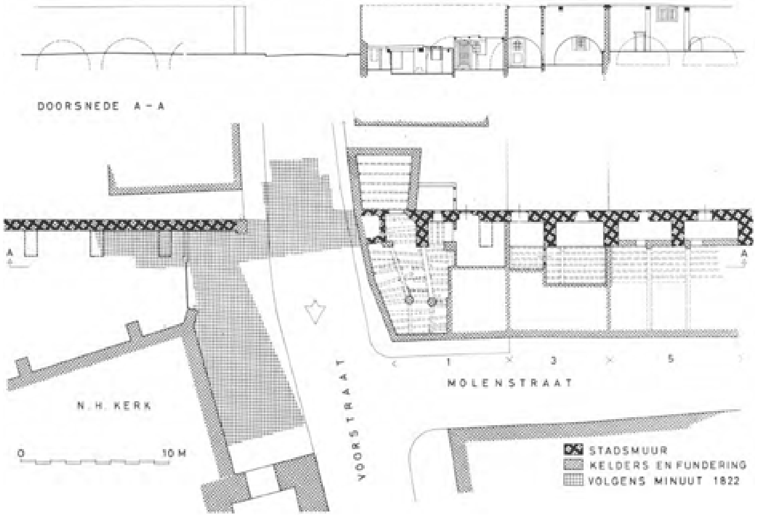

■ Vianen, verdedigingswerken
- Deel van zuidelijke stadswal, plattegrond en doorsneden van de kelders en funderingen van Molenstraat 1-3-5 en weergave van de Landpoort naar gegevens op de kadastrale minuut van 1822. Schaal 1:300. Opmetingstekening J.M. van Es, 1988

In het hieraanvolgende zullen eerst de belangrijkste straten en de daaraan liggende historische bebouwing binnen de wallen behandeld worden. Daarna volgt het ‘buitengebied’.

Verdedigingswerken

De stad is in haar geheel ommuurd geweest en van poorten, waltorens en rondelen, alles met kijk- en schietsleuven, voorzien. Alleen aan de zuidzijde en een deel van de westzijde is die ommuring bewaard gebleven. Een klein stukje stadsmuur loopt aan de westkant van de stad aan tegen de bebouwing aan het Hofplein. Fragmenten zijn ook aan de noordkant te zien. Van de stadspoorten resteert de Lekpoort. De Hofpoort bleef als laatste over van de kasteelgebouwen. De deels dichtgeslibte stadsgracht is in 1937 weer opengegraven.

De stadsmuur bestaat uit een weergang op bogen en heeft twee waltorens aan het oostelijk deel en drie waltorens aan het westelijk deel. Het baksteenformaat, gemeten aan nog niet gerestaureerde gedeelten, bedraagt 28,7-29,2 × 14 × 6,5-7,2 cm, 10 lagen = 80-82 cm. Op het oostelijk muurdeel is in de 19de eeuw in de tuin van Korte Kerkstraat 3 een theekoepeltje gebouwd. Voor de hele zuidelijke muur is

op het verlande terrein een boomgaard aangelegd. Het zuidwestelijk gedeelte is met huizen bebouwd, waardoor in de stadsmuur vensters en deuren zijn gekomen. Met het herstel van de huizen aan de Molenstraat in de jaren '70 en daarna zijn successievelijk de muur en waltorens aan de zuidwestkant gerestaureerd en gereconstrueerd. In 1987 is een begin gemaakt met de herbouw van een inmiddels verdwenen stuk stadsmuur met rondeel aan de zuidoostkant van de binnenstad en met de restauratie van het aansluitende, vervallen deel daarvan. Ter hoogte van het Klooster, naast de op een muurtoren gebouwde houten schuur, werden fragmenten van een waterput gevonden, die op de kadastrale minuut van 1822 terug te vinden is.

Achterstraat

■ (zie illustratie pag's 382 t/m 387 oneven zijde en pag's 388 t/m 392 even zijde)

De Achterstraat heeft vanouds een tamelijk consistente bebouwing aan de

■ Vianen, Achterstraat, oneven zijde - Gevelwandtekening
Schaal 1:330. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948
(zie ook pag's. 384-385 en 386-387)

even zijde, de westkant gehad. De meeste (oude) huizen zijn nog steeds één bouwlaag hoog met een kapverdieping. Uitzondering vormen de panden nr. 86-88 en 34-40, die beide twee bouwlagen en een kap hebben. Het merendeel van de huizen heeft de daknok evenwijdig aan de straat. De panden kunnen, ondanks hun betrekkelijk geringe hoogte, tamelijk diep zijn (Achterstraat 52/ hoek Oliestraat 2 en Achterstraat 68, beide onder zadeldaken met laag doorlopend dakschild aan de achterkant).

Veel panden waren in gebruik als boerderij met grote schuren, waarachter wat bouwland lag (bijvoorbeeld de nrs. 78, 80, 82 en 86). Aan de oneven zijde, de oostkant bevonden zich de uitritten, tuinmuren, koetshuizen en dienstwoningen van de panden aan de Voorstraat. Het mooiste voorbeeld van een dienstwoning bij een der Voorstraatpanden is Achterstraat 5, waarin een inrijpoort is opgenomen. De percelen aan de westzijde van de Achterstraat zijn even diep als die aan de westzijde van de Voorstraat.

Achterstraat 5

Geklemd tussen twee panden onder een mansardekap, met de daknok haaks ten opzichte van de straat, waarvan er één, nr. 7, is gedateerd: 1925, ligt het gebouw van één bouwlaag onder een met pannen gedekt zadeldak evenwijdig aan de straat. In de witgepleisterde gevel met sierankers is een 17de-eeuwse, gemetselde bakstenen poort opgenomen tussen iets naar voren springende pilasters, waarop bolvormige vazen staan. De boogaanzet van de poort staat op natuursteenblokken. Boven de poort zit een hooiluik. Uiterst links de toegangsdeur tot de woning; zesruitsschuifvensters. Een dakkapel, het bovenlicht boven de deur en een raam zijn een toevoeging uit 1948, toen het pand gewijzigd werd van een woning annex schuur en berging in een volledige woonbestemming.

Het inwendige heeft een enkelvoudige balklaag haaks op de voorgevel. Dit gebouw zal het koetshuis en dienstwoning geweest zijn tot een der huizen aan de Voorstraat, vermoedelijk nr. 15.

De bebouwing aan deze zijde van de Achterstraat is over het algemeen niet zeer opmerkelijk en weinig samenhangend. Een uitzondering vormen de panden 67 en 69.

Achterstraat 67

Diep pand van een bouwlaag met lijstgevel en een kapverdieping onder met blauwe pannen belegd wolfdak. De gepleisterde voorgevel is asymmetrisch van indeling: de voordeur met bovenlicht zit uiterst links, waarna drie vensters. Twee vensters op de verdieping. De gevel wordt besloten met een houten gootlijst met klossen. Staafankers. Het inwendige is in 1967 ingrijpend verbeterd; in 1976 volgden het dak

en de voorgevel, waarbij onder andere de indeling der vensters gewijzigd werd. Het pand zal uit het midden van de 19de eeuw dateren. Het staat niet aangegeven op de kadastrale minuut.

Achterstraat 69

Diep pand van één bouwlaag met kapverdieping tegen trapgevel, waarin twee geprofileerde waterlijsten boven elkaar, een iets gedrukte ontlastingsboog boven het verdiepingsvenster, sierankers en een uitgekraagde toppilaster op gebeeldhouwde kop. De trappen hebben natuurstenen afdekplaten. Klezoren in voor- en rechterzijgevel. De onderpui is in de 19de eeuw gewijzigd, waarbij de 17de-eeuwse puibalk gehandhaafd is gebleven. Hij is gepleisterd en een deur en zesruitsvenster zijn erin aangebracht. In de 19de eeuw is het verdiepingsvenster vergroot tot een zesruitsvenster tot op de waterlijst, waarboven een iets getoogde ontlastingsboog. Hiernaast en op de toppilaster gekrulde muurankers. In het inwendige een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel.

Achterstraat 22/hoek Stalstraat 2

Dit pand, dat aangegeven staat op de kadastrale minuut, dateert in zijn huidige vorm uit omstreeks 1860. Het is een voor de Achterstraat minder vaak voorkomend type, namelijk een diep pand onder een geknikte kap. De vijf gevelopeningen brede voorgevel heeft een ingezwenkte top die door een geprofileerde lijst wordt afgesloten. Zowel aan de Achterstraat als aan de Stalstraat bevindt zich een ingang. Die aan de Achterstraat is rijker uitgevoerd met een pilasteromlijsting en hoofdgestel op gebeeldhouwde consoles. Pal op de hoek in de Stalstraat is een uitgebouwde étalagekast aangebracht, versierd met kleine zuiltjes.

Achterstraat 34-36-38-40

Vier aaneengebouwde dwarse panden uit de 16de eeuw, ieder op vrijwel vierkante plattegrond, van twee bouwlagen hoog, onder een met rode pannen belegd zadeldak evenwijdig aan de rooilijn. Aan de rechterkant eindigt nr. 34 tegen een tuitgevel. Nr. 40 wordt links door een trapgevel besloten. De scheidingsmuur tussen de nrs. 36 en 38 steekt boven het dak uit en is eveneens een trapgevel. Beide trapgevels zijn het produkt van de restauratie in de jaren 1984-1986. Aan de achterkant

■ Achterstraat 38-40 te Vianen, opname 1988

is nr. 34 van een lagere aanbouw onder zadeldak voorzien. Nr. 40 heeft aan de achterzijde een lage aanbouw onder lessenaardak.

De indeling van de voorgevels van de nrs. 34 en 36 is gespiegeld: aan het uiteinde een deur met bovenlicht, geflankeerd door een negenruitsvenster. Op de verdieping zitten zesruitsvensters. Rechte ankers en lelieankers zijn in de voorgevels zichtbaar. De nrs. 38 en 40 hebben beide een voordeur met bovenlicht en zesruitsvensters op begane grond en verdieping. De zes- en negenruitsvensters (indeling aangebracht tijdens de restauratie) zitten niet regelmatig verdeeld in het gevelvlak en zijn van ongelijke grootte, hetgeen het gevolg is van verbouwingen in de loop van de tijd.

Bij alle huizen staat de trap tegen de achtergevel. Stookplaatsen zijn in alle gevallen tegen de zijgevel geplaatst. Op de begane grond en de verdieping zijn zij van een samengestelde balklaag met gotische sleutelstukken voorzien. De kappen van de nrs. 38 en 40 zijn van eikehout en zijn voorzien van krommers in de onderste spantbenen.

Het complex is een goed voorbeeld van een serie aaneengebouwde, maar opzichzelf staande, dwarse huizen.

Achterstraat 84

Gepleisterd pand van een bouwlaag onder zadeldak, met daknok en enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de straat. Dakkapel met luiken. Het gebouw heeft altijd dienst gedaan als schuur. De rondboogingang en een klein venster met luik wijzen op die functie. Een datering is niet gemakkelijk te geven, gezien de weinig uitgesproken architectonische kenmerken van een dergelijk bouwwerk. De schuur staat aangegeven op de kadastrale minuut, zodat hij in ieder geval van voor 1822 zal zijn.

Achterstraat 86-88

Deze wellicht nog 15de-eeuwse huizen kwamen reeds in het eerste deel ter sprake. Kortheidshalve wordt daarnaar verwezen.

Bakkerstraat

Bakkerstraat 5

Voormalige synagoge. Het gebouw onder zadeldak tussen tuitgevels heeft de daknok evenwijdig aan de straat. De gevel aan Bakkerstraatzijde is van een pleisterlaag voorzien en heeft getoogde vensters met houten roedenindeling; goot op klossen. De ingang zit aan de korte zijde en is bereikbaar via een poortje ter rechter zijde. De ingang

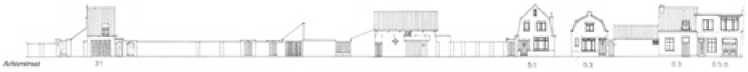

■ De voormalige synagoge aan de Bakkerstraat te Vianen, opname 1978

bestaat uit dubbele paneeldeuren met omlijsting, afgesloten door een kroonlijst. Vlechtingen in geveltop, waarin een venster met luik is opgenomen. Het inwendige is met een houten tongewelf overdekt en heeft een kleine galerij, die door eenvoudige Toscaanse zuilen wordt ondersteund. Banken met rechthoekige omtimmering en paneeldeurtjes.

De oudst bekende gegevens over Joden in Vianen dateren uit het begin van de 18de eeuw. Omstreeks 1756 werd aan de Bakkersteeg, thans Bakkerstraat, een synagoge gevestigd voor de hoog-duitse Joden. In 1828 en 1847 werd deze synagoge vernieuwd, waarbij onder andere de huidige ramen en de pleisterlaag werden aangebracht. In 1924 werd het gebouw aan de Ned. Protestantebond verkocht, die er nog steeds haar kerkdiensten houdt (Koenheim, J.A.M., Joden in Vianen, In het Land van Brederode, 11e jrg. (1986), nr. 1/2, 35-44).

Brederodestraat

De oostzijde of even kant van de Brederodestraat, die vroeger Tweede Westachterstraat heette, is van oudsher vrijwel uitsluitend bebouwd geweest met opstallen als dienstgebouwen, schuren en tuinmuren, behorend bij panden aan de Achterstraat. De bebouwing aan de andere kant, de westzijde, is van oorsprong agrarisch van karakter, hetgeen nog steeds waarneembaar is. Nr. 5, een in oorsprong 17de-eeuws dwars huis tussen een trapgevel en een tuitgevel was van bedrijfsruimten voorzien, die na restauratie in 1981 voor bewoning geschikt gemaakt zijn. Aan deze straat heeft het Oude Mannenhuis gelegen. De naam ‘Manhuisterrein’, het land achter de nrs. 21-29 doet daar nog aan herinneren. Van dit huis is een gedeelte, de kelders en een stuk van de verdieping overgebleven in het ogenschijnlijk 19de-eeuwse complex nrs. 21-23, dat mogelijk heeft doorgelopen tot 29. Een opvallend accent is de roomskatholieke kerk op de hoek.

Brederodestraat 1

Op het voormalige kasteelterrein is een hoveniersbedrijf gevestigd. Het terrein is ommuurd. De fraaie toegangspoort bestaat uit twee gemetselde bakstenen hekpijlers met natuurstenen afdekplaten en wordt bekroond met stenen kogels, waartussen een smeedijzeren hek uit het midden van de 18de eeuw. Op het terrein staat een witgepleisterd gebouw op rechthoekige plattegrond van twee bouwlagen hoog onder een met rode pannen belegd wolfdak. Lange muurankers in de gevels. Mogelijk dateert het uit de 17de eeuw. Er tegen aan staat een bouwwerk, woning annex

schuur van één bouwlaag onder zadeldak, met deels houten lattenwand uit de 19de eeuw.

Brederostraat 5

Dwars huis van een bouwlaag tussen trapgevel links en tuitgevel rechts. De voorgevel is gepleisterd met ingesneden voegen en de indeling is symmetrisch: een deur in het midden wordt geflankeerd door een venster. In de linkergevel van geel-rode baksteen zijn na restauratie twee halve kruiskozijnen op de verdieping aangebracht, waarboven sporen van een dichtgezet rond venster. Achter het huis stonden bedrijfsruimten, die na restauratie in 1981 voor bewoning geschikt gemaakt zijn. Het pand kan oorspronkelijk uit de 17de eeuw dateren.

Brederodestraat 21-23-25-27

Reeks aaneengebouwde huizen en schuren met gelijklopende daknok evenwijdig aan de straat, maar onderling met verschillende niveau's van deuren, vensters en luiken. De huizen hebben een gepleisterde gevel en dezelfde gestucte profielen boven vensters en deuren. De voorgevels zijn in die trant gewijzigd aan het eind van de 19de eeuw. Alle komen voor op kadastrale minuut uit 1822.

De panden 21-23, thans onder een gemeenschappelijke laat 19de-eeuwse kap, hebben ooit deel uitgemaakt van het Oude Mannenhuis. De nrs. 25 en 27 zijn woningen en het ongenummerde pand links daarvan is als opslagruimte in gebruik.

Het ongenummerde rechterdeel (21-23) ter breedte van 12 meter en 7,70 meter diep heeft in de voorgevel keldervensters met gedraaide ijzeren spijlen, een deur en een deur met zijlichten. Onder de dakrand twee luiken die toegang tot de ruimte op de verdieping geven.

In het inwendige is de begane grond in tweeën verdeeld. De rechterdeur is, gezien de schuine dagkanten, de oorspronkelijke toegang tot de beide ruimtes. De ruimte rechts van de zware scheidingsmuur is een travee breed, twee en een half vak diep en wordt overkluisd door ribloze kruisgewelven,

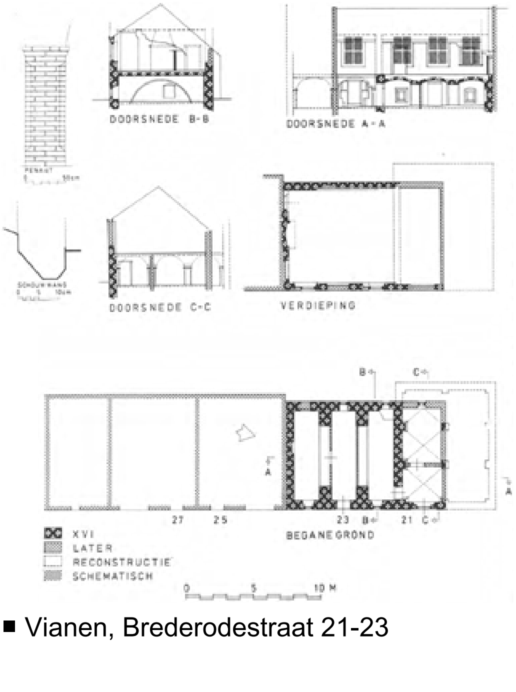

■ Vianen, Brederodestraat 21-23

- Voormalige Oudemannenhuis, plattegronden en doorsneden, gedeeltelijk gereconstrueerd.

Schaal 1:300, detail penant 1:50, detail schouwwang 1:10. Opmetingstekening door J. Jehee, 1988

die eindigen op bakstenen pilasters met kapitelen, eveneens van baksteen. De gewelven zijn wit gepleisterd, de pilasters vertonen sporen van een rode afwerklaag.

De wanden zijn (gedeeltelijk nog) betegeld met kwadraattegels in wit en mangaan. Lichtopening in de achtermuur. Deze ruimte is oorspronkelijk groter geweest, getuige bouwsporen in de achtergevel en de linkerzijgevel: de totale lengte heeft (minimaal) drie vakken bedragen bij een breedte van twee traveeën, zodat de huidige pilasters aan de rechterkant ooit de middenpijlers waren, waarop aan beide zijden de kruisgewelven uitkwamen. De ruimte links van de scheidingsmuur, die via een kleine deuropening met het rechterdeel is verbonden, beslaat drie vakken, onderling gescheiden door gordelbogen en overkluisd met tongewelven. Van de lichtopeningen in de achtermuur is de meest linkse dichtgezet.

De verdieping is vier, oorspronkelijk waarschijnlijk vijf, vensteropeningen breed geweest, getuige de schuine dagkanten en een gedeelte van een eiken vensterbank, die aan de binnenkant van de voorgevel duidelijk te zien zijn. In twee openingen zijn nu luiken aangebracht, waardoor de verdieping toegankelijk is. De ruimte is thans onverdeeld, maar oorspronkelijk stond er een tussenwand, precies boven de scheidingsmuur op de begane grond. Aan de linkerkant was zodoende een zaal van drie gevelopeningen breed afgescheiden, die voorzien was van een schouw tegen de linkerzijgevel, waarnaast zich een doorgang naar het pand nr. 25 bevond. Een geprofileerde bakstenen schouwwang, de ronding van de vuurplaats en een gedeelte van de boezembalk getuigen daarvan. Door de dikke pleisterlaag aan binnen- en buitenzijde zijn sporen van een trap of traptoren niet teruggevonden.

Het type huis of zaal met een gelijkstraats, overkluisd onderhuis, die onderling niet toegankelijk zijn, komt in Nederland in de steden maar weinig voor. Het wordt voornamelijk aangetroffen bij kastelen, waarin de keukens en dienstvertrekken in een dergelijk onderhuis zijn ondergebracht en bijvoorbeeld bij belangrijke stedelijke gebouwen als raadhuizen.

Zoals gezegd, heeft op deze plaats het Viaanse Oude Mannenhuis gestaan. Het onderhuis zal dienst hebben gedaan als keuken (rechts) en opslagruimte (links).

Gezien het baksteenformaat (25 × 12 × 5-6 cm) en de gewelfconstructie van het onderhuis en de restanten van de schouw op de verdieping is een datering

■ Brederodestraat 21-29 te Vianen, het voormalige Oude mannenhuis, opname 1981

■ Westgevel van de Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Vianen, opname 1988

in de 16de eeuw aannemelijk. In de tweede helft van de 19de eeuw zijn de belendende percelen en de kappen gewijzigd en is het muurwerk van voor- en achtergevel verlaagd.

■ Inwendige naar het oosten van de Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Vianen, opname 1988

Brederodestraat 2

De R.K. kerk Maria ten Hemelopneming is gesitueerd tussen de Achterstraat, de Brederodestraat en de Stalstraat. De kerk is een driebeukige neogotische hallekerk zonder toren of transept. Zij is georiënteerd. Het schip telt vier traveeën. Koor en noorderzijbeuk hebben een vijf-achtste sluiting; de zuiderzijbeuk bezit een aanbouw met sacristie en galerij, geflankeerd door een traptorentje. De aan de zuidwestzijde liggende pastorie is via een gang met de kerk verbonden.

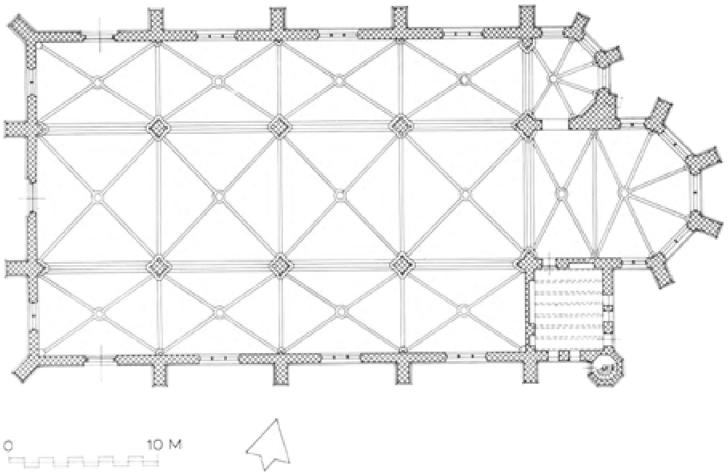

■ Vianen, R.K. kerk van Maria ten Hemelopneming
- Plattegrond
Schaal 1:300. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

Aangezien het in 1807-'08 in de tuin van het pand Voorstraat 45 gebouwde kerkje te klein geworden was, werd in de jaren '70 van de 19de eeuw besloten tot het bouwen van een nieuwe kerk aan de Achterstraat, ter plaatse van het voorname huis Putlitz, dat overigens al in de 18de eeuw door een herberg/koffiehuis was vervangen. Met de bouw van een nieuwe kerk verviel de functie van de oude schuilkerk, die derhalve toen ook werd afgebroken. De aanbesteding van de bouw van het nieuwe gebouw vond plaats op 13 december 1877. Het werk werd door Johannes Dumolin voor f 71.470, - aangenomen. Het kerkgebouw naar ontwerp van Alfred Tepe, die eveneens de kerk van Everdingen zou ontwerpen in 1899, kon voor het eerst op 1 juli 1879 in gebruik genomen worden. In 1926-'27 werd zij van een kleurige afwerking in het interieur voorzien, die in 1956 onder een grijze pleisterlaag zou verdwijnen. (Baars, F.J.Th., 100-jarige R.K. kerk te Vianen a.d. Lek, Vianen, 1979; Looyenga, A.J., 'De neogotische kerk van Maria ten Hemelopneming', In het land van Brederode, 11e jrg (1986), nr 1/2, 10-17; Looyenga, A.J., 'De O.L. Vrouwe-Hemelvaart te Vianen. Een vroege hallekerk van Alfred Tepe', De sluitsteen; bulletin van het Cuypers Genootschap, jrg. 2, nr. 1, feb. 1986, 27-31).

Exterieur

De uit donkerrode baksteen opgetrokken kerk staat op een hoog basement. De westfaçade heeft drie spitsboogvensters met traceringen, wordt geleed door versneden steunberen en heeft drie forse topgevels met een opklimmende vensterreeks. De noorden zuidgevels zijn door tweemaal versneden steunberen geleed en bevatten spitsboogvensters met bakstenen traceringen

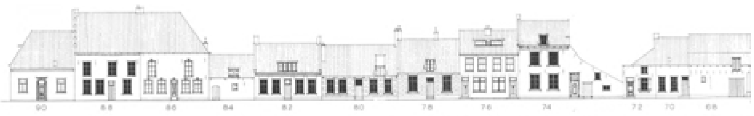

■ Vianen, Achterstraat, even zijde
- Gevelwandtekening
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948 (zie ook pag's 390-391 en 392)

en een onder de vensters doorlopende lijst. Op de daknokken van noorderzijbeuk en koor staat een ijzeren kruis. De zuiderzijbeuk met aangebouwde sacristie en tribune heeft een rechte beëindiging, waarin een groot, aan de onderzijde dichtgezet spitsboogvenster, een rondbogige toegangsdeur en een klein venstertje. Hiernaast een traptoren met lichtspleten, galmgaten en een achtzijdige, met leien gedekte spits. De dakkapellen hebben een tentdakje met piron. Toegangen zitten in de westgevel, de meest westelijke travee van de noordgevel (deze was de oorspronkelijke ingang, maar is thans dichtgezet) en aan de sacristie aan zuidoostzijde. Tegen de oostelijke koorsluiting bevindt zich een gedenksteen met: JOHANNES GOES LEGDE // 18 JUNI 1807 VAN DE VORIGE // EN 6 MEI 1878 DEN EERSTEN STEEN // VAN DEZE KERK // 1 JULI 1879 GEWIJD DOOR // MGR. A.I. SCHAEPMAN // EGBERTUS GEERDINK PASTOOR // P.G. KLOEK EN W. VAN STRAALEN JZN // KERKMEESTERS // J. DUMOLIN BOUWMEESTER // A. TEPE ARCHITEKT

Interieur

Het inwendige is geheel overdekt met kruisribgewelven, die uitkomen op eenvoudige, vrij zware bundelpijlers met lijsten aan basementen en kapitelen. Een zangerstribune staat bij het priesterkoor opgesteld. Gepolychromeerde neogotische vloertegels liggen in het priesterkoor en de Mariakapel uit 1887 en in de rest van de kerk uit 1889 (Villeroy en Bosch te Messlaerts, België). De gebrandschilderde ramen dateren onder andere uit 1935 en 1957.

Inventaris

Van de door F.W. Mengelberg en zijn atelier vervaardigde inventaris zijn te vermelden: het hoofdaltaar (1886), het Maria-altaar (1892), het Jozefaltaar, luiken beschilderd door M.C. Schenk (1884), het orgelfront (1883, instrument 1808), de preekstoel (1885), de kruiswegstaties (1882, naar ontwerp van Mengelberg, uitgevoerd door M. Schenk en C. Lindsen), het doopvont (1883) en het triomfkruis (1895) (Inventarislijst van het kerkelijk kunstbezit van de parochie Maria ten Hemelopneming, Bisdom Rotterdam)

Klok

In de toren naast de zangerstribune hangt een luidklok, gegoten door Petit & Fritsen in 1925, diameter 60,2 cm. In de tekstband aan ene zijde: PETIT ET FRITSEN ME FUDERUNT 1(9)2(5). De cijfers tussen haakjes zijn, ooit op de klok geplakt, inmiddels verdwenen, maar hebben een afdruk achtergelaten.

Buitenstad

Dit buiten de Lekpoort gelegen gedeelte van de stad is voor wat de bebouwing betreft veel eenvoudiger dan binnen de oude ommuring: hier staan nogal wat dwarse huizen van één bouwlaag en met niet meer dan een deur en een venster in de voorgevel. Reeds in de 16de-eeuw was hier aan beide zijden bebouwing in westelijke richting afbuigend tot aan de oever van de Lek aanwezig.

Lekpoort, Buitenstad 1
Geraadpleegde archieven

■ ARA, Tweede Afdeling. Min. van Binnenlandse zaken, K&W, 1875-1918. Inv. nr. 1370; Archieven RDMZ;

Literatuur

■ De Meyere, Lekpoort;

De Lekpoort zal oorspronkelijk uit het midden van de 14de eeuw dateren en bestond toen uit een doorgang in de stadsmuur, geflankeerd door twee waltorens. Binnen de oude poort en achter de stadsmuur is omstreeks of even na 1500 een nieuw vrijwel vierkant poortgebouw van twee verdiepingen en een kap gezet (baksteenformaat: 28-29 × 13-14 × 6-6,5 cm, 10 lagen = 77-80 cm), dat er nog steeds staat. De poort bestond toen uit een hoofdgebouw met voorpoort. Omstreeks 1600 werd de oude voorpoort gedeeltelijk afgebroken. Op de hoeken van de halfronde uitbouwen werden bakstenen pilasters met ruitvormige motieven versierd, gezet. Uit deze tijd zijn ook de kruisvensters aan stads- en rivierzijde, die aangebracht konden worden, toen de functie van het valhek was komen te vervallen. Over veranderingen en ingrijpende wijzigngen aan de poort in de 17de en 18de eeuw zijn wij niet anders geïnformeerd dan dat er herstellingen en reparaties van het metselwerk hebben plaats gehad. In 1865 heeft er een herstelling plaats gevonden waarbij de zonnewijzer en mogelijk de dakruiter werden gerepareerd of aangebracht (De Meyere, Lekpoort, 70). De technische staat van de poort leidde er in 1888 toe dat plannen voor de restauratie werden ontwikkeld. Op 17 januari 1891 kon het naar tevredenheid van Rijksbouwmeester Van Lokhorst worden opgeleverd, ondanks het feit dat er geen gebruik gemaakt was van zijn ontwerp voor de dakruiter. De toren bleef als gevangenis en woonruimte (voor de veldwachter) in gebruik. Restauratieplannen uit 1938 moesten, wegens het

■ Lekpoort met voorpoort aan de landzijde te Vianen, opname 1988

uitbreken van de oorlog worden opgeschort. Pas op 18 december 1953 nam de restauratie onder leiding van architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest een aanvang, waarbij onder andere de beschadigingen aan het metselwerk van de onderdoorgang hersteld werden, vensters in 17de-eeuwse vormen werden gereconstrueerd en de in de loop der jaren gegroeide indeling van het inwendige ongedaan gemaakt werd. De poortdoorgang had ernstig te lijden gehad door het zware verkeer dat de eerste jaren na de oorlog, via een schipbrug vanaf Vreeswijk, door de binnenstad van Vianen werd gevoerd, in verband met het uitvallen van de Lekbrug. De restauratiewerken werden in 1956 afgesloten.

De rechthoekige poort is afgedekt met een met leien belegd schilddak. De doorgang is met een tongewelf gedekt. Deuren in de zijmuren leiden respectievelijk naar de stadswal en de verdiepingen en een woning aan de andere kant. Aan de stadszijde heeft de doorgang een segmentvormig boog. Daarboven zitten twee vensters, waarvan het benedenvenster in de 19de eeuw een achtsruitsverdeling had gekregen, die bij de laatste restauratie door een kruiskozijn is vervangen. Onder de geprofileerde bakstenen goot bevinden zich twee zoldervensters en een zonnewijzer. In het iets geknikte tentdak is een kleine dakkapel en de wijzerplaat aangebracht. Dakruiter met slanke spits. De rivierzijde is rijker van detaillering: de doorgang is afgezet met tufsteenblokken en bestaat uit een zwaar houten bint die de muur draagt. Daarboven een ellipsvormige ontlastingsboog. De gevel wordt aan deze kant door drie bakstenen waterlijsten geleed. De twee onderste geledingen worden door iets naar voren springende hoekpilasters ingesloten, waaruit zich ter hoogte van de derde geleding uitkragende achtkante torentjes ontwikkelen, die met spitsen zijn gedekt. Kruisvensters (de onderste is een reconstructie) met ellipsvormige toog. In de hoektorentjes zijn lichtspleten.

In het inwendige zijn alle ruimtes gerestaureerd en ontdaan van inbouwsels. Zij hebben een samengestelde balklaag evenwijdig aan de voorgevel. De kapconstructie is in 1890 vernieuwd

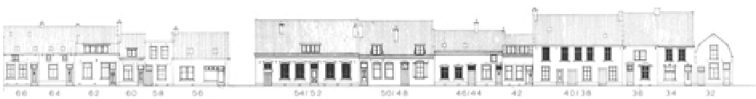

nieuwd met gebruikmaking van oude onderdelen.

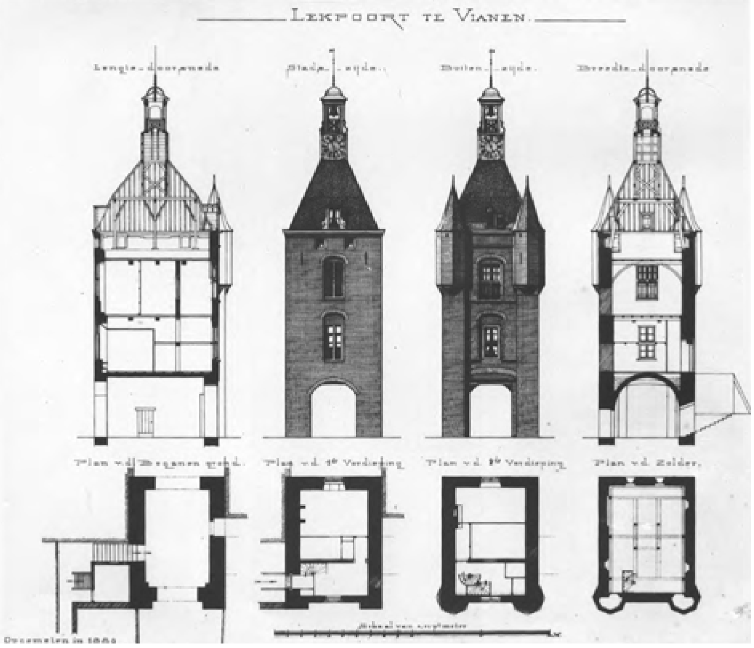

■ Vianen, Lekpoort
- plattegronden, doorsneden en gevels
Schaal 1:300. Opmetingstekening door A. Mulder uit 1889

De 'Voorpoort', die in de stadsmuur is opgenomen, bestaat uit twee zware pilasters van baksteen met versieringen in Bentheimer zandsteen. De pilasters staan op een zwaar geprofileerd basement, worden geleed door bosseringen met diamantkopvormige versieringen en afgesloten met een bakstenen tandlijst.

Hofplein

Het Hofplein begint bij de kruising Achterstraat/Kortendijk en wordt afgesloten door de Hofpoort. Het plein beslaat grotendeels het terrein van het voormalige kasteel Bate stein. De 17de-eeuwse pomp kwam al bij het straatmeubilair ter sprake.

De aard van de bebouwing is een menging tussen bescheiden, lage, aaneengebouwde woningen van een bouwlaag (nrs. 2-6 en 39-49), wat voornamere woningen als nr. 3 in de eclectische vormen van rond 1870 met stuclijsten, rozetankers en een verdiepte, versierde nis in de geveltop of nr. 32, een dwars huis uit het midden van de 19de eeuw met hoekschoorstenen, deur met pilasteromlijsting en kroonlijst, alsmede van industriële bebouwing (het watertorencomplex).

Hofplein 7-9-11

De Viaanse watertoren met een hoogte van 26,3 m en een inhoud van 100 m3 werd in 1909 naar ontwerp van Roelof Kuipers gebouwd. De uitvoering was in handen

van de N.V. Koninklijke Rotterdamsche Betonijzer-Maatschappij, v/h van Waning & Co. De toren maakt onderdeel uit van het waterleidingbedrijf Vianen en is geheel in gewapend beton uitgevoerd, waarmee hij een der eerste betonnen watertorens van Nederland was. Hij bestaat uit een open voet met een vierkante doorsnede waarboven een reservoir met een ronde doorsnede. De constructie van de toren is een open betonscelet met acht kolommen en koppelbalken op vier hoogtes. Op halve hoogte ook een stervormige koppeling van de kolommen aan de schacht in het midden, waardoor een trap en de leidingen gaan. Onder de bodem van het reservoir is een dubbel kruis van betonnen balken geplaatst. Het benedenste gedeelte van de toren wordt gevormd door een machinekamer en een daarboven geklegen fitterswerkplaats. Onder het reservoir is een lekvloer aangebracht; deze is naar buiten toe als balcon uitgebouwd. Hierop staat een ijzeren hekje.

Hofplein 34

Witgeschilderd, uit baksteen opgetrokken pand, waarvan de achtergevel in de stadsmuur gebouwd is, even hoog als en ter rechter zijde aangebouwd

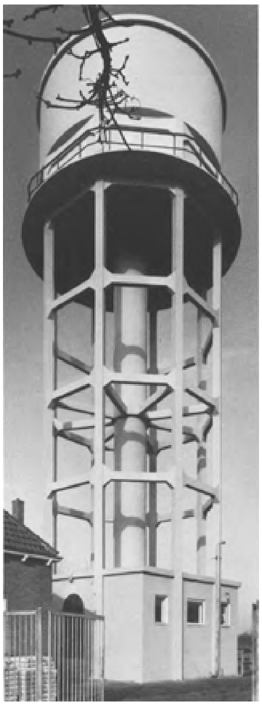

■ Watertoren van Vianen, opname 1988

aan nr. 36 en links eindigend met een schilddak.

Beide panden dateren uit ongeveer het midden van de 19de eeuw. Zij komen nog niet voor op de kadastrale minuut van 1822. Zij zullen gelijktijdig gebouwd zijn.

Hofplein 36

Gebouwencomplex, waarin de stadsmuur is opgenomen, bestaande uit een woning, plaatsje en schuur, alles ter hoogte van een bouwlaag.

De schuur staat op een plattegrond met een afgeronde hoek, is opgetrokken uit witgeschilderde baksteen en wordt door een met blauwe pannen gelegd, geknikt

dak afgedekt. Op verdiepingshoogte aan poortzijde een hooiluik. In het inwendige is de balklaag opgelegd op de muren.

De woning, aangebouwd aan nr. 34, onder een pannen dak tegen topgevel, is via het plaatsje en de voorgevel toegankelijk en bestaat uit een aantal naast elkaar gelegen vertrekken: een keuken met enkelvoudige balklaag, haaks op de voorgevel, met stookplaats en houten trap naar de zolder, de gang, een woonkamer en een onderkelderde opkamer. In woon- en opkamer zijn de balken weggetimmerd, in de kelder met een vloer van rode en zwarte plavuizen zit een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel. De kelder wordt door een raampje in de voorgevel verlicht en is tevens via een deur in de voorgevel toegankelijk.

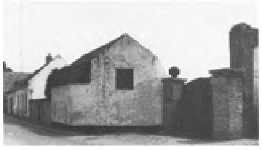

■ Vianen, Hofplein 34-36, opname 1981

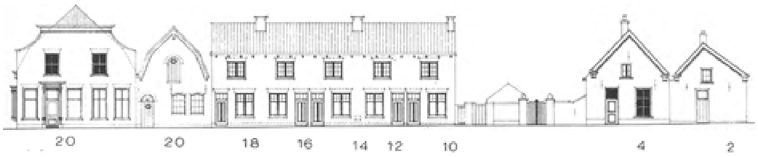

■ Hofpoort te Vianen, opname 1988

Hofpoort

De Hofpoort, ook wel Bospoort genoemd, omdat zij opende op de weg naar het Viaanse bos, gaf toegang tot het terrein van het in de 19de eeuw gesloopte slot Batestein. Zij werd omstreeks 1650 gebouwd, in de periode dat Johan Wolfert van Brederode verbouwingen aan het kasteel liet uitvoeren. De poort heeft een zeer onregelmatige plattegrond, die deels het gevolg is van de situering op een bastionvormige uitbouw, die bij Blaeu is getekend. Er was hier oorspronkelijk geen toegang tot het kasteel. Het fundament van de poort werd opgetrokken van afbraaksteen. Ook de onregelmatig gebogen tuinmuur, die aan de zuidzijde bij de poort aansluit, staat grotendeels op een bolwerk dat op de kaart van Blaeu voorkomt.

De poort bestaat uit een gemetselde brug over de voormalige stadsgracht met lage muren aan de buitenzijde. De poort zelf is een grotendeels uit baksteen opgetrokken bouwwerk met pilasters, hoofdgestel en attiek, bekroond door twee schildhoudende honden, waarin een ellipsvormige doorgang. Aan de zuidzijde sluit enig muurwerk aan, dat diende ter afsluiting van de bij het kasteel horende tuin en dat verlevendigd wordt door nissen en pilasters. Aan de binnenzijde van dit gedeelte zijn sporen van kruiskozijnen zichtbaar. Aan de stadszijde wordt de poort geflankeerd door wijkende muren met gepleisterde spaarvelden tussen gemetselde pilasters, die eindigen tegen pilaren. De velden worden gedekt door strekken ingeslepen rode steen. De rest van de steen is, behalve elementen van Bentheimer zandsteen, een grauwe Utrechtse baksteen. De klezoren werden geformeerd door het inhakken van schijnvoegen welke met voegspecie zijn gevoegd.

In de linker penant van de muur aan de buitenzijde zitten twee natuurstenen gedenkstenen. De een, hoewel vrijwel niet meer te lezen, vermeldt in rechtgehakte letters: ‘VYF HEEREN...’ Volgens een rapport uit 1960 (archief RDMZ) kwam ook nog het jaartal 1741 erop voor. De ander is een peilsteen met: ‘WATERHOOGTE VAN // 16 MAART 1876 // 6.20 MR AP.’

Over herstelwerkzaamheden in het verleden is weinig bekend. In 1912 viel een boom op de poort, hetgeen een restauratie in 1915 tot gevolg had, want de schade

was niet zodanig dat de Hofpoort zou moeten worden afgebroken. De schildhoudende honden zijn weer terug geplaatst en de geschonden lijsten zijn met dezelfde steen bijgewerkt. De poort werd in 1960 door een aanrijding beschadigd en daarna hersteld. In 1985-'86 werd het metselwerk geconsolideerd.

Klooster

Het Klooster loopt vanaf de Korte Kerkstraat met een haakse bocht, parallel aan de stadsmuur, naar het Walsland. De naam ‘klooster’ heeft te maken met het feit dat in 1500 het plan bestaan heeft hier een dominicanessenklooster te stichten. Hoewel de paus aan de Brederodes en de generaal van de dominicanen het stichtingsverzoek toestond en opdracht gaf om de bouw en oprichting van het klooster ter hand te nemen, is het nooit tot stand gekomen. De reden is onbekend.

De bebouwing van het Klooster was en is van een gemengde samenstelling: eenvoudige, eenlaags woningen en bedrijfsgebouwen, waarbij nr. 18 opvalt opvalt als een midden 19de-eeuws (gedeeltelijk vernieuwd) bedrijfspand van een bouwlaag met luiken in de gevel onder een doorlopend zadeldak, afgewisseld door een gedeelte dat door latwerk wordt gescheiden. Het pand loopt aan tegen een ge-

bouw dat zich voegt in de bocht van de straat en dat voorkomt op de kadastrale minuut, evenals de zich op de kop van het klooster bevindende houten schuur, die op een der waltorens is gebouwd.

Kerkstraat

De oneven, westelijke zijde van de Kerkstraat, voorheen de Eerste Oostachterstraat, bevat over het algemeen de tuinmuren, bedrijfsgebouwen en schuren van de panden aan de Voorstraat, zoals dat ook bij de Achterstraat wordt aangetroffen. Kerkstraat 31-33 met hooiluiken op de verdieping is zo'n voormalig bedrijfsgebouwtje, behorende bij een huis aan de Voorstraat 62. De slanke muurankers doen een ontstaansdatum in de 17de eeuw vermoeden, hetgeen correspondeert met de ouderdom van het Voorstraatpand. Het bebouwingsbeeld aan de oostkant is weinig samenhangend, omdat deze kant niet, zoals de Achterstraat, van oudsher aaneensluitend bebouwd was. In het begin van de 19de eeuw bevond de voornaamste bebouwing zich vrijwel uitsluitend in de nabijheid van de Gasthuiskapel en op de hoeken met kruisende straten.

Naast een monumentaal gebouw als

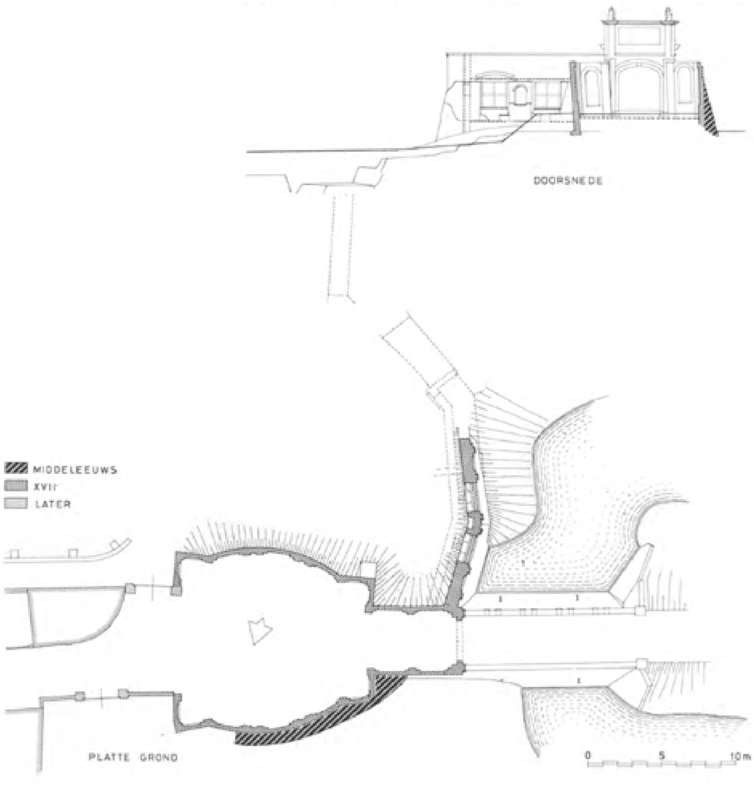

■ Vianen, Hofpoort
- Plattegrond en dwarsdoorsnede naar het westen
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau R. Visser (1986), bewerkt door J. Jehee, 1986

het huis 62-64-66, ver terugliggend ten opzichte van de rooilijn, met een voortuin, komen er de eenvoudiger huizen voor van een bouwlaag onder zadeldak evenwijdig aan de straat (nr. 32), een stadsboerderij uit 1835 op nr. 34 (bedrijfsgedeelte afgebroken), alsmede opmerkelijke eenlingen als nr. 28 met de met rondbogen versierde voorgevel en nr. 22, het kerkgebouw Eben Haëzer voor de dolerende

gemeente uit 1888, dat inmiddels nogal gewijzigd is. Zo werd onlangs het baksteenwerk wit geschilderd en zijn vensters in de voorgevel dichtgezet.

Kerkstraat 2

Voormalige stadswaag. In oorsprong 17de-eeuws gebouw van één laag onder een met rode pannen belegd zadeldak tegen tuitgevel. Schouderstukken, waarop zandstenen kogels staan opgesteld.

Voor de restauratie in de jaren 1975-'76 stonden er twee zware steunberen tegen de voorgevel en had het dak een wolfeind. Tijdens de restauratie werd de voorgevel aan Kerkstraatzijde opnieuw opgetrokken en van een rondboogtoegang en luik in geveltop

■ De voormalige stadswaag aan de Kerkstraat 2 te Vianen, opname 1981

voorzien. Aan de kant van de Valkenstraat zijn twee vensters aangebracht in een verdiept veld met een van voor de restauratie afwijkende roedenverdeling. In het inwendige een samengestelde balklaag, waarvan de moerbalk op consoles evenwijdig loopt met de voorgevel.

Kerkstraat 10

In oorsprong laat 16de- of 17de-eeuws diep hoekpand met kapverdieping onder een iets geknikt schilddak, waarvan de voorgevel dateert van een verbouwing uit 1860 (gevelsteen).

De drie traveeën brede voorzijde met schermgevel is symmetrisch ingedeeld met een voordeur met bovenlicht in het midden en zesruitsvensters terzijde. Op de verdieping drie vierruitsvensters. Hanekamstrekken

■ Kerkstraat 10 te Vianen, opname 1970

boven deur en vensters. In het inwendige zware eikehouten balken met een laatgotisch sleutelstuk, afgewisseld door slankere balken in het voorste gedeelte, evenwijdig aan de Kerkstraatgevel. De kapconstructie heeft eiken krommers in het onderste juk. In 1980 heeft een restauratie plaats gevonden, waarbij de indeling van het inwendige gewijzigd is.

Kerkstraat 28

Café. Uit rode baksteen opgetrokken gebouw met verdieping onder zadeldak evenwijdig aan de straat.

De voorgevel staat op een natuurstenen plint, heeft hoeklisenen met basement en een geprofileerde waterlijst tussen de verdiepingen. De gevel is symmetrisch ingedeeld met een rondbogige toegang, die geflankeerd wordt door gekoppelde vensters. Hetzelfde schema doet zich voor op de verdieping, waarbij het middenvenster eveneens door gekoppelde vensters wordt geflankeerd. De ronde bogen boven deur en vensters worden extra benadrukt door bakstenen bogen op

kleine, uitgemetselde consoles. Onder de dakrand zitten smalle vensters. Gevelsteen met: ‘DE EERSTE STEEN // GELEGD DOOR // E.A. LINDEMAN // 18-7-71’. Het inwendige is gemoderniseerd.

■ Kerkstraat 28 te Vianen, opname 1982

Kerkstraat 32

Verdiepingloos pand van vijf gevelopeningen breed onder mansardekap evenwijdig aan de straat. Twee van de drie dakkapellen zijn na restauratie toegevoegd. Licht getoogde vensters met strekken en dito voordeur met gietijzeren rooster in het midden. Voordeur versierd met doorbroken

■ Kerkstraat 32 te Vianen voor restauratie, waarbij onder andere twee dakkapellen zijn toegevoegd, opname 1981

fronton. De gevel wordt door een houten kroonlijst aan voor- en achterzijde afgesloten. In het inwendige een enkelvoudige balklaag evenwijdig met de voorgevel. Het pand zal uit omstreeks 1870 dateren, hoewel voordien ter plaatse, getuige de kadastrale minuut al bebouwing aanwezig was.

Spijlenhek voor het huis.

Kerkstraat 62-64-66

Het complex kwam in het eerste deel al ter sprake, reden, waarom het op deze plaats niet verder behandeld wordt.

Kerkstraat 70

Dwars pand met verdieping onder zadeldak evenwijdig aan de straat. Dit oorspronkelijke kaaspakhuis werd in

■ Kerkstraat 70-70A te Vianen, opname 1982

■ Vianen, Kortendijk
- gevelwandtekening
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948 (zie ook pag. 396).

1980 gerestaureerd en tot een dubbele woning verbouwd. In de witgepleisterde voorgevel bevinden zich thans twee deuren en een aantal kleine, ongedeelde vensters met luikjes en staafankers. Het gebouw dateert uit het midden van de 19de eeuw: het komt nog niet voor op de kadastrale minuut van 1822.

Korte Kerkstraat

De Korte Kerkstraat loopt vanaf het Walsland naar de Voorstraat. Alleen de bebouwing aan de zuidzijde tussen Klooster en de hervormde kerk is van enige historische betekenis. Met uitzondering van de pastorie op nr. 3 zijn het alle in oorsprong dwarse, 17de-eeuwse panden van een bouwlaag. Zij zijn in 1969 in de huidige vorm gereconstrueerd, danwel gerehabiliteerd.

Korte Kerkstraat 3

Pastorie der hervormde kerk. Groot, uit rode baksteen opgetrokken pand van vijf vensterassen breed en drie diep met verdieping onder met blauwe pannen gedekt schilddak met hoekschoorstenen en dakkapellen. De voorgevel bevindt zich aan de zijde van het plein naast de hervormde kerk.

De voorgevel wordt met een geprofileerde kroonlijst afgesloten en is regelmatig van indeling. Voordeur met gesneden bovenlicht met eenvoudige pilasteromlijsting met hoofdgestellijst. Alle vensters hebben hanekamstrekken en zijn van stores voorzien. Rozetankers in de gevels aan voorzijde

■ De pastorie van de hervormde kerk te Vianen aan de Korte Kerkstraat, opname 1981

en opzij. In de gevel aan Korte Kerkstraatzijde zijn de linker twee vensters op de begane grond blind. De gootlijst is daar versierd met een tandlijstje. In het inwendige zit in de gang een stucplafond met bloemversiering uit de bouwtijd. Bij het trappehuis rechts achterin een gestucte boog met decoraties uit dezelfde tijd. Het pand dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw.

In de tuin, die wordt afgesloten door de stadsmuur, bevindt zich op de muur een uit baksteen opgetrokken theekoepel onder rieten dak, die aan de voorzijde driezijdig is gesloten. De koepel is in 1987 gerestaureerd.

Kortendijk

(zie afb. pag. 395-396)

Zowel aan oneven als aan even zijde vertoont de Kortendijk een gemêleerd bebouwingsbeeld: hoge en lage panden met de daknok evenwijdig aan of haaks ten opzichte van de straat wisselen elkaar af. De oudst nog aanwezige panden dateren uit het begin van de 17de eeuw. Bij een aantal van hen (de nrs. 5 en 8) is dat aan de buitenkant nog duidelijk waarneembaar. In het geval van bijvoorbeeld nr. 13 heeft het pand in het midden van de 19de eeuw een met getrokken voegen gepleisterde schermgevel gekregen.

Kenmerkend voor de 19de-eeuwse uitmonstering is ook de pilasteromlijsting rond de voordeuren en de eenvoudig geprofileerde kroonlijsten (bijvoorbeeld nrs. 3 en 10). De huizen hebben ieder een eigen, soms natuurstenen stoep, die in voorkomende gevallen van hekken is voorzien.

Kortendijk 5

Het 17de-eeuwse huis met trapgevel is als voorbeeld van een diep huis in het eerste deel behandeld.

Kortendijk 9

Tweebeukig dwars pand van een bouwlaag met gelijkwaardig achterhuis. Beide bouwlichamen liggen onder een zadeldak met blauwe pannen. De voorgevel wordt met een geprofileerde houten kroonljst afgesloten. De gevel is symmetrisch van indeling met een deur met pilasteromlijsting en hoofdgestel in het midden. Vensters met geprofileerde omlijstingen en terracotta versieringen in neo Lodewijk XIV stijl. De beide linkervensters zitten hoger in verband met een onderliggende kelder. De kelderopening naar de straat wordt door een fraai bewerkt ijzeren rooster afgesloten. De stoep voor het huis wordt door een eenvoudig spijlen hek afgegrensd. In 1971 is het gebouw gerestaureerd, waarbij een dakkapel door twee nieuwe vervangen werd en de kap vernieuwd is.

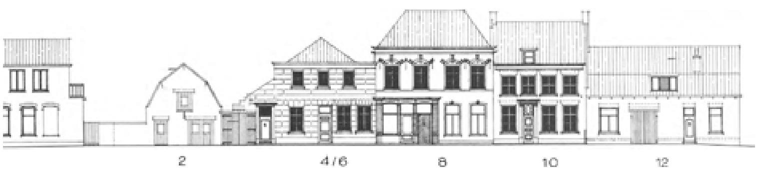

Kortendijk 8

Het tweebeukige diepe pand uit de 17de eeuw is in het eerste deel ter sprake gekomen, waarnaar verwezen wordt.

Langendijk

■ (zie afbeeldingen op de pagina's 398 t/m 406)

De bebouwing aan de Langendijk is vrijwel aaneengesloten, maar tamelijk divers. Aan de oneven zijde bevinden zich een paar huizen met verdieping (nr. 15, dat een voornaam voorkomen heeft, de nrs. 17, 19, 21 die onder een doorlopend zadeldak liggen), voorts 20ste-eeuwse invullingen en eenvoudige 19de-eeuwse huizen van een bouwlaag met de daknok evenwijdig aan de straat (nr. 13, 23, en 53 (voorgevel vernieuwd), dan wel met een kleine verdieping, ontstaan door het oplichten van de kapvoet (nr. 25-27).

Hetzelfde is het geval voor de even zijde: de bebouwing is afwisselend een à twee lagen hoog en vertoont een overwegend 19de- en 20ste eeuws karakter aan de gevels, hoewel zij van oorsprong over het algemeen ouder is. Zo dateert Langendijk 14-16 oorspronkelijk uit de 15de eeuw, de nrs. 54 en 56 uit de 17de, het tweebeukige huis nr. 30 en het hoekpand nr. 2 zouden ook 17de-eeuws kunnen zijn. De eenvoudige eenlaagshuizen met daknokken evenwijdig aan de straat zijn vanaf de 17de (nr. 34) tot aan het eind van de 19de eeuw gebouwd (nrs. 24 en 42-44).

Alle huizen hebben een eigen stoep, al dan niet van stoephekken voorzien.

Langendijk 1

Pand onder schilddak met blauwe en rode pannen belegd, met de daknok evenwijdig aan de Langendijk en deeluitmakend van het hoekpand Voorstraat 6 (zie ook daar).

De gevel aan de Langendijk is gepleisterd, evenals die aan de Voorstraat met gesneden voegen. De zes- en negenruitsvensters in de zijgevel zijn onregelmatig verdeeld en van ongelijke grootte. Op de verdieping is het eerste deel van de gevel blind. De vensters beginnen pas halverwege. Haaks op het gedeelte onder schilddak staat een achterhuis onder een met rode pannen belegd zadeldak, dat als opslagruimte dienst doet. De voorgevel is gepleisterd en heeft een luik in de geveltop. De linkerzijgevel bestaat uit rode baksteen, waarvan het bovenste gedeelte jonger is. Het gebouw onder het schilddak zal uit de 17de eeuw dateren, maar heeft wijzigingen ondergaan in de 19de en 20ste eeuw (pleisterwerk en raamindelingen).

Langendijk 3

17de-eeuws pand tegen trapgevel met zeven trappen, afgedekt met geprofileerde natuurstenen platen en een toppilaster op console met leeuwe(?)-kop, een type 17de-eeuws huis dat op verschillende plaatsen in Vianen (Voorstraat, Langendijk, Achterstraat) voorkomt.

De uit rode baksteen opgetrokken voorgevel heeft aan beide zijden klezoren in de koppenlagen op de hoeken, zij het niet over de hele hoogte, aangezien met name het onderste stuk nogal gewijzigd is sedert de bouw. Tussen begane grond en verdieping bevindt zch een breed fries met siermetselwerk in de vorm van diamantkoppen. De indeling van de begane grond, die door een houten puibalk wordt beëindigd, is herhaaldelijk veranderd in verband met een pakhuis/opslagfunctie. Op de verdieping zijn dichtgezette vensteropeningen met segmentbogen te zien. Door het sierfries heen is een opening met luiken

■ Langendijk 3 te Vianen, opname 1988

aangebracht. In de geveltop zit thans een 19de-eeuws ovaal licht, waarboven een dieperliggende segmentboog met siermetselwerk. Staaf- en sierankers.

Het inwendige is op begane grond en zolder ongedeeld op een laag gangetje aan de rechterkant na, dat als het ware in de hoofdruimte is geschoven, waardoor er boven de gang een hangkamertje is ontstaan. Een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel is op de zijmuren met een console opgelegd. De balken zijn ongelijk van dikte. De 17de-eeuwse grenen sporenkap is niet beschoten en met gehakte telmerken (strepen en gaatjes) gemerkt vanaf de voorgevel.

Langendijk 15

Huis met zijkamer: een uit twee gedeelten samengesteld pand, waarvan het lage rechtergedeelte onder een zadeldak tegen tuitgevel met schoorsteen

■ Langendijk 15 te Vianen, z.j.

ligt. Het iets naar voren springende linkerdeel is twee bouwlagen hoog en ligt onder een met blauwe pannen belegd schilddak. Voor dit deel ligt een hardstenen stoep met eenvoudige stoephekken met spijlen. De voorgevel van het pand is gepleisterd en wordt met een geprofileerde houten lijst afgesloten. Het rechtergedeelte bevat twee zesruitsvensters en een dakkapel. In het linkerstuk, dat drie vensterassen breed is, zit een voordeur met gietijzeren rooster en gesneden bovenlicht, achtruitsvensters op de begane grond en zesruitsvensters op de verdieping. Dakkapel. Boven de deur en vensters van dit deel zijn in het stucwerk uit blokken samengestelde strekken gesneden.

Lange lelievormige muurankers. Gezien de bouwmassa en muurankers kan het gebouw heel wel uit de 16de of vroege 17de eeuw dateren. De uiterlijke verschijningsvorm is thans midden 19de-eeuws.

Langendijk 49

Diep huis met kapverdieping onder zadeldak haaks op de straat, voorzien van een in blokverband gepleisterde en geschilderde schermgevel, afgesloten door een geprofileerde kroonlijst met tandlijstversiering. De gevel is niet symmetrisch ingedeeld, de voordeur zit aan de rechterkant. Rond de vensters lopen geprofileerde houten lijsten, die oorspronkelijk ook rond de deur waren aangebracht. Na restauratie is de tegenwoordige omlijsting met hoofdgestel aangebracht.

De huidige verschijningsvorm van het huis is midden 19de-eeuws. Het pand zal in oorsprong ouder, 17de of 18de eeuws, zijn.

Langendijk 55

Dwars huis met verdieping onder een zadeldak, belegd met blauwe pannen. Hoekschoorstenen. Het huis heeft een van blokpleister voorziene voorgevel en een geprofileerde kroonlijst. Asymmetrisch ingedeelde voorgevel met voordeur rechts van het midden. Op de verdieping vier vierruitsvensters. Het pand heeft een onderhuis, doordat het gelegen is tegen de dijk en op de stadswal. Het huis komt niet voor op de kadastrale minuut van 1822. Gezien de verschijningsvorm is een veronderstelde bouwdatum in het midden van de 19de eeuw te rechtvaardigen.

■ Langendijk 55 te Vianen, opname 1982

Langendijk 2 en 4/hoek Voorstraat

Huis met verdieping onder met rode pannen belegd schilddak, met de nok evenwijdig aan de Langendijk. De gevels zijn gepleisterd met gesneden voegen en worden door een houten kroonlijst afgesloten. Nr. 2 heeft een tot in de Voorstraat omlopende winkelpui, met een lozangeversiering op de plint uit het derde kwart van de

■ Langendijk 2-4 / hoek Voorstraat te Vianen, z.j.

19de eeuw. Ook het gedeelte nr. 4 heeft een winkelpui uit die tijd met een deur en venster, geflankeerd door ranke, versierde kolommetjes, die eindigen in een console. De pui wordt afgesloten met een hoofdgestel. Het pand is onderkelderd.

Langendijk 2 heeft een samengestelde balklaag, waarvan de moerbalk evenwijdig ligt met de Voorstraatgevel. Het hele pand zal oorspronkelijk uit de 17de eeuw dateren en is in de tweede helft van de 19de eeuw in zijn huidige staat gewijzigd.

Langendijk 6-8

Tweebeukig dwars pand onder twee evenwijdige zadeldaken met blauwe pannen belegd. Het achterhuis is iets breder dan het voorste gedeelte. De uit donkerrode baksteen opgetrokken voorgevel met geprofileerde kroonlijst heeft een iets vooruitspringende, gepleisterde ingangsrisaliet, waarboven een opzetstuk met palmet, alsmede segmentvormig gesloten vensters met stucversieringen. De vensters op de begane grond staan op een met blokpleister

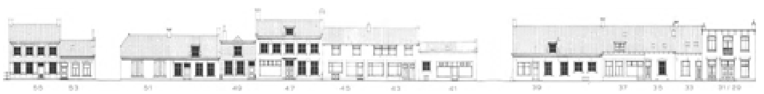

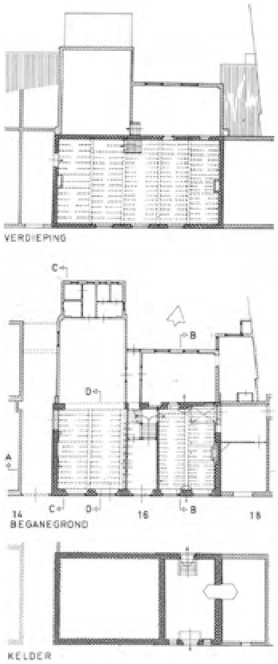

■ Vianen, Langendijk, oneven zijde
- Gevelwandtekening
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948 (zie ook pag's. 400-401)

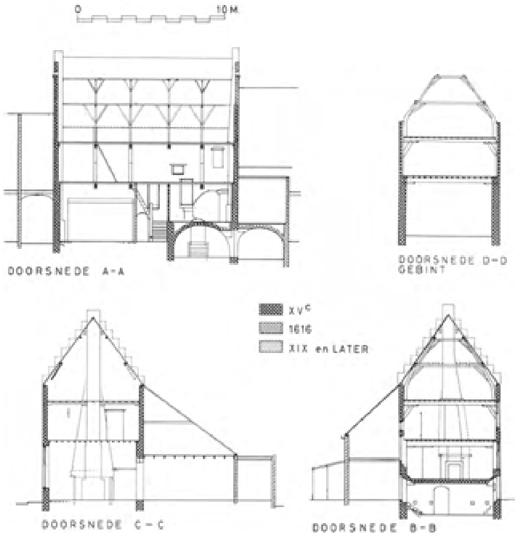

■ Vianen, Langendijk 14-16-18
- Woonhuizen, plattegronden en doorsneden tijdens de restauratie in 1986.
Schaal 1:300. Opmetingstekening door de bureaus Verlaan en Ter Stege, met verwerking van gegevens van B. Klück bewerkt door J. Jehee, 1986

versierde plint, die van de verdieping staan op een cordonlijst. Gesmede hekjes zijn aangebracht voor de verdiepingsvensters aan voor- en achterzijde. Aan de rechterkant geeft een deur toegang naar een (overdekte) gang naast het huis.

Het huis is een van de weinige voorbeelden in Vianen die de toepassing van de eclectische stijl uit het derde kwart van de 19de eeuw laat zien.

Langendijk 10-12-14-16-18

Complex bestaande uit drie bouwlichamen. Nr. 10-12 is een in oorsprong 17de-eeuws, dwars huis van een bouwlaag met zolder via een poort verbonden met nr. 14-16. Nr. 14-16 is een dwars huis van twee bouwlagen met zolder, aan de rechterkant met onderkelderde opkamer. Dit is het oudste huis, dat volgens dendrochronologisch onderzoek reeds in 1468 ter plaatse zou hebben gestaan. Nr. 18 is een eveneens 17de-eeuws dwars huis van een bouwlaag met zolder en onderkelderde opkamer links.

Het complex is in 1986 gerestaureerd. Tijdens de werkzaamheden is het in elkaar gestort, waarna het weer is opgebouwd aan de hand van het bouwhistorisch onderzoek dat vòòr en tijdens de restauratie heeft plaats gevonden. Hoewel het oorspronkelijke pand in feite 'weg' is, was het toch zo belangrijk in de geschiedenis van het (Viaanse) woonhuis, dat de gegevens van het onderzoek in de woonhuistypologie in het eerste deel verwerkt zijn. Het bouwkundig onderzoek is gepubliceerd (B. Klück, 'De bouwgeschiedenis van het huis Langendijk 14-16 te Vianen', In het land van Brederode 13 nr. 1 (1988), 1-3).

Het dwarse, ondiepe huis 14-16 onder zadeldak tussen trapgevels, van vijf traveeën breed heeft aan de achterzijde een ondergeschikte aanbouw onder lessenaardak. Het huis zal oorspronkelijk vrijstaand geweest zijn: de nrs. 10-12 en 18 zijn ongeveer een eeuw later aangebouwd. Het pand is opgetrokken uit rode baksteen, (27,5/29 × 13,5 × 14 × 6,5 cm, 10 lagen = 77 cm). In de voorgevel zitten boven de vensters zandstenen frontons met baksteen vulling, waarschijnlijk tijdens een verbouwing in 1616 aangebracht. Een gevelsteen vermeldt dit jaartal. Vanaf de straat is de kelder via een met een segmentboog gedekte doorgang toegankelijk.

De vertrekken op de begane grond en verdieping hebben een samengestelde balklaag haaks op de voorgevel. De moerbalken zijn voorzien van gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel.

De aan de rechterkant van voor naar achteren lopende kelder heeft een tongewelf.

Langendijk 26

Hoog dwars pand van twee bouwlagen en een kapverdieping onder zadeldak tegen tuitgevel, met een lagere achterbouw. De voorgevel is aan het eind van de 19de eeuw van een cementpleisterlaag voorzien met getrokken voegen en waarschijnlijk bij die gelegenheid gesplitst in een boven- en benedenwoning. De rechterzijgevel is blind met staafankers. Het pand dateert mogelijk uit de 17de eeuw, de achteraanbouw uit de 19de.

Langendijk 28

Voormalige gebouw van het hoogheemraadschap de Vijfheerenlanden. Diep pand met verdieping onder een geknikt schilddak, opgetrokken uit donkerrode baksteen en versierd met groene, rode en gele baksteen. In de boogzwikken zijn eveneens tegels als versiering toegepast. Het gebouw ligt ten opzichte van de rooilijn een stuk naar achteren en het aldus ontstane voorterrein wordt door een gesmeed hek afgesloten. De ingang bevindt zich in een portiek, waarin een gedenkplaat met: 'DE EERSTE STEEN // VAN DIT GEBOUWIS DEN // 18 JUNI 1902 GELEGD DOOR // W.N.J. VAN SLIJPE // DIJKGRAAF VAN HET HOOGHEEMRAADSCHAP // DE VIJFHEERENLANDEN // IN

TEGENWOORDIGHEID // VAN DE HOOGHEEMRADEN // G. DE VOR HZn // A.W. DE LEEUWJZn // A. KARS // B. KOOY AZn // DEN SECRETARIS-PENNINGMEESTER

■ Langendijk 28 te Vianen, opname 1988

// H. BAGGERMAN // EN DEN DIJKOPZICHTER // C.J. VAN DER MEULEN'. In de zwikken boven de vensters op de begane grond staat 'VHL' en twee wapens.

Het dijkscollege van 's Lands van Vianen was van oudsher in het stadhuis gehuisvest, aanvankelijk als medeeigenaar, maar vanaf 1856 als huurder. Pas in het begin van de 20ste eeuw zou het waterschap met dit huis over een eigen onderkomen beschikken.

Langendijk 30

Tweebeukig dwars pand van één bouwlaag onder met rode pannen belegde zadeldaken met hoekschoorstenen. Het achterste deel is iets hoger opgetrokken en lijkt ouder dan het voorste stuk.

De in het zicht komende gevels zijn alle gepleisterd. De voorgevel wordt door een houten kroonlijst afgesloten. De indeling van de voorgevel is asymmetrisch, met de deur, voorzien van een pilasteromlijsting op natuurstenen neuten rechts van het midden. Drie dakkapellen met vleugelstukken. Staafankers. Het huis is onderkelderd met gemetselde tongewelven. In het achterhuis leidt een stenen trap naar de kelder. De verdieping is via een houten (spil)trap te bereiken.

Voor het huis fraaie waaiervormige stoephekken aan beide zijden. In oorsprong kan het gebouw uit de 16de (achterstuk) en 17de eeuw (voorstuk) dateren; de huidige verschijningsvorm is eerste helft 19de-eeuws.

Langendijk 54

Laag dwars pand onder zadeldak met blauwe pannen. Het pand is vijf vensterassen breed met aan de linkerkant een deurtje waarachter een gang, die in het buurpand nr. 52 zit. Tegen de achterzijde ter hoogte van de drie linkse vakken van de voorbouw is een

dwarsgeplaatst gedeelte van twee vakken diep onder een wolfdak aangebouwd. De hoek tussen beide is volgebouwd met een kelder met opkamer. Het pand is in oorsprong 17de-eeuws en werd in de eerste helft van de 19de eeuw gewijzigd.

De voorgevel is gepleisterd met diep ingesneden voegen, bevat zesruitsvensters met brede middennaald en een middendeur met bovenlicht en geblokte pilasters met hoofdgesteld met platte consoles. Dakkapel, gootlijst op klossen, waaronder gedeeltelijk de gekrulde muurankers zitten.

Het inwendige bevat links eenkamer met een vlak stucplafond met eenvoudig bladornament in het midden en een gestucte schoorsteenmantelboezem met twee pilastertjes en een hoofdgestellijst tegen het plafond. De kelder heeft een ribloos kruisgewelf op hoekpenanten. In de hoek tussen voor- en dwarse achterbouw bevindt zich de keldertoegang en de trap naar boven, waarvan het eerste kwart nog een stuk van een spiltrap is. Op de zolder van voor- en achterbouw staan grenen jukspanten; op de vliering staan grenen driehoekspantjes.

Langendijk 56

Hoog en dwars huis met verdieping onder met blauwe en rode pannen belegd zadeldak met hoekschoorstenen. Het middengedeelte van drie gevelopeningen breed springt licht naar voren. De voorgevel is gepleisterd en wordt door een geprofileerde kroonlijst met tandlijstversiering afgesloten. Twee dakkapellen met vleugelstukken. De voorgevel is symmetrisch ingedeeld. Op de begane grond bevinden zich zesruitsschuifvensters en een deur met bovenlicht, voorzien van een pilasteromlijsting met hoofdgestel met consoles en sierelementen. Boven de vensters op de verdieping bevindt zich terra cotta versiering met bloemornamenten. In de gedeeltelijk gepleisterde rechterzijgevel met staafankers zitten klezoren in de koppenlagen bij de hoeken. De top is vernieuwd, evenals het venster, dat twee zesruitsvensters ter plaatse vervangt, hetgeen nog vaag in het metselwerk zichtbaar is.

Gezien de bouwmassa kan het pand uit de late 16de of de 17de eeuw dateren. De voorgevel is in het derde kwart van de 19de eeuw in de huidige uitmonstering tot stand gekomen.

Lombardstraat

De bebouwing in de Lombardstraat, die loopt van de Voorstraat ter hoogte van het Stadhuis naar de Achterstraat is van een divers en weinig opmerkelijk karakter. Toch komen er twee 17de-eeuwse huizen voor, die de moeite van een nadere bestudering waard zijn: de nrs. 2-2a en nr. 10. Het eerste pand vormt een hoekpand met Voorstraat 31 en is onder de Voorstraat besproken. Nr. 10 is een van de zeer weinige, ongepleisterde dwarse 17de-eeuwse huizen in het gebied.

Lombardstraat 10

Dwars huis onder zadeldak tussen puntgevels, met de daknok evenwijdig aan de straat. Het huis is vier vensterassen breed en heeft een voordeur links van het midden. De voorgevel is opgetrokken uit helderrode baksteen met klezoren op de hoeken. Boven de vensters met 19de-eeuwse verdeling zitten met blokken versierde ontlastingsbogen. Gootlijst op klossen, eveneens uit de 19de eeuw. De toegang op de begane grond is in de 20ste eeuw gewijzigd in een deur annex étalagevenster. De indeling van de vensters op de begane grond dateert van rond 1900, die op de verdieping hebben een vroeg 19de-eeuwse zesruitsverdeling. In het inwendige staat de enkelvoudige balklaag haaks ten opzichte van de voorgevel en rust op 17de-eeuwse consoles. Een binnenmuur verdeelt de ruimte totaan de trap in vrijwel twee gelijke delen. De trap bevindt zich in het midden tegen de achtergevel. Op de verdieping is het een spiltrap.

Stookplaatsen bevonden zich oorspronkelijk in het rechtervertrek op de begane grond en in de beide vertrekken op de verdieping. Het is niet ondenkbaar dat het linkervertrek op de begane grond als bedrijfs- of winkelruimte diende en daarom niet verwarmd was. De onderste benen van de kapconstructie zijn krommers.

Molenstraat

De Molenstraat loopt vanaf het einde van de Voorstraat parallel aan de stadsmuur. Vrijwel alle huizen aan de zuidkant van de straat zijn op of in de voormalige stadsmuur gebouwd. De straat heeft zijn naam gekregen naar de molen die aan het eind van de straat stond, in 1913 deels is afgebrand en in 1964 is afgebroken.

De op of tegen de stadsmuur gebouwde, meest dwarse huizen van een bouwlaag en een kapverdieping zijn zeer waarschijnlijk 17de-eeuws van oorsprong. De meeste zijn echter gewijzigd in de 19de eeuw. Sommige zijn geheel vernieuwd in het begin van de 20ste eeuw. In de jaren zestig en zeventig van deze eeuw is een aantal gereconstrueerd. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het dwarse huis op nr. 3, waarvan de benedenverdieping weer een 17de-eeuwse indeling heeft gekregen, aan de hand van een na ontpleistering van de voorgevel aangetroffen puibalk.

Aan de noordkant van de straat, op nr. 50-56 staat een voormalige stadsboerderij, die tot 1987 nog in bedrijf was. De in oorsprong midden 19de-eeuwse T-vormige boerderij ligt evenwijdig aan de straat. Eind 19de eeuw is het bedrijfsgedeelte verlengd met een stuk onder mansardekap.

Valkenstraat

Volgens de kadastrale minuut was de Valkenstraat in het begin van de 19de eeuw onregelmatig bebouwd. Op de noordwesthoek, ter plaatse van de huidige grote pomp - uitvoerig beschreven bij het ‘straatmeubilair’ - stond de ‘Fransche school’. Overigens was de noordzijde, met uitzondering van de huidige nrs. 14-16 en 20-22, onbebouwd. De zuidkant vertoonde hetzelfde brokkelige beeld: naast de Stadswaag op de hoek met de Kerkstraat zijn de nrs. 3, 11-13 en een bouwblok tegenover 20-22 te herkennen. Het huidige bouwbestand bestaat uit

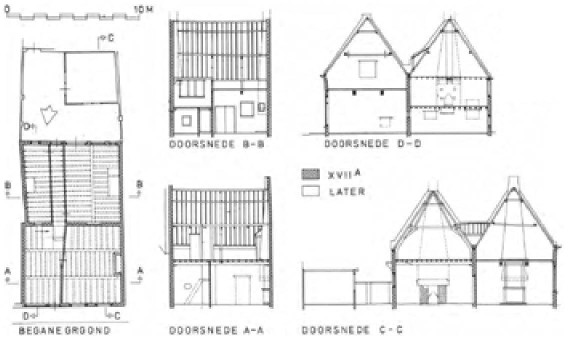

■ Vianen, Valkenstraat 11
- Woonhuis, plattegrond en doorsneden
Schaal 1:300. Opmetingstekening O. ter Stege en B. Klück (1978) bewerkt door J. Jehee, 1987

dwarse huizen van een bouwlaag, afgewisseld door een enkel diep huis met een topgevel. Het oudste, nu nog resterende complex is nr. 20-22, dat uit de 16de eeuw zal dateren. Het pakhuisje op nr. 3 en het tweebeukige huis op nr. 11 zijn beide van 17de-eeuwse oorsprong.

Valkenstraat 11

Vroeg 17de-eeuws tweebeukig dwars huis van oorspronkelijk één bouwlaag met kapverdieping, onder parallelle zadeldaken. Het pand heeft oorspronkelijk deel uitgemaakt van een serie, zo is aan het licht gekomen tijdens een bouwhistorisch onderzoek (Klück, B., Verslag van het bouwhistorisch onderzoek van Valkenstraat 11 te Vianen, november 1979).

Het huis is opgetrokken uit rode baksteen (25 × 12-12,5 × 5-5,5 cm, 10 lagen = 63 cm). De houtconstructie is in eiken (moer- en kinderbintlagen, sleutelstukken, spantbenen en muurplaten) en in grenen (vloeren en overige kaponderdelen).

De voorgevel is asymmetrisch van indeling en eindigt tegen een eenvoudige gootlijst op klossen. De voordeur zit links van het midden. In de gevel twee lelieankers, alsmede een ‘6’ en een ‘8’.

In het inwendige heeft het voorhuis twee evenwijdig met de voorgevel lopende moerbalken met sleutelstukken aan de uiteinden, halverwege door een binnenmuur ondersteund. Het achterhuis bestaat uit verschillende niveaus en heeft een andere oriëntatie van de balklaag: het linkergedeelte heeft een tussenverdieping met kinderbintlagen, waarvan de uiteinden op eenvoudige sleutelstukken rusten; het rechtergedeelte heeft een samengestelde balklaag loodrecht op de voorgevel met eenzelfde sleutelstuk als voor. De kap van het achterste gedeelte wordt gedragen door twee spanten met eiken krommers, met gehakte merken, waarop rondhouten driehoekspanten.

De indeling van het huis in de 17de eeuw was als volgt: links voor een ingangshal met voordeur en een spiltrap tegen de scheidingsmuur met het achterhuis. Deze ruimte heeft hoogstwaarschijnlijk dienst gedaan als winkel- of bedrijfsruimte. Rechts voor was een zijkamer met stookplaats. Het achterhuis is van een gang voorzien, met links daarvan een kelder- of voor-

raadkamer, waarboven een opkamer met stookplaats en rechts een grote kamer met stookplaats, die mogelijk als keuken heeft gediend. De ruimte voor de 'opkamer' is verkregen door het verhogen van de zoldervloer: verdiepen van de kelderruimte had eerder voor de hand gelegen.

Het huis is in de 18de eeuw verhoogd, waarbij de kapconstructie gehandhaafd bleef. De schouwen werden vernieuwd, doorgangen werden gewijzigd en het trapgat werd met een portaal omtimmerd. Aan het eind van de 19de eeuw heeft wederom een verbouwing plaats gevonden, waarbij voor- en achtergevels werden gewijzigd, nieuwe schouwen geplaatst werden en vloeren en doorgangen werden veranderd. Na 1925 kreeg het gebouw een pakhuisfunctie en is het daardoor in verval geraakt.

Tijdens de restauratie (1980-1983) is een haardsteentje gevonden met het jaartal '1628'. Mede gezien de jaartalankers met een '6' en een '8' lijkt een datering in die tijd heel goed te verdedigen.

Valkenstraat 20-22

Een in oorsprong bijelkaar horend midden 16de-eeuws complex met houtscelet, dat bij het samengestelde huis in het eerste deel aan de orde gekomen is.

Varkensmarkt

De Varkensmarkt is een straat, waaraan het oorspronkelijke agrarische karakter nog zeer duidelijk valt af te lezen, aangezien er verschillende stadsboerderijen staan. Met name de nummers 24 en 26 zijn daar uitstekende voorbeelden van. Daarnaast bestaat de bebouwing voornamelijk uit eenlaagshuizen met de daknok evenwijdig aan de straat, waarvan de oudste, de nrs. 8 en 10 uit de 17de eeuw dateren, getuige de bouwmassa, lelieankers en in het ongepleisterde pand nr. 10 de klezoren in de koppenlagen op de hoeken. Beide zijn overigens in de 19de eeuw gemoderniseerd.

■ Varkensmarkt 26, een stadsboerderij te Vianen, opname 1981

Varkensmarkt 26

Boerderij met woongedeelte van een bouwlaag hoog onder met pannen gedekt zadeldak evenwijdig aan de straat. De uit rode baksteen opgetrokken voorgevel wordt afgesloten door een kroonlijst. De gevel is asymmetrisch van indeling: de voordeur zit links van het midden. Uiterst rechts bevindt zich een onderkelderde opkamer. In de gevel zijn jaartalankers aangebracht met 1843. De boerderij is

oorspronkelijk ouder, gezien sporen in de linkerzijgevel van een andersoortige, helderrode baksteen en het

■ Vianen, Langendijk, even zijde
- Gevelwandtekening
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948 (zie ook pag's. 404, 405 en 406).

voorkomen op de kadastrale minuut. Achter het woongedeelte is de driebeukige middenlangsdeelstal aangebouwd. Het dak van de schuur is gedeeltelijk met riet gedekt: een uitzondering in Vianen.

Voorstraat

Aan de zuidzijde wordt de Voorstraat afgesloten door de toren van de hervormde kerk en aan de noordkant door de Lekpoort.

De panden aan beide zijden van de Voorstraat liggen op brede en diepe erven. De meeste huizen zijn twee bouwlagen hoog. Een laag huis als nr. 60, met begane grond en kapverdieping is opmerkelijk in deze straat. Alle huizen hebben een eigen vaak natuurstenen stoep, in steeds mindere mate voorzien van hekken, waarvan de zijhekken soms in fraaie ronde vormen gesmeed kunnen zijn of zelfs teksten bevatten (nr. 113). Opmerkelijk is het frequent voorkomen van dwarse huizen, doorgaans van vier raamtraveeën breed. Op de hoeken zijn het de forse huizen als de nrs. 3-5, 31-33, en 6, alle tenminste 17de-eeuws, die een grote diepte kunnen bereiken. Tussen de forse dwarse huizen vallen de veelal wat kleinere, diepe huizen met 17de-eeuwse trap- en topgevels op. Zeer bescheiden zijn bijvoorbeeld de nrs. 52 en 54. Wat rijker van opzet en uitvoering is nr. 11 met zijn fraai bewerkte toppilaster. Ozendrops of druipstroken tussen de huizen komen weinig meer voor (tussen de nrs. 58, 60 en 62 bijvoorbeeld). Het lijkt waarschijnlijk dat de meeste bij 19de-eeuwse verbouwingen bij de huizen getrokken zijn.

De oudste bebouwing dateert uit de 15de en 16de eeuw en is geconcentreerd rond het stadhuis uit 1473, dat overigens een oudere voorganger bezat. Vooral in het inwendige is de 16de en 17de-eeuwse herkomst aan de houtconstructies nog af te lezen. In de 18de eeuw zijn nogal wat huizen in verval geraakt en afgebroken. Een opleving heeft plaats gevonden in de 19de eeuw, waarin nieuwe huizen zijn gebouwd in de opengevallen gaten en veel huizen voorzien werden van een pleisterlaag met soms terracotta versieringen boven de vensters (nrs. 39, 53), van een nieuwe raamindeling of van een nieuwe en in sommige gevallen verhoogde, gevel, vaak van een halve verdieping (mezzanino's). Bij nadere bestudering blijken ogenschijnlijk midden of laat 19de-eeuwse huizen dan ook een oudere kern te bezitten zoals onder andere de nrs. 12, 18-20 en 22-24. In het geval van 18-20 wordt een datering vergemakkelijkt door de aanwezigheid van een gevelsteen met jaartal. Het begin van de 20ste eeuw manifesteert zich bescheiden aan voornamelijk winkelpuien. Van nieuwbouw is maar incidenteel sprake (101-103 en 106). In de Tweede Wereldoorlog zijn aan de westzijde van de Voorstraat tussen de nrs. 19 en

27 vijf huizen door een bominslag verwoest, die na de oorlog door nieuwbouw zijn vervangen.

Voorstraat 1

Dwars huis van twee bouwlagen en een kapverdieping onder een zadeldak evenwijdig met de straat. De gevel is gepleisterd en wordt afgesloten met een geprofileerde kroonlijst. Het pand is vijf gevelopeningen breed. De meest rechtse travee is afwijkend van indeling, door de aanwezigheid van een onderkelderd vertrek. de vensters hebben geprofileerde omlijstingen en een kuif. De deur heeft een pilasteromlijsting en hoofdgestel. Een stoephek staat voor het huis. In het inwendig een stucplafond met midden- en

■ Voorstraat 3-5 / hoek Kortendijk, opname 1988

hoekstukdecoraties. De deuren en kozijnen met geprofileerde lijsten zullen uit het midden van de 18de eeuw kunnen dateren. In de 19de eeuw is de gevel verrijkt met ronde staven langs de kozijnen, stuckuiven boven de vensters en een stucplafond in het inwendige. De binnenluiken zijn nog 18de-eeuws.

Voorstraat 3-5, hoek Kortendijk

Hoekpand uit oorspronkelijk de 17de eeuw, het voormalige Hof van Brederode. Pand met verdieping onder schilddak met hoekschoorstenen, waarvan de daknok evenwijdig aan de Kortendijk loopt. De gevels zijn van een pleisterlaag voorzien en worden afgesloten met een eenvoudige houten kroonlijst. De dakkapellen hebben vleugelstukken. Het voorste gedeelte heeft een ingang aan de Voorstraat en een winkelpui uit de laatste decennia van de 19de eeuw. De deuromlijsting met paneeldeur met gesneden middennaald en latei uit de eerste helft van de 19de eeuw aan de kant van de Kortendijk bevond zich voor het aanbrengen van de winkelpui aan de Voorstraat. De winkelpui aan de Kortendijk is een imitatie van die aan de Voorstraat en dateert van de restauratie in 1976.

In het voorhuis bevindt zich op de begane grond en de verdieping een samengestelde balklaag op 17de-eeuwse consoles, evenwijdig aan de voorgevel. De balklaag van de begane grond is voor een deel aan het oog ontrokken door de inbouw van een winkelruimte. Een in de winkel opgestelde houten apothekerskast is uit Rotterdam afkomstig. Het pand is onderkelderd.

Voorstraat 11

Diep pand tegen 17de-eeuwse trapgevel met uitgekraagde toppilaster in siermetselwerk. De begane grondindeling is ten behoeve van een winkelfunctie

■ Voorstraat 11-13-15-17 te Vianen, opname 1988

gewijzigd in een étalage. De 19de-eeuwse verdiepingsvensters met de 17de-eeuwse ontlastingsbogen schieten door de geprofileerde bakstenen waterlijst heen. Het 18de-eeuwse, negenruitsvenster in de geveltop met dezelfde ontlastingsboog als op de verdieping staat op de waterlijst. Lelievormige muurankers zijn in de voorgevel aangebracht. Het metselwerk vertoont klezoren in de koppenlagen op de hoeken van de verdieping. De 19de-eeuwse ramen van de verdieping zitten in oudere kozijnen, die oorspronkelijk met een kruisraam gevuld waren. In het inwendige wordt de verdieping door een moer- en kinderbintenbalklaag met 'buikvormige' consoles evenwijdig aan de voorgevel overdekt. Het huis zal uit de eerste helft van de 17de eeuw dateren.

Voorstraat 13

Diep pand van twee bouwlagen en een halve verdieping onder schilddak met daknok haaks op de straat. Het uit rode baksteen opgetrokken gebouw wordt afgesloten met een kroonlijst met tandlijstversiering en heeft een winkelpui met étalageraam en deur uit omstreeks 1890. De vensters op de verdieping hebben geprofileerde lijst. De voorgevel met mezzanino is van omstreeks 1840.

Voorstraat 15

Dwars pand van twee bouwlagen en een mezzanino onder breed zadeldak met hoekschoorstenen. De achtergevel is maar twee bouwlagen hoog, waardoor het achterschild langer is dan het voorschild. De vier traveeën brede voorgevel wordt afgesloten door een kroonlijst, heeft een deur met pilasteromlijsting en hoofdgestel links van het midden en zesruitsvensters op de begane grond en verdieping. Gedeelde vensters zitten in de mezzanino. Rechts onder, vlak boven de plint is op een baksteen een inscriptie aangebracht met 'M.A.V. TK'.

In het inwendige (verbouwd) een kelder halverwege te linkerzijde en de trap naar boven halverwege te rechterzijde. Op de verdieping een samengestelde balklaag loodrecht op de voorgevel. Stoep met rechte zijhekken.

De gevel zal uit de eerste helft van de 19de eeuw dateren. Het pand is in oorsprong ouder, mogelijk 17de-eeuws.

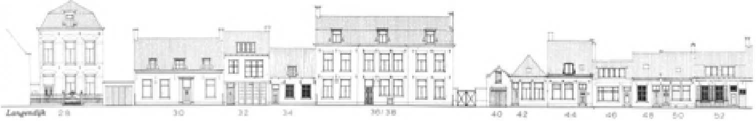

Voorstraat 31 / hoek Lombardstraat 2-2A

Diep hoekpand met verdieping met daknok haaks op de Voorstraat, aan de voorzijde met een schild, achter tegen tuitgevel. De voorgevel is gepleisterd en wordt afgesloten door een kroonlijst en een goot op klossen. Aan Voorstraatzijde is een 19de-eeuwse winkelpui met twee ramen en een iets terugliggende middendeur aangebracht. De vroeg 19de-eeuwse vensters op de verdieping hebben geprofileerde lijsten en een brede middennaald. Lelievormige ankers.

De 17de-eeuwse zijgevel aan de Lombardstraat is opgetrokken uit donkere geel-rode baksteen en heeft helderrode baksteen in de strekken boven de vensters. In de zijgevel ziten 19de-eeuwse vensters en twee deuren. De gevel wordt door een bakstenen geprofileerde 17de-eeuwse goot afgesloten. Getuige de plaats van de staafankers verschilt het niveau van de verdiepingsvloeren in de panden Lombardstraat 2 en 2A. Het voorste gedeelte heeft op de verdieping een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel, met een raveling links. Het plafond van het onderhuis van Lombardstraat 2A bestaat eveneens uit een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de Voorstraatgevel met dichtbijeen liggende balken op z'n plat, ondersteund door vroeg 17de-eeuwse consoles.

Voorstraat 37

Dwars pand in bescheiden eclectische vormen met verdieping onder zadeldak met de daknok evenwijdig aan de straat. De gepleisterde voorgevel wordt afgesloten door een kroonlijst met omkranste consoles. Het linkergedeelte van de begane grond wordt

■ Voorstraat 37 en 39 te Vianen, opname 1988

ingenomen door een winkelpui met twee uitstalkasten en een middendeur. Het venster op de begane grond en de vier vensters op de verdieping hebben afgeronde hoeken en geprofileerde stuclijsten met kuif. Dakvenster met vleugelstukken en opzetstuk met palmet. Gevelsteen: DE EERSTE STEEN // GELEGD DOOR // AEJW ROOSEBOOM // 10 MAART 1874.

Voorstraat 39

Tweebeukig dwars huis met verdieping, waarvan het achterdeel lager ligt, onder hoge zadeldaken met daknokken evenwijdig aan de straat. De voorgevel van vier traveeën breed is van een pleisterlaag met ingesneden voegen voorzien en wordt

door een eenvoudige kroonlijst beëindigd. De indeling is asymmetrisch; de voordeur met pilasteromlijsting en hoofdgestel met consoles ligt links van het midden. De zesruitsvensters op de begane grond en de verdieping hebben een brede middennaald. Midden 19de-eeuwse terracottaversiering zitten onder en boven de verdiepingsvensters (vgl ook nr. 53). Het dakvenster heeft uitgezaagde vleugelstukken.

Stoephek over de hele breedte met knoppen en spijlen. De behandeling van de voorgevel is midden 19de-eeuws. Het gebouw zelf is veel ouder, waarschijnlijk uit de 16de of 17de eeuw, gezien de steile helling van de kap. In het inwendige bevinden zich stucplafonds.

Voorstraat 45

Tweebeukig dwars pand met verdieping onder met leien gedekt zadeldak met hoekschoorstenen voor en onder schilddak achter. De gepleisterde voorgevel wordt door een eenvoudige kroonlijst afgesloten. De indeling ervan is asymmetrisch: de van een pilasteromlijsting met hoofdgestel en consoles voorziene deur met bovenlicht zit links van het midden. Rechts zijn de vensters gereconstrueerd naar analogie van die aan de linkerkant. Alle vensters hebben geprofileerde lijsten. Twee dakkapellen met pilasters en rococo vleugelstukken. Fraaie gekrulde 17de-eeuwse muurankers. In het inwendige heeft de begane grond links een samengestelde balklaag loodrecht op de voorgevel. De rechtervoorkamer heeft een laat 19de-eeuws stucplafond. De achterkamer rechts heeft een stucplafond uit het begin van de 19de eeuw. Een half verdiept liggende kelder aan de achterkant is afgebroken. Op de verdieping ligt aan de voorzijde een (thans overdeelde) kamer met enkelvoudige balklaag en vroeg 17de-eeuwse consoles haaks op de voorgevel. De plaats van de oorspronkelijke schouw is tegen de rechterzijgevel. In het ten opzichte van het voorste gedeelte iets hoger liggende achterstuk bevindt zich de trap naar de zolder. Hier zit een samengestelde balklaag. De voorste zolder heeft een eikehouten kapconstructie, bestaande uit twee jukken

■ Voorstraat 45 te Vianen, opname 1981

en een driehoekspant. Vanaf rechts gehakte telmerken. De door een schilddak gedekte achterste zolder heeft een grenehouten kapconstructie van dezelfde opbouw. De gehakte merken beginnen hier aan de linkerkant.

Het voorste deel van het huis onder het zadeldak zal uit het begin van de 17de eeuw dateren. Tamelijk snel daarna is de tweede beuk gerealiseerd. In de 18de eeuw hebben moderniseringen plaats gevonden (dakkapellen, voordeur en kozijnen). Het huis is tenminste tweemaal in de 19de eeuw gewijzigd.

In 1808 werd in de tuin van dit pand ter vervanging van de te klein geworden schuilkerk aan de Voorstraat 97-99 een nieuw kerkgebouw neergezet, (bereikbaar via een zijgang in de kosterswoning op nr. 43), dat op zijn beurt in 1877 vervangen

werd door de neogotische kerk Maria ten Hemelopneming aan de Achterstraat. Het huis zelf deed dienst als pastorie.

Voorstraat 49

Tweebeukig dwars huis met verdieping onder hoge, met pannen gedekt zadeldaken met hoekschoorstenen. De gepleisterde voorgevel wordt met een eenvoudige kroonlijst afgesloten. De indeling is asymmetrisch met een deur met pilasteromlijsting, gesneden latei en hoofdgestel rechts van het midden. Op de verdieping zesruitsvensters met brede middennaald. Dakkapel. In het inwendige bevindt zich op de begane grond rechts een samengestelde balklaag met console loodrecht op de voorgevel. Het achterhuis heeft rechts een kelder met troggewelven. Gezien de bouwmassa en de aard van de balklaag met consoles zal het huis uit het eerste kwart van de 17de eeuw dateren. De voorgevel is uit omstreeks 1820. Een tweede voordeur is in 1982 aangebracht.

Voorstraat 53

Dit in oorsprong 16de-eeuwse, samengesteld pand is in het eerste deel uitvoerig behandeld.

Voorstraat 61

Diep en breed pand met verdieping onder schilddak met de daknok haaks op de straat. Het pand is onderkelderd. De gepleisterde voorgevel heeft een cordonlijst onder de vensters van de verdieping en wordt door een geprofileerde kroonlijst afgesloten. De dakkapel is van vleugelstukken voorzien. De voorgevel is asymmetrisch van indeling: de voordeur met bovenlicht zit rechts van het midden. Boven deur en vensters zijn strekken in de pleisterlaag aangegeven. Het rechtervenster op de begane grond en de verdieping is breder dan de overige. Het

Langendijk 54 56/58 60/62

■ Voorstraat 61 te Vianen, opname 1981

gebouw zal uit de 17de eeuw dateren; de voorgevel is in het derde kwart van de 19de eeuw gemoderniseerd.

Voor het huis ligt een natuurstenen stoep, die wordt afgesloten met een spijlenhek.

Voorstraat 69

Diep pand met verdieping en mezzanino onder met rode pannen belegd schilddak met de daknok haaks ten opzichte van de straat. De voorgevel is in de 19de eeuw van een pleisterlaag met blokvoegen voorzien en wordt door een geprofileerde kroonlijst afgesloten. De onderpui is in de 20ste eeuw gewijzigd ten behoeve van de winkelfunctie. De verdiepingsvensters en die van de mezzanino hebben 18de-eeuwse lijsten, waartegen de pleister is aangezet. De muurdam links is breder dan die aan de rechtse kant. Het lijkt waarschijnlijk dat bij de vernieuwing ervan in de 19de eeuw een ozendrop (druipstrook) aan de linkerkant bij het pand getrokken is.

Voorstraat 79-81

Dwars pand met verdieping onder hoog, evenwijdig met de straat lopend, zadeldak met hoekschoorstenen en twee dakkapellen. De met blokken gepleisterde voorgevel wordt door een kroonlijst afgesloten. De indeling van de voorgevel is thans die van een onder en bovenhuis, aangebracht bij de verbouwing van de voorgevel in het midden van de 18de eeuw, waarbij de indeling van de begane grond gewijzigd werd. Vensters, deuren en dakkapellen hebben een segmentvormige beëindiging en natuurstenen onderdorpels. De voordeur naar het bovenhuis heeft een 18de-eeuwse profilering. De tot een winkel ingerichte benedenverdieping is opmerkelijk hoog en heeft in het voorste gedeelte onder het zadeldak een samengestelde balklaag van vier vakken loodrecht op de voorgevel. Moerbalken met laat 16de-eeuws sleutelstuk. Aan de linkerzijde zit een raveling ter plaatse van een voormalige schouw. Ook de verdieping is van een moer- en kinderbintconstructie voorzien. Stoephekken. De gevel kan uit het eerste kwart van de 18de eeuw zijn; het huis zelf is ouder, mogelijk laat 16de- of vroeg 17de-eeuws.

Voorstraat 97-99

Deze twee huizen uit de 16de eeuw zijn in het eerste deel beschreven.

Voorstraat 101-103

Ter plaatse van een stadsboerderij, uitzonderlijk in de Voorstraat, werd in 1907 het onderhavige pand, iets terugliggend uit de rooilijn neergezet. Het gebouw, oorspronkelijk een kantoor met woonhuis, is opgetrokken in

een voor die tijd kenmerkende Berlagiaanse baksteenarchitectuur en bestaat uit twee bouwlichamen van respectievelijk een en twee bouwlagen hoog. In het linker gedeelte is thans het Stedelijk Museum gevestigd.

Voorstraat 113, hoek Molenstraat 2

Tweebeukig pand met verdieping onder zadeldaken evenwijdig aan de straat met hoekschoorstenen en met haakse achterbouw, eveneens onder een zadeldak. Twee dakkapellen. De uit rode baksteen opgetrokken voorgevel uit 1825 is symmetrisch ingedeeld met een deur, voorzien van pilasteromlijsting met hoofdgestel en een gesneden bovenlicht en wordt door een kroonlijst met tandlijstversiering afgesloten. Op de linkerhoek, vlak boven de plint een gevelsteen met: 'A. VAN ECK // LEID DEN // EERSTEN // STEEN OP // DEN 2DEN APRIL // 1825'. Fraaie, waaiervormige stoephekken uit 1847. Aan de kant van de Molenstraat is het eerste gedeelte van de gevel blind. In het tweede gedeelte zitten vensters met zesruitsverdeling.

Voorstraat 115, hoek Molenstraat

19de-eeuws hoekpand met verdieping onder met rode pannen belegd zadeldak met schild aan de voorzijde. De gevels zijn gepleisterd en volgen ietwat het beloop van de bocht. Tegen dit huis was de Landpoort aangebouwd. In de kelders is een mogelijk restant daarvan aangetroffen.

■ Vianen, Voorstraat, oneven zijde
- gevelwandtekening
Schaal 1:3000. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948
(Zie ook pag. 408-409, 410-411, 412-413)

■ Voorstraat 6 / hoek Langendijk te Vianen, opname 1988

Voorstraat 6/hoek Langedijk

Breed en diep hoekpand van vier vensterassen breed met verdieping met de daknok haaks op de Voorstraat onder een schilddak met blauwe en rode pannen bedekt.

In de gepleisterde voorgevel zitten de vensters en deuren van het linker en rechter gedeelte op ongelijke hoogte en niet recht boven elkaar. Mogelijk zat er aan de linkerkant een poort of een overdekte steeg, die in de 19de eeuw achter de nieuwe gevel is verdwenen. Een eenvoudig geprofileerde gootlijst sluit de gevel af. In de huidige uitmonstering is het huis uit het midden van de 19de eeuw, van oorsprong is het echter zeker ouder, 16de- of 17de-eeuws.

Voorstraat 8

Pand met verdieping, van drie vensterassen breed, bestaande uit een dwars voorgedeelte onder mansardekap, met een haaks daarop geplaatst, evenhoog achterstuk onder zadeldak. De voorgevel is van een pleisterlaag met ingesneden voegen voorzien, wordt door een geprofileerde kroonlijst afgesloten en heeft een symmetrische indeling met een middendeur en een venster te weerszijden, twee vensters op de verdieping. Eenvoudige dakkapel. In de gevel zijn staafankers aangebracht. Aan achterzijde heeft de puntgevel segmentvormige bogen boven de vensters en kleine, dichtgezette, duivengaten. Oorspronkelijk dateert het huis uit de 17de eeuw. Het huidige voorkomen zal uit de eerste helft van de 19de eeuw dateren. De onderpui is in de 20ste eeuw vernieuwd.

Voorstraat 22-24

Dwars huis van twee bouwlagen met haaks aangebouwd achterhuis, waarvan de daknok op dezelfde hoogte ligt als die van het voorste deel. De voorgevel staat iets op vlucht. Zij is vier traveeën breed en is in de 19de eeuw gewijzigd aan vensters, deuromlijsting en gootlijst. 17de-eeuwse gekrulde muurankers.

In het inwendige bestaat de constructie van het voorste stuk uit een samengestelde balklaag met een console onder de moerbalk, haaks op de voorgevel, het achterste stuk heeft de samengestelde balklaag evenwijdig met de voorgevel. De kapconstructie met krommers is van eikehout en heeft gehaalde telmerken. Het huis lijkt, gezien de constructie van balklagen en kap uit de 16de eeuw te dateren. Dit komt overeen met een in het huis gevonden haardsteen, die als jaartal 1524 geeft.

Voorstraat 26

Pand met verdieping en mezzanino ter breedte van drie vensterassen onder zadeldak evenwijdig aan de straat. De uit rode baksteen opgetrokken gevel wordt door een eenvoudige kroonlijst afgesloten. De voordeur zit rechts en

■ Voorstraat 22-28 te Vianen, opname 1981

heeft een pilasteromlijsting met hoofdgestel. Zesruitsvensters op de begane grond en de verdieping. De vensters hebben geprofileerde lijsten. In het inwendige zit een samengestelde balklaag met moer- en kinderbinten.

Het pand kan oorspronkelijk uit de 16de of 17de eeuw dateren. De wijziging van de voorgevel heeft echter in de jaren tussen 1892 en 1914 in traditionele vormen plaats gevonden.

Voorstraat 28, hoek Stadhuisstraat

Dit dwarse huis is in het eerste gedeelte ter sprake gekomen.

Op de andere hoek ligt het stadhuis. Voor een uitvoerige beschrijving hiervan wordt verwezen naar het hoofdstuk over de raadhuizen.

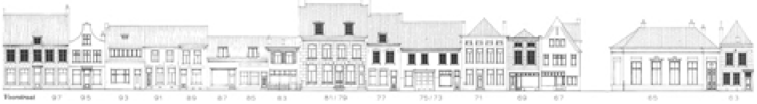

■ Voorstraat 28-34, opname 1988

Voorstraat 34

Dwars huis van twee bouwlagen en een kapverdieping onder zadeldak tussen een trapgevel links (reconstructie) en een tuitgevel rechts. Het dakschild aan de achterzijde loopt ver door. De met ingesneden voegen gepleisterde voorgevel vertoont een 19de-eeuws beeld. De onderpui wordt door een gekorniste en versierde lijst afgesloten. Een uitgebouwde étalagekast is hierin aangebracht, versierd met

kolommetjes. De voordeur wordt geflankeerd door dezelfde kolommetjes. Op de verdieping zitten twee zesruitsvensters en de gevel wordt door een geprofileerde kroonlijst met rozetten op het fries afgesloten. De rechterzijgevel vertoont sporen van een voormalige trapgevel. Getuige de houtconstructie in het inwendige blijkt het huis echter veel ouder te zijn. Op de begane grond ligt een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel. Op de verdieping is de samengestelde balklaag echter een kwartslag gedraaid en ligt haaks ten opzichte van de voorgevel. Onder de balken op de begane grond komen twee verschillende typen sleutelstukken voor: een sleutelstuk met peerkraalprofiel dat goed vergelijkbaar is met die in het stadhuis zijn toegepast (1473) en een wat kleiner sleutelstuk, waarbij de peerkraal gereduceerder in vorm is en met een buikvorm wordt afgerond. Mogelijk is dit type wat later. Het laat zich aanzien dat er in de loop van de 16de eeuw een grote verbouwing heeft plaats gevonden, waarbij de balklaag is gewijzigd (van samengesteld naar enkelvoudig?). De balklaag op de verdieping is eveneens gewijzigd - dunnere balken zijn tussen de zware moerbalken gelegd -. Zij kan uit de tweede helft van de 16de-eeuws zijn. De 16de-eeuwse kap bestaat uit twee dekbalkjukken op elkaar met krommers.

Voorstraat 52

Een goed voorbeeld van twee wat kleinere, voor wat het uiterlijk betreft 17de-eeuwse diepe huizen zijn de nrs. 52 en 54.

Nr. 52 is een pand met verdieping onder zadeldak tegen een trapgevel met zes trappen en een uitgekraagde toppinakel. De begane grond is ten behoeve van een winkelfunctie gewijzigd; op de verdieping en in de geveltop zitten zesruitsvensters, waarboven ontlastingsbogen met verdiepte velden en natuursteenblokken in de bogen. De uitgekraagde toppilaster wordt door een bol bekroond. Gekrulde muurankers zijn op de beide verdiepingen aangebracht. Tussen de beide huizen bevindt zich een ozendrop.

■ Voorstraat 50-52-54 te Vianen, z.j.

Voorstraat 54

Het kleine huis nr. 54 is een pand met verdieping onder zadeldak tegen een ingezwenkte topgevel. In het inwendige bevond zich oorspronkelijk op de begane grond een laat 15de-eeuwse, samengestelde balklaag evenwijdig aan de voorgevel, die in de 17de eeuw in een enkelvoudige balklaag is gewijzigd. De zware 15de-eeuwse moerbalk heeft een sleutelstuk met peerkraalprofiel (vgl. nr. 34) en onder de kleinere balken zijn consoles aangebracht. Op de verdieping ligt de enkelvoudige balklaag eveneens evenwijdig aan de voorgevel. Tegen de

rechterzijgevel stond oorspronkelijk de schouw. De onderste spantbenen van de kap zijn eiken krommers. Een ontstaansdatum van dit huis ligt in de 15de of 16de eeuw. In de 17de eeuw is het ingrijpend verbouwd, waarbij de balklagen en de voorgevel zijn veranderd.

Voorstraat 56

Dit vierkante herenhuis is uitvoerig in het eerste deel behandeld.

Voorstraat 88

Diep huis van twee bouwlagen en een kapverdieping tegen een 17de-eeuwse trapgevel met zeven trappen en een uitgemetselde toppilaster. Het bovenste deel staat op vlucht. De begane grondsindeling is het resultaat van een restauratie, de vensters op de verdieping zijn in de 19de eeuw vergroot. Boven de verdiepingvensters zitten ontlastingsbogen, versierd met blokken. Boven de vensters van de begane grond is een houten 17de-eeuwse (?) puibalk zichtbaar. Tussen de begane grond en de eerste verdieping loopt een bakstenen waterlijst, waar de vensters doorheen schieten. Het metselwerk vertoont ter linker en rechter zijde klezoren op de hoeken in de koppenlagen. Fraai gekrulde muurankers

■ Voorstraat 88 te Vianen, opname 1981

zijn tussen en naast de verdiepingsvensters zichtbaar. In het inwendige ligt een samengestelde balklaag evenwijdig aan de voorgevel, voorzien van sleutelstukken met peerkraalprofiel. De schouw is tegen de rechterzijgevel geplaatst. Het is niet ondenkbaar, dat het huis uit de 16de eeuw dateert, in de 17de eeuw van een trapgevel is voorzien en in de 19de en 20ste eeuw is gewijzigd. Voor het huis staat een renaissance stoeppaal.

Voorstraat 90

Dwars huis van twee bouwlagen onder zadeldak met lagere, smallere achterbouw met schild. Van het vier traveeën brede pand staat het bovenste deel op vlucht. Tussen de begane grond en de eerste verdieping loopt een geprofileerde waterlijst. De voorgevel is gepleisterd en met voegen ingesneden

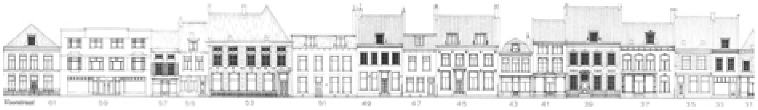

en wordt door een eenvoudig geprofileerde lijst afgesloten. De voordeur, rechts van het midden heeft een getoogd bovenlicht en een pilasteromlijsting. Het venster rechts daarvan is eveneens getoogd en van geprofileerde lijsten voorzien. De vensters links op de begane grond zijn in 1976 aangebracht, ter vervanging van een winkelpui. De verdiepingvensters hebben een zesruitsverdeling met brede middennaald. Het pand zal, gezien de vrij steile kap, de waterlijst en het feit dat het bovendeel op vlucht staat, uit de 16de of 17de eeuw kunnen dateren. De pleisterlaag, deur en vensters zullen van het midden van de 19de eeuw zijn.

Hervormde kerk, Voorstraat 110
Bronnen en literatuur

■ Archieven RDMZ; Beurden, A.F. van, ‘Twee honderd grafsteenen der Groote Kerk van Vianen a.d. Lek’, Wapenheraut, 1913, (XVI-XVII), 168-178; Eldering-Niemeijer, W., De Grafzerken van Vianen 1960; Gierveld, A.J., Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw, Utrecht 1977, 335; Heeringa, K., Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom, (R.A.U.), Utrecht-'s-Gravenhage 1929-1951; Heijden, L.J.v.d., Parochie van O.L. Vrouw ten Hemelopneming te Vianen, ca 1939; Horden, 144; Labouchère, G.C., ‘De herbouw der Maria Hemelvaartkerk te Vianen na een

brand in 1540', Oudheidk. Jaarboek, 7 (1938), 1-4; Van Mieris, IV, 1021, 1022; Muller Fz, S., Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528), deel 1, Utrecht 1917; Quak, M.H., 'Kerkzilver in Vianen', In het land van Brederode, 13de jrg. 1 (1988); Temminck Groll, 1957; Weersma, A., Het grafmonument van een grand seigneur in de Nederlanden ten tijde van de renaissance, Utrecht 1988 (doctoraalscripte, bibl. RDMZ);

Type en ligging

Laat-gotische, uit rode baksteen opgetrokken driebeukige kruiskerk, met 5/10 gesloten koor en zijkoren, inwendig voorzien van houten, elkaar snijdende tongewelven; gedeeltelijk ingebouwde westtoren van vijf geledingen met helm en lantaarn.

De kerk ligt aan het zuideind van de Voorstraat, ver uitstekend over de rooilijn vrijwel tegen de stadsmuur. De noord-zuid doorgang onder de toren ligt in de hartlijn van de straat.

Geschiedenis

In of enige jaren vòòr 1327 werd in Vianen een 'vrije' kapel opgericht, waarschijnlijk bij of aan een reeds bestaand kerkje, door Hubert van Vianen en Agnies van Langerak, danwel hun zoon Sweder van Vianen (Van Mieris IV, 1021). De kapel werd op 1 augustus 1327 door Sweder van Vianen met inkomsten begiftigd, bestaande uit 12 morgens land in Sliterhoeven (Muller, Regesten, 555), hetgeen door de officiaal van Utrecht op 5 augustus daaraanvolgend werd bevestigd (Muller, Regesten, 556). In deze kapel, die geen parochiale rechten bezat, mocht alleen de H. Mis worden gelezen en gepreekt. Overigens was de kapel afhankelijk en onderhorig aan de parochiekerk te Hagestein. In 1345 werd op verzoek van Willem van Duivenvoorde, Heer van Oosterhout en diens vrouw Heilwig, Vrouwe van Vianen de kapel verheven tot parochiekerk, toegewijd aan H. Maria ten Hemelopneming, met een doopvont, kerkhof en recht van begrafenis (Heeringa, 955; Van Mieris IV, 1022), waartoe het Domkapittel op 15 maart 1345 zijn toestemming verleende, zonder inbreuk te maken op de rechten van de moederkerk Hagestein (Muller, Regesten, 768): de Viaanse parochiekerk bleef door de pastoor van Hagestein bediend worden.

■ Hervormde kerk te Vianen, zuidzijde van toren en schip, opname 1969

Eerst in 1433 werden de beide parochies gescheiden, hetgeen mede werd ingegeven door de animositeit tussen de twee heerlijkheden Hagestein en Vianen (Van Mieris IV, 1021, Heeringa 956).

Een grote brand in 1540 beschadigde de parochiekerk en de toren zo ernstig dat de gehele inventaris daarbij te loor ging (Labouchere, 1). Het herstel werd onmiddellijk ter hand genomen: er werd begonnen met het koor, waarvan het dak in augustus 1541 al met leien kon worden gedekt. De hele kerk was een jaar later onder de kap.

De Viaanse Mariakerk viel onder het decanaat van Oudmunster te Utrecht, het collatierecht was voorbehouden aan de heer van Vianen.

De Reformatie heeft in een vroeg stadium haar intrede gedaan in Vianen, aangezien de heer van Vianen, Hendrik van Brederode, bijgenaamd de Grote Geus, een vurig aanhanger van de nieuwe leer was. Op 25 september 1566 werden op diens bevel de beelden uit de kerk verwijderd en alleen in de kapel van het Gasthuis werden nog rooms katholieke godsdienstoefeningen geduld. De eerste prediking werd op 1 oktober van dat jaar gehouden. Van een eigen predikant is echter pas in 1579 sprake.

De kerk van Vianen bleef overigens redelijk gespaard tijdens de onlusten: in ieder geval is het opmerkelijke grafmonument van Reinoud III en zijn gemalin toen niet beschadigd; wel zal dit het geval geweest zijn met het daarachter staande altaarretabel, waarvan waarschijnlijk toen de beelden kapot geslagen zijn.

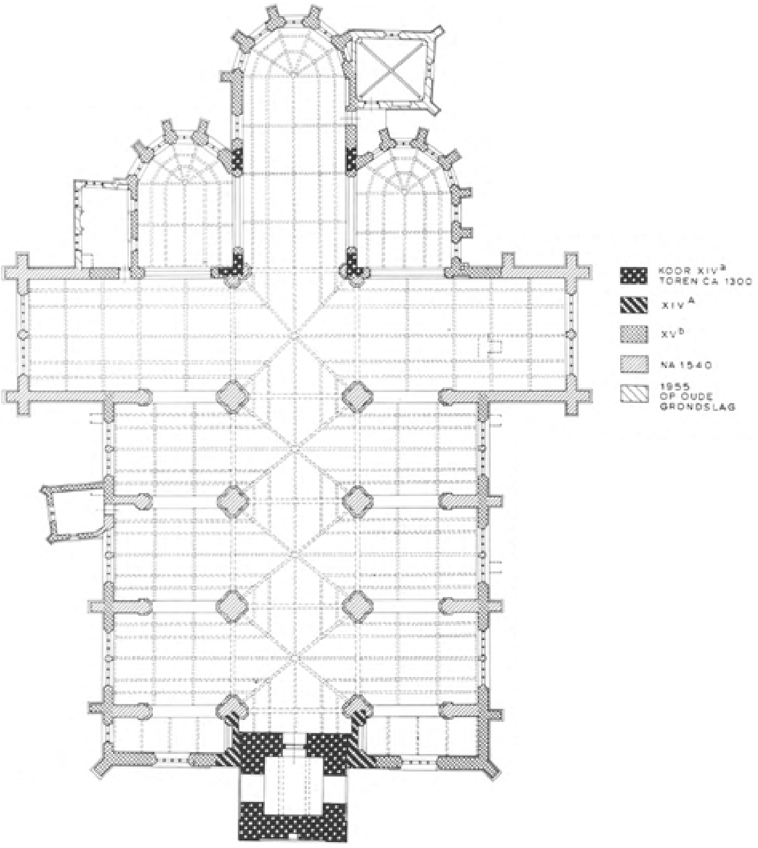

■ Vianen, hervormde kerk
- plattegrond
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau Van Hoogevest (1956), met verwerking van gegevens van C.L. Temminck Groll bewerkt door J. Jehee, 1987

Bouwgeschiedenis toren

Het oudste gedeelte van de toren wordt gevormd door de drie onderste geledingen (baksteenformaat 30 × 14 × 7 cm), die versierd zijn met lisenen en rondboogfriezen en waarin aan noord- en zuidzijde een spitsbogige doorgang uit dezelfde tijd zit. Dit deel zal in het eerste kwart van de 14de eeuw tot stand gekomen zijn, voordat de kapel tot parochiekerk was verheven. Bij een bouwkundig onderzoek in 1897 zijn sporen van de daknok van de oude kapel onder de tweede waterlijst gevonden, hetgeen erop wijst, dat de toren er toen (1327) al stond. De vierde geleding van de Viaanse toren met (dichtgezette) galmgaten is nauwelijks jonger dan het onderste stuk en zal zijn aangebracht ten tijde van de verheffing van de kapel tot parochiekerk in de jaren na 1345. De kerk werd vergroot tot een pseudobasiliek, waarbij de toren aan oostzijde over een lengte van 2,50 m werd ingebouwd. Aan de noordkant van

de toren kwam de meest oostelijke nis als het ware gedeeltelijk ín de kerkmuur te liggen. Door een schuine dagkant is dit probleem het hoofd geboden.

De bovenste geleding is weer een eeuw later, waarschijnlijk van na 1433, toen de Viaanse parochie zelfstandig was geworden en de kerk tot een hallekerk werd uitgebreid. De galmgaten in de

■ Zuidwestelijke schipgevel en onderste deel van de toren van de hervormde kerk, opname 1988

verdieping eronder werden bij die verbouwing dichtgezet ter versteviging van het muurwerk.

De torenbekroning met spits is vermoedelijk na 1744 aangebracht, toen er brand door blikseminslag in de toren was uitgebroken. De huidige spits en de balustrade zijn restauratieprodukten uit 1904, evenals de lantaarn, die toen in grenehout vernieuwd is en in 1955 nogmaals, maar nu in eiken.

Bouwgeschiedenis kerk

Het is niet onwaarschijnlijk dat er vóór de oprichting van een kapel in 1327 al een uit tufsteen opgetrokken, kleiner gebouwtje ter plaatse aanwezig was, dat los stond van de toren. De tufsteen is later, bij uitbreidingen van de kerk, opnieuw verwerkt. De uit baksteen opgetrokken kapel (formaat 30 × 14 × 7 cm) uit 1327 zou een eenbeukig gebouw met een twee traveeën diep koor met 5/10 sluiting geweest kunnen zijn, dat tegen de toren stond. Sporen van deze kapel zijn tijdens de restauratie in de jaren vijftig aangetroffen. In het midden van de 14de eeuw werd het schip verhoogd en met twee lage zijbeuken uitgebreid, tot iets voorbij de toren, waardoor een pseudobasiliek ontstond. Resten van deze bouwfase zijn duidelijk zichtbaar in het westgevel te weerszijden van de toren: in het zuidelijk gedeelte is links van het huidige venster de plaats van het oorspronkelijke, smallere en lager geplaatste, venster te zien, alsmede een bouwnaad tussen het baksteenwerk (formaat 29/30 × 13 × 6 cm) en het jongere tufsteenwerk onder het venster, die ongeveer de oorspronkelijke breedte van de zijbeuk aangeeft. In het gevelgedeelte ten noorden van de toren zijn eveneens sporen, zij het minder duidelijk, van de oudste zijbeuk te herkennen, onder andere de plaats van een westvenster, waarvan de onderkant lager lag dan die van het tegenwoordige.

In de 15de eeuw, mogelijk na 1433 toen Vianen een zelfstandige parochie werd, is de kerk opnieuw, in gedeelten, vergroot. De zijbeuken werden verbreed en op de hoogte van het middenschip gebracht, zodat een halleschip van zeven traveeën lang ontstond; het koor werd verlengd en kreeg een vijfzijdige sluiting. Daarna werden twee korte, lage vijfzijdig gesloten zijkoren toegevoegd, het noorderkoor wat hoger en breder dan het zuiderkoor, alsmede drie aanbouwen: het enigszins scheef staande noorderportaal en twee aanbouwen bij het koor.

De herbouw na de stadsbrand van 1540, waarbij een groot deel van de 15de-eeuwse hallekerk verwoest werd, vond plaats onder leiding van Cornelis Frederiks van der Goude; deze maakte van de gelegenheid gebruik de kerk een geheel nieuwe opbouw en daarmee ook een geheel nieuwe ruimtewerking te geven, door het systeem van de Haagse St. Jacobskerk toe te passen. Het schip, dat oorspronkelijk zeven traveeën telde, werd evenals het middenkoor verhoogd en kreeg ter plaatse van het oostelijke schipvak een breed en in noordelijke en zuidelijke richting uitgebouwd transept;

■ Vianen, Voorstraat, even zijde
- Gevelwandtekening
Schaal 1:300. Opmetingstekening door J.J. Brugman, 1948
(zie ook pag. 416-417, 418-419, 420)

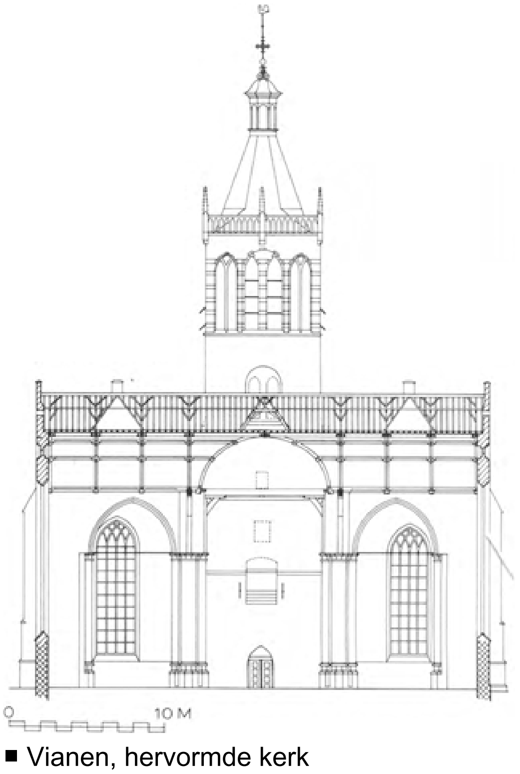

■ Vianen, hervormde kerk
- Dwarsdoorsnede naar de toren.
Schaal 1:300. Opmetingstekening bureau Van Hoogevest (1956), met verwerking van gegevens van C.L. Temminck Groll bewerkt door J. Jehee, 1987

tussen dit transept en de gehandhaafde smalle westtravee - de aansluiting met het nieuwe baksteenwerk is herkenbaar aan de noordkant aan een accoladeboog - verrezen drie nieuwe traveeën, even hoog als het middenschip en voorzien van tegen topgevels eindigende dwarskappen, waardoor een andere ruimtevorm tot stand kwam. Aan zuidzijde werd een nieuwe ingang gemaakt.

Aan het metselwerk van de topgevels is nog duidelijk te zien dat de vensters in de zijbeuken oorspronkelijk even hoog waren als die in de eindgevels van de transepten. Wanneer ze zijn verlaagd (om reden van technische aard?), is niet bekend, maar gezien de deels nog originele laatgotische traceringen in twee vensters van de zuidgevel (waarnaar die in de noordgevel zijn gereconstrueerd) zal dit waarschijnlijk niet lang na de herbouw zijn gebeurd. Een onder de vensters opgeknikte waterlijst werd toegepast, die hoger lag dan de waterlijst van het

■ Accoladeboog in het metselwerk aan de noordzijde van de hervormde kerk, opname 1988

15de-eeuwse halleschip. De transeptgevels, waaraan nogal wat oude baksteen werd hergebruikt, werden versierd met blokken Ledesteen; met name de merkwaardige versiering van de vlechtingen der topgevels valt hier op.

Nadien hebben slechts ondergeschikte wijzigingen aan de kerk plaats gevonden. Op kosten van de Staten van Holland werden in 1727 herstellingen uitgevoerd (Horden, 144). De opstelling van het meubilair onderging een verandering toen in 1803 een orgel in de kerk werd geplaatst, bij welke gelegenheid tevens houten schotten werden aangebracht ter afsluiting

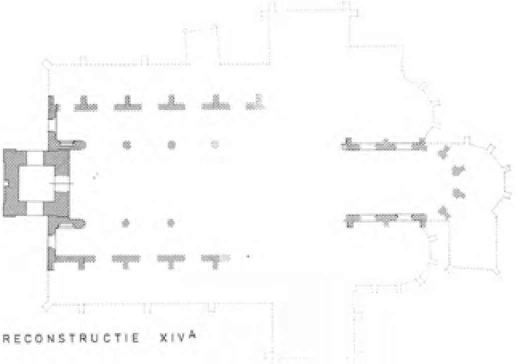

■ Vianen, hervormde kerk
- Plattegrond met weergave van bouwfase eerste helft 14e eeuw
Schaal 1:600. Tekening naar gegevens C.L. Temminck Groll door J. Jehee, 1987

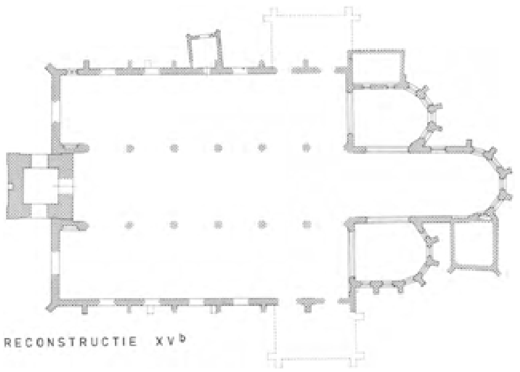

■ Vianen, hervormde kerk
- Plattegrond met weergave van bouwfase tweede helft 15de eeuw
Schaal 1:600. Tekening naar gegevens C.L. Temminck Groll door J. Jehee, 1987

van de ruimte waarin kerk gehouden werd. Het noorderzijkoor werd in 1828 hersteld.

Tussen 1949 en 1956 heeft een grootscheepse restauratie van kerk en toren plaats gevonden.

De plannen daartoe werden al veel eerder, in 1936, ontwikkeld. Door het ontbreken van de nodige middelen en vervolgens door het uitbreken van de oorlog werden de werkzaamheden uitgesteld.

In 1946 werd de draad weer opgenomen. Na overleg met het Rijksbureau voor de Monumenenzorg, waarbij de plannen werden bijgesteld, kon in juli 1949 begonnen worden met het urgente herstel van de daken, goten en gewelven. Het werk stond onder leiding van architectenbureau G. en ir. T. van Hoogevest uit Amersfoort. In november 1950 waren kap en daken boven het schip gereed; dan wordt de voltooiing van het schip gepland, opdat dat ingericht zou kunnen worden voor de eredienst, zodat het oude meubilair, dat nog in transept en koor stond, daar veilig gedurende de rest van de restauratie kon worden opgesteld.

Het orgel kreeg toen pas zijn definitieve plaats in de westtravee tegen de toren.

Tijdens de verdere restauratiewerken wordt de naar de mening van de restauratiearchitect oorspronkelijke plaats van de herenbank, in de opening tussen koor en schip, gevonden; de bank had in 1803 plaats moeten maken voor het orgel en was toen opgesteld tussen twee meer westwaarts gelegen pijlers in de eerste travee na het transept.

■ Gedeelte van de zuidgevel met sporen van voormalige steunberen in het tufsteenwerk en het baksteenwerk rechts van de toegang, opname 1988

In 1953 werd besloten ook de restauratie van de toren ter hand te nemen.

Op 12 juli 1956 konden de gerestaureerde kerk en toren in gebruik genomen worden.

Toren

De toren heeft een vierkant grondplan en wordt in opstand uitwendig door vier waterlijsten in vijf verdiepingen verdeeld.

Uitwendig zijn alle gevels nagenoeg aan elkaar gelijk. De drie benedenste verdiepingen hebben op de hoeken brede lisenen; op de grondverdieping verlopen zij in een fries van zeven halfcirkelvormige boogjes met kraagsteentjes. Aan de noordzijde zitten twee nissen. Een venstertje aan de westzijde is dichtgezet. De

twee volgende verdiepingen hebben een smalle middenliseen; elk vak is daar gedekt door een fries van drie boogjes. Aan noord- en zuidzijde zitten smalle lichtspleten. De vierde geleding, waarin aan vier zijden rondbogige galmgaten met een deelzuiltje zaten, heeft overigens geheel glad metselwerk. De vijfde geleding heeft drie spitsboognissen met traceringen aan iedere zijde. In de middelste nis zijn de galmgaten uitgespaard. De hoeken van deze verdieping zijn verfraaid met blokken Ledesteen. Het torenlichaam wordt door een balustrade, die in 1904 is gereconstrueerd, afgesloten. De achtzijdige helm en de lantaarn zijn met leien in Maasdekking gedekt.

Inwendig wordt de toren door eiken vloeren in verschillende verdiepingen verdeeld.
Op de eerste bovenverdieping bevinden zich aan de oostzijde boven elkaar twee dichtgemetselde openingen; waarschijnlijk voerde de onderste

■ Zuidoost aanzicht van de hervormde kerk met een dichtgezet spitsboogvenster in de zuidmuur van het hoofdkoor, opname 1988

opening naar de kerkruimte en de bovenste naar de kap van de eenbeukige kerk.
Op de tweede bovenverdieping is aan de oostzijde een dichtgemetselde lichtopening, hetgeen bewijst dat de kaphoogte van de oude kerk onder dit venster bleef. Op de derde en vierde bovenverdieping vindt men een later aangebrachte vloer; deze vloer ligt nu dwars over het midden van de gesloten romaanse galmgaten en op de binten waarop thans de klokkestoel rust. Om deze klokkestoel te dragen werden een verdieping lager dwarsbinten met muurstijlen en korbeels aangebracht. In die tijd zijn waarschijnlijk de op die verdieping uitkomende galmgaten gedicht, zowel omdat zij geen dienst meer deden, als om de stevigheid van de toren beter te verzekeren.
Een van de (14de-eeuwse) galmgaten geeft nu toegang tot de kerkkap.
Op de vijfde bovenverdieping vindt men de klokkestoel.

Kerk, exterieur

De westelijke gevel van de zuiderzijbeuk is opgetrokken uit rode baksteen met speklagen van Römer tuf in een afwisseling van drie lagen baksteen, drie lagen tufsteen. Spitsboogvenster met gaffeltraceringen op waterlijst.
Onder het venster sporen van de 14de-eeuwse pseudobasiliek. In de ge-

■ Noordgevel van de hervormde kerk met het iets schuin geplaatste noorderportaal, opname 1988

■ Detail van de tongewelven met trekbalken over schip en zijbeuken, opname 1988

veltop zijn de vlechtingen zichtbaar van de topgevel van de 15de-eeuwse hallekerk. Op de hoek een lage, overhoekse steunbeer, die eveneens een restant is van de 15de-eeuwse kerk. De westelijk gevel van de noorderzijbeuk is geheel uit rode baksteen en bevat een spitsboogvenster met gaffelstracering. Plint en waterlijst onder het venster. Ook in dit gedeelte zijn sporen zichtbaar van de 14de-eeuwse kerk (de plaats van het westvenster) en van de 15de-eeuwse hallekerk (vlechtingen onder de geveltop en lage overhoekse steunbeer).

De zuidgevel is voornamelijk uit rode baksteen opgetrokken, met uitzondering van de meest westelijke travee tot aan het venster, waar het muurwerk tot de hoogte van de kleine steunbeer uit speklagen van bak- en tufsteen bestaat. Tot aan de zuidelijk toegang is bovendien tot een hoogte van 1,70 m tufsteen toegepast. Tot aan het transept drie tuitgevels met vlechtingen, waarin spitsboogvensters, voorzien van bakstenen traceringen met visblaasmotieven (de twee westelijke zijn origineel), waarboven een dichtgezette oculus en een klein rond venstertje

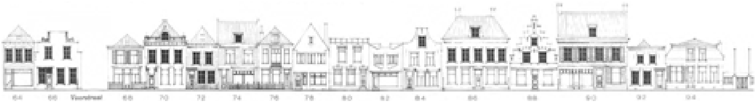

in de geveltop. Boven de vensters zijn sporen zichtbaar, die erop wijzen, dat zij oorspronkelijk hoger geweest zijn. Lage waterlijst in de westelijke travee, corresponderend met het 15de-eeuwse werk en een hoge natuurstenen waterlijst, verspringend ter plaatse van de vensters, die bij de 16de-eeuwse bouwfase hoort. Rondboogtoegang met geprofileerde dagkanten.

Zowel in het tufsteenwerk in de derde travee, als in het baksteenwerk in de vierde travee zijn de sporen van voormalige, 15de-eeuwse steunberen te herkennen. Dit gedeelte staat niet op een plint.

Het zuidertransept heeft versieringen van blokken Ledesteen in de haakse steunberen, langs de dagkanten en in de geveltop. Hoog venster met bakstenen traceringen en rond licht in top. Plint- en waterlijst. In de oostmuur van het zuidertransept zijn de sporen zichtbaar van een steunbeer en de helling van de geveltop, alsmede een lage waterlijst, die behoorden aan de 15de-eeuwse hallekerk.

In de zuidmuur van het hoofdkoor zit een dichtgezet spitsboogvenster, een lagere rondboog, een waterlijst, waarschijnlijk de daklijst van het 15de-eeuwse koor, een laag koorvenster en een kleine steunbeer, eveneens behorend tot het 15de-eeuwse koor.

De aanbouw onder schilddak tegen het hoofdkoor is in de huidige vormgeving tot stand gekomen tijdens de restauratie. Een gedeelte van het muurwerk is 15de-eeuws. Inwendig een kruisribgewelf op kolommen met lijstkapitelen, gereconstrueerd naar vondsten.

Onder het middenvenster van de oostgevel zit een gedrukte nis. De hoogte van de 15de-eeuwse steunberen is vaag zichtbaar in het huidige werk. Hoofd- en nevenkoren hebben alle een plint en (lage) waterlijsten uit de 15de eeuw.

De noordgevel is geheel uit baksteen opgetrokken en staat op een plint. De transeptgevel is, evenals aan de zuidzijde, versierd met blokken Ledesteen. In de kleine westelijke travee met een overhoekse steunbeer zit een laag spitsboogvenster op waterlijst, waarboven een dakmoet, overblijfselen van de 15de-eeuwse hallekerk. In de eerste haakse steunbeer en het muurwerk direct daaraan volgend is duidelijk de aansluiting door middel van accoladebogen van het 15de-eeuwse met het 16de-eeuwse metselwerk te zien.

Drie traveeën met spitsboogvensters, oculi en ronde lichten als aan zuidzijde; de traceringen zijn een reconstructie naar die aan de zuidkant. Het noordportaal staat schuin ten opzichte van de kerkplattegrond en heeft een trapgevel met gedraaide bakstenen pinakels. Rondboogtoegang in spitsboognis, geflankeerd door pinakels, gereconstrueerd kruisvenster op de verdieping.

In de oostmuur van het transept, dat gelijk is aan dat aan de zuidzijde, zit onregelmatig metselwerk, behorend bij de voormalige hallekerk.

In het muurwerk van het hoofdkoor zit op dezelfde hoogte als aan de andere kant een dichtgezet spitsboogvenster.

De aanbouw aan de noordzijde, die onder een kap loopt met het noorderzijkoor en vrijwel geheel het produkt van restauratie is, bevat de sacristie.

Kerk, interieur

De smalle westtravee is vlak afgedekt met een moer- en kinderbalkconstructie op sleutelstukken met peerkraalprofiel. De rest van de kerk is met houten gewelven overdekt, die bestaan uit een tongewelf over de middenbeuk en koor, dat door dwarse tongewelven over de zijbeuken en de transeptarmen gesneden wordt. De gewelfribben komen uit op gesneden renaissanceconsoles. Op de snij- en kruispunten

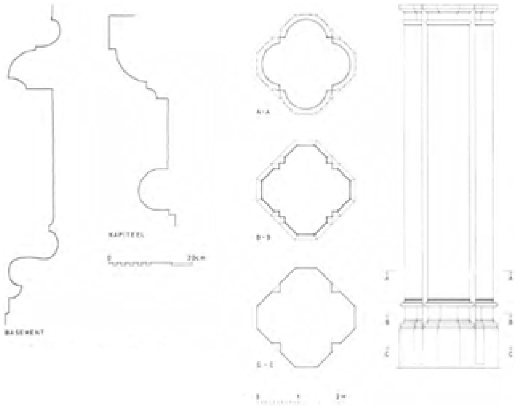

■ Vianen, hervormde kerk
- Pijler, aanzicht en doorsneden
Schaal 1:100, profielen 1:10. Opmetingstekening J. Jehee, 1987

van de ribben en aan de onderzijde van de muurplaten zitten gesneden bloemornamenten. In het schip zijn trekbalken aangebracht tussen de pijlers. De bakstenen pijlers in het schip hebben natuurstenen lijsten aan de basementen en kapitelen; zij zijn samengesteld uit een vierkante kern met halfzuilen, waarop de gemetselde scheibogen van de zijbeuken aanlopen, alsmede de korbeels van de trekbalken in het schip.

De transepten openen met spitsbogen naar de nevenkoren.

In het hoofdkoor en het noordelijke nevenkoor komen de gordelribben neer op muurstijlen in de vorm van gedrongen kolonetten met renaissancedetaillering; een

gotische detaillering met dubbel peerkraalprofiel vertonen de muurstijlen in het zuidkoor.

De kerkvloer is met blauwe hardstenen plavuizen belegd, waartussen de grafzerken liggen.

Het hoofdkoor is van de kerkruimte door de herenbank uit 1642 afgesloten. Het zuiderkoor wordt door de 16de-eeuwse koorhekken afgesloten, dient als vergaderruimte en heeft een spitsboognis in de zuidgevel.

In het noorderkoor, afgesloten aan kerkzijde door een 16de-eeuws koorhek, is de Brederodekapel met grafkelder ingericht. Aan noordoostzijde zit een spaarboog onder het venster, aan oostzijde bevindt zich een tamelijk diepe, schuin weglopende nis, die mogelijk eens een doorgang was naar buiten.

Aan de noordzijde is een aanbouw gemaakt, die twee treden lager ligt en met luiken boven elkaar geopend is naar de Brederodekapel. De functie van de luiken is niet bekend. Mogelijk deed de aanbouw in de 16de eeuw dienst als bidkapel voor de Brederodes van waaruit men door de opengeslagen luiken het altaarretabel kon zien en zo in staat was vanuit een afgesloten ruimte de dodenmissen bij te wonen.

De kerk bevat een aantal belangrijke inventarisstukken.

Altaarretabel

In de Brederodekapel staat een kalkstenen altaarretabel opgesteld dat dateert uit omstreeks 1542.

Het altaar bestaat uit een geprofileerde verkropte plint, waarop een predella. De predella wordt in tweeën verdeeld door pilasters, versierd met grotesken in rolwerkstijl. In de twee liggende vlakken zijn voorstellingen in laag reliëf aangebracht, waarvan één de mannaregen uitbeeldt. De andere voorstelling is door beschadigingen niet meer te herkennen. Op de predella staan drie nissen, waarvan de middelste hoger is dan de buitenste twee. De bogen van de zijnissen zijn voorzien van een schelpmotief en op de wanden zijn de kwartierwapens aangebracht van de stichters Reinoud III van Brederode en Philippote van der Marck. In de zwikken zijn wilde zwijnskoppen afgebeeld.

Bij de restauratie van de kerk is het retabel om hoog gebracht: de bovenste helft van de plaat bevindt zich nu 91,5 cm boven de vloer, wat voordien maar 50 cm was.

Op het altaarretabel een koperen plaat met inscriptie uit 1828, loden grafplaten uit 1666 van Helena, gravin van Holland en uit 1679 van Wolfert van Brederode.

■ Inwendige van de hervormde kerk naar het noordoosten, opname 1957

Koorhekken en koorbanken

Op de scheiding van transept en Brederodekapel staat een hek uit 1542 opgesteld. Het hek is vijf traveeën breed en bestaat uit een onderstel van paneelwerk, waarop Ionische balusters. De middelste travee is een deur, die toegang geeft tot de kapel. Aan de schipzijde zijn de panelen voorzien van snijwerk, die mannen- en vrouwenkoppen verbeelden en maskers. Het hek wordt bekroond door een fries. Aan de kapelzijde staat in het fries de tekst 'SACELLUM ILLUSTRUIM DNORV AC DNARV DE BREDEROEDE ET DE VIANEN'

en aan de schipzijde 'LADIEV TVE VNG METOVT'. In het midden prijkt het jaartal 1542, geflankeerd door wilde zwijnskoppen met twee gekruiste, brandende lauriertakken, de heraldische tekens van de familie Van Brederode.

Tussen het transept en het zuidelijk koor staat een eikehouten hek uit dezelfde tijd. Het onderstel wordt door gecanneleerde Toscaanse pilasters in zes traveeën verdeeld. De tweede en vijfde travee wordt gevormd door een deur. De deuren zijn twee panelen breed, de andere traveeën bestaan uit een paneel. In het midden van de panelen zijn door midden van kornissingen ruiten gevormd, waarin gesneden maskers. Op het onderstel zijn met snijwerk versierde balusters geplaatst, voorzien van een Ionisch kapiteel. Ook deze zone wordt door de pilasters in zes traveeën verdeeld. Op de schachten van de pilasters zijn gesneden kandelabermotieve aangebracht, gevormd door ranken en menselijke en dierlijke figuren. Het hek wordt bekroond door een hoofdgestel met boven de pilasters even naar voren springende verkroppingen, versierd met rolwerkmotieven.

Tussen hoofdkoor en zuidelijk koor is een eveneens eikehouten hek uit omstreeks 1542 opgesteld. Het hek bestaat uit een onderstel van paneelwerk, waarop balusters met Ionische kapitelen en gedeeltelijk gecanneleerde schachten zijn geplaatst. Ionische pilasters verdelen deze zone in acht traveeën. De schachten van de pilasters zijn voorzien van kandelabermotieven met bladwerk en hermen. Het hek wordt bekroond door een verkropt hoofdgestel. De verkroppingen zijn versierd met symmetrische renaissancemotieven met maskers, menselijke figuren, ranken en bladwerk.

Koorbanken

In het hoofdkoor zijn tegen het koorhek restanten van een eenvoudig eikehouten koorgestoelte uit de 15de eeuw geplaatst, bestaande uit acht zetels. De zitplaatsen worden gescheiden door H-vormige tussenschotten met aan de voorzijde zowel boven als onder de zitting een achthoekig zuiltje. De knoppen en tussenschotten zijn versierd met een gesneden acanthusblad. Op de wangen, die het koorgestoelte aan de zijkanten afsluiten, zijn vooruitspringende Ionische zuilen geplaatst, gedeeltelijk met snijwerk versierd en gedeeltelijk gecanneleerd.

Deze zuiltjes vormen de overgang van koorgestoelte naar koorhek zijn met de plaatsing van het koorhek in de 16de eeuw aangebracht.

Preekstoel

Tegen een van de zuilen aan de zuidzijde van het schip is de vroeg 17de-eeuwse preekstoel opgesteld, die bestaat uit een (nieuw) klankbord, ruggeschot met vleugels, kuip, voet en trap.

De achthoekige kuip bestaat uit toogpanelen op een hoge voetlijst van paneelwerk en op de hoeken staan Tos-

caanse pilasters. Het fries van de kuip is versierd met acanthusbladconsoles. Het ruggeschot bestaat uit eenzelfde toogpaneel als de kuip en heeft twee vleugels, die waarschijnlijk in het derde kwart van de 17de eeuw zijn toegevoegd. De vleugels hebben de vorm van een fantasiebeest die in zijn bek een lint met kwast houdt.

De voet van de preekstoel wordt gevormd door een achthoekige stenen voet en een houten sokkel van paneelwerk, waarop acht voluutvormige steunen zijn geplaatst. De steunen zijn versierd met blad- en bloemmotieven en lopen aan de onderkant uit in klauwen.

De trap dateert uit deze eeuw. In de trap is een door ranken gevormde S-voluut van koper uit de 17de eeuw verwerkt.

Herenbank

Als afsluiting van het hoofdkoor fungeert een eikehouten herenbank, geflankeerd door twee deuren.

Enkelvoudige overhuifde herenbank van vijf traveeën breed. Het voorschot van de bank bestaat uit toogpanelen gescheiden door Ionische pilasters. Het achterschot wordt gevormd door een onderstel met dezelfde toogpanelen, waarop balusters en gecanneleerde pilasters geplaatst zijn. De overhuiving wordt gedragen door twee gestrekte bogen, versierd met vlechtbanden. Aan weerskanten van de bank zijn twee deuren geplaatst, die toegang geven tot het koor. De deuren worden gevormd door een paneel met kornissingen in geometrische figuren, waarop balusters zijn geplaatst, die aan de bovenzijde verbonden zijn door een boogstelling met aaneengeregen cirkels. De deuren worden geflankeerd door pilasters, waarvoor naar voren springende Ionische zuilen staan. Zowel de pilasters als de zuilen zijn gecanneleerd en tot op een derde van de hoogte versierd met beslagwerkmotieven. De zuilen zijn op hoge voetstukken van paneelwerk geplaatst. Banken en deuren vormen een geheel en worden bekroond met een doorlopend hoofdgestel, waarvan het fries versierd is met een symmetrisch rankenpatroon, waarin drie wapenschilden verwerkt zijn met drie gekoppelde zuilen: twee boven, een beneden (wapen van Vianen). Boven het fries is een lijst met afgewende knerren aangebracht en de kroonlijst is versierd met een tandlijst. Het sofiet is voorzien van kornissingen in geometrische vormen. De kroonlijst wordt gedragen door korbelen, versierd met beslagwerkmotieven en een uitkragend knorrenkapiteel. Op het middelste korbeel staat het jaartal 1624. De bank wordt bekroond door een gebroken fronton, waarin een aedicula. Het fronton van de aedicula wordt gedragen door gecanneleerde Ionische zuilen, die tot op een derde van de hoogte versierd zijn met beslagwerkmotieven. Boven de zuilen korbelen, eveneens versierd met dergelijke motieven. In de aedicula prijken de wapens van de opdrachtgevers Johan Wolfert van Brederode en diens eerste echtgenote Anna Johanna van Nassau-Siegen.

Orgel

In 1803 werd het orgel, gebouwd door de Utrechtse orgelbouwer Abraham Meere, ingewijd en in het westelijk gedeelte van het hoofdkoor geplaatst. Bij verplaatsing van het orgel naar de westzijde van de kerk in 1952, is de tweede kast, waarmee het in 1925 was uitgebreid, eraf gebroken en het binnenwerk verkocht. Door W. van

Leeuwen, orgelbouwer te Leiderdorp is een nieuw instrument gebouwd, dat op 12 juli 1956 in gebruik genomen werd. Het orgel heeft een hoofdwerk en een rugpositief. Het hoofdwerk wordt gevormd door de grote kas met drie torens, die bijna tegen de torenmuur staat en waarin de grootste pijpen zijn genomen.

Op de middelste toren van het orgel staat een 7,50 meter hoog vrouwenbeeld, voorstellende de Godsdienst. Twee obelisken te weerszijden met het jaartal anno 1803; op het rugpositief een koperen plaat met een inschrift en enig snijwerk voorstellende muziekinstrumenten en twee vazen.

Kabinetorgel

Het kabinetorgel lijkt op een groot formaat secretaire-orgel met kabinetachtige vleugeldeuren. Op het met mahonie gefineerd eiken meubel een opzetstuk, ingelegd met een metalen ruitvormige versiering, waarboven een beeldengroep, voorstellende drie met lauwerkransen getooide figuren, die muziekinstrumenten bespelen. Op de hoeken twee bollen.

Het kabinetorgel wordt toegeschreven aan J.J. Vool, die het rond 1805 zal hebben gebouwd.

Het orgel is in de jaren '50 van deze eeuw aan de kerk geschonken; daarvoor heeft het in de Pietserskerk te

■ Kabinetorgel in de hervormde kerk van Vianen, opname 1988

Utrecht dienst gedaan (Gierveld, 335).

Praalgraf

In de Brederodekapel staat het uit marmer en hardsteen opgebouwde grafmonument van Reinoud III van Brederode en Philippote van der Marck, dat tussen 1540 en 1556 tot stand gekomen is (Weersma, 57).

Het praalgraf bestaat uit twee verdiepingen en is geplaatst boven de grafkapel van de familie Van Brederode. Direct op de grond ligt een zwarte hardstenen plaat, waarop een transi rust op een gevlochten doodsmat. Op de hoeken staan vier pijlers, versierd met kandelabermotieven. Hiertussen zijn houten zuiltjes geplaatst, die de tweede zwarte, hardstenen dekplaat dragen. Hierop liggen de uit Savonières, een fijne kalksteen, vervaardigde gisants van de opdrachtgevers Reinoud III van Brederode en diens echtgenote Philipotte van der Marck, gekleed in soepel vallende lange gewaden en met de handen gevouwen in de schoot. Hun hoofden rusten op kussens. Aan hoofden voeteneinde staan op piedestals, versierd met een herme, gevleugelde engelen met brandende toortsen. Op de voetstukken zijn grotesken en het wapen van Van Brederode en Van der Marck aangebracht. Op de vier hoeken

van de dekplaat zitten gevleugelde putti met omgekeerde gedoofde fakkels. Om het graf is in de het derde kwart 17de eeuw ter bescherming van het grafmonument een houten hekwerk geplaatst, bestaande

■ Praalgraf van Reinoud III van Brederode en Philippote van der Marck met 17de-eeuws baldakijn in de hervormde kerk van Vianen, opname 1957

uit balusters. Hierop staan vier gemarmerde pijlers en vier gemarmerde zuilen met Ionische kapitelen, die de overhuiving dragen, gevormd door vier driehoekige frontons. De onderzijde van de overhuiving is beschilderd met festoenen.

Grafzerken

Naast het grafmonument en -kelder van de Brederodes in de kapel -gedurende de restauratie bleken de oude grafkelders niet te handhaven te zijn en werd onder het grafmonument èèn kelder gemaakt, waarin de resten van de families Vianen en Brederode zijn ondergebracht-komen verspreid door de kerk grafzerken voor van regerende heren en van families die in de stad en omgeving een belangrijke rol gespeeld hebben. Hoewel het vanaf 1812 verboden was in de kerk te begraven, dateren de laatste graven uit 1827.

Uit 1913 dateert een inventarisatie van tweehonderd grafstenen in de kerk. Na de restauratie, in 1960 is door de Zuidhollandse Vereninging voor Genealogie ‘Ons Voorgeslacht’ een onderzoek naar en een inventarisatie van de grafstenen in de kerk gemaakt en in boekvorm uitgegeven, waarnaar hier kortheidshalve verwezen wordt (Van Beurden, 168 e.v.; Eldering-Niemeijer, 1960).

Tekstborden

In de zuidelijke transeptarm hangen twee houten borden met de tekst van de Tien Geboden. De tekst is gecalligrafeerd. De borden zijn voorzien van een geprofileerde, zwart geverfde houten lijst met gouden biezen.

In de noordelijke transeptarm hangen twee houten borden met de tekst van het Onze Vader en de Geloofsartikelen. De borden zijn voorzien van een geprofileerde, zwart geverfde houten lijst met gouden biezen en afgewerkt met een tandlijst.

Koper

Preekstoellezenaar

Aan de preekstoel is een koperen lezenaar uit de tweede helft van de 17de eeuw bevestigd met opengewerkt blad, bestaande uit dik bladwerk en ranken op een gebogen draaibare arm. De arm eindigt aan de ene kant in een voluut, waaruit ranken ontspringen, die zich om de arm krullen. Aan de andere kant loopt de arm uit in een kelkvorm, waarop een vorkvormig gedeelte is bevestigd, dat over de gehele breedte van het hele blad doorloopt en arm en blad met elkaar verbindt.

Het blad van de voorzangerslezenaar bestaat uit een rechthoekige geprofileerde lijst, waarbinnen een opengewerkt patroon van maretakkransen met bessen en als centraal motief een gekanteeld poortgebouw, met het jaartal 1668. Het blad wordt gedragen door een getordeerde stam, die op een 19de-eeuwse ijzeren voet is gemonteerd.

In het hoofdkoor hangen twee draaibare wandarmen uit het derde kwart van de 18de eeuw. De arm bestaat uit een C-voluut, waaraan de gebogen en gedeelteijk getordeerd en opengewerkte arm is bevestigd. De arm eindigt in een verdikking, waarop de vetvanger met kaarsenhouder is bevestigd.

Op de herenbank uit 1624 zijn zes staande kandelaars gemonteerd. De geprofileerde voet is achthoekig en de stam en kaarsenhouder lopen in elkaar over. De stam verjongt zich naar onderen toe en heeft twee knopen, die verschillend van vorm zijn. De zes kandelaars zijn niet alle identiek. Vier kandelaars vertonen eenzelfde profilering, de overige twee zijn enigszins anders gedetailleerd.

Zilver

Een gedeelte van het zilver is afkomstig uit de voormalige Waalse kerk.

Twee bekers op voet van 20 cm hoog. De stam is versierd met bladwerk. Vijf merken: 1) gekroond stadswapen Amsterdam; 2) jaarletter N (= 1772); 3) provinciale leeuw; 4) meesterteken van Pieter Bartolomeus van Linden; 5) gekroonde O (herkeuring 1807) (Quak, 14).

Op de onderzijde staat de tekst ‘Eglise Wallone de Viane 1772’

Twee onversierde, ronde schalen met parelrand op drie pootjes, doorsnede 27 cm. Vijf merken: 1 + 2) het gekroonde stadswapen van Utrecht; 3) jaarletter H (= 1791); 4) meesterte-

ken GB (= Gerrit Bresser) (Frederiks, III, nr. 77); 5) gekroonde O (herkeuring 1807).

Doopbekken met deksel en op voet van 33 cm hoog. De voet en stam zijn van koper en bestaan uit een ronde geprofileerde voet, met op de voetrand twee granulerandjes, een band versierd met palmetbladeren en een band versierd met kelkjes. Ingesnoerde stam met aan de bovenzijde, op de overgang naar het bekken, een uitkragende opengewerkte rand. Het bekken en de deksel zijn in zilver uitgevoerd. Het bekken is onbewerkt. De deksel is versierd met twee granulerandjes en wordt bekroond door een denneappel en een rand van blaadjes. Vier merken: 1) Minervakopje; 2) klimmende leeuw; 3) jaarletter K (= 1819); 4) meesterteken van G. Peeters te Rotterdam (Quak, 15). Op de deksel staat de inscriptie: 'Geschenk van de Gezusters Mejufrouwen Catharina Maria, Elizabeth en Geertruy Anna Maria de Vry aan de Nederduitse Hervormde Kerk, te Vianen 1818'

Avondmaalsstel

Ovale schaal met parelrand, lengte 40 cm, breedte 31 cm. Vier merken: 1) Minervakopje; 2) klimmende leeuw; 3) jaarletter O (1823); 4) meesterteken van J.J. van Nieuwcasteel te Utrecht (Quak, 15). Aan de onderzijde staat de inscriptie 'Deze Schotel benevens het overige zilverwerk toegewijd aan de viering van des Heeren Heilig Avondmaal onder opzigt van het College van Kerkvoogden, bestaande uit de Heeren: Gerrit van Duyt, Predikant, Consulent Pieter Drost, President Jacobus de Graaff, Gerrit Vos, Ento Jansen Mecima, Daniel Luyken JL Secretaris, Gerrit Brouwer, Ontvanger, Benjamin Muyzert Koster te Vianen den 13 july 1823'

Twee offerschalen op voet, versierd met granulerand op de schaal en op de voet, hoog 14 cm. Merken als boven. Aan de onderzijde de inscriptie 'Vianen den 13 July 1823'.

Twee bekers, hoog 20 cm, gemaakt naar voorbeeld van de bekers uit 1772. Drie merken: 1) Minervakopje; 2) klimmende leeuw; 3) jaarletter O (= 1823).

Twee kannen van 40 cm hoog met lip en een handvat, dat aan boven- en onderzijde versierd is met een palmettak.

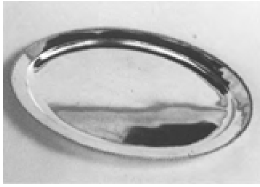

■ Schaal van het kerkzilver van de hervormde kerk te Vianen, opname 1988

Op de kannen de inscriptie 'Aangekocht uit de Fondsen der Hervormde Kerk te Vianen 1860. Tijdens de Kerkvoogden W. Rooseboom, president, H. de Vor Cz., J.J. Cambier, P. Brouwer, P.J. van Weijgerden sec.' De kannen zijn gemerkt met jaarletter Z (= 1859) en meesterteken van 'Fa J.M. van Kempen en Zn, Voorschoten. Aan de binnenkant lip: 'VAN KEMPEN HOFLEVERANCIER'.

Klokken, klokkenspel en uurwerkinstalatie

In de toren hangen drie klokken.

Klok 1 is gescheurd en dient nu nog alleen als slagklok. De klok is gegoten door T. Both in 1593 en heeft een diameter van 153 cm. In de tekstband staat: 'ICK SLAE NADEN TYT DE VRE VREVCHT OFT STRYT DANCKT GODT MIT VLYDT DYE TWERCK GHEBENEDYT THOMAS BOTH ME FECIT 1593.

N.B. De letters 'N' staan in spiegelbeeld.

De kroontakken dragen Christuskoppen.

■ Detail van een van de luidklokken uit 1593, opname 1987

Figuurreliëfs met tweemaal het wapen van Vianen (Vrije Fries, 1886, 211 (geeft als verblijfplaats Werkhoven); Hist. comm. 277; Nav. XIII, 1863, 12; Inv. 1942/43).

Klok 2 is een luidklok, gegoten door T. Both in 1593, diameter 135,3 cm. In de tekstband: AL MYN GHELVYT VROVCH ENDE SPAEDE SYN VERMAEN VAN GODS WELDADE THOMAS BOTH ME FECIT 1593. Figuurreliëfs met tweemaal het wapen van Vianen (Vrije Fries, 1886, 211; Hist. comm. 277; Nav. XIII, 1863, 12; Inv. 1942/43).

Klok 3 is een luidklok, gegoten door Gebr. Van Bergen, Midwolda in 1950, met een diameter van 117,8 cm. In de tekstband staat: FIRMA GEBR. VAN BERGEN TE MIDWOLDA ME FECIT A.D. 1950. OP DE MANTEL; DEZE KLOK VERVANGT DIE VAN 1758 // WELKE IN 1944 DOOR DE VIJAND VOOR // OORLOGSDOELEINDEN WERD WEGGEHAALD.

Figuurreliëf met het wapen van Vianen, waaronder op een banderolle: STAD VIANEN. Daaronder: 1950.

De klok, gegoten door P. Seest in 1758 is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan (Inv. 1942/43).

Het hand- en automatisch klokkenspel van 42 klokken is gegoten door B. Eijsbouts te Asten in 1965/67 (Lehr, 381).

Elektrische uurwerkinstallatie. Het mechanische torenuurwerk, vervaardigd door Gebr. Van Bergen te Midwolda omstreeks 1920, staat in de tuin van het Museum.

Buiten de stadsgrachten lag aan de noordzijde langs de weg naar het veer, die zeer toepasselijk dan ook 'Buitenstad' heet, reeds vroeg enige bebouwing. Hierboven is dat reeds aan de orde gekomen.

De overige zijden bleven lange tijd schaars bebouwd. De aanleg van het Zederikkanaal, later vergroot tot Merwedekanaal met de daarbij behorende kunstwerken aan de oostzijde van de stad is in het eerste gedeelte uitvoerig besproken. Aan de zuidkant werd in 1828 een begraafplaats aangelegd. Deze begraafplaats en het zuidelijk hiervan gelegen gehucht Helsdingen worden hieraanvolgend behandeld en vormen daarmee tevens de afsluiting van dit hoofdstuk.

Sparrendreef

In 1828 werd aan de Sparrendreef een hervormde begraafplaats aangelegd, nadat in 1825 bij Koninklijk Besluit het begraven in de kerk was verboden. In hetzelfde jaar volgde de aanleg van een begraafplaats voor rooms katholieken, die in 1829 werd gewijd. Ook de Joodse gemeenschap kreeg toestemming om hun eigen begraafplaats aan de Sparrendreef aan te leggen, waarmee hun oude begraafplaats aan het Walsland werd opgeheven. De verschillende begraafplaatsen zijn door heggen van elkaar gescheiden.

De aanleg is met elkaar recht kruisende paden eenvoudig van opzet. Twee zerken, genummerd 7 en 8, behorend tot de familie Mecima en de kapitein ter zee Carpentier en twee gietijzeren grafmonumenten, het monument Hanken/Spaan uit 1829-1834 en dat van Jan Blanken uit 1838, resteren uit die eerste jaren. Van de gietijzeren monumenten, die beide waarschijnlijk afkomstig zijn van de Deventer ijzergieterij Nering Bögel, is dat van Blanken, dat in een zeer slechte staat verkeerde, hersteld. Beide monumenten zijn opgebouwd in de vorm van een altaar en bestaan uit drie delen, een voetstuk een romp en een bekroning. Het monument van Hanken/Spaan wordt door een urn met eikenloof bekroond, dat van Blanken, dat wat rijker van uitvoering is, door een fronton aan iedere zijde met acroteria op de hoeken.

Helsdingen

Literatuur

■ Beuningen van Helsdingen, L.J. van, Het geslacht van Helsdingen etc. 's-Gravenhage 1915; Tegenwoordige Staat, Holland IV, 525; Horden, 12; Den Uyl, 99; Woudsma, G., ‘Kapel van Helsdingen’, Heemschut, 51 (1974), 134-135;

Nederzettingsgeschiedenis

Het gehucht Helsdingen ligt op de zuidelijke oeverwal van de Lek, ten zuidwesten van Vianen. In de 13de eeuw was ‘Hulsdingen’ een uithof van het klooster te Oostbroek bij De Bilt

■ Helsdingen
Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden,
schaal 1:50 000, 1973 (facsimile herdruk van 1847-'48), blad 38, uitvergroot fragment

(Utr.). ‘Het hoff ende dat guedt van Hulsdingen, dat leget over die Lecke bij Vyanen’ werd in 1306 gepacht door de heren van Vianen (Beuningen, 6). In 1356 is er sprake van een schoutambt Helsdingen (Horden, 12). In latere bronnen wordt Helsdingen

tot de heerlijkheid van Vianen gerekend. De ouderdom van de nederzetting gaat vermoedelijk verder terug dan de hierboven genoemde 14de-eeuwse vermeldingen. Zoals onder 'Bewoningsgeschiedenis' is geschetst, wijzen de ligging en de naam van de nederzetting op een bewoning die drie of vier eeuwen ouder kan zijn. De opbouw van de plattegrond, bestaande uit een gevorkt op elkaar aansluitende Voorweg en Achterweg is typerend voor een deel van de nederzettingen in het rivierengebied en komt ook elders in de Vijfheerenlanden voor (Den Uyl, 99). De bebouwing, bestaande uit een voormalige kapel en enkele boerderijen ligt langs deze wegen. Opmerkelijk is, in vergelijking met de meeste dorpen in het gebied, dat de zeer geringe omvang van de bebouwing ook in deze eeuw nauwelijks is toegenomen en en Helsdingen daarmee nog een sterk agrarisch karakter heeft.

Historisch bebouwingsbeeld

De oudste, nog aanwezige boerderijen dateren in oorsprong uit de 17de

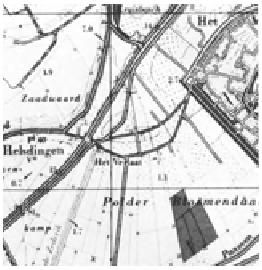

■ Helsdingen Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:25 000, opname 1978, blad 38, fragment

eeuw (Helsdinger Voorweg 1, verbouwd in de 20ste eeuw en Helsdinger Voorweg 2). Het zijn alle voerdeelboerderijen. Drie typen komen in dit kleine buurtschap voor: het traditionele type op rechthoekige plattegrond, met woon- en bedrijfsgedeelte onder een doorlopende kap (Helsdinger Voorweg 2); het L-vormige type, overigens ontstaan uit een rechthoekige voorgangster (Helsdinger Voorweg 1) en de T-boerderij (Helsdinger Achterweg 16, 20 en 22).

Helsdinger Achterweg 22

Boerderij 'Het Verlaat' uit 1849, op de plaats van een oudere boerderij. Uit rode baksteen opgetrokken voerdeelboerderij met dwarsgeplaatst voorhuis onder met riet gedekt zadeldak. De kap van het bedrijfsgedeelte is eveneens met riet gedekt en eindigt met een wolfeind.

■ Helsdinger Achterweg 22, opname 1987

In de symmetrisch ingedeelde voorgevel is de voordeur met bovenlicht geplaatst tussen twee zesruitsvensters met luiken aan weerskanten. In de rechterzijgevel van het woongedeelte, waar zich eveneens een deur bevindt, zijn jaartalankers aangebracht met '1849'. Een kelder bevindt zich aan de linkerkant van het dwarshuis.

De achtergevel heeft de normale indeling voor een voerdeelboerderij: grote middendeur, geflankeerd door twee lagere deuren terzijde. Hooiluik op de verdieping.

Opmerkelijk bij deze boerderij is het aan de linkerkant aangebouwde, met pannen belegd zomerhuis/bakhuis, ook weer met een middenlangsdeelindeling. Dit verschij nsel komt weinig in de Vijfheerenlanden voor.

Op het erf voorts een vrijstaande stenen schuur met pannen dakbedekking.

Helsdinger Voorweg 1

In oorsprong 17de-eeuwse boerderij op L-vormige plattegrond onder rieten kap, in de 18de eeuw in die vorm ontstaan uit een rechthoekige voorgangster. In de voorgevel zijn de sporen van vlechtingen, korfbogen en gekrulde muurankers uit de voorgaande, rechthoekige fase duidelijk zichtbaar. Enkelvoudige balklaag met 17de-eeuwse consoles in de middenkamer, evenwijdig met de voorgevel. De linkerzijgevel heeft ter hoogte van de keukentravee een uitgebouwde en onderkelderde kapel, eveneens 17de-eeuws.

Op het erf een eveneens L-vormig zomerhuis/bakhuis met pannen dak, dat ook een rechthoekige voorganger gekend heeft.

Helsdinger Voorweg 2

Uit rode baksteen opgetrokken voerdeelboerderij op rechthoekige plattegrond onder met riet gedekt wolfdak. In de brede voorgevel, die tot halve hoogte witgesaust is, zitten op de begane grond drie schuifvensters en een opkamervenster en kelderluik uiterst rechts, geen deur meer. Drie vensters op de verdieping.

In het muurwerk van de voorgevel zijn klezoren in de koppenlagen van met metselwerk toegepast. Vlechtingen en staafankers.

De rechterzijgevel met deur en venster

■ Helsdinger Voorweg 2, boerderij met schuur aan de linkerkant, opname 1987

is vernieuwd. Ter hoogte van de stal een deur met zijlicht en stalvenstertjes.

De linkerzijgevel vertoont oud metselwerk en is vrijwel blind.

In de achtergevel hoge deeldeuren, geflankeerd door venstertjes en mestdeuren aan de zijkanten. Hooiluik op de verdieping. Gezien de aard van het metselwerk lijkt een datering van de boerderij in de 17de of begin 18de eeuw gerechtvaardigd. In de 19de eeuw hebben wijzingen aan vensters en deuren plaats gevonden.

Aan de linkerkant is een mogelijk 18de-eeuwse schuur van vier vakken diep gebouwd, dat met een tussenlid met de boerderij is verbonden. Op het erf staat een

houten schuurberg met zes eiken roeden en een vrijstaande stenen schuur uit de 19de eeuw.

■ Helsdinger Voorweg 9, voormalige kapel, opname 1987

Helsdinger Voorweg 9

Op de splitsing van de Helsdingse Voor- en Achterweg gelegen voormalige 15de-eeuwse kapel met driezijdige koorsluiting. De kapel is in de loop van de tijd buiten gebruik geraakt en tot woning verbouwd, waartoe aan de westzijde een lager gedeelte onder rieten wolfdak is toegevoegd.

In de hierboven genoemde oorkonden is wel sprake van landerijen en een hof (Beuningen, 45-47), nergens wordt echter melding gemaakt van een kapel of kerkje. De algemeen gangbare opvatting dat de Helsdingse kapel ouder zou zijn dan de kerk te Vianen (Woudsma, 134), is dan ook niet aan te tonen. Indien het metselwerk van het oudste deel ter hoogte van de koorsluiting vergeleken wordt met dat aan de hervormde kerken te Lexmond of Vianen, ligt een datering in de 15de eeuw voor de hand.

Het oudste deel, in twee fasen, direct na elkaar gebouwd, is ongeveer 13 m lang en 5 m breed, staat op een plint, is opgetrokken uit rode baksteen (formaat 25,5-26,5 × 12,8 × 6,4 cm, 10 lagen = 76 cm) en is met een rieten kap gedekt. De koorsluiting heeft steunberen; aan de noordzijde bij de aansluiting met de lage, witgepleisterde aanbouw bevindt zich een overhoekse steunbeer. Bij de restauratie in 1974 door ir. R. Visser uit Schoonhoven zijn de 18de-eeuwse vensters vervangen door spitsbogen, zoals die na ontpleistering in het metselwerk werden aangetroffen.

Lijst van afkortingen

Afkortingen van de meermaals geciteerde en geraadpleegde literatuur en collecties

A.A.U.
Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, Utrecht 1875-1957

Van der Aa
Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, 13dln in 14 banden, Gorinchem 1839-1851

Atlas vestingwerken
Atlas van historische vestingwerken in Nederland; uitgave van de stichting Menno van Coehoorn,
dl III (1) Utrecht, 's-Gravenhage 1961-1963
dl IV (1) Zuidholland, 's-Gravenhage 1970

Barbas
Barbas, J.A., *Uit het land van Arkel; beschrijving van Heukelum*; Nijmegen 1892

Beekman
Beekman, M., *Beschreiving van de stad en baronnie Asperen*, vertoonende haare oudheid, gebouwen, hooge en verdere regeering, ens. met kopere plaaten verciert, Utrecht 1745

Van den Berg, Leerdam
Berg, R.v.d., *Leerdam in de gouden eeuw*, Ameide [1979]

Van den Berg, Schoonrewoerd
Berg, R.v.d., *Schoonrewoerd in voorbije jaren*, Ameide 1976

Bijdragen Bisdom Haarlem
Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom Haarlem, 1873-1933, in het laatstgenoemde jaar voortgezet tot 1958 onder de titel Haarlemse bijdragen

Bloys van Treslong Prins
Bloys van Treslong Prins, P.C., *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland*, 2 dln., Utrecht 1922

De Boer
Boer, Th.A. de en L.J. Pons, *Bodem en grasland in de Vijfheerenlanden* (Versl. landbouwk. onderz. no. 666), Wageningen 1960

Brouns
Brouns, R. en F. Ruiter, *Boerderijen langs de Giessen. De ontwikkeling van de boerderijen in de Alblasserwaard*, Delft 1987

Bulletin KNOB

Bulletin uitgegeven door de (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond, Amsterdam 1899-; Van 1920-1947 verschenen onder de hoofdtitel Oudheidkundig Jaarboek

Cat. Jan Blanken
De Physique Existentie dezes Lands. Jan Blanken inspecteur-generaal van de Waterstaat (1755-1838). Catalogus bij de tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam van 14 feb. tot 3 mei 1987

Dekker
Dekker, C., *Het kromme Rijngebied in de Middeleeuwen; een institutioneelgeografische studie*, Zutphen 1983

Dorgelo
Dorgelo, A., ‘De klokkengieters Van Trier en hun werk’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre LX* (1961), 1-90

Van Gent
Gent, P.M. van, *Leerdam door de eeuwen heen*, Leerdam [1937]

Van der Gouw, 1961
Gouw, J.L. van der, ‘De Unie van de vijf heren van 1284’ in: *Zuid-Hollandse Studiën*, IX (1961), 7-16

Van der Gouw, 1975
Gouw, J.L. van der, ‘De voorgeschiedenis van de dienst van de provinciale waterstaat in Zuid-Holland’, in: *Honderd Jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland*, 's-Gravenhage 1975, 9-43

Haarlemse Bijdragen
zie Bijdragen bisdom Haarlem

Haslinghuis
Haslinghuis, E.J., *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis,* bewerkt door F.H.M. Bosch-Kruimel, H. Janse e.a., Utrecht. Antwerpen 1986

Hekker, 1957
Hekker, R.C., ‘De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland’, in *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel II, Amsterdam 1957, 197-316

Hekker, 1986
Hekker, R.C., ‘De boerderijtypen in Zuid-Holland’, *Holland*, regionaal historisch tijdschrift (18) nr. 3, juni-augustus 1986, 158-181

Historie bisdom Utrecht
Historie ofte beschryving van 't Utrechtsche bisdom, behelzende de oudheden, kerkelijke en geestelijke gebouwen... van 't zelve bisdom getrokken uit de oude handschriften der kerken en abdyen, enz. [door H.F.] van Heussen uyt het Latijn vert. en met aanteekeningen opgehelderd door H. V(an) R(ijn), Leiden 1719, 3 dln

Hist. comm.
Gegevens omtrent in de Tweede Wereldoorlog in Nederland gevorderde klokken, berustende in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

De Hollandse Waterlinie
De Hollandse Waterlinie, (red. H. Brand e.a.), Utrecht/Antwerpen 1986

Horden
Horden Jzn., P., *Een kleine geschiedenis van het Land van Vianen,* [Amsterdam 1953]

Huijts
Huijts, C.S.T.J., *De ontwikkeling van de Midden-Delflandse boerderij*, Maasland 1984

In het Land van Brederode
In het Land van Brederode; Historisch tijdschrift voor het land van Vianen, Vianen vanaf 1975

Inv. 1942/43
Gegevens omtrent in de Tweede Wereldoorlog in Nederland gevorderde klokken, berustende in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist

Joosting en Muller
Joosting, J.G.C. en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, 2 dln., 's-Gravenhage 1906-1915

Kemper
Kemper, P.H., *Beschrijving van het Kanaal van Amsterdam naar de Merwede*; op last van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid uitgegeven door het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, 2 dln., 's-Gravenhage [ca. 1900]

Kok
Kok, H.J., *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het Middeleeuwse bisdom Utrecht*, diss. Assen 1958

Kouwenhoven
Kouwenhoven, G. en J. van Leerdam. *Asperen, een blik in het verleden*, Asperen, 1983

Lehr
Lehr, A., *Van paardebel tot speelklok, de geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen*: (2e herz. dr.) Zaltbommel 1981

Van der Linden
Linden, H. van der, *De Cope; bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen 1965

Meischke
Meischke, R. en H.J. Zantkuijl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem, 1969

De Meyere, Kasteel Batestein
Meyere, J.A.L. de en J.M.M. Ruijter, *Kasteel Batestein te Vianen*, Alphen aan den Rijn 1981

De Meyere, Lekpoort
Meyere, J.A.L. de en J.M.M. Ruijter, *De Lekpoort te Vianen; aspecten uit de historie van een stadje aan de Lek*, Alphen aan den Rijn 1982

De Meyere, Stadhuis

Meyere, J.A.L. de en J.M.M. Ruijter, *In en uit het stadhuis van Vianen*, Stichting Stedelijk Museum Vianen 1984

Van Mieris
Mieris, Frans van, *Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, 4 dln. Leyden 1753-1756

Nav.
De Navorscher, een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen die iets weten, iets te vragen hebben of iets kunnen oplossen (jaargangen sedert 1851)

Nieuwsbulletin
zie Bulletin KNOB

Schaepman
Schaepman, C.J.A.M., e.a., *Inventaris van de archieven van de voormalige polders en waterschappen onder het hoogheemraadschap van Vijfheerenlanden*, 's-Gravenhage, Provinciale Inspectie der archieven in Zuid-Holland, 1980

Seinen
Seinen, S.J., *Van Sidewendervelt tot Zijderveld*, Goudriaan 1973

Tegenwoordige Staat
Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, Amsterdam 1739-1803. 22 dln. 3de deel (Gelderland), Amsterdam 1741; 7de deel (Holland IV), Amsterdam 1749; 12de deel (Utrecht II), Amsterdam, 1772

Teixeira IV (I)
Teixeira de Mattos, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*. Deel IV (I), De Waarden (vervolg), afd. II, Het land tusschen Lek en Merwede. Onderafdeeling I: Overzicht; Onderafdeeling II: de Waterkeeringen, 's-Gravenhage 1933

Teixeira IV (III)
Deel IV (III), De Waarden (vervolg), afd. II. Het land tusschen Lek en Merwede. Onderafdeeling IV: De boezems, waterschappen, polders en gronden in de Vijfheerenlanden, 's-Gravenhage 1931

Temminck Groll, 1957
Temminck Groll, C.L., ‘De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen’, in *Bulletin KNOB*, 1957, 65-94

Temminck Groll, 1963
Temminck Groll, C.L., *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht,* 's-Gravenhage 1963

Den Uyl, 1958
Uyl, R.G. den, ‘Dorpen in het rivierengebied’, *Bulletin KNOB*, 1958, 97-114

Verhagen
Verhagen, P., *De stem van het water. Schuilplaatsen tegen de vloed in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden*, Molenaarsgraaf 1987

Verheerlijkt Nederland
Het verheerlijkt Nederland of Kabinet van Hedendaagsche Gezigten van steden, dorpen, sloten, adelyke huizen, kerken, torens, poorten; en ander voornaame stad- en landgebouwen, in en omtrent alle de byzondere Verenigde Nederlandsche Provinciën, Amsterdam, 1745-1774

Vink
Vink, T., *De Lekstreek*, Amsterdam, 1926

Voorloopige Lijst
Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, III, de Provincie Zuidholland, Utrecht 1915

Voskuil
Voskuil, J.J., *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis*. Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem 1979

Vrije Fries
Borssum Waalkens, G.H. van, ‘Friesche Klokke-opschriften met andere van elders vergeleken en met aanteekeningen, vertaling, registers en platen voorzien’, in 1886, 1895 en 1900 gepubliceerd in *De Vrije Fries, Mengelingen uitgegeven door het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en taalkunde*, Leeuwarden (vanaf 1839-)

Winsemius
Winsemius, J.D., *Inventaris van de archieven van het hoogheemraadschap van de Vijfheerenlanden*, 2 dln., 's-Gravenhage 1973

Voor de overige gebruikte bronnen en literatuur wordt verwezen naar de opgave bij de verschillende hoofdstukken.

Overige afkortingen

ARA
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage

RDMZ
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist

RKD
Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage

ROB
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort

RPK
Rijksprentenkabinet, Amsterdam

SHBO
Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Arnhem

Herkomst der afbeeldingen

Foto's

Alle recente foto's zijn ten behoeve van deze uitgave vervaardigd door G.J. Dukker, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist met uitzondering van de volgende opnames uit de collecties van deze Dienst en van andere instellingen. De cijfers verwijzen naar de paginanummers.

Rijksprentenkabinet, Amsterdam, 24, 62, 268
Gemeentemuseum Arnhem, 279
Verz. De Grez, Brussel, 305
Topografische Dienst, Emmen, 206, 245, 253, 264, 293, 315, 344, 379
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 6
Verz. Kramer, Groningen, 20
Gemeente Archief, Haarlem, 154
Coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden, 21, 22, 265, 369, 372
Rijksarchief Utrecht, Topografische Atlas, 245
Repro's, 26, 27, 28, 29, 40, 45, 69, 153, 156, 208, 209, 230, 238, 248, 258, 264, 265, 285, 286, 294, 304, 308, 313, 314, 356, 360, 368, 376, 377, 424

Uit de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn afkomstig de navolgende foto's gemaakt door:
J.P.A. Antonietti, 308
G.Th. Delemarre, 52, 56, 62, 64, 80, 82, 86, 87, 91, 225, 351, 363, 420, 422
P. van Galen, 182, 311, 355, 384
C.L. van Groningen, 184
G. de Hoog, 76
W.A. Korpershoek, 38
Meysing, 79
A. Mulder, 68, 258, 266
W. Scheepens, 233
P. Schellekens, 287
A.H.C. Schollen, 119, 128, 130, 133, 134, 142, 143, 394, 397, 402, 405, 406, 408, 410
L.M. Tangel, 37
Coll. Steenbergh, 248, 350, 371
Overigen, 20, 152, 153, 157, 291, 299, 307

Tekeningen

Alle tekeningen voor het boek zijn vervaardigd door J.J. Jehee. Een uitzondering vormen de volgende afbeeldingen, die respectievelijk van de hand zijn van:
T. Brouwer, 1, 2, 3, 24, 33, 34, 49, 50, 152, 207, 244, 252, 263, 293, 314, 344, 378
J.J. Brugman, 61, 383-387, 388-392, 395-396, 398-401, 402-406, 407-413, 414-420
J.M. van Es, 109, 155, 184, 202, 324, 381
A. Mulder, 390

Th. van Straalen, 23
Stichting Historisch Boerderij Onderzoek, Arnhem, 173, 234-235, 261, 262, 354, 358

Registers

Inrichting van de registers

Bij de alfabetische rangschikking van de namen van personen, plaatsen en zaken geldt de ij voor een i gevolgd door een j.

Gezien de omvang en de strak systematische opbouw van de tekst is het zaakregister toegespitst op de zelfstandig behandelde objecten met verwijzing naar de cruciale passages. Ook de tekst van de 'Verantwoording' is in het register opgenomen. De teksten bij de afbeeldingen zijn in de registerafdelingen verwerkt, met weglating van de namen van de (niet historische) vervaardigers. Zij zijn onder 'Herkomst der afbeeldingen' bijeen te vinden.

Register van persoonsnamen

Aerden, Pieter van, 321, 322
- van Dam, Cornelis van, 321
Aerssen van Sommelsdijk, geslacht van, 106
Amstel, P. van, 237
Arkel, geslacht of he(e)r(en) van, 8, 100, 151, 153, 154, 155, 156, 245, 269, 278, 296, 307, 371
- wapen van, 330
- Arnold van, 155
- Jan van, 21, 67, 156, 233, 269, 296, 307, 330, 362, 371
- Jan II van, 153
- Jan XI van, 208
- Jan van (bisschop van Utrecht), 277
- Johan van, 153
- Otto van, 21, 156
- Otto van (heer van Heukelum), 277
- Willem van, 51, 288
Asperen, heer van, 221
- Otto van, 152
Baerle, C.G., 159
Baggerman, H., 399
Bax, H.A., 308
Beieren, Albrecht van (graaf van Holland), 21, 153, 221
- Willem van (graaf van Holland), 152
- Willem I van (graaf van Holland), 153
- Willem VI van (graaf van Holland), 21, 50, 154
Bel, H., 301
- Fz., W., 40
Berg Pz., F. van den, 249
Bergh, Anthonie van den (ambachtsheer van Lexmond), 352
Beusichem, Sweder van (heer van Vianen), 152, 156, 377
Bijdendijk, D., 223
Blanc, C.F. le, 237
Boetselaar van Dubbeldam, C. baron van den, 223
Boetzelaer, geslacht van, 100, 226
Bogaard, Cornelis, 260

Braam, Christina van, 146, 148
Brederode, familie of geslacht van, 64, 65, 91, 95, 100, 157, 352, 392, 422
- wapen of heraldische tekens van, 49, 91, 420, 421
- Hendrik van, 23, 47, 67, 411
- Johan Wolfert van, 65, 95, 110, 421
- Louise Christine van, *zie* Van Solms-Braunsfels
- Reinoud III van, 91, 92, 419, 421
- Reinoud van, 100
- Rynoud Lodewijk Pieter van, 100
- Wolfert van, 48, 49, 53, 91, 419
- van Bolswart, familie van, 99
Brouwer, Gerrit, 423
- J.F., 36
- P., 423
Bruijn, I.D., 372
Bruin, F. de, 308
Bruinswijk, Gz., Cornelis Arie van, 214
Bunge, J.H.O., 125, 160, 331
Buyserd Fzn., K., 36
- Kz. C., 308
Cambier, J.J., 423
Carpentier, 424
Cochius, P.M. 125, 160, 331
Culemborg, Aleid van, 92
- Gijsbert van, 235
Drost, Pieter, 423
Duij, Gerrit van, 423
Duivenvoorde, Willem van (heer van Vianen), 23, 59, 377, 410
Eck, A. van, 407
- Willem van, 50
Egmond, Maximiliaan van, 22
Everdingen, heer van, 241
- Hubert van, 241

Fabricius, A.C., 279
- jonkvrouwe C.A.E., 110, 272, 274
Frank, Joh. H.A., 333
Geerdink, Egbertus, 388
Gelre, graaf van, 15
Gennep, Justinus van, 279
Graaff, Jacobus de, 423
Graafland, Clara Hillegonda, 95, 274
Goes, Johannes, 388
Grijns, C.G., 159
Groot, Frans C. de, 274
Gun, S. van der, 237
Haarlem, J.C. van, 259
Hall, Adrianus Catharinus van, 57, 255
Hanken-Spaan, 424
Havias, Mathyas, 274
Heeckeren van Brandsenburg
- van Boetzelaer van Heukelum, C.W. baronesse van, 279
Heicop, Adriaan Gerritszoon van, 99, 260
Heijkoop, T., 41
Herlair van der Huel, Jan van, 154, 303
Heukelum, heer van, 264, 278
Hijkoop, M., 36, 308
- T.J., 308
Hoffman, J., 159
Holten, Catharina van, 100
Hooff, Johannes op den, 146, 148
Hoop, A. de, 37
Iperen, A. van, 36
- J.W. van, 367
- W. van, 37
Itterson, H.M.G.A., van, 308
Jeekel, C.A., 160
Jong, A. de, 37
- Adrieaantje de, 312
- Ad., Aantje de, 309
- H.F. de, 36
- J. de, 37
- M. de, 36
- Mzn, G. de, 36
Kapteijn, N.G., 319
Karel de Grote, 8
Kars, A., 399
Kleyn, A., 40
Klerk, F. de, 192
- Jz., P. de, 40
Kloek, P.G., 388
Kok, C., 36
Kooij Azn., B., 399
- Cz., B., 40
Kooijman, H., 259

Kool, C., 41
Koppen, H.T., 334
Kraaij, F., 247
Krayenhoff, C.R.T., 15
Langendijk, P.E.M., 57
Langerak, Agnies van, 410
- Elburg van (vrouwe van half Asperen), 221
Lede of Leede, heren van de, 155
- Pelgrim van der, 155
Leerdam, graaf van, *zie* Oranje, prins van
Leeuw, A.C. de, 41
- C.D. de, 374
- D.C. de, 57
- W. de, 374
- Az., A.W. de, 41
- Hzn., H. de, 247
- Jzn., A.W. de, 399
- Wz., A. de, 41
Liere, heren van, 100, 154
- Willem van (heer van Oosterwijk), 154, 301
Lille, Testart Jan de, 155
Lippe, Simon Hendrik Adolf von (der), 85, 109, 157
Lucht, Gerrit Jobsz. van der, 52
- Leendert Jansz. van der, 52
- wapen van der, 52
Luijken, J.L., Daniel, 423
Marck, familie van der, 64
- wapen van der, 421
- Erard van der, 91
- Philippote van der, 91, 92, 419, 421
Maurits (prins), 14
Mecima, familie, 424
- Ento Jansen, 423
Meer, F. van der, 100
Meeuwen, A.E. van, 212
Meulen, J.C. van der, 399
Middelkoop, Pieter, 107, 260
Mil, Odilia van, 267
Molen, J.F. ter, X
Moll, G., 42
Muijzert, Benjamin, 423
Nassau, Lodewijk van, 65
Nassau-Dietz, Ernst Casimir van, 65
Nassau-Siegen, Anna Johanna van, 65, 95, 421
Nieuwenaar, Amalia, gravin van, 47
Nieuwenhoven, H.J. van, X
Odolphsen, Eevert, 297
Oosterwijk, heer van, 299
Oranje, prinsen van (graven van Leerdam en heren van Schoonrewoerd), 155, 321, 325, 371
Paardekooper, Katie, 260
Pelgrim, P., 159
Pellikaan, A., 312
- B., 312

Polanen, Dirck van, 221
Ponderus, Maria (gehuwd met Pieter van Aerden), 321
Pot, Elizabeth, 352
Riemsdijk, jhr. B.W.F. van, 223
Rips, Jan van, 336
Rooseboom, A.E.J.W., 405
- W., 423
Rouveroy, Maria Antonia van, 276
Sasbout, Joost van, 92
Schaepman, A.I., 388
Schalij Gzn., C.J., 160
Schelkens, Pieter Hendrik, 124, 146
Schenk, Hubert (heer van Culemborg), 241
Schouten, J., 259
Schuddebeurs, A.D., 211
Slijpe, W.N.J. van, 399
Slob, G., 308
- H., 308
Smulders & Co., L., 37
Solms-Braunfels, douairière van Brederode, Louise Christine van, 48, 53, 110
- wapen van, 49
Springer, C., 36
Stekelenburg, A., 237
Stel, Johan van der (heer van Heukelum), 95, 274, 277-279
- Simon van der, 274, 276, 279
Sterk, J.C., 39
- Mzn., G., 366
Stigter, G. de, 41
- W. de, 40
- Jz., W. de, 297
Straalen Jzn., W. van, 388
Stuers, Victor de, 79
Suter, S.A. (heer van Asperen), 79, 153, 218, 223
Thiennes heren van Rumbeke, De, (ambachtsheer van Heukelum en Leijenburg), 95, 278
- Philippe René Hyacinthe de, 278
Tucker, Jan Thonissen, 105, 250
Valkenburg, familie van, 64
Varsseveld, Frederik van, 160
Verhaar, P.M., 40
Vianen, heer van, 257, 424
- Gijsbert van, 156
- Heilwig van, 410
- Hubert van, 410
- Sweder van, 410
Vifquain, J.B., 42
Visbach, Jacob, 106, 260
Voortman, D., 277
Vor Cz., H. de, 423
- Hzn., G. de, 399
Vos, Gerrit, 423
Vrij, Catharina Maria de, 423
Weijgerden, P.J. van, 423
- Elizabeth de, 423

- Geertruy Anna Maria de, 423
Wijllemsen, Franck, 297
Willem III, Koning Stadhouder, (graaf van Leerdam), 99, 330
Willem V, prins, (graaf van Leerdam), 159
With, Ocker Gerritszoon de, 98, 260
With, M. de, 36
Wolswijk, C., 247
Zande, J.A. van der, 40
Zwijnenburg, J., 308

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Aannemers, architecten, bouwkundigen, ingenieurs, opzichters, uitvoerders en timmerlieden

Asbeck, ir. J.B., baron van (arch.), 350
Berg, W. van der (aann.), 247
Beirer, L. (arch.), 79, 222, 223, 224
Bellot, Dom Paul (arch.), 84, 332
Benschop, J.H.W. (arch.), 236
Berlage, H.P. (arch.), 163
Bie, J. de (arch.), 79
Biesseveld, (arch.), 328
Bijl, J.W. (arch.), 40
Boei, C.A. (aann.), 335
Bosch, Volken van den (uitv.), 156
Brugmann, J.J. (arch.), XI
Clercq, S. de (arch.), 125, 331
Cuypers, P.J.H. (arch.), 79, 84, 223, 224, 334
Dirksen B.V., J.L. (constructeurs), 364
Driel, T. van (opz.), 41
Dumolin, Johannes (aann.), 387, 388
Essen, A. van (arch.), 308
Gerdessen, Gebr. (aann.), 213
Goude, Cornelis Frederiks van der (bouwm.), 414
Hamdorf, W. (arch.), 251
Hoffman, Friedrich (ing.), 161
Hoogevest, G. en ir. T. van (arch.), 223, 224, 316, 328, 389, 416
Hoogevest, ir. T. van (arch.), 62, 272, 322, 363
Huurman, D. (aann.), 328
Janzen, J.W. (arch.), 333
Keldermans, Marcelis (arch.), 156
Kloot Meyburg, H. van der (arch.), 163
Koninklijke Rotterdamsche Betonijzer Maatschappij, voorheen Van Waning & Co (uitv.), 162, 391
Kuipers, Roelof (arch.), 162, 391
Leliman, J.H.W. (arch.), 163
Leur, H.C. van de (arch.), 84, 332
Lokhorst, van (rijksbouwm.), 388
Marot, Daniel, trant van (ontw.), 130

Mourik, W.D. van (aann.), 78, 328
Mulder, A. (bouwk.), 221, 390
Noort, Willem van (arch.), 156
Oossane, Jan van (timm.), 321
Paul, J. (arch.), 41
Peek, F. (timm.), 279
Rietvelt, Gerrit (arch.), 57
Rijke, Pieter (timm.), 321
Roozendaal, M.A. (arch.), 37
Sprong, J. (aann.), 247
Stadt, Ary de (timm.), 321
Tas, D. van der (arch.), 78, 97, 328
Tepe, Alfred (arch.), 84, 85, 236, 237, 387, 388
Timmermans, C.P. (arch.), 321
Verhagen, J.C. (arch.), 336
Vermeulen (arch.), 247
Verenigde aannemers en steenhouwersbedrijven Van der Sluys en Van Dijk, 364
Vielderman, W.H. (bouwk.), 335
Visser, Arie (ing.), 162, 163
Visser, J. (opz.), 79
Visser, ir. R. (arch.), 249, 291, 425
Visser en Smit (aann.), 162
Vliet, C. van (opz.), 36, 40
Walraad, J., 338
Wesselo (arch.), 57
Wit, A. de (timm.), 330
Witzand, J. en B. (aann.), 161
Woudenberg en Zonen, L. (aann.), 223, 272, 338, 350
Zanstra, De Clercq Zubli, Van den Oever & Partners (arch.), 63

Beeldhouwers

Mengelberg, atelier F.W., 237, 388
Mone, Jean, 92
Nole, Colijn de, 92
Stoltzenberg, firma, 237

Behangselschilders

Colla, Noë, 321

Glasblazers

Copier, A.D., 317, 331
Meeder, Jan Jurgen, 159
Meijdam, F., 317
Pilgram, Gebr., 159

Glazeniers

Geuer, atelier H.J.J., 237

IJzergieters

Dorsser & Ter Horst, van, 45
Enthoven & Co., L.I., 43
Nering Bögel, 424

Klokkegieters en uurwerkmakers

Bergen, van (Heiligerlee), 237, 238, 242, 260, 373
- Gebr. van (Midwolda), 308, 423
Borch, Henricus de, 224
Both, Thomas, 90, 423
Butendiic, Steven, 90, 250
Crans Jansz., Ciprianus, 284
Eijsbouts, B., 238, 242, 250, 274, 301, 423
- firma, 291
Elderhorst, firma, 373
Grave, Ian Albert de, 150, 242
Hemony, Franciscus, 330
Kemper, Hendrik, 218, 219
Klok, firma de, 284
Meurs, H., 90, 292
Michiels, M., 292
Moer, Wilhelmus en Jaspar, 90, 330, 365
- Gobel en Willem, 308
Muller, N., 353
Petit, A., 272
- & Gebr. Edelbrock, 238
- en Fritsen, 333, 353, 388
Seest, geslacht van, 90
- C. en J. van, 260
- P. van, 373, 423
Sijnen, H., 272
Trier, Hendrick van, 235
Waghevens, Peter, 90, 274
Weule, firma, 284, 373

Landmeters en cartografen

Berck, Joan, 156, 245, 246
Blaeu, J., 21, 22, 23, 56, 61, 110, 112, 209, 265, 314, 315, 377, 380, 392
Boxhorn, M.Z., 56
Deventer, Jacob van, 7, 21, 22, 56, 112, 207, 208, 264, 265, 278, 284, 294, 313, 315, 376, 380
Kuypers, X
Merian, C., 56
Ottens, R. en I., 6
Perrenot, J., 369

Loodgieters

Appeltern, Joost van, 321

Machinebouwers

Cockerill, 42

Metselaars

Jongh, Cornelis de, 321
Munster, Gijsbert van, 321

Orgelbouwers

Bätz, Gideon Thomas, 271, 274
- & Co., firma, 330
Kruze, J.F., 364
Leeuwen Gzn., W. van, 330, 421
Strümfler, J.S., 352
Verschueren (Tongeren), 260
Vool, J.J., 421

Restauratoren

Dubel, 330
Ende, firma J.J. van den, 352
Haakma Wagenaar, W., 227
Kocken, J.G.A., 227
Nijendaal, J.R. van, 352

Schilders

Borch, Gerard ter, 323
Claesz., Pieter, 323
Heem, van der, 323
Hogendorp - s'Jacob, Adrienne Jacqueline van, 283
Koninck, Philips, 323
Lindsen, C., 388
Lun, Joh. Q. van, 48
Munninckhof, J. van, 99, 352
Schenk, M.C., 388
Vroom, Hendrik, 65

Smeden

Weenen, Dirk van, 321

Steenhouwers

Ditward, J.B., 321

Tekenaars/Graveurs

Beijer, Jan de, 21, 22, 156, 248, 291, 307, 372
Dam, Wouter, 361
Haan, A. de, 157
Ivoy, E., 265
Liender, P. van, 154, 268, 279, 305, 307, 361
Pronk, C., 20, 62, 153, 154
Rademaker, A., 152
Roghman, R., 154
Schouten, H., 361
Spilman, H., 156, 248
Versteeg, J., 20

Tingieters

Metman, H., 301
Vianen, J. van, 250
Vos, A.I., 274, 297

Tuinarchitecten

Zocher, L.P., 328

Vestingbouwkundigen

Pasqualini, Alexander, 22

Waterbouwkundigen

Blanken Jansz., Jan, 11, 30, 41, 209, 424

Zilversmeden

Bresser, Gerrit, 107, 423
Kempen, J.M. van, 107
- & Zonen, Van, 260, 423
Linden, Pieter Bartolomeus van, 107, 422
Meijer, H.A. de, 107, 330
Mulle, Jean Paul, 106, 292
Nieuwcasteel, J.J. van, 107, 423
Peeters, G., 107, 423
Rikkoert, 107, 330
Stapelen, Martinus van, 106, 292
Toorn, Johannes van der, 107, 260

Topografisch register

Abcoude 14
Achthoven, 16, 32, 345, 354-355
polder, 17, 33, 34, 38
toponiemen
Lekdijk, 170, 172, 174, 175, 176, 185, 354-355

Alblasserwaard, 5, 7, 9, 11, 180, 183, 336
dijkscollege, 55
wapen, 338

Altena, 24
Land van, 14, 15

Amaliastein (buitenplaats), 17, 47, 237
Ameide, 32, 34
stoomgemaal, 33, 41, 44
wapen, 64

Amsterdam, 14, 41, 159, 270
Amsterdam-Rijnkanaal, 14
Arkel, spoorbrug, 41, 43, 44
wapen, 235
Rietveld, *zie onder* Rietveld

Arkel beneden de Zouwe
dijkscollege, 55
heerlijkheid, 1

Arkel boven de Zouwe, 9
dijkscollege, 55

Arkelse Dam, 12, 32, 41
sluis, 42
stoomgemaal, 33, 41-42

Asperen, IX, 4, 8, 9, 14, 16, 162, 166, 205-229
baronie, 2
fort, wapenplaats en inundatiesluizen, 24, 25, 28-31
gasthuis, 108-109, 121, 212-213
Geref. kerk, 85, 213-214
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-102;
beschrijving, 221-226
kasteel, 8, 124, 125, 151, 152-153, 205, 208
klooster, 208
molenstomp, 211
polder, 11, 33, 38, 41
pomp, 48
sluizen, 209
stadhuis, 55, 56, 218

verdedigingswerken, 18-21, 24, 205, 207, 210-211
toponiemen
Achterstraat, 114, 170, 180, 205, 207, 211-212
Gasthuisstraat, 212-213
Hoge Minstraat, 217
Middelweg, 205, 207, 208, 213-214
Minstraat, 114, 129, 168, 169, 170, 172, 179, 205, 207, 214-217
Raadhuisplein, 218-219
Voorstraat, 114, 119, 120, 129, 167, 168, 170, 178, 205, 207, 208, 219-229
Zuiderlingedijk, 11, 12, 205

Autena, 7, 232
polder, 16, 33, 34, 35

Autenase kade, *zie onder* Vianen
Bastaardkade, 35, 36, 37
Bazelbrug, 43, 44
Bazeldijk, 9
Beesd, 110
Betuwe, 16, 180
Betuwedijk, 11
Biezen, polder De, 34, 35
Biezenmolenbrug, 43, 44
Biezenweg, *zie onder* Vianen
Bilt, De, 424
Bloemendaal en Ganskampen,
polder, 34, 35

Bolgarijen of Bolgerijen, 5, 7, 15, 167, 239
polder, 13, 16, 33, 34, 35

Bolgerijense brug, 43, 44
Bolgerijse kade, *zie onder* Vianen
Bolnes, 292
Bommelerwaard, IX, 15
Breda, 13
Brielle, 63
Bruine kade, 13, 55
Bruinsdel en Hoogeleerbroek,
polder, 38, 40

Brussel, 92
Cattenbroek, land van, 5
Culemborg, 233
Diefdijk, 1, 2, 11, 13, 14, 15, 16, 167, 168, 169, 178
coupure in de, 25
werk aan de, 27, 55

Diefdijklinie, 11, 15
Diefwech of Diefweg, 11, 15
Dollard, 14
Donkere kade, 13, 55
Dordrecht, 14, 27, 159, 315

Edam, 159
Eendragt, polder De, 33-34
Elst, 14, 27, 315
Eng, polder De, 34, 35
Everdingen, IX, 4, 7, 13, 166, 230-238
dijkscollege, 55
fort en sluizen, 24, 25-27
gemeentehuis, 57
heerlijkheid, 1
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-104,
beschrijving, 232-235
kasteel Everstein, 8, 151, 155-156, 231
polder, 34
R.K. kerk, 84-85, 221-226
toponiemen
Diefdijk, 55, 170, 171, 174, 231-232
Graaf Huibertlaan, 185-231
Kerkstraat, 232-235
Kweldam, 176, 232, 235
Lekdijk, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 179, 180, 183, 188-192, 231, 235-238
Tienhoven, *zie onder* Tienhoven

Geertruidenberg, 63
Geldermalsen, 14, 27
Giessenlanden, gemeente, IX, 2
Goejanverwelle, 14
Gorinchem, 13, 14, 15, 27, 41, 53, 208
wapen, 235

Gouwenes, polder, 34
's-Gravenhage, hofje van Nieuwkoop, 321
Groene kade, 13, 239
Haagwetering, 12
Hagestein, IX, 6, 8, 9, 15, 244-251
dijkscollege, 55
gemeentehuis, 57, 247
heerlijkheid, 1, 245, 411
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-105,
beschrijving, 247-250
kasteel, 21, 151, 155-156, 231, 244-246
rechthuis, 57, 247
stuw, 251
verdedigingswerken, 18-19, 21
toponiemen
Achterweg, 246-247
Dorpsstraat, 246, 247-250
Lekdijk, 250-251
Tienhoven, *zie onder* Tienhoven

Hardinxveld, 44
Heeskop, 4, 231
Heer, Hugowaard, 373
Hei- en Boeicop, *zie ook* Neder

Heicop en Neder Boeicop, IX, 4, 5, 7, 13, 32, 167-177, 252-262
gemeentehuis, 57
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-107,
beschrijving, 257-260
Huis, 51
rechthuis, 57, 255, 258
wapen, 64
toponiemen
Hei- en Boeicopseweg, 50, 167, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
178, 181, 182, 183, 185, 186-188, 201-203, 253-262
Heicoppersteeg, *zie onder* Lexmond
Kanaaldijk, 36

Helsdingen, IX, 4, 6, 424-425
kapel, 424, 425
toponiemen
Achterweg, 424-425
Voorweg, 177, 424, 425

's-Hertogenbosch, 13, 14
Heukelum, IX, 6, 8, 9, 13, 14, 15, 162, 263-285
gasthuis, 109, 266, 278
gemaal, 33, 38, 41
Herv. kerk, algemene beschouwingen, XI, 67-160,
beschrijving, 268-274
kapel, 269
kasteel, 8, 48, 151, 153, 264, 277-285
molens, 32, 38
Oude Vrouwenhuis, 110
polder, 11, 269
pomp, 48, 49, 274
school, 274
stadhuis, 55, 56, 275-276
steenbakkerij De Koornwaard, 161, 266
verdedigingswerken, 18, 19, 21, 264, 266
toponiemen
Gasthuisstraat, 50, 114, 128, 263, 264, 265, 266-267
Groenewal, 267-268
Torenstraat, 49, 114, 263, 264, 268-274
Voorstraat, 51, 114, 119, 120, 121, 122, 263, 264, 265, 275-277
Zuiderlingedijk, 11, 55, 264

Hilvarenbeek, 221
Hoevensloot, 12
Holland, Staten van, 23, 85, 157, 321, 415
Hoog of Klein Oosterwijk, *zie onder* Oosterwijk
Hoogeind en Schaayk, polder, 33, 41
Hoogmiddelkoop, polder, 32, 38
Huibert, 12, 36
Huibertse kade, 35
Kedichem, IX, 4, 6, 13, 16, 162, 178, 293-298
gemeentehuis, 57
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-103,
beschrijving, 295-297

Verenigde polders van Kedichem met Oosterwijk, 12, 38, 39-40, 293
toponiemen
Lingedijk, 11, 170, 172, 173, 174, 175, 179, 180, 183, 185, 192-195, 295-298

Keulen, 208
Koornwaard, *zie ook onder* Heukelum, 15
Kortenhoeven, *zie ook onder* Lexmond, 36
Kraaijendal, 36
Kraneschipbrug, *zie onder* Meerkerk
Kortgerecht, *zie onder* Schoonrewoerd
Kruithof, wiel de, 11, 16, 55, 336, 338, 369
Laak, Lake of Laxe (stroom), 5, 7, 345, 355, 356
Laak, De (weg), *zie onder* Lexmond
Lakerveld, IX, 5, 8, 13, 32, 51, 167, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 182, 183, 185, 345, 355-359
polder, 34, 35, 37-38
rechthuis, 355
tolhuis, 54, 357
wapen, 64

Leede of Lede (stroom), 5, 304, 305, 313, 314

heerlijkheid Ter, 1
kasteel Ter, 151, 155

Leerbroek, IX, 5, 8, 12, 13, 15, 177, 304-312
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-89,
beschrijving, 306-308
polder, *zie onder* Nieuwland en Leerbroek, alsmede Bruinsdel en
Hoogleerbroek rechthuis, 57
toponiemen
Dorpsweg, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 305-308
Kerkweg, 8, 185, 309
Leerbroekseweg, 169, 177, 178, 185, 309-310
Middelkoop, *zie onder* Middelkoop
Recht van Terleede, 120, 178, 180, 182, 310-311
Weverwijk(sedijk), 12, 167, 169, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 185,
311-312

Leerdam, IX, 4, 9, 14, 16, 166, 313-343
Chr. Geref. kerk, 335
dijkscollege, 55
Evang. Luth. kerk, 85, 335
gasthuis, 109, 121
gemeente, IX, 2, 57, 336
glasfabriek, 159-160, 315, 331
graafschap, 2
Herv. kerk, algemene beschouwingen, XI, 67-107,
beschrijving, 325-330
Hofje van Aerden, 49, 110, 113, 121, 319-324
houthandel v/h Varsseveld & Co, 158, 160-161
kasteel, 8, 151, 155, 314, 319, 321
molens, 32, 316-317
Ned. Geref. kerk, 85, 86, 318-319
R.K. kerk, 84, 332-333, 334-335
stadhuis, 55, 56-57, 331
station, 159, 161, 317
synagoge, 85, 333
verdedigingswerken, 18-19, 21-23, 316
watertoren, 162-163, 317
wapen, 330
toponiemen
Bergstraat, 159, 315, 316
Boetiusstraat, 160
Diefdijk, 55, 169, 170, 172, 175, 176, 183, 336-339
Fonteinstraat, 314, 315
Galgenwaard, 160
Grote Steiger, 317-318
Hoogeind, 49, 50, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 180,
181, 182, 183, 185, 336, 339-342
Hoogstraat, 113, 314, 318-319, 331
Horndijk, 160
Julianastraat, 114

Kerkstraat, 52-53, 113, 114, 119, 120, 121, 123, 124, 127, 129, 130, 131, 148-150, 315, 316, 319-330
Laantje van Iperen, 125, 128
Lingedijk, 112, 114, 125, 128, 160, 331
Lingepark, 114, 160
Lingestraat, 162
Loosdorp, 38, 51, 176, 180, 181, 183, 185, 336, 342-343
Markt, 51, 113, 116, 117, 118, 119, 122, 129, 130, 131-133, 316, 331-332
Meent, 54, 158, 159, 161, 163-165, 315, 332-333
Nieuwenhuyzenstraat, 114, 115, 332
Nieuwstraat, 114, 115, 167, 316, 333-335
Noordwal, 335
Owenstraat, 160
Prins Hendrikstraat, 332
Recht van Terleede, 176, 177, 185, 336, 343
Reilinghplein, Dr., 57
Siemensstraat, 160
Spoorstraat, 112, 114, 124, 160, 316
Vlietskant, 128, 315, 335-336
Wilhelminastraat, 114

Lek, 1, 4, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 16, 22, 32, 41, 161, 377
Lekdijk, *zie ook onder* Achthoven, Lexmond en Vianen, 10, 11, 16, 167, 178, 377
Lexmond, IX, 7, 13, 14, 50, 167, 177, 344-355
gemeentehuis, 347
Geref. kerk, 85, 86
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 66-105,
beschrijving, 349-353
polder, 32, 34, 36-37
pomp, 48
rechthuis, 57, 346
wapen, 64
toponiemen
Achthoven, *zie onder* Achthoven
Dorpsstraat, 112, 116, 117, 119, 127, 344, 345-348
Heicoppersteeg, 43
Kortenhoevendijk, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 185, 198-201, 348-349
Kortenhoevenseweg, 344, 349-353
De Laak, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 186, 344, 353-354
Lakerveld, *zie onder* Lakerveld
Lekdijk, (Kom), 7, 120, 123, 130, 344, 345, 348

Linge, 1, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 32, 33, 38, 42, 161, 205, 264, 286, 313
Lingedijk, 10, 167, 169
Noorder Lingedijk, *zie ook onder* Kedichem en Oosterwijk, 9, 11, 15, 169, 293, 294
Zuider Lingedijk, *zie ook onder* Asperen, Heukelum en Spijk, 11, 14, 16, 169
Nieuwe Zuiderlingedijk, 1, 11, 12, 208

Lingeboezem, 32, 38-41

Lingewaal, gemeente, IX, 2, 56
Lingewerken, 10, 286
Loosdorp, *zie onder* Leerdam
Maarn, 47
Mafit, polder Het, 34, 35
Mechelen, wapen, 274
Meent, polder, *zie ook onder* Leerdam, 38
Meerkerk, 13
    Kraneschipbrug, 41, 43-44
    Meerkerksebrug, 43, 44
    wapen, 64

Mermede, 12, 41
Merwedekanaal, 1, 14, 33, 34, 35, 36, 38, 41-46, 161
Middelkoop, 4, 5, 7, 8, 12, 15, 172, 176, 178, 181, 185, 305, 310
    polder, 33, 34, 35, 36

Muiden, 14, 15
Neder Boeicop, 3, 252, 253
    polder, 34, 36, 252

Nederboeicopperwetering, 35
Neder Heicop, 5, 13
    polder, 35, 36, 252

Nederheicopperwetering, 35, 36
Nes, polder De, 246
Nieuwerbrug, 14
Nieuwersluis, 15, 24
Nieuwland, IX, 5, 7, 12, 15, 169, 172, 176, 178, 180, 183, 360-367
    Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-105,
    beschrijving, 362-365
    rechthuis, 57, 361
    toponiemen
    Achterdijk, 7, 360, 361-362
    Breezijde, 125, 172, 178, 180, 361, 362
    Dorpsplein, 362-365
    Geer, 170, 175, 180, 181, 182, 183, 185, 361, 365-366
    Klinkert, 361
    Smalzijde, 169, 170, 172, 180, 181, 182, 203-204, 361, 366-367
    Zijlkade, 172, 361

Nieuwland en Leerbroek, polder, 32, 33, 38-39
Nieuwpoort, 14
Nigtevegt, 14
Nijeveen, 296
Noordeloos, 307, 362, 371
Oosterwijk, IX, 7, 12, 13, 16, 162, 169, 178, 293-295
    Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-106,
    beschrijving, 298-301
    kasteel, 151, 154-155
    polder Hoog of Klein Oosterwijk, *zie ook onder* Kedichem en
    Oosterwijk, 38, 40, 331
    toponiemen

Lingedijk, 7, 12, 126, 170, 172, 175, 180, 295, 301-303
Oudendijk, 168, 174, 303

Over-Betuwe, 13
Overboeicop, *zie onder* Schoonrewoerd
Overheicop, *zie onder* Schoonrewoerd
Over Zijderveld, *zie onder* Zijderveld
Pannerdens kanaal, 10
Quakernaak, 5, 12
polder, 34, 38

Schaik, Oud en Nieuw, *zie ook* Hoogeind en Schaik, 5, 13
polder, 38
stroomrug, 3, 4

Scharperswijk, 36
Schiedam, 160
Schoonhoven, 14, 15
Schoonrewoerd, IX, 5, 8, 13, 368-375
gemeentehuis, 57, 371
Geref. kerk, 85, 86, 374
heerlijkheid, 1
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-105,
beschrijving, 371-373
pomp, 48, 49
stroomrug, 3, 4, 11, 16, 305, 369, 371
toponiemen
Diefdijk, 183, 368, 369, 370
Dorpsstraat, 178, 180, 369, 370-374
Kerkweg, 183, 369
Kortgerecht, 5, 369, 374
polder, 13, 38
Overboeicop, 5, 183, 184, 369, 374-375
polder, 34, 36, 252
Overheicop, 5, 7, 13, 170, 172, 174, 177, 178, 182, 185, 369, 375

Seraign, 42
Slingeland, 307, 362, 371
Sluis, 32
Spijk, IX, 38, 162, 169, 178, 286-292
gemaal, 33, 41
Geref. kerk, 85
Herv. kerk, algemene beschouwingen, XI, 67-106,
beschrijving, 289-292
kasteel, 8, 69, 106, 153-154, 286
polder, 13
toponiemen
Kwelkade, 1
Zuider Lingedijk, 1, 11, 51, 126, 170, 171, 172, 178, 179, 180,
195-197, 286-292

Stameren (buitenplaats), 47
Steenenhoek, kanaal van, 12
Tholen, 63

Tielerwaard, IX, 264, 266

Tienhoven, 7, 231, 246
stroomrug, 3, 4
wapen, 64

Tricht, 14
Uithoorn, 14
Utrecht, X, 13, 14, 15, 42
Vianen, IX, 4, 9, 12, 13, 14, 16, 166, 376-424
Algemene begraafplaats, 50, 424
dijkscollege, 55, 399
gasthuis, 60-65, 109-11-, 380, 411
gemeente, IX, 2, 57
Geref. kerk, 85, 393
heerlijkheid, 1, 411, 424
Herv. kerk, algemene beschouwingen, XI, 67-107,
beschrijving, 410-423
Hofpoort, 392-393
kasteel, 8, 151, 156-157, 162, 377, 380, 381, 384
Lekpoort, 48, 388-390
Oude Mannenhuis, *zie ook onder* Brederodestraat, 110
Oude Vrouwenhuis, 110
pesthuis, 110
pomp, 48-49
R.K. kerk, 84-85, 387-388
R.K. staties, 66
sluizen, 33, 41, 42, 45-46, 380
stadhuis, 55, 57, 58-65, 126, 130, 380
Stedelijk Museum, 65, 407
synagoge, 85, 383-384
verdedigingswerken, 18-19, 23-24, 381
wapen, 49, 64, 423
watertoren, 162-163, 391
weeshuis
toponiemen
Achterkade, 35
Achterstraat, 53, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 128, 130,
135-137, 380, 381-392
Autenase kade, 35, 44
Bakkerstraat, 383-384
Biezenweg, 43
Biezenwegbrug, 43, 44
Bolga (e) rijse kade, 8, 13, 35, 43
Brederodestraat, 50, 129, 380, 384-388
Buitenlandpoort, 53
Buitenstad, 380, 388-390, 423
Hofplein, 49, 380, 390-392
Kanaalweg, 158, 161
Kerkstraat, 112, 116, 120, 122, 123, 130, 140-143, 380, 381,
393-395
Kerremelkskaven, 53
Klooster, 392-393

Korte Kerkstraat, 395
Kortendijk, 12, 51, 112, 116, 117, 118, 122, 129, 130, 133-135, 377, 380, 395-396
Langendijk, 12, 50, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 377, 380, 396-406
Lijnbaan, 47, 158
Lombardstraat, 113, 118, 120, 121, 126, 129, 130, 400
Merwedekade, 35
Molenstraat, 159, 167, 400-401
Prinses Julianastraat, 125
Valkenstraat, 111, 120, 122, 123, 126, 130, 143-144, 380, 401-402
Varkensmarkt, 122, 167, 380, 402
Voorstraat, 13, 49, 50, 51, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 137-140, 144-148, 377, 379, 380, 402-424
Weesdijk, 123
Zomerdijk, 122

Vijfhoeven, 36
Vijfhuizen, 42
Vlaardingen, 160
Vreeswijk, 10, 14, 15, 377, 389
Vuren, 24
Waal, 14, 264, 380
Weesp, 24
Werkendam, 24
Weverwijk, *zie onder* Leerbroek
Woerden, 15
Woerdense Verlaat, 14
Woudrichem, 24
Zaadwaard, 15
Zaltbommel, 13
Zederik, 9, 10, 12, 14, 32, 35, 41
Nieuwe Zederik, 34
Oude Zederik, 1, 12, 34-38, 53
gemeente, IX, 2, 57, 355

Zederikboezem, 10, 33, 34-38, 41-42
Zederikkanaal, 14, 41-42, 44, 380
Zeeuws-Vlaanderen, 14
Zijdekande, 13, 252, 369
Zijderveld, 5, 8, 13, 238-243
gemeentehuis, 57
Herv. kerk, algemene beschouwingen, 67-105, beschrijving, 241-242
polder (Over) Zijderveld, 13, 34
stroomrug, 3, 4, 238
toponiemen
Achterkade, 35
Diefdijk, 183-184, 238, 239-240
Dorpsweg, 170, 172, 174, 175, 177, 178, 184, 185, 238, 239, 240-241
Kerksteeg of Kerkweg, 8, 55, 238, 239, 241-242

Zijderveldselaan, 7, 167, 170, 171, 173, 174, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 185, 238, 239, 242-243

Zouwedijk, 2, 9
Zwaanskuikenbrug, 43, 44

Register van zaaknamen en voorstellingen

altaar, 84, 91, 92, 140, 148, 221, 233, 333, 350, 388, 424
altaarretabel, 91, 92, 411, 419
ambachtsheerlijkheid, *zie* heerlijkheid
avondmaalsbeker, *zie ook* tin en zilver, 105-107, 250, 260, 274, 292, 297, 300, 301, 330, 422, 423
avondmaalsblad, *zie ook* zilver, 274
avondmaalskan, *zie ook* tin en zilver, 107, 250, 260, 297, 301, 330, 423
avondmaalsschaal, *zie ook* tin en zilver, 106, 107, 250, 260, 292, 297, 301, 330, 422, 423
avondmaalsschotel, *zie ook* tin en zilver, 297
avondmaalsstel, *zie ook* tin en zilver, 90, 106, 107, 297, 330, 423
bakhuis, 191, 243, 247, 255, 339, 341, 343, 354, 357, 359, 366, 373, 425
bakoven, *zie* schouw
baldakijn, 80, 101, 149, 224, 422
banken, 80, 82, 83, 96, 97, 224, 250, 272, 297, 352, 362, 372, 384
doopbank, 95, 234
drostenbank, 95
herenbank, 68, 82, 83, 95-97, 104, 224, 225, 259, 260, 272-274, 416, 419, 421
koorbank, 93, 333, 420

bankenblok, 82, 83, 95-97, 234, 273, 297, 300
beelden, 47, 49, 53, 91, 92, 237, 333, 411, 421
begraafplaats, *zie ook* kerkhof, 41, 50, 257, 268, 306, 328, 331, 423, 424
behang, 57, 130, 149, 150, 321
bijbelse voorstellingen
Christus als kind, 274
H. Hart, 237
H. Kruis, 221, 247
kruisiging, 100
verrezen, 91
met apostelen, 237
met Emmausgangers, 237

David met de harp, 274
God de Vader, 53
Mannaregen, 419

boenhok en boenstoep, 82, 239, 255, 312, 370
bouwhuizen, 277, 279, 285
borden, 90, 97, 98, 100, 330, 352, 422
Apostolische Geloofsbelijdenis, 98, 260, 422
Onze Vader, 98, 99, 422
predikantsbord, 100, 297, 330

psalmbord, 68, 97, 335, 352
rouwbord, 68, 99, 260, 352
Tien Gebodenbord, 98, 99, 260, 330, 422

brug, 13, 25-28, 30, 32, 35, 42-44, 392
draaibrug, 41, 43
kraanbrug, 28
ophaalbrug, 45, 46, 277, 279
schipbrug, 13, 41, 43-44, 380, 389
spoorbrug, 14, 27, 41, 44
vlotbrug, 41

buitenplaats, 47, 57, 237, 246, 277
bijbel, 67, 372
consistorie, 69, 77, 81, 232, 241, 242, 247, 249, 250, 258, 272, 273, 290-292, 299-301, 306, 308, 329, 335, 350, 351, 363, 372
cope, 4, 5, 305
cope-ontginning, 5, 7, 231, 238, 245, 304, 305, 315, 355, 360, 368, 369

dijk, 10-12
schaardijk, 10

dijkdorp, 7
dijkhuis, 286, 287
dijkmagazijn, 55
doopbekken, *zie ook* koper en zilver, 101, 105, 107, 260, 329, 423
doopbekkenhouder, *zie ook* koper, 68, 90, 101, 104, 105, 242, 259, 274, 329, 335, 352, 365, 373
doopboog, *zie ook* koper, 83, 101
doophek, 68, 83, 95-97, 101, 102, 104, 224, 225, 233, 234, 242, 258, 274, 300, 352
doopkapel, 327, 328, 329
dooptuin, 82, 83, 300, 308
doopschaal, 335
doopvont, 68, 95, 242, 250, 274, 388, 410
dorsvloer, 175, 176, 197, 302
draaibrug, *zie* brug
eendenkooi, 6, 158, 159
eng, 6
epitaaf, 92
esdorp, 6
gestrekt esdorp, 6

fort, 24
- Asperen, 25, 27, 28 e.v.
- Everdingen, 10, 25 e.v., 231
- Honswijk, 25
- Nieuwe Steeg, 25

gasfabriek, 159, 332
gasthuis, 58, 59, 62, 85, 108-110, 121, 212, 266, 278, 318, 380, 411
gebrandschilderd glas, 237, 388
gedenksteen, 53, 214, 247, 317, 319, 331, 333, 372, 388, 392

gemaal, 33-44
dieselgemaal, 35, 36, 38, 39, 41
elektrisch gemaal, 33, 35, 36,

37, 40, 41
rijksstoomgemaal, 41-42, 44
stoomgemaal, 12, 32, 36, 37, 39, 40, 41

gemeenlandshuis, *zie* waterschapshuis
gemeentehuis, *zie ook* raadhuis en stadhuis, 56, 57, 207, 211, 218-219, 247, 347
gevelsteen, 35, 37, 50-51, 56, 113, 117, 131, 133, 148, 180, 191, 192, 196, 211, 212, 227, 237, 257, 267, 275, 287, 288, 295, 298, 309, 318, 334, 339, 341, 342, 343, 353, 356, 361, 366, 367, 370, 371, 374, 394, 399, 403, 405, 407
glasfabriek, 111, 114, 125, 158, 159-160, 315, 331, 333
grafkapel, 80
grafkelder, 299, 300, 330
- Brederode, 91, 92, 99, 419
- Fabricius van Heukelum, 268

grafmonument, 80, 91, 92, 411, 421-422
grafzerk, 80, 100, 224, 226, 274, 291, 292, 301, 330, 352, 419, 422
griend, 15-17, 158, 166, 167
hagioscoop, 272
heerlijkheid, 1, 8, 157, 245, 246, 371, 411, 424
ambachtsheerlijkheid, 2, 302
hoge heerlijkheid, 2

heiligen
Anna, 208
Annas, 208
- te Drieën, 274
Antonius, 221
Antonius van Padua, 237, 238
Barbara, 221, 362
Catharina, 325
Catharina van Alexandrië, 221
Jacobus, 350, 414
Jacobus de Meerdere, 269
Johannes, 221, 365
Jozef, 237, 333, 388
Maria (Onze Lieve Vrouwe), 221, 233, 269, 308, 325, 330, 388, 410
- met kind, 224, 237
- Onbevlekt Ontvangen, 332-333, 334
- Ten Hemelopneming, 84, 386-388
Martinus (Maarten), 247, 362
Nicolaas, 221, 237
Petrus en Paulus, 84, 85, 236-238
Suidbertus, 247

hek, 50, 125, 182, 184, 188, 195, 212, 218, 219, 243, 257, 306, 343, 359, 361, 371, 384, 399, 420

stoephek, 49-50, 146, 227, 229, 395, 396, 397, 399, 402, 403, 404, 405, 406, 407

hekpijlers, 277, 285, 384
hennep, 15, 158, 166, 167, 253
herberg, 43, 55, 57, 267, 309, 346, 347, 361, 387
herenbank, *zie* banken
hofje, 49, 108, 110, 113, 120, 121, 151, 155, 319-324
hoge heerlijkheid, *zie* heerlijkheid
hooiberg, 167, 176, 182, 183, 187, 188, 192, 195, 213, 214, 231, 232, 239, 241, 243, 247, 250, 255, 256, 257, 265, 268, 295, 298, 315, 336, 338, 353, 355, 357, 370, 375, 380
kapberg, 176, 183
schuurberg, 167, 183-184, 195, 216, 231, 255, 268, 309, 311, 336, 361, 370, 375, 425

houthandel, 124, 158, 160-161, 315
inundatie, 15, 30, 207, 271
inundatiesluis, *zie* sluis
kaaskamer, 167, 186, 188, 203, 204, 261, 302, 336, 355, 358, 361
kade, 5, 7, 9, 12, 13, 32, 166, 238, 368
kwelkade, *zie* kwel

kandelaar, *zie ook* koper en zilver, 68, 101, 104, 234, 292, 300, 422
kantongerecht, 146
kapberg, *zie* hooiberg
kapel, 62-64, 69, 84, 85, 91-93, 108-110, 221, 232, 267, 269, 271, 272, 380, 388, 393, 410, 411, 412, 413, 419, 420, 421, 422, 424, 425
karnmolen, *zie* molen
kasteel, 8, 19, 151-157
Asperen, 8, 20, 56, 124, 125, 151, 152-153, 205, 208
Everstein, 8, 151, 155-156, 231
Hagestein, 21, 151, 155-156, 231, 244-246
Heukelum, 8, 19, 48, 55, 56, 151, 153, 264, 277-285
Leerdam, 8, 22, 151, 155, 314, 319, 321
Ter Leede, 151, 155
Oosterwijk, 151, 154-155
Spijk, 8, 69, 106, 153-154, 286
Vianen, 8, 19, 23, 49, 61, 65, 151, 156-157, 162, 377, 380, 381, 384

keersluis, *zie* sluis
kelder, 129-130, 171-172, 174, 176, 177, 178, 180, 338, 384-385
met kruisgewelf, 130, 133, 135, 154, 172, 176, 178, 200, 262, 311, 346, 347, 348, 349, 354, 355, 358, 400
met tongewelf, 130, 140, 172, 178, 197, 216, 220, 228, 242, 288, 303, 340, 348, 349, 353, 375, 399
met troggewelf, 44, 163, 172, 178, 194, 406
plat afgedekt, 129, 132, 172, 178, 191, 202, 231, 240, 255, 256, 301, 302, 309, 311, 312, 366, 373, 391

kerkbanken, *zie* banken
kerken, 66-107
Asperen

Geref. kerk, 85, 213-214
Herv. kerk, 221-226

Everdingen
Herv. kerk, 232-235
R.K. kerk, 236-238

Hagestein
Herv. kerk, 247-250

Hei- en Boeicop
Herv. kerk, 257-260

Helsdingen
kapel, 425

Heukelum
Herv. kerk, 268-274

Kedichem
Herv. kerk, 295-297

Leerbroek
Herv. kerk, 306-308

Leerdam
Chr. Geref. kerk, 335

Evangelisch Luth. kerk, 85, 335
Herv. kerk, 325-330
Ned. Geref. kerk, 85, 86, 318-319
R.K. kerk, 84, 332-333, 334-335
Synagoge, 85, 333

Lexmond
Herv. kerk, 349-353

Nieuwland
Herv. kerk, 362-365

Oosterwijk
Herv. kerk, 298-301

Schoonrewoerd
Geref. kerk, 85, 86, 374
Herv. kerk, 371-373

Spijk
Herv. kerk, 289-292

Vianen
Geref. kerk, 85, 393
Herv. kerk, 410-423
R.K. kerk, 84-85, 387-388

synagoge, 85, 383-384

Zijderveld
Herv. kerk, 241-242

kerkhof, *zie ook* begraafplaats, 69, 221, 232, 236, 241, 247, 289, 296, 299, 362, 371, 410
klankpot, 76, 271, 273, 267, 278
klok, *zie* luidklok
klokkestoel, 90, 224, 250, 290, 291, 301, 417
klooster, 20, 114, 208, 211, 214, 275, 392
koetshuis, 53, 237, 285, 347, 361, 382
komvorming, 8, 253, 286, 361
koper, 101-105
doopbekken, 101, 105, 329
doopbekkenhouder, 90, 101, 104, 105, 242, 274, 329, 365, 373
doopboog, 101
kandelaar, 68, 101, 104, 234, 292, 300, 422
kroon, 68, 78, 80, 90, 101, 102, 235, 274, 300, 308, 352-353, 365, 373
lezenaar, 68, 90, 101, 102-104, 242, 297, 300
preekstoellezenaar, 102, 103, 104, 226, 235, 292, 329, 365, 373, 422
voorzangerslezenaar, 83, 103, 104, 226, 329, 422

wandarm, 101, 104, 422

korenmolen, *zie* molen
kraanburg, *zie* brug
kroon, *zie ook* koper, 68, 78, 80, 90, 101-102, 235, 274, 292, 300, 308, 352-353, 365, 373
kwel, 7, 11, 12, 13, 16
kweldam, 12, 13, 231
kweldijk, 12
kwelkade, 1, 12, 13, 286

lage heerlijkheid, *zie* heerlijkheid
lambrisering, 83, 130, 142, 146, 148, 150, 283, 284
landpoort, *zie* poort
lezenaar, *zie ook* koper, 68, 83, 90, 101, 102-104, 226, 235, 242, 259, 292, 297, 300, 329, 365, 373, 422
luidklok, 56, 68, 77, 90, 149, 150, 218-219, 222, 224, 235, 237-238, 242, 248, 249, 250, 260, 271-272, 274, 284, 290, 297, 301, 308, 330, 333, 353, 365, 373, 388, 423
marktruimte, 7, 8
mezzanino, 113, 120, 127, 146, 331, 403, 404, 406, 407
molen, 10, 12, 32-40, 381, 400
karnmolen, 183, 194, 197, 302
korenmolen, 158, 159, 211, 317
molenstomp (-romp), 211, 316-317

muur, *zie* stadsversterking tuinmuur, 213

muurschildering, 68, 77, 80, 100-101, 109, 210, 219, 222, 226-227, 291, 292, 330, 352, 372
muurtoren, *zie* stadsversterking
oeverwal, 3-4, 5, 6, 7, 13, 15, 16, 205, 230, 231, 263, 286, 293, 294, 345, 360, 361, 424
ommuring, *zie* stadsversterking
ontginning, 4, 5, 7, 9, 13, 15, 231, 239, 252, 304, 345, 360, 361, 368, 369
    cope-ontginning, *zie* cope restontginning, 5
    ontginningsas, 5, 7, 13, 238, 253, 305, 315, 355, 360, 368

ophaalbrug, *zie* brug
oranjerie, 285

orgel, 242, 260, 271, 274, 318, 329-330, 352, 364, 372, 388, 415, 416, 421
ozendrop, 112, 116, 318, 345, 346, 347, 402, 406, 409
pastorie, 84, 86, 124, 154, 213, 214, 236, 237, 271, 347, 361, 370, 372, 374, 387, 395, 405
peilsteen, 196, 250, 316, 339, 392
pekelbak, 163, 174, 197, 204, 255, 302
piscina, 225, 291, 292
polders, 32-41
pomp, 47-49, 108, 110, 152, 174, 175, 188, 194, 197, 241, 274, 288, 301, 303, 306, 312, 321, 324, 338, 366
poort, *zie ook* stadsversterking, 19-24, 153, 157, 211, 319, 382, 384, 388-390, 392, 407
poortgebouw, 156, 278, 380
poortje, 52-53, 61, 227, 338, 383
postkantoor, 54, 332
predikantsbord, *zie* borden
preekstoel, 68, 77, 78, 80, 82, 83, 90, 93-95
  Asperen, 225
  Everdingen, 95, 234, 237
  Hagestein, 95, 250
  Hei- en Boeicop, 95, 259
  Heukelum, 94, 273-274
  Kedichem, 297
  Leerbroek, 308
  Leerdam, 95, 97, 329, 335
  Lexmond, 97, 352
  Nieuwland, 95, 364
  Oosterwijk, 94, 300
  Schoonrewoerd, 95, 373
  Spijk, 291
  Vianen, 94, 388, 420-421
  Zijderveld, 242

preekstoellezenaar, *zie* koper
priestergraf, 100, 226
psalmbord, *zie* borden
raadhuis, *zie ook* gemeentehuis en stadhuis, 55-57, 113, 119, 121, 148, 153, 218, 242, 246, 247, 275-276, 325, 370, 371
rechthuis, 55, 57, 246, 247, 255, 346, 355, 361
rivierduin, 3
rondeel, *zie* stadsversterking
rouwbord, *zie* borden
sacristie, 84, 222, 223, 224, 236, 237, 269, 270, 271, 272, 327, 328, 329, 330, 333, 334-335, 387, 388, 418
schipbrug, *zie* brug
school, 49, 55, 56, 57, 110, 236, 266, 274, 296, 327, 333, 361, 371, 374, 401
schotbalksluis, *zie* sluis
schoutambt, 2, 424
schouw, 62, 64, 65, 118, 130, 142, 146, 148, 149, 218, 283-285, 323, 373, 385
  schouw met bakoven, 174, 175, 188, 194, 197, 239-240, 280, 301, 358, 359, 362, 375

schuilkerk, 66, 84, 112, 139-140, 387, 405
schuurberg, *zie* hooiberg
schuurkerk, 84, 236-237
sluis, 32-46
    inundatiesluis, 11, 25, 26, 28, 30, 31, 209
    keersluis, 38, 39, 41, 209
    schotbalksluis, 26, 27
    schutsluis, 11, 41, 42, 45-46, 209, 251
    uitwateringssluis, 33, 38, 39, 40, 41, 42
    waaiersluis, 25, 30

sluiswachterswoning, 46
smederij, 219-220, 268, 305-306, 371
stadhuis, *zie ook* gemeentehuis en raadhuis, 55-65, 111, 112, 118, 126, 130, 214, 226, 319, 331, 380, 408
stadsboerderij, 111, 167, 208, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 227, 229, 266, 332, 333, 335, 380, 393, 400
stadsmuur, *zie* muur
stadspoort, *zie* poort
stadsrecht, 8, 18, 20, 21, 23, 55, 58, 156, 205, 245, 264, 377
stadsstichting, 8
stadsversterking, 18-24
    Asperen, 20-21, 210-211
    Hagestein, 21, 245-246
    Heukelum, 21, 266
    Leerdam, 21-23, 316
    Vianen, 23-24, 381

station, 14, 159, 161, 316, 317
steenfabriek, 10, 15, 161, 209, 297, 321, 345
stichtingssteen, 41, 255, 311, 316
stoeppaal, 49-50, 146, 220, 227, 228, 340, 410
stoomgemaal, *zie* gemaal
stroomrug, 3-4, 6, 7, 11, 15, 16, 238, 245, 263, 294, 339, 369
stucplafond, 130, 148, 149, 218, 279, 280, 283, 323, 325, 395, 403, 405
synagoge, 84, 85, 333, 383-384
tegeltableau, 39, 175, 188, 239-240, 268, 358, 362, 366
terp, 5, 147, 182, 253, 355-356
    huisterp, 5, 7, 186, 253, 305, 310, 356

theekoepel, 381, 395
tiendweg, 12, 13
Tien Gebodenbord, *zie* borden tin
    avondmaalsbeker, 297, 301
    avondmaalsblad, 274
    avondmaalskan, 250, 297, 301
    avondmaalsschaal, 250, 292, 297, 301
    avondmaalsschotel, 297
    avondmaalsstel, 90, 297

tinmerk, 250, 297, 301
tolhuis, 44, 54, 357
tuin, 46, 47, 50, 110, 157, 286, 319, 380, 392

boerentuin, 182, 184-185, 188, 192, 195, 239, 240, 241, 243, 255, 256, 257, 295, 306, 309, 311, 321, 323, 339, 342, 342, 343, 357, 367

tuinhuis, 195, 257
tuinvazen, 51
uurwerk, 90, 222, 224, 235, 242, 250, 260, 271, 272, 274, 291, 292, 296, 297, 301, 308, 330, 353, 365, 373, 423
villa, 56, 112, 114, 124-125, 128, 160, 214, 218-219, 316, 331, 332, 361
waag, 117, 393-394
waaiersluis, *zie* sluis
wagenschuur, 183, 195
wal, *zie* stadsversterking
walmuur, *zie* stadsversterking
waltoren, *zie* stadsversterking
wandarm, *zie ook* koper, 101, 104, 422
wapensteen, 50-51, 52, 254, 359
waterlinie, 14, 18
Nieuwe Hollandse
Waterlinie, 15, 18, 24-31, 55, 161, 208, 231
Oude Hollandse waterlinie, 11, 14, 15

waterpoort, *zie* poort
waterschapshuis, 54, 55, 336, 338-339
watertoren, 159, 162-163, 317, 391
waterzolder, 13, 169, 182, 203-204, 310, 311, 312, 367
weeshuis, 110
wiel, 10, 11, 12, 16, 17, 55, 293, 294, 369
winkelpui, 111, 128-129, 131, 134, 318, 319, 331, 332, 397, 403, 404, 405
zijdewende, 9, 13, 238, 239, 252, 369
zilver, 105-107, 276
avondmaalsbeker, 105, 106, 107, 250, 260, 274, 292, 300, 330, 422, 423
avondmaalskan, 107, 260, 330, 423
avondmaalsschaal, 106, 260, 292, 301, 330, 422, 423
avondmaalsstel, 106, 107, 330, 423
doopbekken, 105, 107, 260, 423

zilvermerk, 105-107, 250, 260, 276, 292, 300, 301, 330, 422, 423
zomerhuis, 198, 247, 357, 425
zonnewijzer, 47-48, 280, 388, 389
zuivelfabriek, 161, 163-165
zwanehalskorbeel, 170, 301